

Z DEJÍN DEMOKRATICKÝCH A TOTALITNÝCH REŽIMOV

NA SLOVENSKU A V ČESKOSLOVENSKU V 20. STOROČÍ

Historik Ivan KAMENEC 70-ročný

Edita Ivaničková a kol. Z DEJÍN DEMOKRATICKÝCH A TOTALITNÝCH REŽIMOV

Edita Ivaničková a kol.

EDITA IVANIČKOVÁ A KOL.

© Historický ústav Slovenskej akadémie vied

© AUTORI:

PhDr. Michal Barnovský, DrSc. (†), PhDr. Dagmar Čierna-Lantayová, DrSc.,
doc. PhDr. Vladimír Gonč, CSc., prof. PhDr. Roman Holec, CSc., PhDr. Edita
Ivaničková, CSc., PhDr. Vlasta Jaksicsová, PhDr. Lubica Kázmerová, CSc., PhDr. Dušan
Kováč, DrSc., prof. Jozef Leikert, PhD., PhDr. Miroslav Londák, CSc., PhDr. Elena
Mannová, CSc., PhDr. Slavomír Michálek, CSc., Ivanka Mikuličová, prof. PhDr. Eduard
Nižňanský, CSc., Nina Paulovičová PhD. Cand., doc. PhDr. Jan Pešek, DrSc.,
prof. PhDr. Pavol Petruf, DrSc., Mgr. Ondrej Podolec, PhD., prof. PhDr. Vilém
Prečan, CSc., prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc., prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.,
doc. PhDr. Herta Tkadlečková, CSc., PhDr. Katarína Zavacká, CSc., Mgr. Marína
Zavacká, PhD., PhDr. Milan Zemko, CSc., PhDr. Jozef Žatkuliak, CSc.

RECENZENTI:

PhDr. Valerián Bystrický, DrSc., Historický ústav SAV
Mgr. Maroš Hertel, PhD., Historický ústav SAV

ODBORNÁ A JAZYKOVÁ REDAKTORKA: PhDr. Vlasta Jaksicsová

NÁVRH OBÁLKY A GRAFICKÁ ÚPRAVA: Jozef Hupka

TECHNICKÝ REDAKTOR: Jozef Hupka

FOTOGRAFIA I. KAMENCA: prof. PhDr. Peter Švorc, CSc.

VYDAL: Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama s. r. o.

Túto prácu podporila Agentúra na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č.
APVV-51-017105 (projekt *Slovensko v 20. storočí*)

Bratislava 2008

ISBN 978-80-969782-6-7

Z DEJÍN DEMOKRATICKÝCH A TOTALITNÝCH REŽIMOV

NA SLOVENSKU A V ČESKOSLOVENSKU V 20. STOROČÍ

Historik Ivan KAMENEC 70-ročný

Edita Ivaničková a kol.

Bratislava 2008

ISBN 978-80-969782-6-7

Franklin

O B S A H

Úvod <i>Edita Ivaničková</i>	11
O Ivanovi Kamencovi – celkom neoficiálne <i>Herta Tkadlečková</i>	13
Pokus o komparáciu monografie Ivana Kamenca <i>Po stopách tragédie</i> s niektorými významnými dielami o holokauste v zahraničí <i>Nina Paulovičová</i>	18
<i>Slovensko v prvej Československej republike</i>	
Politické strany prvej ČSR v siločiarač národných antagonizmov a dočasnej spolupráce <i>Milan Zemko</i>	30
Vývin školského systému na Slovensku v rokoch 1918 – 1939 <i>Lubica Kázmerová</i>	44
Metamorfózy medzivojnového slovenského politického života s akcentom na židovské obyvateľstvo na príklade mestečka Spišská Belá <i>Peter Švorc</i>	59
<i>Vojnový slovenský štát, holokaust a Slovenské národné povstanie</i>	
Pogrom v Piešťanoch roku 1939 <i>Eduard Nižňanský</i>	77
Vymedzenie pojmu žida v právnych normách slovenského štátu <i>Katarína Zavacká</i>	98
Postavenie národnostných menšín v Slovenskej republike (1939 – 1945) <i>Ondrej Podolec</i>	115
Záverečné dejstvo diplomatických stykov medzi Bratislavou a Moskvou do júna 1941 <i>Dagmar Čierna-Lantayová</i>	131
Čtyři dokumenty ke kauze Clementisovy internace ve Francii roku 1939 <i>Vilém Prečan</i>	148

Francúzska diplomacia, československá exilová vláda a Slovensko v čase SNP Pavol Petruf	161
Vojna slov – protiodbojová propaganda v Povstaní a o Povstaní <i>Marína Zavacká</i>	178
Odraz Slovenského národného povstání v protektorátním tisku a výprava českých novinářů na Slovensko na podzim 1944 <i>Jan Rychlík</i>	201
Slovenské národné povstanie a politická pamäť <i>Elena Mannová</i>	215
<i>Slovensko v povojnovom Československu:</i>	
Národný front na Slovensku v rokoch 1945 – 1948 <i>Michal Barnovský</i>	231
Slovensko v rokoch 1944 – 1948: zahraničnopolitické záujmy, predstavy, možnosti a realita <i>Edita Ivaničková</i>	245
„Lietadlo slobody“ – diplomatický incident medzi USA a ČSR roku 1953 <i>Slavomír Michálek</i>	259
Jedna kapitola v povojnovej histórii slovenskej žurnalistiky (Začiatok novinárskej kariéry Ladislava Mňačka v redakcii <i>Pravda</i>) <i>Ľozef Leikert</i>	273
Ripkovy analýzy pro Radu svobodného Československa na prelomu 1956 – 1957 <i>Vladimír Goněc</i>	284
Zmeny vo vedení Komunistickej strany Slovenska v prvej polovici 60. rokov minulého storočia <i>Jan Pešek</i>	299
Rok 1968 a problémy ekonomickej reformy v Československu <i>Miroslav Londák</i>	315
Rozpad Česko-Slovenska a vznik Slovenskej republiky na prelome rokov 1992 – 1993 <i>Ľozef Žatkuliak</i>	331

<i>Demokracia a ideové prúdy na Slovensku - spoločenské a individuálne vedomie</i>	
Demokracia, politická kultúra a dedičstvo totality v historickom procese <i>Dušan Kováč</i>	348
Hugo Matzner – zabudnutý ľavicový intelektuál <i>Roman Holec</i>	353
Alexander Matuška – nelútostný kritik slovenského tradicionalizmu <i>Vlasta Jaksicsová</i>	373
Príloha – Výberová bibliografia prác PhDr. Ivana Kamenca, CSc. <i>Ivanka Mikuličová</i>	393
Summary <i>Edita Ivaničková</i>	401
Menný register	407
Autori	411

Úvod

„Autor si dobre uvedomuje vlastné odborné limity i spoločenské úskalia... a rozhodne si nemyslí, že jeho interpretácie či hypotézy sú všeobecne platné, nekorrigovateľné a pre každého prijateľné. Očakáva polemické odozvy, ktoré by však vždy mali mať vecný a nie – ak sa to vôbec dá – ideologický či citový náboj a mali by byť podložené historickými, podľa možnosti prístupnými a overiteľnými dokumentmi a faktmi.“

(Ivan Kamenec v úvode k svojej práci
Tragédia politika, kňaza a človeka, Bratislava, Archa 1998)

Prístup k skúmaniu dejín, tak ako sa z neho Ivan Kamenec vyznal v jednej zo svojich najznámejších publikácií, predstavuje pre neho ako historika celoživotné krédo. Minimálne od roku 1969, odkedy pôsobí v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied, v jeho duchu otvára bádateľské problémy, kladie neľahké otázky a hľadá na ne vedecky podložené odpovede. A nielen to. S touto motiváciou vstupuje do diskusií v prostredí odbornej komunity, k jej pochopeniu vedie nielen svojich žiakov, ale otvorene sa k nej hlási aj v náročných a spoločensky citlivých verejných diskusiách. Zachovať si tento prístup nebolo pre Ivana Kamenca vždy ľahké, a to nielen pred rokom 1989, ale ani v ponovembrovom období. Napriek tomu vytvoril pozoruhodné dielo, ktoré ostane trvalou súčasťou slovenskej historiografie. Kamencove práce imponujú tým, že ponechávajú otvorené možnosti aj pre iné ako tradičné riešenia. Sú jednoznačne ukotvené v čase a priestore a približujú chápanie skúmanej doby tak, ako sa javila svojim súčasníkom. Autorova interpretácia javov a udalostí slovenských dejín prvej polovice 20. storočia je však súčasne svedectvom o období, v ktorom tieto práce vznikali. Kamencovo dielo je nielen odbornou literatúrou, ale aj historickým prameňom – a tak to chápe aj on sám.

Ivan Kamenec skúma a interpretuje moderné slovenské dejiny 20. storočia. Jeho celoživotná pozornosť však patrí najmä obdobiu vojnového slovenského štátu rokov 1938 – 1945, osobitne jeho politickým dejinám a osobnostiam. No i keď v tejto oblasti patril a patrí k špičkovým slovenským historikom, do historiografie sa zapísal najmä ako priekopník vedeckého skúmania holokaustu na Slovensku. Má zásluhu na tom, že ako prvý otvoril túto v minulosti tabuizovanú tému a vniesol do nej vedecké spôsoby bádania. Jeho výskumné výsledky a aktivity v tejto oblasti podnietili nástup celej

skupiny nových bádateľov tejto problematiky na Slovensku a Ivana Kamenca zaradili medzi uznávaných medzinárodných odborníkov na dejiny holokaustu.

* * *

Ako prejav uznania a úcty sa Historický ústav SAV rozhodol pripomenúť sebe a verejnosti 70 rokov, ktoré v tomto roku uplynú od narodenia PhDr. Ivana Kamenca, CSc. Jednou z foriem, ktorou by sme mu chceli vysloviť našu vďaku za jeho celoživotné dielo, je aj táto pamätná kolektívna monografia, zahŕňajúca témy, ktoré mu počas jeho vedeckej kariéry boli a sú blízke.

* * *

Práca *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí* sa vo svojich jednotlivých kapitolách zaoberá doteraz menej prebádanými otázkami z dejín Slovenska a Slovákov a ich medzinárodnými súvislosťami v čase demokratickej prvej ČSR, vojnového slovenského štátu, v období povojnovej riadenej demokracie a následného totalitného komunistického režimu. Jednotlivé kapitoly práce sú výsledkom základného výskumu, osobitne výskumu v slovenských, českých a ďalších zahraničných archívoch. Ich autormi sú renomovaní odborníci na danú problematiku predovšetkým z Historického ústavu SAV, ďalej z vedeckých akademických a univerzitných pracovísk na Slovensku a v Českej republike. Monografia predstavuje publikovaný podklad v rámci prebiehajúcej prípravy novodobej syntézy dejín Slovenska v 20. storočí, ktorá je kľúčovým projektom Historického ústavu. Kniha je určená všetkým záujemcom o vedecké spracovanie dejín Slovenska v 20. storočí, osobitne odbornej verejnosti, učiteľom dejepisu všetkých stupňov, študentom stredných a vysokých škôl a zainteresovanej verejnosti. Predovšetkým je však skromným, no úprimným darom kolegovi a priateľovi Ivanovi Kamencovi.

Edita Ivaničková

O Ivanovi Kamencovi – celkom neoficiálne

Jubileum Ivana Kamenca mi poskytuje vzácnu príležitosť pripomenúť si ako sa z nenápadného študenta stal uznávaný historik, a trochu sa aj zamyslieť nad neľahkým údelom historika moderných dejín v našej spoločnosti.

Poznala som ho ako poslucháča tretieho ročníka, keď navštevoval môj seminár k dejinám prvej Československej republiky. Bolo príjemné, že tam bol, lebo patril medzi tých študentov, ktorí človeku nedovolili nudiť sa. Kládol dosť náročné otázky a neraz tým mimovoľne zachraňoval diskusiu. Popri svedomitosti, ktorá bola pre neho už vtedy príznačná, mal však aj – zatiaľ ešte skromný – dar sarkazmu, čo bolo niekomu viac, inému menej príjemné, mne sa to však zdalo zábavné.

Historici moderných dejín boli v päťdesiatych rokoch minulého storočia tvrdo tlačení zaoberať sa témami, ktoré vtedajší režim považoval za tie správne, čo sa prejavovalo aj pri zadávaní diplomových prác, a to najmä z národných dejín. Len veľmi vzácné išlo o témy, ktoré by nesúviseli s činnosťou komunistickej strany, alebo s „odhaľovaním“ nehodných, režimom zatracovaných politikov. Vzhľadom na tieto okolnosti si Ivan Kamenec vybral ešte celkom prijateľnú tému, a síce hnutie nezaměstnaných počas veľkej hospodárskej krízy. Prácu si vymedzil regionálne, urobil dôkladný archívny výskum, takže – ako sa pamätám – podarilo sa mu spracovať ju s minimom fráz a bohatou faktografiou. Keby zostal na tejto ceste, mohol sa pohodlne viesť po prúde, bez rizika, že narazí na plytkinu, alebo na umelú, politickú hať. Rozhodol sa však ináč.

Nedivila som sa tomu, bolo mi jasné, že inklinuje viac ku kultúrnym, literárnym a politickým dejinám. No práve tu číhali pasce, ktorým sa nebolo ľahko vyhnúť. Zúženie – ak nie dokonca pokrivenie – interpretačného poľa a dobové floskule sú Kainovým znamením všetkých prác z moderných dejín, ktoré boli publikované ešte aj v čase, keď sa začínala Kamencova dráha profesionálneho historika.

Jeho prvotné „hľadanie a blúdenie v dejinách“ však netrvalo dlho, preto nevidím dôvod, aby som práve tomu venovala teraz mimoriadnu pozornosť. No, jedno je isté, kto chce, ten nájde aj v jeho raných prácach, napriek povinnej „úlitbe bohom“, aspoň faktografický prínos a miestami aj interpretačný presah toho, čo bolo vtedy bežné.

Potom, ako skončil štúdium, stretla som Ivana po prvý raz pred Filozofickou fakultou UK na Gondovej ulici. Vrátil sa práve z vojenčiny a viem, že to bolo roku 1963.

Ten rok mal pre mňa totiž mimoriadny význam, okrem iného aj preto, lebo som bola práve nútená rozšíriť svoj odborný a pedagogický záber zo slovenských dejín na všeobecné dejiny. Nasledujúcich niekoľko rokov som bola plne zaujatá vlastným tápaním, pre zmenu, v európskych dejinách, takže som Ivana Kamenca počas jeho pôsobenia v Slovenskom ústrednom archíve a Slovenskom národnom múzeu takmer nevidala.

Znova som ho zaregistrovala, keď začal pracovať na svojej veľkej téme, ktorou sa stal holokaust na Slovensku. Zhodou náhod som sa práve v rovnakom čase definitívne rozhodla venovať talianskemu fašizmu. Cítila som sa pritom ako osamelý bežec a s radosťou som uvítala, že sa našiel niekto, kto robí na blízkej, i keď inak špecifikovanej problematike.

Zaoberať sa seriózne dejinami fašizmu nebolo u nás veľmi žiaduce. V šesťdesiatych rokoch minulého storočia sa zdalo, že si to historik môže dovoliť, no akonáhle sa ideologická skrutka po vpáde sovietskych vojsk zasa pritiahla, výsledky bádania v tejto oblasti sa opäť tabuizovali. Čo platilo o fašizme všeobecne, to doľahlo ešte viac na skúmanie židovskej problematiky vo fašistickej ére slovenských dejín. Takýto výber si vyžadoval poriadnu dávku odvahy a musím sa na svoju hanbu priznať, že vtedy som ju u Ivana Kamenca nepredpokladala. Azda to bola projekcia mojej vlastnej slabosti do obrazu, ktorý som si o ňom utvorila.

Na dokončenie svojej práce mal vhodné podmienky v Historickom ústave Slovenskej akadémie vied, kde ju stihol obhájiť ako kandidátsku dizertáciu roku 1971, teda ešte skôr ako aj toto pracovisko postihla „normalizácia“. Publikovať z nej však mohol len čiastkové štúdie v odborných časopisoch.

Svetlo sveta uzrelo toto dielo až roku 1991 a vyvolalo zaslúženú pozornosť u nás i vo svete. Pre mnohých, ktorí toto obdobie prežili či už ako obeť, alebo ako ich trýznitelia, či len ako nezúčastnení a mimovoľní diváci, mohla byť kniha *Po stopách tragédie* vari aj šokom, pravdaže pre každého z iných príčin. Ja sama som tento text čítala ešte ako rukopis dizertácie a hlboko sa ma dotklo to vecné analyzovanie a sumarizovanie jednotlivých opatrení, ktorými boli slovenskí Židia krok za krokom najprv vyradovaní na okraj spoločnosti, potom postupne obraní o všetko, čo patrilo ku kvalite ich života, až napokon boli zbavení aj osobnej slobody, aby ich slovenská vláda mohla vydať na smrť nemeckým nacistom.

Je zrejmé, že vydanie tejto knihy malo veľký význam aj pre samotnú historickú vedu. Jednak raz a navždy zlomilo tabu, ktoré tému holokaustu obostieralo niekoľko desaťročí, jednak naznačilo spôsob ako sa s ňou možno vyrovnáť. Už v tejto knihe je zjavné to, čo charakterizuje celé Kamencovo dielo. Povedané slovami Lubomíra Liptáka:

„Kamenec proklamuje a dodržiava zásadu, že historik nesúdi, ale poskytuje materiál na poznanie i formovanie postojov.“ A slovami samotného Kameneča: „historik nemôže byť ani prokurátorom, ani sudcom“.

Rukopisu nijako neublížilo tých dvadsať rokov tezaurovania. Zamyslieť a poučiť sa môže aj ten, kto po tejto knižke siahne i dnes. Minulý rok vyšla dokonca v anglickom preklade s pozoruhodným úvodom niekdajšieho slovenského veľvyslanca v USA, sociológa Martina Bútoru. Takže Ivan Kamenec by sa mohol právom pýšiť tým, čo môže len veľmi málo historikov moderných dejín, a síce, že jeho práca nezastarala ani po dvadsiatich šiestich rokoch. No, nepýši sa. Sám od seba so mnou o tom ani nezačal hovoriť. Musela som sa to najprv dozvedieť odinakiaľ.

Tých dvadsať rokov... koľko premrhaných šancí, koľko nedotiahnutých prác, nerealizovaných nápadov, náhradných, teda pre spoločnosť menej dôležitých a pre samých autorov menej zaujímavých tém, by sme zaznamenali, keby sa dala urobiť inventúra strát!

No vývoj predsa len nezastal. Publikujúc všelijako a všeličo, mnohí naši kolegovia predsa len ticho a nenápadne pokročili v ponímaní moderných dejín, čo sa ukázalo veľmi krátko po zmene spoločenských pomerov. U mnohých ten „prerod“ nastal dávno predtým. Akonáhle vedecky dozreli, zbavili sa aj nanucovaného schematizmu, hoci navonok sa stále zahaľovali súdobými „zaklínadlami“. Možno by stačilo očistiť ich práce od dobového balastu (najmä tie, ktoré vychádzali v osemdesiatych rokoch), aby sme si uvedomili, či a v čom je ich prínos. Nedostalo sa mi do rúk všetko, čo Ivan Kamenec v tom čase publikoval, ale z toho, čo poznám, by nemal zapadnúť prachom aspoň jeho text v publikácii *Na spoločnej ceste*, najmä časť o kultúrnej reciprocite v československom kultúrnom kontexte.

Ivan Kamenec prešiel za tých dvadsať rokov poriadny kus cesty. Naše náhodné i nenáhodné stretnutia a rozhovory z čias normalizácie vnášali do môjho života niečo naozaj normálne, dávali mi pocit, že úprimnosť môže pretrvať a ľudský intelekt dokáže vzdorovať, či už človek chce alebo nie.

Mala som vtedy príležitosť sledovať ako sa u neho rodí záujem o stále nové otázky, ako sa v rozhovoroch znova, ale stále inak, vracia k témam, ktoré súviseli s prvou republikou a jej kultúrou, slovenským štátom a jeho režimom, „ľudovým“ antisemitizmom a holokaustom, ako sa zamýšľa nad tým, kde sa začína zodpovednosť politikov a kde nadpráca vzdelancov pri budovaní a fungovaní tej či onej diktatúry.

Neprekvapilo ma teda, že po roku 1989, keď konečne mohol, tak aj mal čo povedať a neváhal písať o veciach, ktoré sa považovali za „neprijemné“, „nedoriešené“, „konfrontačné“. Časť jeho rozsiahlej publicistiky nám uchovalo v knižnej podobe vydava-

telstvo Kalligram (*Hľadanie a blúdenie v dejinách*, 2000), takže si môžem aj pri tejto príležitosti prelistovať články a state, ktoré som čítala dávnejšie. A opäť ma prekvapuje, že sú stále aktuálne. Žiaľbohu to nie je len zásluha jeho prenikavého pohľadu a čoraz lepšieho štýlu, ba ani toho, že by sa azda slovenskí intelektuáli z čirej uzvzatosťi točili v akomsi bludnom kruhu. Je to skôr znamenie doby, príznak toho, ako sa politické prúdy snažia legitimizovať svoje snaženia odvolávaním sa na dejiny a „interpretujú mnohé z minulosti vo vzťahu k súčasnosti“, ako to on sám až príliš jemne, v inej súvislosti, charakterizoval.

Okrem aktuálneho dopadu však Kamencove „hľadanie v dejinách“ núka – iste nielen mne – námety na nejedno hlbšie zamyslenie. Mám na mysli fenomén strachu i menšieho zla, ale aj zaujímavé pojednanie o heroizácii prehier a stereotypoch v slovenských dejinách. Každý z týchto fenoménov je hoden toho, aby sa ním či už on, alebo z jeho podnetu niekto iný, ešte ďalej zaoberal.

Zmena spoločenských pomerov, našťastie, zastihla Kamenca v takej vynikajúcej ľudskej, intelektuálnej a odbornej kondícii, že sa môže naplno venovať mnohorakej činnosti: archívnemu štúdiu, vydávaniu dokumentov, glosovaniu kultúrnych, ba aj politických udalostí a – na moju veľkú radosť – aj pedagogickej činnosti. Môžem sa myliť, ale nazdávam sa, že práve povinnosť vysvetliť študentom fenomén holokaustu ho pomkol k tomu, že sa nad ním začal zamýšľať po novom, že začal analyzovať aj jeho racionálne a emocionálne dôsledky pre väčšinovú spoločnosť. Interpretuje ho ako zlyhanie európskej kultúry, no ako vždy, aj pritom – ako som sa celkom náhodou dopočula od jeho prvých poslucháčok – sa vyjadruje veľmi zdržanlivo, vecne a racionálne.

Autor základnej knihy o holokauste na Slovensku sa chtiac-nechtiac musel zaoberať aj režimom, v ktorom sa to všetko odohralo. Po útlej knihe *Slovenský štát* (1992), ktorá zostala trochu mimo pozornosti jeho terajších kritikov, či už preto, že vyšla v pražskom vydavateľstve, alebo si neskorší kritici ešte dosť nenabrúsi perá, vyšlo jeho druhé, veľmi významné, hoci nie rozsiahle dielo *Tragédia politika, kňaza a človeka*. Už štúdia o Jozefovi Tisovi ako predsedovi HSLS (vyšla v spoločnom zborníku s názvom *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu* roku 1992) dávala tušiť, že sa touto tematikou neprestane zaoberať a svedčila o tom, že sa na ňu díva z takého nadhľadu, aký mu umožňuje dôkladný výskum a dôverné poznanie slovenského i európskeho politicko-historického kontextu. Viem si predstaviť, že poniektorí čitatelia, či kritici, ktorí z najrôznejších dôvodov mytologizujú túto postavu slovenských dejín, by radi videli, keby bol autorov nadhľad ešte vyšší, teda najmä pri interpretácii temných strá-

nok Tisovho štátu. Z väčšej výšky by obeť boli malé ako mravčkovia, a ktože by sa potom kvôli nim vzrušoval?

Postava Jozefa Tisu je dodnes témou mnohých diskusií, do ktorých Kamenca pozývajú médiá a on stále tvrdošijne odoláva všetkým tlakom, ktoré by ho chceli pritlačiť k tomu, aby vyriekol nad Tisom súd, ale aj tým, čo žiadajú, aby sa v súlade s teóriou menšieho zla, pridal aspoň k jeho čiastkovým obhajcom a uznal, že všetkému na vine sú „tí druhí“. Kamenec však takto neuvažuje. Podľa neho *„historik... nemôže hovoriť o jeho vine, alebo nevine (to je parketa pre právnu vedu a prax), no musí konštatovať jeho plnú zodpovednosť v rovine politickej a morálnej“*. To napísal v závere biografie Jozefa Tisu a dôsledne sa toho drží.

Je pozoruhodné, že nestráca nervy ani vtedy, keď jeho kritici používajú namiesto argumentov rôzne osočovania. U nás bohužiaľ ešte stále neplatí, že kritika *ad hominem* je neslušná a nemá nahrádzať vecnú argumentáciu. Kamenec sa tým však nedá ani odradiť ani strhnúť.

Preto by som na záver chcela Ivanovi Kamencovi vyjadriť nielen uznanie za jeho vedeckú prácu, ale aj svoju mimoriadnu úctu za občiansku statočnosť, za všetky tie články, vystúpenia v rozhlase a v televízii, za jeho nikdy sa nekončiaci zápas s obmedzenosťou.

Herta Tkadlečková

Pokus o komparáciu monografie Ivana Kamenca *Po stopách tragédie* s niektorými významnými dielami o holokauste v zahraničí

Ivana Kamenca ako historika na domácej Slovenskej akademickej pôde netreba predstavovať.¹ Jeho prácu *Po stopách tragédie* možno označiť za priekopnícku v štúdiu holokaustu na Slovensku. Druhá edícia Kamencovej knihy v anglickom jazyku, publikovaná roku 2007 pod titulom *On the Trail of the Tragedy*, nielenže otvára anglicky hovoriacim čitateľom a akademikom možnosť doplniť mozaiku vedomostí európskych dejín 20. storočia, ale taktiež nabáda slovenského akademika, aby toto dielo postavil do dialógu s prácami, ktoré vyprodukovali historici v zahraničí. Takýto pokus o zaradenie historika do celkového kontextu svetovej historiografie považujem osobne za kľúčový, vzhľadom na to, že nám umožní pochopiť nielen význam Kamencovej práce, ale hlavne poukáže na to, ktorým smerom sa historiografia holokaustu na Slovensku môže potencionálne uberať.

* * *

Začnem tento pokus o analýzu a zaradenie Kamencovej štúdie jeho vlastným chápaním úlohy historika vo vede. Podobne ako Richard Breitman² uprednostnil pomenovať svoje závery dedukciami radšej než nepopierateľnými faktmi, Kamenc tvrdí, že cieľom jeho práce nebolo vyprodukovať nejaký „zázračný liek“, ktorý by objasnil nejasnosti či komplexné a častokrát protichodné procesy riešenia tzv. židovskej otázky na Slovensku.³ Kamencovým cieľom bolo rozviriť hladinu diskusie a podnietiť kritické ohlasy a názory na túto dlhodobo tabuizovanú tému. Svetová historiografia holokaustu sa naďalej zmieta v diskusiách, v ktorých sa historici pokúšajú pochopiť miesto a význam holokaustu v dejinách ľudstva. Máme chápať holokaust ako jednu z foriem masového vraždenia, alebo má jeho štúdium vychádzať z premisy o bezprecedentnosti a jedinečnosti tejto udalosti v histórii ľudstva? Prečo diskusie

¹ Ako historika holokaustu sa ho pokúsil predstaviť napr. E. Nižňanský. Pozri bližšie: NIŽŇANSKÝ, E.: Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste. In: *HČ*, 52, 2004, č. 2, s. 317 – 330; NIŽŇANSKÝ, E.: Súčasná slovenská historiografia o holokauste. In: *Národ a národnosti: stav výskumu po roku 1989 a jeho perspektívy*. Prešov: Universum, 2004, s. 204 – 216; NIŽŇANSKÝ, E.: Holocaust in der slowakischen Historiographie im 90. Jahren des 20. Jahrhunderts. In: *Identitatea evreiască și antisemitismul în Europa centrală și de sud-est*. București: Meta, 2003, s. 233 – 267; NIŽŇANSKÝ, E.: Der Holocaust in der slowakischen Historiographie der neunziger Jahre. In: *Bohemia*, 44, 2003, č. 2, s. 370 – 388.

² BREITMANN, R.: *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*. New York: Alfred A. Knopf, 1991, s. 32.

³ KAMENEC, I.: *On the Trail of Tragedy. The Holocaust in Slovakia*. Bratislava: Hajko & Hajková, 2007, s. 345.

na túto tému neutíchajú? Aké ideologické a kultúrne nánosy možno badať na interpretáciách holokaustu v jednotlivých dekádach povojnového a súčasného politického diania? Aké konkrétne Derridove „texty“ či Foucaultove diskurzy možno analyzovať v názoroch historikov o holokauste? Prečo sa napríklad otázky európskej identity často posudzujú práve cez lupu rétoriky histórie holokaustu? Prečo povojnová generácia Židov v Amerike či v Austrálii, ktorá neprežila tragédiu holokaustu, považuje tento taktiež za kľúčový aspekt svojej identity? Toto je len minimálny náčrt rôznych polôh otázok na tému holokaust, na ktoré sa historici, kulturológovia, sociológovia či politici snažia nájsť odpoveď. Historik, v snahe objasniť minulé udalosti však tieto otázky podvedome zaodievá povlakom svojho vlastného rebríčka morálnych či ideologických hodnôt a súdov, ktoré sa uňho formovali v časopriestore niekoľkých dôb, či epoch. Historikova úloha je teda dvojaká: pochopiť a vysvetliť udalosť nielen v kontexte doby, v ktorej sa odohrala, ale aj v kontextoch, v rámci ktorých ju historici nanovo interpretovali vždy z nových a možno i nečakaných uhlov pohľadu. Vráťme sa však k otázke zaradenia holokaustu do histórie. Mnohí historici, ako napríklad Yehuda Bauer,⁴ nedokázali nájsť uspokojivú odpoveď a ich pokus o zaradenie holokaustu do dejín sa snažil sklbiť dve odlišné filozofie ponímania dejín. Hoci Bauer pripustil „*univerzálnu dimenziu porovnateľnosti*“ holokaustu v rámci dejín, súčasne definoval holokaust ako „*jedinečnú genocídu s bezprecedentnými – a doposiaľ neopakovateľnými – charakteristikami*“.⁵ Názory na tému jedinečnosti holokaustu v dejinách sa medzi historikmi prirodzene rozchádzajú. Geoff Eley je toho názoru, že nástojit' na téze jedinečnosti holokaustu znamená vyhradiť akýsi špeciálny druh vlastníctva židovského národa na túto tému. Naopak, George Kren či Leon Rappaport tvrdia, že osobná skúsenosť koncentračného tábora umožňuje označiť holokaust za ojedinelú udalosť v histórii. Obaja autori odmietajú študovať holokaust „*v chladnom svetle normálnej histórie*“. Michael Marrus sa čiastočne prikláňa k tomuto názoru a poukazuje na to, že systematická dehumanizácia, vyvražďovanie priemyselného charakteru a byrokratický kontinentálny systém, ktorý umožnil koordináciu procesu vyvražďovania, sú znakmi jedinečnosti holokaustu.⁶ Avšak Marrus považuje za mylné zužovať štúdium holokaustu len na predmet koncentračného tábora. Pripomína, že Židia neboli jediní, kto prežili horor koncentračných táborov a taktiež, že Židia nezomierali len v koncentračných táboroch. Ivan Kamenec sa vo svojej štúdií opatrne vyhol reflexii na tému „jedinečnosť“ verzus „normálnosť“ holokaustu v dejinách. Ide totiž o tému, ktorá by pri súčasnom stave slovenskej vedy a jej stále

4 BAUER, Y.: Rethinking of the Holocaust. New Haven and London: Yale University Press, 2001.

5 Tamže, s. 11.

6 MARRUS, M.: The Holocaust in History. Toronto: Lester & Orpen Dennys, 1987, s. 23.

striktne ponímanej odborovej komparácie spadala najmä do oblasti filozofických diskusií o význame, úlohe či účelu histórie ako takej. Kamenec, podobne ako Yehuda Bauer či Ian Kershaw, je presvedčený, že neutrálny postoj historika k tejto citlivej a emotívne explozívnej téme nie je možný. „Historik nemôže byť neutrálny.“⁷ Pokusy o neutralitu historika v diskusiách o holokauste môžu byť interpretované ako morálne *faux pas* vzhľadom na chýbajúci imperatív jednoznačného odsúdenia zločinov nacizmu v neutrálnom prístupe. Kamenec patrí do generácie historikov, ktorá sa musela vysporiadať s traumou a iracionálnosťou holokaustu na vlastnej koži a zároveň sa snažila – pokiaľ to archívne zdroje dovoľovali – pretransformovať sled udalostí do jazyka racionality tak, aby širšia verejnosť dokázala porozumieť a pochopiť nezmyselnosť tejto tragédie. Na rozdiel od Bauera, Kamenec sa odosobnil od pozície obete a od ťažoby rétoriky iracionality týchto udalostí v snahe rekonštruovať, a následne zhodnotiť a analyzovať príčiny holokaustu na Slovensku. Je čoraz viac zrejmé, že svetová historiografia upúšťa od striktnej racionality a emocionálne bezfarebného tónu historickej interpretácie, a to nielen v štúdiu holokaustu. Aj Kamenec konštatuje, že historik je nepriamo nútený písať tak, ako keby naň zavraždené a zachránené obete holokaustu upierali zrak. Napriek tomu však odmieta podriaďiť interpretáciu historického problému tomuto neviditeľnému tlaku.⁸ Kamencov tradičný prístup k štúdiu holokaustu možno teda porovnať s prístupom Michaela Marrusa, podľa ktorého „holokaust treba demystifikovať a je nevyhnutné pristupovať k nemu ako ku každej inej udalosti v histórii“.⁹

* * *

Kamencova práca sa nesie v podobne skromnom duchu akú možno pozorovať v práci Raula Hilberga. Hoci *Po stopách tragédie* nemožno porovnávať s doposiaľ v historiografii neprekonateľným rozsahom Hilbergovej práce o deštrukcii a vyhladení celého európskeho židovstva,¹⁰ predsa len možno poukázať na niektoré styčné body týchto prác. V oboch prípadoch ide o pôvodné štúdiá, ktoré sa v kontexte svojej doby považovali za jedinečné. Avšak kým Hilbergove dielo bolo sprístupnené verejnosti a akademikom bez politických obštrukcií začiatkom 60. rokov minulého storočia, Kamencova práca musela zo známych dôvodov takpovediac vegetovať v šuflíku a dočkala sa svojho prvého vydania až roku 1991. Obaja autori položili základy na diskusiu o tzv. *destruction process*, čiže procesu deštrukcie židovskej komunity v rámci autormi vytýčených geografických kontextov. Hilberg odhaľu-

⁷ BAUER, Y.: c. d., s. 3; KAMENEC, I.: c. d., s. 16.

⁸ KAMENEC, I.: c. d., s. 19.

⁹ MARRUS, M.: c. d., s. 2.

¹⁰ HILBERG, R.: *Destruction of European Jews*. USA: Quadrangle Books, 1961.

je udalosti od legislatívnej diskriminácie Židov v Nemecku po roku 1933 cez proces arizácie a likvidácie židovských podnikov v polovici 30. rokov 20. storočia až po dočasnú fyzickú getoizáciu židovskej populácie a jej následné vyhladenie roku 1941. Kamencova monografia sa odvíja na základoch podobnej naračnej línie v rámci chronologického diskurzu rokov 1938 – 1945. Napriek spoločnej štruktúre oboch prác, však treba poukázať na kľúčový rozdiel v metodológii. Kým Raul Hilberg poňal do mašinérie vyhladzovacieho procesu širší byrokratický aparát od inštitucionalizácie protižidovského kurzu až po mobilné jednotky na okupovanom východe, Kamencova pozornosť je v prevažnej miere zameraná najmä na vyššiu, čiže vládnu, politickú a inštitucionálnu úroveň implementácie protižidovského kurzu. Táto diferenciacia taktiež dáva podnet na pokus zaradiť závery Ivana Kamenca do kontextu diskusií o tzv. intencionalizme (Eberhard Jäckel, Andreas Hillgrubber, Lucy Dawidowicz, Gerald Fleming) a funkcionalizme (Martin Broszat, Hans Mommsen), alebo lepšie povedané do kontextu nedávneho, modernejšieho variantu tejto diskusie, ktorá značne zaoblila ostrie oboch pozícií a dokonca otvorila možnosť na koexistenciu oboch teoretických modelov súčasne, a to vo forme tzv. *moderate intentionalism*, umierneného intencionalizmu (Saul Friedlander, Richard Breitman), alebo tzv. *moderate functionalism*, umierneného funkcionalizmu (Christopher Browning). Dôraz na mechanizmus byrokratického aparátu ako prostriedku uskutočnenia genocídy stavia Hilberga v očiach mnohých historikov do pozície zakladateľa školy funkcionalizmu, podľa ktorého príčiny holokaustu treba hľadať v náhodnom pôsobení a nepredvídateľnej kombinácii mnohých faktorov a mechanizmov, a to nielen byrokratického aparátu, ale aj politického, ekonomického či kultúrneho diania. Naproti tomu, Kamencova monografia nesie isté znaky tzv. mierneho intencionalizmu tak, ako je to v prípade Richarda Breitmana či Saula Friedlandera. Friedlander zastáva názor, že zločiny spáchané nacistickým režimom nemožno vidieť ako výsledok akejkoľvek náhodnej a chaotickej kombinácie navzájom nesúvisiacich epizód a udalostí, ktoré „predurčili realizáciu démonického scenára“.¹¹ Išlo o interakciu celej škály náhod a zámerov.¹² Kamenec poukazuje na niekoľko faktorov, ktoré mali vplyv na protižidovský kurz slovenského štátu. Vnútropolitickú rivalitu medzi táborom umierneného a radikálneho krídla a vplyv zahraničnopolitických faktorov sa v interpretácii Kamenca nesie v duchu logiky, ale i neočakávaných zvrátov. Je nevyhnutné pripomenúť, že postavenie tretej ríše na javisku európskej politiky a jej agresívna zahraničná politika vcelku otvorila historikom priestor i na zváženie

¹¹ FRIEDLÄNDER, S.: Nazi Germany and the Jews, Volume I. the Years of Persecution, 1933 – 1939. USA: Harper Collins Publishers, 1997. s. 5.

¹² Tamže.

takého variantu, že politické riešenie židovskej otázky v tretej ríši bolo možné realizovať azda aj vďaka všeobecnej ľahostajnosti k osudu Židov, ako to napríklad interpretoval Ulrich Herbert.¹³ Mocenské postavenie Slovenska v Európe však predsa len nedovoľovalo tejto krajine mrhať prostriedkami, ktoré potencionálne mohli jeho postavenie v Európe upevniť. Neisté geopolitické a mocenské postavenie slovenského štátu vyžadovalo teda mobilizáciu všetkých možných prostriedkov vrátane tzv. židovskej karty, ktorá sa čoraz viac posúvala do centra pozornosti vlády. Podľa Kamenca posun židovskej otázky z orbitu politického diania priamo do jeho centra bolo podmienené snahou o priaznivý vývoj slovensko-nemeckých vzťahov.¹⁴ Kroky radikálov Vojtecha Tuku a Alexandra Macha prispeli k radikalizácii protižidovského kurzu na Slovensku. Podľa Kamenca židovská otázka bola umelo pretransformovaná na kľúčový interný problém štátu v dôsledku vnútropolitckej rivality oboch politických krídel a zahraničnopolitického postavenia Slovenska.¹⁵

* * *

Ďalším znakom, ktorý nabáda klasifikovať Kamencovu monografiu do prúdu *moderate intentionalism*, je istý, pre predstaviteľov intencionalizmu a mierneho intencionalizmu špecifický druh argumentácie, vzťahujúcej sa na opis prostriedkov a metód, ku ktorým sa nacistické Nemecko často uchýľovalo vo svojej zahraničnej politike. Isaiah Trunk vo svojej monografii *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe. Europe under Nazi Occupation* poukazuje na nečestnosť či zradnosť (*deceitfulness*) nacistov, ktorí ovládali židovské rady na okupovanom území v Poľsku.¹⁶ Trunk tvrdí, že keďže sa predstavitelia nacizmu snažili maskovať svoj vopred vytýčený zámer vyhladiť Židov, často sa vo svojej diplomacii uchýľovali ku klamstvám. Podľa Trunka sa vysokí predstavitelia ako Himmler usilovali maskovať zámer vyhladiť židovstvo: „His [Himmler’s – N. P.] efforts to use disguise continued almost right down to the end.“¹⁷ Podobne Richard Breitmann označil Himmlera za „majstra podvodov“ (*a master of deceit*). Breitmann zdôrazňuje podvodné konanie, *deceitfulness*, ktoré sa opätovne dostávalo na povrch ako jedna z kľúčových črt diplomacie predstaviteľov nacistického režimu. Podľa Breitmanna, rétorika klamstva a lži ako prostriedok diplomacie nacistického Nemecka, nám umožní pochopiť často protichodný, ba až chaotický sled udalosti

¹³ HERBERT, U.: „Extermination Policy. New Answers and Questions about the History of the ‘Holocaust’ in German Historiography“, National Socialist Extermination Policies. Contemporary German Perspectives and Controversies. New York : Berghahn Books, 2000. s. 42.

¹⁴ KAMENEC, I. : c. d., s. III.

¹⁵ KAMENEC, I. : c. d., s. 33.

¹⁶ TRUNK, I.: *Judenrat. The Jewish Councils in Eastern Europe. Europe under Nazi Occupation*. Lincoln: University of Nebraska Press 1996. s. 413 – 420.

¹⁷ Tamže, s. 7.

¹⁸ BREITMANN, R.: c. d., s. 6.

holokaustu.¹⁸ V snahe pochopiť nekonzistentný sled udalostí i Gerald Reitlinger či Lucy Dawidowicz označili politiku presídľovania okupovaného územia vo východnej Európe za „podvodný manéver“, ktorý mal maskovať skutočný cieľ nacistov, a to vyhladenie židovského etnika.¹⁹ Vo vzťahu k otázke postoja predstaviteľov nacistickej ríše k slovenskému štátu, Kamenec, podobne ako Trunk, Breitmann, Reitlinger či Dawidowicz, operuje termínom *fraud*, čiže podvod.²⁰ Akosi automaticky poukazuje na snahu nacistického Nemecka oklamať, podvieť, prípadne inými nekalými praktikami naviesť slovenský štát, aby deportoval, a tým vlastne odsúdil na zánik svojich Židov. Podľa Kamenea bolo prinajmenšom „*naivné si myslieť, že nacistické Nemecko so svojím Führerom a ostatnými prominentými osobnosťami, ktoré sľubovali extermináciu židovskej rasy počas vojenského konfliktu, mala záujem na osídlení okupovaných území práve európskym židovským obyvateľstvom*“.²¹ Tento typ argumentácie, ktorá sa nesnaží hlbšie preniknúť do spletnosti situácie na okupovanom území a uľahčuje si výklad tézou, ktorá len konštatuje stav, javiaci sa ako príprava „pascy“ zo strany okupovateľov, je podľa názoru funkcionalistov a miernych funkcionalistov pochybný. To, čo prúd intencionalizmu a jeho miernej formy označuje pojmom *deceitfulness*, to v chápaní funkcionalistov predstavuje spleť komplikovaného vnútropolitického napätia, nejednotnosti a roztrieštenosti byrokratického aparátu, problematickej komunikácie medzi centrom a perifériou či vrtkavých posunov frontovej línie, čiže faktorov, ktoré v konečnom dôsledku často vyústili aj do vydávania protichodných rozkazov. Podľa názoru mierneho funkcionalistu Christophera Browninga, Hitler nesledoval nijaký vopred určený plán masového vyvražďovania Židov. Napriek tomu však vyniesol kľúčové rozhodnutia, ktoré v konečnom dôsledku dali genocíde Židov zelenú.²²

V úsilí nájsť korene tragédie holokaustu sa mnohí historici, ako napríklad Arno Mayer, až príliš hlboko ponárajú do histórie.²³ Mayer, ktorý podobne ako historička Deborah Dwork označil holokaust termínom *judeocide*, vystopoval príčiny vyvražďovania Židov až v historickej udalosti tridsaťročnej vojny, či dokonca v období križiackych výprav.²⁴ Kamenec by iste, podobne ako Christopher Browning, odmietol Mayerovu ďaleko-

19 BROWNING, Ch.: *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 1992. s. 6. Browning cituje REITLINGER, G.: *The Final Solution: The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939 – 1945*. New York: Perpetua Edition, 1961, s. 77- 79; DAWIDOWICZ, L.: *The War against the Jews*. New York, 1975, s. 154 – 155.

20 KAMENEC, I.: c. d., s. 197.

21 KAMENEC, I.: c. d., s. 224.

22 BROWNING, Ch.: c. d., s. 88.

23 MAYER, A.: *Why Did the Heavens Not Darken? The 'Final Solution' in History*. New York: Pantheon Books, 1988.

24 Masové vyvražďovanie Židov je podľa Mayera akýmsi vedľajším produktom antikomunizmu a antimodernizmu Hitlera a zotrvania starých elit pri moci. Antisemitizmus vedúcich predstaviteľov tretej ríše Mayer celkovo podceňuje.

siahlu konštrukciu. Naopak, Kamenec varuje, že riešenie židovskej otázky [v kontexte slovenského štátu – N.P.] nemožno chápať ako logické vyvrcholenie predchádzajúceho komplikovaného vývoja.²⁵ Odmieťa vidieť čisto sociálne, kultúrne, ekonomické či politické postavenie Židov v 19. storočí ako faktor, ktorý „predurčil“ cestu k holokaustu na Slovensku. Podobne ako Hilberg nepripušta absurdnú jednoduchosť argumentu, že antisemitizmus sa rovná genocíde, aj Kamenec zdôraznil že „*nemožno preceňovať napäté vzťahy a konflikty medzi slovenskou a židovskou populáciou na Slovensku v 19. storočí a hľadať v nich korene tragického osudu Židov na Slovensku*“.²⁶ Definovať antisemitizmus je len zdanlivo ľahká úloha. Ak by sme chceli vytvoriť akúsi všeobecne platnú teóriu o antisemitizme, vytvorili by sme vlastne teóriu o spoločnosti ako takej.²⁷ Možno práve tu treba hľadať príčinu, prečo sa Kamenec v knihe *On the Trail of Tragedy* neponára hlbšie do otázky antisemitizmu na Slovensku a poskytuje čitateľovi len hrubý náčrt tohto problému. Antisemitizmus na Slovensku nemal, podľa názoru Kamenca, rasistickú podobu, ale vychádzal z jeho autochtónnej formy z 19. storočia, t. j. formy, v ktorej sa prelínala rovina ekonomická, národná i náboženská.²⁸ Kamenec o niečo detailnejšie rozvíja tieto dimenzie v súbore zozbieraných článkov pod názvom *Hľadanie a blúdenie v dejinách*.²⁹

Ako som už spomenula, Kamencov dôraz na zámer vládnych predstaviteľov riešiť židovskú otázku zhora je dôvodom, prečo možno jeho teóriu zaradiť do prúdu mierneho intencionalizmu. Hoci mierny intencionalizmus stavia do popredia existenciu zámeru a následnú implementáciu protižidovského kurzu „zhora“, nezatvára priestor na úvahy o pôsobení rôznych síl „zdola“ (vplyv sociálnych mechanizmov) alebo „zvonka“ (vplyv nacistického Nemecka). Predstavitelia radikálneho krídla, ktorí kondezovali kľúčové sociálne, ekonomické a zahraničnopolitické neduhy do protižidovskej rétoriky, zaznamenali čoskoro odozvu širokých mas. Napriek tomu, že Kamencovým terčom sa stala realizácia protižidovského zákonodarstva v legislatívnej rovine, táto línia mu umožnila poukázať na ďalšiu kľúčovú dimenziu židovskej otázky, a to rovinu ekonomickú. Kamenec konštatuje, že „*veľa zodpovedných predstaviteľov, najmä v ekonomických kruhoch, si veľmi dobre uvedomovalo, že riešenie židovskej otázky nebol politický, ale v prvom rade citlivý ekonomický proces, ktorý mohol vážne narušiť ekonomickú rovnováhu.*“³⁰ Napriek takémuto konštatovaniu sa Kamenec vyhol

²⁵ KAMENEC, I. : c. d., s. 32.

²⁶ KAMENEC, I. : c. d., s. 19.

²⁷ JAY, M.: . New German Critique, No. 19, Special Issue 1: Germans and Jews. 1980, s. 143. Pozri aj ADORNO, Th.: The Authoritarian Personality. New York: Norton, 1982, s. 608.

²⁸ KAMENEC, I. : c. d., s. 89.

²⁹ KAMENEC, I. : Bieda antisemitizmu a asimilácie u malých národov a štátov strednej Európy. In: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 281.

³⁰ KAMENEC, I.: On the Trial, c. d., s. 34.

úskaliám, ktoré v interpretáciách holokaustu predstavuje silný dôraz na ekonomickú rovinu tzv. konečného riešenia, ako tomu bolo v prípade interpretácie nemeckého historika Götza Alyho.³¹ Naopak, Kamencova línia, napriek svojmu silnému dôrazu na implementáciu tzv. riešenia židovskej otázky zhora, berie do úvahy nie jeden, ale niekoľko faktorov, ktoré dali tomuto riešeniu zelenú: ekonomické motívy, silové páky nacionalizmu a zahraničnopolitické dianie našli odozvu v mozaike autochtónneho antisemitizmu v tomto prostredí.

* * *

Pozrime sa ako zapadajú Kamencove názory na degradáciu Židov v ekonomickej oblasti formou arizácie a likvidácie židovských podnikov do kontextu názorov historikov v zahraničí. Jadrom diskusií o príčinách arizačného procesu je otázka ideologických, alebo praktických, čiže ekonomických faktorov. Kým Frank Bajohr tvrdí, že v kontexte histórie nacistického Nemecka utilitárne motívy nehrali centrálnu rolu v arizačnom procese, Kamencova monografia nemarginalizuje túto otázku a pripisuje jej rovnakú dôležitosť. Pragmatizmus riešenia židovskej otázky sa mal prejavíť v posilnení strednej podnikateľskej vrstvy Slovákov.³² Kamencovi sa v tomto smere podarilo vyhnúť terminologickým úskaliám a v bezpečnej vzdialenosti obišiel Alyho a Heimovej koncepciu o tzv. racionalizácii, ktorá podčiarkuje čisto ekonomické príčiny vyradenia Židov zo spoločnosti.³³ Tento tím autorov pracoval s doslovným významom dokumentov bez toho, aby jeho výpovednú hodnotu autori podrobili kritickej analýze. Ich nekritický prístup k skúmaným dokumentom uväznil oboch autorov v pasci. Výsledná interpretácia nebola ničím iným ako rekonštrukciou jazyka a argumentácie vedúcich predstaviteľov nacizmu. Kamencovi sa naopak podarilo udržať bezpečnú vzdialenosť v hodnotení skúmaných dokumentov a interpretuje arizačný proces z dostatočného nadhľadu tak, že nám umožňuje pohľad na komplexnosť a nerovnomerné tempo jeho implementácie. Poukazuje na nezhody v spôsobe realizovania arizácie a obavy z jej dopadu na ekonomický rast Slovenska. V plejáde pohľadov, ktoré zahraničná historiografia poskytuje na problém arizácie, treba priznať, že slovenská historiografia má čo doháňať. Analýza procesu arizácie z pozície obetí (Avraham Barkai), z pohľadu kľúčových predstaviteľov priemyslu (Peter Hayes) či z pozície vplyvu lokálnych faktorov (Frank Bajohr) nie je zahrnutá v Kamencovej monografii z pochopiteľných metodologických dôvodov. Kamencov

³¹ GÖTZ A.: „Final Solution“: Nazi population policy and the murder of European Jews. London ; New York : Arnold ; New York, NY : Oxford University Press, 1999.

³² KAMENEC, I.: On the Trial... c. d., s. 89.

³³ DINER, D.: Beyond the Conceivable : studies on Germany, Nazism, and the Holocaust. Berkley, Calif. : University of California Press, 2000, s. 140. Pozri taktiež GÖTZ, A. – HEIM, S.: Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch, 1993.

výklad implementácie arizácie zhora však možno považovať za východiskový bod pre štúdium ďalších perspektív priebehu arizácie.

Ešte jedna poznámka k vzťahu vplyvu metodológie na celkovú interpretáciu analyzovaného problému. Ak postavíme Kamencovu interpretáciu do dialógu s pohľadom Franka Bajohra,³⁴ ktorý skúma vplyv lokálnych faktorov na tempo a charakter arizácie, dostaneme i odpoveď na otázku, prečo Kamenec vo svojej monografii obchádza otázku reakcie majoritného slovenského obyvateľstva na arizačný proces a celkový protižidovský kurz v krajine. Na jednej strane poukázal na opozíciu voči prvej vlne protižidovských opatrení nielen zo strany niektorých predstaviteľov vlády a ekonomického sektora, ale najmä zo strany evanjelických kňazov.³⁵ Uvádza tiež, že väčšina Slovákov reagovala na prvú vlnu protižidovských opatrení ľahostajne, alebo ich chápala ako prostriedok korigovania sociálnej nerovnosti v prospech chudobnejších vrstiev.³⁶ Na druhej strane autor priznáva, že jeho názory na otázku reakcie majority sú len hypotetického rázu a nevychádzajú z hlbšej analýzy problému. Prirodzene, že v čase prvého slovenského vydania jeho práce bola táto otázka veľmi citlivým politickým problémom, ktorý sa priamo dotýkal procesu hľadania vlastnej identity vo vákuu transformačného procesu Slovenska. Treba brať do úvahy aj fakt, že začiatkom 70. rokov 20. storočia, teda v čase, keď Kamenec svoju monografiu napísal, otázku vzťahu majority a minority nemala prediskutovanú ani západná historiografia. Až v priebehu 70. rokov sa vo vtedajšom západnom Nemecku začali objavovať prvé štúdie, ktoré poukazovali na rozličnosť a variabilitu skúseností Nemcov pod vládou nacistického režimu, známe ako *Alltagsgeschichte*, história každodenného života.³⁷ Druhé anglické vydanie Kamencovej knihy však už vyšlo v čase, keď sa tieto otázky pomaly, ale iste dostávajú do pozornosti širšej verejnosti a historikov i na Slovensku. Pre čitateľov na Slovensku i v zahraničí by bolo v každom prípade zaujímavé dozvedieť sa viac o tejto problematike. Konštatovanie, že Kamencova kniha sa nedostatočne venuje otázke reakcie majority, vôbec neznamená, že mojím úmyslom je poukazovať na akúsi neochotu, či nebudaj ignoráciu autora na túto závažnú tému. Treba podotknúť, že Kamenec sa okrajovo dotýka aj týchto otázok vo svojej publikácii *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Príčinu tohto bieleho miesta v jeho

³⁴ BAJOHR, F.: „Aryanisation“ in Hamburg: The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany, 1933 – 1945. New York: Berghahn, 2002.

³⁵ KAMENEC, I.: On the Trial... c. d., s. 103.

³⁶ KAMENEC, I.: On the Trial... c. d., s. 7.

³⁷ Prúd *Alltagsgeschichte* významne prispel k chápaniu problému historickej identity Nemcov, k otázkam kontinuity a diskontinuity tretej ríše k sociálnym javom z obdobia pred nástupom nacizmu, či k diskusiám o normalizácii obdobia tretej ríše v rámci histórie. O problematike *Alltagsgeschichte* pozri IAN KERSHAW, I.: The Nazi Dictatorship. Problems & perspectives of Interpretation. London: Arnold, A member of the Holoder Headline Group, 2000, s. 218 – 236; v slovenskom jazyku NIŽŇANSKÝ, E.: Interpretácie fašizmu historiografiou SRN. Nitra 1995. (kapitola *Alltagsgeschichte*).

monografii možno azda hľadať nielen v kontexte rastúcej vlny nacionalizmu po páde komunizmu, ale najmä, a v prvom rade, vo voľbe metodologického prístupu, ktorý na jednej strane umožnil Kamencovi pohľad na priebeh implementácie protižidovského kurzu a jeho peripetie na vládnej a politickej úrovni – čo bolo vlastne primárnym cieľom autora. Na druhej strane však táto metodológia neotvára priestor na hlbšiu analýzu a hodnotenie reakcie majoritného obyvateľstva na implementáciu protižidovskej legislatívy. V tom prípade morálny imperatív Kamencovej práce nezasahuje takpovediac do čierneho a spoločensky citlivého miesta tak, ako to bolo u Franka Bajohra, ktorý participáciu Nemcov na arizačnom procese považuje za formu spolupáchateľstva na genocíde.³⁸

* * *

Kamencovo dielo možno hodnotiť aj v rámci otázky reakcie židovskej komunity na protižidovský politický kurz a následný proces vyhladzovania. Jeho monografia nezdieľa názor Hilberga, ktorého zdrvivúca kritika reakcie židovskej komunity a obvinenie zástupcov židovských rád zo spolupodieľania sa na degradácii a vyhladení európskych Židov viedla k búrlivej výmene názorov medzi historikmi v povojnovom období. Názory Hannah Arendtovej, ktorá ešte radikálnejšie posunula latku obvinenia, keď tvrdila, že viac Židov by bolo prežilo, keby židovské komunity nemali svojich vodcov, by pravdepodobne nenašli u Kamenca pozitívnu odozvu. Na druhej strane aj názory historikov ako Israela Gutmana či Dina Porata, ktorí odmietli prijať radikálne obvinenia Hilberga a Arendtovej, a naopak poukázali na plejádu foriem rezistencie ilegálneho odboja Židov, nie sú, takpovediac, na tej istej vlnovej frekvencii ako názory Kamenca.³⁹ Ten skonštatoval, že medzi Židmi prevládala strach, ale aj rezignácia a apatia ponechať všetko svojmu osudu.⁴⁰ Avšak vyzdvihol snahy mládežníckych židovských organizácií ako *Hashomer Hatzair* a *Maccabi Hatzair* udržať ducha rezistencie na duchovnej a praktickej úrovni.⁴¹ Poukázal tiež na nedobrovoľnú participáciu Ústredne Židov na prípravnej fáze deportácií, ale aj na snahu a intervenciu Ústredne Židov zmierniť dopad a rýchlosť arizačného a likvidačného procesu.⁴² Aj v tomto prípade jeho kniha ponúka len veľmi hrubý náčrt problematiky komplicity a rezistencie židovskej komunity v kontexte vojny, ktorý by si ako taký vyžadoval zvláštnu pozornosť historikov.

Kamencove názory na slovenský štát a jeho vedenie sa z pochopiteľných dôvodov ocitli v centre pozornosti verejnosti. Udalosti vývoja po roku 1989 uvrhli Českoslo-

³⁸ BAJOHR, c. d., s. 291.

³⁹ CESSARANI, D.: *The Final Solution. Origins and Implementation*. London ; New York : Routledge, 1994 .

⁴⁰ KAMENEC, I.: *On the Trial...*, c. d., s. 171.

⁴¹ KAMENEC, I.: *On the Trial...*, c. d., s. 172.

⁴² KAMENEC, I.: *On the Trial...*, c. d., s. 204, 173.

vensko a neskôr Slovensko do víru procesu a tlaku europeizácie na jednej strane a mobilizácie etnického nacionalizmu na strane druhej. Oba procesy majú dodnes kľúčový vplyv na formovanie identity a tzv. pamäte národa. Kamencova monografia ako celok pôsobí obštruktívne na snahu tých prúdov v spoločnosti, ktoré sa snažia o rehabilitáciu kontroverzného slovenského štátu (1939 – 1945). Uvedme napríklad len snahu Ústavu pamäti národa (ÚPN), ktorý sa netají úsilím oddeliť slovenský štát od jeho klérofašistického režimu s cieľom uchrániť ho pred zodpovednosťou za holokaust Židov: nie štát, ale režim tohto štátu je, podľa predstaviteľov ÚPN, zodpovedný za osud Židov na Slovensku. Kamencova monografia a jej naračná línia je vážnou prekážkou politicky motivovaných snáh rekonštruovať pamäť národa a jeho históriu v intenciách etnického nacionalizmu. Podobne predstavuje hrádzu, ktorá bráni snahám tzv. *émigré historians*, historikom ako Milan S. Ďurica či František Vnuk natrvalo zakotviť svoje názory do historického povedomia. Nekritický a oslavný tón, ktorým títo historici obhajujú osobu Tisa, neobstojí vo svetle seriózneho, kritického prístupu k dejinám. Rozšírená anglická verzia *On the Trail of the Tragedy* sa opätovne dotýka aj otázky zodpovednosti Tisa za politický vývoj v Slovenskom štáte.⁴³ Zodpovednosť za deportácie Židov roku 1938 Kamenec rovnomerne rozložil na plecia nemeckých úradov, Eichmana a Tisa. Poukazuje na to, že išlo o Falátha, Eichmannovho kolegu, ktorý v Tisovom mene distribuoval kritický telegram s deportačným rozkazom príslušným okresným úradom.⁴⁴ Podľa Kamencovho názoru Tiso „*sa dal ľahko nahovoriť na pochybné dobrodružstvo*“.⁴⁵ Jeho rolu vo vzťahu k židovskej otázke a napokon i k deportáciám Židov zo Slovenska hodnotí po auguste 1940 ako pasívnu, napriek tomu, že Tisove sporadické výroky o židovskej otázke podporovali oficiálny protižidovský kurz na Slovensku.⁴⁶ Tukov návrh deportovať Židov zo Slovenska mohol byť, podľa autora, pre Tisu prekvapujúcim, či dokonca šokujúcim zistením. Tiso však urobil veľmi málo, aby zabránil deportáciám a verejne proti nim taktiež nikdy neprotestoval.⁴⁷ Práve naopak, schvaľoval ich. Podľa Kamencovho názoru sa Tiso ocitol v pasci konfliktu vlastnej identity politika a kňaza. Pod tlakom okolností poprel hodnoty kresťanskej ideológie v prospech politického pragmatizmu.⁴⁸

43 Pozri taktiež KAMENEC, I.: *Tragédia politika, kňaza a človeka. Dr. Jozef Tiso 1887 – 1947*. Bratislava: Archa, 1998

44 KAMENEC, I.: *On the Trail...* c. d., s. 41.

45 Tamže.

46 Tamže, s. 205 – 206.

47 Tamže.

48 Tamže, s. 206.

* * *

V súvislosti s témou holokaustu je zaujímavé poukázať na to, ako dnešný proces europeizácie stavia základy tzv. európskej identity práve na „lekciiach holokaustu“, ktoré sledujú cieľ vytvoriť Európu ako spoločenstvo tolerancie, demokracie a multietnickej či multikulturálnej znášateľnosti. Kým politici automaticky a nekriticky operujú „lekciami“ z dejín, názory historikov na poučiteľnosť spoločnosti z histórie sú viac než skeptické. Ivan Kamenec, ktorý nie je v tomto smere výnimkou, v jednom zo svojich článkov prejavil skepticizmus nad tézou histórie ako učiteľky života. *„Dejiny síce poučenia prinášajú, ale ľudia nie sú ochotní ich brať na vedomie, prípadne sa nimi riadiť.“*⁴⁹ Historikovi je preto udelená rola akéhosi „smutného hrdinu“, ktorý sa má napriek svojej Hamletovskej skepse pokúsiť o konštrukciu paralely v histórii, a tým vlastne klásť súčasnému publiku otázky, ktoré nemusia byť vždy príjemné.⁵⁰ Je však kladenie nepohodlných otázok jedinou a primárnou úlohou historika? Historik Peter Novick poukázal v tejto súvislosti na zaujímavú skutočnosť. Podobne ako Kamenec skonštatoval, že spoločnosť nie je schopná poučiť sa z dejín holokaustu a vyvodiť z neho sériu poučení. Dôvod tejto nepoučiteľnosti vidí v tom, že spoločnosť paradoxne prenáša lekcie dneška späť na minulosť.⁵¹ Tento proces má za následok, že minulosť podlieha procesu neustáleho formovania, dekonštruovania a opätovného rekonštruovania v každom prostredí. „Lekcie histórie“ teda predstavujú pre historika materiál na skúmanie nedávnych spoločenských problémov, čo ho azda posúva z pozície „smutného hrdinu“ do centra aktuálneho spoločenského diania. Práca Ivana Kamenea a jeho participácia vo verejných diskusiách o súčasných páľčivých problémoch spoločnosti na Slovensku sú toho najlepším príkladom.

Nina Paulovičová

49 KAMENEC, I.: Heroizácia prehier?. In: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Úvahy štúdie a polemiky. Bratislava: Kalligram, 2000, s. 170.

50 Tamže.

51 NOVICK, P.: The Holocaust in American Life. Boston : Houghton Mifflin, 1999, s. 242.

Politické strany prvej ČSR v siločiarach národných antagonizmov a dočasnej spolupráce*

V čase, keď sa po prvej svetovej vojne pripravovala mierová zmluva s porazenými ústrednými mocnosťami, v prvom bode francúzskeho textu memoranda československej vlády o postavení národností v Československu bol vyjadrený zámer formovať organizovanie štátu tak, že sa prijímú „za základ národných práv princípy uplatnené v ústave Švajčiarskej republiky, čiže vytvorí sa z Československej republiky istý druh Švajčiarska, berúc, samozrejme, do úvahy špeciálne podmienky v Čechách“.¹ Pod švajčiarskymi ústavnými princípmi, uplatňovanými s prihliadnutím na špecifické podmienky „Čiech“, sa malo rozumieť všeobecné volebné právo s využitím pomerného systému a jazykové práva národnostných menšín. O štátoprávnej inšpirácii švajčiarskou ústavou sa v memorande nehovorilo nič.

Tému švajčiarskeho vzoru pre mladú ČSR otváral vo svojich rozhovoroch pre zahraničnú tlač aj prezident Tomáš G. Masaryk, najmä v prvých mesiacoch existencie štátu,² no k téme sa vrátil aj vo svojej práci *Světová revoluce*, keď v záverečnej kapitole *Demokracie a humanita* uvádza, že pre republiku sú štyri hlavné vzory – Švajčiarsko, Francúzsko, USA a do istej miery aj cisárske Nemecko a zároveň doplnil „Ve všech republikách se uplatňuje princip federacní a autonomistický, to leží v samé osnově demokracie: demokracie značí svobodu a tudíž samosprávu co nejširší.“³

Československá republika sa však napriek prihláseniu sa k švajčiarskemu vzoru nestala štátoprávne ďalšou Švajčiarskou konfederáciou v stredno-východnom regióne Európy, naopak, republika fungovala ako centralisticky spravovaný štát so značne redukovanými kompetenciami samospráv na všetkých ich úrovniach. V novom štáte sa nesformoval, ba ani len nezačal formovať nový politický národ zahŕňajúci všetkých občanov

* Štúdiá bola vypracovaná v rámci programu VEGA – 2/6205/28 (Slovenská spoločnosť 1918 – 1939: medzinárodné a vnútropolitické aspekty)

¹ Dokument č. 204. 1919, 20. května. Paříž – Memorandum vlády ČSR mírové konferenci k postavení národnostních menšin v Československu. In: Dokumenty československé zahraniční politiky A/2/1. Československo na pařížské mírové konferenci 1918 – 1920, sv. I (listopad 1918 – červen 1919). Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2001, s. 324.

² Pozri MASARYK, T. G.: Cesta demokracie I. Projevy – články – rozhovory 1918 – 1920. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2003, s. 71–72, 100, 121, 152, 155. Ide o všeobecné prihlásenie sa k švajčiarskemu vzoru. V novinách *Die Zeit* však poznamenáva: „Kantonální ústava Švýcarska, které čítá jen tři miliony obyvatel, sotva se může brát za příklad.“ (s. 152)

³ MASARYK, T. G.: Světová revoluce. Za války a ve válce 1914 – 1918. Vzpomíná a uvažuje T. G. Masaryk. Praha, Orbis a Čin 1928, s. 576.

republiky bez ohľadu na ich národnosť, a nevytvoril sa ani politický „československý národ“ v užšom zmysle slova, zjednocujúci aspoň Čechov a Slovákov.

Dôvody boli predovšetkým historické. Československo nemalo, pochopiteľne, možnosť zažiť vyše šesťstoročný (od roku 1291 do začiatku 20. storočia) švajčiarsky „príbeh“ oslobodzovania (ale aj dobývania nových území) a konfедераčného zjednocovania sa kantónov.⁴ A v ére moderných masových politických strán, teda od prelomu 19. a 20. storočia, nepoznali naše krajiny (ani za monarchie, ani za prvej ČSR) formovanie sa celoštátnych politických strán bez ohľadu na národnosť, ktorých pôsobenie spoluvytváralo moderný politický švajčiarsky národ. Takými boli strany predstavujúce základné politické orientácie modernej doby vo Švajčiarsku – liberálnu, kresťansko-konzervatívnu, živnostensko-stavovskú a sociálnodemokratickú.⁵

V predlitavskej časti habsburskej monarchie, v tomto prípade v českých krajinách, sa od začiatku formovania moderného stranického systému v 60. rokoch 19. storočia a osobitne v ére masových politických strán od konca 19. storočia formovali dva paralelné stranické systémy na etnickom základe – nemecko-rakúsky a český. V oboch systémoch sa uplatnili v zásade rovnaké politické prúdy, založené na niekoľkých základných konfliktných politických líniiach – prúd (národno)liberálny, agrárno-stavovský, kresťansko-sociálny (katolícko-ľudový) a sociálnodemokratický, pričom niektoré prúdy (najmä liberálny a ľudový) zahŕňali súčasne niekoľko samostatných strán.⁶ Tieto dva etnicky antagonistické stranické systémy – s istou výnimkou sociálnodemokratických a katolíckych ľudových strán – sa v ére stupňujúceho nacionalizmu počas svetovej vojny a po jej ukončení v novom československom štáte sa potvrdili a značne petrifikovali. Dodajme, že prejavom nacionalizmu už v predvojrovej monarchii bola v oboch národných spoločenstvách rastúca dominancia národniarstva v stranách národno-liberálnej orientácie a zrod robotníckych či socialistických strán bez marxistického základu, zato so silným národným aj antisemitským prvkom.⁷

Na Slovensku po vzniku ČSR bola stranicko-politická situácia odlišná. Prakticky všetky slovenské politické prúdy pôsobiace pred vojnou pod firmou Slovenskej národnej strany (s výnimkou sociálnodemokratickej strany) vstúpili do československého štátu so slabou rozvinutými stranickými štruktúrami a takisto maďarské politické strany sa museli znovu sformovať. Po novom sformovaný stranický systém na Slovensku

4 Pozri HONZÁK, F. a kol.: *Evropa v proměnách staletí*. Praha, Nakladatelství Libri 1997, s. 651 – 657.

5 Pozri STRMISKA, M. a kol.: *Politické strany moderní Evropy. Analýza stranicko-politických systémů*. Praha, Portál 2005, s. 325 – 331, 337 – 341.

6 K formovaniu stranických systémov v Predlitavsku pozri MALÍŘ, J. – MAREK, P. (eds.): *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí českých zemích a v Československu 1861 – 2004*. 1. díl: *Období 1861 – 1938*. Brno, Nakladatelství Doplněk 2005, s. 17 – 47.

7 Pozri ibidem, s. 535 – 550.

do veľkej miery odrážal systém politických strán v českých krajinách i s jeho štiepením podľa uvedených základných línií vrátane národnostného štiepenia, ktoré sa ukázalo ako hlavná a fakticky neprekonateľná prekážka na ceste k integrácii strán so v zásade zhodnou ideovou a politicko-záujmovou orientáciou.⁸

* * *

V súvislosti s charakteristikou, resp. kvalifikáciou politických strán medzivojnového Československa treba poukázať na fakt, že za protiklad občianskeho princípu sa v tom čase nepovažoval národný či nacionalistický princíp, ale socialistický. Osobitne sa to prejavilo pri formovaní občianskej koalície roku 1926, keď na jej platforme stáli nesoialistické strany prakticky všetkých národností ČSR a v opozícii sa ocitli socialistické strany takisto všetkých národností a samozrejme aj internacionalistická komunistická strana. Národný až nacionalistický element sa pritom v rôznej miere uplatňoval, najmä po vzniku republiky, prakticky vo všetkých politických stranách aj socialisticky orientovaných. Príznačné bolo národne podmienené odmietnutie volebnej koalície pred prvými parlamentnými voľbami roku 1920 medzi československou sociálnou demokraciou a Maďarsko-nemeckou sociálnodemokratickou stranou pražským straníckym vedením československých sociálnych demokratov.⁹

Slovenskí predstavitelia najsilnejšej medzivojrovej občianskej strany – republikánskej, resp. agrárnej diskutovali o nacionalizme, jazykovo-kultúrnom československom nacionalizme ako o dôležitom faktore politického a spoločenského života, a to aj z hľadiska československej budúcnosti. Napríklad Vavro Šrobár hovoril o „*programe jednoty kultúrnej a národne-československej*“ a zdôraznil: „*Budeme túto jednotu ducha, pokroku, bratstva a lásky budovať jazykmi dvoma alebo jedným... Budeme sa vynasnažovať, aby na území nášho štátu vytvoril sa národ pokrokový...*“.¹⁰ Anton Štefánek zasa zdôraznil význam nacionalizmu v živote slovenského národa, keď poukazyval na dva nacionalizmy, pôsobiace v slovenskom prostredí, a vyslovil predpoklad, že „*otázka československého nacionalizmu [ktorého prívržencom bol aj A. Štefánek – pozn. M. Z.] a nacionalizmu martinského sa rozhodne v školách. Preto kladieme taký dôraz na postavenie školstva...*“¹¹

Otázke nacionalizmu, osobitne v strednej Európe, sa dlhodobo venoval vodca slovenských agrárnikov Milan Hodža. V prednáške *Moderný nacionalizmus*, ktorá

8 O vývine politického straníctva na Slovensku pozri LIPTÁK, L. (ed.): *Politické strany na Slovensku 1861 – 1990*. Bratislava, Archa 1992.

9 O úvahách o spoločnej kandidátke a jej následnom odmietnutí pozri *Robotnícke noviny* č. 10 z 22. 1. 1920, č. 11 z 24. 1. 1920, č. 17 zo 7. 2. 1920, č. 43 z 24. 3. 1920.

10 Šrobárovo slová odzneli na prednáške v pražskej Plodinovej burze 29. 3. 1926 usporiadanej Sdružením pokrokových organizácií. Pozri *Slovenský denník* č. 76a z 31. 3. 1926, s. 1.

11 *Slovenský denník* č. 22a z 28. 1. 1926, s. 2.

odznela v cykle Nezávislej jednoty československých legionárov 17. apríla 1932,¹² poukázal na význam moderného nacionalizmu pri formovaní veľkých západných národov, pričom sa odvolával na názor Giuseppe Mazziniho, bojovníka za zjednotenie Talianska v 19. storočí, podľa ktorého znamená moderný nacionalizmus „*akciu, kultúrny a mravný program*“. Odmietol tiež názor, že v Čechách je už nacionalizmus prekonaný, pretože „*je životnou úlohou terajšej generácie nie prekonávať, ale len tvoriť a vytvoriť silný, organicky jednotiaci nacionalizmus Čechov a Slovákov*“. ¹³ V publikácii *Federácia v strednej Európe*, vydanéj za druhej svetovej vojny a predstavujúcej istú bilanciu štyroch desaťročí 20. storočia s predstavou o možnom spravodlivejšom a bezpečnejšom usporiadaní strednej Európy po vojne, sa Hodža opäť vracia k téme nacionalizmu, o ktorom hovorí, že vo vývine ľudstva je „*nevyhnutným štádiom*“. Odmietla, prirodzene, pokusy „*riešiť problém nacionalizmu v duchu nacistického Lebensraumu, musíme ho riešiť v rámci európskeho kultúrneho vývoja*“. ¹⁴ Platí to tak pre veľké, západoeurópske národy, ako aj pre malé národy strednej Európy, kde sú nacionalizmus a demokracia popretkávané a vyvíjali sa bok po boku.

Aj spomínané názory politických praktikov a teoretikov medzivojnových občianskych strán teda pripomínajú každodennú prítomnosť národných myšlienok a z nich prameniacich činov v politike prvej Československej republiky. Faktor súdobého národniarstva a v rôznej sile aj vypätého nacionalizmu určoval, najmä v prvých rokoch republiky, ale aj v závere jej medzivojnovnej existencie, a významne limitoval tak v prípade československých, ako aj menšinových politických subjektov možnosti spolupráce inak stavovsky, konfesijné alebo ideovo-politickými základmi blízkych strán.

* * *

V ďalšom texte sa pokúsim vyznačiť limity a možnosti vnútroštátnej súčinnosti strán v rámci „stranícko-politických rodín“, z ktorých niektoré na medzinárodnej úrovni pôsobili v tom čase aj oficiálne. Mám na mysli najmä II. (sociálnodemokratickú) internacionálu a neskoršie založenú agrárnu Zelenú internacionálu. KSC ako súčasť III. internacionály sa postupne a len sčasti stala konštruktívnym partnerom ostatných československých politických strán až v druhej polovici 30. rokov, keď sa zmenila politická taktika moskovského centra III. internacionály voči „buržoáznodemokratickým“ krajinám. Východiskom môjho skúmania sú volebné výsledky strán v štyroch prvorepublikových voľbách do poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia, na ktorých vidno politickú silu jednotlivých politických strán a najmä mož-

¹² Pozri HODŽA, M.: *Federácia v strednej Európe a iné štúdie*. Bratislava, Kalligram 1997, s. 53 – 64.

¹³ *Ibidem*, s. 58.

¹⁴ *Ibidem*, s. 216.

ných straníckych blokov, a vývin potenciálnej sily týchto straníckych blokov v priebehu necelého dvadsaťročia prvej ČSR.

Zrod Československej republiky sa niesol v znamení dvoch dramatických procesov charakterizujúcich sociálno-politické pomery v závere „veľkej“ vojny, ktoré pôsobili súčasne a v svojej spontánnosti aj prepojene, a ktoré sa nemohli neprejavíť v postojoch a činnosti politických strán formujúcich sa a pôsobiacich na pôde nového štátu. Jedným bol dramatický rozpad rakúsko-uhorského súštatia, prinášajúci vznik, resp. územnú „rekonštrukciu“ niekoľkých štátov východne od Nemecka, medzi Baltikom a Adriatikom. Druhým dramatickým procesom bol mohutný sociálny zápas aj s pokusom zúčtovať s tými spoločenskými vrstvami, ktoré dovtedy vládli, a ktorým sa pripisovala – viac či menej oprávnene, podľa toho, ku ktorému národu patrili – aj zodpovednosť za rozpútanie svetovej vojny a všetko utrpenie, ktoré vojna priniesla. Tieto dva procesy, ba zdvihnuté vlny politických zápasov sa prejavili aj vo formovaní politických postojov a programov politických strán pred prvými parlamentnými voľbami v máji 1920.

Na ľavej strane politického spektra stáli tri československé socialisticky orientované strany – Československá sociálnodemokratická robotnícka strana, od nej odštiepení Pokrokoví socialisti (modráčkovci), odmietajúci radikalizujúce tendencie v sociálnodemokratickej strane a Československá strana socialistická, pred vojnou národno-sociálna, ktorá sa po vojne tiež radikalizovala, no jasne stála na pozíciách nového štátu. Tento ľavicový či stredolavicový priestor zaberali aj nemeckí sociálni demokrati v českých krajinách a maďarsko-nemeckí sociálni demokrati na Slovensku. Podľa názvu by mala do tejto skupiny socialistických robotníckych strán patriť aj Nemecká národnosocialistická robotnícka strana, no v tejto strane natoľko dominoval protičeskoslovenský nacionalizmus a iredenta, že do volieb uprednostnila koalíciu s Nemeckou národnou stranou, typickou stranou meštianskych vrstiev.

Na pozíciách širokého politického streda stála skupina katolíckych, ľudových, resp. kresťansko-sociálnych strán, vychádzajúcich z pápežských sociálnych encyklík a brániacich záujmy cirkvi a katolíckych veriacich. Najsilnejšia z nich bola Československá strana ľudová, pôsobiaca predovšetkým v českých krajinách, podobne ako Nemecká kresťansko-sociálna ľudová strana, na Slovensku Slovenská ľudová strana a Maďarsko-nemecká kresťansko-socialistická strana, obidve nadväzujúce na politické pôsobenie v Uhorsku.

O voličov v širokom politickom strede sa uchádzali aj stavovské strany, či už agrárne alebo živnostnícko-obchodnícke, takisto nadväzujúce na svoju predvojnovú činnosť, no v prípade živnostníkov všetkých národností, zoskupujúcich sa z pôvodne menších

strán. Najsilnejšia z týchto strán bola pôvodne česká republikánska strana československého vidieka a Domoviny, za ňou nasledovala Slovenská národná a roľnícka strana, v ktorej sa dočasne spojili slovenskí agrárci a národnári, nemeckí agrárci sa stranícky sformovali pod názvom Zväz pôdohospodárov (bez etnického určenia) a s nimi kooperovala aj Nemecká živnostenská strana, ktorá nikdy nekandidovala samostatne. Maďarskí agrárci, stranícky ešte v zárodku, išli do prvých volieb pod skráteným názvom Maďarská maloroľnícka strana, ktorá však oslovovala i maďarských živnostníkov. Do skupiny stavovských strán patrila, prirodzene, aj Československá živnostensko-obchodnícka strana stredostavovská, pôsobiaca spočiatku v českých krajinách a ako jediná zo živnostníckych strán schopná pôsobiť ako samostatná politická sila.

Popri týchto troch len potenciálnych politických blokoch sa uchádzali o dôveru voličov jednoznačne národne orientované politické strany v českom aj nemeckom prostredí: dedička českých národno-liberálnych strán, pôsobiacich pred prevratom pod rôznymi názvami – Československá národná demokracia a veľkonemecky a iredentisticky orientovaná Nemecká národná strana. Prvý a posledný raz kandidovala samostatne Nemecká demokratická slobodomyselná strana, politický subjekt združujúci intelektuálov, nadväzujúci na pokrokové liberálne prúdy spred vojny a pripravený spolupracovať s československou vládou. Táto strana sa pomerne rýchlo dostala do sporov s nacionalisticky orientovanými nemeckými stranami.¹⁵

Parlamentné voľby v apríli 1920 potvrdili politické nálady a očakávania tých čias, a síce víťazstvo sociálnodemokratických strán pôsobiacich celoštátne i v jednotlivých národných spoločenstvách, v rámci ktorých sociálni demokrati vyhrali ešte výraznejšie ako celoštátne. V 281-člennej poslaneckej snemovni NZ získali sociálni demokrati všetkých národností 112 mandátov (československí – 74, nemeckí – 31, maďarsko-nemeckí – 4 a Mondráčkova strana 3) a ak k nim prirátame 24 poslancov Čs. strany socialistickej, ktorá koalovala s československými sociálnymi demokratmi, predstavoval tento potenciálny blok 136 mandátov, približoval sa teda k absolútnej väčšine.¹⁶ No táto sila sa nemohla jednotne uplatniť pre spomínané dvojité štiepenie, ktoré prebiehalo už pred voľbami. Vo všetkých stranách sa viedol boj medzi reformným a revolučným prúdom, ktorý sa naplno prejavil krátko po voľbách. Už pred voľbami dali nemeckí sociálni demokrati, vedení Josefom Seligerom, ako aj maďarsko-nemeckí sociálni demokrati, vedení Paulom Wittlichom, zreteľne najavo odmietavý postoj

¹⁵ Podrobnejšie o členení stranického spektra po vzniku ČSR pozri MALÍŘ, J. – MAREK, P. (eds.): c. d., s. 593 – 942.

¹⁶ Volebné výsledky a rozdelenie poslaneckých mandátov pozri in: Zprávy Státního úřadu statistického Republiky československé, rok 1921, č. 2, s. 12-16; tiež Ročenka Československé republiky 1922, roč. I., s. 89 – 91.

k mladej republike a dožadovali sa práva na sebaurčenie. Na tomto stanovisku zostávali aj po voľbách, čo prakticky vylučovalo spoluprácu medzi tromi sociálnodemokratickými stranami.

Podobne sa vyvíjala situácia medzi československými a menšinovými stranami opäť len v potenciálnom bloku stavovských (agrárnych a živnostníckych) strán, ktoré spolu získali 58 mandátov, no aj tento súčet bol iba virtuálny, pretože v tom čase nemohlo dôjsť k spolupráci medzi českými a slovenskými agrárnikmi (so 40 mandátmi) a čs. živnostníkmi (6 mandátov) na jednej strane a agrárnikmi s nemeckými a maďarskými živnostníkmi (12 mandátov) na strane druhej. Katolícke ľudové, resp. kresťansko-sociálne strany ponúkali podobný obraz národnostnej nezhody ako predchádzajúce dva potenciálne ideovo-politické bloky: na jednej strane československí a slovenskí ľudovci s 33 mandátmi a v politicko-národnostnom protiklade nemeckí a maďarsko-nemeckí kresťanskí sociáli či socialisti s 15 mandátmi.

Nacionalisticky orientovaná Československá národná demokracia s 19 mandátmi a dve nemecké strany koalované na nacionálnom a revizionistickom programe s 15 mandátmi nemohli *a priori* hľadať a nachádzať cestu k nejakej spolupráci. V tomto etnickom pnutí ostali nemeckí liberálni demokrati osamotenými politickými „bezdomovcami“.¹⁷

Prvá povolebná, inak druhá „červeno-zelená“ Tusarova vláda, pozostávajúca z najužšej koalície československých sociálnych demokratov, československých socialistov a československých agrárnikov, získala dôveru poslaneckej snemovne len vďaka *ad hoc* podpore, resp. neprítomnosti pri hlasovaní niekoľkých mimovládnych poslancov, no v dôsledku definitívneho rozštiepenia sa sociálnych demokratov vydržala necelé štyri mesiace a v septembri 1920 prepustila miesto prvej úradníckej vláde.

Vlády „celonárodnej koalície“, ktorých koaličný základ sa postupne formoval v parlamentnom zákulisí počas úradníckej vlády,¹⁸ mali ešte zvýrazniť československé etnicko-politické fundamenty nového štátu. Tri takto označené vlády, ktoré sa pod vedením Edvarda Beneša a Antonína Švehlu vystriedali medzi novembrom 1921 a marcom 1926, pozostávali výlučne z piatich, resp. šiestich československých politických strán, čo vylučovalo chápať túto „celonárodnosť“ v zmysle politického národa, spájajúceho občanov štátu bez ohľadu na ich etnicitu.

¹⁷ K postojom menšinových strán v prvom zvolenom československom parlamente pozri PEROUTKA, F.: Budování státu. Sv. III., 1920. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1991, s. 1139 – 1146.

¹⁸ Nevyhnutnosť parlamentnej „záštity“ nad politicky slabou úradníckou vládou nútila k spolupráci tri strany bývalej „červeno-zelenej“ koalície s dovtedy ignorovanou „pápežeckou“ Československou ľudovou stranou a výrazne pravicovou Československou národnou demokraciou. K nim sa v tretej „celonárodnej koalícii“ pridali ešte československí živnostníci. Zloženie vlád „celonárodnej koalície“ pozri ŠUCHOVÁ, X.: Prílohy II – Politický systém. In: ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.): Slovensko v Československu 1918 – 1939. Bratislava, Veda 2004, s. 600 – 601.

Koncom prevej polovice dvadsiatych rokov sa však začali meniť aj postoje niektorých nemeckých politických strán k Československu a k spolupráci s československými politickými stranami. Súviselo to s postupnou vnútornou konsolidáciou republiky a jej zakotvením vo versaillskom mierovom systéme a naopak so zaujatím Nemecka vlastnými problémami a úsilím o obnovu medzinárodného postavenia nemeckej republiky. Navyše, v tomto období ČSR ešte nepredstavovala hlavný cieľ nemeckého revizionizmu, ten bol namierený predovšetkým na Poľsko, kým s Československom boli vzťahy usporiadané už na začiatku dvadsiatych rokov.¹⁹ Strany nemeckej menšiny v ČSR nemohli teda počítat s výraznejšou ríšskou podporou ich pôvodných revizionistických požiadaviek a niektoré z nich začali „otáčať“ svoju politiku smerom k možným československým partnerom, resp. pripravovať sa na prechod od negativistickej politiky k politike aktivistickej voči republike. A platilo aj opačne – normalizáciu vzťahov s „Nemcami“ považovali za potrebnú i československí politici, na poprednom mieste prezident Masaryk, ale aj minister zahraničných vecí Beneš, a to aj s rizikom odporu zo strany českej nacionalistickej tlače.²⁰

Odlíšne sa vyvíjal vzťah maďarských strán k československému štátu už aj preto, že revizionistická politika horthyovského Maďarska sa rozbehla hneď po uzavretí mierovej zmluvy v Trianone. Maďarské politické strany zostávali v zásade na negativistických pozíciách s jednou malou výnimkou, ktorú spomeniem neskôr. O tom, či a aká bude zmena v politike aspoň niektorých nemeckých strán voči ČSR, sa malo rozhodnúť po predčasných parlamentných voľbách v novembri 1925.²¹ Voľby znamenali jasnú porážku pre obidve sociálnodemokratické strany (československú a nemeckú, maďarsko-nemecká, už v rozklade, ani nekandidovala) a len mierne posilnenie československých socialistov. Tento pomyselný blok klesol zo 136 na 74 mandátov už v 300-člennej poslaneckej snemovni. Na krajnej strane ľavého spektra sa etablovala komunistická strana so 41 mandátmi, v tom čase však nebola politicky akceptovateľná pre žiadnu vládnu koalíciu.

Najúspešnejšie s 83 mandátmi boli stavovské strany, bez ohľadu na národnosť, tak agrárne, ako aj živnostnícka. Československí agrárnici získali 45 mandátov, nemeckí agrárnici v koalícii s maďarskými 24 mandátov (z nich 5 Maďarská národná strana, pôvodne Maďarská maloroľnícka strana) a jeden mandát získali aj samostatne kandidujúci rusínski agrárnici, viac ako dvojnásobne sa posilnili československí živnostní-

19 Porov. MORAVCOVÁ, D.: Výmarská republika. Problémy demokracie v Nemecku 1918 – 1932. Praha, Nakladatelství Karolinum 2006, s. 62 – 64.

20 K zmene nemeckej politiky v ČSR k aktivizmu pozri KLIMEK, A.: Velké dějiny země Koruny české. Sv. XIII., 1918 – 1929. Praha – Litomyšl, Paseka 2000, s. 479 – 480.

21 Výsledky volieb in: Ročenka Československé republiky 1926, roč. V., Praha, s. 315-316 a Ročenka Československé republiky 1927, roč. VI., Praha, s. 61 – 64.

ci s 13 mandátmi. Posilnili sa aj ľudové a kresťansko-sociálne strany, ktorým pripadlo 72 mandátov, z nich československým lidovcom 31, slovenským ľudákom 23, nemeckým kresťanským sociálom/socialistom 13, maďarským kresťanským sociálom/socialistom 4 mandáty a jeden mandát získali poľskí katolíci.

Tridsať mandátov, jednu desatinu zo všetkých získali tri nacionálne/nacionalistické strany, z nich 13 československí národní demokrati, tí však boli štátotvornou stranou a ďalšie mandáty dve nemecké strany zastávajúce konzekventne negativistický postoj voči ČSR – nemeckí nacionáli 10 mandátov a nemeckí národní socialisti 7 mandátov. Už tieto volebné výsledky nemeckých, ostro nacionalistických strán naznačovali významné oslabenie negativistickej a nástup aktivistickej politiky v nemeckom prostredí.

Antonín Švehla síce zostavil ešte raz vládu „celonárodnej koalície“, tá sa však pre neprekonateľné nezhody medzi socialistickými a občianskymi stranami už po troch mesiacoch rozpadla. Počas druhej úradníckej vlády sa začala črtať cesta k vytvoreniu vlády zloženej len z občianskych strán za účasti dvoch nemeckých a v rámci nemeckých agrárnikov aj agrárnikov maďarských. Úsilím Milana Hodžu sa ešte za úradníckej vlády podarilo vytvoriť parlamentnú väčšinu siedmich občianskych strán, ktorá sa v októbri 1926 zmenila opäť pod premiérske vedením A. Švehlu na vládnu väčšinu. Československo-nemecká občianska koalícia, ľavicou označovaná za „panskú“, sa v januári 1927 rozšírila aj o HSLS, takže do jesene toho roku zahŕňala politické strany štyroch najväčších etníc v republike, o čom sa veľmi uspokojivo vyjadril aj prezident Masaryk.²²

Vznik a pôsobenie tejto koalície bolo napriek ostrej kritike opozičných strán novou skúsenosťou najmä vo vnútornej politike československého štátu. Ukázalo sa, že vládne zostavy sa nemusia redukovať len na československé strany, pretože ani stranám národnostných menšín nestoja neprekonateľné prekážky na ceste k vládnej politike. Nové vládne strany – nemeckí agrárici (a v ich klube aj poslanci Maďarskej národnej strany a Spišskonemeckej strany), nemeckí kresťanskí socialisti a slovenskí ľudáci spolu so štyrmi občianskymi stranami bývalej „celonárodnej“ koalície – agrárnikmi, lidovcami, národnými demokratmi a živnostníkmi – dostali šancu predviesť vládnutie etnicky síce rôznych, ale politicky a záujmami blízkych strán, stojacich na platforme československého štátu.

Táto príležitosť sa však využila len čiastočne, pretože práve politicky aj záujmami blízke občianske strany vyčerpali svoj potenciál prakticky za tri roky a zánik ich koa-

²² Podrobnejšie o Masarykovom úsilí o zapojenie Nemcov do československej vládnej politiky in NEUDORFLOVÁ, M. L. (ed.): Češi a Němci v pojetí a politice T. G. Masaryka. Praha, Masarykův ústav AV ČR 2002, osobitne štúdie J. Firsova a K. Gajana.

lície vyústil do ďalších predčasných volieb v októbri 1929. Svoju rolu v rýchlom vyčerpaní sa tejto koalície hrali aj národnostné a štátoprávne otázky. Ako prví skončili v koalícii už v októbri 1927 maďarskí agrárnici pod značkou Maďarskej národnej strany, s ktorými sa rozišli agrárnici nemeckí, pretože Maďari nezaujali jasné stanovisko za republiku počas revizionistickej kampane lorda Rothermera v prospech Maďarska. Štyria Maďari a jeden hungaristicky orientovaný spišský Nemeč museli opustiť klub Zväzu pôdohospodárov. Od tých čias ostávali obidve veľké maďarské strany až do konca prvej ČSR na negativistickej pozícii voči štátu. Krátko pred voľbami opustili koalíciu pre konflikty s koaličnými partnermi ohľadom Tukovej trestnej kauzy a v obave z volebného neúspechu sa rozhodli vstúpiť do volebnej kampane ako opozičné strany. No ani to im nepomohlo a zaznamenali značné volebné straty. Vláda občianskych strán pôsobila aj na zblížovanie sa niektorých opozičných strán zhodnej ideovej orientácie, ale etnicky odlišných, predovšetkým sociálnych demokratov československých a nemeckých. Prejavilo sa to napr. už roku 1927 pri prerokovávaní niekoľkých návrhov zákonov, týkajúcich sa ozbrojených síl štátu, keď nemeckí sociálni demokrati hlasovali zhodne s československými sociálnymi demokratmi a socialistami.²³

Októbrové parlamentné voľby roku 1929 teda nielen uzavreli jeden experiment spoločnej vlády československých a nemeckých strán, ale poskytli aj nové možnosti a tie sa pod taktovkou agrárnika Františka Udržala realizovali v novom type koaličnej vlády československých a nemeckých strán, nazývanej „široká“ či „koncentračná“, ktorá postupne pod tromi agrárnickými premiéromi vydržala do jari 1938.

Volebné výsledky z októbra 1929 priniesli niekoľko presunov v sile stranických politicko-zájumových zoskupení.²⁴ Najsilnejším stranickým zoskupením sa opäť stalo socialistické s 92 mandátmi s tým, že najväčší počet aj najväčší prírastok mandátov zaznamenali československí sociálni demokrati (39 mandátov), nasledovaní československými národnými socialistami (32 mandátov) a nemeckými sociálnymi demokratmi (21 mandátov). Na extrémnej ľavici sa významne oslabili komunisti, ktorí získali len 30 mandátov.

Zoslabol aj blok stavovských, agrárno-živnostenských strán so ziskom 74 mandátov a s tým, že československí agrárnici získali jeden mandát, no nemeckí agrárnici klesli na 16 mandátov a aj československí živnostníci stratili jeden mandát. Blok ľudových, resp. kresťansko-sociálnych strán takisto zoslabol, a to na 58 mandátov, preto-

²³ Rozpravu k týmto zákonom pozri Parlamentná knižnica NS RČS 1925 – 1929, PS, 68. – 71. schůze, www.psp.cz/eknih/1925ns/ps/stenprot/

²⁴ Výsledky volieb in: Zprávy Státního úřadu statistického Republiky československé, roč. X. (1929) č. 145, řada B, č. 6, s. 1190-1192; tiež Ročenka Československé republiky 1930, roč. IX, s. 55 – 56, 230 – 235.

že stratili československí ľudovci (25 mandátov) aj slovenskí ľudáci (19 mandátov), iba nemeckí kresťanskí socialisti zosilneli o jeden mandát (14 mandátov).

Zoslabenie stavovských a konfesijných strán bolo spôsobené aj presunom maďarských agrárnikov a poľských katolíkov do skupiny rôznorodých národných strán, ktorá sa značne zväčšila počtom parlamentných strán aj počtom mandátov – spolu na 46 mandátov. Na československej strane v rámci tejto skupiny zosilnela národná demokracia o dva mandáty na 15 mandátov, no pribudla Liga proti viazaným kandidátnym listinám, združujúca Stříbrného národne orientovaných socialistov a československých fašistov, ktorá získala 3 mandáty. Medzi stranami národnostných menšín prvýkrát kandidovala koalícia Krajinskej kresťansko-socialistickej, Maďarskej národnej a Spišskonemeckej strany, v ktorej po nedávnej rothermerovskej kampani prevládala národný, hungaristický princíp. Nemecké nacionalistické strany (nacionálna aj národno-socialistická), kandidujúce opäť samostatne, získali spolu 15 mandátov, stratili teda dva, čo v čase vrcholiacej konjunktúry signalizovalo relatívne malú podporu nemeckej národnostnej menšiny pre negativistickú politiku. Do tejto skupiny treba zaradiť aj koalíciu poľsko-židovských strán, v ktorej takisto prevládala národnostný aspekt politiky a ktorá získala 4 mandáty.

Napriek posilneniu skupiny nacionalistických strán, bola paleta strán pripravených koalovať taká široká, že koalícia bola najprv zložená z ôsmich strán, šesť z nich patriť do roku 1926 do bývalej „celonárodnej koalície“, roku 1929 rozšírenej o nemeckých sociálnych demokratov a agrárnikov. Sila novej koalície bola taká, že sa zaobišla bez slovenských ľudákov i nemeckých kresťanských socialistov (v čom sa premietlo aj oslabenie skupiny konfesijných katolíckych strán). Od apríla 1932 pôsobila bez živnostníkov, a od februára 1934 stratila aj národných demokratov, takže do nasledujúcich volieb išla zredukovaná na šesť strán.

„Široká“ či „koncentračná“ koalícia československých a nemeckých strán dokázala pod vedením Františka Udržala a po ňom Jana Malypetra prežiť ťažké časy hospodárskej krízy aj zásadný zvrät v európskej politike po nástupe nacistov k moci v Nemecku, no vnútropolitický a zahraničnopolitický vývin v prvej polovici 30. rokov ju nemohol nepoznačiť. Prejavilo sa to vo výsledku posledných parlamentných volieb za prvej ČSR v máji 1935. No ešte v rokoch pred voľbami nastali na československej straníckej scéne niektoré zmeny.

Predovšetkým na jeseň roku 1933 bola zastavená činnosť dvoch nemeckých nacionalistických strán – nacionálnej a národno-socialistickej, pričom na ich miesto nastúpil Sudetonemecký vlastenecký front, v ktorom sa zjednotili nositelia politického negativizmu v nemeckej národnostnej menšine. Tento politický subjekt sa krátko pred voľ-

bami premenoval na Sudetonemeckú stranu a mal sa stať vážnou výzvou a hrozbou pre nemecké aktivistické strany. Už roku 1932 sa sformovalo spojenectvo HSLS a SNS, ktoré roku 1935 išlo do volieb spolu s jednou rusínskou stranou a poľskými stranami pod názvom Autonomistický blok, čím sa akcentoval národný (národnostný) charakter tohto volebného zoskupenia.

Májové voľby roku 1935 sa konali v čase ešte doznievajúcej hospodárskej krízy, najmä v periférnych regiónoch republiky vrátane sudetonemeckých. Ťažký dosah hospodárskych pomerov na životy veľkej časti obyvateľstva a súčasne hospodársky vzostup aj so životnou úrovňou v nacistickom Nemecku otriasli inklináciou nemeckého obyvateľstva k aktivistickej politike a stranám, ktoré ju reprezentovali a súčasne posilnili stranu, ktorá ponúkala iné riešenia. Svedčia o tom aj výsledky volieb.²⁵

Predovšetkým oslabli všetky tri ideovo-záujmové bloky politických strán, ktoré sa podieľali na vláde, aj keď s rôznym dopadom na jednotlivé strany. Socialistický blok sa oslabil na 77 mandátov, hoci československí sociálni demokrati (38 mandátov) stratili len jeden mandát, československí národní socialisti (28 mandátov) 4 mandáty, ale nemeckí sociálni demokrati (11 mandátov) až 10 mandátov. Krajná ľavica – komunisti s 30 mandátmi stagnovali, hoci im pribudli voličské hlasy. Stratil aj blok stavovských, agrárno-živnostenských strán, pričom československí agráристи (45 mandátov) prišli o jeden mandát, československí živnostníci (17 mandátov) dokonca zosilneli o 5 mandátov, zato veľkú porážku zaznamenali nemeckí agráристи, ktorí klesli zo 16 na 5 mandátov. Najväčšiu stratu zaznamenal ľudový, kresťansko-sociálny blok, jednak preto, že slovenskí ľudáci sa Autonomistickým blokom presunuli do bloku národných, resp. nacionalistických strán, a tiež preto, že oslabli československí ľudovci z 25 na 22 mandátov, no predovšetkým nemeckí kresťanskí socialisti zo 14 na 6 mandátov.

Podstatne zosilnel rôznorodý, a teda nejednotný tábor národných a nacionalistických strán s 98 získanými mandátmi. Víťazom volieb bola totiž Sudetonemecká strana, ktorá získala najviac voličských hlasov, sústredila na seba dve tretiny nemeckých hlasov a len „volebná matematika“ spôsobila, že so 44 mandátmi sa ocitla na druhom mieste za československými agráristami. Koalícia maďarsko-nemeckých strán získala opäť 9 mandátov. Obidve politické zoskupenia sa čoraz zreteľnejšie formovali ako negativisticky a (v rámci možností limitovaných legislatívou) revizionisticky orientované, čo sa naplno prejavilo roku 1938. Medzi národne, resp. nacionalisticky orientovanými československými stranami, politicky však stojacimi na pôde republiky, bol

²⁵ Volebné výsledky in: Zprávy Státního úřadu statistického Republiky československé, roč. XVI. (1935), č. 47, řada B, č. 4 s. 342-344; tiež Statistická ročenka Republiky československé, Praha, Státní úřad statistický 1936, s. 269 – 270.

najsilnejší Autonomistický blok s 22 mandátmi, nasledovaný Národným zjednotením (v ňom dominovali národní demokrati, ktorí medzičasom opustili koalíciu) so 17 mandátmi a československí fašisti so 6 mandátmi.

Po májových voľbách už „široká“ koalícia, zredukovaná na šesť strán, stratila v parlamente väčšinu a opäť sa posilnila o československých živnostníkov. Podstatné však bolo, že v koalícii, napriek ťažkej porážke, zostali nemeckí agráreni a sociálni demokrati a na aktivistických pozíciách zotrvali aj nemeckí kresťanskí socialisti. No rovnako nepochybné bolo aj to, že aktivistická politika stratila v priebehu šiestich rokov, od predchádzajúcich volieb, zreteľnú podporu nemeckého voličstva. Voľby signalizovali postupný zánik nemeckého aktivizmu v československej politike, no jeho svojské vyvrcholenie prišlo medzi júlom 1936 a marcom 1938, keď súčasťou vládnej koalície boli naraz všetky tri nemecké aktivistické strany.²⁶

Definitívny koniec éry spolupráce československých strán a strán nemeckej menšiny nastal krátko a rýchlo po anšluse Rakúska k Nemeckej ríši. V marci 1938 opustili vládu ministri nemeckých agrárnikov a kresťanských socialistov a obidve strany splynuli so Sudetonemeckou stranou. V apríli 1938 odišiel z vlády aj sociálnodemokratický minister L. Czech, no nemeckí sociálni demokrati zostali na platforme demokratickej ČSR a antinacizmu. A nemecká verejnosť v českých krajinách vyjadrila svoj postoj k republike vyše 80-percentnou podporou Sudetonemeckej strany v májových a júnových komunálnych voľbách.²⁷ V októbri 1938 nasledovalo nadšené hajlovanie a slzy radosti tých sudetských Nemcov (nie všetkých), ktorí vítali prichádzajúce jednotky Wehrmachtu.

* * *

Osem rokov nepriateľstva, ktoré sa čiastočne a postupne menilo na pripravenosť k spolupráci, necelých dvanásť rokov vládnej spolupráce spočiatku väčšej, no v 30. rokoch už sa podstatne redukovúcej časti nemeckého stranického spektra a potom v priebehu niekoľkých mesiacov prudký pád do obnoveného nepriateľstva, taký je – v jednej vete naznačený – prvorepublikový príbeh tvrdej konfrontácie, ale aj dočasnej spolupráce medzi „československými“, teda etnicky českými a slovenskými politickými stranami a stranami národnostných menšín, predovšetkým menšiny najväčšej, nemeckej. Možnosti spolupráce sa skrývali aj v tom, že z hľadiska ideovo-zájmového charakteru moderných politických strán, strany jednotlivých národnostných spoločenstiev v ČSR v zásade korešpondovali so stranami kontinentálnej Európy, čo sa prejavilo – sčasti reálne, sčasti potenciálne – v jestvovaní blokov ideovo

²⁶ K povolebnému zloženiu „širokej“ koalície pozri ŠUCHOVÁ, X.: Prílohy II – Politický systém. In: ZEMKO, M. – BYSTRICKÝ, V. (eds.): c. d., s. 604 – 606.

²⁷ K výsledkom komunálnych volieb v českých krajinách: ibidem, s. 595.

a záujmovo blízkých strán rôzneho etnického pôvodu. Ak – na rozdiel od švajčiarskeho príbehu – skončil československý príbeh neúspešne, ba katastrofálne, v konečnom dôsledku najmä pre nemeckú a čiastočne aj maďarskú menšinu, jeho dôvody je potrebné hľadať v úvode naznačených predpokladoch medzivojnového vnútropolitického a zahraničnopolitického života. No nielen vo všeobecnej rovine a nielen na jednej (tej opačnej) strane. Koleso histórie medzivojnových národných antagonizmov, ale aj spolupráce sa síce nedá otočiť naspäť s pokusom o reparát, ale poznanie príčin a súvislostí – pokiaľ možno podľa tacitovského *sine ira et studio*, čo je nesmierne ťažké – môže byť osožné pre prítomné aj budúce spolunažívanie susediacich národov v našej malej strednej Európe.

Milan Zemko

Vývin školského systému na Slovensku v rokoch 1918 – 1939*

V období vzniku Československej republiky (ČSR) sa školstvo na Slovensku, ktoré tvorí základ každej národnej kultúry, nachádzalo v katastrofálnom stave, čo bolo dôsledkom dlhodobého pôsobenia uhorskej štátnej politiky voči nemaďarským národom Uhorska a vojnovnej vyčerpanosti spoločnosti. Prechodom frontu na východe Slovenska a tiež rabovaním po skončení vojny boli mnohé školské budovy poškodené a ich mobiliár zničený. Vládne miesta mladého štátu si uvedomovali zložitosť situácie a problémom školstva a vzdelávania venovali zvýšenú pozornosť. Centrálnym orgánom riadenia školstva sa stalo Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠANO) so sídlom v Prahe. Školstvo spravoval v slovenskej dočasnej vláde od novembra 1918 Anton Štefánek, ktorý sa stal o niekoľko mesiacov neskôr referentom pre oblasť školstva Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska spravovaného Vavrom Šrobárom. Od roku 1919 pod jeho vedením pracoval Referát MŠANO pre Slovensko so sídlom v Bratislave.¹

Podstatnými úlohami referátu ministerstva školstva v prvých rokoch po vzniku ČSR bola slovakizácia existujúceho školského systému, likvidácia negramotnosti, zriaďovanie slovenských škôl všetkých stupňov s dôrazom na elementárne vzdelávanie a unifikáciu rozdielneho školského systému medzi Českými krajinami a Slovenskom. Kategorickým imperatívom jeho pracovníkov bolo urýchlené prevzatie školskej správy na území Slovenska. V krátkom čase sa im podarilo obnoviť činnosť školských inšpekčných staníc a získať prehľad o materiálnom stave škôl. Rýchlosť riešenia zložitej situácie v povojnového školstva úzko súvisela s personálnym zabezpečením rezortu. Situáciu sťažoval povojnový stav hospodárstva, všeobecný nedostatok potravín, predmetov každodennej potreby. Špecifickým problémom škôl na Slovensku boli chýbajúci slovenskí učitelia a slovenské učebnice.

Nedostatok učiteľov sa výrazne prejavoval už v posledných dvoch rokoch vojny, keď mnohí učitelia museli narukovať do c. a k. armády a ich miesto zaujali nekvalifikované sily. Po skončení vojny sa situácia s obsadzovaním učiteľských miest ešte zhoršila, pretože pedagógovia maďarskej národnosti, ak nezložili slub vernosti československé-

* Štúdia vznikla v rámci grantu VEGA č. 2/7182/27 (Premeny vzdelanosti a vzdelávania na Slovensku v rokoch 1918 – 1945).

¹ KÁZMEROVÁ, L.: Profesor A. Štefánek – politik, vedec, vysokoškolský pedagóg. In: *Acta Universitatis Carolinae* 1999, *Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, tomus XXXIX. Fasc. 1-2, Praha 2000, s. 27.

mu štátu (prísaha učiteľa obecných a ľudových škôl nariadenie vlády č. 495 z 28. augusta 1919), nemohli vykonávať pedagogickú prax. Možnosť ich nahradenia absolventmi – Slováckmi bola paradoxná, pretože aj slovenskí študenti učiteľských ústavov za monarchie absolvovali štúdium v maďarskom jazyku. Jazyková otázka úzko súvisela s politickou otázkou osvojenia si československej štátnosti a pestovania vlastenectva. Situáciu riešil bratislavský školský referát organizovaním kurzov slovenského jazyka pre pracujúcich v štátnom aparáte a pre učiteľov, čo však v oboch prípadoch nebolo dostačujúce. Preto pristúpili k riešeniu situácie presunom českých pracovných síl aj na učiteľské miesta, tak ako už predtým na miesta v štátnej správe a v hospodársky dôležitých oblastiach života spoločnosti. Na Slovensko malo v tomto období do školských služieb prísť okolo 1 400 česky hovoriacich pracovných síl (zákon č. 605/1919 Zb. z. a n.). Českí učitelia pôsobili na všetkých stupňoch vzdelávacej sústavy. Najvyšší počet vyučujúcich obsadzoval voľné miesta na stredných školách. Roku 1936 na slovenských stredných školách vyučovalo 611 českých profesorov a 357 slovenských. Príchod mnohých českých učiteľov podnietil úprimný záujem pomôcť Slovensku a jeho školstvu.² Niektorí z českých vyučujúcich boli nositeľmi presvedčenia o československej národnej jednote. Mnohí však mali často o živote spoločnosti na Slovensku predstavy spojené s folklórom. Prijatie českých učiteľov obyvateľstvom na Slovensku nebolo vždy jednoznačne kladné. Príčina komplikácií súvisela často s rozdielnym svetonázorom učiteľov a žiakov, resp. rodičov žiakov. Českí učitelia boli často nositeľmi myšlienok husitizmu, ktorú časť slovenskej verejnosti, najmä katolíckeho vierovyznania chápala aj ako protiklerikálny, resp. protikatolícky postoj.³ Problém úzko súvisel s veľkým počtom cirkevných, hlavne katolíckych škôl v prvých rokoch po vzniku ČSR. Roku 1918 bolo na Slovensku 801 štátnych ľudových škôl, 105 obecných škôl, 23 súkromných, 1 622 rímsko-katolíckych, 304 gréko-katolíckych, 467 evanjelických, 261 evanjelických reformovaných a 77 židovských, teda väčšina bola pod správou cirkvi.⁴

* * *

Referát ministerstva školstva v Bratislave usporiadal už počas prvých mierových prázdnin okrem kurzov slovenského jazyka pre učiteľov aj kurz zemepisu, dejepisu a pedagogiky. Všetky sa tešili veľkému záujmu. Obsah kurzov tvorili okrem odborných tém jednotlivých predmetov, ktoré im napomáhali aspoň čiastočne prekonať nedostatok učebníc, aj aktuálne informácie o okolitých novovzniknutých štátoch a o vnútro politickej politickej situácii v Československu.

² KÁZMEROVÁ, L. : c. d., s. 28.

³ HARNA, J. – KAMENEC, I.: Na spoločné cesty. Praha, Horizont 1988, s. 79.

⁴ Slovenské školstvo v prítomnosti. Praha 1932, s. 11.

„*Prirodzený, obranný reflex*“⁵ však nepovolil vyučovanie s maďarskými učebnicami. Prvé roky po vojne nahrádzali slovenské učebnice českými. Podnet na takéto riešenie problému učebníc dal V. Šrobár. Učebnice sa na Slovensko dostávali aj z dobrovoľných zbierok, ktoré robili žiaci, študenti českých škôl a ich pedagógovia. Situáciu riešili tiež písaním učebníc pre slovenské školy, ale tieto učebnice „*niesli znaky náhlivosti*“.⁶ Vyučovací proces na slovenských školách sa oficiálne viedol v československom jazyku.

Školská politika a reformná činnosť československého štátu bola zameraná už v prvých rokoch po jeho vzniku na unifikáciu školského systému, čo vyplývalo zo zdedených rozdielností školskej sústavy z monarchie. Na Slovensku bol proces unifikácie sprevádzaný postupujúcou slovakizáciou školstva, ktorú v školskej praxi uskutočňovali prevažujúci českí učitelia. Súčasťou unifikačného procesu bolo pošťatňovanie škôl, z čoho vyplývala priama kontrola štátu nad školami, čo mu paradoxne umožňovalo realizovať demokratizáciu školského systému. Unifikácia okrem toho obsahovala zjednocovanie všetkých stupňov výučby a výchovy školskej sústavy prostredníctvom reforiem. Prívrženci zjednotenia školskej sústavy si od odstránenia rozdielov v oblasti školstva sľubovali skoré dobudovanie systému školstva na demokratických základoch. Počas reformy školstva narastal počet štátnych škôl a počet cirkevných klesal. Klesajúcu tendenciu mal aj počet súkromných škôl.

Pri unifikácii školstva dochádzalo k viacerým sporom, ktoré boli aj dôsledkom národná-čechoslovakistických predstáv iniciátorov i realizátorov unifikačného procesu. Po vzniku ČSR podľa zákona č. 11/1918 Zb. z. a n. pre slovenské školy naďalej platili zákony, ktoré vydalo uhorské ministerstvo školstva a kultu.⁷ Tak ako za monarchie sa školy i naďalej členili podľa zriaďovateľa na štyri druhy – štátne, obecné, cirkevné a súkromné.⁸ MŠANO zachovalo aj trojstupňovú štruktúru školského systému, ktorú tvorilo ľudové školstvo ako prvý stupeň s detskými opatrovňami, ľudovými školami a meštianskymi školami. Osobitný typ ľudového školstva tvorili špeciálne školy. Druhý stupeň predstavovali stredné a odborné školy. Stredné školy sa vnútorne členili na klasické a reálne gymnáziá, reálky a reformované reálne gymnáziá. Odborné školy tvorili rôzne školy hospodárskeho zamerania, priemyselné a odborné školy. Tretí stupeň školského systému bol na Slovensku v rokoch 1918 – 1938 zastúpený neúplnou Univerzitou J. A. Komenského s tromi fakultami – lekárskou, právnickou a filozofickou.

⁵ HARNA, J.– KAMENEC, I.: c. d., s. 77.

⁶ Ibidem.

⁷ Boli to zákonné články č. 38/1868 o ľudovom školstve, zákonný článok č. 30/1883 o strednom školstve, zákonný článok č. 15/1891 o detských opatrovňiach.

⁸ Rozdelenie zaviedol uhorský zákonný článok č. 38/1868.

Detské opatrovne, predchodkyne súčasných materských škôlok vznikli na Slovensku v prvej polovici 19. storočia.⁹ Ich činnosť upravoval zákonný článok č. 15/1891. Zriaďovateľmi detských opatrovní boli štát a politická obec. Do roku 1918 opatrovne, nazývané *óvody* boli miestom na pomaďarčovanie detí vo veku od troch do šiestich rokov. Proces výchovy detí v opatrovniach sa uskutočňoval v maďarskom jazyku a po maďarsky sa v septembri 1918 hovorilo až v 241 detských opatrovniach. Výnimku tvorilo len päť štátnych detských opatrovní v oblasti školského inšpektorátu Tisovec, kde sa hovorilo po maďarsky a po slovensky.¹⁰ Po roku 1918 sa opatrovne stali miestom upevňovania jazykových vedomostí zo slovenčiny. Učiteľky – vychovávateľky do štátnych opatrovní vyberala štátna správa, do neštátnych zriaďovateľ. Pôvodné uhorské opatrovne zrušilo na Slovensku nariadenie MŠANO č. 40231 z 27. septembra 1921. Slovenské opatrovne však vznikali s ťažkosťami, čo vyplývalo z nedostatku slovenských kvalifikovaných síl aj na tomto stupni výchovy a vzdelávania. V slovenskej spoločnosti v tomto období prevládal názor o jedinej možnosti výchovy dieťaťa v rodinnom prostredí, a to najmä matkou. Od roku 1921 sa učiteľky pre detské opatrovne vzdelávali na špeciálnom oddelení slovenského rímskokatolíckeho učiteľského ústavu v Trnave, ktoré spravovali rehoľníčky Uršulínky.¹¹

Počet opatrovní mal vzrastajúcu tendenciu. Do roku 1930 sa ich počet zvýšil na 132,¹² ale už roku 1931 ich podľa údajov, uverejnených v hodnotiacej práci *Slovenské školstvo v prítomnosti*, malo byť 140.¹³ Činnosť detských opatrovní mal upraviť návrh zákona o materských škôlkach z apríla 1928, ktorý okrem iného predpisoval aj kvalifikáciu vychovávateľiek. Návrh zákona obsahoval možnosť poveriť zriaďovateľa zariadenia výberom vyučovacieho jazyka. Národné zhromaždenie ČSR však neprijalo tento návrh zákona.

Na začiatku školského roka 1918/1919 sa na Slovensku vyučovalo po maďarsky na 3 298 školách, na 141 po slovensky, na 186 po slovensky a tiež maďarsky, na siedmich školách po nemecky, po nemecky a maďarsky na siedmich školách a na troch sa vyučovalo po maďarsky a po rusky.¹⁴ Na konci Rakúsko-Uhorskej monarchie na Slovensku prevažovali rímskokatolícke cirkevné školy, ktorých zriaďovateľom bola rímskokatolícka cirkev. Okrem 39 škôl, na ktorých sa vyučovalo

9 V Banskej Bystrici zriadili opatrovňu roku 1829 a v Trnave roku 1832.

10 Štátny archív Bytča, pobočka Liptovský Mikuláš (ŠA LM), fond (f) Školský inšpektorát Ružomberok 1919 – 1949, škatuľa (šk.) 3, r. 1919, bez signatúry.

11 FARKAŠ, Š.: K niektorým otázkam maďarského školstva v ČSR v rokoch 1918 – 1939. In: *Jednotná škola*, roč. 21, r. 1969, č. 5, s. 453 – 454.

12 Statistická príručka Republiky Československé III. Praha XXXX, s. 1 – 21.

13 Slovensko v prítomnosti. Praha 1932, s. 11.

14 Štátny archív Liptovský Mikuláš, f- Školský inšpektorát Ružomberok 1919 – 1949, kart.. 3, r. 1919, bez signatúry.

v slovenskom jazyku, a 107 škôl s vyučovacím jazykom slovenským a maďarským, sa na ostatných rímskokatolíckych školách vyučovalo po maďarsky.¹⁵ Na gréckokatolíckych školách sa okrem troch, s vyučovacím jazykom maďarským a ruským, vyučovalo maďarsky. Maďarčina bola vyučovacím jazykom v kalvínskych (Evanjelická reformovaná cirkev) a v židovských ľudových školách. Popri procese slovakizácie bol pre školy so zameraním na elementárne vzdelávanie dôležitý ich kvantitatívny rast. Roku 1921 bolo na Slovensku 3 354 ľudových škôl a roku 1931 ich počet stúpil na 4 065. Do roku 1938 vzrástol ich počet na 4 297 s 11 709 triedami a s 530 000 žiakmi. Referát MŠANO v Bratislave vydal 26. apríla 1920 výnos č.4451/III., ktorým sa začal proces poštátňovania cirkevných a obecných škôl a zriaďovania štátnych škôl. Výnos i dodatok vychádzali z potreby utvárania silnej elementárnej štátnej školy ako základu vzdelávacej sústavy demokratického štátu. Výnos stanovil zásadu na založenie novej štátnej ľudovej školy v prípade, ak bolo v obci najmenej tridsať školopovinných detí, ktoré nemali možnosť zúčastňovať sa na vyučovaní, alebo ak miestna cirkevná obec nemohla z rôznych dôvodov rozšíriť svoju školu, prípadne ak politická obec nebola schopná znášať hmotné náklady prípadného rozširovania. Výnos predkladal potrebu zriadenia štátnej ľudovej školy ako ochranu pred odnárodňovaním v takej obci, kde žilo viacero národností. Konat' vo veci zoštátnenia obecnej alebo cirkevnej školy začal školský inšpektor na žiadosť politickej alebo cirkevnej obce. Výnos z apríla 1920 doplnil v máji dodatok č. 18 720/III (18. máj 1920), v ktorom sa okrem iného hovorilo: „*Pojednávania o zoštátnení neštátnych škôl sa môžu začať len na žiadosť patričnej cirkevnej alebo politickej obce a len pri schválení kompetentnej cirkevnej alebo politickej vrchnosti.*“¹⁶ Pri cirkevných školách si inšpektor musel vyžiadať splnomocnenie od ministerstva školstva. Ku začatiu konania vo veci poštátnenia obecných škôl splnomocnenie nepotreboval. Hoci príslušné zákony nevylučovali možnosť zriaďovania škôl cirkvami a obcami, finančné a materiálne postavenie v povojnových podmienkach cirkvám a niektorým obciam neumožňovalo zriaďovanie nových škôl. Zriaďovateľská povinnosť tým prechádzala na štát. Uplatňovaním princípov uvedeného výnosu a dodatku postupne vzrástol počet štátnych ľudových škôl a klesalo zastúpenie konfesiónálnych a obecných škôl v štruktúre slovenského školstva. Počet ľudových škôl na Slovensku postupne rástol aj napriek nedoriešeným legislatívnym a ekonomickým podmienkam.¹⁷

¹⁵ ČEČETKA, J. – VAJČÍK, P.: Dejiny školstva a pedagogiky na Slovensku do 1. svetovej vojny. Bratislava, SPN 1956, s. 116 – 117.

¹⁶ *Správy školského referátu v Bratislave*, 1, 1920, č. 10 – 11, s. 85.

¹⁷ MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenské školstvo v predmníchovskom Československu. In: *Historický časopis*, roč. 30, č. 2, r. 1982, s. 275 – 276.

V školskom roku 1921/1922 bolo z celkového počtu 3 373 ľudových škôl, 797 štátnych, 1 518 rímsko-katolíckych a 194 gréckokatolíckych.¹⁸

Podstatné zmeny v školskom systéme nastali po prijatí z. č. 226 Zb. z. a n. z 13. júla 1922. Do povedomia verejnosti vstúpil pod názvom tzv. *Malý školský zákon*, ktorý menil a doplňal prechádzajúce zákony o obecných, národných (ľudových) a občianskych (meštianskych) školách.¹⁹ Zákon zásadným spôsobom zmenil pomery elementárneho vzdelávania. Triedy ľudových škôl podľa zákona mohli mať najviac päťdesiat žiakov. Ak by počet žiakov presahoval toto číslo, teda počet žiakov triedy by bol vyšší, zákon zriaďovateľovi ukladal vytvoriť ďalšiu triedu. V predchádzajúcom období mohli mať triedy až osemdesiat žiakov.²⁰ Špecifickým problémom ľudových škôl na Slovensku, zdedeným z Rakúsko-Uhorskej monarchie, bolo pretrvávanie veľkého počtu žiakov rôznych ročníkov v jednej triede, spôsobený nedostatkom priestorov a učiteľov. V slovenských jednotriedkach sa učilo či skôr tiesnilo v jednej triede často aj sto žiakov od prvákov až po najstarších. Počet žiakov sa samozrejme odrazil na kvalite vyučovania. Vyučovací proces v jednotriednych školách prebiehal v skupinách, pričom jednej skupine sa učiteľ venoval priamo a druhé skupiny riešili úlohy samostatne.²¹ Zavedenie zákona výrazne znížilo zastúpenie jednotriednych škôl na Slovensku.

Zákon zrušil vyššie ľudové školy, ktoré boli nahradené meštianskymi školami. Zo zákona vyplývala možnosť koedukácie a upravoval tiež zásady vyučovania náboženstva na ľudových a meštianskych školách. Z hľadiska uplatňovania demokratických princípov v školskej politike štátu, medzi ktoré patrí získanie základného vzdelania, významnou súčasťou zákona bolo zavedenie povinnej osemročnej školskej dochádzky.

Na Slovensku sa predĺženie povinnej školskej dochádzky zo šiestich na osem rokov uskutočnilo až v školskom roku 1927/1928 na základe výnosu MŠANO z 26. apríla 1927 č. 4530-I.²² Dlhšia povinná dochádza v Českých krajinách bola zavedená už v školskom roku 1922/1923. Príčina zaostávania realizácie tzv. *Malého školského zákona* na Slovensku vyplývala zo všeobecne prevládajúcich spoločensko-politických a hospodárskych podmienok. Zavedenie osemročnej školskej dochádzky si vyžadovalo nové školské priestory, väčší počet učiteľov, nové učebnice a učebné pomôcky, čo predstavovalo veľkú finančnú záťaž pre každého zriaďovateľa. Takzvaný *Malý školský*

18 ORAVSKÝ, E.: Zoštatňovací proces v národnom školstve. In: *Jednotná škola*, roč. 3, r. 1947/1948, č. 6 – 7, s. 259.

19 PŠENÁK, J.: Pramene k dejinám československého školstva (1918 – 1973). Bratislava, UK 1977, s. 32 – 39.

20 PLACHT, O. – HAVELKA, F.: Příručka školské a osvětové správy. Praha 1934, s. 480.

21 MUSIL, F.: Potreba školskej reformy na Slovensku. In: *Naša škola*, roč. 5, r. 1930. č. 4, s. 125.

22 *Věstník MŠANO*, roč. 9, r. 1927, č. 5, s. 169 – 170.

zákon zaviedol na národných školách do vyučovacieho procesu nový predmet – občiansku výchovu, ktorý mal svoje osobitné postavenie. V podmienkach budovania demokratického štátu mal v žiakoch pestovať občianske vedomie a vedomie československej štátnej príslušnosti.

Meštianske školy na Slovensku tvorili vyšší typ národných škôl. Vyučovanie na meštianskych školách za Rakúsko-Uhorska prebiehalo iba v maďarskom jazyku. Aj počas prestávok mali žiaci zakázané rozprávať sa po slovensky.²³ V septembri 1918 bolo na území Slovenska 83 meštianok. Podľa zriaďovateľa z nich bolo štyridsaťjeden štátnych, desať obecných, pätnásť rímskokatolíckych, jedna gréckokatolícka, sedem evanjelických a. v., štyri židovské a päť súkromných.²⁴ Kvantitatívny a kvalitatívny rast zaznamenali aj meštianky, čo úzko súviselo s demokratizačnou a kultúrnou politikou štátu. Do roku 1938 ich počet vzrástol na 232 a školskú dochádzku ukončilo na meštiankach viac než 71-tisíc žiakov.²⁵ Po vzniku ČSR naďalej zostal v platnosti zákon č. 381 868 uhorského zákonníka o meštianskych školách, nazývaných aj občianske školy. Meštianske školy nadväzovali na štvrtý ročník ľudovej školy bez prijímacích pohovorov. Vzdelávanie na meštianskych školách pre dievčatá trvalo štyri a pre chlapcov šesť rokov. Súčasťou výučby na meštiankach bola aj administratíva a ich absolventi sa mohli stať úradníkmi. Učebné osnovy meštianok sa približovali osnovám nižších stredných škôl, ktoré obsahovali aj voliteľné predmety. Žiaci si mohli voliť napr. francúzštinu a latinčinu, čo im dávalo možnosť prestúpiť na nižšiu strednú školu alebo študovať na vyššej strednej škole. Prvú slovenskú meštiansku školu otvorili po vzniku Československa v januári 1919 v Brezovej pod Bradlom. Po nej nasledovali ďalšie a počet meštianskych škôl sa na konci roka 1919 zastavil na čísle stodva.²⁶ Podľa A. Štefánka, vtedajšieho šéfa bratislavského referátu ministerstva školstva, patrila meštianska škola medzi obľúbené typy škôl. Svoje tvrdenie zdôvodňoval dobrovoľnou návštevou školy aj štrnásťročnými žiakmi, ktorí v predhádzajúcom období za monarchie nechceli navštevovať čisto maďarské školy, akými nesporne boli meštianky. Takzvaný *Malý školský zákon* priniesol zásadné zmeny aj pre meštianske školy. Z neho vyplývala pre vládu možnosť reorganizovať slovenské meštianske školy podľa vzoru českých meštianskych škôl.²⁷ Na meštianskych školách zaviedol koedukáciu (spoločnú školskú výchovu chlapcov a dievčat).

23 PETRYL, A.: Začiatky a rozvoj meštianskych škôl na Slovensku po roku 1918. In: *Ľudská škola*, roč. 24, r. 1972, č. 8, s. 744.

24 ČEČETKA, J. – VAJCIK, P.: c. d, s. 116 – 117.

25 Slovensko – kultúra. II. časť. Bratislava 1980, s. 245.

26 PETRYL, A.: c. d., s. 745.

27 Sbíerka zákonov a nariadení. Z. č. 226/ 1922 § 4, odst. 2. In: PŠENÁK, J.: *Pramene k dejinám československého školstva 1918 – 1973*. Bratislava, UK 1977, s. 34.

České meštianske školy na rozdiel od slovenských boli trojročné a žiaci do nich nastupovali po ukončení piateho ročníka ľudovej školy. Zákon, ktorý mal významne prispieť k unifikácii školstva v Československu, na Slovensku realizovali aj na meštianskych školách až po piatich rokoch od jeho prijatia v šk. r. 1927/1928. Vedenie niektorých škôl už po prijatí zákona malo záujem o jeho realizáciu a tým o rýchlejšiu unifikáciu v zmysle prispôsobenia sa slovenských meštianok typu českých meštianskych škôl. Časopis *Národná škola slovenská* ²⁸ v článku zo stretnutia riaditeľov slovenských meštianok v Žiline uvádzal, že jedným z bodov schôdze bola aj unifikácia českých a slovenských meštianok podľa českého vzoru. Riaditelia sa tiež vyslovili za zlúčenie ročníkov nižšej strednej školy a meštianskej školy, čoho výsledkom mala byť trojtriedna občianska stredná škola.²⁹ Žiadosť o prispôsobenie sa českému vzoru však zostala ojedinelou. Vo verejnosti v prvých rokoch po vojne paradoxne prevládal názor o vyššej úrovni slovenských štvorročných meštianok zo zdedeného uhorského školského systému.

Pred unifikáciou mali meštianky na Slovensku počet vyučovacích hodín a predmetov porovnateľný s počtom predmetov a hodín so školami končiacimi maturitou. A tak meštianky dávali skladbou predmetov a počtom hodín absolventom možnosť získať maturitu, ak budú pokračovať vo vzdelávaní na inom, vyššom type školy, prípadne mohli byť prijatí do zamestnania na miesta ako študenti končiaci školy s maturitou.³⁰ Po zavedení unifikácie ukončenie štúdia v treťom ročníku znamenalo z praktického hľadiska aj stratu možnosti pokračovať v štúdiu na strednej škole s maturitou. Počet vyučovacích hodín a skladba predmetov sa už nezhodovala s počtom a skladbou predmetov, ktoré si vyžadovalo štúdium končiace maturitou. Zmena spôsobila podľa časti pedagógov pokles úrovne vzdelávania na tomto type škôl. Príčinu videli v ochudobnení poznania žiakov o učivo všeobecnovzdelávacích predmetov, ktoré obsahoval štvrtý ročník meštianky. Väčšina absolventov meštianok pochádzala zo sociálne slabších skupín obyvateľstva. Vo vzdelávaní preto pokračovali na učňovských školách, prípadne na iných odborných školách s vyučovacími predmetmi zameranými na príslušné remeslo, a nie na všeobecnovzdelávacie predmety ako napr. študenti na gymnáziách. Tento nedostatok na meštianskych školách na Slovensku sa ministerstvo pokúsilo kompenzovať zriadením jednoročných učebných pokračovacích kurzov tzv. náukobehov pre 14- až 18-ročnú mládež. Pokračovací kurz mal nahradiť zrušený štvrtý ročník. Zriadením jednoročných kurzov sa však nedosiahol predpokladaný vzdelanostný efekt, navyše návšteva jednoročných kurzov

²⁸ *Národná škola slovenská*, roč. 1, r. 1923, č. 5, s. 143 – 144.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ FARKAŠ, Š.: c. d., s. 455.

nebola zo zákona povinná.³¹ Dobrovoľný štvrtý ročník nezaručoval ani predchádzajúce možnosti štvorročnej meštianky pre prax, ani možnosť pokračovať v štúdiu na inom type školy s maturitou, aj preto oň na Slovensku nebol záujem.³² Unifikácia meštianskych škôl zmenila výberový charakter slovenských meštianok na všeobecný. Vláda ČSR mala záujem na zvýšení počtu meštianskych škôl na Slovensku. Otázkou meštianskeho školstva sa postupne zaoberali ministri školstva Ivan Markovič (1924 – 1926), Milan Hodža (1926 – 1929), Anton Štefánek (1929) a Ivan Dérer (1929 – 1934). Markovič videl možnosť zlepšenia situácie unifikovaním školstva. Výsledkom malo byť vytvorenie jednotne organizovanej verejnej školy národnej, na čo však neboli podmienky. Počas jeho pôsobenia sa organizácia meštianskych škôl na území ČSR legislatívne zjednotila vládnym nariadením č. 137/1925 Zb. z. a n.. Zrušením jednej triedy v školskom roku 1925/1926 a pripojením na piaty ročník ľudovej školy sa meštianska škola stala povinnou i na Slovensku, a to v obciach, kde už meštianska škola bola zriadená.

Myšlienku reformy meštianskych škôl ďalej rozviedol M. Hodža. Predložil návrh zákona o zriadení tzv. obvodových meštianskych škôl. Výsledkom zavedenia tohto typu škôl mala byť zvýšená úroveň vzdelanosti na Slovensku.³³ Súbežne so zavedením obvodových meštianskych škôl malo dôjsť aj k reforme školskej správy. Hodžovi sa nepodarilo zrealizovať uvedené zámery. Po ňom nakrátko zaujal post ministra školstva A. Štefánek, ktorý však hlbšie nezasiahol do diania v školstve. I. Dérer výrazne podporil meštianske školy zriadením prvej Štátnej pedagogickej akadémie v Bratislave, pri ktorej usporiadali vysokoškolské kurzy pre vzdelávanie učiteľov meštianskych škôl.³⁴ Taktiež sa zaslúžil o zavedenie *Nových školských osnov* (nazývaných aj Dérerovými novými osnovami) a rozpracoval zákon o obvodových meštianskych školách, ktorý Národné zhromaždenie schválilo neskôr, počas pôsobenia ministra školstva Jana Krčmáňa (1934 – 1936) roku 1935 pod číslo 223/1935 Zb. z. a n. Podľa zákona vznikali štátne obvodové meštianske školy, ktoré povinne navštevovali deti z okruhu piatich kilometrov. Zriadiť novú obvodovú meštiansku školu mohol len štát alebo obec. Cirkev nemala túto možnosť.

Počas prvej ČSR sa nepodarilo uskutočniť zamýšľané vyrovnanie sa ľudových a meštianskych škôl českým krajinám. Napríklad na jednu triedu ľudovej školy pripadalo v Čechách v priemere tridsaťsedem detí, kým na Slovensku päťdesiatdva detí. Ešte výraznejší rozdiel sa javil v počte obyvateľov pripadajúcich na jednu meštiansku

31 Slovensko v Československu 1918 – 1939. (Eds.) M. ZEMKO – V. BYSTRICKÝ. Bratislava, Veda 2004, s. 425.

32 Slovenská národná knižnica (SNK). Archív literatúry a umenia (ALU), fond Anton Štefánek, sign. 42 VIII 15.

33 *Národná škola slovenská*, roč. 6, r. 1927, č. 6, s. 92 – 94.

34 Ibidem.

školu. Zatiaľ čo v českých regiónoch pripadala jedna meštianska škola na 5 000 obyvateľov, v slovenských to bolo až 16 000 obyvateľov. České školstvo s tradíciou, v nových štátnych podmienkach Československa nestagnovalo, ale sa ďalej rozvíjalo, prechádzalo modernizáciou a tak sa vzdalovalo od úrovne školstva na Slovensku.³⁵ Dynamickejšiemu rozvoju slovenského školstva bránila aj sociálna skladba obyvateľstva a z toho sa odvíjajúce možnosti štúdia na stredných a vysokých školách. Prevažujúcu väčšinu, až 80 % dospeléj populácie na Slovensku tvorili robotníci a roľníci, ktorí len s obtiažami mohli zabezpečiť štúdium svojich detí na vyššom stupni škôl. Na ľudových školách v poľnohospodárskych oblastiach naďalej pretrvávali problémy so školskou dochádzkou žiakov v čase vyššej frekvencie poľnohospodárskych prác, lebo deti – žiaci pracovali na roliach spoločne s rodičmi.³⁶

Významným článkom školského systému boli gymnáziá, ktoré sa delili na štyri špecializované druhy – gymnáziá, reálne gymnáziá, reálne reformované gymnáziá a reálky. Na rozdiel od predchádzajúcich stupňov škôl ich počet tak výrazne nevzrastal. Zo 46 škôl v školskom roku 1918/1919 ich počet dosiahol roku 1937/1938 číslo 57. Modernizácia gymnázií však umožnila štúdium väčšiemu počtu študentov. Roku 1938 to bolo takmer 30-tisíc študentov. Stredný stupeň vzdelávania na Slovensku poskytovali odborné školy rôzneho typu: obchodné, priemyselné, hospodárske, učňovské, školy pre ženské povolania.³⁷ Viaceré z nich mali tradíciu z Rakúsko-Uhorskej monarchie. Ich pôsobnosť v novom štáte bola priamo úmerná hospodárskym potrebám Slovenska. V čase prvej ČSR malo Slovensko v oblasti ekonomiky viaceré problémy. Mnohé z nich súviseli z vytváraním novej štruktúry hospodárstva a priemyslu na Slovensku. Trpeli tým hlavne absolventi priemyselných a učňovských škôl. Najväčší záujem mladej populácie bol o štúdium na obchodných a hospodárskych školách, čo zodpovedalo ekonomickej a sociálnej štruktúre obyvateľstva regiónov Slovenska. V školskom roku 1937/1938 pôsobilo takmer 200 odborných škôl rôzneho zamerania, z čoho bolo 130 učňovských.

Po prvý krát sa v spektre vzdelávacích inštitúcií na Slovensku objavili školy hudobného a umeleckého smeru. Roku 1919 vznikla v Bratislave Hudobná a dramatická akadémia. Počas prvého desaťročia svojho pôsobenia bola súkromnou školou, ktorú roku 1928 uznali za oficiálnu štátnu školu konzervatívneho typu. V rokoch 1931–1937 akadémiu navštevovalo okolo dvestoštyridsaťsedem študentov. Poslucháči sa vzdelávali v šiestich oddeleniach a dramatických triedach s dĺžkou štúdia štyri až sedem rokov. Škola umeleckých remesiel vznikla v Bratislave roku 1928 ako učňovská škola pri

³⁵ HARNA, J. – KAMENEC, I.: c. d., s. 85.

³⁶ Ibidem.

³⁷ MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenské školstvo v predmníchovskej republike. In: *Historický časopis*, r. 30, č. 2, s. 287.

Obchodnej a priemyselnej komore. Charakter školy formovalo úsilie o spojenie domácich ľudových tradícií s požiadavkami doby a priemyselného rozvoja. Absolventi získali vzdelanie pre remeselnícko-výrobné, propagačné a aranžérske potreby. Štúdium sa členilo na dva hlavné odbory: všeobecný, záväzný pre všetkých učňov – poslucháčov a špecializovaný, zameraný na vyššie výtvarné vzdelanie. Školu navštevovalo viac ako dvesto poslucháčov, z toho asi polovica popri zamestnaní.

Pozitívnu skutočnosťou bolo aj zvyšovanie počtu dievčat na stredných školách a na vysokej škole. Zvyšoval sa počet absolventiek škôl pre ženské povolania. Aj tieto školy prešli modernizáciou a v osnovách mali predmety zodpovedajúce požiadavkám doby, dokonca predmety, ktoré umožňovali istú samostatnosť žien v podnikaní a v osobnom živote.

Dvadsať rokov minulého storočia sú v slovenskom školstve poznamenané pretrvávajúcím nedostatkom kvalifikovaných učiteľov. Otázku nedostatku pedagogických síl pre ľudové a meštianske školy štátne orgány riešili zriaďovaním stredných pedagogických škôl – učiteľských ústavov, ktoré patrili medzi stredné školy. Študentom učiteľského ústavu sa mohol stať absolvent meštianskej školy, ktorý zložil prijímaciu skúšku. Štúdium bolo bezplatné, preto uchádzači boli aj zo sociálne slabších skupín spoločnosti. Po štyroch rokoch štúdium uzavrela maturitná skúška. Absolvent sa stal dočasným učiteľom ľudových škôl. Ak nastúpil na učiteľské miesto vo verejnej alebo súkromnej škole mohol sa po dvadsiatich mesiacoch praktikantskej služby prihlásiť na skúšku učiteľskej spôsobilosti. Po absolvovaní skúšky získal definitívu učiteľa ľudovej školy.³⁸ Absolvent učiteľského ústavu – záujemca o prácu pedagóga na meštianskej škole musel splniť predpísané podmienky. Prvou podmienkou bolo zloženie skúšky spôsobilosti aspoň na stupeň dobrý. Vedomosti na skúšku získavali na jednoročnom kvalifikačnom kurze. Potom mohol splniť druhú podmienku – odbornú skúšku.³⁹ Skúška sa konala pred osobitnou komisiou na učiteľskom ústave a mala dve časti – teoretickú a praktickú. Teoretickú časť tvorili písomná a ústna skúška a praktickú časť výstup na meštianskej škole. Možnosť získania kvalifikácie pre meštianske školy na jednoročných kurzoch bola spoplatnená a preto často na miestach učiteľov meštianskych škôl boli len absolventi učiteľských ústavov bez spomínaného kurzu.

Personálna situácia v obsadzovaní učiteľských miest na školách prvého a druhého stupňa školského systému sa neustále zlepšovala, hoci nadobudnutie spôsobilosti na vyučovanie na stredných školách bolo odborne náročné, najmä od roku 1930.

³⁸ MÁTEJ, J.: Dejiny českej a slovenskej pedagogiky. Bratislava 1976, s. 347.

³⁹ STRACA, O.: Školstvo na Slovensku. Školy, žiaci, učitelia v šk. r. 1918/1919 – 1947/1948. Bratislava, Slovenský plánovací úrad 1949, s. 12.

V tomto roku totiž vstúpil do platnosti nový skúšobný poriadok na získanie profesorskej alebo učiteľskej spôsobilosti. Absolvent učiteľského ústavu mal povinne absolvovať osemsemestrálne započítateľné štúdium na filozofickej alebo prírodovedeckej fakulte. Isté komplikácie nastali pri získaní úplnej kvalifikácie v niektorých odborných predmetoch, pretože na Slovensku nebola napr. vysoká škola technického zamerania a štúdium umožňovali české vysoké školy. Po bezplatnom štúdiu na učiteľskom ústave absolventom vznikali nové výdavky na štúdium mimo bydliska, ktoré vždy nedokázalo pokryť ani prípadné štipendium.⁴⁰

Prvé maturitné vysvedčenie dostávali absolventi slovenských učiteľských ústavov v povojnovom období v školskom roku 1923/1924. V priebehu rokov 1918 – 1938 na učiteľských ústavoch na Slovensku študovalo 11 500 študentov.⁴¹ V školskom roku 1936/1937 sa budúci učitelia vzdelávali už na 23 učiteľských ústavoch. Roku 1938 pôsobilo na Slovensku sedemnást škôl tohto typu.⁴²

Menšinové školstvo v školskom systéme prvej ČSR malo výrazné zastúpenie. MŠANO vo vzťahu k národnostným menšinám vychádzalo zo zásad medzinárodných dohôd podpísaných po skončení prvej svetovej vojny. Vzdelávanie žiakov menšín prebiehalo kontinuálne i keď v zmenených spoločensko-politických podmienkach. Pod národnostnými menšinami sa podľa *Ústavy ČSR* rozumeli národnosti iného než československého jazyka.⁴³ Rovnoprávnosť národnostných menšín bola zakotvená v ústave z roku 1920 paragrafmi 121 a 134. Paragraf 121 zaručoval všetkým občanom štátu rovnaké občianske a politické práva bez ohľadu na ich jazyk, rasu a náboženstvo. Národnostné menšiny mali právo otvárať v obciach ľudové školy, ak sa do nich prihlásilo štyridsať školopovinných žiakov a pri počte štyristo žiakov si mohla národnostná menšina v obci zriadiť aj meštiansku školu.

Nové, priaznivejšie možnosti kultúrneho rozvoja nemeckej národnostnej menšiny na Slovensku sa prejavili už v prvom poprevratovom desaťročí, predovšetkým v oblasti školstva. Kým roku 1918 existovalo na Slovensku sedem nemeckých škôl so zmiešaným vyučovaním nemecko-maďarským, roku 1931 mala nemecká národnostná menšina stojedenásť ľudových škôl, šesť meštianok, dve reálne gymnáziá, dve obchodné školy a dvadsaťdva učňovských škôl. Nemecká menšina mala dobré možnosti štúdia na dvoch vysokých školách v Prahe a v Brne. Maďarská menšina ako jediná v poprevratových rokoch mala kompletnú sieť škôl, pretože zdedila školský systém vybudovaný za Rakúsko-Uhorska. Maďarská menšina vo vzdelávaní čerpala

40 Slovensko v Československu 1918 – 1939, c. d., s. 428 – 429.

41 MÁTEJ, J.: c. d., s. 352.

42 Slovenská vlastiveda. Zv. III. Bratislava 1944, s. 300.

43 Slovensko v Československu 1918 – 1939, c. d., s. 434.

z uhorských tradícií. Sieť elementárneho, stredného a odborného školstva mala aj dostatočný počet pedagógov i keď viacerí pedagógovia, ako som už uviedla, riešili svoju existenčnú otázku po vzniku ČSR odchodom na územie Maďarska. V školskom roku 1920/1921 pôsobilo sedemstodvadsaťjeden maďarských ľudových škôl, pričom ich počet sa v porovnaní s rokom 1923/1924 znížil o jednu školu, teda môžeme povedať, že stagnoval. V školskom roku 1923/1924 po prechodnom poklese počtu škôl malo maďarské školstvo už vzostupnú tendenciu. Na Slovensku bolo sedemstodvadsať ľudových a osemnásť meštianskych škôl, štyri gymnáziá a jeden maďarský učiteľský ústav. Vysoké školy navštevovalo asi 1 200 maďarských študentov.

K paradoxnej situácii dochádzalo v pohraničných oblastiach na slovensko-maďarskom pomedzí. Slovenské obyvateľstvo sa tu často dostávalo na základe štatistických údajov o počte občanov hlásiacim sa k Slovákom do pozície menšiny. Nízky počet im potom neumožňoval zriadiť si slovenskú ľudovú či meštiansku školu. Umožňoval to zákon č. 292/1920 Zb. z. a n. § 2 ods. 2 a jeho staršie ustanovenia, ktoré nevyjadrovali podmienky na vznik slovenských škôl v týchto oblastiach. Problém tzv. hraničných škôl riešil parlament roku 1935. Do situácie na slovensko-maďarskom pomedzí výrazným spôsobom zasiahol spolok Slovenská liga. V rokoch 1922 – 1935 prispel na založenie viac než sto škôl. Z uvedeného počtu na vlastné náklady postavil štyridsaďpäť škôl.⁴⁴

V školskom roku 1926/1927 pôsobilo na Slovensku dvadsaťsedem konfesijných a zároveň aj menšinových škôl z hľadiska národnosti. Na žiadnej z nich sa nevyučovalo v slovenčine, ale v jazyku príslušnej národnosti, teda v maďarčine, nemčine a ruštině.⁴⁵ V školskom roku 1920/1921 pôsobilo päťdesiatosem ukrajinsko-rusínskych škôl.

Symbolickým zavŕšením štátnej školskej politiky na Slovensku bolo roku 1919 založenie Československej štátnej univerzity v Bratislave z podnetu a návrhu klubu slovenských poslancov v Revolučnom národnom zhromaždení v Prahe,⁴⁶ ktorá od novembra 1919 niesla názov Univerzita J. A. Komenského (UK). Zaujala miesto maďarskej Alžbetínskej univerzity, ktorá pôsobila v Bratislave od roku 1914. Univerzita mala tri fakulty: lekársku, právnickú a filozofickú. V medzivojnovom období počas prvej ČSR sa poslanci slovenských, najmä nacionálne orientovaných strán, dožadovali štvrtej – prírodovedeckej fakulty. Univerzita zostala počas prvej ČSR nedobudovaná. Učiteľský zbor jednotlivých fakúlt tvorili spočiatku väčšinou pedagógovia českých vysokých škôl, resp. pražskej Karlovej univerzity. Z dvadsiatich

⁴⁴ Slovensko v Československu 1918 – 1939, c. d., s. 435.

⁴⁵ Zlatá kniha Slovenska. Bratislava 1929, s. 190.

⁴⁶ Päťdesiat rokov Univerzity J. A. Komenského. Bratislava 1969, s. 185.

dvoch univerzitných profesorov UK boli traja slovenskej národnosti: Augustín Ráth a Milan Hodža sa pre zaneprázdnenosť politickými funkciami nikdy neujali pedagogickej praxe a Jozef Škulthéty sa zasa názorovo nezhodol s tamojšími vplyvnými osobnosťami a pre profil školy určujúcimi predstaviteľmi nacionálneho čechoslovakizmu. Fakultám chýbalo na výučbu zodpovedajúce vybavenie posluchární, laboratórií a knižníc. Českí profesori sprostredkovali prísun potrebných prístrojov, učebných pomôcok, literatúry a skrípt. Univerzita postupne zaujala miesto významného výskumného strediska vo výchovno-vzdelávacej činnosti a vedeckého výskumu v ČSR. Postavenie univerzity najmä medzi slovenskými študentmi oslabovalo hlásanie fikcie jednotného československého národa, ktorú sa aj na jej pôde usilovali vedecky zdôvodniť a dokazovať. Tieto pokusy vyvolávali nedorozumenia a rozčarovanie v slovenskej kultúrnej verejnosti.

Roku 1919 začali prednášky na lekárskej fakulte a roku 1921 na právnickej a filozofickej fakulte. Absolventi filozofickej fakulty vyučovali na slovenských stredných školách, mnohí sa zapojili do práce vo vedeckých inštitúciách alebo si zvolili povolanie novinára. Vzrástol počet poslucháčov fakúlt slovenskej národnosti. Postupne sa začalo s výučbou v nových priestoroch, a roku 1934 dostali novú budovu, v ktorej doposiaľ sídlil rektorát univerzity na Šafárikovom námestí v Bratislave. Činnosť univerzity paradoxne počas prvej ČSR dokumentuje na jednej strane často priekopnícka činnosť vysokoškolských pracovníkov a na druhej strane až macošské správanie sa oficiálnej štátnej správy. Bratislavská univerzita v porovnaní s ostatnými vysokými školami dostávala nízke dotácie, čo vyvolávalo protesty slovenskej verejnosti a tiež českých akademických funkcionárov univerzity. Rozpočet na jedinú slovenskú vysokú školu sa rovnal iba 20 – 25 % sumy rozpočtu iných vysokých škôl v českých krajinách.⁴⁷ Nedobudovanosť siete vysokých škôl na Slovensku čiastočne suplovali vysoké školy v Čechách. Záujemcovia o štúdium chýbajúcich smerov, ale tiež jestvujúcich fakúlt mali možnosť štúdia na českých vysokých školách.

Univerzita Komenského zostala až do roku 1938 jedinou vysokou školou na Slovensku, keď po dlhoročnom úsilí bola zriadená Slovenská vysoká škola technická. Záujem na jej zriadení mal od roku 1919 V. Šrobár. Ten poveril profesora Michala Ursínyho, ktorý prednášal v Brne na Českom vysokom učení technickom, aby pripravil projekt vysokej technickej školy pre slovenské podmienky, v ktorom by zohľadnil tradíciu zaniknutej banskoštiavnickej akadémie. Vláda roku 1920 zriadenie vysokej školy technického zamerania na Slovensku zamietla. V nasledujúcich rokoch sa žiadosť otvoriť technickú vysokú školu na Slovensku stala súčasťou volebných programov slovenských opozič-

⁴⁷ HARNA, J. – KAMENEC, I.: c. d. , s. 87.

ných politických strán. Neustále oživovaná myšlienka zriadenia školy našla vyjadrenie v návrhu zákona MŠANO roku 1928, ale neskôr opäť upadla do zabudnutia. Roku 1934 ju znovu nastolil profesor brnianskej techniky Jur Hronec, ktorý roku 1936 založil Akčný výbor na dobudovanie slovenských vysokých škôl. Výbor predpokladal vznik samostatnej techniky už v zriaďovacom zákone univerzity, ktorý obsahoval prísľub prírodovedeckej fakulty a vznik samostatnej techniky. Vysokú školu technickú Milana Rastislava Štefánika napokon zriadili zákonom č. 170/1937 Zb. z. a n. z 25. júna 1937. V zložitej zahraničnopolitickej situácii mala škola krátko sídlo v Košiciach a neskôr v Turčianskom Sv. Martine. Jej prvým rektorom sa stal J. Hronec.

Školstvo na Slovensku počas 20. a 30. rokov minulého storočia prežívalo dynamický rozvoj. Jeho sprievodným javom bol stúpajúci počet žiakov a študentov na všetkých troch stupňoch vzdelávacieho školského systému, ktorý prešiel zásadným reformným procesom. Sústavnosť školskej politiky štátu v oblasti vzdelávania, školská a osvetová práca učiteľov tvorili základ kultúrneho rozvoja spoločnosti na Slovensku počas prvej ČSR.

Lubica Kázmerová

Metamorfózy medzivojnového slovenského politického života s akcentom na židovské obyvateľstvo na príklade mestečka Spišská Belá*

Dejiny sú jedným z najpozoruhodnejších, ale aj jedným z najkomplikovanejších fenoménov ľudskej existencie. Pochopiť ich priebeh, smerovanie, ale aj ich napĺňanie ľudskou činnosťou nie je jednoduché ani len na pohľad. No i napriek tomu, resp. práve preto, musí historická veda, ktorá dostala do vienka úlohu zmapovať ľudskú spoločnosť v jej vývoji, pozorne sledovať všetky stránky jej života, mapovať ich vzájomné dotyky, ich prelínanie, ich konflikty, aby mohla vo fáze syntézy načrtnúť základné tendencie historického vývoja. A tak potom tzv. „veľké dejiny“ s celoštátnym či celonárodným charakterom prezentujú verejnosti proces, ktorým prešla spoločnosť v skúmanom historickom období. Súčasne ukazujú, čo všetko ho determinovalo a posúvalo do tej či onej polohy a ako sa tento proces javil a javí navonok. To následne umožňuje historikom vysloviť charakteristiku spoločnosti a urobiť súd o výsledkoch svojho poznania. No a v tomto okamihu môže bádateľ odrazu stáť na „tenkom ľade“. Jeho charakteristika, ktorá naozaj platí na široké spoločenstvo, v istom momente stráca svoju platnosť. Stráca ju vlastne vtedy, keď ju chceme mechanicky aplikovať na jednotlivé zložky spoločnosti, na ich vývoj, na ich vlastné „malé“ dejiny.

Ak sledujeme vývoj slovenskej spoločnosti medzivojnového obdobia 20. storočia vieme vysloviť jeho charakteristiku a opísať správanie napr. všetkých jeho politických subjektov/činiteľov, ale keď sa pozrieme na regionálne, alebo dokonca na lokálne dejiny jednotlivých miest a dedín na Slovensku, vidíme, že mnohé všeobecné súdy a hodnotenia neplatia, alebo aspoň neplatia v takej miere, ako je to pri pohľade na celoslovenské dejiny.

Pre historickú vedu to znamená, že musí veľmi opatrne formulovať závery so širokou platnosťou a výskum skôr orientovať smerom od poznania jednotlivého, teda dejín malých regiónov, k poznaniu všeobecného, k poznaniu dejín celej krajiny i národa. Opačný postup má príliš veľa zradných miest, ktoré môžu viesť k nepresným a *de facto* i nepravdivým záverom.

V mojom príspevku som sa zamerlal na analýzu medzivojnového obdobia cez štúdium dejín nevelkého spišského mestečka Spišská Belá. Dôvodov na to bolo viacero,

* Príspevok je súčasťou grantového projektu VEGA 1/3741/06.

pričom jedným z nich bola snaha overiť si, či sa všeobecné závery o politickom dianí na Slovensku dajú aplikovať aj na lokálne dianie, ak áno, tak do akej miery. Druhým dôvodom bolo potvrdenie niektorých konštatácií, ktoré historik už spravidla berie ako „večné pravdy“, platiace v celoslovenskom pohľade na medzivojnové obdobie – išlo najmä o interetnické vzťahy na miestnej úrovni a o spoluprácu politických síl zaradovaných na ľavé či na pravé krídlo existujúceho politického spektra.

* * *

Rok 1918 priniesol zásadný zvrät v živote obyvateľov strednej Európy. Rozpadla sa tradičná a niekoľko storočí existujúca habsburská ríša a na jej území vznikali nové, nástupnícke štáty. Takýmto štátom bola aj Československá republika.

Vyhlasenie ČSR sa na Slovensku nestretlo s rovnakou odozvou. Proti novému štátu a proti odtrhnutiu Slovenska od Uhorska boli prirodzene Maďari, ktorým hrozilo, že sa v novom štáte stanú menšinou, čo si nevedeli vôbec predstaviť. Proti novému štátu však boli aj Nemci a Židia, ktorí žili na území Slovenska. Na začiatku 20. storočia bolo už nemecké obyvateľstvo Uhorska značne pomadařčené rovnako ako aj Židia. Maďarskú kultúru prijali ako kultúru vyšších vrstiev, s ktorými sa stotožňovali. Pravdaže aj Slováci a Rusíni, ktorí boli do roku 1918 vo výhodných štátnych, ba aj cirkevných funkciách, neradi videli radikálne štátoprávne zmeny, po ktorých už v novej spoločnosti nemuseli obstať. Väčšina slovenského obyvateľstva však vznik Československej republiky uvítala.¹

Spiš predstavoval región, v ktorom žilo nielen slovenské, ale aj početné nemecké, židovské, rusínske a čiastočne aj maďarské obyvateľstvo. Z celkového počtu 164 536 obyvateľov roku 1921 sa k Slovákom hlásilo 64,88 % obyvateľov, k Nemcom 22,56 %, k Maďarom 3,25 %, k Rusínom 6,06 %, k Židom 2,11 % a k Poliakom 0,35 % obyvateľov.²

V Spišskej Belej žilo v tomto roku 3 046 obyvateľov, z ktorých sa k československej národnosti hlásilo 1 553 obyvateľov (v tomto počte už boli aj Česi, ktorí tu pôsobili), k Nemcom 1 122, k Židom 126, k Maďarom 25 obyvateľov a evidovaných tu bolo 217 cudzincov.³

Z celkového počtu obyvateľov Spišskej župy bola minimálne jedna tretina proti vzniku Československa, pričom medzi nimi boli ekonomicky i politicky najvplyvnejšie osobnosti neslovenského Spiša. V samotnej Spišskej Belej bol pomer obyvateľstva, ktoré vívalo vznik nového štátu, a obyvateľstva, ktoré ho odmietalo, približne jedna

¹ Bližšie pozri: ŠVORC, P.: Prouhorské integračné snahy na území Slovenska na konci roku 1918. In: *Historický časopis*, 47, 1999, 1, s. 44 – 55.

² Statistická príručka Republiky Československé. II. Státní úřad statistický, Praha 1925, s. 377 – 378.

³ Statistický lexikon obcí v Republice Československéj. III. Slovensko. Praha 1927, s. 103.

k jednej. Pritom však Nemci a Židia mali dominantnejšie hospodárske i politické postavenie ako Slováci, a teda aj rozhodujúcejší vplyv. Napriek tomu však tunajšie slovenské obyvateľstvo po správach o vyhlásení Československa ožilo. V dedinách i mestách boli zriaďované národné výbory alebo miestne národné rady a miestne občianske stráže, ktoré mali dbať na poriadok v tejto neistej dobe. Takáto stráž vznikla aj v Spišskej Belej, ale bola v rukách miestnych Nemcov, ktorí verili, že chýry o vzniku ČSR sú len planým poplachom a v štátoprávnych záležitostiach sa nič nezmení. V tomto presvedčení ich posilňovali rôzni agitátori, ktorí prichádzali z Budapešti a žiadali, aby sa obyvateľstvo búrilo proti snahám Čechov odtrhnúť Spiš od Uhorska.

V októbri 1918 v Spišskej župe vznikla Maďarská národná rada, ktorá v memorande Oskarovi Jászimu žiadala, aby sa Uhorsko nevzdalo Spiša a vykreslovala v ňom tunajšie pomery tak, že slovenské obyvateľstvo ani nie je slovenským, ale slovjackým, je ho menej ako Nemcov a Maďarov a sú tu väčšinou len sluhovia a robotníci, čiastočne aj remeselníci, ale bez vyššieho spoločenského postavenia, preto Spiš plným právom patrí k Uhorsku. V podobnom duchu písal Jászimu aj redaktor časopisu *Karpathen-Post* Gyula Hefty, ktorý na Spiši organizoval hnutie proti pripojeniu Spiša k ČSR. V závere listu písal, že ak by sa nepodarilo udržať Spišskú župu v rámci Uhorska, spišskí Nemci na základe sebaurčovacieho práva vytvoria osobitný nemecký Spiš a priklonia sa k Uhorsku, lebo vraj nikto nemôže od nich žiadať, aby sa kvôli slovenským roľníkom a sluhom, ktorí majú v rodinách osem – desať detí, zatiaľ čo Nemci a Maďari jedno – dve, oni stali Slovákmi.⁴

V Budapešti začiatkom novembra 1918 vznikla Nemecká národná rada na čele s univerzitným profesorom Jakubom Bleyerom, do ktorej vyslali svojich zástupcov aj spišskí Nemci. V Kežmarku sa zasa formovalo centrum organizačných aktivít spišských Nemcov a celého horného Uhorska. Dňa 18. novembra 1918 založili oblastnú Nemeckú národnú radu a Hornouhorskú národnú radu uhorských Nemcov a vyhlásili požiadavku vyhlásenia Spišskej republiky, ktorú si predstavovali ako nezávislé a neutrálne Švajčiarsko s možnosťami silného ekonomického rastu. Noviny *Szepesi Lapok* žiadali miestnu inteligenciu, aby pôsobila aj v slovenských obciach, lebo ani tieto vraj ešte neboli rozhodnuté pre život v Československu a burcovali proti nemu. Prezídium Hornouhorskej národnej rady zvolalo na 9. decembra 1918 do Kežmarku veľké zhromaždenie, na ktorom vyhlásili nezávislú Spišskú republiku (Selbstsändige Zipser Republik).

⁴ TAJTÁK, L.: Spiš a vznik Československa. In: P. ŠVORC (ed.): Spiš v kontinuite času/Zips in der Kontinuität der Zeit. Prešov-Bratislava-Wien : Universum, 1995, s. 149 – 151.

Spiš však nebol dejiskom len nemeckých a maďarských aktivít. Slovenské obyvateľstvo sa rovnako aktívne snažilo o opačný proces – začleniť svoje územie do vyhláseného československého štátu. Miestne slovenské národné rady, prípadne aj jednotlivci žiadali ústrednú Slovenskú národnú radu v Martine o pomoc a rýchly vojenský zásah, obávajúc sa, že aktivity Nemcov a Maďarov budú úspešnejšie. Medzitým sa na Spiši rozpadali vojenské posádky, ktoré tu boli, vojaci sa vracali z frontu domov, burcovali revolučnú atmosféru, ktorá sa miestami premenila aj na útoky a rabovačky miestnych židovských obchodov. Takýto incident sa v prvých poprevratových dňoch odohral aj v Spišskej Belej. Tu napadli obchod miestneho obchodníka Filipa Gartnera, ktorému vybili okná a poškodili železnú roletu. Napätie sa stupňovalo a podráždená miestna občianska stráž tvrdo zakročila proti výtržníkom. Vojtecha Vidu zastrelili guľkou do hlavy, Štefana Bednarčíka odviekli zraneného do starej tabakovej továrne a Aladár Theiss, člen občianskej stráže ho tam surovo zastrelil. Vojnového vyslúžilca Andreja Kubíka prebodol bodákom jeden z príslušníkov občianskej stráže. Ten 11. decembra 1918 zraneniu podľahol.⁵ Všetci traja mŕtvi boli slovenskej národnosti a pravdepodobne len obavy slovenského obyvateľstva z ďalších miestnych represálií a neistej budúcnosti spôsobili, že v Spišskej Belej nenastali ďalšie krvavé konflikty.

V týchto pohnutých dňoch, keď sa nevedelo, ako všetko dopadne, či Spiš nezostane súčasťou Uhorska, sa konalo zhromaždenie v Spišskej Belej v mestskom dome, kde sa miestni Nemci prihlásili k Spišskej republike. Podporili ju aj miestni Židia. Vtedy stál na čele mestečka Nemeč Gyula/Július Ludvigh ako jeho starosta.⁶ Dňa 11. decembra 1918 o zhromaždení v Spišskej Belej písal miestny obyvateľ Roman Vaverčák Slovenskej národnej rade do Martina: *„Tu v Spišskej Belej a celej stolici si páni – t. j. Nemci a Židia – to je vládna strana, vyhlásili spisskú Republiku, aby pod Slovakoch neprišli... My tu v Belej sa doznali, že je v mestskom dome Nemcom schodza, mi Slovaci, t. jest pritomni boli a všetci sme proti tomuto protestovali. Ale Nemci, co ich tu len tretja čiastka je, zato vyhlašeli že si cele mesto jednohlasne tu republiku žada. My Slovaci v Belej a na okoli zveľku trpezlivoscú čakame čo sa stane... čakame trpezlive s veľku duveru a f čistu slovenskim duchu na vas mili bratja v Svatom Martine, abi stje nam napomohli boli, abi čim skorej tu v spiskej stolici nam Slovakom smrtve sa vstalo... bo sa narod nemože dočkak.“*⁷ Slováci zo Spišskej Belej však veľmi trpezliví neboli, chceli mať čím skôr zodpoveda-

5 Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 21.

6 ŠA Levoča, pobočka Poprad, fond MM – Sp. Belá. Zápisnice rady 1902 – 1922, kart. č. 498, Jegyzőkönyv. Felvétel Szepesbélán, a városi tanácsnak 1918 évi sept. hó 4 napján tartott rendes ülésében.

7 Citované podľa TAJTÁK, L.: Spiš a vznik Československa. In: P. ŠVORC (ed.): Spiš v kontinuite času/Zips in der Kontinuität der Zeit. Prešov-Bratislava-Wien : Universum, 1995, s. 152.

nú otázku, čo bude s nimi v najbližších dňoch a rokoch. Táto otázka ich trápila aj v inej súvislosti. Na územie Spiša si robili nárok i Poliaci argumentujúc tým, že Spiš je poľský a bol súčasťou Poľska od roku 1412, keď dal uhorský kráľ Žigmund Luxemburský poľskému kráľovi Vladislavovi II. do zálohu trinásť spišských miest a medzi nimi aj Spišskú Belú. Dňa 11. decembra 1918 odišiel z Nového Sączu väčší oddiel 1. pluku Strzelców Podhalańskich, ktorý nakrátko postupne obsadil Starú Lubovňu, Hniezdne, Podolíne, Spišskú Belú, Lubicu a Kežmarok.⁸ No a to už bol ďalší dôvod na znepokojenie spišskobelianskych Slovákov. Zdá sa však, že mali dosť aj domácej nemeckej nadradenosti, no potrebovali oporný bod, ktorý by im umožnil zdvihnúť hlavu. Týmto bodom mala byť a neskôr aj bola Československá republika. Poľský záujem o Spiš však znepokojoval i časť nemeckého obyvateľstva na Spiši. To bol okamih, ktorý aspoň v jednom momente stieral napätie medzi slovenským a nemeckým (v tom aj židovským) obyvateľstvom Spišskej Belej a spájal ho.

V krátkom čase však aj spišskí, teda i spišskobelianski Nemci, pochopili nereálnosť vzniku Spišskej republiky a potrebu racionálneho a pragmatického uvažovania a konania. Aj medzi nimi boli takí, ktorí uprednostňovali dohodu s Čechmi a Slovákmí. Dňa 11. decembra 1918 prišli do Liptovského Sv. Mikuláša zástupcovia spišských Nemcov Dr. Förster a Dr. Winkler, aby nadviazali styk s liptovským výborom Slovenskej národnej rady a oznámili, že Čechov chcú prijať priateľsky a nepostavia sa ani proti prichádzajúcemu československému vojsku. Bol to najvyšší čas. 15. decembra 1918 československé vojsko pod vedením plukovníka Schöbla obsadilo Poprad⁹ a do konca roku 1918 bolo už celé územie Slovenska súčasťou nového štátu. Zo Spišskej Belej odišli do Maďarska tí, ktorí sa oprávnenne obávali novej moci. Pomery na Spiši a rovnako aj v Spišskej Belej sa postupne stabilizovali. V rokoch 1919 – 1920 vládlo ešte napätie v súvislosti s otvorenou československo-poľskou hranicou, keď si Poliaci nárokovali územie Spiša. V Spišskej Belej si tento problém uvedomovali oveľa viac, lebo práve tu sídlila plebiscitná komisia za československú stranu, za poľskú stranu sídlila v Spišskej Starej Vsi. Popritom sa v Spišskej Belej pomaly posilňoval slovenský živel. Pre úradníkov sa organizovali kurzy slovenčiny a v meste sa zakladali slovenské spolky.¹⁰ Napriek tomu až do augusta 1922 zápisnice mestskej rady písali v maďarčine, ktorá tu bola popri nemčine a už aj slovenčine rokovacím

8 ROSZKOWSKI, J. M.: Polskie zabiegi o przyłączenie Spiszu i pierwsze lata przynależności północnej części tej ziemi do Rzeczypospolitej (1918 – 1925). In: Terra Scepusiensis. Stav bádania o dejinách Spiša. Levoča – Wrocław : Slovensko-poľská komisia humanitných vied – Ministerstvo školstva SR – Ministerstvo národnej výchovy a športu Poľskej republiky 2003, s. 823.

9 SULAČEK, J.: Sociálne premeny na Spiši v prvej polovici 20. storočia. In: P. ŠVORC (ed.): Spiš v kontinuite času/Zips in der Kontinuität der Zeit. Prešov-Bratislava-Wien : Universum, 1995, s. 170.

10 Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 23.

jazykom.¹¹ Maďarčinu používali i naďalej hlavne ako kompromis medzi miestnymi Nemcami a Slovákmi, aby nemuseli uprednostniť nemecký alebo slovenský jazyk, a tým jednu alebo druhú národnosť.

Rok 1922 znamenal pre Spišskú Belú zmenu jej postavenia. Prestala byť mestom so zriadeným magistrátom a stala sa tzv. „velobcou“ s právom používať označenie „mesto“.¹² Podľa vyhlášky ministra vnútra a po dohode s ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska č. 412/1922 Zb. bola od 1. januára 1923 zrušená pôsobnosť mešťanostu, mestského policajného kapitána a magistrátu vo veciach štátnej administratívy, ktorá prešla na Okresný úrad v Kežmarku. Štátnu správu a jej úlohy zabezpečoval od 1. januára 1923 notár. Notárske úrady sa stali štátnymi administratívnymi prvkami, čím obce finančne získali, lebo náklady na ne už znášal štát a nie obec. Roku 1922 bol hlavný mestský notár Nemeč Dr. Dezider Szutorisz penzionovaný a ako štátny vedúci notár bol na jeho miesto dosadený Slovák Ján Somora, ktorý v tejto funkcii zotrval v celom medzivojnovom období. Neskôr bol ako pridelený notár pre druhú notársku stanicu, ktorú žiadalo mestské zastupiteľstvo zriadiť roku 1923, vymenovaný Aurel Harsányi, bývalý senátor spišskobelianskeho magistrátu.¹³

Po týchto zákonom stanovených zmenách a po voľbe starostu a jeho dvoch námestníkov, ktorá sa uskutočnila 31. decembra 1922,¹⁴ sa 10. februára 1923 zišlo obecné zastupiteľstvo na svojom prvom zasadnutí, na ktorom starosta Nemeč Friedrich Roth a dvaja podriachtári Roman Vaverčák ako prvý podriachtár a Pavel Skokan ako druhý podriachtár zložili pred obecným zastupiteľstvom prísahu.

Zápisnice zo zasadnutia boli už písané v slovenskom a súčasne aj v nemeckom jazyku, podpisoval ich vždy starosta, notár a traja, prípadne viacerí overovatelia.

Riadne voľby do obecného zastupiteľstva sa však konali 16. septembra 1923. Prebehli v dvoch volebných obvodoch a miestami volieb boli už tradične Mestský dom a hotel Belá.

Do volieb v Spišskej Belej šli Komunistická strana Československa, Sociálno-demokratická strana robotnícka, Spišskonemecká strana (*Zipserdeutsche Partei, ZdP*), Spojené slovenské strany, Židovská národná strana a Slovenská ľudová strana.¹⁵

¹¹ ŠA Levoča, pobočka Poprad, fond MM – Sp. Belá. Zápisnice rady 1902 – 1922, kart. č. 498, Zápisnica spísaná v Spišskej Belej v zasadnutí mestskej rady dňa 11. augusta 1922.

¹² Štátny archív Levoča, pobočka Poprad, Obecný notársky úrad Spišská Belá 1923 – 1945. Inventár. Stará Lubovňa 1965 – 1966, s. 1.

¹³ Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 25.

¹⁴ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, 1923, krabica 3. Odvolanie Liška Štefan a spol. obyv. v Sp. Belej proti voľbe starostu a výboru v Sp. Belej, č. j. 558/1923.pres.

¹⁵ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, 1923, kart. č. 3. Voľby: župné zastupiteľstvo, okresný úrad, obec.

Výsledky volieb do obecného zastupiteľstva v Spišskej Belej dopadli najlepšie pre KSC, ktorá získala 245 hlasov. Na druhom mieste bola Spišskonemecká strana s 230 hlasmi, tretia bola Slovenská ľudová strana (od roku 1925 HSLS), ktorá získala 122 hlasov, na štvrtom mieste boli Spojené slovenské strany, ktoré mali 63 hlasov a zhodne po 44 hlasov získala Židovská národná strana a Sociálno-demokratická strana robotnícka.¹⁶

Starostom sa na základe voľby obecného zastupiteľstva stal opäť Friedrich Roth (ZdP). Za prvého námestníka bol zvolený roľník Jozef Slodička (SLS), za druhého mäsiar Šimon Bekeš (KSC). Ak sa pozrieme na voľby cez prizmu židovského obyvateľstva Spišskej Belej, tak vidíme, že miestni Židia sa ani nezdržovali a ani nehlasovali na princípe svojej konfesionality či etnicity. Nachádzame ich totiž nielen v Židovskej národnej strane, ale aj v sociálno-demokratickej a komunistickej a týmto stranám časť z nich aj odovzdala svoje hlasy. V prípade posledných dvoch strán šlo o príslušníkov sociálne slabších vrstiev Spišskej Belej – drobných živnostníkov a robotníkov.¹⁷ Ak sa pozrieme na voľby do okresného výboru v Kežmarku, ktoré sa konali 30. septembra 1923, tak v Spišskej Belej získala najviac hlasov Spišskonemecká strana (288), potom nasledovali Slovenská ľudová strana (199), KSC (158), Židovská národná strana (40) a agrárna strana (21 hlasov).¹⁸ Do okresného výboru sa zo Spišskej Belej dostal Jozef Slodička, reprezentujúci SLS a v pozícii náhradníka Pavel Gurník za KSC. Zaujímavé však je, že vo voľbách do župného zastupiteľstva Podtatranskej župy najviac hlasov získal továrnik Anton Kleinberger za Židovskú národnú stranu. Pravda, nebolo to len vďaka hlasom Spišskobeľanov.

Výsledky komunálnych volieb v Spišskej Belej prezrádzajú, ako sa postupne menili pozície jednotlivých národností v meste. Evidentne zosilnel slovenský živel na úkor nemeckého, čo, pravda, spôsobovalo nemalo konfliktných situácií. No menili sa aj pozície miestneho židovského obyvateľstva. U neho môžeme sledovať ústup od promaďarskej orientácie, napr. aj v tom, že v Spišskej Belej Židia nepodporovali vo významnejšej miere promaďarskú ZdP, a to i napriek tomu, že sa ešte viacerí z nich hlásili k nemeckej národnosti, orientovali sa alebo na Židovskú národnú stranu, alebo na ľavicové celoštátne strany (KSC a sociálnu demokraciu). Vo voľbách sta-

16 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, 1923, kart. č. 3. Voľby: župné zastupiteľstvo, okresný úrad, obec. Hlasovací soznam popísaný pri voľbe obecného zastupiteľstva v Spišskej Belej vydrživanej dňa 16. septembra 1923.

17 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, 1923, kart. č. 3. Voľby: župné zastupiteľstvo, okresný úrad, obec. Hlasovací soznam popísaný pri voľbe obecného zastupiteľstva v Spišskej Belej vydrživanej dňa 16. septembra 1923.

18 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, 1923, kart. č. 3. Voľby: župné zastupiteľstvo, okresný úrad, obec. Hlasovací soznam k zisteniu výsledku voľby do okresného výboru okresu Kežmarského konanej dňa 30. septembra 1923.

roštu roku 1927 už bola najsilnejšou stranou HSLS a vďaka tomu sa prvýkrát stal starostom mestečka Slovák Bartolomej Pitoňák. Vo volebnej komisii mali svoje zastúpenie reprezentanti všetkých politických strán, za Židovskú národnú stranu to bol továrnik Anton Kleinberger. Spišskobelianski Židia sa v medzivojnovom období neusilovali o post starostu, nakoniec ich početnosť i napriek ekonomickej sile, to vo voľbách ani neumožňovala. Svoje zastúpenie však mali vďaka volebným výsledkom v obecnom zastupiteľstve.

Predvolebné a volebné koalície boli v obecných voľbách 1927 úplne iné ako koalície do parlamentu či župy. Tu mali inú logiku, lebo jednotlivé strany v každej konkrétnej obci sledovali vlastné lokálne ciele a dobre vedeli, ktoré politické strany môžu byť ich spojencami alebo odporcami, resp. ktorí členovia týchto strán. Koalície mali teda vyslovene pragmatický charakter a nešlo v nich o odraz záujmov tzv. veľkej politiky, ale o odraz miestnych záujmov. Napríklad 8. októbra 1927 vydala Židovská národná strana vyhlásenie obecnému úradu, že svoju kandidátku pre obecné voľby spojila so Spišskonemeckou stranou,¹⁹ s ktorou vytvorila volebný blok, ale pri voľbách starostu a jeho námestníkov o mesiac neskôr už bola v bloku s HSLS a agrárnou stranou. Druhý volebný blok vytvorili pri voľbe starostu ZdP, KSC, Strana čs. zamestnancov a robotníkov a Čs. sociálna demokracia.

Ako ukázali výsledky volieb do obecného zastupiteľstva, v Spišskej Belej mali silnú pozíciu Nemci, ktorí sa združili na etnickom základe (ZdP). Ten bol rozhodujúci, len v menšej miere to boli sociálne a profesijné hľadiská. Agrárna strana, ktorá reprezentovala roľnícke záujmy, v Spišskej Belej prepadla. Lepšie na tom bola KSC, kde nachádzame aj Slovákov, Nemcov a Židov. Druhým rozhodujúcim faktorom vo voľbách bola konfesionalita. V Spišskej Belej bolo v dvadsiatych rokoch 1 890 rímskokatolíkov, 39 gréckokatolíkov, 901 evanjelikov, 7 kalvínov a 177 izraelitov.²⁰ To sa odrazilo aj vo volebných preferenciách. Druhou najsilnejšou stranou v Spišskej Belej bola zákonite HSLS, ktorú volilo slovenské katolícke obyvateľstvo. Evanjelikmi boli väčšinou Nemci. Nemeckí katolíci dali svoje hlasy ZdP, prípadne KSC. Židia dávali hlasy najmä Židovskej národnej strane a niekoľko židovských hlasov sa rozdelilo medzi KSC a Stranu čs. zamestnancov a robotníkov. Vo voľbách sa však Židovská strana umiestnila na štvrtom mieste s dvoma mandátmi pre továrnika Antona Kleinbergera a drevárskeho úradníka Moritza Szaba (102 hlasov).²¹

19 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, kart. 4. Vyhlásenie Židovskej strany z 8. októbra 1927 Obecnému úradu.

20 Statistický lexikon obcí v Republike Československej. III. Slovensko. Praha 1927, s. 103.

21 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, kart.. 4. Č. j. 4883/1927 adm. Vyhláška. Členovia zastupiteľstva – Mitglieder der Vertretung.

Hoci národné povedomie slovenskej časti mesta posilnil koncom dvadsiatych a v tridsiatych rokoch niekoľkými návštevami i Andrej Hlinka, ďalšie voľby starostu roku 1931 priniesli víťazstvo miestnym Nemcom. Za starostu bol zvolený Karl Roth, len prvým námestníkom sa stal Michal Begalla za HSLS, druhým Ľudovít Fodor za KSC. Národnostné trenice vzrástli aj v súvislosti s miestnou kronikou. Podľa *Vládneho nariadenia zo 17. novembra 1932 o pamätných knihách obecných* mali obecné úrady viesť pamätnú knihu obce. V Spišskej Belej sa nemecko-slovenský spor prejavil aj pri vedení kroniky, ktorú nepísal iba jeden kronikár, ale dvaja – slovenský a nemecký. Každý z nich písal o rovnakých udalostiach zo svojho pohľadu, hoci zápis potom kontrolovala a overovala ich pravdivosť tzv. letopisná komisia. Čo sa týka spišskobelianskych Židov, tí sa na začiatku tridsiatych rokov nevelmi hlásili k židovskej národnosti. Podľa sčítania obyvateľstva roku 1930 mala Spišská Belá 3 690 obyvateľov, z toho bolo 2 161 Slovákov, 1 269 Nemcov, 10 Rusínov, 31 Maďarov a 42 Židov, pričom podľa štatistiky izraelitov bolo 157.²² Tí, ktorí sa neprihlásili k židovskej národnosti sa ešte stále hlásili k Maďarom a k Nemcom a v podstate tak aj vystupovali navonok. Treba však povedať, že tak Nemci, ako aj Slováci takýchto príslušníkov nemeckej a maďarskej menšiny odlišovali, a tak či onak ich vnímali cez ich konfesiónálne zaradenie, čo sa jasne ukázalo na konci tridsiatych rokov. No aj výsledky komunálnych volieb prezrádzali, že spišskobelianski izraeliti pociťovali v konečnom dôsledku väčšiu spätosť so stranou, ktorá reprezentovala židovskú etnic- kú pospolitosť, ako s ZdP, ktorá bola nemecká, no s promaďarskou orientáciou.

Rast slovenského i nemeckého nacionalizmu v Spišskej Belej (s promaďarskou orientáciou) židovské obyvateľstvo mesta v podstate len sledovalo a aj napriek rozličnej etnickej identifikácii sa pragmaticky prikláňalo raz na jednu, inokedy na druhú stranu. Roku 1937, keď boli predčasné voľby starostu mesta, dali Židia spolu s komunistami hlasy Georgovi Gabrielovi (ZdP).²³ V tom čase však už ZdP začala strácať dych. Do popredia sa totiž razantne dostávala nová nemecká strana s jasnou nacionálnou orientáciou – Karpatonemecká strana (*Karpathendeutsche Partei, KdP*), ktorá na Slovensku vznikla roku 1929.

Obecné voľby v júni 1938 sa odohrávali v atmosfére stupňujúceho sa medzinárodného i vnútropolitického napätia, ktoré sa prenieslo aj do dedín a miest ČSR. Spišská Belá nebola výnimkou. Pravda, na miestnej úrovni mali politické zápasy a politické koalície neraz úplne odlišnú podobu, akú mali v podmienkach veľkej politiky. A tak

²² Štatistický lexikon obcí v krajine Slovenskej. Vydaný ministerstvom vnútra a Štátnym úradom štatistickým na základe výsledkov sčítania ľudu z 1. decembra 1930. Praha 1936, s. 32.

²³ Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 59.

vznikali koalície, ktoré by sa cez prizmu veľkej politiky ani nedali vysvetliť. V Spišskej Belej sa začali formovať čechoslovakistické a autonomistické bloky, hoci v ich obecnej politike otázka existencie nezmeneného Československa, či otázka slovenskej autonómie neboli jedinými dôvodmi, ktoré ich posúvali do týchto blokov. Miestna organizácia HSLŠ vedená Ignáčom Siskom bola v ostrej opozícii voči miestnej organizácii Československej národno-socialistickej strany, reprezentovanej J. Štefaniačkom, ale aj voči ZdP. Jej spojencom sa však stala KdP so silným protimaďarským postojom. Nemecká jednota v Spišskej Belej dostala roku 1938 silné trhliny. Okrem sympatizantov nacionálno-socialistickej orientácie, ktorí sa organizovali v Karpatkonemeckej strane, v mestečku vznikla ľavicová miestna organizácia Nemeckej sociálno-demokratickej strany, ďalší ľavičiarci boli už dávnejšie členmi KSČ. Navyše KdP začala prehodnocovať vzťahy k Slovákom a jej predáci v Spišskej Belej miernili svojich radikálnych členov v ich správaní sa voči Slovákom, na ktorých sa dovtedy dívali s dešpektom, a vyzývali ich, aby sa zdržali provokácií, „*lebo cieľom strany je s tunajšími Slovákami dobre nažívať a spolupracovať*“.²⁴ V obecných voľbách roku 1938 si 1 748 hlasov rozdelilo desať strán. Najsilnejšou sa stala HSLŠ (474 hlasov, 8 mandátov), druhou bola Karpatonemecká strana (457 hlasov, 8 mandátov). Spišskonemecká strana bola až na piatom mieste (90 hlasov, 2 mandáty) a Židovská národná strana sa umiestnila na siedmom mieste (81 hlasov, 1 mandát). Na základe politických dohôd sa starostom Spišskej Belej stal predstaviteľ HSLŠ Michal Begalla, ktorého podporila aj KdP. Tá si zasa uplatnila nárok na druhého námestníka starostu, v čom ju podporila HSLŠ. Stal sa ním Arpád Reich. Obe politické strany sa dostávali čoraz viac do prúdu slovenského a nemeckého nacionalizmu, v ktorom sa i na miestnej úrovni stávali terčom útokov Česi a Židia. V Spišskej Belej ich živil najmä rímskokatolícky kaplán Jozef Kútnik.²⁵

Slovenské obyvateľstvo na Spiši prechádzalo počas medzivojnového obdobia procesom národného sebauvedomovania a rastu národného sebavedomia, do roku 1918 potláčaného politikou uhorskej vlády, ktorú úspešne využívalo pre seba tunajšie maďarské i nemecké obyvateľstvo. Koncom tridsiatych rokov tento proces vrcholil a zodpovedal všeobecným tendenciám existujúcim aj v iných krajinách. Preto aj spišskobelianskym Slovákom, ktorí mali rôzne skúsenosti so svojimi nemeckými a maďarskými spoluobčanmi, imponovali ľudácke národné ba až nacionalistické aktivity. Pomáhali im dvíhať sebavedomie aj vo vlastnom meste, pri sporoch, ktoré priro-

²⁴ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Sp. Belá, 1932, kart. 13. Správa o verejnom zhromaždení Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v Spišskej Belej, konanom dňa 11. júna 1938.

²⁵ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Sp. Belá, 1932, kart. 13. Správa o verejnej schôdzi Karpatendeutsche strany v Spišskej Belej konanej dňa 2. júna 1938.

dzene vznikali či už v politickej, ale aj v hospodárskej a kultúrnej sfére. V medzivojnovom období do rastu slovenského národnouvedomovacieho procesu necitlivo zasiahol politický čechoslovakizmus, ktorý mal tendenciu ho limitovať, ba až eliminovať. Na Spiši, rovnako ako v iných častiach Slovenska, citlivo prijímali obsadzovanie úradníckych, poštárskych, žandárskych a iných miest štátnej správy českými silami, ktoré obmedzovali miestne slovenské pracovné sily a prispievali k vysokej nezamestnanosti slovenského obyvateľstva. Preto požiadavky slovenských autonomistických síl, ktorých najvýraznejším predstaviteľom bola práve HSLS, boli aj na Spiši prijímané so sympatiami, rovnako ako požiadavka autonómie Slovenska, ktorá pre miestne slovenské obyvateľstvo znamenala dôkaz slovenskej vyspelosti a rovnocennosti s miestnymi Nemcami a Maďarmi. Tak ako boli na Spiši po roku 1918 vďační Čechom za možnosť stať sa rovnocennými občanmi s inými národnosťami, tak boli vďační slovenským autonomistickým stranám za možnosť túto rovnocennosť posilniť a potvrdiť aj v štátoprávnej rovine. Preto, keď bola 6. októbra 1938 v Žiline vyhlásená autonómia Slovenska, prejavili aj Spišskobeľania svoju radosť. V nedeľu 9. októbra miestni Slováci vyzdobili svoje domy slovenskými zástavami, niektorí aj autonomistickými zástavami s dvojkrížom. Na námestí sa uskutočnila veľká manifestácia, na ktorej rečnil Dr. A. Pitoňák z Kežmarku, Rudolf Knoll, správca ľudovej školy a Roman Vaverčák ml., učiteľ na tunajšej škole. V tento deň v Spišskej Belej začali organizovať miestnu Hlinkovu gardu, ktorú viedol od októbra do decembra 1938 Roman Vaverčák ml. Keďže 20-roční muži boli zmobilizovaní pri vojenských posádkach, tak v začiatkoch tvorili HG len mladí chlapci do 20 rokov, ktorí nepodliehali mobilizácii, a nevojací. „*Je príznačné, ako razom ožil národný život,*“ píše miestny kronikár a dodáva: „*Na kabátoch objavujú sa trikolóry, autonomistické stužky a odznaky. Pozdrav 'Na stráž!' stal sa dominujúcim pozdravom mesta, ktorý začínajú užívať Slováci od trojročných detí počnúc.*“²⁶

Aktivizovali sa aj Nemci. Prejavilo sa to aj v ich sebedomí a hrdosti nielen na vlastnú národnosť, ale aj na príslušnosť k vlastnej nemeckej strane. Okresný úrad v Kežmarku oznamoval notárskemu úradu a četníckej stanici v Spišskej Belej, že Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny schválilo žiadosť predsedníctva Nemeckej strany, aby strana mohla na svojich zhromaždeniach používať okrem slovenskej štátnej zástavy aj zástavu svojej strany s hákovým krížom v červenom poli. Funkcionári strany mohli na ramene nosiť pásku so znakom strany.²⁷

26 Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 61.

27 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1932, krabica č. 13. Politická strana Deutsche Partei – používanie znaku s hákovým krížom, č. j. III/1938.

Radost Slovákov zo získanej autonómie bola však sprevádzaná akciami, ktoré zásadným spôsobom zasiahli do dovtedajšieho, hoci nie ideálneho, ale predsa len susedského spoluzitia občanov mesta. Slovenské a nemecké nacionalistické sily našli spoločnú reč vo vzťahu k miestnym Židom. V tomto virvare sa zabudlo na predchádzajúcu spoluprácu i politické koalície so Židovskou národnou stranou a miestnymi Židmi.

Už po mníchovskom diktáte sa v Československu začali stupňovať útoky proti Židom, na Slovensku ich vystupňovali výsledky Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938. Slovenská politická garnitúra musela nájsť vinníkov, a tými nemohlo byť Nemecko ani Taliansko. Stali sa nimi Židia. Preto 4. novembra slovenská autonómna vláda vydala nariadenie o vysťahovaní židovského obyvateľstva zo Slovenska na územie, ktoré malo pripadnúť Maďarsku. To mal byť kolektívny trest za promaďarské sympatie, ktoré sa Židom oprávnené i neoprávnené pripisovali. Akciu deportácií židovského obyvateľstva mali uskutočniť četnícke stanice s pomocou Hlinkovej gardy do 24 hodín, lebo 5. novembra 1938 už malo územie odstúpené Maďarsku obsadzovať jeho vojsko. Maďarsko pritom nemalo žiadny záujem o slovenských Židov, ktorí boli prekážkou aj pre maďarskú vládu.²⁸

Dňa 4. novembra 1938 pristúpili aj v Spišskej Belej k tomuto kroku. Udialo sa to na základe telefonického rozkazu, podľa ktorého všetci chudobnejší Židia mali byť na nákladných i osobných autách „postrkovaní“ na územie, ktoré pripadlo Maďarsku. Byty a obchody s ich majetkom sa mali zapečatiť, vkladné knižky zaistiť. Akcia sa mala vykonať rýchlo, aby sa autá stihli otočiť v ten deň ešte raz. Majetní Židia s majetkom nad 500-tisíc Kč mali byť zatknutí a bez rodinných príslušníkov daní do dočasnej väzby v obecnom dome. Na druhý deň sa mal urobiť zoznam všetkých vyvezených Židov a ich vkladné knižky sa mali odovzdať na četníckej stanici. Krátko pred polnocou bol rozkaz zmenený. Vyviezť sa mali len tí Židia, ktorí nemali československé štátne občianstvo.²⁹ Akciu realizovalo četníctvo s pomocou Hlinkovej gardy a paramilitantných oddielov Nemeckej strany na Slovensku (*Deutsche Partei*) *Freiwillige Schutzstaffeln* (FS). Spišskobelianskych Židov zatýkali v čase od 18.00 do 23.00 hod. a okamžite deportovali na hranice s Maďarskom. So sebou si smeli zobrať len hotovosť 50 korún.³⁰ Deportovaní boli všetci Židia okrem niekoľkých chorých. Zoznam četníckej stanice v Spišskej Belej uvádzal meno-

²⁸ Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov : Universum 1999, s. 32 – 36.

²⁹ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1932, krabica č. 13. Riešenie židovskej otázky na Slovensku. Výmer.

³⁰ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond Spišská Belá, policajné hlásenia 1940, kart. č. 8, Hlásenie o udalostiach zo dňa 4. novembra 1938.

vite 39 dospelých a ich deti už len v číselnom vyjadrení.³¹ „Mesto zostalo niekoľko dní bez Židov, tak ako v roku 1863, keď sa sem pristahovala prvá židovská rodina“, napísal spišskobeliansky kronikár.³² Po niekoľkých dňoch sa začalo židovské obyvateľstvo postupne vracat' do mesta. Hoci 7. novembra už boli spišskobelianski Židia opäť doma, v ich domácnostiach zavládla neistota a strach. V ten deň popoludní dostalo veliteľstvo miestnej Hlinkovej gardy a *Freiwillige Schutzstaffeln* telefonický rozkaz od okresného náčelníka v Kežmarku, aby boli príslušníci HG a ordneri FS stiahnutí z ulíc podľa nariadenia predsedu slovenskej vlády J. Tisa. Na druhý deň prišiel tento rozkaz aj v písomnej podobe. Poriadkovú službu mali opäť prevziať četníci. Podľa rozkazu okresného náčelníka boli všetci Židia, ktorí boli cudzími štátnymi občanmi, vyzvaní, aby do troch dní opustili Československo. Z mesta sa museli vysťahovať aj Židia, ktorí tu nemali domovské právo, a poľskí Židia, žijúci v Spišskej Belej, mali byť vyvezení do Javoriny.³³

Koncom roka 1938 sa nanovo kryštalizovala politická situácia na Slovensku. HSLS ako najsilnejšia politická strana v podstate prevzala všetku politickú moc a pod zámienkou zjednotenia všetkých národných síl začala proces likvidácie ostatných politických strán. Zlučovanie politických strán sa dialo aj na miestnej úrovni, keď sa zlučovali miestne organizácie politických strán s miestnou organizáciou HSLS. V Spišskej Belej sa to udialo 20. novembra 1938, pričom slávnostným rečníkom bol správca ľudovej školy v Spišskej Belej Rudolf Knoll. Po ňom rečnil Ignác Siska, predseda miestnej organizácie HSLS. Potom dostali slovo zástupcovia tých strán, ktoré sa v meste zlučovali s HSLS – František Šilon za agrárnu stranu a J. Ďuračinský za Československú národno-socialistickú stranu. Oba sa stali členmi výboru rozšírenej HSLS v Spišskej Belej.

V decembri 1938 sa uskutočnilo sčítanie obyvateľstva. Spišská Belá mala k 31. decembru 1938 551 domov, v ktorých žilo 4 003 obyvateľov. Z nich bolo 2 465 (61,35 %) Slovákov, 1 320 (32,98 %) Nemcov, 166 (4,15 %) Čechov, k Židom sa hlásilo už len 31 (0,71 %) občanov, k Maďarom 14 (0,35 %), k Poliakom 9 (0,22 %), k Rusinom 4 (0,10 %) a 3 patrili do kategórie „iní“. ³⁴ K slovenským sčítacím komisárom *Deutsche Partei* pridela svojho dôverníka, ktorý ich v podstate kontroloval, či neprepisujú

³¹ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1932, kart. č. 13. Soznam vyhostených židov, tunašých štátnych príslušníkov z obvodu četníckej stanice, čís. jedn. 945 dov./1938.

³² Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 62.

³³ ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1932, kart. č. 13. Telefonický rozkaz p. okres. náčelníka v Kežmarku dňa 7. nov. 1938.

³⁴ Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 63. Ak sa pozrieme na konfesionálne zloženie obyvateľstva, tak prevládali rímskokatolíci – 2 870 (71,7 %), potom evanjelici 927 (23,16 %), izraeliti 132 (3,30 %), gréckokatolíci 37 (0,93), pravoslávni 5 (0,12 %), kalvíni 4 (0,10 %).

nemeckú národnosť na slovenskú, aby zvýšili počet obyvateľstva slovenskej národnosti v Spišskej Belej. Ak si porovnáme údaje o národnosti a konfesionalite ukáže sa, že v Spišskej Belej sa na konci roku 1938 k židovskej národnosti neprihlásilo 101 ľudí, ktorí sa hlásili k izraelitskému náboženstvu. Táto skutočnosť prezrádza, že po novembrových deportačných skúsenostiach už mala väčšina z nich obavu priznávať sa k židovskej národnosti. Ako však ukázal ďalší vývoj, ani to im nepomohlo. Začiatkom roka 1939 protižidovské útoky narastali. Keď 12. marca 1939 prevzala Hlinkova garda v meste od četníckej stanice poriadkovú službu, gardisti a jednotky *Freiwillige Schutzstaffel* prešli 13. marca demonštratívne v zovretých formáciách Spišskou Belou, pričom vytĺkli okná na domoch židovských a českých obyvateľov mesta.³⁵

Vyhlasenie slovenského štátu 14. marca 1939 privítalo slovenské obyvateľstvo Spišskej Belej s nadšením. Takéto reakcie boli viac-menej rovnaké na väčšine územia nového štátu. Na domoch sa objavili slovenské zástavy, o 14.00 hod. za rozozvučali zvony a na uliciach bolo plno ľudí: „*Radostná trma-vrma, podávanie rúk, akoby blahoželanie k najradostnejšiemu rodinnému sviatku.*“ Takýto zápis nachádzame v Pamätnej knihe Spišskej Belej na strane 65, v ktorom kronikár ešte dodáva: „*Obnovil sa Pribinov a Svätoplukov štát a všetci pracovníci slovenského a kresťanského ducha dožili sa ovocia svojej práce.*“ Večer zorganizovala HG a FS sviečkový sprievod mestom, ktorý sa zastavil pred mestským domom. Za slovenské obyvateľstvo mesta sa mu prihovorili R. Knoll a za nemecké G. Schmeisz, riaditeľ filiálky Spišskej banky.

HG a FS, zostavené z miestneho obyvateľstva, prevzali poriadkovú službu v meste. Českí četníci sa zdržiavali vo svojich bytoch a v podstate už len čakali na rozhodnutie slovenskej vlády o ich ďalšom pôsobení. Vedenie četníckej stanice prevzal četník Andrej Jakubjak, jediný Slovák v bývalej četníckej posádke. Mal k dispozícii štyroch gardistov, a to až do nástupu nových slovenských žandárov. Siedmi českí četníci, českí zamestnanci tabakovej továrne (6 úradníci, 4 remeselníci a 10 robotníci), štyria českí úradníci dôchodkového úradu, štyria českí učitelia ľudovej školy, štyria českí učitelia meštianskej školy a českí zamestnanci nájomcu Tatranskej Kotliny odišli zo Spišskej Belej do protektorátu a ich miesta obsadzovali Slováci. Odchod Čechov bol poznačený obavami z násilností, ktoré sa kde-tu na Slovensku vyskytli. V Spišskej Belej sa však ich odchod zaobišiel bez incidentov. V Spišskej Belej tak zanikol česko-slovenský štát, o čom svedčili aj slovenské symboly na štítoch štátnych úradov a škôl, ktoré obyvatelia mesta v marcových dňoch vymenili za československé. Chvilke rados-

³⁵ Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 65.

tného opojenia však koncom marca prerušila zvesť o smrti spišskobelianskeho rodáka, poručíka Antona Slodičku, ktorý zahynul počas krátkej maďarsko-slovenskej tzv. malej vojny na spišskonovoveskom letisku, čo v mestečku vyvolalo novú vlnu protimaďarských nálad. Tie v tomto čase ešte spájali Slovákov i Nemcov, členov i sympatizantov KdP, čo sa navonok prejavilo napr. spoločnou oslavou 50. narodenín vodcu Adolfa Hitlera, účasťou Nemcov na odhalení sochy generála M. R. Štefánika pri mestskom dome či panychídou na počesť prvého výročia úmrtia Andreja Hlinku. Po vzniku slovenského štátu sa medzi slovenským obyvateľstvom mestečka udomácnil akýsi pocit väčšej slobody, ale i zodpovednosti. Prejavilo sa to aj v rôznych hospodárskych aktivitách, a tiež vo vzťahu k miestnemu židovskému obyvateľstvu. Ak na mnohých miestach hlavne HG zasahovala do života židovských komunít, napr. zhabaním rituálnych nožov a iného náradia, ich šikanovaním a obmedzovaním, tak v Spišskej Belej sa takéto zásahy neprejavili. Rituálne porážky a ostatné zvyklosti miestnej židovskej náboženskej obci sa naďalej rešpektovali.³⁶ Všetko sa zmenilo po napadnutí Poľska a vypuknutí druhej svetovej vojny. Židovské a nežidovské obchody v meste museli byť označené, aby sa dali ľahko rozoznať. Bolo to zbytočné, lebo každý obyvateľ mesta dobre vedel, komu ten-ktorý obchod patrí, no akcia mala význam psychologického nátlaku na židovské obyvateľstvo, ktoré sa týmto vydeľovaním z majoritnej spoločnosti cítilo stále viac ohrozeným. Svojím spôsobom aj povinné členstvo mužov v HG, z ktorých v októbri 1939 explicitne vyhláškou vyčlenili židovských mužov, im to jasne dávalo najavo.³⁷

Tesne pred Vianocami 1940 sa v Spišskej Belej uskutočnilo sčítanie ľudu. Podľa neho k 15. decembru 1940 žilo v meste 3 707 obyvateľov. Z nich bolo 2 271 (61,25 %) Slovákov, 1 312 (35,38 %) Nemcov, 35 (0,97 %) Maďarov, 25 (0,67 %) Čechov, k Židom sa prihlásilo 52 (1,40 %) občanov.³⁸ Zaujímavé je, že práve vo vzťahu k Židom sa v Spišskej Belej začali vyostrovat' vzťahy medzi Slovákami a Nemcami, resp. medzi slovenskými a nemeckými členmi obecného zastupiteľstva. Na júnovom zasadnutí obecného zastupiteľstva roku 1940 Gejza Schmeisz písomne žiadal, aby obecné zastupiteľstvo odmietlo usídlenie Židov v Spišskej Belej a odoprelo návrat tým Židom, ktorí už zo Spišskej Belej odišli.³⁹ Dňa 2. júla 1940 sa jeho návrhom zaoberalo aj obecné zastupiteľstvo, evidentne zaskočené takouto požiadavkou, keďže G. Schmeisz bol

36 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1939, kart. č. 14. Sťažnosť na HG pre svojvoľné zabranie rituálnych nožov, č. 3016, adm. 1939.

37 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1939, kart. č. 14. Vyhláška okresného úradu v Kežmarku č. 1629 prez. 39.

38 Lexikon obcí Slovenskej republiky. Bratislava, vydal Štátny štatistický úrad 1942, s. 33.

39 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. List člena obecného zastupiteľstva v Spišskej Belej Gejzu Schmeisza obecnému zastupiteľstvu, nedatovaný.

predsedom *Deutsche Partei* a súčasne aj riaditeľom filiálky Spišskej banky, teda vplyvnou osobou nielen v meste, ale i v Kežmarskom okrese. Obecné zastupiteľstvo síce rozhodlo, že takáto požiadavka je protiústavná, ale zaviazalo sa do tridsiatich dní zistiť, či je možné riešiť ju tak, ako to navrhoval G. Schmeisz. A tak sa notársky tajomník z poverenia obecného zastupiteľstva obrátil o radu na okresný úrad v Kežmarku.⁴⁰ Starosta Michal Begalla sa 18. júla 1940, zrejme pod tlakom časti členov obecného zastupiteľstva (nevieme zistiť či len nemeckých, alebo aj slovenských), obrátil na Obvodný sekretariát HSLS v Spišskej Novej Vsi, aby pomohol vyriešiť tento ošemetný prípad. To, že v liste uviedol všetky príčiny, pre ktoré obec môže odmietnuť vydať povolenie na prísťahovanie a usídlenie sa (ak ide o trestaného človeka, ak žiadateľ nevie doložiť svoju bezúhonnosť, ak by bol na obťaž obci, lebo by sa nevedel postarať sám o seba) svedčí, že pravdepodobne očakával odpoveď, ktorá by podporila stanovisko väčšiny obecného zastupiteľstva a odmietla by požiadavku G. Schmeisza.⁴¹ Rovnaký list zaslal aj krajskému vedeniu *Deutsche Partei* v Kežmarku a vedeniu *Deutsche Partei* v Bratislave.⁴² Dokumenty, ktoré by hovorili o stanovisku oslovených straníckych úradov sa nezachovali, ale keďže obecné zastupiteľstvo rozhodlo 11. septembra 1940 o tom, že „odo dňa právoplatnosti prítomného usnesenia usídlenie židov v Spišskej Belej sa nepovoľuje a nastahovanie sa nazpät' zo Spišskej Belej už vystahovavších židov sa odopre“,⁴³ môžeme predpokladať, že podporili G. Schmeisza. Hlasovanie potom dopadlo tak, že dvadsať hlasov získal návrh G. Schmeisza, jeden hlas bol proti a traja sa zdržali. Obavy z prípadných dôsledkov boli zrejme veľké. Proti bol len vedúci obecný notár evanjelik Ján Somora, ktorý následne 13. septembra 1940 napísal odvolanie proti rozhodnutiu obecného zastupiteľstva.⁴⁴ Celá vec sa ťahala do roku 1942, kedy sa začala radikálne riešiť tzv. židovská otázka v celoštátnom meradle. Už roku 1941 sa robili zoznamy Židov, ich nehnuteľností, uvažovala sa tzv. dočasná správa na ich majetok, sledovalo sa ich sociálne postavenie a pod. Od 9. marca 1942 museli už všetci Židia bez výnimky podľa § 8, ods. 1 nariadenia č. 198/1941 Sl. z. nosiť žltú hviezdu o priemere 10 cm na viditeľnom mieste odevu (ľavá strana

40 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. Gejza Schmeisz, člen obecného zastupiteľstva v Spišskej Belej, návrh na vynesenie zastupiteľského usnesenia ohľadom znemožnenia usídlenia sa židov a návratu odišlých židov v Spišskej Belej.

41 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. Usídlenie židov, dotaz, č. 3667/1940.

42 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. Niederlassung von Juden, Information, č. 3667/1940.

43 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. Výťah zo zápisnice VI/1940 napísanej v zasadnutí obecného zastupiteľstva mesta Spišskej Belej vydržiavanom dňa 11. septembra 1940, č. Vsh.63/4192/1940 adm.

44 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. Obecný notár v Sp. Belej veto proti usneseniu obec. zast. mesta Sp. Belej číslo: Vsh. 63/1940. Č. 4192. adm. 1940.

hrudníka), ktorá ich označovala za Židov.⁴⁵ Aj ich domácnosti museli byť viditeľne označené žltou hviezdou na vchodových dverách bytu či domu.⁴⁶

V Spišskej Belej sa Židia do roku 1918 hlásili k Maďarom a Nemcom, po roku 1918 sa väčšina hlásila k Nemcom, len 42 z nich priznali židovskú národnosť. Pri sčítaní obyvateľstva roku 1938 sa Židia hlásili aj k Slovákom. Roku 1938 zastávali spišskobelianski Židia tieto profesie: 2 lekári, 1 lekárnik, 1 zubný technik, 3 spolumajitelia továrne na likéry a liehovaru, 1 riaditeľ drevárskej firmy, 2 úradníci, 2 obchodníci s drevom, 5 hostinskí, 8 obchodníci s rozličným tovarom, 3 obchodníci so strižným tovarom, 1 mäsiar, 2 obchodníci s dobytkom, 1 obchodník s cukríkmi, 3 obchodníci s kožkami a handrami, 1 klampiar, 1 vedúci liehovaru, 1 železničiar vo výslužbe, 1 nočný strážnik, 1 židovský kostolník, 1 šachter a rabín.⁴⁷

Začiatkom leta 1942 bolo spišskobelianske židovské obyvateľstvo z mesta odtransportované do koncentračných táborov. Zo zachovaných dokumentov sa nedá zistiť, ako to prijali ostatní obyvatelia mesta. Na základe už spomenutého odmietania neustálej perzekúcie Židov však môžeme predpokladať, že časť Spišskobelanov odmietala ich diskrimináciu a následne aj ich odtransportovanie. Ďalšia časť, a to bez ohľadu na národnosť, takéto riešenie priamo podporovala, a tak, ako aj v iných častiach Slovenska, niektorí obyvatelia sa k tomu postavili neutrálne. Dôvody každej skupiny, ktorých početnosť si v tomto prípade nedovoľíme kvantifikovať, boli rôzne. Isté však je, že obyvatelia Spišskej Belej netušili ako tragicky skončili ich židovskí spoluobčania, o čom svedčí zápis v Pamätnej knihe: *„Rôznymi opatreniami vlády opúšťajú Židia aj Spišskú Belú, takže v lete tohto roku sú tu len piati, ktorí však tiež zmenili svoje vyznanie.“*⁴⁸ Zápis na druhej strane prezrádza, že sa vtedy nad tým všetci ani veľmi nezamýšľali. V Spišskej Belej zostali po nich prázdne byty a majetok, ktorý sa spisoval, evidoval a arizoval.

Spišskobelianski Židia prišli na pretras v podstate až po skončení vojny. Pravda nie v súvislosti s ich prípadným návratom. Nenašli sme zmienky o tom, že by sa z nich niekto vrátil domov, skôr to bolo v súvislosti s ich arizovaným majetkom. Totiž v prípade ich nových nemeckých vlastníkov, ktorí boli po skončení vojny určení na odsun, sa stal tento majetok problémom, ktorý čakal na nové revolučné riešenie. Židovské majetky v Spišskej Belej tak prešli alebo do národnej správy (židovské pod-

45 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. Okresný úrad v Kežmarku – Označenie židov, č. 2788/1942.

46 ŠA Levoča, pob. Poprad, fond ObNÚ Spišská Belá, 1941 – 1942, kart. č. 16. Označenie bytov židovských domácností, č. 1497 adm. 1942.

47 Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 76.

48 Archív mesta Spišská Belá. Pamätná kniha mesta Spišskej Belej/Gedenkbuch der Stadt Spišská Belá od roku 1933, s. 75.

niky), alebo boli pridelené chudobnému obyvateľstvu mesta i širšieho okolia (rodinné domy), prichádzajúcemu do Spišskej Belej za lepšími životnými podmienkami.

Peter Švorc

Pogrom v Piešťanoch roku 1939

Politika antisemitizmu na Slovensku sa spája predovšetkým s obdobím slovenského štátu. Výskum najmä po roku 1989 ukázal, že už v období autonómie Slovenska od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939 politickí predstavitelia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) položili základy antisemitskej politiky vrátane prvých deportácií.¹

V období prechodu medzi parlamentnou demokraciou a diktatúrou hocijakej podoby sa minority a dodržiavanie ich práv stávajú akýmsi „lakmusovým“ papierikom rozkladu demokracie. Vo všeobecnosti možno povedať, že toto tvrdenie platí o všetkých typoch minorít či už etnických, konfesijných alebo iných. V období autonómie boli minority na Slovensku rozdelené na „dobré“ (Maďarov, Nemcov a Rusínov) a „zlé“ – teda Čechov a židov, a práve proti „zlým“ minoritám autonómna vláda realizovala mnohé diskriminačné zásahy.² Isteže pri glajchšaltovaní režimu mnohé nariadenia smerovali nielen proti minoritám, ale aj proti väčšinovým Slovákom.³

¹ Bližšie pozri napr. BODENSIECK, H.: Das Dritte Reich und die Lage der Juden in der Tschecho-Slowakei nach München. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 9, 1961, s. 249 – 261; KAMENEC, I.: Židovská otázka a spôsoby jej riešenia v čase autonómie Slovenska. In: *Nové Obzory*, 10, 1968, s. 155 – 180; NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredo európskom kontexte. Prešov 1999; Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. (Ed.) E. NIŽŇANSKÝ. Bratislava 2000; Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939). Dokumenty. Zv. I. (Ed.) E. NIŽŇANSKÝ. Bratislava 2001.

² J. Tiso pred voľbami do snemu Slovenskej krajiny k problematike minorít povedal: „V našej kandidátke [rozumej pre voľby snemu Slovenskej krajiny – E. N.] sú i zástupcovia Rusínov, Nemcov a Maďarov. I tieto národy prestali slúžiť stranickým cieľom, ale zjednotili sa a vystupujú jednotne. Ako také osvedčili svoju lojalitu a chcú kráčať so suverénnym slovenským národom.“ In: *Slovák* 30. 11. 1938, s. 1; J. Tiso „Suverenitu svoju národ slovenský uplatňovať bude vo svojom zretelom na prirodzené kultúrne a hospodárske práva svojich inonárodných občanov, Rusínov, Nemcov, Maďarov, ktorým zabezpečíme podmienky ich národného života...“ *Slovák*, 22. 2. 1938.

³ Bližšie pozri HOENSCH, J. K.: Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tübingen 1967; HOENSCH, J. K.: Die Slowakei und Hitlers Ostpolitik. Hlinkas slowakische Volkspartei zwischen Autonomie und Separation 1938/39. Köln-Graz 1965; KAISER, H.: Politik des Dritten Reiches gegenüber Slowakei. (Dizertácia) Bochum 1969; LIPTÁK, L.: Autonómia Slovenskej krajiny od Mníchova k 14. marcu. In: *Odboj a revoluce*, 4, 1966, č. 5, s. 73 – 101; NIŽŇANSKÝ, E.: Slovensko medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom. In: *Totalitarismus ve 20. století. Československé zkušenosti*. Brno, Masarykova universita 2001, s.127 – 146; NIŽŇANSKÝ, E.: Dvojnásobné zmocnenie sa vlády na Slovensku v rokoch 1938 – 1939 v porovnaní s „Machtergreifung“ v rokoch 1933 – 1934 v Nemecku. In: *Nacionálno-socialistický systém vlády*. (Eds.) GLETTLER, M. – LIPTÁK, L. – MÍŠKOVÁ, A. Bratislava, 2002, s. 185 – 211; SUŠKO, L.: Politický vývoj Slovenska v posledných rokoch buržoázneho Československa. In: *HČ* 27, 1979, s. 553 – 591; SUŠKO, L.: Nacistická politika voči Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine v období od septembrovej krízy do rozbitia Československa v marci 1939. In: *Československý časopis historický* 21, 1973, č. 2, s. 161 – 196; SUŠKO, L.: Miesto autonómneho Slovenska v politike Nemeckej ríše (september 1938 – marec 1939). In: *HČ* 47, 1999, č. 3, s. 420 – 431; ZUDOVÁ – LEŠKOVÁ, Z.: Slovensko v druhej republike. (Autonómne snahy slovenskej politickej reprezentácie). In: *Z druhej republiky II*. Praha 1993, s. 242 – 339.

Zásahy proti židovskej komunite v období autonómie Slovenska možno rozdeliť na špecificky antisemitské a všeobecne antidemokratické.

K špecificky antisemitským opatreniam patrili: po prvé, zákaz *Eruv-drôtov*, nariadený Krajiniským úradom 22. októbra 1938, ktorý zasiahol duchovný rozmer židovskej komunity, resp. možnosť jej náboženského života vo sviatok a v sobotu. Po druhé, deportácie viac ako 7 500 Židov, ktoré Jozef Tiso ako predseda autonómnej vlády a minister vnútra nariadil už 4. novembra 1938. Títo boli vysídlení na územie, ktoré po Viedenskej arbitráži (5. – 10. novembra 1938) obsadilo Maďarsko. Po tretie, hospodárske obmedzenia ako nedeľný zákaz predaja na základe nariadenia z 29. novembra, kontrola živností a s tým spojené zásahy do živnostenského podnikania či nútené zmeny vo vedení živnostenských komôr. Po štvrté, zásahy do výkonu povolania notárov, sudcov a pod. A po piate, príprava antisemitského zákonodarstva.⁴

V zásade možno povedať, že k všeobecne antidemokratickým zásahom, ktoré postihli aj majoritné obyvateľstvo, patrili najmä zákaz politických strán – okrem HSLS postihol aj dve židovské strany – Židovskú národnú stranu a Zjednotenú socialisticko-sionistickú stranu robotnícku na Slovensku, ktoré boli 23. januára 1939 rozpustené. Ďalej zákaz športových organizácií vrátane židovského spolku Makabi a zásahy do samosprávnych orgánov – obecných a mestských zastupiteľstiev a rád, okresných zastupiteľstiev a krajiniského zastupiteľstva. Tento krok sa týkal buď straty mandátov strán, ktoré boli rozpustené, alebo sa rozpustilo celé zastupiteľstvo a nadriadené orgány správy menovali vládneho komisára.⁵ Vo voľbách do snemu Slovenskej krajiny 18. decembra 1938, sprevádzaných antičeskou a antisemitskou propagandou, existovala len jedna kandidátka, pričom vo väčšine okresov boli osobitné volebné miestnosti pre Slovákov, Čechov, Nemcov, Maďarov a židov.⁶

Už v období autonómie došlo v Trnave a Piešťanoch k zásahom proti miestnej židovskej komunite, pričom v Piešťanoch tieto útoky vyústili začiatkom marca 1939 k pogromom, čo viedlo dokonca k stretu so štátnou mocou. Napriek tomu, že o týchto udalostiach historik I. Kamenec⁷ a neskôr aj historička K. Psicová⁸ písali, pokladám ich za natoľko závažné, že im chcem venovať túto štúdiu.

⁴ Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov 1999.

⁵ Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Zásahy do samosprávnych orgánov (najmä mestských a obecných zastupiteľstiev a rád) v období autonómie Slovenska 1938 – 1939. In: *Studia historica Nitriensia* IX./2001, s. 121 – 152.

⁶ Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Voľby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In: *Studia historica Nitriensia* VII./1998, s. 163 – 204.; NIŽŇANSKÝ, E.: Česká komunita na Slovensku a voľby do snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In: *Moderní dějiny* 7. Praha 1999, s. 231 – 267.

⁷ Bližšie pozri KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Bratislava 1992, s. 41 – 42.

⁸ Bližšie pozri PSICOVÁ, K.: Židovská komunita v Piešťanoch v období autonómie Slovenska. In: Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava 2000, s. 112 – 133.

Židovská komunita v Piešťanoch predstavovala roku 1938 1 533 ľudí, ktorí tvorili 11,8 % z 12 960 obyvateľov. Židia boli rozhodujúcim faktorom v hospodárskom živote mesta a vlastnili až 65 % živnostenských koncesíí.⁹ Existovala tu ortodoxná aj neologická náboženská obec, pričom každá z nich mala vlastnú synagógu i cintorín. Za prvej ČSR bola v Piešťanoch aktívna aj sionistická Židovská národná strana, ktorá mala v mestskom zastupiteľstve svojich poslancov, prípadne aj ako zástupcov Spojených židovských strán. Zo šesťdesiatich troch tu pôsobiacich spolkov bolo sedem židovských¹⁰ a v ďalších šiestich boli židia členmi predstavenstva. Aj tento krátky prehľad ukazuje, že židia mali v meste Piešťany významné postavenie z hľadiska počtosti, ekonomickej sily, ale aj ich postavenia v spolkovom živote, ktorý bol súčasťou života občianskej spoločnosti. Podobne ako v iných mestách na Slovensku, Židia tvorili klasickú strednostavovskú spoločnosť. Minimálne časť z nich bola schopná spolupracovať s majoritným obyvateľstvom, napr. v spoločných spolkoch. Isteže, podstatným prvkom, ovplyvňujúcim život mesta, bolo kúpeľníctvo, pričom dlhoročným riaditeľom kúpeľov bol Ludovít Winter, ktorý mal židovský pôvod.

Pri všetkých antisemitských akciách v tomto meste v rokoch 1938 – 1939 môžeme nájsť a sledovať jednak vplyvy a podnety z celoslovenskej úrovne, napr. vystúpenia popredných politikov J. Tisu a Alexandra Macha, a jednak rezonančnú plochu týchto vplyvov, formovanú miestnymi radikálmi, ktorí sa snažili „celoslovenské podnety“ v otázke antisemitizmu nielen podľa inštrukcií realizovať, ale ich aj vlastnou nadprácou rozšíriť a radikálnejšie uskutočniť.

Antisemitské útoky v Piešťanoch možno zaznamenať už od novembrových deportácií roku 1938,¹¹ keď došlo k nezhodám medzi četníctvom a miestnou Hlinkovou gar-

9 PSICOVÁ, K.: Židovská komunita v Piešťanoch v období autonómie Slovenska. In: Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. (Ed.) E. NIŽŇANSKÝ. Bratislava 2000, s. 113. Autorka uvádza nasledujúci prehľad židovských živností: „Obchody s textilom – 36, s výšivkami a galantériou – 14, so zmiešanými tovarom – 15, s potravinami – 15, hostince – 17, penzióny – 7, krajčírstva – 13, obchody s knihami a papierom – 6, fotoateliéri – 3, kozmetika a masérstvo – 4, holičstvá 2.“

10 PSICOVÁ, K.: c. d., s. 114, 132. Boli to: Chevra Kadiša, Dobročinný spolok izraelitských žien, Bikur cholim, Jednota židovskej kuchyne, Ahavat Zion, Makabi, Chevita Kadisch „Ungmitas“, Organ. sionist. žien a dievčat pre Slovensko – odbočka. Autor Grünwald uvádza aj ďalšie spolky: Haschomer Hazair, Betar, Haobved, Bne Akiba, Mischari. Bližšie pozri GRÜNWARD, S.: Gedenkbuch der Gemeinden Piešťany, Vrbové (Verbo), Myjava, Brezová und Umgebung, die getoetett wurden durch den Hitlerismus in der Jahren 1942–1945. Jerusalem (b.r.), s. 9.

11 J. Tiso ako predseda autonómnej vlády a súčasne minister vnútra nariadil po prvej Viedenskej arbitráži nútené vyvieť určité skupiny Židov zo Slovenska. Celkovo bolo vtedy vyvezených z územia Slovenska bez možnosti návratu (preto hovorím o deportáciách) asi 7 500 Židov. Bližšie pozri NIŽŇANSKÝ, E.: Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte. Prešov 1999; Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. (Ed.) E. NIŽŇANSKÝ. Bratislava 2000; Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939). Dokumenty. Zv. 1. (Ed.) E. NIŽŇANSKÝ.

dou (HG).¹² Časť miestnych gardistov, predstavujúcich radikálne krídlo, presadzovala rýchle „riešenie“ židovskej otázky, pričom mnohým z nich podľa dobového hlásenia okresného náčelníka „nezáleží na pokoji a poriadku a na konsolidácii, ale hlavne na nepokojoch a na výtržnostiach, aby pri týchto mohli v prospech seba čím viac ťažiť“.¹³ Keďže podľa názoru okresného náčelníka veliteľstvo HG nezládalo celkom disciplínu vlastnej HG „okresný úrad oznamuje tieto povážlivé zjavy cieľom uváženia a vydania úpravy ako sa má v danej situácii zachovať, tak aby nedošlo k veciam horším, ktoré by mohli znamenať pre štát nesmierne škody“. K radikálom miestnej HG patril najmä obecný účtovník F. Bielek, miestny veliteľ HG E. Táborský,¹⁴ správca ľudovej školy Boček, farár zo Sokoloviec F. Boháč¹⁵, učiteľ J. Csenkey¹⁶ a i. Pre ďalší vývoj udalostí bolo pritom rozhodujúce, že títo ľudia mali relatívne významné postavenia v meste a svojím pôsobením mohli viacerých ľudí ovplyvniť, prípadne svoje postavenie zneužiť, napr. učiteľia.

Informácie o zhoršujúcej sa situácii v meste dostali aj vyššie policajné i správne orgány. V správe policajného riaditeľstva z 23. februára 1939 Krajiniskému úradu sa uvádza, že podľa informácií okresného náčelníka sa HG v Piešťanoch rozdelila na radikálny a umiernený smer, pričom radikáli vyvolávajú v meste takú atmosféru voči židom i Čechom, že „nie je vylúčené, že obyvateľstvo nižších tried podnikne otvorený útok na židovské obyvateľstvo a ich majetky“.¹⁷

Vyhrotenú protizidovskú atmosféru v Piešťanoch ovplyvňovala aj tamojšia nepočetná, no dobre organizovaná a sfašizovaná skupina karpatských Nemcov na čele s F.

Bratislava 2001.

12 Štátny archív Bratislava, pobočka Trnava, (ďalej ŠABpT), fond OÚ Piešťany, 929/39 prez. Telefonogram. „Pri transportovaní Židov cudzej príslušnosti do vypovedaného územia, ktorý úkon mali previesť četníci za asistencie členov Hlinkovej gardy, boli tieto úradné výkonné orgány odsunuté a iniciatívu prebrali členovia Hlinkovej gardy, ktorí zatýkali a odvádzali cudzích Židov a odoberali im peniaze, ktoré však riadne uviedli do zoznamu a uložili na miesto bezpečné. Od tejto doby sa miestna Hlinkova garda v tomto smere čím viac osamostatňuje, robí prípravy pre poriadky s ďalšími osobami židovskej národnosti, robí prehliadky a súpis osôb, ktoré sa majú vypovedať, zabavuje a zadržá zásielky tovaru... koná úplne z vlastného podnetu a uváženia.“

13 Tamže.

14 Na problémy v HG poukazuje aj niekoľkonásobná výmena vedúcich predstaviteľov HG. Po vytvorení HG bol veliteľom Gejza Šmering, následne notár Bohdan Vilček, po ktorom sa stal veliteľom Eugen Táborský.

15 Podľa hlásenia okresnej četníckej stanice z 22. 2. 1939 farár F. Boháč v období novembrových deportácií 7. 11. 1938 „prinútil ako veliteľ HG v Sokolovciach žida Löwyho, aby im vydal trafikku a nápoje. Za tento čin bol udaný štátnemu zástupcovi v Trenčíne pre vydieranie“. Následne bol Löwy vyrabovaný a previedli to Sokolovčania, ktorých 12 zatkli. SNA, fond Prezídium Krajiniského úradu, kartón 298, 17573/39.

16 J. Csenkey (v dokumentoch niekedy aj Čenkey) bol tajomníkom fašistickej strany už v období svojho štúdia na učiteľskom ústave. O jeho správaní sa zachovala správa OÚ v Senici z 12. 11. 1936 Krajiniskému úradu. V tejto je zaznamenané, že z jeho popudu rozširovali v Senici protizidovské heslá i nápisy, ktorých bol autorom: „Bíme židy, zabíjajme židy, židy sú svine, žid je vrah,...“ Okresný úrad o ňom napísal: „Z celkového chování Čenkeye dalo se souditi, že je to nerozvážny poblouznělý mladý muž, který jede za nepromyšleným cítem a který se snad chtěl státi velkým mužem, aniž uvážil, jaké nepredvídatelné následky může mítí jeho neprozretelné chování pro budoucnost.“ SNA, fond Prezídium Krajiniského úradu, kartón 298, 17844/38 prez. , 8785/39 prez.

Reiterom, okresným veterinárom. Dňa 8. februára 1939¹⁸ sa v Piešťanoch uskutočnila zakladajúca schôdza slovensko-nemeckého spolku, na ktorej sa zúčastnil aj hlavný veliteľ HG Karol Murgaš a miestni gardisti F. Reiter, L. Karbus¹⁹, F. Bielek, F. Boháč a i. Podľa Reitera „*hospodárske záujmy Piešťan môžu byť splnené len Nemcami, ktorí húfne navštívia toto kúpeľné miesto, ak sa v kúpeľnom riaditeľstve prevedie úplná očista od židov*“. Podľa letáku, nazvaného „*Kamaráti*“ a rozširovaného 16. februára po meste, Karol Murgaš karpatským Nemcom odporúčal: „*Židovskú a českú otázku si musíte ako národ riešiť samostatne a nesmiete so všetkým čakať na vládu. Slovenské podniky patria Slovákom i statky, ktoré majú židia*.“ Vystúpenie sokolovského farára Boháča v duchu: „*udrieť žida pri krste, pod vodou držať 10 minút*“ a pod. prítomní prijali s veľkým súhlasom.²⁰

Radikálnu atmosféru v Piešťanoch priamo či nepriamo ovplyvnilo aj vystúpenie Alexandra Macha v neďalekých Rišnovciach, kde 5. februára okrem iného povedal: „*So židmi, ktorí majú zlato, šperky, bohatstvo, urobili všade poriadok a urobíme ho s nimi aj my. Silou Slovenskej krajiny je práca a kto tu nepracuje, ten tu nebude ani ješ. Kto tu čo nakradol, to sa mu vezme! To je praktické riešenie celej židovskej otázky*.“²¹ Na tomto stretnutí vystúpil aj K. Murgaš, ktorý v mene HG povedal: „*My, HG, nepoznáme nijaký židovský majetok a peniaze, my poznáme len slovenský národný majetok, len slovenský národný kapitál. A z tohto kapitálu úroky patria slovenskému pracujúcemu ľudu. My sme pevne presvedčení, že naša slovenská vláda otázku židovskú na Slovensku rozrieši a my gardisti sa budeme hlásiť na vykonanie tohto zákona*.“²²

Po Machovom vystúpení v Rišnovciach bolo logické, že piešťanskí radikáli očakávali so zadostučením jeho vystúpenie v Piešťanoch 12. februára. Predpokladali, že dôjde k „*brachiálnemu riešeniu židovskej otázky v meste*“.²³

Potvrdila to aj správa Okresného četníckeho veliteľstva z 22. februára, v ktorej môžeme čítať, že „*v týždni 5. – 12. februára sa v Piešťanoch hovorilo, že 12. februára chystajú radikáli násilné akcie proti židom a Čechom. Najmä židov chcú vraj vyvážať, lebo vláda v tejto veci pracuje pomaly, preto si otázku židovskú vyriešia sami a nebudú čakať na vládu*“.²⁴

Miestni radikáli „oprávnené“ očakávali, že práve príchod A. Macha do Piešťan, plánovaný na 12. februára, bude signálom pre násilné riešenie židovskej otázky v meste.

17 SNA, fond Prezídium Krajinského úradu, kartón 298, 17501/39 prez.

18 V iných dokumentoch je uvedené, že zasadnutie bolo 7. 2. 1939, alebo 9. 2. 1939. Autor štúdie sa prikláňa k tomu, že zasadnutie bolo 8. 2. 1939 – to možno nájsť v najväčšom počte dokumentov.

19 V Bratislave vystupoval ako nemecký novinár, v správe je ale označený ako tajomník gestapa z Viedne.

20 SNA, fond Prezídium Krajinského úradu, kart. 298, 12419/39 prez.

21 *Slovák*, 7. 2. 1938, s. 4.

22 *Slovák*, 7. 2. 1938, s. 4.

23 5. 2. 1939 vystúpil na schôdzi v Hlinkovom dome v Piešťanoch učiteľ J. Csenkey s tým, „že v židovskej otázke sa nič nerobí a že to bude musieť ľud spraviť sám“.

Niekoľko dní predtým sa na takúto alternatívu aj vážne pripravovali. Dokonca spomínaný obecný účtovník F. Bielek dal 11. februára, deň pred príchodom A. Macha, vybubnovať, že sa bude riešiť židovská otázka pod heslom „Židia do Palestíny, Česi do Prahy“.²⁵

Sokolovský farár Boček zasa pripravoval svojich prívržencov skandovaním protižidovských hesiel. Mach však nespĺnil ich očakávania a nevystúpil za okamžité riešenie židovskej otázky. Dokonca podľa tlače povedal: „Treba dobre pozrieť sa do očí tým, ktorí dnes chcú každého Čecha a Žida vyháňať zo Slovenska. Chcú tým dosiahnuť, aby Slovensko naraz bolo prázdne a v národe nastal zmätok.“ Na druhej strane si však neodpustil štandardnú kritiku na adresu židovského kapitálu: „Chceme však taký kapitál, ktorý bude slúžiť nášmu národu a nie taký, ktorý by vykorisťoval náš ľud.“²⁶

Obecný účtovník Bielek, povestný svojím radikalizmom, chcel v pripravovanej reči zaútočiť priamo na riaditeľa kúpeľov L. Winttra²⁷ obvinením, že židovskí podnikatelia prepúšťajú Slovákov, pričom podľa neho „židovský prepych vidno vtedy, keď Slováci v tisícoch hladom trpia“. Podľa Bielekových predstáv HG „má použiť všetko na vykynoženie Čechov a židov na Slovensku... má za úkol znemožniť všetko, čo je české, husitské a židovské... nesmie odložiť šablu do pošvy kým je na Slovensku jeden Čech, lebo jeden žid“. Vyzýval, že „treba prijať Nemcov do účasti piešťanských kúpeľov a keď do Piešťan príde aspoň 10 000 Nemcov, nebudeme odkázaní ani na židov, ani na Wintrov ani na Čechov“. Jeho obligátne heslá boli: Česi do Prahy!, židia do Palestíny!, Slovensko Slovákom! či Na Slovensku ani jeden Čech!²⁸ Nakoniec však Bielek na stretnutí s Machom v Piešťanoch nevystúpil.

Podľa hlásenia okresnej četníckej stanice to, že k vyvážaniu židov z Piešťan 12. februára nedošlo, bolo aj v dôsledku zvýšených bezpečnostných opatrení četníctva a vojenskej posádky, ktorá mala pohotovosť. Jednoznačne však K. Murgaš a A. Mach svojimi antisemitskými vystúpeniami vyvolali v meste priam predpogromovú psychózu, ktorá bola živená miestnymi radikálmi v HG, ako aj vplyvmi tamjšej *Deutsche Partei* (DP) a slovenských fašistov z Viedne. Špička HG v Bratislave si azda predsa len

²⁴ SNA, fond Prezídium KÚ, kart. 298, 17573/39 prez.

²⁵ V svojej výpovedi 18. 2. 1939 na Četníckej stanici v Piešťanoch F. Bielek uviedol: „Ohľadom bubnovania v nedeľu 12. 2. 1939 udávam, že skutočne 1. 2. kázal som vo funkcii polit. referenta HG v nedeľu vybubnovať gardistovi Cifrovi, inak obecnému bubeníkovi, aby sa gardisti dostavili v nedeľu popoludní na schôdzu, ktorá sa bude konať pod heslom ‚Česi von, resp. do Prahy, Židia do Palestíny!‘. Teda použil som Cifru len ako gardistu a nie ako bubeníka obce Piešťan. Podotýkam, že Cifra mal vtedy odznaky HG, čiapku, odznak i blúzu. Ak by som sa bol tým dopustil prečinu, vyhlasujem, že ľutujem toho rozkazu. Chcel som tým dosiahnuť, aby čím viac ľudí bolo na námestí počas reči Š. Macha, keďže námestie je veľké a malé množstvo ľudí by sa bolo celkom stratilo.“ SNA, fond P-KÚ, kart. 298, 17501/39 prez.

²⁶ *Slovák*, 14. 2. 1939, s. 4.

²⁷ Útoky proti L. Winterovi viedli radikáli aj preto, lebo mu nemohli zabudnúť, že sa zúčastnil prvého zasadnutia snemu Slovenskej krajiny, „kdežto delegácia bývalých rodoobrancov, starých ľudákov, nebola pripustená do budova snemu“.

²⁸ SNA, fond KÚ, kart. 198, 17501/39 prez. Hlásenie okresného četníckeho veliteľstva v Piešťanoch

uvedomila, že takýto násilný akt je zatiaľ neprijateľný a začala hasiť rozdúchaný požiar. Takúto zmenu – kyvadlovú politiku – raz pritlačiť, raz ustúpiť – nevedeli hneď piešťanskí radikáli pochopiť a akceptovať, a preto reagovali v prvej fáze aspoň letákovou akciou, ktorá mala nahradiť ich pripravované „riešenie“.

Rozširovanie štyroch antisemitských letákov v Piešťanoch bolo najrozsiahljšou antisemitskou letákovou akciou na Slovensku v období autonómie.

V noci 14. februára sa v meste objavil prvý leták, ktorý sa obracal na Slovákov so slovami: ²⁹ „Slováci! Kresťania! ... židia musia von inak sa nemôže mládež uplatniť vo verejnom živote... Do kedy Winter bude mať ešte pri sebe kresťanských pomáhačov... Slovač pusti sa do boja s korupčníci, ktorí pomáhajú žido-bolševikom.“

Následne 16. februára sa v uliciach mesta objavil druhý leták s oslovením *Kamaráti!*³⁰ Bol namierený predovšetkým proti riaditeľovi kúpeľov L. Winterovi³¹, lebo organizoval akciu proti HG a proti záujmom národa. V tomto letáku sa dokonca útočilo na vládu za vypísanie pôžičky na obrodu Slovenska, pričom jeho autori zaútočili aj na A. Macha za to, že sa 12. februára počas vystúpenia v Piešťanoch „zastal Čechov a židov“. Pisatelia letáka sa zastali aj učiteľa Csenkeya, ktorý mal byť pre svoje radikálne vystúpenia preložený na inú školu. V letáku môžeme o tejto veci čítať: „Pravda teraz sme sa dozvedeli, že p. Winter a spol. domohol sa toho, aby náš osvedčil pracovník p. učiteľ Csenkey preložený bol do Turzovky, pri poľských hraniciach. Odkazujem týmto, ak bude musieť odísť p. učiteľ, že p. Winter ostatný raz dýchal piešťanský vzduch do jeho špinavých pľúc, lebo mu pri všetkom čo nám je sväté tie špinavé pľúca vytrhneme z jeho malomocného tela. Máme len už niekoľko takých, ktorí sa nedali uspať pomocou zlatej (...) Winterovej, a to sú p. Jozef Murgaš, p. Bielek učtovník a p. učiteľ Csenkey, týchto si budeme chrániť celé slovenské Piešťany do posledného muža. Do boja Slováci!“ ³² Tieto letáky boli rozširované ako cyklostilované materiály v počte niekoľko sto kusov.

Krajinskému veliteľstvu četníctva z 22. 2. 1939.

²⁹ Doslovné znenie: „Slováci, vyzývame cudzie živly, nech čo najskôr opustia Piešťany, lebo posledná hodina uderila. Naša trpezlivosť je u konca, beda bude tým, ktorí neposlúchnu. CHLEBA NA SLOVENSKU LEN SLOVÁKOM! SLOVÁK UŽ TERAZ MUSÍ BYŤ PÁNOM! SLOVÁCI! KREŠŤANIA! To, čo bol sľúbené, žiadajte, aby bolo uskutočnené. Židia musia von, inak sa nemôže mládež uplatniť vo verejnom živote. Sme schopní a tú schopnosť ukážeme, keď bude treba, aj iným spôsobom. DO BOJA Do kedy Winter bude mať ešte pri sebe kresťanských pomáhačov, Kasanického, Dualského, Šmeringua, Grumicha a pod. Ktorí ešte dnes zaslepujú slovenskému hladovému ľudu oči. Slováci pustite sa do boja a korupčníci, ktorí pomáhajú žido-bolševikom. Židobolševici. Slováci zo sľubov sa nenajeme to nám aj dvacať rokov sľubovali. Kto nese vinu na tom, že nebol pripustený Sokolovský farár v nedeľu k reči, čo by určite bol povedal pravdu asi to tých pánov mrzelo? Slováci naším heslom je. Rež a rúbaj do krve dokiaľ Slovak nebude na Slovensku pánom. Ta doba už je tu. „DO BOJA! PRAVDOU ZA PRAVDU !!!!!“ SNA, fond Krajinský úrad – Prezídium, kart. 298, 17501/39 prez.

³⁰ V letáku *Kamaráti* citovali najmä vystúpenie K. Murgaša v hoteli Metropol v Piešťanoch, pri príležitosti založenia slovensko-nemeckého spolku. Táto udalosť bola na letáku datovaná na 7. 2. 1939, ale konala sa 8. 2. 1939. Tamže.

³¹ Konvertoval už roku 1909.

Následne sa objavili ďalšie dva letáky. V jednom sa s výzvou „Do boja za národ“ znovu útočilo na židov i Čechov: „*židobolševici, Česi von, lebo ináč sa budete kúpať vo Váhu (...) HG a patričné úrady, postarajte sa aby miesta v kúpeloch boli obsadené Slovákmi, ktorí sú toho potrební (...)*“. Ich pisatelia znovu zaútočili na Macha za to, že: „*(...) uspával slovenský ľud s jeho rečou zatým p. okr. náčelník boli ako strážca p. Wintera, ktorí boli jeho domácimi hosťami u náčelníka a odkiaľ sa dívali ako slovenský ľud sa necháva uspávať a jeho ovečky sa nechali nahnať domov. (...) Nože Slováci, je to jednanie so slovenským ľudom? Čo slubovali sto rokov než sa autonómia uskutočnila. Nebojte sa pravda musí zvíťaziť, neбаť sa do boja, nečakajte o pomoc od vlády, musíte si pomáhať sami (...)*“³³

Štvrtý leták „*Pravda je na stráží*“ bol opäť namierený najmä proti L. Winterovi. „*Činitelia vlády čo ste hlásili dvadsať rokov ven zo židmi a Čechmi! (...) Poznáme Sidora ako Viedeň hlási so Sidorom proti židom a neslovákom (Schvacho Slovákem). Winter chod do zeme takej odkiaľ si višol, lebo je koniec tvojho panovania (...)*“³⁴ Tento leták bol písaný rukou tlačnými písmenami.

Podľa vyšetrovania rozširovanie týchto plagátov organizovala tamojšia skupina karpatských Nemcov – W. Farkas, E. Linke, L. Fiala.³⁵ Hoci menovaní to popierali, našli u nich papier, na ktorom boli letáky distribuované, a ktorý nebolo možné v Piešťanoch zohnať, a dokázali im aj vlastníctvo písacieho stroja, na ktorom boli letáky napísané. Aj keď sa spomínaní Nemci nepriznali k autorstvu letákov, vyhlásili, že súhlasia s ich textom. Podľa hlásenia okresného náčelníka prívrženci fašistickej *Deutsche Partei* dostali inštrukcie, aby „*vyvolávali protižidovskú náladu a aby hľadeli čím viac obchodov po židoch prevziať*“.³⁶

Okresný náčelník nevyučoval, že pôvodcom letákov, podnecujúcich k útokom na židovské obyvateľov a ich majetky, bolo práve radikálne krídlo HG. Vzhľadom na spoločenské postavenie jeho predstaviteľov mali najlepšie predpoklady na to, aby strhli verejnú mienku na svoju stranu. Ak by boli letáky skutočne zhotovené na obecnom úrade, ako predpokladal okresný náčelník, znamenalo by to zapojenie predstaviteľa štátnej správy do antisemitskej propagandy už v období autonómie Slovenska. Aj keď sa vyšetrovacím orgánom nepodarilo dokázať aktívne zapojenie sa miestnych radikálov HG do letákovkej akcie pri vyšetrovaní viacerí z nich, napr. F. Bielek, E. Táborský alebo zástupca starostu Š. Menyharta, učiteľ J. Csenkey a iní, otvorene s nimi súhlasili.³⁷

³² SNA, fond Krajský úrad – Prezídium, kart. 298, 17501/39 prez.

³³ SNA, fond Krajský úrad – Prezídium, kart. 298, 17501/39 prez.

³⁴ SNA, fond Krajský úrad – Prezídium, kart. 298, 17501/39 prez.

³⁵ U Fialu našli papier použitý na letákoch, pričom ho nebolo dostať v žiadnom obchode v Piešťanoch.

³⁶ SNA, fond KÚ, kart. 298, 17501/39 prez.

³⁷ SNA, fond Prezídium KÚ, kart. 298, 14960. Správa Prezídia policajného riaditeľstva v Bratislave.

Letáková akcia bola natoľko významná, že o nej máme správy aj od vojenských spravodajcov. V správe veliteľstva VII. zboru z Banskej Bystrice z 21. februára sa dočítame, že pripravovaný pogrom bol zrušený, a miesto neho bola realizovaná spomínaná letáková akcia. Podľa správy vojenského veliteľstva boli piešťanskí radikáli 19. februára vo Viedni, kde dostali inštrukcie od R. Vávru.³⁸ Tým sa len potvrdila úloha slovenských fašistov R. Vávru a L. Mutňanského vo Viedni. Určitým spojovacím článkom medzi nimi mohol byť spomínaný L. Karbus, ktorý nakoniec podobné úlohy vykonával už skôr a bol rovnako aktívny aj v čase vyhlásenia slovenského štátu.

V takejto napätej atmosfére došlo na okresnom úrade k antisemitickému bojkotu pracovníka obecnej učtárne L. Frieda, ktorý organizoval práve obecný účtovník F. Bielek. Podľa neho „*nešlo vlastne o štrajk, len o nevinnější spôsob, ktorí úradníctvo môjho oddelenia prejavilo nesúhlas so zamestnávaním istého žida v oddelení*“. Celá kauza sa nakoniec skončila rozviazaním pracovného pomeru s L. Friedom.³⁹

Radikáli pokračovali v antisemitických vystúpeniach aj neskôr. Využili na to rozlúčku z nováčikmi, ktorí mali 1. marca 1939 nastúpiť vojenskú prezenčnú službu. Podľa hlásenia učiteľ Csenkey na rozlúčke s nováčikmi 26. februára povedal: „*Vláda počúva ľudí, ktorých mená nechcem uviesť, sú to ľudia podplatení židobolševikmi a Masaryko-Benešovým kapitálom. My sa nebojíme žiadnych rečí od týchto židovských obrezancov a pokrstencov.*“ Keď J. Murgaš vystúpil s tvrdením, že riaditeľ kúpeľov Winter poslal poslancovi Stanovi list, v ktorom označil „*Csenkeya, sokolovského farára Boháča, Bočeka, Balušku a mňa* [rozumej J. Murgaša – E. N.] *jako nebezpečných buričov*“, z davu sa ozvali výkriky: „*Hanba, že počúvajú takeého žida, podme naň hneď!*“. Rečníci oznámili aj to, že sa chystá preloženie farára Boháča i učiteľa Csenkeya. Následne pochodovala mestom HG na čele s Táboorským, Murgašom, Csenkeyom, Baluškom⁴⁰ a Bočekom,⁴¹ pričom sa ozývali výkriky: „*Na Wintra, dole s ním, židov von!*“.⁴² Vtedy sa ešte demonštrujúci pokojne rozišli, hoci ešte v ten deň večer sa v hostinci „Na vršku“ konala schôdza v podobnom bojovom duchu.

Vyprovokovaný radikalizmus v obci Sokolovce pri Piešťanoch bol natoľko nebezpečný, že tamojší učiteľ rím. kat. miestnej školy Štefko utiekol s rodinou do Piešťan, lebo sa obával útoku na svoju osobu.⁴³

Zpravodajská odbočka 23. 2. 1939 Prezídium krajinského úradu, ref. IV.

³⁸ R. Vávra a L. Mutňanský s podporou nacistického Nemecka organizovali protičeskoslovenské vystúpenia vo Viedni, medzi iným organizovali v jeseni 1938 tzv. Slovenskú légiu, alebo zahraničnú HG, ktorá bola nasadená na Slovensku v období novembrových deportácií. Obidvaja sa zúčastňovali aj protičeskoslovenského vysielania z Viedne v slovenskom jazyku.

³⁹ SNA, fond KÚ, kart. 298, 17501/39 prez. Zápisnica 17. 2. 1939 na četníckej stanici v Piešťanoch s F. Bielekom.

⁴⁰ Jozef Baluška bol riaditeľom školy.

⁴¹ Ján Boček bol správcom štátnej ľudovej školy.

⁴² SNA, fond KÚ, kart. 298, 17501/39 prez Hlásenie Krajinského veliteľstva četníkov zo 7. 3. 1939 Krajinskému úradu.

Keďže vývin budúcich udalostí bol nepredvídateľný, v snahe upokojiť situáciu v meste zasiahla štátna i cirkevná moc. Učiteľ Csenkey bol preložený do Turzovky a na neznáme miesto pri Zvolene mali preložiť aj sokolovského farára Boháča.⁴⁴ Potom ako sokolovský farár odišiel ešte v ten večer 27. februára do Piešťan v obci sa začali šíriť správy, že v Piešťanoch zasiahne nemecké vojsko z Petržalky a farár išiel dokonca telefonovať A. Hitlerovi, aby urobil v meste poriadok.

Pogrom na piešťanských židov sa začal 1. marca demonštráciou pred obecným úradom okolo 14.00 hod. Demonštranti protestovali proti preloženiu farára Boháča a učiteľa Csenkeya. Asi o 15.00 hod. sa dav približne 250 osôb v organizovaných zástupoch presunul pred dom učiteľa Csenkeya, neskôr sa vrátil pred obecný úrad, kde chcel učiteľ vystúpiť s prejavom k zhromaždeným. Proti tomu však zasiahol úradník okresného úradu O. Chmelko, s ktorým bolo aj šestnásť četníkov. Chmelkove výzvy, aby sa dav rozišiel neboli vypočuté, pričom z davu sa ozývali pokriky „*fuj četníkom, fuj vláde*“. Následne vystúpil obecný notár Vilček, ktorý vyzval zhromaždených, aby sa rozišli. Dav, podporovaný Csenkeyom, nebol ochotný výzvu akceptovať. Následne četníci zasiahli a vytlačali demonštrujúcich od obecného domu. Podľa hlásenia nechceli použiť tvrdšie spôsoby, lebo to boli „domáci“, ktorých poznali, a v prípade tvrdého zákroku sa obávali dôsledkov voči sebe i svojim rodinám. Dav sa podarilo predsa len vytlačiť nazad pred byt učiteľa Csenkeya, do ktorého vošiel inšpektor I. Vavro a snažil sa zistiť, či Csenkey z mesta odíde na svoje nové pôsobisko do Turzovky. Následne Csenkey odišiel do reštaurácie J. Čimu (ktorý sa angažoval v *Deutsche Partei*) a rozprával sa tam s F. Reiterom i F. Boháčom. Dav večer odprevadil obidvoch do Sokoloviec.

V noci z 1. na 2. marca prišla do mesta četnícka pohotovosť z Bratislavy a učiteľa Csenkeya zatkla.

Následujúci deň sa táto informácia rozšírila po meste a nespokojenci sa začali znovu zhromažďovať. Tento raz v mestskej tržnici. V popoludňajších hodinách sa postupne zhromaždil tisícový dav ľudí, ktorí boli veľmi radikálne protižidovsky naladení. Asi o 12.30 niekoľko mladých ľudí vtrhlo do Wintrovej pekárne a rozkradli mu pečivo. O 16. 00 hod. druhá skupina urobila to isté u pekára Lewina v Masarykovej ulici a následne aj u pekára Diamanta v Hlinkovej ulici. Po týchto pogromistických protižidovských vystúpeniach dav prišiel okolo 17. 00 hod. k budove okresného úradu a žiadal okresného náčelníka V. Skyčáka, aby učiteľa Csenkeya prepustili. Zdalo sa, že okresný náčelník situáciu zvládne a demonštranti sa rozídu, keď sa zrazu v rozvášnenom dave ozvali hlasy „*ideme k farárovi*“. Išlo o piešťanského dekana Šin-

⁴⁴ SNA, fond KÚ, kart. 298, 17501/39 prez Hlásenie Krajinského veliteľstva četníkov zo 7. 3. 1939 Krajinškému úradu.

delára, ktorého sokolovský farár Boháč neraz kritizoval za prekrstovanie židov.⁴⁵ Dav dekana Šindelára inzultoval. Následne sa presunul pred súkromný byt riaditeľa kúpeľov Wintera, vyraboval obchod s textilom Maximiliána Fürsta, rozbil výkladnú skriňu cukrárne Schumanna a ukradol väčšie množstvo cukrovíniok.

V tej chvíli sa pokúsila štátna moc zvládnuť situáciu pomocou četníkov, ktorí mali na krajinskom a kolonádnom moste zadržať každého, kto z mesta odchádzal, resp. odnášal si rozkradnuté veci. Iná skupina četníkov sa pokúsila rozohnať dav pri Fürstovom obchode. Keď asi tisícový dav ľudí začal do četníkov hádzať kamene, sústredený oddiel, ktorý mal len okolo tridsať členov, použil na ich rozohnanie obušky. Počas vyčisťovania piešťanských ulíc od rozvášnených ľudí sa stretli četníci aj s postupujúcou jednotkou HG. Keď ich dav znova napadol kameňmi, okresný náčelník požiadal o vojenskú asistenciu z posádky, ktorá urýchlene prišla na dvoch nákladných autách v počte šesťdesiatdva vojakov.

Vojaci a četníci sa spojili do jedného oddielu a spoločnými silami začali obnovovať poriadok v meste. Vpredu pred jednotkou išlo vojenské nákladné auto s vojakmi, potom sústredený kordón četníkov, následne vojenský kordón a na konci celej jednotky bolo opäť vojenské auto. Týmto spôsobom sa podarilo „vyčistiť“ mesto do 23.00 hodiny.

Počas stretu s davom bolo šesť četníkov zranených a museli byť ošetrení. Mnohí, napr. úradník okresného úradu Záhon a spomínaný inšpektor Vavro, mali poranenia po zasiahnutí kameňmi.

Zarážajúce na demonštrácii bolo aj to, že viacerí učitelia, ktorí boli členmi či funkcionármi HG a Hlinkovej mládeže (HM), priviedli do davu aj školskú mládež. Pochodu proti četníkom sa zúčastnil i učiteľ J. Boček⁴⁶ a ako veliteľ čaty junákov (mládež HG) a demonštrantov povzbudzoval k útoku na četníkov aj učiteľ Š. Ábel.⁴⁷ V hlásení okresného úradu z 8. marca sa uvádza, že učiteľ Ábel „viedol nezodpovedné živly proti četníkom, podnecoval ich k výtržnostiam a sám sa ozbrojil kamením, ktorým napadol četníkov“.⁴⁸ Rozvášnený dav povybíjal výklady židovských obchodov i obloky na židovských domoch či bytoch.

Následne prišli do Piešťan ďalšie četnicke jednotky. Už v noci 3. marca to bol četnicke pohotovostný oddiel z Topoľčian v počte dvadsaťosem četníkov pod velením ktp.

⁴⁴ Tamže.

⁴⁵ Tento patril k umiernenému krídlu HSLS a v predchádzajúcom volebnom období bol starostom mesta Piešťan za HSLS.

⁴⁶ Podľa dokumentov boli preložený z Piešťan aj iní učitelia. Učitelia Baluška a Boček ktorí tiež boli preložený, zostali na svojich miestach údajne na zúrok nemeckej strany (rozumej Deutsche Partei). SNA, fond Prezídium - KÚ, kart. 298, 25327/1939. Hlásenie OÚ v Piešťanoch z 13. 4. 1939 Prezídium krajinskému úradu.

⁴⁷ SNA, fond Prezídium - KÚ, kart. 298, 17501/39 prez. Hlásenie OÚ v Piešťanoch KÚ z 6. 3.1939.

Jána Plakingera. Četnícky pohotovostný oddiel zo Žiliny prišiel 4. marca o 2.40 hod. ráno pod velením vrch. strážm. F. Maličkého v počte dvadsaťšesť mužov. Ako posledný prišiel 4. marca ráno četnícky pohotovostný oddiel Vyhne v počte dvadsaťtri osôb pod velením vrch. strážm. M. Svobodu.

Tieto jednotky hliadkovali nielen v Piešťanoch, ale aj v okolitých obciach. Okresný úrad dokonca vydal vyhlášku, ktorou v Piešťanoch a okolí⁴⁹ zakázal „*zhlukovanie a nepovolené zhromažďovanie na miestach verejných alebo verejnosti prístupných (tým rozumie sa, že nesmú byť viac ako tri osoby pohromade)*“. Podobne museli byť večer zavreté krčmy a na uliciach sa po 20.00 hod. nesmel nikto pohybovať.⁵⁰

Okresný úrad vydal týmto četníckym jednotkám všetku správnu moc, ktorá mu bola vrátená až 11. marca. Situácia v meste sa postupne „normalizovala“ a 7. marca sa pohotovostné četnícke jednotky začali z Piešťan sťahovať.⁵¹

O spomínaných udalostiach je zápis aj v Pamätnej knihe mesta Piešťany, pričom treba dodať, že dobový kronikár sa k udalostiam vyjadroval iba veľmi stručne: „*už v dopoludňajších hodinách badať istú nervozitu medzi ludom. Ludia sa zhromažďujú na tržišti. Dochádzajú i mnohí z okolitých dedín. Nepokojné reči medzi sebou, shlukovanie. Četnícka pohotovosť. V poludňajších hodinách vrhne sa tlupa do pekárni, majiteľmi ktorých sú Židia a vyberú chlieb a pečivo. 6.15 hodine dostaví sa zástup pred budovu okresného úradu a demonštruje proti preloženiu učiteľa Čenkeyeho a farára Boháča. Skyčák dav ukludňuje. Tlupa chodí po uliciach. K výtržnostiam dôjde až vo večerných hodinách, kedy lud začína*

48 SNA, fond Prezídium - KÚ, kart. 298, 18237/39 prez. Hlásenie OÚ v Piešťanoch KÚ z 6. 3.1939.

49 V obciach Banka, Ratnovce, Sokolovce, Hubina, Moravany a Drahovce.

50 „Okresný úrad v Piešťanoch. Číslo 222/1939. VYHLÁŠKA Okresný úrad v Piešťanoch dľa 3. odst. 1. zákona zo dňa 14. júla 1927 č. 125 Sb. z. a n. zakazuje shlukovanie a nepovolené zhromažďovanie na miestach verejných alebo verejne prístupných (tým sa rozumie, že nesmú byť viac ako tri osoby pohromade).Večer od 20. hodiny do 5. hodiny ráno nikto sa nesmie zdržovať na ulici. Všetci výčapní a hostinskí živnostníci musia mať svoje podniky stále zatvorené. Lichové nápoje nesmú byť nikomu podávané. Kaviarne môžu byť otvorené od 6.00 do 20.00 hodiny. V reštauráciách môžu byť podávané zákazníkom teplé a studené jedlá len v dobe od 6.00 – 9.00 11.00 – 14.00 a 18.00 – 20.00 hodín. Neuposlušnutie tohto rozkazu bude trestané dľa cit. zák. ustanovenia trestom na peniazoch od 10 do 5 000 Kčs alebo na slobode od 12 hodín do 14 dní. Táto vyhláška je platná od jej vyhlásenia až do odvolania. V Piešťanoch dňa 4. marca 1939. Dr. Záhon za okresného náčelníka.“ SNA, fond Prezídium -Krajinský úrad, kartón 298, 17501/39 prez.

51 SNA, fond P-KÚ, kart. 298, 19026. Hlásenie Sústredného četníckeho oddielu Piešťany z 8. 3. 1939 Krajinskému úradu môžeme čítať: „(...) Po dohode a za súhlasu okresného úradu v Piešťanoch odídu z Piešťan dňa 8. 3. 1939 o 14.30 hod. kpt. Ján Plakinger a väčšia časť četníckeho pohotovostného oddielu Vyhne so služobným autokarom do svojich služobných pôsobísk. Služobné, šesťsedadlové auto četn. pohotovostného oddielu Vyhne s vodičom a 5 gáž. m. sl. tr. ostáva ďalej v Piešťanoch, aby četníckej stanici vypo-máhali a podporovali ju pri ďalšom vyšetrovaní.“ V hlásení Okresného četníckeho veliteľstva v Piešťanoch z 15. 3. 1939 Krajinskému úradu možno čítať: „(...) Dňa 12. 3. 1939 vykonávalo sústredené četníctvo obchôdzkovú službu v meste a to vysielaním trojmužových hliadok. Prítomnosť 300 sústredených četníkov z Cech obyvateľstvo dráždila, lebo i títo četníci konali obchôdzky trojmužové po meste, súc označení bielou páskou a naje slovenská trikolóra. Na zakročenie okresného úradu veliteľ četníctva hliadky stiahol a taktiež i stráže z periférií a tým nastalo čiastočné upokojenie. Dňa 13. 3. 1939 (...) na telef. rozkaz kraj. veliteľstva četníctva a po dohode s okresným úradom v Piešťanoch, odišiel dňa 13. 3. 1939 o 14.00 hod. četn. pohotovostný oddiel Vyhne – 6 četníkov na šesťsedadlovom aute. Tiež v tento deň o 22. hod. odišlo aj 300

*vytlkať obloky a výklady na židovských obchodoch. Zátkom četníctva s použitím obuškov urobí sa koniec a dav je rozohnaný.“*⁵²

Už v prvej fáze vyšetrovania bolo zatknutých štyridsať osôb, ktoré previezli na štátne zastupiteľstvo v Trenčíne,⁵³ kde proti nim vzniesli obvinenie z násilia proti súkromným osobám, vrchnosti, za rušenie obecného mieru a niektorých obvinili aj z krádeže. Zdalo sa, že situácia v meste sa upokojí.⁵⁴

Málokde na Slovensku môžeme tak podrobne poznať vtedajšie vzťahy v meste ako práve v Piešťanoch, ktoré jednoznačne podmienili priebeh pogromu. Ako sme mohli vidieť radikáli v tomto meste mali zastúpenie v administratíve, v školstve a dokonca k nim patrili aj predstavitel' cirkvi. Podporovala ich aj sfašizovaná nemecká menšina a mali tiež kontakty so slovenskými fašistami vo Viedni. Myslím si, že práve toto významné spoločenské postavenie radikálov zohralo svoju úlohu pri antisemitských akciách. Z nich napríklad učiteľ Csenkey bol aktívny vo fašistickej strane už počas štúdiá na učiteľskom ústave, za čo bol aj vyšetrovaný. V jeho prípade sa ukazuje, že v období autonómie sa takýmto radikálom otvárali nové možnosti.

Zaujímavé pritom je, že v pogromistickom i protištátnom vystúpení boli aktívni aj ďalší učители. Podľa hlásenia Prezídia krajinského úradu zo 7. marca ministromi školstva J. Sivákovi išlo o učiteľov J. Balušku, J. Bočeka a Š. Ábela, proti ktorým viedlo štátne zastupiteľstvo v Trenčíne trestné pokračovanie. Prezídium krajinského úradu žiadalo ministra, aby na upokojenie situácie v meste menovaných učiteľov okamžite preložil. V hlásení môžeme čítať: *„Je veľmi podozrivé, že v nezvyklom počte sa zúčastnila demonštrácie i školská mládež, ktorá skandovala spolu s demonštrantmi, „My chceme Hitlera“. Táto mládež je zo škôl, kde pôsobia horeuvedení učители.“*⁵⁵

Rozporuplný v celom prípade bol aj prístup katolíckej cirkvi. Udalosti v Piešťanoch ukazujú jej nejednoznačný vzťah k zásahom proti židovskej komunite, ktorý je nako-

četníkov prišlých sem z Čiech, a to smerom na Trenčín.“ SNA, fond P-KÚ, kart. 298, 20015/1939.

⁵² Bližšie pozri PSICOVÁ, K.: Židovská komunita v Piešťanoch v období autonómie Slovenska. In: Židovská komunita na Slovensku. Obdobie autonómie. Porovnanie s vtedajšími udalosťami v Rakúsku. Bratislava 2000, s.126.

⁵³ SNA, fond P-KÚ, kart. 298, 19026. Hlásenie Sústredného četníckeho oddielu Piešťany z 8. 3. 1939 Krajinskému úradu sa uvádza: „(...) Doteraz bolo celkom zatknutých 40 osôb. Je pravdepodobné, že počet zatknutých bude ešte väčší, asi 50 osôb.“ Podľa hlásenie Sústredného četníckeho oddielu Piešťany zo 7. 3. 1939 medzi zatknutými boli: „Malík Štefan, Frkič Anton, Putrovec Jozef, Abel Štefan, učiteľ na rim kat. ľudovej škole v Piešťanoch, Bartovič Viliam, Štefka Dezider všetci z Piešťan a Glos František, Borik Jozef, Nikodem Karol a Torač Ludovít z Banky.“ SNA, fond P-KÚ, kart. 298, 18493/1939.

⁵⁴ V hlásení Okresného četníckeho veliteľstva v Piešťanoch z 15. 3. 1939 Krajinskému úradu sa uvádza: „Dňa 11. 3. 1939 dokončilo četníctvo vyšetrovanie účasti na demonštráciách dňa 3. 3. 1939. Celkove bolo zatknuté 40 a udané 45 osôb, a to pre shluknutie, násilie proti osobám súkromným a niektoré pre krádež. Vyrabovaním výkladov a odcudzením šatstva a potravín a rozbitím výkladných skriň bola spôsobená škoda vo výške 38 279 K. Za vyšetrovania bolo nájdené a zhabané 32 kusov rozličného šatstva ako kabáty mužské i detské, nohavice, raglany a pod. Zo zatknutých osôb bolo 13 trestaných pre krádeže, sprenevery, podvody, ublíženia na tele, násilie proti vrchnosti a podobné delikty. Ďalších 12 osôb síce trestané nebolo, ale nepoživajú vo svojich domovských obciach dobré meno.“ SNA, fond P-KÚ, kart. 298, 20015/1939.

niec charakteristický pre celé neskoršie obdobie slovenského štátu. Na jednej strane boli radikálne vystúpenia F. Boháča, farára zo Sokoloviec, na druhej strane zasa ochota piešťanského dekana V. Šindelára pomáhať pri konvertovaní, ktorá viedla až k jeho inzultácii. Biskupský úrad v Trnave chcel preložiť F. Boháča zo Sokoloviec, čo ukazuje, že tiež nebol naklonený takýmto radikálnym vystúpeniam.

Postavenie, ktoré postupne získali radikáli, sa im podarilo zneužiť v pripravovanom pogrome, pričom HG bola odhodlaná zaútočiť aj na štátnu moc reprezentovanú četníctvom. Nakoniec jedine rozsiahly zásah četníctva a armády dokázal upokojiť situáciu. No neskoršie udalosti ukázali, že len dočasne.

Prišlo vyhlásenie slovenského štátu a všetko sa vrátilo do starých koľají. Nedošlo k žiadnemu postihu. Postihnutí i útočníci si začali zvykať na situáciu, že za prečiny či trestné činy sa jedným nič nestane a druhí (židia) sa nedovoľajú ochrany. Právny štát vo vzťahu k právam minority sa stával iluzórnym. Ukazuje sa, že pri prechode medzi parlamentnou demokraciou a štátom s totalitnými prvkami existujúci právny systém nie je dostatočnou zárukou na zabezpečenie aj základných práv daných ústavou, pretože tieto sa bez následkov porušujú.

V nami sledovanom prípade osoby zatknuté 3. marca pre rabovanie boli prepustené najneskôr 14. marca,⁵⁶ Stávali sa pritom do pozície obetí a začali rozširovať správy, že sa musia pomstiť četníkovi za svoje zatknutie (! – E. N.).⁵⁷ V hlásení okresného úradu je návrat zatknutých vrátane učiteľa Csenkeya ⁵⁸ posunutý ešte najmenej o deň skôr.⁵⁹ Radikáli začali zatýkať židov i Čechov bez akéhokoľvek oprávnenia (bolo ich dvanásť), dokonca ich v bývalom robotníckom dome týrali. Prepustení boli až po zákroku okresného úradu,⁶⁰ pričom okresný náčelník napísal, že „*vzhľadom [na to – E. N.], že Piešťany sú svetovým miestom kúpeľným veľmi nevhodne a nepriaznivo pôsobi to, že všetky židovské obchody sú označené veľikým písmom Žid Žud. Tieto nápisy by mali byť v záujme Piešťan odstránené.*“ ⁶¹ V dňoch 15. a 16. marca došlo k napadnutiu židov

55 SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 17501/39.

56 SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 20389/1939. Hlásenie okresného četníckeho veliteľstva v Piešťanoch KÚ zo 17.3.1939.

57 SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 20389/1939. Hlásenie okresného četníckeho veliteľstva v Piešťanoch KÚ zo 17.3.1939.

58 Preloženie Csenkeya zostalo v platnosti. SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 25327/1939. Hlásenie OÚ v Piešťanoch KÚ z 13. 4. 1939.

59 SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 25327/1939. Hlásenie OÚ v Piešťanoch KÚ z 13. 4. 1939.

60 Tamže.

61 Tamže. Podobne môžeme čítať aj v neskoršom hlásení okresného úradu: „(...) Ak sa budú ďalej opakovať podobné prípady, čo je pravdepodobné, osobná bezpečnosť bude ohrozená nie len u židov, ale i u ľudí inej národnosti a za tmy si budú nezodpovedné živly, ktoré majú ochranu v HG vybavovať svoje osobné účty. Oblastný veliteľ HG nie je vstave v miestnej HG zjednať nápravu. Miestne veliteľstvo je nezodpovedné a od toho nemožno očakávať zákrok proti týmto nezodpovedným živlom. Tunajší úrad síce upozornil veliteľstvo HG na tieto nedovolené zákroky jej člnov, ktoré sa hájilo tým, že k zákroku hore uvedenému došlo na základe nariadenia Gestapa z Nového Mesta n/Váhom Miestne veliteľstvo neovláda svoje členstvo a členovia si robia všetko na vlastnú päsť, svojvoľne. Tunajší úrad energický zakročiť proti člnom HG nemôže pre nedostatok mocenských prostriedkov.“ SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 25544/1939. Hlásenie

priamo na uliciach mesta, pričom mnohých fyzicky inzultovali.⁶² Gardisti Juráščík, Čimo a Sopko vnikli v noci 16. marca do kaviarne Grand hotela Royal a „*vyzvali prítomných hostí židovskej národnosti, aby ihneď opustili kaviarňu, lebo židia nesmú sa vraj zdržovať ani v kaviarni, ani na uliciach po 22.00 hod*“.⁶³

Príslušníci HG zobrali židom všetky zbrane, pričom tí v strachu podpísali, že im ich vrátili hoci sa tak nestalo.⁶⁴ Dňa 25. marca veliteľstvo HG vyzvalo židovskú náboženskú obec, aby zložila 20 000,- korún na stravovanie gardistov⁶⁵ a pokračovalo aj neoprávnené zatýkanie.

V noci z 18. na 19. apríla zatkla HG dvadsiatich židov, ktorých odviezli do Sokoloviec, kde pôsobil farár F. Boháč a zavreli ich do vínnych pivníc. Nasledujúci deň zatkli ďalších osemnásť. Zdôvodnenie tejto akcie bolo prapodivné. Gardisti tvrdili, že nechceli, aby židia rušili oslavy narodenín A. Hitlera, že údajne roku 1918 (! – E.N.) strieľali na Slovákov a napokon, že nič neupísali na pôžičku hospodárskej obrody. Obavy piešťanských židov o svoju budúcnosť boli teda oprávnené. Podľa K. Psicovej došlo k rozsiahlemu tlaku na židovskú komunitu. „*V čase od 15. – 30. apríla ‚darovali‘ HG miestni židia 28 640,- Ks v hotovosti a od A. Weinbergerovej dostali darom benzín v hodnote 2 600,- Ks. Ďalších 2 000,- Ks daroval HG Dr. A. Weiss ešte v marci 1939. Zisk na obrodu štátu predstavoval 35 650,- Ks, pričom F. Sonnenschein upísal ďalších 10 000,- Ks v splátkach*.“⁶⁶

Mocenskú anarchiu v meste potvrdzujú aj úryvky z hlásenia okresného náčelníka: „*HG v Piešťanoch je nejednotná. Veliteľom sa vymykla moc z rúk a členstvo sa sklono k ľudom a miestnym veliteľom, ktorí nežiadali od nich kázeň, lež udržiavali volnejšie sväzky a ktoré im prehliadali i prechmaty. Oblastným veliteľom HG je vedúci notár Bohdan Vilček a veliteľom okresným je Mik. Kasanický. Pre nejaké (pravdepodobne) osobné rozpory s Jozefom Murgašom je Kasanický členstvom HG označovaný za pučistu a údajne pri inšpekčnej ceste Karola Murgaša bol Kasanický tejto funkcii pozbavený, ošsem nič písomného nebolo o tomto rozhodnutí vydané*.“⁶⁷

OÚ v Piešťanoch zo 17. 4. 1939 Prezídium krajinškého úradu.

62 SNA, fond P-KÚ, kart. 298, 25544/1939. Hlásenie OÚ v Piešťanoch zo 17. 4. 1939 Prezídium krajinškého úradu.

63 Tamže.

64 SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 25544/1939. Hlásenie OÚ v Piešťanoch zo 17. 4. 1939 Prezídium krajinškého úradu. Pozri aj Hlásenie Okresnej četníckej stanice Piešťany z 15. 3. 1939 Krajinškému úradu: „(...) HG vykonávala prehliadky niektorých osôb a predvádzala ich na veliteľstvo HG a tiež na mestský úrad, odkiaľ boli v noci na 15. 3. 1939 po výsluchu prepustené oblastným veliteľom HG. Okrem toho odobrала HG niektorým osobám, najmä židom, zbrane a odovzdal ich veliteľovi miestnej HG. Okresný úrad, ktorého bola vec nami ústne oznámená, učinil opatrenie, aby boli zhabané zbrane odovzdané úradu už či ide o zbrane jednotlivcov alebo o zbrane, ktoré HG zhabala obchodníkovi Pollákovi.“ SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 20015/1939.

65 SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 22043/1939. Hlásenie Okresného úradu v Piešťanoch z 28. 3. 1939 Krajinškému úradu.

66 PSICOVÁ, K.: Židovská komunita v Piešťanoch v období autonómie Slovenska, c. d., s. 127 – 128.

67 SNA, fond Prezídium – KÚ, kart. 298, 25327/1939. Hlásenie OÚ v Piešťanoch 13. 4. 1939 Prezídium krajinškého

Okresný úrad konštatoval, že: „*Tunajší úrad nebude môcť, bohužiaľ, znemožniť a zabrániť event. nepokojom, pretože nemá potrebných prostriedkov a na druhej strane práve rušitelia pokoja sú po zuby ozbrojení.*“⁶⁸

Okresný četnícky veliteľ rezignovane napísal, že: „*Vedúci HG tiež zásadne četníctvo o ničom neinformujú, ba naopak, keď sa četníci o veci dozvedia tak považujú to za špiclovstvo a za činnosť proti Garde. Preto ani tu nemožno hovoriť o nejakej úzkej spolupráci četníctva s Gardou.*“⁶⁹

K. Psicová cituje Pamätnú knihu mesta, podľa ktorej sa v apríli 1939 objavili v meste protižidovské letáky. Podľa Psicovej pravdepodobne išlo o letáky s výrazne antisemitickým textom, ktoré už v decembri 1938, niekoľko dní pred voľbami vydal Úrad propagandy.⁷⁰

Po vzniku slovenského štátu zasiahli do udalostí okolo piešťanskej židovskej komunity aj nemecké represívne orgány, ktoré sa spolu s Wehrmachtom dostali do oblasti Považia. Už 17. marca prišli do Piešťan členovia tajnej nacistickej polície (zložka nebola označená), ktorí okresnému úradu oznámili, že je potrebné označiť všetky židovské obchody tak, aby bolo zrejmé, že ide o židovský obchod a že židom treba odobrať všetky rádioprijímače, aby nemohli počúvať zahraničné vysielanie.⁷¹

Po týchto udalostiach došlo k rozsiahlej židovskej emigrácii, o čom hovorí aj zápis v Pamätnej knihe mesta Piešťany: „*Stahovanie židov z Piešťan trvá.*“⁷²

Samuel Grünwald v spomienkovej knihe venovanej Piešťanom napísal, že uplatnenie rasových princípov v Československu pokladali židia za nereálne a dúfali v rýchly útlm protižidovských vystúpení a nálad.⁷³

Môžeme dať za pravdu poslednému riaditeľovi židovskej školy v Piešťanoch, ktorý napísal: „*Na druhej strane treba úprimne priznať, že aj my sme boli politicky krátkozrakí. Prišiel rok 1933, uchopenie moci Hitlerom a mnohí z nás verili, že je to len nemecká špecialita, ktorá si v masarykovskom Československu nemôže založiť svoju školu. Nasledoval ‚anšlus‘ Rakúska a ešte stále sme len ľutovali rakúskych bratov, bez toho, aby sme sa poučili. Mysleli sme si, že Hitler zostane stáť na hraniciach. Boli sme nejednotní a rozosvárení, miesto toho,*

ho úradu.

68 SNA, fond Prezídium - KÚ, kart. 298, 25544/1939. Hlásenie OÚ v Piešťanoch zo 17. 4. 1939 Prezídiu krajin-ského úradu.

69 SNA, fond Prezídium - KÚ, kart. 298, 25983/1939. Hlásenie Okresného četníckeho veliteľstva v Piešťanoch z 19. 4. 1939 Krajiniskému četníckemu veliteľstvu.

70 PSICOVÁ, K.: Židovská komunita v Piešťanoch v období autonómie Slovenska, c. d., s. 127.

71 SNA, fond KÚ, 19636/39 prez.

72 PSICOVÁ, K.: c. d., s. 128. Z Piešťan v tej dobe emigroval aj známy židovský intelektuál, lekár a spisovateľ Gejza Vámoš. V zozname židovských lekárov z júna 1939 je pri niektorých napísané miesto emigrácie: (...) Billeš Ludovít – v Londýne, Goldmann D. – v Palestíne, Lichtenstein Gejza – v Londýne, Lichtenstein Ladislav – v Londýne, Meth Karol – v Belgicku, Neuwirth Eugen – v Amerike, Rosner I. – v Londýne, Schmidt Ladislav – v Londýne, Vámoš Gejza – v Šanghai, Neuwirth Ludovít – v Londýne.

*aby sme zmýšľali jednotne (...) už roku 1938, keď v Piešťanoch začali zúriť prví gardisti a nevinní ľudia boli vyvezení k maďarskej hranici, vedeli sme, že tzv. slovenská nezávislosť sa identifikuje predovšetkým s antisemitským terorom. Opasok okolo nás sa sťahoval stále viac.*⁷⁴

Očakávania židovskej komunity sa nesplnili. Vládou presadzovaný antisemitizmus v podobe nariadení i zákonov mal čoskoro po vzniku slovenského štátu postihnúť celú slovenskú židovskú komunitu. Napriek opísanému rozsahu zásahu do židovskej komunity v Piešťanoch musíme konštatovať, že to bola len predohra toho, čo ich čakalo počas slovenského štátu, ktorý už Židom neumožnil existenciu v normálnych pomeroch. Postupne stratili všetky svoje práva a veľká väčšina z nich bola deportovaná. V tom čase však už štátna moc a správne i četnícke orgány spolupracovali pri „riešení“ židovskej otázky s radikálmi z HSLS, HG, ako aj s paramilitantnými oddielmi Nemeckej strany na Slovensku (*Deutsche Partei*) *Freiwillige Schutzstaffeln* (FS).

Eduard Nižňanský

Príloha

Dokument 1

Hlásenie Okresného úradu v Piešťanoch z 8. 3. 1939

Prezidiu krajského úradu o výtržnostiach v Piešťanoch 3. 3. 1939

OKRESNÝ ÚRAD V Piešťanoch.

Číslo: 252/1939 prez.

Predmet: Výtržnosť v Piešťanoch dňa 3. marca 1939

Prezidiu krajského úradu v Bratislave.

Počiatok nepokojov pozorovaný bol od ustanovovania nemecko-slovenského spolku v Piešťanoch, pri ktorej príležitosti prehovoril r. kat. farár zo Sokoloviec Boháč a nevyberanými slovami kritizoval duchovnú činnosť miestneho r. kat. dekana Šindelára. Medzi iným ironicky posudzoval prekrstovanie židov. Súčasne začal sa nápadne exponovať v Piešťanoch učiteľ Csenkey, ktorý si vzal za heslo útoky proti vedeniu kúpeľného podniku v Piešťanoch a v dôsledku tohoto jednanja, ktoré nesporne sústavne poburovalo ináčej dosť kludnú miestnu verejnosť – došlo k preloženiu z doterajšieho pôsobiska oboch menovaných. Obyvatelia zo Sokoloviec začali sa schádzať dňa 1. marca 1939 v Piešťanoch k obecnému domu okolo 14. hodiny a to

⁷³ GRÜNWARD, S.: c. d., s. 11.

za účelom prevedenia demonštrácie, ktorou malo byť znemožnené preloženie farára a učiteľa. Asi o 15. hodine toho samého dňa sa zástup usporiadal do radov v počte asi 250 osôb a došiel k domu, kde býval učiteľ Csenkey. Menovaného učiteľa vzali do spievodu a ustanovili sa na priestor pred obecným domom, kde sa menovaný ujal slova.- Snaha menovaného, aby prehovoril k shromáždženým bola hatená zakročujúcim úradníkom okresného úradu Ondrejom Chmelkom, akt. adjunktom, s ktorým tam bolo asi 16 četníkov. Na vyzvanie, aby sa dav rozišiel a aby Cenkey ustal nebolo uposlúchnuté, naopak zo shromáždzenia vykrikovali „fuj četníkom, fuj vláde, zapredanci a pod.“ Snaha pokračujúceho úradníka, aby celá záležitosť bola pomerne čo najlepšie usporiadaná minula sa cieľu naprostým nepochopením a to tým viacej, že učiteľ Csenkey, ktorý bol zvlášť oslavovaný s miesta neodchádzal a pôsobil tak vedome na shromáždzené osoby, ktoré ďalej vykrikovaly. Potom zakročil preslovom obecný notár Vilček a vyzval shromáždzených k rozchodu. Keď ani po tomto sa dav nerozhádzal četníctvo zakročilo miernym spôsobom, že vytlačovalo ľud od obecného domu. Tento šetrný spôsob, ktorý četníctvo použilo vysvetľujem tým, že sa jednalo výhradne o četníkov z Piešťan, ktorí nechceli mať azda za výsledok rázneho zakročenia event. následky, keďže ich miestne obyvateľstvo všetkých dobre pozná – a za ktoré jednanie v krátkej minulosti trpeli ich predošlí velitelia /Kropáček a Feit/.

Vytlačený dav na ulicu sa dostal ku bytu učiteľa Csenkeyho, kde policajný inšpektor Izidor Vavro sa vhodne voleným spôsobom dostal k nemu do bytu, aby zistil, či učiteľ mieni z Piešťan odcestovať na jeho služobné pôsobisko. Na dotaz Vavru odpovedal Csenkey, že čaká ešte na jednu dôležitú zprávu, na základe ktorej sa rozhodne, či odcestuje alebo nie.

O chvíľu na to došli k nemu do bytu dvaja poverenci miestnej nemeckej strany a to obchodník Reis /Nemec/ a Jozef Čimo /Slovák/ a odišli s Csenkeyom do reštaurácie Čimovej, kde ich očakával predseda miestnej nemeckej strany František Reiter, obecný zverolekár v Piešťanoch. O 19.20 hod. z reštaurácii Čimo vyšli von učiteľ Csenkey, farár Boháč a pred nimi František Reiter. Že o čom sa učiteľ Csenkey s týmito Nemcami radil, alebo aké dostal pokyny, nepodarilo sa tunajšiemu úradu zistiť.

Dav, ktorý vonku čakal, vyprevadil Csenkeya a Boháča za veľkého spevu z Piešťan do obce Sokolovce. Pohyb tohoto davu od samého začiatku až do ukončenia bol hlásený okresnému náčelníkovi z rôznych miest zpravodajským orgánom inšpektorom Vavrom. Večer keď došla četnícka pohotovosť z Bratislavy, bol vydaný rozkaz zatknúť Csenkeya, čo sa poradilo o 3.15 hod. rannej v jeho byte, kam sa zo Sokoloviec vrátil. Dňa 3. marca 1939, keď sa ľud dozvedel, že Csenkey je zatknutý, začal sa shromažďovať na tržisti v Piešťanoch, kde práve robil výtržnosti v opitom stave istý Košinár,

ktorý vykrikoval proti vláde, že nič nerobí /menovaný bol údajne úmyselne opitý z návodu nemeckej strany/. Tento výtržník bol potom odstránený četníctvom, dav sa však ale nerozišiel a tak sa stalo, že z tejto príležitosti asi o 12. 30 hod. vtrhlo niekoľko mladých výrostkov do pekárne Wintra, miestneho židovského pekára a rozkradli mu pečivo. O 16. hodine druhý hlúčok spravil to isté v ulici Masarykovej u pekára Lewina a súčasne u pekára Diamanta v ulici Hlinkovej.

Okolo 17. hod. dav došiel pred budovu okresného úradu a vyslal delegáciu v počte 4 osôb k okresnému náčelníkovi, kde sa dožadoval prepustenia učiteľa Csenkeyho a okrem toho aj podpory. Na vysvetlenie okresného náčelníka Vojtecha Skyčáka, dav od okresného úradu v klude sa začal rozchádzať, avšak ozvaly sa výkriky „ideme k farárovi“, /ktorým mysleli farára v Piešťanoch/. Asi za 20 minút na to sa tunajší úrad dozvedel, že farár Šindelár bol davom inzultovaný.

Potom dav demonštroval pred súkromným bytom riaditeľa kúpeľov Ľudevíta Wintera, odkiaľ zase odtiahol do ulice Wilsonovej, kde vypáčil dvere konfekčného obchodu Maxmiliána Fürsta a tam vyraboval čiastku zásoby šatstva /hotových oblekov/. Okrem toho na protihľej strane ulice vybil výkladnú skriňu cukrárne – bonboniere Schulmanna a odcudzil si množstvo cukroví v hodnote asi K 250.-

Ako sa dostala zpráva o tejto rabovačke na okresný úrad okolo 18. hodine, okr. náčelník ihneď poveril Dr. E. Záhona, hl. komisára pol. správy zakročením proti davu. Dr. Záhon učinil okamžite tieto opatrenia:

Bola vyslaná četnícka hliadka na krajinský a kolonádny most s úlohou, aby zadržala každého, kto z Piešťan odchádza. Súčasne sa podarilo niektorých účastníkov rabovky aj s predmetmi zadržať. Dr. Záhon pred obchodom Maxa Fürsta na Hlinkovej ulici vyzval zástup ľudu zhromaždeného v počte asi 1000 osôb v mene zákona, aby sa rozišiel. Potom bolo zakročené v Mäsiarskej ulici, aby sa zamedzily prípadné trestné činy, o ktorých bol v tom čase četnícky oddiel upozornený. Akonáhle četnícky oddiel došiel do Mäsiarskej ulici, bol napadnutý kamením, na čo delegovaný úradník Dr. Záhon dal rozkaz, aby sa dav rozišiel a dal vyčkávaniu lehotu 2 minuty.

Sústredený oddiel odobral sa z tohoto námestia do Hlinkovej ulici a keďže hádzanie kamenia neprestalo, boli použité obušky, sústredených 30 četníkov. Sústredené četníctvo takto pokračovalo za účelom vytlačenia davu Hlinkovou ulicou, Kollárovou až k obecnému domu a odtiaľ Masarykovou späť na námestie, kde pri vyprázdňovaní ulice medzi Pollákovou lekárnou a obchodom Baťa bol znovu učinенý silný útok kamením a okrem toho bol počutý jeden výstrel z revolvera – browningu. Keď četnícky oddiel išiel znovu vyprázdňovať Hlinkovu ulicu stretol sa sústredený četn. oddiel s nastupujúcou HG, ktorá práve pochodovala proti prúdu v tejže ulici, a ku ktorej sa

na konci pripojili údajne prepustení gardisti a nezodpovedný živel, údajne bez vedomia vedúcich činiteľov HG, ktorí napadli četnícky oddiel kameňmi.

Sústredený četn. oddiel odobral sa na námestie, aby počkal príchod vojenskej asistencie, ktorú vzhľadom na túto kritickú situáciu nechal okresný náčelník zavolať. Vojenská asistencia došla s dvoma motorovými vozidlami v počte 62 mužov.

Proti shromaždenému davu sa potom postupovalo tak, že vopred išlo vojskom obsadené nákladné auto a za ním sústredené četníctvo, potom vojenský kordon a zase jedno vojskom obsadené nákladné auto. Týmto postupom bolo dosiahnuté, že sa všetky hlavné a bočné ulice od shromaždeného davu vyprázdnilo, takže o 23. hod. bola celková úloha bezpečnostných orgánov skončená a poriadok bol znovu obnovený.

Behom dňa 3. III. 1939 boli kamením zranení ľahko títo četníci:

Strážm. Jozef Boubal, temeno hlavy na pravej strane prerazené. Strážm. je zo stanice Chtelnica.

Strážm. Ján Blanár z pohotovostného oddielu Bratislava, pravá ruka zápästie a hánka prsteníku pravej ruky uderená.

Strážm. Štefan Petráš z Piešťan má prerazenú kameňom bradu a uderený pod pravou lopatkou tiež kameňom.

Štrážm. František Jež z Piešťan bol uderený kameňom na zápästí pravej ruky a na chodidle pravej nohy.

Strážm. Jozef Havlíček z Piešťan prihlavok a členok pravej nohy obrazený hodeným kameňom.

Čnsk. záv. Štefan Preložený z pohotovostného oddielu Bratislava na ľavom spánku veľká opuchlina, akiste odraz od prilby.

Okrem toho viacerí četníci, delegovaný úradník tun úradu Dr. Záhon a k nemu pridelený inšpektor Vavro boli tiež zasiahnutí kameňami, ale neutrpeli väčšie viditeľné rany.

Všetci poranení četníci boli lekársky ošetrení.

Dňa 3. III. 1939 o 23.30 hod. dostavil sa do Piešťan ďalší četnícky pohotovostný oddiel z Topolčian v počte 28 četníkov, pod velením kpt. Jána Plakingera, veliteľa oddelenia zo Zlatých Moraviec.

Četn. pohotovostný oddiel z Vyhne prišiel do Piešťan dňa 4. III. 1939 o 5. 10. hod. pod velením vrch. strážm. Metoda Svobodu, v počte 23 mužov.

Četn. pohotovostný oddiel zo Žiliny prišiel do Piešťan dňa 4. III. 1939 o 2. 40 hod. pod velením vrch. strážm Františka Maličkého v počte 26 mužov.

Druhý deň to jest dňa 4. III. 1939 tunajší úrad urobil dľa č. 3 zákona č. 125/1927 Sb. z. a n. opatrenie uvedené v príloženej vyhláške 4.222/1939 prez.

Po prevedenom zákroku byly postavené, poťažne vyslané do okolitých obcí četnícke hliadky, ktoré konajú aj teraz dozornú službu a kontrolujú, či sú zachovávané záka-zy stanovené cit. vyhláškou tunajšieho úradu.

Behom vyšetrovania vedeného proti výtržníkom dosiaľ bolo zatknutých 40 osôb.

Ináč v meste a celom okrese je klud a poriadok.

Piešťany, 8. marca 1939.

(nečitateľný podpis)
okresný náčelník

SNA, fond Prezídium krajinského úradu, kartón 298, 17501/39 prez.

Vymedzenie pojmu žida v právnych normách slovenského štátu*

„Půda v Německu jest zcela jiná, než u nás. Vyrostl-li v Německu strom hakenkreuzlerský hodně vysoko, není takových nadějí u nás. Mechanické kopírování hitlerismu u nás nemůže mít trvalých úspěchů. Vidíme také, že se jedná jen o přesuny mezi německými opozičními stranami... Neúspěch komunismu v Evropě s SSSR v pozadí, nezdar o imitaci italského fašismu a říšskoněmeckého hitlerismu to potvrzují mluvou zřetelnou.“¹

„Půda“ v Nemecku

Ochrana národnostných a rasových menšín, zakotvená vo versaillských mierových zmluvách a vzťahujúca sa i na Nemecko, nielenže v tejto krajine od roku 1933 prestala platiť, ale do popredia sa dostal nový fenomén – úplné popretie rovnosti človeka pred zákonom, predovšetkým na základe rasového princípu.² Pri transformácii demokratického politického systému na nový – totalitný – došlo teda v chápaní vzťahu politiky a práva k zásadným zmenám.³ Nemeckí národní socialisti, vychádzajúc z ideologických zásad Hitlerovho *Mein Kampf* presadili názor, že zákony nepomôžu, dôležitejšia je vraj „instinktivně cítěná potřeba německého národa“.⁴ V týchto intenciách vyhlásil roku 1933 poslanec říšského snemu za NSDAP Dr. Freisler: „Co pak tu záleží na nějakém rozhodnutí státního dvora! Pryč se směšnou posvátností paragrafů! Národ přeče

* Vypracované v rámci grantu VEGA č. 2/7109/7 (Občan a jeho práva istota: Slovensko v rokoch 1939–1945).
1 GÜTZWIRTH, V.: Hnutí a jejich půda. In: *Moderní stát*, VI, 1933, s. 17 – 18.

2 KREJČÍ, J.: V mezích zákona. „Je příznačné, že oficiální státověda Hitlerova Německa zdůrazňuje jako jeden z charakteristických rysů ústavy 'Führerstaatu', že tento stát na rozdíl od liberálního ústavního státu, který vidí svůj hlavní cíl v zajištění práv a slobod státního občana, neuznává liberálních základních práv jako zvláštní politickou hodnotu, čímž se tato práva stávají bezpředmětnými jako zvláštní oddíl ústavního práva.“ In: *Moderní stát*, VII, 1934, č. 3, s. 94. Autor sa v poznámke dovoľáva publikácie Koellreuttera: *Grundriss der Allgemeinen Staatslehre*, 1933, s. 83 – 84, 105.

3 FUCHS, A.: Hitlerovská hesla a jejich theoretický podklad. In: *Moderní stát*, VI, 1933, s. 326 – 328. NEUBAUER, Z.: Státověda a theorie politiky, Praha, Laichter 1947, s. 230: „V době nejnovější viděli jsme však politická hnutí, která můžeme nazvat přímo pokusem v 'renesanci rodového principu'. ... Jsou to theorie rasové, ale i nacionalismus, pokud je vybudován na rase a původu ('krvi'). Také tyto velké komplexy se podle těchto teorií liší od ostatních tím, že jsou lepší, hodnotnější, povyšují se nad ně a chtějí být účelem, zatím co ostatní jim mají sloužit jako prostředky. K tomu cíli náleží hodnotnější rase či národu vláda nad ostatními.“ SOMMER, O.: Třetí říše a římské právo. Pocta k šedesátým narozeninám prof. Dr. Alberta Miloty. Bratislava, PFUK 1937, s. 326 – 327.: „Vědomě a plně vyhlásilo římskému právu vyhlazovací boj teprve hnutí národně socialistické, pojavši jej přímo do programu strany z 24. II. 1920 jehož bod 19 praví: Žádáme nahrazení římského práva, sloužícího materialistickému světovému řádu, německým právem obecným. ...Návrat k národnímu právu v novém německém pojetí znamená tak ovšem pro občana značné přeorientování. Stále a stále je zdůrazňováno, že na místo svobody a rovnosti nastupuje nyní myšlenka pospolitosti a odpovědnosti, že obecný zájem předchází zájmy jednotlivce, že rozhodná pro právní postavení jednotlivce není jeho osobnost, nýbrž konkrétní členství v tom či onom svazu, tedy vesměs myšlenky, jejichž opak býval vyvozován z ustanovení práva římského. ... Proto se širokým vrstvám vštěpuje názor, že římské právo je plodem židovského, kramářského ducha, takže již proto je bez dalšího hodno všeho zavržení.“

4 RÄDL, E.: O německé revoluci. Laichter, Praha 1933, s. 28.

neobětuje vlastní život pro pár paragrafů.“⁵ Pre tých, ktorým totalitná ideológia imponovala, to znamenalo prekročenie morálneho Rubikonu. „Podle nacistické theorie je zákon toliko zbraní v politickém boji. Kerrl, státní úředník, který se stal ministrem spravedlnosti v Prusku, tvrdil v prvních dnech revoluce, že se zákon musí zbavit posedlosti ‘mrtvou objektivností’, tohoto žalostného dědictví liberalismu. Hitler tento názor schválil.“⁶

V praxi sa nacistická ideológia realizovala rýchlo a bez škrupúl. Ríšsky minister spravodlivosti Dr. Frank rozoslal úradom smernice o novom ponímaní spravodlivosti: „Středem zájmu budiž zájem národa a péče o zachování sil, zakořeněných v národě. Nejostřejší boj vypovíme právnímu zřízení liberalisticko-kapitalistickému, římsko-právnímu.“⁷ Tento „boj“ vygradoval 15. septembra 1935 prijatím „norimberských zákonov“ o rasovej čistote,⁸ schválených jednohlasne ríšskym snemom.⁹ Význam, aký nemeckí nacisti týmto zvráteným zákonom pri „reforme“ nemeckého práva pripisovali, dokumentuje fakt, že ríšsky snem bol zvolaný do Norimbergu, kde sa konal v dňoch 11. – 16. septembra 1935 zjazd NSDAP.¹⁰ Na jeho zasadnutí Hitler uistoval, že „jedinou směrnicí zahraniční politiky Německé říše jest neochvějná láska k míru“.¹¹

Protižidovské „norimberské zákony“ o ríšskom občianstve a na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti zasahovali krutým spôsobom do života ľudí, ktorí dovtedy boli nemeckými štátnymi občanmi. Zákon o ríšskom štátnom občianstve zbavil štátneho občianstva židov a zákon na ochranu nemeckej krvi a nemeckej cti zakázal zmiešané manželstvá, mimomanželský styk so židmi a zakázal zamestnávať nemecké ženy v židovských domácnostiach. Definoval tiež podmienky pre zaradenie do kategórie „žid“. Oba zákony však nepostihovali len židov. Podľa zákona o ríšskom štátnom občianstve mali politické práva a povinnosti iba tí, ktorí pokrve prináležali k nemeckému národu. Nositeľmi všetkých politických práv v štáte boli teda len tzv. ríšski občania – „štátni příslušníci nemeckej alebo rovnorodej krvi, ktorí dokázali svojím konaním, že chceli a mohli verne slúžit nemeckému národu a říši“. Na rozdiel od nich nemeckí štátni príslušníci síce spadali pod ochranu Nemeckej ríše a smeli používať verejné zariadenia, akými boli dopravné prostriedky, nemocnice a pod., ale nemali žiadne politické práva a predovšetkým nesmeli voliť a zastávať verejný úrad. Do tejto kategórie patrili predovšetkým mladí Nemci, pokiaľ sa neosvedčili a nedosiahli pred-

5 Ibid: s. 28.

6 ROBERTS, S. H.: Hitlerovo panství. Praha, Čin 1938, s. 302.

7 RÁDL, E.: O německé revoluci, s. 28.

8 PODBANSKÝ, J.: Štátne občianstvo v cudzine. In: *Administrativny vestník*, XV, 1936, č. 5, s. 389 – 402.

9 In: *Zahranicní politika*, Praha 1935, s. 559 – 560.

10 MANDL, V.: Právní soustava Německé říše. Praha 1939, s. 38.

11 In: *Zahranicní politika*, Praha 1935, s. 560. Následne 26. 9. 1935 sa v Londýne W. Churchill zmienil o novom veľkom zbrojení Nemecka, „jenž je nejvýznamnějším a nejděsivějším zjevem v současném světě a udává směr životu v Evropě“. In: *Zahranicní politika*, Praha 1935, s. 563.

písaný vek. Štátna príslušnosť sa nadobúdala narodením z rodičov – príslušníkov, sobášom cudzinky so štátnym príslušníkom a štátnym aktom.¹²

„Pôda“ na Slovensku pred 14. marcom 1939

Otázka vymedzenia pojmu žida v práve vojnového slovenského štátu sa v súčasnej slovenskej odbornej literatúre tematizuje pomerne často. Spory sa vedú o tom, či sa vymedzenie určovalo z náboženského alebo rasového hľadiska. Na určenie podľa náboženského vymedzenia by sa malo vzťahovať vládne nariadenie č. 63 Sl. z. z 18. apríla 1939. V ňom sa podľa § 1 ods. 1 za žida pokladá „bez ohľadu na pohlavie a štátnu príslušnosť: po prvé, kto je, alebo bol izraelského vierovyznania, i keď po 30. októbri 1918 prestúpil na niektorú kresťanskú vieru¹³; po druhé, kto je, alebo bol bez konfesie a pochádza aspoň z jedného rodiča izraelského vierovyznania; po tretie, kto pochádza z osoby, uvedenej pod bodmi 1 alebo 2, vyjímúc takého potomka, ktorý sám prestúpil na niektorú kresťanskú vieru pred 30. októbrom 1918; po štvrté, kto uzavrel po dni účinnosti tohto nariadenia manželstvo s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, po dobu trvania tohto manželstva; po piate, kto po dni účinnosti tohto nariadenia žije s osobou, uvedenou pod bodmi 1 až 3, v mimomanželskom spoločenstve, ako aj potomkovia, splodení v takomto spoločenstve. Ods. 2. Výnimku v prípadoch zvláštného zretela hodných stanoví vláda. Na základe § 2 ods. 1 v sporných prípadoch, či ide o osobu pokladanú podľa tohto nariadenia za žida, rozhodne okresný úrad, v obvode ktorého táto osoba má svoje bydlisko (pobyt). Podľa ods. 2 žiadosť o toto rozhodnutie môže podať tak osoba, u ktorej je sporné, či má byť pokladaná za žida, ako aj iná osoba (fyzická alebo právnická), ak osvedčí svoj právny záujem, že jej záleží na tom, či sa príslušná osoba pokladá za žida alebo nie. Rozhodnutie môže podať aj úrad alebo súd. Podľa ods. 3 proti rozhodnutiu okresného úradu je prípustné odvolanie do 15 dní odo dňa vydania výmeru (2 ods., § 72 vládneho nariadenia zo dňa 13. januára 1928 Sb. z. a n. o správnom pokračovaní) na ministerstvo vnútra. Odvolanie treba podať u okresného úradu, ktorý vo veci rozhodol. Ponosa na najvyšší správny súd sa nepripúšťa.“

No už 29. apríla 1939 vo vykonávajúcej vyhláške ministerstva pravosúdia a ministerstva vnútra č. 102 Ú. n. tieto ministerstvá nariaďovali k § 1 ods. 1, že „Pojem žida sa vymedzil v snahe upraviť na území Slovenského štátu pomery sociálne, hospodárske a politické, jednak podľa národnej tradície, jednak podľa zásady životných potrieb, aby slovenský národ prevzal všetky pozície verejné, hospodárske a kultúrne, súvisiace so životom náro-

¹² PODBANSKÝ, J.: Štátne občianstvo v cudzine. In: *Administratívny vestník*, XV, 1936, č. 5, s. 389 – 402, MANDL, V.: Právni soustava německé říše. Praha. 1939, s. 38 – 40.

¹³ Príslušný okresný úrad, ktorý rozhodoval v sporných prípadoch o tom, kto bol žid vyžadoval doklady: hodnoverný rodný, sobášny list, úmrtný list, rodinný výkaz. Ale rodný list musel byť pôvodný a kresťan vydaný pred 30. októbrom 1918.

da. Sociálne a hospodárske zjavy, v tom ohlade smerodajné, nakoľko zakladajú sa na obyvateľstve charakteru židovského, uvádzajú sa ustanoveniami nariadenia vlády o vymedzení pojmu žida na spoločného menovateľa. Týmto pojmom žida, vymedzeným z hľadiska sociálneho a hospodárskeho, nemieni sa nikto konfesijne triediť. Preto tiež len z hľadiska sociálneho a hospodárskeho určuje sa pojem žida aj v tých prípadoch, v ktorých sa dotyčné ustanovenia nariadenia vlády dotýkajú historického skutku pokrstenia. Nedotýkajú sa, pravda, jeho vieroučnej platnosti a jej následkov. Na tomto základe treba ponímať výraz 'za žida sa pokladá' v tom smysle, že určitá fyzická osoba pokladá sa za žida v smysle sociálnych a hospodárskych zámerov ustanovení § 1, ods. 1., bodov 1–5 vládneho nariadenia zo dňa 18. apríla 1939, č. 63 Sl. z.¹⁴

Už len stanovenie hranice pokrstenia do 30. októbra 1918, (po tomto dni sa už pokrstenie žida nebralo do úvahy) dokumentuje, že nešlo o náboženský princíp, ale len o jeho kamufláž. Určený dátum sa zdôvodňoval tým, že „židia až po pogromoch (a rabovačkách) v jeseni 1918, v snahe vyhnúť sa ďalším prenasledovaniam, prestupovali vo väčšej miere na kresťanské vierovyznania“.¹⁵ Dokazujú to i návrhy protižidovských právnych úprav vypracovaných na Slovensku po 6. októbri 1938, v ktorých sa slovenská autonómna vláda vôbec nezatažovala problémom, koho označiť za žida a koho už nie. Vláda Slovenskej krajiny na zasadnutí 13. januára 1939 zriadila komisiu na riešenie židovskej otázky a za členov vymenovala „štátneho ministra Karola Sidora, ministra financií Slovenskej krajiny Pavla Teplanského, ministra hospodárstva Slovenskej krajiny Mikuláša Pružinského, ministra dopravy a verejných prác Slovenskej krajiny Dr. Ferdinanda Ďurčanského a Dr. Júliusa Virsika, advokáta v Bratislave.“¹⁶ Predseda slovenskej autonómnej vlády Dr. J. Tiso 9. 2. 1939¹⁷ pre Židovskú telegrafnú agentúru síce uviedol, že „otázka židovská bude na Slovensku riešená spravodlivo, sociálne a ľudsky“ a že slovenská vláda „venuje pozornosť vystahovalectvu židov do Palestíny“, no návrhy, ktoré sa pripravovali, tomu už nezodpovedali. Tvrdil, že musia „ešte zákonne stanoviť účasť židov na našom hospodárskom živote. Budúci židovský zákon slúži istote a aj tomu, aby židia neboli postavení pred prekvapenia a vedeli ako ďaleko budú môcť byť činní

¹⁴ K § 1 ods. 2 sa vo vyhláske uvádzalo, že „Vláda rozhoduje o výnimkách v prípadoch zvláštneho zreteľa hodných na žiadosť osoby dotknutej. Žiadosť sa podá vláde prostredníctvom okresného úradu, príslušného podľa § 2, ods. 1. Tento okresný úrad pred predložením zistí závažné okolnosti, na ktoré sa odvoláva žiadateľ a upovedomí o podaní úrad alebo súd, prípadne inú osobu (fyzickú alebo právnickú), ktoré majú rozhodnúť v konkrétnom prípade o následku, spojenom so zistením, či žiadateľ pokladá sa bez ohľadu na pohlavie a štátnu príslušnosť na základe bodov 1-5, ods. 1, § 1 za žida alebo nie.“

¹⁵ MARTINKA, J.: Niekoľko poznámok k Židovskému kódexu. In: *Verejné právo*, II, 1941, s. 246. Jedným z vyzývateľov k rabovačkám bol v tom čase aj Dr. Tiso. In: ZAVACKÁ, K.: Dilemy a apely Józsefa Tiszu. Vznik ČSR a jej význam pre uplatňovanie občianskych práv a slobôd na Slovensku. In: SZIGETI, L.: Slovenská otázka dnes. Bratislava, Kalligram 2007, s. 155.

¹⁶ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939 – 1945, krabica 32, č. inv. 95/ č. 2562/39-10.

¹⁷ *Slovák*, 10. 2. 1939 s. 3, Židovský zákon rovný pre celú republiku.

v hospodárskom živote. Zákon židovský, ktorý bude platiť pre celú Česko-slovenskú republiku sa práve štylizuje a bude skoro predložený parlamentu.“ (Okrem iného na otázku, prečo nemá 87-tisíc židov zastúpenie v slovenskom sneme, odpovedal, že židia mali príležitosť podať si vlastnú židovskú kandidátku, ale to neurobili. *„Bola u mňa aj delegácia slovenských židov, ktorá zdôraznila svoju lojalitu oproti slovenskej vláde ale nepožadovala zastúpenie v slovenskom sneme.“*)

Minister dopravy a verejných prác Slovenskej krajiny Dr. F. Ďurčanský zaslal 3. marca 1939 predsedovi vlády ideové návrhy osnov právnych noriem k čiastočnému riešeniu židovskej otázky na medziministerské pripomienkové pokračovanie.¹⁸ Boli to: po prvé, zákon o nadobudnutí krajinskej príslušnosti a domovského práva na území Slovenskej krajiny; po druhé, nariadenia vlády Slovenskej krajiny o čiastočnej úprave vlastníctva a držby pozemkového majetku v Slovenskej krajine; po tretie, nariadenia o vývoze majetku z územia Slovenskej krajiny; po štvrté, nariadenia o prechodnej úprave a revízii advokátskych zoznamov na území Slovenskej krajiny; po piate, nariadenia o úprave lekárskej praxe na území Slovenskej krajiny; po šieste, nariadenia o úprave niektorých koncesíi živnostenských; po siedme, nariadenia o čiastočnej úprave pomeru súkromných zamestnancov; po ôsme, nariadenia o vylúčení niektorých osôb zo štátnych, verejných a iných služieb na území Slovenskej krajiny. V sprievodnom liste sa uvádza: *„Prosím, aby boli k týmto dôležitým a súrnym osnovám zaslané pripomienky najneskôr do 20. marca 1939. Podotýkam, že pre riešenie židovskej otázky treba ešte učiť potrebné opatrenia vo veci lekárnických koncesíi, vo veci zavedenia prísnejšieho disciplinárneho pokračovania pri advokátskych komorách, ako aj urobiť návrh na degradovanie všetkých poddôstojníkov a dôstojníkov /i v zálohe/ – židov. Dostanú v odpisoch: kancelária pána prezidenta republiky [Dr. E. Háchu, pozn. aut.], všetky ministerstvá Slovenskej krajiny, úrad pána štátneho ministra Karola Sidora, úrad štátneho tajomníka Štefana Haššika, a úrad štátneho tajomníka Dr. Ľ. Zvrškovca.*“ Prípis bol označený ako tajný. Odpovede ministrov na prípis prišli až v dňoch po vyhlásení slovenského štátu.¹⁹ Oslovené inštitúcie návrhy osnov neodmietali a obsah zaslaných pripomienok až mrazivo dokumentoval, čo mohli židia v budúcnosti očakávať. Napríklad v stanovisku ministerstva financií z 18. marca 1939 sa uvádzalo, že *„Židia sú nesporne zvláštnou rasou ľudstva, odlišujúcou sa od ostatných rás zmýšľaním /povahou/ a vzhľadom.*

¹⁸ SNA, fond Ministerstva pravosúdia, kart. č. 32, č. 1. leg – prez. taj./1939. KAMENEC, I.: Po stopách tragédie. Archa, Bratislava 1991, s. 29 – 37. O postavení židov na Slovensku v období autonómie informujú podrobne publikované dokumenty In.: NIŽŇANSKÝ, E.: Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie. 6. 10. 1938 – 14. 3. 1939. Dokumenty. Zväzok 3. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu, Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec Bratislava 2001, s. 362.

¹⁹ SNA, fond Ministerstva pravosúdia, krabica č. 32, odpoveď ministerstva financií z 18. 3. 1939, č. 11008/prez. Šp. ministerstva pravosúdia, z. 27. 3. 1939, č. 7119.

Okolnosť, či príslušník židovskej rasy je ešte formálne izraelitského vierovyznania je podradného rázu, ktorá nemôže ničoho zmeniť na jeho vrodennom zmýšľaní o ostatných rasách. Neprávom chce teda osnova vymedziť pojem žida podľa formálneho znaku, či niekto prestal byť izraelitom do 1. I. 1920. Uzákonením tohto pojatia židovskej otázky by sa odmenila obozretnosť jednotlivcov, že sa dali včas prekrstiť. Ku kresťanstvu neprivedol židov idealizmus, ale snaha zatajiť svoju rasu, náboženská lahostajnosť a pod. Z dôvodovej správy nevysvitá na základe ktorých kresťanských zásad bola stanovená práve hranica 1. januára 1920. Židom je nesporne ten, kto sa ako žid narodil.“ Vo veci manželstiev uzatváraných medzi židmi a nežidmi navrhovalo ministerstvo financií preventívne opatrenie, a to stanovenie trestu na „uzatváranie“ takýchto manželstiev, resp. na mimomanželské spolužitie. Za spravodlivé riešenie židovskej otázky považovalo nepovoľovanie výnimiek. Z podnetu ministra vypracovalo ministerstvo pravosúdia vo februári 1939 návrh zákona „O upravení majetkových pomerov niektorých osôb hodlajúcich sa vystahovať a o náprave v presunoch pôdy.“²⁰ Konkrétne išlo o § 1: „Nehnutelný poľnohospodársky majetok židovských občanov (nehľadiac na to, či tunajších alebo cudzozemských príslušníkov), ktorý je v árende (v podárende), môže sa podľa tohto zákona vymeniť do vlastníctva.“ Podľa § 21 návrhu „Za žida podľa tohto zákona treba považovať toho, kto sa ako žid narodil bez ohľadu na to, či zmenil svoje náboženstvo sám alebo jeho rodičia.“ V dôvodovej správe sa uvádzalo, že „Otázka majetkového usporiadania podľa osnovy je riešená špeciálne zo stanoviska slovenských potrieb. Pôdu treba vrátiť pôvodným vlastníkovi a tým, ktorí z pôdy a na nej žijú a gazdujú. Krivdy minulosti treba v tomto smere odčiniť.“

Reakcie československých ministerstiev

Pri tomto návrhu zákona ministerstva pravosúdia Slovenskej krajiny vyšli najavo dve zásadné skutočnosti. Prvou bol otvorený rasizmus, na ktorý upozorňovalo ministerstvo zahraničných vecí v liste zo 6. marca 1939,²¹ Predsedníctvo ministerskej rady v Prahe listom z 9. marca 1939²² a ministerstvo financií v Prahe listom z 11. 3. 1939.²³ Druhou bola legislatívna neprofesionalita s akou návrh zákona ministerstvo vypracovalo. Obe skutočnosti sprevádzali tvorbu práva na Slovensku i naďalej, a to pred vyhlásením aj v čase trvania slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. V stanoviskách ministerstiev zahraničia, spravodlivosti a financií sa upozorňovalo, že napriek názvu

²⁰ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939 – 1945, kart. 32, č. 6698/39 – 10, inv. 95, Dôverný!

²¹ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939 – 1945, kart. 32, č. 6698/39 – 10, inv. 95. List pod č. 28.819/VI-1/39 Velmi nutné. Prísne dôverné.

²² SNA, fond Ministerstva pravosúdia, kart. 32, č. 6698/39-10, inv. 95. List pod č. 6651/39 Velmi nutné – Prísne dôverné. Tento list obsahuje stanovisko ministerstva spravodlivosti.

²³ SNA, fond Ministerstva pravosúdia 1939 – 1945, kart. 32, č. 6698/39-10, inv. 95. List pod číslom 22.504/39-Přes.insp. a org.

návrhu zákona „o upravení majetkových pomerov niektorých osôb hodlajúcich sa vystahovať a o náprave v presunoch pôdy“ sa v celom návrhu nenachádzala o takýchto osobách žiadna zmienka a návrh smeroval iba proti majetku židov. Stanoviská na jednej strane upozornili na rozpor s niektorými zásadami ústavnej listiny, predovšetkým s § 106²⁴ ods. 2 a 128²⁵ a s medzinárodným právom, menovite s ustanovením čl. 7 tzv. malej Saintgermainskej zmluvy.²⁶ Poukázali na ďalekosiahly zahraničnopolitický význam, ktorý nezostane bez závažného vplyvu i na vývoj medzinárodno-obchodných vzťahov a na postavenie Čechov a Slovákov žijúcich v cudzine. Všetky inštitúcie sa však zhodli na tom, že „podle názoru ministerstva zahraničných věcí by bylo v zájmu věci samé radno posečkati až na příhodnější dobu“ a podľa ministerstva financií „aby projednávání navrhované osnovy bylo odloženo až do doby, kdy ústřední státní orgány zaujmou konečné stanovisko k židovskému problému v našem státě. Tento problém bude třeba řešiti pro celý stát jednotně i když bude přihlédnuto k zvláštním poměrům té které federativní státní složky...“ Jedine ministerstvo spravodlivosti, ktoré chápalo „sice plně dobrou vůli autorů osnovy, aby zemědělský majetek, tak potřebný pro existenci slovenského obyvatelstva, byl převeden nebo vrácen do vlastnictví tohoto obyvatelstva“, súčasne poukázalo na problém, ktorý v praxi z toho vyplýval, a to že vzhľadom na nevyhnutnosť úhrady za odobratú pôdu, „přece jen v konkrétních případech budou asi sumy, které by hned na počátku musili skládati noví vlastníci, poměrně tak vysoké, že sotva si ony osoby rychle opatří potřebné hotové peníze“. Ministerstvo spravodlivosti taktiež uznalo, že „je sice

24 § 106 ods. 2 československej ústavy z roku 1920 – Všetchni obyvatelé republiky Československé požívají v stejných mezích jako státní občané této republiky na jejím území plně a naprostě ochrany svého života i své svobody nehledíc k tomu, jakého jsou původu, státní příslušnosti, jazyka, rasy nebo náboženství. Úchytky od této zásady jsou přípustny jen, pokud právo mezinárodní dovoluje.

25 Československá ústava z roku 1920, hlava VI. Ochrana menšin národných, náboženských a rasových. § 128 (1) – Všetchni státní občané republiky Československé jsou si před zákonem plně rovni a požívají stejných práv občanských a politických nehledíc k tomu, jaké jsou rasy, jazyka nebo náboženství. (2) – Rozdíl v náboženství, víře, vyznání a jazyku není žádnému státnímu občanu republiky Československé v mezích všeobecných zákonů na závalu, zejména pokud jde o přístup do veřejné služby, k úřadům a hodnostem, aneb pokud jde o vykonávání jakékoli živnosti nebo povolání. (3) – Státní občané republiky Československé mohou v mezích všeobecných zákonů volně užívatí jakéhokolí jazyka ve stycích soukromých a obchodních, ve věcech týkajících se náboženství, v tisku a jakýchkoli publikacích nebo ve veřejných shromážděních lidu. (4) – Tím však nejsou dotčena práva, jež státním orgánům v těchto směrech příslušejí podle platných nebo v budoucně vydaných zákonů z důvodů veřejného pořádku a bezpečnosti státní i účinného dozoru.

26 Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsána v Saint Germain – en Laye dne 10. září 1919, publikovaná pod č. 508/1921 Sb. z. a n., čl. 7 Všetchni státní občané českoslovenští budou si rovni před zákonem a budou požívatí stejných práv občanských a politických bez ohledu na rasu, jazyk nebo náboženství. Rozdíl v náboženství, víře nebo vyznání nemůže býti žádnému státnímu občanu československému na závalu, pokud jde o požívání práv občanských a politických a zejména pokud jde o přístup do veřejné služby, úřadů a k hodnostem neb o vykonávání jakékoli živnosti nebo povolání. Státním občanům československým nebude ukládáno žádné omezení, pokud jde o volné užívání jakéhokolí jazyk at ve stycích soukromých neb obchodních, či ve věcech týkajících se náboženství, tisku neb veřejných projevů jakéhokolí druhu, at ve veřejných shromážděních. Jestliže by československá vláda zavedla nějaký oficiální jazyk, bude přes to poskytnuta příslušníkům československým jiného jazyk než českého přiměřená možnost, aby před soudy používali svého jazyka jak ústně, tak písemně.

pravda, že v posledni dobe bylo nutno učiniti opatření, která v svých důsledcích jsou v rozporu s těmito zásadami [§§ 106, a 128 ods. 2 ústavy, pozn. aut.], a to jak normami celostátního významu a působnosti, tak normami, které platí jen v jednotlivých oblastech republiky.“ Upozornilo ale, že „Vždy však byla snaha, aby normy, na jichž základě se podobná opatření měla nebo mohla prováděti, formulovány byly tak, aby se co možná neocitaly ve výslovném rozporu s ústavními zásadami; volen byl postup takový, že norma podle svého textu byla s ústavními zásadami jakž takž ve shodě a že praktikována byla tak, aby se dosáhlo zamýšleného účelu. I když lze takovému postupu vytýkati mnoho, přece jen jej považujeme za daných poměrů za jedině možný a velmi bychom se přimlouvali za to, aby byl zachováván i v legislativní činnosti příslušných legislativních činitelů země Slovenské. Zdálo by se nám velmi povážlivým, aby se sněm Slovenské země usnášel na zákonech, které by ústavní soud, když by měl příležitost o nich rozhodovati (čl. I. Úst. Zák. č. 199/1938 Sb. z. a n.), nepochybně musel prohlásiti za neústavní.“

V období od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939 politickí predstavitelia HSLS vydali tolko protiústavných právnych noriem, že protiústavnosť v súvislosti s postavením židov na Slovensku nebola pre nich žiadnou hrozbou. Naopak, boli si toho úplne vedomí a bolo to súčasťou ich politického programu.²⁷

„Pôda“ v slovenskom štáte po 14. marci 1939

Po vyhlásení slovenského štátu sa v prácach na právnej norme, ktorá by čo v najväčšej miere vytesnila židov z právneho rámca na Slovensku, usilovne pokračovalo. Výsledkom bolo vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach, ktorý sa stal na pomerne dlhý čas „jedným z najdôležitejších zákonných ustanovení, vydaných po vzniku Slovenského štátu“ a bol „chrbtovou kosťou riešenia židovskej otázky u nás, lebo každé protižidovské opatrenie sa naň odvoláva“, i keď táto „základná norma zákonodarstva o židoch má medzery a je nejasná“.²⁸ Ako citovaný autor – súdny radca Dr. R. Pažitný – poznamenal, „týmto nariadením sa hlboko siaha nielen do práv jednotlivcov, ale aj do života hospodárskeho, sociálneho a politického v našom štáte. Jednako, niet snád v slovenskom zák. ešte takej normy, ktorá by oplývala toľkými nedostatkami, ako práve táto. Je pravda, že vl. nar. č. 63/39 vyšlo mesiac po vzniku Slovenskej republiky, že teda nebolo času všetko dostatočne premysieť a domysieť; ale dnes, po poldruhu roku, keď je vydané na tucet protižidovských opatrení, bolo by už načase vyjasniť, kto je vlastne pokladaný za žida a kto nie.“²⁹ Dr. Pažitný poukázal na mnohé „nevyriešené otázky“, spôsobené tým, že si „ustanovenia prvého odstavca § 1 odporujú“ a konečne, že toto nariadenie vôbec neriešilo otázku, kto

27 ZAVACKÁ, K.: Právo na ceste Slovenska od demokracie k totalite (Slovensko od 6. októbra 1938 do 14. marca 1939). In: *Česko-slovenská historická ročenka*, Brno 2006, s. 341 – 382.

28 PAŽITNÝ, R.: Kto je židom! (Legislatívna úvaha). In: *Politika*, X, 16 – 17, 15. 9. 1940, s. 179.

29 Ibid.: s. 179.

má byť za žida pokladaný.³⁰ Zastával stanovisko, že „okresný úrad nemôže určovať, či je niekto žid alebo nežid v prípadoch, na ktoré nepamätal ani sám zákonodarca, a nemožno očakávať pri tolkej nejasnosti vlád. nariadenia, že by sporné otázky boli riešené jednotne. Z toho by mohla vzniknúť tá anomália, že v Trenčíne bude niekto pokladaný za žida a za tých istých predpokladov v Nitre bude pokladaný za nežida. Toto nebezpečie tu hrozí tým viac, že ponosa proti rozhodnutiu ministerstva vnútra, ako odvolacej inštalácie, sa na Najvyšší správny súd nepripúšťa, hoci ide o otázky čisto právne.“³¹

Položil si aj otázku ako riešiť problém určenia za žida u nemanželských detí. Podľa neho by bolo treba toto riešiť výlučne podľa matky. Taktiež považoval za problém, že na Slovensku nebol ešte stanovený inštitút „položida“ alebo „štvrtžida“, pretože sa židovská otázka neriešila čisto na rasovom podklade a navrhoval, aby bol zavedený inštitút tzv. Mischlingov, pretože „u nás je k pomerne malému počtu obyvateľstva, veľmi mnoho zmiešaných manželstiev kresťanov so židmi“, ktorí boli v Ríši vylúčení „len z verejných úradov a z členstva straníckych formácií, ináč sú tzv. árijcom postavení na roveň“.³²

Na následný dôkladný rozbor ustanovení § 1 vlád. nar. č. 63/1939 Sl. z. reagovala redakcia poznámkou, že túto normu treba rýchle novelizovať, pretože „od počiatku sa vedelo, že kombinácia rasového hladiska s kritériami cirkevnými povedie k nejasnostiam. Ale židovská otázka všade, kde sa k jej riešeniu pristúpiť má, posudzovaná môže byť len z hladiska rasového. Kritériá cirkevné sú len pomocné, sekundérne, a môžu len korigovať prípadné ostroty, upraviť prechodný stav, najmä tam, kde sa tá-ktorá osoba pohybuje na hranici dvoch rás. Podľa našej doterajšej normy sú možné anomálie, kde osoby rasove naskrze židovské sú kresťanmi a nežidmi, kým osoby, ktoré z rasového hladiska uplatňované v štátoch s radikálnym riešením už nie sú židmi, v slovenskej právnej oblasti židmi ostávajú.“³³ Odvolávajú sa na presvedčivé a časté príklady, uvedené Dr. Pažitným, považoval redakčný komentátor za potrebné, aby novelizovaná norma vychádzajúca z „tzv. norimberských predpisov, ktoré sú jasné, priamočiare a dôsledné, pripúšťala určité korekcie cirkevnej povahy. Mala by vychádzať z týchto zásad: po prvé, za žida sa pokladá každý, kto bol v deň vyhlásenia zákonného predpisu 63/1939 členom niektorého židovského náboženského združenia, alebo kto sa ním stane; po druhé, každý, kto pochádza aspoň z troch prarodičov izraelitského vierovyznania ak sa nestal kresťanom pred 30. októbrom 1918, a bol tohto dňa podľa svetských zákonov, teda právne spôsobilý rozhodnúť sa pre prestúpenie; po tretie, každý, kto pochádza aspoň z troch prarodičov izraelitského vierovyznania, ale nebol dňa 30. októbra právne spôsobilý na samostatné rozhodnutie prestúpiť na niektorú kresťanskú vieru,

³⁰ Ibid.: s. 179.

³¹ Ibid.: s. 179.

³² Ibid.: s. 181.

³³ P. L. Poznámka. In: Ibid.: s. 181.

ak neprestúpil do 14. marca 1939; po štvrté, každý, kto pochádza aspoň z troch prarodičov izraelitského vierovyznania a narodil sa po 30. októbri 1918, ak sa nestal kresťanom do 14. marca 1939, alebo do roka od dosiahnutia uvedenej spôsobilosti; po piate, každý, kto vstúpi do manželstva s osobou židovskou; po šieste, každý, kto žije v konkubinate s osobou židovskou.“

Postavením židov sa zaoberal i prof. Dr. Štefan Luby v článku venovanom prvému výročiu „obnovenia slovenskej štátnosti“, kde za najvyššiu hodnotu, ku ktorej podľa neho smerovalo štátne právo a organizácia, vyhlásil „*národ a kresťanstvo a nie ideál demokracie: ľudstvo*“. ³⁴ V súvislosti so židovskou otázkou okrem iného uviedol: „*Keď sa dnes pridrižiava štátne zriadenie triedenia podľa hodnôt a keď zavrhuje rovnoprávnosť, obracia sa predovšetkým proti nim. Demokratickú rovnoprávnosť využívali len oni, a preto všade tam, kde sa opúšťa demokracia, trpia len oni. Ale nie je to len Slovensko, sú to aj iné zeme na okolo. U nás nie je dôvodom úvaha o nižšej hodnote rasy alebo národa židovského, ale predovšetkým sebaobrana. Ak niekde rozhodovala ideologická apriórnosť, nie je tomu tak na Slovensku. Keď v Maďarsku, v Itálii i Nemecku, kde ich vplyv bol o mnoho menší, Židov vylučujú, má Slovensko o dva dôvody viac k opatreniam, ktoré urobilo jeho zákonodarstvo: o mnoho väčší vplyv Židov v tuzemsku a okrem toho tradičné ich spojovanie sa s každým nepriateľom Slováka, nech nim bol ktokoľvek. Druhá hodnota, ktorá rozhoduje je kresťanstvo. S jeho hľadiska nebolo dôvodu zakročiť proti Židom, ktorí sa pokresťančili zo skutočného presvedčenia. Bolo to možné predpokladať u tých, ktorí sa prekrstili pred rokom 1918, iste nie u novokresťanov z roku 1938.*“ ³⁵

Ako vidno, „chaos“, ktorý bol pri vymedzovaní pojmu žida, si vynucoval kryštalizáciu názorov na „zdokonalenie“ jeho právnej úpravy. Zaoberali sa ňou i poslanci na zasadnutí snemu 8. októbra 1940 pri predložení návrhu zákona (č. 265/1940 Sl. z.) o sčítaní ľudu. Spravodajca ústavnoprávneho výboru Dr. Anton Hudec zdôraznil význam ods. 2 § 5 návrhu zákona, v ktorom sa uvádzalo, že „*Židia (ods. 1, § 1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z.) musia sa hlásiť len k národnosti židovskej.*“ Považoval to za dôležité preto, „*nakolko na území Slovenskej republiky pri predchádzajúcich sčítaniach ľudu národnosť židovská vôbec nebola zisťovaná, respektíve židia mali možnosť hlásiť sa vedľa národnosti židovskej k akejkol'vek inej národnosti. Doteraz nebolo možné získať uspokojivý prehľad o počte židov a sociálnom rozvrstvení židovského obyvateľstva.*“ V dôvodovej správe k tomuto zákonu sa ešte uvádzalo, že „*je preto účelné so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovaciu povinnosť. Obdobne platí to i o príslušníkoch cigánskej rasy.*“ ³⁶

³⁴ LUBY, Š.: Výstavba slovenského práva ako poriadku hodnôt. In: *Politika*, X, 5, 15. 3. 1940, s. 54.

³⁵ *Ibid.*: s. 55. V článku prof. Luby používa pri slove Žid už veľké písmeno.

³⁶ Snem Slovenskej republiky 1940. 201 – 300. 241 Vládny návrh zákon o sčítaní ľudu. Dôvodová správa. s. 5.

V tejto súvislosti je veľmi zaujímavý následný § 6 zákona, v ktorom sa v ods. 1 uvádza: „Pri vyplňovaní sčítacích listín cudzie osoby nesmú byť prítomné“. Spravodajca Dr. Hudec uviedol dôvod, že „štatistické údaje sú tajomstvom a požítavajú zvláštnu ochranu zákonnú. Vztahuje sa to teda na všetky údaje o súkromných veciach sčítaných osôb, ako aj na obsah všetkých sčítacích listín.“³⁷ Vykonávacie vládne nariadenie č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu roku 1940 obsahovalo už aj iné významné údaje, ktoré sa pri sčítaní ľudu zisťovali. Okrem týchto údajov (§ 2 ods. 1 Pri sčítaní ľudu podľa § 1 sa zistí o každej osobe, v rozhodnom čase prítomnej na štátnom území, jej meno a priezvisko, pohlavie, vek, rodinný stav, štátna príslušnosť, národnosť, náboženstvo, povolanie, znalosť písania a čítania, rodisko, trvalá alebo dočasná prítomnosť v obci /meste, prístahovanie a pomer k hlave domácnosti) sa na základe § 3 súčasne vykonalo i sčítanie domov a bytov. Ďalšími dôležitými ustanoveniami vládneho nariadenia, ktoré sa týkali židov, boli odseky 6, 7 a 8 paragrafu 9.³⁸ Práve na základe údajov, ktoré boli občania pri sčítaní ľudu povinní uviesť, mala vláda k dispozícii všetky relevantné údaje o počte židov a ich majetku.

Najvyšší správny súd a definovanie pojmu národnosť

Po sčítaní ľudu sa začiatkom roka 1942 pojmom „národnosť“ musel zaoberať aj Najvyšší správny súd. Otázkou bolo, „či pri sčítaní ľudu, konanom 15. decembra 1940 sčítaná osoba mohla sa hlásiť k národnosti, ktorej podľa objektívnych znakov nie je príslušníkom“. Podľa sťažovateľov je príslušnosť k národnosti iba subjektívne presvedčenie, „ktoré nie je vôbec odvislé od pôvodu, náboženstva, materinskej reči, resp. obcovej reči, od vzdelania a od názorov úradov, a že národnosť, ako vec vnútorného presvedčenia, je vôbec nepreskúmatelná podľa nejakých znakov“. Argumentovali, že ani ústava, ani zákon o sčítaní ľudu č. 265/1940 Sl. z., ale ani vykonávacie nariadenie č. 270/1940 Sl. z. pojem národnosti nedefinovali „zrejme preto, že ponímajú národnosť ako nekontrolovateľný subjektívny pocit spolupatričnosti k určitému národnému celku“. Najvyšší správny súd naopak z uvedených právnych noriem vyvodil záver, že „sčítaná osoba je povinná sa hlásiť k tej národnosti, ku ktorej skutočne patrí a že sa nemôže priznávať ľubovoľne k hociktovej národnosti, t. j. k národnosti, ktorej nie je vôbec príslušníkom. Tento názor NSS

³⁷ SNA, Snem Slovenskej republiky 1940. Tesnopisecká správa o 46. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave v utorok 8. októbra 1940. s. 8.

³⁸ Vládne nariadenie 270/1940 Sl. z. § 9, ods. 6 Sčítací komisár aj revízor je oprávnený na preskúmanie udaných dát vyžiadať si k nahliadnutiu osobné doklady alebo iné preukazy sčítaných osôb. Ods. 7 Ak má sčítací komisár dôvod pochybovať o správnosti údajov, vypočúje osobu, o ktorú ide, podľa potreby aj v neprítomnosti hlavy domácnosti alebo iných osôb. Ods. 8 Ak sčítaná osoba trvá na zápise údaju, ktorý sčítací komisár nepovažuje za správny, alebo ak odoprie potvrdiť svojim podpisom (odtlačkom palca) zápis v súpisovom hárku, predloží komisár vec na rozhodnutie okresnému (mestskému notárskemu) úradu, ktorý vypočúje dotýčnú osobu a ihneď o veci rozhodne. Odvolanie proti tomuto rozhodnutiu nemá odkladný účinok.

je podopretý i ústavou, ktorá v § 91, ods. 1 stanoví, že každý sa môže voľne hlásiť k svojej národnosti, t. j. k národnosti, ku ktorej skutočne patrí, a ktorá v 92 vyhlasuje každú činnosť, smerujúcu k odnárrodneniu, za trestnú. Okolnosť, že platné právo nedefinuje pojem národnosti, nedáva podklad pre záver, že pre príslušnosť k určitej národnosti je smerodajné len neodvislé vlastné priznanie sčítanej osoby.“³⁹ K trestnej zodpovednosti za nepravdivý údaj pri sčítaní ľudu týkajúci sa príslušnosti k národnosti, Najvyšší správny súd zaujal stanovisko, že by nebolo pochopiteľné, „prečo zákonodarca postavil nepravdivý údaj i o národnosti pod trestnú sankciu, keby nebolo možno správnosť údajá preskúmať na určitých vonkajších znakoch. Veď nesprávny údaj s hladiska trestnej zodpovednosti, stanovenej v § 8, ods. 1, písm. a) môže byť kvalifikovaný za vedome nepravdivý, len keď sa údaj odchyľuje od nejakých vonkajších znakov, ktorými sa národnosť určuje.“ Najvyšší správny súd teda dospel k definícii pojmu národnosť, „ktorú označuje za kmeňovú príslušnosť, určenú istými objektívnymi vonkajšími znakmi, ktoré podľa bežného ponímania národnosti bývajú smerodajné pre určenie národnosti“.⁴⁰

Pojem žida na Slovensku na základe rasy

V súvislosti s ustanoveniami zákona a vládneho nariadenia o sčítaní ľudu, týkajúcich sa povinnosti židov hlásiť sa iba k židovskej národnosti a k sčítovaniu domov a bytov, je veľmi dôležitá skutočnosť, že tieto právne normy boli prijaté po prijatí ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z., ktorým sa vláda splnomocňovala na jeden rok, aby urobila všetky opatrenia, potrebné na vylúčenie Židov⁴¹ zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života, a aby ich majetok prešiel do vlastníctva kresťanov. Toto bol hlavný signál na vypracovanie novej právnej normy, ktorá by definovala výslovne na rasovom základe koho bolo treba považovať za žida. V dôvodovej správe k tomuto ústavnému zákonu sa uvádzalo, že „Riešenie židovskej otázky sa musí postaviť na úplne nové základy, keď chce sa získať dôvera občianstva ohľadom toho, že s riešením židovskej otázky všetci príslušní činitelia myslia to vážne a úprimne. ... Pri riešení židovskej otázky nie sú možné strnulé predpisy. ... Splnomocnenie podľa § 44 Ústavy nedostačuje, lebo v arizačných veciach bude treba mnoho ráz vydávať predpisy, ku ktorým je podľa Ústavy treba zákona, a tiež preto, že možnosť zmeny nariadenia s mocou zákona do troch mesiacov zo strany Snemu mohla by u arizátorov vzbudzovať obavu, že opatrenie vlády bude Snemom do troch mesiacov zmenené, poťažne zrušené.“⁴²

³⁹ Pojem národnosti vo svetle judikatúry NSS. In: *Verejné právo*, III, 1942, s. 26 – 27.

⁴⁰ *Ibid.* s. 27.

⁴¹ Tu už boli písané s veľkým písmenom Ž, ako príslušníci židovskej národnosti, čo sa začalo používať v Slovenskom zákonníku v auguste 1940.

⁴² Snem Slovenskej republiky 1940. 201 – 300. 225. Vládny návrh. Ústavný zákon, ktorým sa vláda splnomocňuje, aby činila opatrenia vo veciach arizácie. Dôvodová správa. s. 2.

Dôvod na používanie veľkého písmena v slove Žid uviedol Dr. Martinka: „Zo skutočnosti, že i náš normotvorca pre obor práva vytvoril osobitný pojem ‘Žid’-a, odlišný od pojmu, ktorého rozsah je daný náboženskou príslušnosťou, je zrejmé, že si bol vedomý toho, že s rozsahom pojmu ‘Žid’-a, ako sa podáva v tejto príslušnosti, pre svoje ciele nevystačí. Pre ciele normotvorcu bolo nezbytné rozsah pojmu ‘Žid’-a rozšíriť, čiže vytvoriť nový, rozsahom odlišný pojem ‘Žida’-a. Preto správne sa píše s veľkou počiatočným písmenom na rozdiel od pojmu ‘žid’-a s obsahom náboženskej príslušnosti.“⁴³

Najvyššie slovenské orgány štátnej moci a správy, ktoré už od 6. októbra 1938 prešli na totalitnú platformu fungovania štátu a práva, konali presne v intenciách nacistickej teórie, že zákon je iba zbraňou v politickom boji a že sa musí zbaviť posadlosti ‘mŕtvou objektivitou’ – žalostného dedičstva liberalizmu.⁴⁴ Bez ohľadu na zmocňovací ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z. používala verejná správa pri sledovaní arizácie právne normy, v ktorých nebola o židoch žiadna zmienka a boli prijaté dávno predtým, než vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. Bolo to vládne nariadenie č. 265/1938 Sb. z. a n. zo 4. novembra o dočasných obmedzeniach v živnostenskom a inom zárobkovom podnikaní; vládne nariadenie č. 266/1938 Sb. z. a n. zo 4. novembra o sídle kupcov (obchodníkov), obchodných spoločností a zárobkových a hospodárskych spoločenstiev (družstiev); nariadenie Slovenskej krajinskej vlády č. 81 Ú. n. z 19. decembra 1938 o obmedzení zlúčenia (fúzie) obchodných spoločností; nariadenie Slovenskej krajinskej vlády č. 82 Ú. n. z 19. decembra 1938 o dočasnom obmedzení prevodov hospodárskych podnikov; nariadenie vlády Slovenskej krajiny č. 53 Ú. n. z 23. februára 1939, ktorým sa predlžuje účinnosť vládneho nariadenia č. 218 Sb. z. a n. z 9. októbra 1938, o prechodnom obmedzení scudzenia a dania do árendy určitých druhov nehnuteľností, nariadenie vlády Slovenskej krajiny č. 44 Ú. n. z 21. novembra 1938 o dočasnej úprave pokračovania pred civilnými súdmi a opatrenia Stáleho výboru č. 287 Sb. z. a n. zo 16. novembra 1938, ktorým sa obmedzujú právne jednania s niektorými majetkovými hodnotami. Ďalej to boli vládne nariadenie č. 113 Sl. z. z 19. mája 1939, ktorým sa obmedzuje nakladanie s kapitálovými účastinami; vládne nariadenie č. 137 Sl. z. z 20. júna 1939, o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a iných majetkových podstatách; vládne nariadenie č. 169 Sl. z. z 11. júla 1939 o revízii živnostenských oprávnení.⁴⁵

Nariaďovacia právomoc slovenskej vlády, vykonávaná na základe § 4 zákona č. 1/1939 Sl. z o samostatnom Slovenskom štáte, a § 44 ústavného zákona č. 185/1939

43 MARTINKA, J.: Niekoľko poznámok k Židovskému kódexu. In: *Verejné právo*, II, 1941, s. 245 – 246.

44 Pozri pozn. č. 7.

45 RIEDLER, G.: O arizácii v priemysle Slovenskej republiky. In: *Hospodárstvo a právo*, VII, 1939 – 1940, s. 6

Sl. z. o ústave Slovenskej republiky, sa zmocňovacím ústavným zákonom č. 210/1940 Sl. z. na dobu jedného roka ohromným spôsobom rozšírila. K prvým právnym normám, vydaným vládou, patrilo nariadenie č. 215 Sl. z. zo 14. septembra 1940 o povinnosti Židov odovzdať cestovné pasy. Pri tomto nariadení už bolo zrejmé, že o legálnom vystahovaní Židov zo Slovenska sa dalo už ťažko hovoriť, pretože pasy sa mohli bývalým majiteľom vydať len na základe súhlasu Ústrednej štátnej bezpečnosti. Najzávažnejším nariadením, vydaným vládou na základe uvedeného ústavného zákona, bolo nariadenie č. 222 Sl. z. zo 16. septembra 1940 o Ústrednom hospodárskom úrade, podriadenom predsedovi vlády. Tomuto úradu bola delegovaná právomoc „vydávať osobitné predpisy k vykonaniu všetkého potrebného k vylúčeniu Židov zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a prevedenia ich majetku do vlastníctve kresťanov“. V nadväznosti na vytvorenie Ústredného hospodárskeho úradu vydala vláda nariadenie č. 234 Sl. z. z 26. septembra 1940 o Ústrední Židov, ktorej členmi sa museli povinne stať všetky osoby, pokladané podľa „platných právnych predpisov“ za Židov. Ústredňa sa stala „jedinou organizáciou Židov, žijúcich v Slovenskej republike, vylučne povolanou zastupovať ich záujmy.“ Podliehala dozoru Ústredného hospodárskeho úradu a podľa § 4 nariadenia jeho príkazy a úpravy boli pre ňu záväzné. Ústredný hospodársky úrad vydal 19. novembra 1940 vyhlášku č. 254 Ú. n. o povinnosti Židov vyplniť štatistický dotazník pre Ústredňu Židov, ktorý bola povinná vyplniť každá osoba, považovaná podľa vlád. nar. č. 63/1939 Sl. z. za Žida.

Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. a vymedzenie pojmu Žida

Výsledkom ročného limitu platnosti zmocňovacieho ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z. bolo nariadenie č. 198 Sl. z. z 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov, ktorý v prvom rade vymedzil pojem Žida na výslovne rasovom základe. V texte, obsahujúcom 270 paragrafov, bolo precízne určené, kto bol považovaný za Žida, a bol v ňom sústredený najdôležitejší obsah dovedy vydaných protizidovských právnych noriem. Podľa §1 ods. 1 bol za Žida pokladaný, kto pochádzal najmenej od troch podľa rasy židovských starých rodičov. Nariadenie už obsahovalo inštitút židovského miešanca. Ale i pri stanovení rasy sa muselo vychádzať z náboženského princípu, pretože inak označiť niekoho za Žida nebolo možné. Tento bol obsiahnutý v § 1 ods. 2, v ktorom bolo uvedené, že za židovského starého rodiča podľa rasy v zmysle ustanovení tohto nariadenia sa mal pokladať ten, kto patrila k izraelskému (židovskému) vyznaniu.

Podľa vyjadrenia Dr. Vincenta Cserhelyiho sa podľa ustanovení § 1 nariadenia č. 198/1941 Sl. z. „poníma rasa nie v zmysle fyziologickom, kde pre určenie rasy smerodajná

je iba fyziologická konštrukcia jednotlivca, ale v zmysle etnologickom, kde pre určenie rasy sú smerodajné aj duševné vlastnosti“. Podľa neho Židovský kódex prevzal národnosocialistickú definíciu Žida, ktorá bola určovaná predovšetkým požiadavkou čistoty nemeckej krvi, obsiahnutej v zákone o ríšskych občanoch zo 14. novembra 1935, ale Židovský kódex túto požiadavku neobsahoval. Preto sa muselo vychádzať z ústavného zákona č. 210/1940 Sl. z., ktorým sa vláda splnomocňovala, aby činila opatrenia vo veciach arizácie. Motívom takejto úpravy židovskej otázky bolo „v zmysle etnologickom“ ponímanie židovskej rasy na základe duševných a povahových vlastností, „lebo tieto vlastnosti Židov vyvolali potrebu vylúčiť Židov zo slovenského sociálneho a hospodárskeho života. Etnologické ponímanie rasovosti v normách protižidovských je odôvodnené vôbec chovaním sa Židov k iným národom, resp. národnostiam. Židia vždy sa snažili podmaniť hospodársky, sociálne iné národy. Vedomie, že počtom sú v menšine, viedlo ich k tomu, že pachtili sa po mocenskom postavení, koncentrovaním hospodárskej moci do vlastných rúk a prostredníctvom hospodárskej moci uzurpovali i politickú moc, pričom si túto moc zachovali, sily národa, ktorými by sa bol proti tomuto snaženiu Židov postavil, oslabovali hospodárskymi prostriedkami, a kde to nešlo, aj iným spôsobom. V tom im slúžila v prvom rade tlač. To šlo, pravda dotiaľ, kým sa toto postavenie Židov nestalo neznesiteľným pre národ. Nastalo najmä tam, kde následkom tejto hospodárskej moci Židov národ upadol do neznesiteľnej biedy. ... Boj proti Židom nie je antisemitizmus, ale oprávnená obrana národa proti židovskej prepotencii na poli hospodárskom, kultúrnom, sociálnom a proti jej deštruktívnym účinkom na národný život.“⁴⁶

Po vydaní nariadenia č. 198/1941 Sl. z., nazývaného „Židovský kódex“, prebehol v odbornej tlači krátky spor medzi jeho garantom a autorom Dr. Jozefom Martinkom z ministerstva vnútra a autormi vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. V súvislosti s vymedzením pojmu žid roku 1939 Dr. Martinka na adresu jeho autorov uviedol, že normotvorca si „nevedomil – alebo len veľmi nepatrne (bod 3, ods. 1, § 1) – základný poznatok, na ktorom bolo vybudované ríšsko-nemecké zákonodarstvo o právnom postavení Židov, že totiž nebezpečenstvo zvrátenosti svetonázoru Židov nevyplýva z príslušnosti k určitému (židovskému) vierovyznaniu, ale skôr z príslušnosti k určitej rase, ktorá v snahe ovládnuť svet, neostýcha sa nijakých prostriedkov, najmä ani nie ukrytia sa pod plášť kresťanského vierovyznania. Táto teória vychádza zrejme z názoru, že čím viac je v niektorom jedincovi židovskej krvi, tým je rasovo židovstvu a jeho mentalite bližší a tým pre spoločenský poriadok nebezpečnejší.“⁴⁷ Nereflektovanie existencie miešančov vo vládnom nariadení č. 63/1939 Sl. z., na čo upozornil už citovaný Dr. Pažitný,⁴⁸ akceptovanie toho, že

46 CSERHELYI, V.: Pojem rasy podľa židovského kódexu. In: *Verejné právo*, III, 1942, s. 85.

47 MARTINKA, J.: Niekoľko poznámok k Židovskému kódexu. In: *Verejné právo*, II, 1941, s. 246.

48 Pozri pozn. č. 25.

sa možným uzavretím manželstva so Židom, resp. [bezrestným] mimomanželským stykom počet Židov vlastne rozmnožoval, kým ríšsko-nemecké zákonodarstvo malo tendenciu opačnú – očistu nemeckej krvi od židovských prvkov, považoval Dr. Martinka za dôsledok nedôslednej a nedomyslenej normotvorby. Vysvetľoval, resp. ospravedlňoval to tým, „že pre krátkosť času, v akom muselo to vzhľadom na súrnosť riešenia židovského problému byť pripravené nariadenie, ktorým bol po prvé vymedzený pojem ‘Žid’ – a nedali sa všetky problémy domyslieť“. Na tomto mieste dokonca konštatoval, že „osnovatelia nariadenia č. 63/1939 Sl. z. nemali ani po ruke nariadenie, ktorým bol v ríšskonemeckom zákonodarstve vymedzený pojem ‘Žid’-a a ‘židovského miešanca’“. 49 V reakcii na toto „obvinenie“ tvorcovia vládneho nariadenia č. 63/1939 Sl. z. uviedli: „Tvrdenie autora článku, akoby vlád. nar. č. 63/1939 Sl. z. bolo bývalo osnované bez ohľadu na rasové momenty, lebo autorom neboli známe norimberské zákony, najmä zákon o čistote nemeckej krvi, nekryje sa so skutočnosťou. Nemožno si predstaviť, že by naši slovenskí právnicki boli takí zaoštalí, že by o rasových zákonoch Nemecka, vynesených v roku 1935, neboli mali vedomosť. Vskutku, už r. 1936 priniesol Administratívny vestník 5° a Kultúra 5¹ článok o norimberských zákonoch a medzi iným aj doslovný preklad ustanovení o Židoch (pozri Admin. vestník. roč. XV/1936, č. 5), a to z pera jedného zo spoluosnovateľov vlád. nariadenia č. 63/1939 Sl. z. Vlád. nariadenie č. 63/1939 Sl. z. bolo výsledkom politických pomerov a svetových názorov, ktoré v časoch jeho vzniku na Slovensku rozhodovali. Sám autor to uznáva slovami: ‘Vláda na návrh osnovateľov ho (scil. Židovský problém) teda riešila spôsobom, ktorý sa zdal najvhodnejším.’ – Vieme, že rasové opatrenia Nemecka stretávali sa spočiatku s odporom určitých kruhov a tieto kruhy len neskôr uznali ich správnosť. Ako každá vážna otázka, i rasová prekonávala u nás istý vývoj, až dozrela tohto roku natolko, že sa mohlo pristúpiť k stanoveniu pojmu Žida v zmysle rasovej teórie (podľa norimberských zákonov).“ 52 Spor, ktorý sa viedol o zásadách, na ktorých spočívalo vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu žida, by mohol obsahovať ešte jednu otázku a to, koľko ľudí bolo na základe tohto vládneho nariadenia nesprávne označených za Židov, ako to uvádzal Dr. Pažitný a Dr. Martinka a naopak, aký rozdiel bol medzi počtom Židov označených podľa vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. a podľa nariadenia č. 198/1941 Sl. z. Ale toto je, vzhľadom na konečný výsledok protizidovskej politiky na Slovensku v rokoch 1939 – 1945, iba štatistický údaj.

49 MARTINKA, J.: Niekoľko poznámok k Židovskému kódexu. In: *Verejné právo*, II, 1941, s. 247

50 Pozri pozn. č. 8.

51 PODBANSKÝ, J.: Ako riešilo židovskú otázku Nemecko. In.: *Kultúra*, VIII, 1936, č. 7 – 8, s. 323 – 326. „I keď nie sme prívržencami úplnej asimilácie a úplnej disimilácie, treba uznať, že v každom spôsobe sú zdravé prvky, ktoré možno upotrebiť pri riešení židovskej otázky aj u nás.“ S. 326.

52 K poznámkam o Židovskom kódexe. In: *Verejné právo*, II, 1941, s. 293.

To, že mnohí československí občania na Slovensku si pred 6. októbrom 1938 vôbec nepripúšťali možnosť zlikvidovania takých hodnôt demokracie k akým patrí aj rovnosť občana pred zákonom a jeho garancia štátom i prostredníctvom celého systému štátnych orgánov dokazuje, že ak sa naskytnú politické podmienky a „pôda“, vývoj sa následne môže zvrhnúť a zlikvidovať celý demokratický systém.

Katarína Zavacká

Postavenie národnostných menšín v Slovenskej republike (1939 – 1945)

Percentuálne zastúpenie národnostných menšín v slovenskej spoločnosti sa po územných stratách, spojených s prvou Viedenskou arbitrážou (1938) a tzv. malou vojnou (1939), výrazne zmenšilo. Z hľadiska štátnej moci bola v politickej praxi akceptovaná len existencia troch minorít: nemeckej, maďarskej a rusínskej. Uplatňovanie práv iných národností – Čechov, Židov, Rómov – nebolo vo vtedajších mocensko-politických pomeroch reálne. Osoby českej národnosti nová štátna moc nepovažovala za autochtónnu národnostnú menšinu, ale za pozostatok zamestnávateľskej politiky bývalého československého štátu. Ich prítomnosť sa teda chápala ako problém v oblasti zamestnanosti, ktorý sa riešil núteným odchodom českých zamestnancov zo Slovenska.¹ Ani postavenie Židov a Rómov nebolo ponímané v rovine práv národnostnej menšiny. Ich prítomnosť na území štátu vládnucci režim vnímal ako „problém“, ktorý bolo potrebné „riešiť“. Perzekúciu na rasovom princípe² pritom zakotvovala osobitná legislatíva. ³ V štúdiu sa preto budem zaoberať len postavením troch, štátom reflektovaných národnostných menšín.

* * *

Všeobecný mechanizmus politického zastúpenia národnostných menšín vo vrcholných orgánoch Slovenskej republiky sa formoval len postupne. Rámcová právna úprava v ústave predpokladala popri fungovaní štátnej strany, prostredníctvom ktorej sa mali „zúčastniť na politickej moci“ príslušníci väčšinového (štátotvorného) národa, aj politické strany národnostných menšín.⁴ Všeobecným predpisom na ich vznik a fungovanie bol osobitný zákon z 15. mája 1940, na ktorý ústava odkazovala. Na základe neho potom výkonná moc, predstavovaná ministerstvom vnútra, povoľovala prostredníctvom aktu registrácie činnosť konkrétnej národnostnej politickej strany.⁵

¹ V období od Mníchova do 30. 6. 1939 muselo Slovensko núteno opustiť necelých 18-tisíc štátnych zamestnancov českej národnosti, čo spolu s rodinnými príslušníkmi predstavovalo asi 50-tisíc osôb. Bystrický, V.: Vystahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. *Historický časopis*, 45, 4, 1997.

² V legislatíve Slovenskej republiky sa v prípade Židov čiastočne uplatňoval ako určovacie hľadisko aj náboženský kľúč (napríklad v ústavnom zákone č. 68/1942 Sl. z. o vystáhaní Židov). Táto problematika presahuje rámec predkladanej štúdie.

³ Z prác venovaných problematike holokaustu na Slovensku pozri najmä: Kamenec, I.: Po stopách tragédie. Bratislava 1991; Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945). Dokumenty. (NIŽŇANSKÝ, E., KAMENEC, I. – eds.) Bratislava 2003. K perzekúcii Rómov v rokoch 1939 – 1945 pozri: NEČAS, C.: Nad osudom českých a slovenských Cikánů v letech 1939 – 1945. Brno 1981.

⁴ Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, § 58, 59.

⁵ Slovenský zákonník, roč. 1940, zákon č. 121/1940.

Zákon č. 121/1940 Sl. z. zakotvoval mimoriadne zložitý administratívny proces vzniku národnostnej strany. Bol prísne sledovaný a zviazaný striktnými lehotami. Ministerstvu sa musel oznámiť už úmysel založiť stranu, čím sa spustil proces nazývaný zákonodarcom „*prípravná činnosť*“. Následne museli nádejní zakladatelia do dvoch mesiacov odovzdať osnovu stanov, pričom ministerstvo ho malo právo pripomienkovať. Od momentu odovzdania osnovy stanov sa muselo do dvoch mesiacov konať ustanovujúce zhromaždenie a zvolení zástupcovia mali opäť do dvoch mesiacov podať na ministerstvo žiadosť o registráciu.⁶ Povinnosť oznámiť úmysel založiť stranu zdôvodnil zákonodarcia tým, že chce umožniť „*aby štátna správa mohla hneď od počiatku organizačnej činnosti pozorovať hnutie, smerujúce k založeniu novej strany, a zo zistených skutočností usúdiť, či ide o hnutie predstavujúce politickú vôľu národnostnej skupiny*“. Povinnosťou predložiť organizačný štatút sa mal „*ministerstvu vnútra zaistiť vplyv na jeho obsah*“. Právna úprava zabráňovala akémukoľvek zápasu politických strán, ktorý by v princípe ohrozoval fungovanie autoritatívneho (totalitného) režimu, ktorý je založený na neexistencii politického pluralizmu. Organizačný štatút tak zabráňoval nekontrolovanému združovaniu a politickej činnosti, ktorá by ohrozovala výlučnosť jednej politickej strany. Súviselo s tým aj určenie prísnych lehôt, ktorých cieľom malo byť, „*aby sa boj medzi vznikajúcou a zanikajúcou stranou obmedzil na dobu čo najkratšiu*“. ⁷ Aby zápas dvoch oficiálne fungujúcich subjektov prakticky ani nebol možný, vsunul ústavnoprávny výbor do vládneho návrhu dodatok, na základe ktorého bola registrácia novej politickej strany obligatórne spojená s výmazom starej strany menšiny z registra.⁸ Tento systém bol zároveň poistkou pre vládu, ktorá získala možnosť veľmi rýchlo zlikvidovať prípadnú nepohodlnú stranu. Stačilo totiž kladne reagovať na zakladateľskú aktivitu 500 občanov a nahradiť starú stranu novou.

Samotnú registráciu politickej strany vykonalo ministerstvo vnútra na základe uznesenia vlády. Kladné vybavenie žiadosti o registráciu nebolo nárokové ani po splnení všetkých podmienok – záviselo od rozhodnutia vlády, ktoré bolo konečné, keďže zákon vylučoval možnosť obvyklého opravného prostriedku – sťažnosti na Najvyšší správny súd. Aby sa žiadosťou mohla vláda meritórne zaoberať, musela obsahovať obligatórne náležitosti. Patril medzi ne podpis vedúceho funkcionára strany a podpisy najmenej 500 príslušníkov národnostnej skupiny, ktorí dosiahli aspoň dvadsiaty prvý rok veku a boli slovenskými štátnymi občanmi. K žiadosti bolo potrebné pripojiť aj organizačný štatút strany a zároveň preukázať problematicky dokázateľný fakt, že sú splnené pred-

⁶ Tamže.

⁷ Snem Slovenskej republiky – tlač. (ďalej SSR T), č. 156.

⁸ SSR T, č. 167.

poklady § 59 ústavy, t. j., že strana sa podľa pravdepodobného počtu členov a podľa organizačného štatútu môže sa pokladať za „*nositeľku politickej vôle celej národnostnej skupiny*“.⁹ V prípade zamietnutia žiadosti o registráciu z dôvodu nesplnenia spomínaných zákonných náležitostí sa mohli osoby, podpísané pod návrhom, pokúsiť o podobnú aktivitu až po uplynutí dvoch rokov.

Osobitná podmienka registrácie či fungovania strany vyplývala z princípu reciprocitu. V tomto prípade neplatila dvojročná lehota a proces registrácie tak mohol pokračovať hneď po odpadnutí prípadných zákonných prekážok. Právna úprava tým dávala vláde možnosť operatívne reagovať na vývoj vzťahov s materským štátom menšiny.

Zákon dával tiež vláde možnosť zasahovať do činnosti národnostných strán aj po ich úspešnej registrácii. Legislatívu prvej ČSR v oblasti fungovania politických strán ako celok derogoval, keďže po zániku politického pluralizmu stratila opodstatnenie.¹⁰ Recipoval len reštriktívne paragrafy, umožňujúce zastavenie či rozpustenie politických strán.¹¹ Zastavenie činnosti, mohla vláda nariadiť za pomerne vágne formulovaných podmienok, napr. keď strana porušovala „*verejný poriadok alebo verejnú bezpečnosť, alebo iné dôležité záujmy štátu*“. Naproti tomu jasne taxatívne boli stanovené podmienky rozpustenia strany. Okrem zastavenia a rozpustenia mohla byť činnosť strany obmedzená aj na základe princípu reciprocitu.¹²

* * *

Na základe zákonov i politickej praxe prislúchali stranám národnostných menšín, podobne ako HSLS, viaceré úlohy z oblasti štátnej správy. Najdôležitejšou z nich bolo delegovanie do správnych orgánov na posty, vyhradené zákonmi pre zástupcov národnostných menšín. Z najvyšších štátnych orgánov to bola predovšetkým Štátna rada, z miestnych orgánov štátnej správy išlo o župné a okresné výbory. Na úrovni obecnej správy participovali národnostné strany na menovaní vládnych komisárov, ktorými boli v rámci mimoriadnych opatrení o dočasnej správe obcí nahradené pôvodné volené orgány. Tento faktický stav recipovala a zákonom úplne legalizovala až reforma obecnej správy na prelome rokov 1943 – 1944. Zákon č. 171/1943 z 22. decembra 1943 o zmenách v samospráve obcí zakotvoval presný mechanizmus nominácie obecných funkcionárov politickými stranami vrátane rozdelenia mandátov v národnostne zmiešaných obciach.¹³

⁹ Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, § 59.

¹⁰ SSR T, č. 156.

¹¹ Slovenský zákonník, roč. 1940, zákon č. 121/1940; porov.: Sbíрка zákonů a nařízení republiky československé, roč. 1933, zákon č. 201/1933 Sb.; roč. 1934, zákon č. 269/1934; roč. 1936, zákon č. 132/1936, zákona č. 317/1936; roč. 1938, vládne nariadenie č. 355/1938; roč. 1939, vládne nariadenie č. 4/1939.

¹² SSR T, č. 167.

¹³ PODOLEC, O.: Postavenie obecnej samosprávy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. *Historický časopis*, 51, 4, 2003, s. 663.

Priamym následkom prípadného rozpustenia národnostnej politickej strany bola strata verejných funkcií jej nominantov. Najciteľnejšie by sa to prejavilo práve v správnych orgánoch obcí. Na rozdiel od poslancových mandátov v sneme, o ktorých odňatí rozhodovala Štátna rada, k strate postu vo verejnej správe (napríklad starostu obce) prichádzalo po rozpustení politickej strany *ex offi*.

* * *

Postavenie nemeckej menšiny sa radikálne zmenilo po Mníchovskej dohode roku 1938. Pôvodne nepriateľ štátu, či piata kolóna sa stáva významným mocenským činiteľom v štátoch „odovzdaných“ hlavnými západoeurópskymi veľmocami do záujmovej sféry nacistického Nemecka.¹⁴ Z hľadiska ďalšej existencie nemeckej politickej strany na Slovensku bolo dôležité štrukturálne i majetkové nástupníctvo po rozpustenej Karpatskonemeckej strane. Túto právnu konštrukciu akceptovala slovenská autonómna vláda 12. októbra 1938. K tomuto dátumu sa viaže aj preniknutie Franza Karmasina, vodcu nemeckej menšiny na Slovensku do štruktúr výkonnej moci, keď bola nariadením vlády vytvorená funkcia štátneho tajomníka pre záležitosti nemeckej menšiny.¹⁵ Ako jediný vysoký úradník, ktorý nebol príslušníkom slovenského národa, teoreticky nepodliehal „vodcovskej právomoci“ predsedu štátnej strany, ktorá bola na základe § 58 ústavy nadradená hierarchii ústavných funkcií.¹⁶ Základné kontúry budúcich vzťahov nastupujúcej vládnucej garnitúry na Slovensku k nemeckej národnostnej menšine boli načrtnuté na rokovaní F. Karmasina s Ferdinandom Ďurčanským už v noci z 8. na 9. októbra 1938.¹⁷ Slovenská strana tu ponúkala viaceré zvýhodnenia, ktoré už hraničili so suverenitou štátu a nakoniec ani v budúcnosti neboli realizované. Štátny sekretariát pre záležitosti nemeckej menšiny mal mať napríklad v oblasti svojej pôsobnosti normotvornú právomoc a jeho vedúci, štátny tajomník, sa mal zúčastňovať na zasadaniach vlády.¹⁸ Oficiálne potom postoj slovenskej vlády prezentoval jej predseda Jozef Tiso v príhovore k zástupcom menšiny, ktorých prijal na audiencii 26. novembra 1938. Vyzdvihol v ňom zriadenie funkcie nemeckého štátneho sekretára, ktorá mala „*spriatelenej nemeckej národnej skupine*“ zabezpečiť „*takú pozíciu, akú si ona podľa moderných dejín*“

¹⁴ KOVÁČ, D.: Karpatskonemecká strana. In: Politické strany na Slovensku 1860 – 1989 (LIPTÁK, L., ed.). Bratislava 1992, s. 203.

¹⁵ KOVÁČ, D.: Nemecko a nemecká menšina na Slovensku (1871 – 1945). Bratislava 1991, s. 136; Pozri tiež SCHVARC, M.: Organizačná štruktúra Deutsche Partei 1938 – 1945. In: ŠMIGEL, M. – MIČKO, P. (eds.): Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV. Banská Bystrica 2005, s. 102 a n.; KOVÁČ, D.: Deutsche Partei v politickom systéme Slovenského štátu. In: Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny (Materiály z vedeckého sympózia Časť 6. – 7. novembra 1990). Bratislava 1991, s. 131.

¹⁶ Na túto skutočnosť upozorňuje KLIMKO, J.: Tretia ríša a ľudácky režim na Slovensku. Bratislava 1986, s. 136; porov. Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, § 58; roč. 1942, zákon č. 215/1942.

¹⁷ Tesnopisecké správy Snemu Slovenskej republiky (ďalej TS SSR), 16. zas., 28. II. 1939.

¹⁸ KLIMKO, J.: c. d. 1986, s. 133, 134.

... nárokovať a očakávať môže (...) Žiaden verejný orgán a žiadna súkromná osoba nemá a nesmie vás hatiť v tom, aby ste sa k hodnotám vášho Nemectva hlásili a tomuto vášmu vyznaniu primeraným spôsobom i výraz dať mohli.“ Na druhej strane predseda vlády upozornil, že „Určité právo dozoru a vplyvu budeme si musieť samozrejme zaistiť“. Zároveň prisľúbil zamestnávanie nemeckých úradníkov v krajoch obývaných príslušníkmi „národnej skupiny“, ktorej¹⁹ právny stav bol potom precizovaný vládnym nariadením z 21. júna 1939. Okrem iného zakotvovalo súčinnosť Karmasinovho štátneho sekretariátu pri „všetkých zásadných otázkach nemeckej národnej skupiny“ i pri obsadzovaní úradníckych miest v oblastiach obývaných Nemcami.²⁰ Predstavitelia *Deutsche Partei* ani ich nemeckí protektori však nemali veľký záujem na právnom zakotvení postavenia svojej menšinovej komunity. ²¹ Viac im vyhovoval stav, keď mohli na slovenskú vládu vyvíjať nátlak, vyplývajúci so submisívneho postavenia Slovenska voči „ochrannej veľmoci“. Legislatívne zakotvenie vzťahov, znamenajúce stanovenie hraníc vplyvu, ich skôr obmedzovalo a v praxi slúžilo viac na ochranu suverenity Slovenskej republiky.

Z obdobia autonómie Slovenska pochádza aj zastúpenie nemeckej menšiny v sneme. Na jednotnú kandidátnu listinu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany – Strany národnej jednoty (HSLS – SNJ) boli zaradení jej piati príslušníci, pričom prví dvaja z nich – Franz Karmasin a Jozef Steinhübel – sa dostali aj medzi 63 zvolených poslancov.²² Neskôr k nim pribudli ďalší dvaja poslanci – Adalbert Gabriel a Siegmund Keil, ktorých do zákonodarného zboru menoval prezident republiky.

Na pôde Snemu Slovenskej krajiny počas obdobia autonómie Slovenska zaznel v nemeckom jazyku, ktorý zástupcovia menšiny dôsledne používali pri svojich vystúpeniach, len jediný prejav. V diskusii o programovom vyhlásení slovenskej autonómnej vlády 22. februára 1939 prezentoval Franz Karmasin základný postoj komunity, ktorú zastupoval, k novým štátoprávnym pomerom: „My Nemci na Slovensku vyhlasujeme, že tento program i nás zaväzuje, i my chceme spolupracovať na výstavbe krajiny. Áno, vyhlasujeme dokonca, že máme právo pokladať tento štát aj za svoju domovinu.“ „Evergreenom“ všetkých jeho verejných vystúpení sa stalo poukazovanie na dvadsaťročný spoločný boj proti pražskému centralizmu. Preto podľa neho až 6. október 1938 priniesol Nemcom právo „slobodne sa prihlásiť k nášmu národne-socialistickému svetonázoru“. Ako predstaviteľ národa, o ktorého vedúcej úlohe v danom geopolitickom priestore bol presvedčený, sa

¹⁹ TS SSR, 16. zas. 28. II. 1939.

²⁰ KLIMKO, J.: c. d. 1986, s. 133, 134.

²¹ Tamže, s. 134; porov. SCHVARC, M.: c. d. 2005, s. 102 a n.

²² Na 100-člennú kandidátnu listinu boli zaradení: Franz Karmasin (na 16. mieste), Jozef Steinhübel (46.), Siegmund Keil (68.), Samuel Steberl (89.) a Karl Hauskrecht (93.). Kandidátna listina – voľby do Snemu Slovenskej krajiny 18. 12. 1938. Literárny archív Spolku svätého Vojtecha Trnava, fond Lad I., fasc. 8. – 25.

ohradil voči používaniu pojmu „menšina“. Evokoval v ňom totiž pocit nerovnoprávnosti (*Minderheitsgefühl*), či pojmovú dikciu zákonov prvej ČSR, a preto požadoval používať termín „národná skupina“.²³ Ten sa potom neskôr dostal ako právny pojem do ústavy²⁴ aj do názvu zákona o národnostných politických stranách.²⁵ Karmasin v prejave spochybnil, podobne ako parlamentní zástupcovia ďalších dvoch menšín, aj výsledky sčítania ľudu z decembra 1938.²⁶

Vznikom samostatného slovenského štátu 14. marca 1939 a následným uzatvorením „ochranej zmluvy“ (*Schutzvertrag*) došlo k tesnejšiemu pripútaniu Slovenska k politike tretej ríše. Príprava ústavy bola podľa Karmasina zavŕšením jednej etapy v procese budovania pozícií v novom štáte, a tak mohol s uspokojením konštatovať, že *„v siedmich mesiacoch, čo uplynuli od októbra umožnené nám bolo opatriť si také životné formy, v ktorých skutočne môžeme žiť nemeckým svojským a vlastným životom“*.

* * *

Vzhľadom na svoju mocensko-politickú pozíciu participovala nemecká menšina výrazne aj na príprave základného zákona štátu. Priznal to otvorene jej vodca, keď v rámci diskusie k ústave 21. júla 1939 uviedol: *„Musíme konštatovať, že poniektoré ustanovenia, ktoré dnes sa v ústave nachádzajú, tam od prvopočiatku neboli, ba že sme boli nútení si ich pojmáť do ústavy vymôcť.“*

Väčšinu svojich požiadaviek sa nemeckej menšine naozaj podarilo presadiť, hoci rokovanie o ústave, právnej úprave štátneho občianstva a systéme verejnej správy, ktoré sa pripravovali v rámci jedného celku, sa začalo malou kontroverziou práve medzi prípravňou komisiou a predstaviteľmi nemeckej menšiny. Tí totiž chceli svoje záujmy presadzovať *„dôvernou výmenou názorov a bez vyvolania pozornosti vo verejnosti...“*, aby bol *„dojem pevnej súdržnosti medzi nemectvom a slováctvom v štáte znovu posilnený“*.²⁷ Vyjadril sklamanie, že návrh komisie im nebol poskytnutý pred jeho prerokovaním v ministerskej rade. Toto konanie ich preto viedlo k nevyhnutnosti *„viest vyjednávanie viac-menej verejne“*. Podľa Karmasinových predstáv sa malo na Slovensku vytvoriť *„vzorové národnostné právo“*, ktoré mohla slovenská diplomacia propagandisticky využiť ako argument pri poukazovaní na postavenie Slovákov v Maďarsku. Pri jeho presadzovaní sa nevyhol ani nepriamo formulovanej vyhrážke, keď poukazoval na *„úzku súvislosť“* medzi prístupom vlády k nemeckej menšine a diplomatickými vzťahmi medzi Bratislavou a Berlínom. Slovenská vláda podľa neho nemusí mať obavy pred vytváraním štátu v štáte vzhľadom na relatívne nízku početnosť menšiny a jej rozptýlené osíd-

23 TS SSR 2. zas. SSK, 22. 2. 1939.

24 Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939.

25 Slovenský zákonník, roč. 1940, zákon č. 121/1940 Sl. z.

26 TS SSR 2. zas. SSK, 22. 2. 1939.

27 Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond Snem Slovenskej republiky (ďalej SSR), kart. 68.

lenie. V súlade s princípom „völkisch“ teda mohol skonštatovať, že „*ani ďalekosiahla samospráva nebude v stave pozbaviť štát jeho národného charakteru*“.²⁸

Medzi nesplnené požiadavky patrilo zakotvenie národnostných sekcií – okrem zamestnávateľskej a zamestnaneckej – v rámci jednotlivých stavov.²⁹ Slovenskej vláde sa tak vypomstili staršie ústupky – povolenie dvoch samostatných nemeckých organizácií „stavovského charakteru“ (Ústredný zväz nemeckých družstiev,³⁰ samostatná robotnícka organizácia), ktoré sa stali pre nemeckú menšinu precedentným argumentom. Za extrémnu sa považovala aj požiadavka rozšíriť trestnú ochranu menšinových národností. Predkladatelia ústavy považovali za dostatočný zákaz odnárodňovania a neakceptovali návrhy na postihnutie trestnoprávnou sankciou aj „*konanie, ktoré by mohlo ohroziť dobrú zhodu medzi Slováckmi a inými národnosťami žijúcimi na území štátu*“. Malo ísť o vágne vymedzené protiprávne konanie, ktorého by sa páchatel dopustil šírením šepkanej propagandy, poplašnej správy či tlačou.

Karmasinovi sa naopak podarilo presadiť do ústavy zmienku o „*náležitom ohlade na záujmy inonárodných skupín*“ v súvislosti s orgánmi územnej samosprávy. Taktiež jeho zásluhou bol do ústavnoprávnej úpravy vložený samosprávny princíp riadenia orgánov národnostných menšín, t. j. národnostná komunita si sama určovala svoje vedenie, pričom štátna správa mala minimálne právomoci doľho zasiahnuť.³¹ Ďalším paragrafom ústavy, ktorý v pôvodnom návrhu nefiguroval, bolo právo menšiny (národnej skupiny) na pestovanie kultúrnych stykov s jej materským štátom.³² Nemecký návrh obsahoval aj zakotvenie slobody „*národného vyznania...národnej skupiny*“, ktorý by zabezpečoval slobodné šírenie ideológie národného socializmu medzi príslušníkmi komunity. Podľa tohto nerealizovaného návrhu by tak nacistická ideológia nadobúdala charakter akéhosi osobitného náboženstva. Výsledkom tlaku privilegovanej národnostnej menšiny bola ústavná ochrana objektívnosti národnostného katastra, do ktorého sa mohlo zasahovať „*len v medziach zákona*“.³³ Právna konštrukcia práv menšiny, ktorá sa nakoniec dostala do konečného znenia ústavy, bola v podstate „šitá na mieru“ nemeckej „národnej skupine“. Keďže na území Nemecka nepôsobila relevantná slovenská menšina, deklarované práva neboli v jej prípade limitované princípom reciprocity, ktorý pôsobil v prípade maďarskej menšiny. V ústave preto nemuseli byť deklarované práva, ktorých pôsobnosť by bola explicitne

²⁸ Tamže.

²⁹ Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, § 60 – 63.

³⁰ Slovenský zákonník, roč. 1939, vládne nariadenie č. 89/1939.

³¹ „Národnostné skupiny, ktoré sa na území Slovenska udomácnili, majú právo kultúrne a politicky sa organizovať pod vlastným vedením.“ (podč. O.P.) Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, ods. 1 § 93.

³² Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, § 93; porov. SNA, SSR, kart. 68.

³³ Slovenský zákonník, roč. 1939, ústavný zákon č. 185/1939, ods. 3 § 91; porov. SNA, SSR, kart. 68.

vyhradená len pre nemeckú menšinu, ako to požadovali jej zástupcovia. Mal to byť demonštratívny výpočet oblastí – školstvo, cirkevná správa, telesná výchova, tlač atď. – v rámci ktorých mala byť „zaistená existencia na poli národného života“. Hoci by išlo o prípady osobitnej personálnej pôsobnosti, v rozpore s právnou logikou navrhovateľ ubezpečoval, že „*nejde o osobitnú administratívnu správu*“.³⁴

Pri návrhu zákona o štátnom občianstve poukazovali nemeckí zástupcovia najmä na fakt, že sa dostal do kolízie s Führerovým dekrétom z 15. marca 1939 o zriadení Protektorátu Čechy a Morava. Následkom tohto stretu hrozilo viacerým Nemcom, že zároveň stratia ríšsku i slovenskú štátnu príslušnosť.³⁵ Návrhom, ktorý sa dostal na pôdu parlamentu, sa cítil osobne dotknutý aj vodca „národnej skupiny“ F. Karmasin. Hoci s predloženou podobou zákona vyjadril súhlas („*vonkoncom vyhovuje normálnym nárokom*“), ostro sa ohradil voči deleniu národnostnej komunity na „starousadlíkov“ a „privandrovalcov“, ktorá vyplývala z interpretácie zákona v dôvodovej správe predkladateľa (v tomto prípade vlády). Pojem „starousadlíctvo“ bol podľa neho „*významným inštrumentom z arzenálu maďarónskych kruhov*“ a ďalší spomínaný pojem („privandrovalec“) zákonodarci k nemu „*všantročili... zo starého haraburdia stranícko-politickej maďarónskej taktiky*“. Hoci to v prejave konkrétne nespomenul, práve on, rodák z Olomouca, bol jedným z tých, ktorí sa na Slovensku usadili až po roku 1918.³⁶ Protimaďarské rétorické výpady patrili k obligátnym prvkom Karmasinových prejavov. Jeho postoje v tomto smere ovplyvnili najmä boj proti „*tunajším maďarónskym grupám*“ v jeho vlastnej komunite. Výrazne sa totiž na nich podpísal zápas proti historicky silne promaďarskému zmýšľaniu obyvateľstva jedného z troch nemeckých sídelných ostrovov na Slovensku – Spiša.

Aj pri prerokúvaní zákona o verejnej správe sa popri lobistickom zápase miest o sídla žúp stali hlavným problémom práve požiadavky zástupcov nemeckej menšiny. Základnou koncepciou jej politiky bolo v tomto smere úsilie, aby sa každý so sídelných ostrovov (Bratislava a okolie, kremnicko-pravnianska oblasť – Hauerland a Spiš) dostal ako celok do jedného územného celku štátnej správy. Okrem toho požadovali primeraný počet úradníkov nemeckej národnosti na župnej i okresnej úrovni. Navyše agenda nemeckých škôl sa mala vyňať z kompetencií miestnych úradov štátnej správy a podriaďiť priamo nemeckému oddeleniu ministerstva školstva. Pokiaľ išlo o úpravu území okresov v zmysle nemeckých požiadaviek, táto kompetencia bola z hľadiska väčšej operatívnej zverená nariadenia právomoci vlády. Tvrďším orieškom sa stala úprava územia jednotlivých žúp so zreteľom

³⁴ SNA, SSR, kart. 68.

³⁵ Tamže.

³⁶ TS SSR, 8. zas. 25. 9. 1939.

na nemecké požiadavky, ktoré v konečnom dôsledku spôsobili aj zmenu navrhovaného počtu žúp. Kvôli zachovaniu administratívnej jednoty nemeckého ostrova bolo celé územie Spiša zaradené do Tatranskej župy, pričom zvyšok zamýšľanej Šarišskej župy bol následne spojený so Zemplínskou.³⁷

Národnostná strana Nemcov *Deutsche Partei* získala registráciou právomoci, ktoré právny poriadok Slovenskej republiky priznával oficiálne pôsobiacim politickým stranám. Na úrovni najvyšších orgánov štátnej správy delegovala svojich zástupcov do Štátnej rady, a v oblasti miestnych orgánov verejnej správy zástupcov do župných výborov a správnych orgánov obcí. Do roku 1944 išlo o navrhovanie kandidátov do funkcií vládnych komisárov a členov jeho poradného zboru, ktoré nahradili orgány obecnej samosprávy kreované ešte za prvej ČSR. Po reforme obecného zriadenia na prelome rokov 1943 – 1944 získali strany nominačné právo postaviť kandidátov na pozíciu starostu a členov obecnej rady. V národnostne zmiešaných obciach sa pomer štátnej, resp. národnostných strán určoval podľa údajov národnostného katastra. Pre nemeckú národnostnú menšinu, ktorá ťažila viac zo svojho privilegovaného postavenia ako zo svojej početnosti, znamenal zákon zrealnenie jej neprimerane vysokého zastúpenia v obecnej správe. Bratislavské vyslanectvo interpretovalo vo svojich správach do Berlína reformu obecnej správy ako prostriedok „slovakizácie“ obcí.³⁸

Predmetom sporov so slovenskou štátnou mocou sa stalo aj predloženie stanov národnostnej strany, ktoré bolo podmienkou jej registrácie. Prehnané mocenské ambície predstaviteľov nemeckej menšiny sa však v tomto období nie vždy zhodovali s koncepciou nacistickej politiky. Prvá verzia Karmasinových stanov *Deutsche Partei* musela byť preto prepracovaná paradoxne kvôli nesúhlasu ríšskych kruhov, keďže obsahovala viaceré ustanovenia nezlučiteľné so suverénitou slovenského štátu a dohodami medzi ríšskonemeckou a slovenskou vládou.³⁹ Politickým cieľom nacistického vedenia totiž bolo udržiavanie obrazu vzorového štátu („*Musterstaat*“) pod ochranou Nemecka, ktorý navonok javil všetky znaky štátnej suverenity.

Deutsche Partei bola podľa vzoru NSDAP od začiatku budovaná na dôsledne vodcovskom princípe, na rozdiel od HSLS, ktorá sa k tomuto modelu prepracovávala (príjajmeňom v legislatívnej podobe) len postupne. F. Karmasin bol doživotne zvoleným predsedom s právom menovať svojho nástupcu a v rámci strany disponoval absolútnymi právomocami. Fakticky však podliehal Ústredni nemeckých menšín (*Volksdeutsche Mittelstelle*) a preto ho bolo možné považovať aj za akéhosi vysunutého

³⁷ TS SSR, 7. zas. 25. 7. 1939.

³⁸ PODOLEC, O.: c. d. 2003, s. 663.

³⁹ SCHVARC, M.: c. d. 2005, s. 104 a n.

úradníka tretej ríše.⁴⁰ V rámci *Deutsche Partei* sa organizovala aj celá sieť pridružených stavovských i polovojenských organizácií. Obdobou Hlinkových gárd bola polovojenská organizácia *Freiwillige Schutzstaffel* (FS), obdobou Hlinkovej mládeže – *Deutsche Jugend*. Z množstva stavovských, kultúrno-osvetových či športových organizácií boli najvýznamnejšie už vyššie spomínané *Arbeitsfront der Volksdeutschen* (robotnícka odborová organizácia) a *Zentral Verband der deutschen Genossenschaften in der Slowakei* (Ústredný zväz nemeckých družstiev).

* * *

Na postavení maďarskej národnostnej menšiny na poarbitrážnom Slovensku a vzťahu štátnych orgánov k nej sa výrazne podpísali predovšetkým vzťahy medzi dvoma susednými štátmi. Vzhľadom na princíp reciprocity, zakotvený v ústave, malo významný vplyv aj správanie sa maďarskej štátnej správy k tamojšej slovenskej menšine.

Slovensko-maďarské medzištátne vzťahy boli v období rokov 1938 – 1945 charakterizované prevažne politickými spormi. Ich sporadické prerastanie do vojenského konfliktu, bolo spôsobené viac vonkajšími geostrategickými tlakmi ako vývojom vzájomných vzťahov. Výsledkom týchto faktorov boli územné zmeny v rámci Viedenskej arbitráže, ktorej výsledok v rozhodujúcej miere určil smer politiky oboch strán v nasledujúcom období. Zahraničnopolitické tlaky sa podpísali aj na vzniku vojenského konfliktu na východnom Slovensku v marci 1939.⁴¹ Politický spor medzi oboma štátmi, ktorý v rôznych obdobiach vystupoval v určitých vlnách s väčšou či menšou intenzitou zo svojej latentnej podoby sa odohrával predovšetkým na poli diplomacie a masmediálnej propagandy.

Oficiálnym predstaviteľom maďarskej národnostnej menšiny, ktorej podiel na obyvateľstve Slovenska sa po Viedenskej arbitráži výrazne zmenšil, bol poslanec Snemu Slovenskej republiky János Esterházy. Zastupoval približne 67-tisíc obyvateľov v úlohe predsedu Zjednotenej maďarskej strany, s ktorou sa počítalo ako so súčasťou autoritatívneho politického systému zakotveného v *Ústave Slovenskej republiky* z roku 1939. Jeho zaradenie na jednotnú kandidátku sa chápalo ako ústretové gesto v súvislosti s proklamovaným princípom reciprocity. Slovenská strana očakávala, že podobne bude postupovať aj maďarský štát v otázke parlamentného zastúpenia niekoľkonásobne väčšej slovenskej menšiny. Ponúkané miesto na vládnej kandidačnej listine prijal bez výhrad ako prejav oficiálne deklarovaných sympatií voči

⁴⁰ Tamže.

⁴¹ DEÁK, L.: Agresia Maďarska proti Slovensku v marci 1939. In.: Malá vojna. Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939. (ed. L. DEÁK.) Bratislava 1993, s. 11 a n.

emancipačnému úsiliu Slovenska, ktoré bolo plne v súlade so strategickými zámermi jeho politiky.⁴²

Princíp reciprocity bol pre slovenskú stranu jediným efektívnym prostriedkom ako držať na uzde maďarské štátne orgány, ktoré najmä na okupovaných územiach, pomocou rôznych prostriedkov perzekúcie prenasledovali príslušníkov slovenskej národnostnej menšiny. Keďže slovenská verejnosť vnímala osudy svojich krajanov veľmi emotívne, marili tak svojím správaním koncepciu Esterházyho politiky, v rámci ktorej sa usiloval o dobrovoľný návrat Slovákov pod svätoštefanskú korunu bez použitia násilných prostriedkov. Esterházy teda stál na čele komunity, ktorá sa ocitla v úlohe rukojemníkov, pričom hrozilo, že konfrontácia sa bude ďalej stupňovať.⁴³ V praxi sa princíp reciprocity uplatňoval tak, že po každej oficiálnej žiadosti predstaviteľov slovenskej menšiny, bola slovenskému (do marca 1939 česko-slovenskému) veľvyslanectvu v Budapešti adresovaná úloha zistiť, ako sa požadované právo uplatňuje z hľadiska Slovákov v Maďarsku.⁴⁴ Esterházy sa preto už v novembri 1938 neúspešne snažil v záujme komunity, ktorú zastupoval, vymôcť pre slovenskú menšinu celý balík menšinových práv. Kvôli nechote budapeštianskej vlády stroskotal aj pokus o recipročné vytvorenie úradov národnostných štátnych tajomníkov (analogické Karmasinovmu úradu štátneho tajomníka), pričom v rámci slovenskej vlády sa ním mal stať práve János Esterházy

Ako príklad, keď princíp reciprocity z hľadiska slovenskej vlády pôsobil efektívne, možno uviesť podmienenie možnosti existencie maďarského kultúrneho spolku SZEMKE povolením Spolku sv. Vojtecha v Maďarsku, ktoré nakoniec na príslušných miestach v Budapešti vybavoval osobne Esterházy ⁴⁵ alebo analogický postup v súvislosti s registráciou Maďarskej strany na Slovensku a Strany slovenskej národnej jednoty v Maďarsku.⁴⁶

Od argumentov proti uplatňovaniu princípu reciprocity prešiel Esterházy vo svojich parlamentných rečiach aj k neskrývaným vyhrážkam v podobe vyhlásenia, že sa obáva momentu, keď maďarskej verejnosti dôjde trpezlivosť a na základe parity bude za jedného prepusteného maďarského železničiara prepustený primeraný počet Slovákov, pričom sa táto konfrontácia môže stupňovať až do krajnosti.

V rámci jedného emotívneho vystúpenia dokonca slovne napadol aj ministra vnútra Alexandra Macha, keď na opis postavenia maďarskej menšiny použil slovnú hračku,

⁴² TS SSR, 35. zas. 15. 5. 1940.

⁴³ TS SSR, 6. zas. 21. 7. 1939.

⁴⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí v Praze, Politické správy, kart.255.

⁴⁵ TS SSR, 45. zas. 24. 9. 1940.

⁴⁶ TS SSR, 35. zas. 15. 5. 1940; 67. zas., 22. 7. 1941; 73. zas., 12. 1. 1941; pozri tiež LIPTÁK, L.: Strana slovenskej národnej jednoty. In: Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. (ed. L. LIPTÁK), s. 248.

ktorou ho prirovnal k najsilnejšiemu mužovi z dôb neoabsolutizmu Alexandrovi Bachovi: „ako bolo za Bacha, tak je nám za Macha“. 47

O devätnástich parlamentných rečiach Jánosa Esterházyho možno povedať, že prinášali atmosféru polemiky a politickej konfrontácie do ospalého ovzdušia parlamentu, zvoleného na jednotnej kandidátke a pôsobiaceho bez účasti politickej opozície. Menšinový poslanec viedol zo svojimi kolegami nekonečné polemiky, pričom vzájomné reakcie nasledovali bezprostredne, alebo na najbližšej schôdzi pléna, často bez ohľadu na tému, o ktorej v tej chvíli parlament rokoval. Do týchto diskusií sa nezriedka zapájali aj členovia vlády pri predkladaní zákonov, rozpočtov a v programových rečiach. V rámci svojich posolstiev snemu reagoval na jeho vystúpenia dokonca aj prezident republiky.⁴⁸ Jeho vystúpenia prednesené diplomatickou rečou a plné kvetnatých formulácií vyvolávali zväčša veľmi búrlivé reakcie a výkriky ostatných poslancov, ktoré musel často krotiť predsedajúci schôdze. Všetky svoje vystúpenia predniesol Esterházy v maďarčine, keďže tolerantný rokovací poriadok umožňoval národnostným poslancom prednášať parlamentné prejavy v rodnom jazyku.⁴⁹

Od roku 1944, najmä po obsadení Maďarska nemeckými vojskami, sa J. Esterházy i jeho politická strana utiahli do politickej pasivity.

* * *

Na rozdiel od privilegovaných Nemcov, reciprocitne rešpektovaných Maďarov, či na okraj spoločnosti postavených Židov a Rómov boli Rusíni z pohľadu vládných kruhov trpenou menšinou.⁵⁰

Rámec na vytvorenie a pôsobenie legálnej politickej reprezentácie príslušnej národnostnej menšiny vytvárala platná právna úprava, t. j. ústava a zákon o politických stranách národnostných skupín, spomínaný v úvode. Verným obrazom priazne štátneho režimu k jednotlivým národnostiam, bol ich postup na pomyselných stupňoch úradného procesu vytvorenia politickej reprezentácie. Zatiaľ čo predstaviteľ politickej strany nemeckej menšiny sa dokonca stal vo funkcii štátneho tajomníka funkcionárom výkonnej moci a vytvoreniu rovnakej funkcie pre predstaviteľa maďarskej strany zabránil len princíp reciprocity, Rusínom sa počas existencie Slovenskej republiky (1939 – 1945) nepodarilo dosiahnuť ani len povolenie registrácie vlastnej politickej strany. Zastúpenie Rusínov preto zostalo až do zániku štátu v stave akéhosi provizória, keď dvaja predstavitelia tejto národnostnej menšiny boli poslancami snemu.

47 TS SSR, 34. zas., 7. 5. 1940.

48 SNA), SSR, kart. 1 – 15.

49 Slovenský zákonník, roč. 1941, zákon č. 248/1941.

50 K postaveniu rusínskej menšiny v Slovenskej republike 1939 – 1945 pozri aj KONEČNÝ, S.: Rusínska otázka v období prvej Slovenskej republiky. In: Slovenská republika (1939 – 1945). Bratislava – Martin 2000, s. 174 – 180.

Poslanecké mandáty zástupcov národnostných menšín pochádzali z obdobia, keď politické zastúpenie národnostných menšín nebolo ešte právne konštituované. Chýbajúcu legislatívu nahradilo kooptovanie zástupcov národností na stranícku kandidátnu listinu HSLS.

Prvým poslancom za rusínsku národnosť bol gréckokatolícky farár Anton Simko. Vo voľbách do snemu 18. decembra 1938 sa nachádzal na osemnástom mieste kandidátnej listiny. Do HSLS vstúpil krátko pred voľbami na základe prísľubu o skorom vytvorení samostatnej rusínskej strany.⁵¹ Druhým rusínskym poslancom bol Gejza Horňák, učiteľ a správca gréckokatolíckej školy. Ten však svoj mandát zakrátko stratil, keďže jeho volebný okrskok v apríli 1939 po malej vojne pripadol Maďarsku.⁵² Namiesto neho bol 25. novembra 1941 kooptovaný za poslanca Michal Boňko.⁵³

Vytvoreniu politickej reprezentácie Rusínov, ktorá mohla byť v rámci politického systému Slovenskej republiky inštitucionalizovaná v národnostnej strane, bránili objektívne ťažkosti vnútri národnostnej komunity ako i slovakizačné ambície štátnej správy. Kľúčovým problémom v rámci rusínskej komunity, ktorého prejavy možno pozorovať dodnes, bola jej heterogénnosť, ktorá sa prejavovala v národnostnej, náboženskej i politickej rovine. Z hľadiska etnickej sebaidentifikácie prebiehal počas sledovaného obdobia zápas viacerých skupín, pričom nedošlo ani k vyjasneniu základných pojmov – názvu komunity a jazyka.

Najpočetnejšia bola skupina, považujúca sa za Rusov (Rusínov) a hovoriaca ruským (rusínskym) jazykom. Prechodne sa aktivizovala aj proukrajinská skupina, ktorej aktivity vyhovovali najmä nemeckým geopolitickým plánom v súvislosti s podporou ukrajinského nacionalizmu. Určitá časť tendovala aj veľkouhorským snahám zjednotenia rusínskeho národa pod ochranou svätoštefanskej koruny. Zjednotiť jednotlivé skupiny sa predstaviteľom komunity nikdy celkom nepodarilo. Zo strany slovenských štátnych orgánov prevládala voči rusínskej komunite značná nedôvera. Zväčša sa považovali za prvok maďarónstva, t. j. za predĺženú ruku politiky Maďarska na Slovensku a neskôr aj za prívržencov komunizmu. Obviňovanie z promaďarskej orientácie sa občas prenieslo aj na pôdu pléna snemu. Napríklad vystúpenie poslanca A. Simku 15. mája 1940, v ktorom deklaroval tradičnú vernosť rusínskej minority voči štátu, v ktorom žije, sprevádzali výkriky jeho kolegov („*Tá tradícia je ešte maďarofilská!*“ – P. Čarnogurský).⁵⁴ Splnenie požiadaviek rusínskych memoránd z mája a septembra 1938, t. j. vymedzenie etnického územia Rusínov pripojením veľkého počtu východoslovenských obcí k Podkarpatskej Rusi, by znamenalo podporu ďalšej maďarskej agre-

⁵¹ SNA, fond Národný súd, kart. 25 Tn ľud 34/45 Anton Simko.

⁵² KONEČNÝ, S.: c. d. 2000, s. 175.

⁵³ SNA, SSR, kart. 29.

⁵⁴ TS SSR 35. zas., 15. 5. 1940.

sii po anektovaní podkarpatsko-ruského územia. Maďarská strana už totiž vystupovala v pozícii „ochrancu práv Rusínov“ a v ich mene sa dožadovala ďalších území na východnom Slovensku. Spochybnenie „administratívnej“ slovensko-rusínskej hranice bolo pritom aj jedným z jej hlavných argumentom pri rozpútaní malej vojny v marci 1939.⁵⁵

Nedôvera vládnucej garnitúry mala aj politické korene. HSLS sa ani v minulosti nepodarilo výraznejšie uchytiť u rusínskeho obyvateľstva. Počas dvadsaťročia prvej ČSR získavali v rusínskom prostredí hlasy najmä miestne pobočky celoštátne fungujúcich politických strán.⁵⁶ Vo väčšine rusínskych obcí neexistovali miestne organizácie HSLS a k ich masovejšiemu zakladaniu neprichádzalo ani po koncentracii politického spektra, keď už išlo o bunky štátnej strany. Rusínske obyvateľstvo sa k emancipačným snahám slovenského národa stavalo veľmi vlažne. Väčšina jeho zástupcov požadovala pripojenie značnej časti východného Slovenska ako etnicky rusínskeho územia k Podkarpatskej Rusi. Až výrazne proukrajinská politika tamojšej Vološinovej vlády ich prinútila zmeniť stanovisko a deklarovať úmysel spojiť budúcnosť slovenských Rusínov s autonómnym Slovenskom.⁵⁷ Neúspešné rokovania s novoutvorenou politickou reprezentáciou autonómneho Slovenska sa odrazili na negatívnom stanovisku Ruskej národnej rady k voľbám do krajiniského snemu v decembri 1938.⁵⁸ Hoci sa na jednotnej kandidátnej listine nachádzali dvaja etnickí Rusíni, jej negatívne odporúčanie sa prejavilo na značnom počte záporných hlasov v rusínskych obciach. Zatiaľ čo vo voľbách, ktoré nadobudli charakter plebiscitu, hlasovalo v celoslovenskom priemere „áno“ vyše 97 % voličov, z rusínskeho obyvateľstva hlasovala kladne sotva polovica. Napríklad v okrese Michalovce hlasovalo lístkom „nie“ až 62 % voličov.⁵⁹ Tieto výsledky potom poznačili aj ďalšie vzťahy vlády k rusínskej menšine.

Vykonávateľmi slovakizačných snáh štátnej správy Slovenskej republiky boli najmä najvyšší úradníci Šariško-zemplínskej župy, do územnej pôsobnosti ktorej spadalo rusínske obyvateľstvo. Župan Štefan Haššík bol dôsledným presadzovateľom koncepcie poslovenčenia, pričom na túto politiku do istej miery nadviazal aj jeho nástupca Andrej Dudáš. V praxi sa jej uplatňovanie prejavovalo najmä v oblasti školstva či prístupu k spolkovým a kultúrnym aktivitám komunity a gréckokatolíckej cirkvi.⁶⁰

55 DEÁK, L.: c. d. 1993, s. 19 ; POTEMRA, M.: Sobranceký kraj za maďarskej okupácie v rokoch 19396 – 1944. In: Malá vojna (Vojenský konflikt medzi Maďarskom a Slovenskom v marci 1939). (DEÁK, L. – ed.). Bratislava 1993, s. 80.

56 BARNOVSKÝ, M.: Rusínsko-ukrajinské strany. In: Politické strany na Slovensku 1860 – 1989. Bratislava 1992, s. 204 a n.

57 KONEČNÝ, S.: c. d. 2000, s. 174, 175.

58 Tamže, s. 175.

59 Tamže.

Objektívnym ukazovateľom, ktorý z právneho hľadiska osvedčoval samotnú existenciu národnostnej menšiny, mali byť podľa ústavy údaje v národnostnom katastri, vychádzajúce z periodicky sa opakujúcich sčítaní ľudu.

Právna úprava však do určitej miery umožňovala štátnej správe ovplyvňovať ich výsledky v súlade so zámermi vládnej politiky. Veľkú nevôľu vo vládných kruhoch preto vyvolal energický zásah prešovského gréckokatolíckeho biskupa Petra Pavla Gajdiča, ktorý vyzval veriacich, aby sa v sčítacích hárkoch prihlásili k svojej národnosti, pričom im odporučil, aby ju kvôli jednotnosti označili ako rusínsku. Navyše pred zimným sčítaním v rokoch 1940 – 1941 rozvinul v tomto smere prostredníctvom kňazov svojho biskupstva tajnú kampaň.⁶¹

Pre parlamentných zástupcov rusínskej menšiny bolo hlavným cieľom vytvorenie legálnej politickej reprezentácie na základe platných zákonov Slovenskej republiky. A. Simko, ktorý svoje prejavy prednášal väčšinou v ruskom (rusínskom) jazyku, oficiálne deklaroval príslušnosť k ruskému (teda nie k ukrajinskému) národu: „*sme príslušníci najväčšieho európskeho národa*“. Fakt, že v tomto období ešte trvali aj oficiálne diplomatické styky Slovenskej republiky so ZSSR, ktorý navyše spájala s Nemeckom spojenecká zmluva, mu umožňoval deklarovať oficiálne blízke vzťahy svojej národnosti k tomuto štátu. Zaujal stanovisko aj k pojmu „*materský štát*“, ktorým operovala ústava, keď vyhlásil: „*Vzhladom na to, že na svete existuje len jediný slobodný samostatný ruský štát, v ktorom žije asi 95 % všetkých žijúcich Rusov, Ukrajincov a Belorusov, môže byť materským štátom len tento štát, to jest ZSSR, čo týmto pre odstránenie všetkých nedorozumení slávnostne prehlasujem menom celej našej národnostnej skupiny.*“ M. Boňko ako druhý z rusínskych parlamentných zástupcov bol zástancom organizovania sa predstaviteľov tejto komunity v HSLS. V provládnom duchu pôsobil aj jediný povolený rusínsky časopis *Novoje vremja*, ktorého bol vydavateľom. Neexistencia rusínskej strany problematizovala aj mechanizmus kreovania nových správnych orgánov obcí na jar 1944, ktorý bol po reforme obecného zriadenia založený na delegovaní zástupcov legálnych politických strán.⁶²

Vlastná politická strana by bola zrejme v rozpore s neoficiálnou štátnou politikou slovakizácie Rusínov, pričom svoju úlohu tu zohral aj vojnový stav s „*materským štátom*“ národnostnej menšiny.

60 KONEČNÝ, S.: Rusínska a ukrajinská menšina po vzniku prvej Slovenskej republiky. In: ŠMIGEL, M. – MIČKO, P. (eds.): Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV. Banská Bystrica 2005, s. 286 a n.; PEKÁR, M.: Rusínska otázka na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 a alternatívy jej riešenia. . In: ŠMIGEL, M. – MIČKO, P. (eds.): Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV. Banská Bystrica 2005, s. 294 a n.

61 KONEČNÝ, S.: c. d. 2005, s. 286, porov. PEKÁR, M.: c. d. 2005, s. 294.

62 PODOLEC, O.: c. d. 2003, s. 661 a n.

* * *

Hoci postavenie menšín bolo v právnom poriadku Slovenskej republiky (1939 – 1945) upravené univerzálne, v politickej praxi bol vzťah štátu k jednotlivým národnostným menšinám, žijúcim na jeho území, značne diferencovaný. Zo štátom uznaných národnostných menšín mala privilegované postavenie nemecká minorita a rešpektované bolo aj postavenie maďarskej národnostnej menšiny, hoci po Viedenskej arbitráži sa prejavovala zo strany štátnej správy vysoká miera nedôvery. Uplatňovanie ústavou vymedzených práv bolo navyše limitované princípom reciprocity. Za „trpený element“ bola považovaná rusínska menšina, obviňovaná často z „maďarónstva“ či sympatií ku komunizmu. Časť politickej reprezentácie tejto menšiny počítala s perspektívnou slovakizáciou Rusínov, preto sa snažila zabrániť vytvoreniu ich legálnej politickej reprezentácie.

Ondrej Podolec

Záverečné dejstvo diplomatických stykov medzi Bratislavou a Moskvou do júna 1941*

Minister zahraničných vecí Slovenskej republiky Ferdinand Ďurčanský, po oficiálnom uznaní nového štátu zo strany Moskvy, už v novembri 1939 uvažoval o prehĺbení vzájomných stykov otvorením diplomatického zastúpenia. Politické myslenie v Bratislave očividne vívalo slovanskú veľmoc Rusko, ktorá paktom s Nemeckom znova aktívne vstúpila do medzinárodnej politiky a s germánskym partnerom si delí sféry vplyvu. Európska politická tlač „z *anglického prameňa* (*New's Chronicle a. i.*)“, dokonca písala už o vyjednávaní Sovietov so slovenskou vládou, okrem iného aj o zriadení slobodného sovietskeho prístavu v Bratislave. Oficiálny ministerský prípis pre slovenské vyslanectvá však podobné tvrdenia dôrazne popieral. K formálnej stránke medzištátnych stykov sa uvádzalo: slovenský vyslanec Fraňo Tiso zatiaľ neodovzdal svoje poverovacie listiny v Moskve a sovietska vláda ešte nepožiadala o *agrément* pre svojho zástupcu v Bratislave.¹

Diplomatické styky medzi Slovenskom a Sovietskym zväzom oficiálne začali v polovici decembra 1939: vyslanec Fraňo Tiso už čakal v Moskve a slovenský prezident uznal splnomocneného sovietskeho predstaviteľa Georgija Maximoviča Puškina.² Sovietsky zástupca s neúnavnou energiou pozoroval bratislavskú politickú scénu. V sovietskej diplomatickej praxi zaužívané podrobné zápisy, „denníky“ vyslanca a jednotlivých atašé dokumentujú, do akej miery Puškin, za niekoľko týždňov od februára 1940, zmapoval podstatné prvky slovenskej politiky.

Sovietsky vyslanec nastúpil svoj úrad v Bratislave práve vtedy, keď sa chýlilo k nebezpečnej politickej kríze, ktorá drasticky upozornila na rozpory v slovenskom vládnom tábore. Stanovisko F. Ďurčanského v jeho dvojnásobnej úlohe ministra vnútra aj zahraničia odrážalo ilúziu, ktorej podliehal, a s ním aj celá skupina mladých politikov presvedčených o tom, že hoci slovenský štát vznikol z nemeckej milosti, je možné obratnou politikou získať určitý priestor pre samostatnosť.

V polovici júla upozorňoval G. M. Puškin na otvorenú nespokojnosť Berlína s postupom slovenskej vlády a spomínal protivládne útoky nemeckej tlače vychádza-

* Štúdia je výstupom grantu č. 2/7179/27 (Medzinárodné súvislosti vývoja Slovenskej republiky 1939-1945).

¹ Slovenský národný archív, Bratislava. Fond MZV SŠ (ďalej SNA, MZV SŠ). Politické správy 1939, prípis z 2. 12. 1939. ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Pohľady na východ (Postoje k Rusku v slovenskej politike 1934 – 1944), s. 81-123.

² SNA, MZV SŠ, kartón (ďalej k.) 180. Slovenské vyslanectvo v Berlíne (16. 12. 1939), s. 1, G. M. Puškin (1909 – 1963) sovietsky diplomat, 1940 – 1941 zástupca ZSSR na Slovensku.

júcej v Bratislave. Obdobie „*samostatného riadenia Slovenska*“, usúdil neskôr Puškin, skončilo v čase, keď došlo k pádu Francúzska.³ Za aktívnej nemeckej účasti sa v zákulisí pripravovali politické kroky aj spôsob a rozsah „riešenia“ slovenskej krízy. Keď prezident Jozef Tiso a členovia vlády odchádzali 27. júla na audienciu k Hitlerovi do Salzburgu, lúčil sa s nimi bratislavský diplomatický zbor pred mostom cez Dunaj, vtedy hranicou s Nemeckom. Vyslanec Puškin prejavil svoju účasť veľkým stisnutím ruky, spomínal Tiso, a pozeral na neho „*so zvláštnym výrazom v očiach*“. Až neskôr si prezident uvedomil, že ruský diplomat „*musel asi tušiť, čo znamená pre nás Salzburg*“.⁴ Počas rokovaní si nemecká strana nerobila veľké starosti s tým, aby zahmlila diktátorský charakter požiadavky rekonštruovať slovenský kabinet. Adolf Hitler v záverečnom rozhovore zdôraznil predovšetkým nevyhnutnosť politickej stability, ktorá je vraj v prípade Slovenska zvonka zaručená ochrannou nemeckou garanciou, avšak ako „protislužbu“ si vyžaduje doplnenie prostredníctvom vnútro politickej lojality.⁵

Personálne zmeny vo vláde, dohodnuté pod nemeckým tlakom, sa začali uskutočňovať ihneď po návrate delegácie do Bratislavy. Slovenské vyslanectvo v Moskve, podobne ako ostatné zastupiteľské úrady, dostalo 30. júla oficiálnu informáciu, že predseda vlády Vojtech Tuka prevzal ministerstvo zahraničia, Alexander Mach ministerstvo vnútra a hlavné veliteľstvo gardy. Vyústenie krízy komentoval vyslanec Puškin konštatovaním, že od Salzburgu nemecká vláda „*bezprostredne zasahuje do slovenských záležitostí*“.⁶

Nová politická situácia postavila sovietskeho zástupcu pred nevyhnutnosť zistiť, akú koncepciu bude nový šéf diplomacie presadzovať v stykoch s Moskvou. Záznam z oficiálnej návštevy u nového ministra, vykonanej už 1. augusta, uviedol Puškin tézou, že „*Správanie Tuku za posledné obdobie dáva oprávnenie pokladať ho za najreakčnejšiu postavu na Slovensku a osobu najnebezpečnejšiu pre slovenský národ. Definitívne sa predal Nemcom.*“ V rozhovore s ruským diplomatom sa Tuka, ako zvyčajne, vyhýbal politickým témam, ale zdôraznil spokojnosť so správou, ktorú Puškin potvrdil „*o nastávajúcom podpísaní obchodnej dohody medzi ZSSR a Slovenskom*“.⁷

Začiatkom septembra 1940 sa diplomatická aktivita slovenskej misie v Moskve musela sústrediť na urovnávanie incidentu okolo sovietskeho zastupiteľstva v Bratislave. Neprítomného vyslanca F. Tisa, počas jeho dovolenky, zastupoval prvý tajomník misie Gejza Krno. Z kancelárie V. G. Dekanozova, zástupcu ľudového komisára

3 Archív zahraničnej politiky Ruskej federácie, Moskva (ďalej AVP RF); F. 0138b, 4-2-9, s. 108-110; 2-1-1, s. 36-37. Správa za rok 1940.

4 SNA, f. NS. Inventárne číslo (ďalej inv. č.) 41, Tn ľud 6/46, II-A, 925. Dr. Jozef Tiso (2. časť).

5 HOENSCH, J. K.: Základné črty ríšskonemeckej politiky voči Slovensku pred „Salzburgom“. (Marec 1939 – júl 1940). In: Historik v čase a priestore. Laudatio Ľubomírovi Liptákovi. Bratislava 2000, s. 244-245.

6 AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 37. Správa za rok 1940.

7 AVP RF, f. 0138b, 4-4-3, s. 149. Denník G. M. Puškina. Do Moskvy doručené 14. 8. 1940.

zahraničných vecí, 4. septembra telefonicky žiadali, aby sa dostavil predstaviteľ slovenského vyslanectva. Ešte v ten deň oboznámili Krna so správou G. M. Puškina. Ten písal, že budovu zastupiteľstva v Bratislave od 2. septembra obklopovala silná policajná stráž a všetkých návštevníkov po odchode z budovy legitimovala. Zo zadržaných osôb boli zatknutí dvaja robotníci, ktorí na vyslanectve vykonávali nejaké práce, a dvaja poľskí lekári, vyučujúci pracovníkov vyslanectva slovenský jazyk. Okrem toho policajní agenti sledovali aj Puškina a na Gunduličovej ulici, kde sídlilo zastupiteľstvo, bola zastavená premávka áut. Keďže postup voči sovietskym predstaviteľom v Bratislave bol donedávna celkom iný, Dekanozov vyjadril svoj údiv a v mene sovietskej vlády sa spýtal „*čo majú znamenať tieto opatrenia*“, pričom dôrazne upozornil na „*diskrimináciu a znemožňovanie práce sovietskeho zastupiteľstva*“.⁸ Zo záznamu V. G. Dekanozova sa dozvedáme o veľkom prekvapení a zmätku tajomníka slovenskej misie, ktorého prvou reakciou bol výrok, že od tých čias, ako bol miesto Ďurčanského menovaný nový minister zahraničných vecí, vyslanectvo „*nemá od bratislavského ministerstva žiadne inštrukcie ani smernice*“. Vyslanec Tiso sa mal do Moskvy vrátiť 22. septembra.⁹

Nemecký veľvyslanec Friedrich Werner von Schulenburg, za ktorým sa Krno vybral na druhý deň, videl podstatu problému vo výraze „*diskriminácia*“. Podľa neho, ak sovietske úrady úplne a všestranne kontrolujú činnosť cudzích misií, vzťahuje sa to na všetky zastupiteľstvá. Odporúčal Bratislave ihneď zrušiť opísaný spôsob kontroly a dozor uskutočňovať nenápadne „*podľa nemeckého alebo sovietskeho vzoru*“. Pri izolácii cudzích vyslanectiev, podľa Krna, sa sovietske orgány spoliehali hlavne na oficiálne udržiavaný „*strach obyvateľstva týkať sa s cudzincami priamo*“.¹⁰ K rozhovoru so Schulenburgom Krno zdôraznil údiv nemeckého diplomata a jeho poznámku, že Slováci majú „*predsa dobrý vzťah k Sovietom*“. V Bratislave, pripomínal Krno, treba spornú otázku riešiť s ohľadom na osud Slovákov internovaných alebo usídlených v Sovietskom zväze a s vedomím blížiacich sa slovensko-sovietskych obchodných rokovanií.¹¹

Oficiálne zdôvodnenie, telegrafované z Bratislavy, sa odvolávalo na „*zavádzanie národnosocialistického štátneho a spoločenského systému*“. Polícia za daných okolností vyšetruje, aký úmysel majú návštevníci sovietskeho zastupiteľstva. Keďže vznikla obava, že ľud oduševnený za nový štátny režim by mohol obťažovať personál vyslanectva, bola mu ponúknutá ochrana, akej sa dostáva aj slovenskej misii v Moskve.

⁸ SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegram G. Krna (5. 9. 1940).

⁹ AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 4. Denník V. G. Dekanozova (4. 9. 1940).

¹⁰ SNA MZV SŠ, k. 221. Informácia G. Krna (Moskva 5. 9. 1940).

¹¹ Tamže, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegram 6. 9. 1940.

Podľa pripojenej informácie, určenej iba Krnovi, sa uvedené opatrenia uskutočňovali „s vedomím nemeckého vyslanca“, o čom mal byť informovaný aj Schulenburg.¹²

Po piatich dňoch od sovietskeho protestu sa Krno znova ohlásil u Dekanozova a oznámil príkaz svojej vlády „poskytnúť vysvetlenie o pohnútkach policajných opatrení, na ktoré bol upozornený...“. V rozhovore Dekanozov zdôraznil predovšetkým záujem o to, z akých dôvodov polícia posilnila ochranu sovietskeho zastupiteľstva, tým skôr, „že sám zástupca o to nežiadal“. K tejto otázke, podľa záznamu, Krno argumentoval neinformovanosťou slovenskej vlády o aktivitách polície.¹³ Do Bratislavy ohlásil Krno výsledky stretnutia konštatovaním: „prípado možno pokladať za skončený, ak vytykávané opatrenia boli zrušené“. Súhrnná rekapitulácia septembrového škandálu, vypracovaná na ministerstve zahraničia podľa správ slovenskej misie z Moskvy a oficiálnych stanovísk Bratislavy, sa zmieňovala o chystanom prepustení zatknutých osôb a zrušení „ochrany“ sovietskeho zastupiteľstva. Materiál si vyžiadal aj vyslanec F. Tiso, prítomný na Slovensku, pričom využil možnosť celú vec osobne predložiť sovietskemu zástupcovi Puškinovi.¹⁴

Zhoršenie slovensko-sovietskych vzťahov v jeseni 1940, ktoré sa premietlo do oddialenia obchodných rokovaní, podľa názoru G. M. Puškina nastalo nie zo zámeru Slovákov, „ale z iniciatívy Nemcov“, konkrétne nemeckého vyslanca v Bratislave Manfreda von Killingera. Aktuálne politické úvahy sovietskeho diplomata vychádzali zo základnej tézy, že nemožno vôbec hovoriť o „nejakej vlastnej politike tohto bábkového štátu“. Ak sa „Slovensko nesnaží zlepšiť vzťah so Sovietskym zväzom“ – hlásil Puškin do Moskvy – záujem na tom majú Nemci, ktorí sa „mimoriadne boja nášho vplyvu“.¹⁵

Obnovené pozvanie slovenskej obchodnej delegácie do Moskvy, začiatkom novembra 1940, radil vyslanec F. Tiso urýchlene akceptovať. „Každé meškanie“ – telegrafoval – „môže znova vytvoriť nepredvídateľnú situáciu“. Obchodná delegácia vycestovala z Bratislavy 17. novembra večer berlínskym rýchlikom a viedol ju legačný radca Ing. Ján Országh, prednosta národohospodárskeho odboru ministerstva zahraničia. Na záver dvojtýždňových rokovaní bola slovensko-sovietska obchodná a plavebná zmluva podpísaná, spolu s prílohou o právnom postavení obchodného zastupiteľstva ZSSR, ako aj dohodou o výmene tovarov a platobnom styku. Oficiálne komuniké, zverejnené v sovietskej tlači prevzal onedlho aj denník *Slovák*.¹⁶

¹² Tamže, Telegram z Bratislavy. (Doručený 7. 9. 1940).

¹³ AVP RF, f. 0138b, 2-2-1, s. 6. Denník V. G. Dekanozova (9. 9. 1940).

¹⁴ SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegram G. Krna do Bratislavy (10. 9. 1940). Tamže, k. 222. Materiál MZV k septembru 1940.

¹⁵ AVP RF, f. 0138b, s. 189-193. Správa G. M. Puškina (5. 10. 1940).

¹⁶ SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegramy: z Moskvy 8. 11., z Bratislavy 9. a 23. 11. 1940; *Slovák* 17. 11. 1940, s. 3; 8. 12. 1940, s. 2.

Po návrate do Bratislavy navštívil Országh sovietskeho zástupcu a vyslovil poďakovanie za prijatie slovenskej obchodnej delegácie v Moskve. Za slovenských hospodárskych činiteľov vyhlásil, že „*sú veľmi spokojní s podpísanou dohodou a dúfajú v rozšírenie obratu tovaru*“. Na druhej strane, konštatoval Országh, politické kruhy „*sa neponáhľajú definovať svoj vzťah k tejto veci*“.¹⁷ Zvyčajným úradným schvaľovaním prešla dohoda do začiatku februára 1941 a výmena ratifikačných listín sa konala v Bratislave. Protokol podpísal sovietsky zástupca na Slovensku G. M. Puškin, za slovenskú stranu premiér a minister zahraničných vecí V. Tuka.¹⁸ Tým, ako určoval článok XIII., obchodná zmluva nadobudla platnosť. Diplomacia inicitíva, orientovaná na presadzovanie hospodárskych záujmov Slovenska smerom na východ, brzdená byrokratickými aj politickými prekážkami, dospela napokon k zmluvnému vyjadreniu pôvodných zámerov, ale väčšina predstáv a očakávaní slovenských ekonómov zostala iba v teoretickej rovine.

Pohľad slovenskej tlače na Moskvu sa od jesene 1940 formoval podľa oficiálne proklamovaného postoja Veľkonemeckej ríše. Bratislavské denníky v komentároch k dotvoreniu osi Berlín – Rím – Tokio paktom Nemecka, Talianska a Japonska, podpísaným v ríšskom hlavnom meste 27. septembra, preberali vyhlásenia nemeckých médií o trvajúcom „priateľskom pomere“ Nemecka s Ruskom. Svojich čitateľov oboznámil *Slovák* aj so stanoviskom k paktu troch veľmocí publikovaným v moskovskej *Pravde*. Zdôrazňoval sa tu predovšetkým nezmenený charakter „politického statusu“ medzi zmluvnými stranami a Sovietskym zväzom. O návšteve V. M. Molotova v Berlíne a jeho rozhovoroch s Joachimom von Ribbentropom, v polovici novembra 1940, písal ústredný slovenský denník vo výraznej grafickej úprave na titulných stranách. Medzinárodnopolitické úvahy vychádzali z tézy, že „*v rámci usporiadania Európy a Ďalekého východu bude aj ZSSR hrať veľkú a rozhodujúcu úlohu*“.¹⁹ Spravodajstvo k nemecko-sovietskym rokovaniam zatlačilo do pozadia drobný oznam o blahoželaní predsedu slovenskej vlády a ministra zahraničia V. Tuku k štátnemu sviatku ZSSR.²⁰ Bratislavské ministerstvo zahraničia sa od slovenského vyslanca z Moskvy pokúšalo zistiť skutočný cieľ Molotovovej cesty, ale F. Tiso telegrafoval, že „*každý len háda o čo môže ísť*“. Napokon sa z kompetentných miest dozvedel, že sa neráta „*s podpisom nejakej ďalekosiahlej dohody*“.²¹ Základným zdrojom informácií zostávali pre slovenské denníky ríšske tlačové agentúry. K výmene sovietskeho vyslanca v Berlíne a nástupu „silného muža“ V. G. Dekanozova do tejto funkcie, prevzal *Slovák* nemecký komentár,

17 AVP RF, f. 0138b, 2-1-4, s. 13. Denník G. M. Puškina (25. 12. 1940).

18 Tamže. F. 0138b, 2-4-1, s. 221. Výmena ratifikačných listín obchodnej dohody medzi ZSSR a Slovenskom.

19 *Slovenská politika* 29. 9. 1940, s. 1; *Slovák* 1. 10. 1940; 12.-13.-15. 11. 1940.

20 *Slovák* 13. 11. 1940, s. 3. Blahoželanie k štátnemu sviatku ZSSR.

21 SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegram F. Tisa (13. 11. 1940).

podľa ktorého tento krok vyjadril stanovisko sovietskej vlády k Berlínu, ako „najdôležitejšiemu centru európskej politiky“.²²

Sovietska diplomacia sa v kontaktoch s Nemcami opatrne vyhýbala možným rušivým momentom. K citlivým otázkam patrilo aj postavenie Slovenska v záujmovej oblasti Ríše. Keď moskovská *Pravda* 16. novembra v doslovnom znení publikovala vyše roka starú nemecko-slovenskú „ochrannú zmluvu“ z 23. marca 1939, bola to, písal vyslanec Tiso „vec veľmi nápadná – lebo nezvyklá“. Sami nemeckí diplomati v Moskve, prekvapení zverejnením dokumentu, hľadali príčiny tohto kroku. Bratislavskému centru radil Tiso „dotaz na Puškina“. Na oficiálnej večeri u V. Tuku bol sovietsky zástupca touto otázkou dosť zaskočený: o veci nemal žiadne informácie a musel argumentovať pravdepodobným zámerom novín „zoznámiť čitateľov so Slovenskom“. Do denného záznamu, určeného pre komisariát zahraničných vecí, G. M. Puškin potom napísal: „Pripomínať Slovákom ich závislosť od Nemcov by sa nemalo. Tiež si nemyslím, že by tento fakt bol priaznivo prijatý v Nemecku.“²³ V Londýne, na ministerstve zahraničia exilovej vlády ČSR, sa domnievali, že zverejnenie slovensko-nemeckej ochrannej zmluvy súvisí s nedávnou berlínskou návštevou V. M. Molotova. Ak aj Rusko uznalo Slovensko tým, že tam poslalo svojho vyslanca – uvažoval Hubert Ripka – dnes, zverejnením ochrannej zmluvy vlastne uznalo, „že Hitler má Slovensko skutočne v ochrane“. Český politik si však nevedel predstaviť, že by „Rusko natrvalo prijalo Nemecko na Slovensku“.²⁴

Letný pohľad do niektorých bratislavských novín z novembra 1940 dokumentuje horlivosť, s akou oficiálna propaganda zdôrazňovala slovensko-nemecké väzby. Po Maďarsku a Rumunsku dostalo aj Slovensko pozvánku, aby predseda vlády a minister zahraničia V. Tuka v Berlíne pripojil svoj podpis k paktu troch veľmocí Osi. Stalo sa tak v nedeľu 24. novembra o 13. hodine a ústredný politický denník opisoval tento okamih ako „medzník slovenských národných dejín“. Vyhlásenie poslaneckého klubu HSLS, že „Slovensko prvý raz v dejinách uplatnilo sa ako medzinárodný politický činiteľ“, publikoval denník *Slovák* v centre titulnej strany. Na zasadnutí Snemu, pri schvaľovaní protokolu o pristúpení Slovenska k nemecko-taliansko-japonskému paktu, spravodajca zahraničného výboru František Hrušovský hovoril o vstupe najmladšieho štátu sveta „na javisko svetovej histórie“, kde mal mať „podiel na budovaní nového svetového poriadku“, po boku veľmocí.²⁵ V informácii pre Moskvu G. M. Puškin cha-

22 *Slovák* 27. II. 1940, s. 2. Správa Transkontinent Press, Berlín.

23 SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegram F. Tisa (16. II. 1940); AVP RF f. 0138b, 4-4-3, s. 195. Záznam G. M. Puškina.

24 Československo-sovietské vzťahy v diplomatických jednaniach 1939 – 1945. Dokumenty. Díl 1. (Eds.) J. NĚMEČEK – H. NOVÁČKOVÁ – J. ŠTOVÍČEK – M. TEJCHMAN. Praha 1998. Záznam z 19. II. 1940, s. 164-165.

25 *Slovák* 26. – 27. – 29. II. 1941; Snem Slovenskej republiky 1941. Stenografická správa o zasadnutí v Bratislave 6. 2. 1941, s. 9.

rakterizoval pripojenie Slovenska k paktu ako „čisto formálny akt, ktorý nemení nič na postavení tejto krajiny“. Najnovší bratislavský vtíp o pristúpení Maďarska, Rumunska a Slovenska k paktu troch veľmocí, písal Puškin, „to označuje ako ‚zimnú pomoc‘ Nemecku“. V situácii Slovenska, podľa ruského diplomata, neboli však takéto vtípy „celkom na mieste“.²⁶

Január 1941 začínal celkom nenápadne, z Bratislavy do Moskvy smerovali diplomaticky zdvorilé novoročné pozdravy a sovietski činitelia za tieto prania sucho a krátko poďakovali. Denník *Slovák* publikoval prejav ríšskeho ministra propagandy Josepha Göbbelsa, prednesený pre novinárov v berlínskom zahraničnom klube a do titulku zdôraznil: „*Nepravdivé správy o rozdvojení medzi Nemeckom a ZSSR*“. K otázke nemecko-sovietskych vzťahov sa v bratislavskom denníku objavili viaceré optimistické komentáre, prevzaté z nemeckých zdrojov. A zatiaľ v dôverných kruhoch Adolfa Hitlera už mesiac poznali historické 21. nariadenie, vydané z hlavného stanu Führera 18. decembra 1940: plán vojenského útoku na Sovietsky zväz „*der Fall Barbarossa*“.²⁷

V oficiálnych kontaktoch medzi Bratislavou a Moskvou pokračovala protokolárna rutina, bratislavský snem schválil slovensko-sovietsku obchodnú a plavebnú zmluvu, stredoeurópske oddelenie zahraničného komisariátu starostlivo dopĺňalo nové materiály pod značkou „Slovensko“. Dohoda o výmene tovaru ako súčasť obchodnej zmluvy predpokladala aj nákup sovietskych filmov, o ktoré slovenskí činitelia, vrátane Tuku, pred necelým rokom prejavovali živý záujem. Časy sa však zmenili.

Zvedavosť Bratislavčanov voči moskovským novinkám nadobúdala príchut' zakázaného ovocia už tým, že na premietanie sovietskeho dokumentárneho filmu *Mannerheimova línia* a spravodajského žurnálu v nemeckom jazyku, sa všetkých 500 pozvánok do kina *Nástup* rozosielalo iba so súhlasom ministerstva zahraničných vecí. V novinách bola až v deň premietania, 30. januára, zverejnená krátka správa, ale i to stačilo, zaznamenal Puškin, „aby celý deň zvonili telefóny zastupiteľstva: najrôznejšie osoby nás prosili o lístky“. Väčšinu žiadateľov museli, i keď s veľkou lútosťou, odmietnuť, ak sa chceli vyhnúť „*nepríjemnostiam so slovenským ministerstvom zahraničia*“. Veľký záujem bratislavských divákov inšpiroval Puškina k rozhodnutiu pokúsiť sa získať povolenie slovenskej cenzúry a premietat' tu ďalší dokumentárny film – *Na Dunaji*.²⁸

26 AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 1-9. List G. M. Puškina (21. 12. 1940).

27 AVP RF, f. 0138b, 2-1-3, s. 1-4. Výmena telegramov medzi Bratislavou a Moskvou k Novému roku 1941; *Slovák* 11. a 12. 1. 1941; *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939 – 1945*. (Ed.) W. HUBATSCH. Frankfurt/M. 1964, s. 84.

28 AVP RF, f. 0138b, 2-1-4, s. 28-29. Denník G. M. Puškina (30. 1. 1941).

V polovici februára 1941 sa sovietska byrokracia postarala G. M. Puškinovi o zvláštne prekvapenie, keď sa z úradných prípisov z Moskvy musel dovŕtiť, že „Slovensko teraz patrí do oddelenia Blízkeho východu“. O neočakávanom preradení Slovenska, vykonanom bez udania dôvodu, informoval bratislavské ministerstvo zahraničia vyslanec F. Tiso a vzápätí požiadal o prijatie u vedúceho oddelenia pre Blízky východ N. V. Novikova. Presun slovenských otázok z oddelenia strednej Európy, podľa oficiálneho vysvetlenia, bol čisto praktickou úvahou „o racionálnejšom rozdelení práce“ medzi jednotlivými oddeleniami komisariátu zahraničných vecí. O nejaký čas došlo zrejme k ďalšej organizačnej zmene: v materiáloch z druhej polovice mája sa Novikov podpisoval ako vedúci oddelenia balkánskych krajín.²⁹ V Moskve tak Slovensko „prestahovali“ napokon na Balkán.

Denné záznamy sovietskeho diplomatického zástupcu a politickej správy z Bratislavy, okrem aktuálnych informácií, prinášali širšie koncipované úvahy o mieste Slovenska v nacionalistickom vojnovom programe. Záujem Nemcov, usudzoval Puškin, motivovala možnosť „využiť tento maličký európsky štát vo funkcii hlbokého tyla, takmer nedosiahnuteľného pre protivníka“. Z tohto dôvodu malo Slovensko navonok, písal Puškin, „všetky atribúty nezávislého štátu“ a nazývali ho „vzorom“ pre štátne útvary „novej Európy“. Sovietsky diplomat, v dostupných mediách, pozoroval tiež pôsobenie nemeckého vyslanca von Killingerera a uvažoval o súvislostiach jeho aktivity s narastaním napätia v slovenskej vnútornej politike.³⁰ Súkromná iniciatíva nemeckého vyslanca sa dostala zrejme do rozporu s oficiálnou líniou Berlína, kde momentálne nemali záujem uskutočniť na Slovensku zásadné zmeny. Po odvolaní Killingerera a jeho preložení do Bukurešti nastúpil do funkcie nemeckého vyslanca v Bratislave Hans Elard Ludin. V komentári k príchodu Ludina vychádzal ruský diplomat zo záveru o príprave Ríše k vážnej vojenskej operácii na Balkánskom polostrove. „Za týchto podmienok“, písal Puškin, „komplikovať situáciu v tyle, ktorým bude Slovensko pre nemecké vojská v neďalekej budúcnosti, nie je v záujme Nemcov“. Odmietavý postoj oficiálnej nemeckej politiky k snahám odstrániť Jozefa Tisa, uvažoval sovietsky zástupca, vyplýva aj z nechuti Nemcov „rozhádzať si to s Vatikánom“.³¹

Veľký význam pre Nemcov, uzatváral Puškin, malo Slovensko „zvlášť v prípade prudkého zhoršenia vzťahov medzi Sovietskym zväzom a Nemeckom“. Otázkou stability vzájomného vzťahu veľmocí, dôležitých z hľadiska medzinárodného postavenia slovenského štátu, sa bratislavské ministerstvo zahraničia zaoberalo ešte za éry Ďurčanského.

²⁹ Tamže, 2-1-1, s. 21. List G. M. Puškina (11. 2. 1941); 2-1-3, s. 1. Denník N. V. Novikova (28. 2. 1941); SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. List F. Tisa (26. 2. 1941).

³⁰ AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 1-2. Správa G. M. Puškina (21. 12. 1940).

³¹ Tamže, s. 10-20. Správy a denník G. M. Puškina (Január 1941).

Vyslanec F. Tiso v Moskve neraz hľadal informácie u šéfa nemeckej misie Schulenburga. V lete 1940 informoval Tiso o rozhovore, v ktorom nemecký vyslanec „rozhodne poprel možnosť konfliktu so ZSSR. Podobné správy môže vymyslieť len anglická propaganda, pretože pomer Nemecka a ZSSR je aj naďalej nezmenený, t. j. dobrý.“³² Schválenie slovensko-sovietskej obchodnej zmluvy bratislavským snemom a nasledujúca výmena ratifikačných listín začiatkom februára 1941 v Bratislave, jednoznačne potvrdzovala vážny záujem Slovenska o vzájomné hospodárske styky s Moskvou. Ich realizácia však závisela od vývoja nemecko-sovietskych vzťahov. K problému sa slovenský vyslanec F. Tiso vrátil pri stretnutí s N. V. Novikovom v moskovskom úrade: spomenul správy „vychádzajúce zrejme z Anglicka o tom, že v blízkom čase sa medzi Nemeckom a Sovietskym zväzom odohrá vojenská zrážka“. V odpovedi Novikov odmietol podobné správy ako nepodložené, zdôraznil existenciu „úplne dobrých“ sovietsko-nemeckých vzťahov a vyjadril počudovanie nad tým, o aké dohady sa opierajú reči o nadchádzajúcej „údajnej sovietsko-nemeckej zrážke“. Slovenský vyslanec, podľa Novikovovho zápisu, „s určitou závisťou a obšírne“ hovoril o veľkosti a sile Sovietskeho zväzu, ktorý preto „môže viesť celkom samostatnú politiku a nezapájať sa do vojny na žiadnej strane“.³³

V Bratislave, po živom ohlase z januára 1941, sa začiatkom mája zopakovalo neverejné premietanie sovietskych filmov vo veľkej sále Reduty. Pozvaným hosťom: ministrom, politickým, spoločenským a kultúrnym činiteľom, ako aj zástupcom diplomatického zboru predstavili dva filmy. Z nich, zapísal si Puškin „Hudobná história vyvolala u divákov pohnutie, no so záujmom si prezreli tiež film *Bojová mladosť*“. Predstavovanie sovietskych filmov v Bratislave sa však stretávalo so stále väčšími ťažkosťami: obchodné firmy sa zdráhali tieto filmy nakupovať, cenzúra ich odmietala povoľovať, v čom ruský diplomat badal priamo „smernice Nemcov“. Odporúčal preto dočasne sa vzdať verejných premietaní a „nevnucovať Slovákom predaj našich filmov“. Príslušné oddelenie moskovského komisariátu pre zahraničie pokladalo návrh G. M. Puškina „v súčasných podmienkach za správny“.³⁴

Od marca 1941 pôsobil v Bratislave v zmysle ratifikovanej dohody sovietske obchodné zastupiteľstvo a jeho vedením bol poverený Dmitrij Morozov. Z Moskvy upozorňoval vyslanec F. Tiso ministerstvo zahraničia na príchod 9 členov obchodného zastupiteľstva a pripomenul, že „diplomatické výhody“ patria iba náčelníkovi a jeho dvom nástupcom. Slovenský vyslanec predpokladal, že členovia zastupiteľstva sa v Bratislave nebudú zapodievať obchodom, ale „vecami obchodno-politicko-špiónáž-

³² AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 53. Správa za rok 1940; SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegram 20. 7. 1940.

³³ AVP RF, f. 0138b, 2-1-3, s. 1. Denník N. V. Novikova (28. 2. 1941).

³⁴ Tamže, 2-1-4, s. 49. Denník G. M. Puškina (8. 5. 1941). Tamže, 2-1-2, s. 3. Anotácia.

nymi“ a budú hľadať styky so slovenskými občanmi. Preto sa mal zabezpečiť stály dozor, nie tak diletantsky, písal F. Tiso, ako v auguste a septembri minulého roku, ale „spôsobom nenápadným“. Bratislavské ministerstvo zahraničia, na podnet vyslanca Tisa, požiadalo v polovici apríla 1941 ministerstvo vnútra dať príkaz Ústrediu štátnej bezpečnosti (ÚŠB) „aby pozorovanie činnosti sovietskeho vyslanectva a obchodného zastupiteľstva bolo uskutočnené čo najbedlivejšie, ale pritom najdiskrétnejšie“. Prísny postih slovenských občanov, ktorí by bez diplomatického alebo obchodného dôvodu nadväzovali kontakty s personálom sovietskeho zastupiteľstva, navrhol F. Tiso s odvolaním sa na „sovietske vrchnosti“, ktoré v Moskve postupujú takým istým spôsobom. Ku koncu mája 1941 sa ÚŠB obrátilo na bratislavské ministerstvo zahraničia so žiadosťou, aby slovenská misia v Moskve dostala príkaz včas oznámiť mená diplomatov alebo iných osôb, ktorým vyslanectvo udelilo vstupné alebo tranzitné víza. Na záver prípisu prednosta ÚŠB poznamenal: „Vyslanectvo ZSSR a jeho členovia sú pod stálym dozorom, ale dosiaľ nič pozoruhodného nebolo zistené.“³⁵

Vojenskú akciu nacistického Nemecka v Juhoslávii oznámil denník *Slovák* mimoriadnym vydaním 6. apríla a o dva dni už vítal „Vítazný začiatok nemeckej ofenzívy na Balkáne“. Sovietsky zástupca v Bratislave G. M. Puškin informoval Moskvu o tom, že „Slovensko prvé pretrhlo diplomatické styky s Juhosláviou, hneď ako sa dozvedelo o útoku Nemecka“. Vstup maďarskej armády na juhoslovanské územie a okupáciu pohraničných oblastí Chorvátska slovenská tlač nekomentovala, publikovala iba oficiálnu proklamáciu o prevzatí ochrany nad tamjším maďarským obyvateľstvom. Väčší záujem prejavil ústredný bratislavský denník o vyhlásenie samostatnosti Chorvátska a diplomatické uznanie tohto štátu Nemeckom, Talianskom aj Slovenskom. Táto skutočnosť neušla pozornosti sovietskeho zástupcu.³⁶

Nedeľu 20. apríla 1941 prežila Bratislava, slovami nadšeného reportéra „v znamení veľkolepých osláv Vodcu a ríšskeho kancelára Adolfa Hitlera“. Ulice sa topili v mori slovenských a nemeckých štátnych zástav, obloky domov na hlavných námestiach venčili trikolóry v národných farbách, pred SND stála čestná tribúna upravená svojou zadnou stenou v podobe slávobrány, stojacej na mohutných pilieroch. Na zadnej stene slávobrány bol uprostred umiestnený veľký obraz oslávenca a po oboch stranách, medzi piliermi, sa striedali gardistické a nemecké zástavy. Narodeniny „zjednotiteľa nemeckého národa a tvorcu novej Európy“, pripomínalo rozšírené číslo denníka *Slovák*, s portrétom nacistického vodcu na titulnej strane. Nemecký vyslanec v Bratislave H. E. Ludin, po predpoludňajšej akadémii v SND, usporiadal pre vedúcich slovenských činiteľov, zástupcov diplomatického zboru a ďalšie osobnosti slávnostný obed.

35 SNA MZV SŠ, Sovietske vyslanectvo v Bratislave, k. 221. Materiály z 19. 3., 21. 4. a 29. 5. 1941.

36 *Slovák* 6., 8., 9., 11. a 16. 4. 1941; AVP RF, f. 0138b, 2-1-1, s. 137. Informácia G. M. Puškina (23. 4. 1941).

V zdravici na Führera prezident Jozef Tiso, písal *Slovák*, vyzdvihol, „že my slovenský národ, stáby Benjamin medzi národmi, čo budujú novú Európu, vidíme v Adolfovi Hitlerovi otca tej veľkej rodiny národov, do ktorej sme sa hlásili medzi prvými a boli sme Führerom tak ľudsky pochopení. Adolf Hitler je pre nás skutočným otcom a práve preto dnes, v deň jeho narodenín, Slováci ako statočné deti dávajú mu svoju lásku, akoby wuitú v kyticu.“ Za to, že Führer vzal slovenský národ pod svoju ochranu, hovoril ďalej prezident, „sú mu Slováci nesmierne vďační a túto svoju vďačnosť chcú oplácať synovskou oddanosťou a vernosťou voči veľkej osobnosti Führera“. K záznamu hlavných myšlienok tejto zdravice G. M. Puškin, prítomný na obede ako vedúci sovietskej misie, pripojil stručný komentár: prezident Tiso predniesol „prejav nevídaný vo svojom päťolizáčstve“.37

V Moskve, pri odchode na slušobnú cestu do bratislavského centra, vyslanec F. Tiso oznámil protokolárnemu oddeleniu komisariátu zahraničaných vecí poverenie prvého tajomníka misie Gejzu Krna povinnosťami chargé d'affaires. Nasledujúce odvolanie Tisa z vyslaneckého postu v Sovietskom zväze prijal sovietsky diplomatický zástupca na Slovensku ako prekvapujúci politický krok a pokúsil sa zistiť dôvody tohto rozhodnutia slovenskej vlády. Priamu otázku, pri stretnutí na oficiálnom podujatí v Bratislave, položil Puškin samotnému prezidentovi a dostal diplomatickú odpoveď: „v tomto čase je lepšie mať vyslanca, ktorý nie je viazaný rodinou“.38

Nasledujúce udalosti sa odohrávali v zrýchlenom tempe. Ministerský predseda si v apríli dal zavolať Juliána Šimka a oznámil mu, že musí odísť do Moskvy za slovenského vyslanca. Námiety právnika, ktorý nikdy predtým nepôbil v diplomatických službách, Tuka neakceptova.39 Na moskovskom komisariáte pre zahraničie požiadal Krno o prijatie u M. V. Novikova, vedúceho blízkovýchodného oddelenia, do ktorého bolo v tom čase začlenené Slovensko. Podľa protokolárnych zvyklostí slovenský predstaviteľ 25. apríla odovzdal dva spisy: oznámenie o odvolaní F. Tisa a žiadosť slovenskej vlády o súhlas s menovaním JUDr. J. Šimka za nového slovenského vyslanca. Sovietska administratíva konala v tomto prípade neobyčajne rýchlo a Krno už o štyri dni preberal agrément pre mimoriadneho a splnomocneného vyslanca SR v Sovietskom zväze. Do Bratislavy tajomník slovenskej misie hlásil: „Pán Novikov sa ani slovom nepýtal na dôvod odvolania F. Tisa, ani sa nepýtal na osobu J. Šimka.“40

37 *Slovák* 20. 4. 1941. Slávnostné číslo (20 strán), s. 3-4; AVP RF, f. 029, 5-29-42, s. 187-188. Záznam G. M. Puškina (20. 4. 1941).

38 AVP RF, f. 138b, 2-1-2, s. 36. Nóta slovenskej misie (13. 4. 1941); f. 0138b, 2-1-4, s. 48. Denník Puškina (23. 4. 1941).

39 SNA, f. NS, inv. č. 42, Tn ľud 7/46. A – 995. Výpoveď J. Šimka.

40 AVP RF, f. 0138b, 2-1-3, s. 3, 6. Záznamy Novikova (25. a 29. 4. 1941); SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Správa G. Krna (30. 4. 1941).

Korektný postoj Slovákov a „tunajších Nemcov“ k sovietskemu zastupiteľstvu v Bratislave ešte koncom apríla 1941 viedol G. M. Puškina k záveru, že v najbližšom čase nedôjde k žiadnym podstatným zmenám v nemecko-sovietskych vzťahoch. Sovietsky diplomatický zástupca zaznamenal mnohé prejavy vojnových príprav, ale nebol si istý pokiaľ išlo o zámery Nemcov a skutočný zmysel ich aktivity na Slovensku. Sledovanie sovietskej misie, na rozdiel minulého roku, nemalo podľa Puškina „*taký drzý charakter*“. Keď sa moskovský komisariát pre zahraničie zaujímal prečo v poslednom čase dostáva zo Slovenska „*nedostatočné informácie*“, Puškin upozorňoval na zhoršené komunikačné možnosti. Nemci veľmi pozorne sledujú sovietske vyslanectvo, konštatoval, „*a robia všetko, aby pozbavili vyslanectvo každej možnosti mať kontakty so Slovákami a s diplomatickým zborom*“.⁴¹ Vzťahy medzi Moskvou a Berlínom videl Puškin cez oficiálnu sovietsku optiku, no v bratislavskom prostredí sa stretával s odlišnými úvahami. „*Za posledné mesiace bola Bratislava plná zvestí o akoby nastávajúcej vojne medzi ZSSR a Nemeckom*“ – hlásil v máji 1941 do Moskvy.⁴²

Motívom „nemecko-sovietskeho pomeru“ sa v polovici mája znova zaoberal úvodníkový blok denníka *Slovák*. Polemiku so zahraničnými „výmyslami“ o napätí medzi ZSSR a Osou prevzala redakcia od nemeckej spravodajskej kancelárie DPS. Východiskovou tézou sa stalo často opakované tvrdenie: „*Nemecko-sovietske priateľstvo prekvapilo už svojím vznikom celý svet, preto sa s ním niektorí nemôžu zmieriť a násilne hľadajú dôkazy pre opak tejto skutočnosti*“.⁴³ Ríšska propaganda ďalej vytvárala zahraničnopolitické mystifikácie, Európa s napätím očakávala budúce udalosti, v bratislavských kuloároch sa stále viac hovorilo o nemecko-sovietskej vojne a 30. mája 1941 odcestoval do Moskvy nový slovenský vyslanec.

S moskovskými diplomatickými kruhmi sa počas mája 1941 lúčil Fraňo Tiso: nemecký vyslanec gróf Schulenburg dával pre odchádzajúceho zástupcu Slovenska oficiálne raňajky, na ktorých sa zúčastnili vedúci predstavitelia ďalších misií aj s manželkami, záverečná audiencia u V. M. Molotova sa odohrala v piatok, 23. mája. Na rozlúčku s Moskvou chcel Fraňo Tiso úspešne navštíviť zámer, pre ktorý sa už vyše roku mimoriadne angažoval a konečne vybaviť oslobodenie bývalého poľského konzula v Bratislave Wáclava Zaciňského, od sovietskej vojenskej akcie proti Poľsku internovaného v ruskom koncentračnom tábore. Po odvolaní z vyslaneckého postu F. Tiso ešte v prvých májových dňoch napísal osobný list V. M. Molotovovi s opisom celého priebehu žiadostí a urgencií v prospech Zaciňského. Svoju aktivitu zdôvodnil Tiso želaním „*vyjadriť vďaka človeku, ktorý v svojom čase urobil veľa dobrého pre môj národ*“.

41 AVP RF, f. 0138b, 2-1-2, s. 1, 2. Anotácie na správy G. M. Puškina z 23. 4. a 28. 5. 1941.

42 Tamže, s. 144. Správa G. M. Puškina (20. 5. 1941).

43 *Slovák* 13. 5. 1941, s. 1.

Po ďalšej Tisovej urgencii u vedúceho protokolárneho oddelenia pre zahraničie, pozvali G. Krna, poverenca pre veci Slovenska, na balkánske oddelenie. Zástupca vedúceho oddelenia I. A. Burmistenko 2. júna oznámil Krnovi, že kompetentné sovietske orgány vyslovili súhlas s tým, aby Zaciňský dostal povolenie na výjazd zo Sovietskeho zväzu. O dva týždne prevzal Krno fotografie spolu s údajmi potrebnými na vydanie pasu a dozvedela sa, že po vybavení dokumentu môže Zaciňský ihneď vycestovať do Istanbulu.⁴⁴ Poľský diplomat sa zachránil.

Na ministerstve zahraničných vecí v Bratislave pred odchodom do Moskvy, vyslanec Julián Šimko nedostal od Tuku žiadne osobitné inštrukcie. Iba vedúci politického odboru Jozef Mračna poskytol novému slovenskému diplomatovi všeobecný návod, „aby robil to, čo Nemci“.⁴⁵ Úvodné protokolárne stretnutia absolvoval J. Šimko 5. a 6. júna u námestníkov ľudového komisára pre zahraničie A. J. Vyšinského a S. A. Lozovského. Svoje poverovacie listiny odovzdal slovenský vyslanec 9. júna 1941 v Kremli, predsedovi prezídia Najvyššieho sovietu ZSSR M. J. Kalininovi, v prítomnosti Vyšinského a Novikova. Na prijatí v slávnostnej audienčnej sieni sprevádzali vyslanca ďalší predstavitelia slovenskej misie: legačný tajomník G. Krno a tlačový atašé M. Gacek. Protokolárna návšteva nového slovenského vyslanca u N. V. Novikova, tentoraz už vedúceho oddelenia balkánskych krajín, sa konala 11. júna. V ten istý deň Šimko písal na vyslanectvo v Berlíne, kde sa počas cesty na nové pôsobisko koncom mája zastavil: žiadal, aby vyzdvihli a súrne vyexpedovali úradnú batožinu so záclonami a inými vecami potrebnými pre moskovskú misiu. Ešte o týždeň, 18. júna 1941, denník *Slovák* zverejnil snímku z oficiálneho prijatia J. Šimka v Kremli.⁴⁶

Výnos Najvyššieho sovietu ZSSR z mája 1941 o zahraničných diplomatických službách rozhodol o zmene názvu funkcie sovietskeho zástupcu v Bratislave G. M. Puškina: stal sa mimoriadnym a splnomocneným vyslancom, zastupiteľský úrad sa už oficiálne označoval ako Misia Sovietskeho zväzu na Slovensku. Bratislavské ministerstvo zahraničia, v spolupráci s ÚŠB, sledovalo predovšetkým osobné kontakty slovenských občanov so sovietskou misiou a obchodným zastupiteľstvom. Vyslanec Puškin, sprevádzaný atašé I. A. Zajcevom, 11. júna osobne navštívil ministerstvo a poukázal na nové incidenty, vyvolané aktivitou polície. Išlo o podobné prejavy ako v septembri minulého roku, keď sa ich riešenie dostalo až na oficiálne miesta do Moskvy. Sovietsky vyslanec zdvorilo žiadal, aby ministerstvo zahraničia pomohlo pri odstraňovaní uvedených zjavov a to aj „v záujme udržania dobrých vzťahov medzi oboma

44 SNA MZV SŠ, k. 40. (Telegramy 21. a 25. 5. 1941); AVP RF, 138b, 2-1-1, s. 51. Materiály z mája a júna 1941.

45 SNA, f. NS, inv. č. 42. Tn ľud 7/46. A – 995. Svedecká výpoveď J. Šimka.

46 SNA MZV SŠ, ZÚ v Moskve, k. 198. Telegramy z Bratislavy a Moskvy (29. 5., 6. 6. 1941). List J. Šimka (11. 6. 1941); AVP RF, f. 0138b, 2-1-3, s. 9. Návšteva J. Šimka u N. V. Novikova (11. 6. 1941).

štátmi“. V informácii adresovanej ÚŠB ministerstvo žiadalo urýchlene vyšetriť predmetnú sťažnosť a zároveň podať správu „aký výsledok mal doposiaľ dozor, resp. či podľa tohto výsledku je treba udržať dozor naďalej v nezmenšenej miere“.47

Do polovice júna 1941 získali vedúci sovietski politici, aj sám J. V. Stalin, množstvo informácií zo spravodajských a diplomatických zdrojov o prípravách hitlerovského Nemecka na útok proti Sovietskemu zväzu. A v tejto situácii tlačová kancelária TA SS, s odvolaním sa na „zodpovedné kruhy v Moskve“, 14. júna 1941 publikovala oficiálne vyhlásenie, odmietajúce ako „očividné nezmysly“ správy britskej a inej zahraničnej tlače o sústreďovaní nemeckých vojsk na sovietskych hraniciach. Agentúra bola splnomocnená oznámiť, že „tieto chýry sú nešikovne pozliepanou propagandou síl nepriateľských ZSSR a Nemecka“. Neskôr, po vojne, vysokopostavení sovietski činitelia hovorili o vyhlásení ako o zvyčajnej „diplomatickej sondáži“, i keď v čase zverejnenia prehlbilo všeobecnú dezorientáciu. Vyslanec G. M. Puškin 15. júna odcestoval na konzultácie do Moskvy a na Slovensko sa už nevrátil. Verbálna nóta sovietskej misie informovala slovenské ministerstvo zahraničia, že povinnosti *chargé d'affaires* preberá prvý tajomník vyslanectva S. A. Afanasiev.48

V nedeľu 22. júna 1941 Afanasiev do úradného denníka zapísal: „Skoro ráno sa Misia dozvedela o útoku Nemecka na Sovietsky zväz.“ Bratislava mala pred sebou napínavý deň a prezident Jozef Tiso, ako každú nedeľu, trávil v Bánovciach. Ríšsky vyslanec na Slovensku oficiálne informoval premiéra a ministra zahraničných vecí Vojtecha Tuku o začiatku protisovietskej vojny: zašiel za ním ešte dopoludnia, sprevádzaný vyslancom Talianska. Vtedy, podľa vyjadrenia Tuku, citovaného denníkom *Slovák* „nebolo žiadnej pochybnosti, či sa má tiež Slovensko zúčastniť na tomto boji“. O udalostiach telefonovali prezidentovi. Ministerský predseda ubezpečil prítomných zástupcov Osi, že pretrhne všetky diplomatické kontakty so Sovietskym zväzom a dal si zavolať S. A. Afanasieva. Verbálna nóta, v mene slovenskej vlády, oboznámila sovietsku misiu s daným stavom. Telegrafické spojenie s Moskvou už bolo prerušené, preto ministerstvo zahraničia vysielalo pre slovenského vyslanca rádiovú výzvu. Denník *Slovák* v mimoriadnom vydaní písal o začiatku gigantického zápasu a napoludnie už minister vnútra Alexander Mach rečnil pred SND nastúpeným gardistom o „zúčtovaní s najnebezpečnejším nepriateľom“.49 Na žiadosť ministerstva zahraničia orgány ÚŠB už od nedeľného rána, v odstupe 400 metrov od budovy sovietskej misie na Gunduličovej ulici v Bratislave, zosilnili poli-

47 SNA MZV SŠ. Sovietske vyslanectvo v Bratislave, k. 221. Nóty zo 14. a 17. 5. 1941; Informácia pre ÚŠB (16. 6. 1941).

48 Tamže, MZV potvrdzuje prijatie verbálnej nóty z 15. 6. 1941; Vyhlásenie TA SS zo 14. júna 1941 pozri VOLKOGONOV, D.: Triumf a tragédia. Zv. 2. Bratislava 1990, s. 114-115.

49 AVP RF, f. 0138b, 2-1-4, s. 57. Denník S. A. Afanasieva (22. 6. 1941); SNA, f. NS, inv. č. 42, Tn ľud 7/46. Dr. V. Tuka; *Slovák* 22. – 24. – 26. 6. 1941.

cajnú ochranu. Na všetkých okolitých uliciach stáli agenti ÚŠB v civile, aby mohli upozorniť na podozrivú aktivitu. Demonštrácie pred sovietskym vyslanectvom, podľa názoru oficiálnych miest, sa dali naisto očakávať. Na policajnom riaditeľstve bol pripravený v plnej pohotovosti aj oddiel 20 uniformovaných mužov. Diplomatické auto Misie bolo o 9.25 pristavené k budove, o niekoľko minút odišlo do mesta a vrátilo sa asi o hodinu. Šofér vošiel dnu a voz nechal zaparkovaný na ulici. Služba ÚŠB dostala okolo 11 hodiny hlásenie, že k budove sovietskej misie sa blíži dav ľudí, 250 až 300 osôb. Kým stihol doraziť pohotovostný policajný oddiel, demonštrujúci dav kameňmi rozbil na budove niekoľko oblokov, prevrátil auto stojace pred budovou a podpálil ho. Polícia zatlačila výtržníkov do vedľajších ulíc a tam ich rozhнала. Privolaným hasičom sa po dlhšom čase podarilo horiace auto uhasiť, ale dovtedy už celkom zhorelo. Po vychladnutí dopravili voz na dvor policajného riaditeľstva. Hlavných vinníkov incidentu, konštatuje úradná správa, sa nepodarilo identifikovať. S. A. Afanasiev telefonicky protestoval na ministerstve zahraničných vecí, na čo vedúci protokolu vyslovil poľutovanie a prišiel sa osobne ospravedlniť.⁵⁰

Nedeľný večer v Bratislave vyvrcholil na námestí pred SND, kde sa konala organizovaná manifestácia. K zhromaždeným prehovoril náčelník oddelenia propagandy T. J. Gašpar a štátny tajomník Franz Karmasin. Na záver vyzvali všetkých prítomných „*k vzornej disciplíne*“ a po odznení nemeckej bojovej piesne manifestácia skončila. Do kancelárie Jozefa Tisa, v pondelok ráno 23. júna, sa dostavil premiér Tuka a oznámil mu, že podľa dohody s nemeckým vyslancom slovenské vojsko pochoduje k východným hraniciam, čím postavil prezidenta pred hotovú vec. Za týchto okolností, ako neskôr konštatoval, nechcel Tiso nič dodatočne predstierať a vlastnoručne napísal koncept telegramu Adolfovi Hitlerovi, že slovenský národ nastupuje svoje miesto „*v obrane európskej kultúry*“.⁵¹

V dennom zázname z 23. júna si Afanasiev stručne zapísal: „*Dnes Slovensko vypovedalo vojnu Sovietskemu zväzu.*“ Od ministerstva zahraničia žiadal sovietsky diplomat povolenie „*vymeniť 270-tisíc slovenských korún na americké doláre*“. Úradný prípis, adresovaný devízovému odboru Slovenskej národnej banky, zdôraznil, že „*valutu potrebujú členovia bývalého sovietskeho vyslanectva na úhradu svojich cestovných výloh v cudzine*“ a ministerstvo, s ohľadom na urýchlenie ich odchodu, nemá proti výmene nijaké námietky.⁵²

⁵⁰ AVP RF, f. 138a, 22-35-4, s. 72-75. Memorandum slovenskej vlády. Preklad z nemčiny. (Berlín 23. 4. 1942).

⁵¹ *Slovák* 24. 6. 1941, s. 5. Reportáž z manifestácie v Bratislave večer 22. júna; SNA, f. NS, inv. č. 41. Tn ľud 6/46. Dr. Jozef Tiso (3. časť) II. A – 926.

⁵² AVP RF, f. 0138b, 2-1-4, s. 57. Denník S. A. Afanasieva (23. 6. 1941); SNA MZV SŠ, k. 221. Verbálna nóta (Bratislava 23. 6. 1941).

O príprave novej demonštrácie pred sídlom bývalej sovietskej misie dostala tajná služba avízo v pondelok večer, pričom sa dozvedela aj o zámere demonštrantov vniknúť do budovy a zabaviť tam dokumenty. Pred budovou, kde stálo 25 policajtov v uniformách, sa o 20. hodine 40 minútach zhromaždilo okolo 100 osôb, ktoré kričali protisovietske heslá. O krátky čas sa dav zväčšil o ďalších 100 osôb, násilím pretrhol policajný kordón a prenikol blízko k budove. Niektoré osoby z davu hádzali do oblokov kamene a rozbili všetky sklá, nechránené žalúziami. Službukonajúci úradník ÚŠB okamžite vyslal na posilnenie obrany obliehanej budovy ďalších 25 uniformovaných policajtov. Zatiaľ niekoľko výtržníkov preniklo cez rozbitý oblok nad hlavným vchodom dovnútra. Tu, ako sa sťažoval Afanasiev, ničili majetok a ohrozovali sovietskych občanov. Po príchode policajných posíl samozvaní „aktivisti“ vyskočili von z budovy a zamiešali sa medzi dav. Počet demonštrantov sa postupne zmenšoval, policajti ich zahnali do okolitých ulíc a dvadsať minút po deviatej bol priestor pred budovou bývalého sovietskeho vyslanectva od demonštrujúceho davu vyčistený. Výtržnosti sa už nezopakovali ani v ten večer, ani v nasledujúcich dňoch.⁵³

Správu o vojne si personál slovenského vyslanectva v Moskve vypočul z ranného vysielania berlínskeho rozhlasu. Rádiovú výzvu ministerstva zahraničia z Bratislavy, 22. júna viac rás opakovanú, vyslanectvo nezachytilo. Obyvatelia Moskvy zatiaľ nič netušili, až napoludnie, po rozhlasovom prejave V. M. Molotova, bolo v meste badať určité zmeny. Celú nedeľu a v pondelok, 23. júna ráno, očakával slovenský vyslanec inštrukcie z centra. O prerušení diplomatických stykov Slovenska so Sovietskym zväzom sa Šimko dozvedel z maďarského vyslanectva, kde počúvali spravodajskú reláciu z Ríma. Vyslanec Šimko telefonicky požiadal švédsku misiu, aby prevzala zastupovanie slovenských záujmov v ZSSR. Švédsky vyslanec Assardson osobne navštívil sídlo slovenskej misie a oznámil, že Slovensko medzitým už oficiálne požiadalo švédsku vládu, aby sa tejto veci ujala. Nótou, odovzdanou v ten istý deň na komisariáte pre zahraničie oddeleniu škandinávskych krajín, oznamovala švédka misia rozhodnutie svojej vlády prevziať zastupovanie slovenských záujmov a zároveň informovala, že potrebné formality boli vybavené v súčinnosti so slovenskou misiou v Moskve.⁵⁴

Vyslanec Julián Šimko pripravil nótu pre V. M. Molotova a požiadal o audienciu. Z vlastnej iniciatívy nemienil šéf slovenskej misie oznamovať vypovedanie vojny, hoci inak by to patrilo k jeho protokolárnym povinnostiam. Neskôr, po vojne, Šimko povedal: „*videlo sa mi to smiešne*“. Predseda rady ľudových komisárov a ľudový komi-

53 AVP RF, f. 138a, 22-35-4, s. 74. Memorandum slovenskej vlády (23. 4. 1942); SNA MZV SŠ, k. 198. Nóta Afanasieva (Bratislava 24. 6. 1941).

54 *Slovák* 31. 7. 1941, s. 4. Rozhovor s J. Šimkom; AVP RF, f. 0138b, 2-1-3, s. 11. Nóta švédskej misie (Moskva 23. 6. 1941).

sár zahraničných vecí V. M. Molotov prijal Šimka 23. júna o 17.30 hod. Nóta slovenskej misie oznamovala prerušenie diplomatických stykov so Sovietskym zväzom, žiadala umožniť personálu misie návrat na Slovensko, oznamovala úhradu nájomného za prenajatú budovu do 31. decembra 1941 a vyjadrovala „*pri tejto príležitosti ľudovému komisariátu Zväzu SSSR svoju hlbokú úctu*“. V rozhovore sa Molotov spýtal na príčinu vzniku vojnového stavu so Slovenskom a Šimko, s odvolaním na nedostatok oficiálnych informácií, vyslovil názor, že ide o dôsledok ochrannej zmluvy podpísanej s Nemeckom. Správu agentúry *Associated Press* z Moskvy o prijatí fínskeho, slovenského a maďarského vyslanca, publikovanú v New Yorku, prevzal aj denník *Slovák*. 55 Demonštrácie a výtržnosti pred budovou sovietskej misie v Bratislave, ale aj trápna a namáhavá evakuácia personálu slovenského vyslanectva z Moskvy, mali ešte určité diplomatické dozvuky. To je však už iná kapitola.

Dagmar Čierna-Lantayová

55 SNA, f. NS, inv. č. 42, Tn ľud 7/46. A – 995. Svedecká výpoveď J. Šimka. *Slovák* 25. 6. 1941, s. 2.

Čtyři dokumenty ke kauze Clementisovy internace ve Francii roku 1939

V krátkém, na zvraty bohatém a tragicky ukončeném životě Vladimíra Clementise byl jeho pobyt ve Francii od července 1939 do ledna 1940 jen drobnou epizodou, nicméně s dalekosáhlými důsledky. Připomeňme, jak se tehdy sedmatřicetiletý komunista Clementis, zbavený po zákazu KSČ na podzim 1938 mandátu poslance Národního shromáždění pomnichovské Česko-Slovenské republiky, ocitl v Paříži.¹

V prvních měsících roku 1939 Clementis žil v Praze. Během návštěvy Bratislavy dostal 13. března 1939 z Prahy od člena už ilegálního vedení KSČ Julia Ďuriše stranický příkaz odejít do zahraničí. Oba manželé Vladimír a Ludmila Clementisovi měli francouzská víza, obávali se však podniknout cestu přes Německo společně. Dohodli se, že Lída odjede do Paříže sama a Vladimír se za ní dostane jinou cestou, oklikou přes Polsko. Avšak teprve třetí pokus dostat se vůbec do Polska byl úspěšný; z Prešova dorazil Clementis přes Tatry do Krakova a odtud v květnu 1939 nejprve – další oklikou – do Moskvy. Zahraniční vedení KSČ uložilo Clementisovi odejít do Paříže a odtud do USA, kde měl politicky pracovat mezi slovenskými krajany. Byl vybaven potřebnými doklady a se švédským vízem, patrně tranzitním, odcestoval přes Stockholm do Paříže, kam dorazil 25. června 1939.²

¹ Podklady a údaje o Clementisově pobytu ve Francii v roce 1939 jsem čerpal z těchto publikací (seřazeny podle roku vydání): CLEMENTIS, V.: Nedokončená kronika. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1964; CLEMENTIS, V. – CLEMENTISOVÁ, L.: Daleko od teba. Bratislava, Tatran 1972; HOLOTÍKOVÁ, Z. – PLEVZA, V.: Vladimír Clementis. (2. opravené a doplnené vydanie.) Bratislava, Nakladateľstvo Pravda 1986; Vladimír Clementis. Život a dielo v dokumentoch. Politik ktorý citoval, recitoval a dovoľoval sa slovenských básnikov. Autorsky spracoval Š. DRUG. Martin, Osveta 1993; CIERNY, J.: Vladimír Clementis diplomat. Bratislava, Literárne informačné centrum 1999; KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J. – NOVÁČKOVÁ, H. – ŠTOVIČEK, I. (eds.): Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940. Příloha. Zápisy ze zasedání Československého národního výboru 1939–1940. Praha 1999; Vladimír Clementis 1902–1952. Zborník príspevkov z konferencie 28. 5. 2002 v Bratislave. Bratislava, Ministerstvo zahraničných vecí SR 2002; Doľajčevam posledné fajky. Zborník k storočnici Vladimíra Clementisa, ktorý s nami polstoročie byť nemohol. Zostavil S. MIČEV. Bratislava, Slovenské národné stredisko pre ľudské práva 2002. – Drobná studie Jana Němečka (NĚMEČEK, J.: Vladimír Clementis a československý zahraniční odboj) ve výše uvedeném konferenčním sborníku z roku 2002 odkazuje na další literaturu a cituje z dosud nezveřejněných pramenů. Cenné kritické pohledy na Clementisovy politické aktivity a jeho ideologické zázemí přinášejí tři příspěvky z téhož sborníku konference pořádané v Bratislavě v květnu 2002: KAMENEC, Ivan: Historické reflexie Vladimíra Clementisa; MICHÁLEK, S.: K niektorým otázkam československej zahraničnej politiky v rokoch 1945–1951 so zameraním na činnosť Vladimíra Clementisa; MULÍK, P.: Vladimír Clementis a štátna cirkevná politika v Československu. Druhá dokumentace je cenná i tím, že obsahuje vzpomínky na Clementise publikované v *Kultúrnom živote* v roce 1967.

² Datum není nikde *verbis expressis* uváděno, odvozují je z údaje v dopise Lídy Clementisovi z 20. října 1939: „Jeho povinnost ohlásit se na Prefektuře v Paříži byla až za měsíc ode dne vjezdu, tj. 25.VII. 1939, ale hlásili jsme se společně už 15. VII. 39.“ (Citováno podle Vladimír Clementis. Život a dielo v dokumentoch, c. d., s. 249.)

Zde se Vladimír Clementis setkal se svou manželkou, scházel se s Janem Švermou,³ s blízkým spolupracovníkem londýnské kanceláře Edvarda Beneše Hubertem Ripkou, kontaktoval vyslance Štefana Osuského, který i po 15. březnu 1939 v Paříži nadále oficiálně působil, scházel se s francouzskými spisovateli a umělci; koncem léta se takřka denně vídal v Domě československé kultury s Adolfem Hoffmeisterem, malířem Antonínem Pelcem a dalšími.

První zprávu o rozhovoru s Clementisem poslal Hubert Ripka do Londýna 6. července; 11. července vystoupil Clementis společně s Ripkou na veřejném shromáždění proti fašismu (text svého projevu poslal na dohodnutou adresu člena vedení KSČ v Moskvě). V dopise Osuskému z 27. července Clementis uváděl, že se v Anglii a ve Spojených státech pokusí učinit vše na podporu a záchranu příslušníků československých mezinárodních brigád ze Španělska, kteří byli ve Francii internováni. Se slovenskými přáteli připravil návrh na vydávání týdenního informačního bulletinu *Slovenský chýrnik*.

Věnoval se také „velké“ politice. Spolu s dalšími slovenskými politiky, mezi nimi Štefanem Osuským, Milanem Hodžou a Jánem Pauliny-Tóthem vypracoval prohlášení nazvané *Memorandum o slovenské otázce*. Byly v něm formulované státoprávní požadavky přiznání rozsáhlého autonomního statutu Slovenska; memorandum bylo signováno 10. října 1939.⁴

Vydání víza k pobytu v USA se komplikovalo a oddalovalo: snad proto, že Clementis přišel do Francie z Moskvy, možná byla ve hře také skrytá intervence z těch kruhů československého exilu, které považovaly Clementisovo politické působení v USA za nežádoucí.⁵ A tak vypovězení války Německu ze strany Francie a Velké Británie, poté co hitlerovské Německo přepadlo 1. září 1939 Polsko, zastihlo Clementise stále ještě v Paříži. V krátkém časovém úseku mezi Ribbentropovou cestou do Moskvy, kdy došlo k podpisu německo-sovětského Paktu o neútočení (23. 8. 1939) a začátkem válečného stavu, po němž následovalo prohlášení Kominterny, označující válku Francie a Británie za imperialistickou, se nesmírně zkomplikovalo postavení jak Komunistické strany Francie, tak komunistů různých národností dlících ve francouzském exilu. Došlo k zatčení a internaci některých československých komunistů, mezi nimi i Clementisových uměleckých přátel z Domu československé kultury. Časně ráno 11. října 1939 byl pařížskou policií zadržen i Vladimír Clementis a po výsleších

³ Člen zahraničního vedení KSČ Jan Šverma se zdržoval v Paříži bez vědomí francouzských úřadů. Hubert Ripka Jaromíru Smutnému v Londýně, 1. srpna 1939. Archiv Ústavu TGM Praha, EB II, 40/8, IV/17/5.

⁴ Srv. v pozn. 1 uvedenou Němečkovu studii, jež odkazuje na další literaturu týkající se memoranda.

⁵ V této souvislosti se obvykle uvádí pokyn z Londýna Ripkovi ze začátku srpna 1939, aby zabránil Clementisovu odjezdu do USA: „Dá sa to urobiť úplne elegantne, tak, že nedostane vízum.“ (Cit. podle HOLOTÍKOVÁ, Z. –PLEVZA, V.: Vladimír Clementis, c. d., s. 184.)

na prefektuře byl na druhý či třetí den převezen do improvizovaného soustředovacího⁶ tábora na pařížském stadionu pojmenovaném po Rolandu Garrosovi.

Paní Clementisová zalarmovala přátele a československé vyslanectví. Vysvětlovala, že důvody k internaci neobstojí. Kauza se posléze dostala i na pořad jednání 27. schůze Národního výboru československého v Paříži 29. listopadu 1939. V zápise 3. bodu programu se uvádí: „*Msgr. Šrámek předal dr. Osuskému dopis paní Clementisové žádající naléhavě intervenci ve prospěch jejího manžela. Dr. Osuský přislíbil intervenovat, což již ostatně činí delší dobu.*“⁷ Národní výbor jednal o Clementisovi znovu o osm dnů později, na své 30. schůzi 7. prosince.⁸ Na samém začátku referoval generál Sergej Ingr, že dostal od paní Clementisové dopis s žádostí o pomoc získat povolení k návštěvě manžela o Vánocích. Přečetl také hlášení podplukovníka Karla Lukáše, který „*objížděl koncentrační tábory a v jednom z nich našel poslance Clementise*“.

V zápise se pak uvádí, co podle výkladu Štefana Osuského předcházelo dopisu Lídy Clementisové. „*Okolo 16. m. m. [tj. 16.11.1939] přišla k vyslanci Osuskému asi ve – 17 h. a žádala o intervenci, protože její muž má být v 19 hod. odvezen do Pyrenejí. Intervenoval hned na ministerstvu vnitra a druhý den mu bylo hlášeno, že poslanec Clementis byl již z vlaku vyveden zpět. Asi před týdnem paní Clementisová znovu přišla ke mně se žádostí o intervenci, protože má být její muž opětně převezen do Pyrenejí. Prefekt na moje zakročení řekl, že Clementis, když ho vyváděli z vlaku, aniž by se ho byl inspektor na něco ptal, začal vykládat, že je přesvědčený komunista, že svůj názor nezmění, a co se týká paktu německo-sovětského, že s tím paktem souhlasí. Inspektor se ptal v ministerstvu vnitra, co s ním má dělat, a bylo rozhodnuto poslat Clementise do tábora. Prefekt poznamenal, když už chceme Clementise z toho dostat, ať nám to aspoň umožní.*“

V následující debatě se vyjasnilo, že paní Clementisová potřebuje pouze povolení k cestě z Paříže do Blois, kde byl tábor umístěn, protože velitelství návštěvy rodinných příslušníků povoluje. Pak si vzal slovo Hubert Ripka, který podle zápisu poznamenal, „*že ho to velmi udivilo, že by Clementis byl něco takového řekl, protože Clementis se zdá na rozdíl od ostatních být proti paktu. Zdá se být člověkem velmi rozumným a dr. Ripka pochybuje, že by byl něco takového řekl, Paní Clementisová to také v dopise vyvrací.*“ Generál Ingr se přidal: „*Podobnou věc nám dělají Francouzi také v Agde.*“⁹ Zřízenci garde

6 V zápisech Československého národního výboru se v těchto souvislostech hovořilo o „koncentračních“ táborech; francouzský úřední místa používala termínu „le camp de concentration“.

7 Citováno podle zápisu otištěného v edici *Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939–1940*. Příloha, c. d., dok. 29, s. 134 n.

8 Viz tamtéž, dok. 32, s. 153 n. Odtud pocházejí všechny následující citáty.

9 U jihofrancouzského městečka Agde (čti até) byl v roce 1939 zřízen rozsáhlý koncentrační tábor pro deseti-tisíce vojáků poražené republikánské španělské armády, jimž se podařilo uprchnout na francouzské území. Na podzim 1939 byly v kasárnách francouzské armády v Agde formovány jednotky československé armády vytvářené podle československo-francouzské dohody z 2. října 1939.

mobile nebo četnictva zvou vojáky, nabídnou jim něco k jídlu a pití a pak s nimi hovoří. Naši lidé jim nerozumí a hledí si více jídla a pití a najednou je na ně udání, že holdují komunismu.“

Co Clementis skutečně řekl, nebo neřekl, se nikdy nedovíme, i kdybychom někdy měli k dispozici policejní záznamy, pokud se vůbec dochovaly.¹⁰ Ze svědectví, jež jsou k dispozici, je známé, že sovětská politika manifestovaná uzavřením paktu o neútočení uvrhla komunistické myšlenky a Sovětskému svazu oddaného Vladimíra Clementise do hluboké vnitřní krize. Se svými pochybnostmi se však svěřil v dlouhých rozhovorech pouze Janu Švermovi a Viliamovi Širokému, kteří posléze, snad ještě spolu s Bruno Köhlerem, rozhodli o Clementisově vyloučení z KSČ, což bylo sděleno do Moskvy a odtud stranické organizaci ve vlasti. O svých pochybnostech se mimo to zmínil v kroužku literárních a uměleckých přátel v Domě československé kultury. A v širší veřejnosti jen jednou vyslovil v souvislosti s paktom obavy, a to ze zrady, falše a potměšilosti třetí říše.¹¹

Lze přijmout jako věrohodné Clementisovo tvrzení v dopise ústřednímu výboru KSČ z dubna 1950,¹² že úzkostně dbal toho, aby ani v internaci, ani v armádě, kam byl v lednu 1940 povolán, neřekl nic, co by poškodilo prestiž Sovětského svazu či komunismu. Snad dokonce trval na obhajobě sovětské politiky, jen aby nemohl být podezírán, že se vykoupil z internace nějakým protisovětským prohlášením, nebo že se přes všechny pochybnosti, zesílené pak ještě za sovětsko-finské války, ve vlastních očích dopustil zradu na ideálu.

Clementis byl nakonec bez vlastního přičinění z francouzské internace „vysvobozen“, a to koncem ledna 1940 povolávacím rozkazem do československé armády. Tím jeho konflikty neskončily. Po evakuaci do Anglie jako voják československé armády byl po čase znovu na devět měsíců internován. Spolu s dalšími pěti sty třiceti devíti komunistickými příslušníky zahraniční armády se totiž rozhodl z armády vystoupit, a pak byl s nimi internován v britském zajateckém táboře. Odtud vyšel až v dubnu

¹⁰ V dopise ústřednímu výboru KSČ z 15. 4. 1950 Clementis napsal: „Pozdějšie parižska polícia zostavila falošné doklady o tom, že keď som bol policiou vyvedený z vlaku,... do Vernetu..., mal som podľa týchto protokolov vykrikovať na peróne: ‚Nech žije Stalin, nech žije pakt sovietsko-nemecký!‘ Povedal mi to jednak komandant tábora Rolland Garos (kam som bol... po trojdennom čakaní na Prefektúre znova dopravený) ... a s týmiže argumentmi sa vyrútili surovým spôsobom na moju ženu na našom vyslanectve.“ (Vladimír Clementis. Život a dielo v dokumentoch, c. d., s. 250.)

¹¹ Theo H. Florin, po válce Clementisův spolupracovník v ministerstvu zahraničí, napsal o 28 let později ve vzpomínkovém článku Očami současníků v *Kultúrnom živote* (č. 48, 1.12.1967): „A do tej doby spadá aj Clementisova povestná reč v sále Mutualité o našom protifašistickom postoji a o zmluve sovietsko-nemeckej. Bola to reč antifášistu, nepriateľa Tretej ríše a politika, ktorý predvídal zradu, faloš a potmechúdstvo Hitlerovej diplomacie. Pamätám sa, ako francúzski komunisti Aragon a Tsara osobne blahoželali k tejto reči, kým niektorí naši komunisti-emigranti vo Francúzsku našli preň sliny, zlobu, ohováranie a tvrdé ignorovanie. Stretal sa s nimi a oni odvracali od Vlada Clementisa tvár, alebo mu nepodali ruku.“ Citováno podle Vladimír Clementis. Život a dielo v dokumentoch, c. d., s. 247.

¹² Vladimír Clementis. Život a dielo v dokumentoch, c. d., s. 248.

1941. Až tehdy se opět sešel se svou manželkou. Po vypuknutí sovětsko-německé války dostal angažmá v československém vysílání BBC a jako Petr Hron až do konce války promlouval k domovu. V roce 1942 byl povolán do pětičlenné Právní rady, která byla součástí exilového československého státního zřízení. Komunisté v Británii se však s Clementisem nestýkali, jeho „rodná strana“ ho vzala na milost až v Košicích v dubnu 1945, poté když byl při moskevských jednáních o sestavení první československé poválečné vlády na naléhání delegace Slovenské národní rady navržen jako státní tajemník v ministerstvu zahraničí.

* * *

Smyslem tohoto příspěvku není zeširoka rozebírat všechny aspekty politických a lidských osudů Vladimíra Clementise za jeho pařížského pobytu. Šlo mi pouze o nezbytný kontext několika málo dosud nepublikovaných dokumentů, na které jsem narazil v roce 1999 při studiu písemné pozůstalosti Štefana Osuského v archivu Hooverovy instituce v kalifornském Stanfordu a které tu chci uvést ve známost jako drobný doplněk dokumentace k pařížské epizodě Clementisova pobytu v exilu. Lze vyloučit, že dva z nich, rukou psané dopisy Vladimíra Clementise z koncentračního tábora na stadionu Roland-Garros (dok. 2 a 3), se dochovaly ještě jinak a jinde. Kopie *pro domo* dopisu francouzského ministerstva vnitra československému vyslanci (dok.1), z něhož vyplývá, že Osuský za Clementise opravdu záhy po internaci intervenoval, je možná někde ve Francii archivovaná. Pokud jde o originál dopisu, který Clementisovi poslal 13. listopadu 1939 do internace Osuský (dok. 4), nemohu si být zcela jist, že se nezachoval originál, dokud jsem neprošel celou písemnou pozůstalost Vladimíra Clementise. Je s podivem, že se zachovala kopie, jejíž znění se tu přetiskuje, poté co byla při kvapné evakuaci z Francie část písemností československého vyslanectví skartována a spálena, část uschována ve Francii (jež se však dostala do rukou Němců), a jen část mohla být odvezena do Anglie.

Všechny čtyři dopisy jsou psány francouzsky a zde se publikují v jazyku předlohy i v překladu, který pořídila Noemi Prečanová. (Za pomoc při redakci překladu děkuji Mileně Janišové a Janu Vladislavovi.) Dokument 2 a 3 je psán rukou, oba další na stroji. V originále Clementisova dopisu z 30. října 1939 jsou některá místa podtržená, pravděpodobně se tak stalo až v kanceláři adresáta; zde se nezvýrazňují. Předlohy dokumentů jsou uloženy v Hoover Institution Archives, Stanford, Osusky Papers, 16–39 (Clementis).

* * *

Poznámka na závěr. Při probírce bibliografických databází se zdá, jako by rokem 2002 clementisovské studie skončily. A přece je ještě stále něco nového

k publikování. Mám na mysli například obsáhlý záznam Prokopa Drtiny z 14. března 1941 o rozhovorech s Clementisem. Historik Němeček v citované studii píše, že tento 21-stránkový záznam je „*zcela nesporně velmi zajímavou sondou do Clementisova smýšlení v prvních letech války*“, a uvádí jeho přesné archivní uložení. Možná je tento dokument už někde připraven k tisku. Pokud ne, mělo by se tak stát.

Vilém Prečan

Příloha
Překlady dokumentů:

I

**25. října 1939. – Kabinet francouzského ministra vnitra
vyslanci Štefanovi Osuskému.**

JS/MT

Ministerstvo vnitra

Kabinet ministra

Paříž 25. října 1939

Váženy pane vyslanče,

upozorňujete kabinet na věc Dr. Vladimira Clementise, v současnosti zadržovaného v koncentračním táboře Roland-Garros, který žádá o osvobození.

Pan prezident¹³ mě požádal, abych Vám sdělil, že Vaši žádost bere na vědomí a že Vás neopomene informovat o dalších krocích, které budou moci být v této věci uskutečněny.

Přijměte, pane vyslanče, ujištění o mé hluboké úctě

André [nečitelné příjmení]

Strojopis, originál na hlavičkovém papíru kabinetu ministra vnitra. Překlad z francouzštiny.

¹³ Zřejmě míněn šéf kabinetu ministra vnitra.

30. října 1939. – Vladimír Clementis vyslančí Štefanovi Osuskému.

Paříž 16, Stadion Rolanda Garrose

II. Cizinecké oddělení

Vážený pane vyslanče,

dovolte mi, abych Vám z nedostatku jiných prostředků těmito řádky poděkoval za laskavost, s níž jste se ujal mé věci, a zejména za osobní intervence v můj prospěch. Uvědomuji si, na jaké obtíže narážíte, nicméně nemohu smlčet svůj údiv nad všemi těmi záhadnými nehodami. Prostě nemohu pochopit, jak je možné, aby byl naprosto bezúhonný člen Národního shromáždění spojenecké země internován v koncentračním táboře kvůli jakési administrativní záležitosti. A v jakých podmínkách! Dokonce i obyčejný trestanec má právo na návštěvu své manželky, mně však je toto právo odpíráno, přestože se v ostatních ohledech se mnou zachází jako s osobou – řekněme – nežádoucí. A to nechci hovořit o zdravotních a hygienických podmínkách, v jakých jsme přinuceni zde žít! Naše zdraví je vystavováno den ze dne větší zatěžkávací zkoušce. Skutečnost, že se vojenská správa tábora chová exemplárně ke všem stejně, bohužel na této situaci nic nemění.

Je to nakonec osobní případ.

Co je podle mého názoru horší, jsou politické a morální důsledky této věci.

Jistě Vám, pane ministře, nemusím zdůrazňovat, jakou pozici zaujímám nejen mezi krajany žijícími ve Francii, ale také a zejména na Slovensku, ve Spojených Státech a v Kanadě. Zprávy o mém osudu zcela jistě nepřispívají k vyjasnění atmosféry a nenapomáhají nezbytnému sjednocení Čechů a Slováků v zájmu našich společných cílů.

V žádném případě nemíním ze svého osobního údělu vyvozovat přehnané závěry. Jakkoli mi je to však nepříjemné, nemohu v duchu nespojovat tuto věc s věcí prestiže česko-slovenské věci ve Francii.

Pokud jde o mou současnou situaci, měl jsem v úmyslu obrátit se na své přátele z anglických parlamentních kruhů, jmenovitě na sira A. Sinclaire,¹⁴ sira Geoffreyho,¹⁵ lorda Farringdona [sic]¹⁶ atd. I když se můj pobyt zde stává den ze dne nesnesitelnějším, nechtěl jsem tento krok učinit dříve, než budu seznámen s výsledky Vaší intervence.

¹⁴ Archibald Henry Sinclair, baron Thurso, vůdce liberálních poslanců v britské Dolní sněmovně.

Prosím Vás proto, abyste v mé věci učinil u kompetentních úřadů jednoznačná prohlášení a laskavě o tom informoval mou paní.

Jste, pane vyslanče, dokonale informován o všech mých aktivitách, a tudíž jistě víte, že z této strany neexistuje nic, co by ospravedlňovalo zacházení, jemuž jsem vystaven.

Děkuji Vám předem za Vaši péči,
Vám oddaný V. Clementis

Originál dopisu psaného rukou. – Překlad z francouzštiny.

3

7. listopadu 1939. – Vladimír Clementis vyslanci Štefanovi Osuskému.

Panu ministrovi
Štefanu Osuskému
Paříž 9
Av. Ch. Floquet 15

Vážený pane vyslanče,

moje paní mě informovala o výsledcích Vašich osobních demarší v mé věci a o slibech, které Vám byly učiněny v kompetentních kruzích, slibů opravňujících všechny naděje. Pokud jsem ovšem dobře pochopil smysl kopie Vaší zprávy, z mého hlediska by se dala záležitost mého propuštění charakterizovat školáckou latinou takto: certus – an incertus quandum.¹⁵

Přesto nechápu, proč takové průtahy? Abych tady chytil revmatismus a zhoršila se moje bronchitida? Proto, aby se zprávy o mně dostaly na Slovensko a vyvolaly tam rozruch? Nebo aby se naši krajané v Americe – nemajíce jiného východiska – rozhodli uspořádat za mé osvobození veřejnou kampaň?

Jaká to nešťastná politika!

¹⁵ Sir Geoffrey Le Mesurier Mander (1882-1962), radikální liberál, člen britského parlamentu, odborník na zahraniční politiku a odpůrce politiky appeasementu.

¹⁶ Alexander Gavin Henderson (1902-?), od roku 1934 lord Faringdon, člen Labour Party, stoupenec republikánů za občanské války ve Španělsku.

¹⁷ Podle smyslu: „Den, který jistě přijde, neví se (ovšem) kdy.“ Děkuji Františku Šmahelovi za pomoc při překladu latinského úsloví.

Ve svém předcházejícím dopise jsem se zapomněl zmínit o tom, že pověsti o tom, že moje doklady nebyly v pořádku, jsou zcela bezpředmětné. Předpokládám, že moje paní Vám dopodrobna vysvětlila, že opak je pravdou. Všechny mé doklady byly v naprostém pořádku.

Jsem tedy nucen konstatovat, že skutečnou příčinou mé internace je neuvěřitelná politická krátkozrakost těch, kteří iniciovali toto opatření. Přesto chci věřit tomu, že československá věc má ve Francii ještě dostatek váhy, aby se daly tyto překážky překonat. Proto také doufám, že brzy budu s to osobně Vám podat zprávu o jiných záležitostech.

V tomto očekávání a s opětnými díky
Vám oddaný V. Clementis

Originál dopisu psaného rukou. – Překlad z francouzštiny.

4

13. listopadu 1939. – Štefan Osuský Vladimíru Clementisovi.

Paříž 13. listopadu 1939

Vážený pane,

mám tu čest potvrdit příjem Vašich dopisů z 30. října a 7. listopadu, jejichž obsah velmi zaujal mou pozornost.

Jak jsem Vám vzkazoval po paní Clementisové, ve věci Vašeho osvobození jsem již osobně intervenoval u ministra vnitra. Ještě dnes svou demarši zopakuji a doufám, že mi bude vyhověno.

S výrazem úcty

[Osuský]

Pan Dr. Vladimír Clementis
Stadion Rolanda Garrose
II. Cizinecké oddělení
Paříž 16

Strojopis, průpis. – Překlad z francouzštiny.

Francouzské předlohy:

I

JS/MT

Ministère de l'Intérieur

Cabinet du Ministre

Paris, le 25 Octobre 1939

Monsieur le Ministre,

Vous avez bien voulu appeler l'attention du Cabinet sur le Dr Vladimir CLEMENTIS, actuellement détenu au camp de concentration Roland-Garros et qui demande sa libération.

La [sic!] Président me prie de vous faire connaître qu'il a pris bonne note de cette demande et qu'il ne manquera pas de vous tenir informé de la suite qui aura pu être réservée à cette affaire.

Veillez agréer, Monsieur le Ministre, l'assurance de ma haute considération.

André [příjmení nečitelné]

Strojopis. Vlastnoručně podepsaný prvopis.

2

Dr. Vladimir Clementis

Paris, 16ème, Stade de Roland Garros

II. Section des Étrangers

Le 30. Oct.1939

Monsieur le Ministre,

Permettez-moi de Vous remercier, à défaut d'autres moyens, par le trouchement de ces lignes, de la sollicitude que Vous avez témoigné envers moi en acceptant de Vous occuper de mon affaire, et notamment, d'effectuer personnellement les interventions nécessaires. Je n'ignore pas à quelles difficultés vous vous heurtez, néanmoins, je ne puis passer sous silence combien je suis étonné de tous ces énigmatiques avatars. Je n'arrive pas à comprendre qu'il soit possible d'interner dans un camp de concentration un membre de l'assemblée constitutionnel d'un Etat allié, de l'interner pour des motifs d'ordre administratif, alors qu'il n'a aucune faute à se

reprocher. Et dans quelles conditions! Même un délinquant de droit commun a droit de recevoir la visite de son épouse, à moi ce droit est refusé, quoique à tout autre égard, je sois traité de la même manière qu'un vulgaire - disons nous - indésirable. Je ne veux même pas parler des conditions sanitaires et hygiéniques dans laquelle nous sommes astreints de vivre ici! Notre santé est exposée à une épreuve de jour en jour plus redoutable. Le fait que l'autorité militaire chargée du contrôle du camp fait preuve d'une équité exemplaire, ne saurait, hélas!, altérer ces circonstances.

C'est, après tout, un cas person[n]el.

Ce qui est pire, à mon avis, ce sont les conséquences d'ordre politique et moral de cette affaire.

Vous n'ignorez pas, Monsieur le Ministre, quelle est la position que j'occupe non seulement parmi nos compatriotes résidant en France, mais encore et surtout chez nous en Slovaquie, ainsi qu'aux Etats-Unis et au Canada. Les nouvelles concernant mon sort ne contribuent certainement pas à la clarification de l'atmosphère et ne sont pas pour promouvoir l'unité inéluctable de tous les Tchèques et Slovaques dans l'intérêt de nous buts communs.

Je n'ai point l'intention de tirer du sort réservé à des particuliers, des conclusions exagérées. Mais, quelque désagréable que ce soit pour moi, je ne puis dissocier dans ma pensée cette affaire de celle du prestige de la cause tchéco-slovaque en France.

Etant donné ma situation présente, je pensais à m'adresser personnellement aux amis que je compte dans les milieux parlementaires anglais, notamment à Sir A. Sinclair, Sir Geoffrey, Lord Farringdon etc. Mais - bien que mon séjour devient de jour en jour plus insupportable ici, je ne voudrais faire cette démarche tant que je ne connaîtrai les résultats de Votre intervention.

Je Vous prie donc de vouloir bien amener les autorités compétentes à faire une déclaration concrète au sujet de mon affaire et d'avoir l'amabilité d'en tenir au courant ma dame.

Vous êtes parfaitement renseigné, Monsieur le Ministre, sur toutes mes activités et ainsi vous n'ignorez pas que, même de ce côté-là, rien ne justifie le traitement que je suis contraint de subir.

En vous remerciant d'avance de Votre sollicitude,

je demeure votre dévoué

V. Clementis

A Monsieur le Ministre
 Štefan Osuský
 Paris IX
 15, Av. Ch. Floquet

Originál dopisu psaného rukou.

3

Dr. Vladimir Clementis
 II. Section d'Etrangers
 Paris 16e, St. R. Garros

Le 7. Nov. 1939

A Monsieur le Ministre
 Štefan Osuský
 Paris IX
 15, Av. Ch. Floquet

Monsieur le Ministre,

Ma dame m'a renseigné sur les résultats de Vos démarches person[n]elles dans mon affaire et sur les promesses que l'on vous a prodiguées dans les milieux compétents, promesses autorisant tous les espoirs. Si j'ai bien saisi le sens de la copie de votre message, on pourrait caractériser mon point de vue relatif¹⁸ à ma libération avec ce dicton conçu en latin d'écoliers: certus - an incertus quandum.

Je ne comprends pas, cependant pourquoi cet atermoïement[s]? Pour que je contracte ici des rhumatismes et que ma bronchite s'empire? Pour que les nouvelles qui me concernent parviennent en Slovaquie et y jettent le trouble dans les esprits? Ou pour que nos compatriotes résidant en Amérique se décident - ne voyant pas d'autre issue - à déclancher une campagne publique en faveur de ma mise en liberté?

C'est une politique désastreuse!

Dans ma lettre précédente, j'ai omis de souligner que les bruits selon lesquels mes papiers n'auraient pas été en règle sont dépourvus de tout fondement. Je suppose que ma dame vous avait exposé par le détail¹⁹ que c'est [sic] le contraire qui est [sic] vrai. Mes papiers étaient tous à fait en règle.

Je crois donc devoir constater que le motif véritable de mon internement est l'incroyable myopie politique de ceux qui ont pris l'initiative d'une telle mesure. Je

¹⁸ V předlože "relative".

¹⁹ „Par le detail“ = „en detail.“

veux espérer toutefois que la cause tchécoslovaque a encore suffisamment de poids en France pour que l'on puisse surmonter cet obstacle. Et c'est pourquoi j'espère que bientôt je serai à même de vous faire person[n]ellement mon rapport sur d'autres questions.

Dans cette attente et avec mes remerciements réitérés,

je demeure votre dévoué

V. Clementis

Monsieur OSUSKY
Ministre de Tchécoslovaquie
PARIS

Originál dopisu psaného rukou.

4

Paris le 13 Novembre 1939

Monsieur,

J'ai l'honneur de vous accuser réception de vos lettres de 30 Octobre et de 7 Novembre dont le contenu a retenu ma plus grande attention.

Ainsi que je vous l'ai fait dire par Madame Clémentis, je suis déjà intervenu personnellement auprès du Ministère de l'Intérieur en vue de votre libération. Je renouvelle ma démarche aujourd'hui même et j'espère qu'elle recevra une suite favorable.

Veillez agréer, Monsieur, l'expression de mes considérations distinguées.

Monsieur le Dr.Vladimir CLEMENTIS
Stade Roland-Garros
IIème Sect. des Etrangers
PARIS XVIème

Strojopis, průpis.

Francúzska diplomacia, československá exilová vláda a Slovensko v čase SNP*

Kedže francúzska diplomacia sa po Mníchove kontinuálne zaoberala vzťahom k formujúcemu sa československému exilovému hnutiu na Západe a v rokoch 1939 – 1945 venovala sporadicky pozornosť i prvej Slovenskej republike, vo svojom príspevku prekročím chronologický rámec daný jeho názvom a pokúsim sa zmapovať: po prvé, vývoj vzťahov pomníchovskej francúzskej zahraničnej politiky k československému exilovému vedeniu i k slovenskému štátu pred porážkou Francúzska v lete 1940; po druhé, podobu vzťahu diplomacie Pétainovho Francúzskeho štátu k uvedeným politickým entitám a po tretie, vývin diplomatických vzťahov de Gaullovoho Slobodného Francúzska s československou exilovou vládou od ich začiatkov v lete 1940 do obdobia Povstania. Na pozadí rozboru uvedených otázok i na ich azda najdôležitejšiu zložku, a síce na vzťah česko-slovenský v podobe, v akej ho francúzska diplomacia vnímala v rokoch, ktoré boli kritické nielen pre vzťahy Čechov a Slovákov, ale i pre ňu samotnú.

Skôr než prejdem k trom uvedeným okruhom otázok, chcel by som sa stručne zmieniť o skutočnostiach, ktoré podľa môjho názoru zásadným spôsobom ovplyvnili postoj francúzskej diplomacie k československému exilu i k slovenskému štátu. Domnievam sa, že napriek rozhodujúcemu podielu Francúzska na vzniku Česko-Slovenska¹ roku 1918, nová republika nespádala (prinajmenšom od druhej polovice 20. rokov) zo zahraničnopolitického hľadiska do kategórie najvyšších, t. j. tzv. životných záujmov Francúzska. Tie sa na pozadí medzinárodného vývoja nevyhnutne menili, prispôbovali sa mu a pod tlakom dominantných vonkajších geopolitických faktorov, ale i vnútropolitických činiteľov sa posúvali z oblasti strednej Európy na územie metropolitného Francúzska a do tých častí francúzskeho koloniálneho impéria, ktoré Paríž, vzhľadom na geografickú blízkosť i iné faktory hlavne ekonomickej a vojenskej povahy, pokladal za životne dôležité pre bezpečnosť krajiny. Dôkazom toho, že Československo napriek svojim spojeneckým zmluvám s Francúzskom – Zmluve o spolenectve a priateľstve z 25. januára 1924 a tzv. „garančnej zmluve“ z 15. októbra 1925 – nepatrilo v nijakom prípade medzi najvyššie záujmy francúzskej diplomacie, je jej laxný postoj k osudu Československej republiky nielen v čase Mníchova,

* Štúdia je výstupom grantu č. 2/7179/27 (Medzinárodné súvislosti vývoja Slovenskej republiky 1939 – 1945) a súčasne túto prácu podporila Agentúra na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy č. APVV-51-017105 (projekt Slovensko v 20. storočí).

¹ Názov Česko-Slovensko píšem s pomlčkou vtedy, ak sa text vzťahuje k rokom 1918 – 1920, ak sa týka obdobia medzi 6. októbrom 1938 a 14. marcom 1939, alebo ak ho v takejto podobe preberám v rámci citácie.

ale i v mesiacoch, ktoré nasledovali po ňom. Edvard Beneš, ktorého s Francúzskom celý život spájali osobitné putá, bol týmto postojom hlboko sklamaný, rozčarovaný a určitý čas sa nemohol ubrániť myšlienke, že od Francúzska už nemožno nič čakať.² Pravda, Francúzsko sa postavenia, ktoré si v oblasti strednej Európy prisúdilo v čase veľkej eufórie po 11. novembri 1918, nevzdávalo ľahko a rezignovalo naň iba preto, že na prelome 30. a 40. rokov bolo upadávajúcou veľmocou, ktorá nemohla plniť záväzky prijaté v inej historickej situácii. To, že mocenský potenciál Francúzska časom značne poklesol, najlepšie ukazuje jeho nečakane rýchla porážka na konci jari 1940. Tá spôsobila, že z niekdajšej tretej republiky sa v skutočnosti stali dve Francúzska: jedno predstavoval Pétainov Francúzsky štát, ktorý spolupracoval s Nemeckom, dočasne disponoval prerogatívami suverénneho štátu, avšak rozlohou bol zredukovaný na približne dve pätiny niekdajšieho územia krajiny; druhé predstavovalo Slobodné Francúzsko generála Charlesa de Gaulla, ktoré spočiatku nedisponovalo fakticky nijakým územím, ale Nemecku vyhlásilo vojnu a v Londýne našlo priaznivú pôdu na rozvoj aktivít smerujúcich k budúcemu obnoveniu metropolitného Francúzska v jeho niekdajšej podobe. Osud Francúzska sa tak v istom zmysle podobal osudu Československa: podobne ako ono, len o čosi neskôr, vo svojej niekdajšej podobe fakticky zaniklo a napriek tomu, že na rozdiel od Československa bolo etnicky homogénnym štátom, Pétainovo a de Gaullovo Francúzsko predstavovali celkom protikladné politické subjekty.

Ak teda francúzska diplomacia v čase, keď ešte bola nástrojom jednotného a zdanlivo silného štátu, nechcela, resp. nemohla alebo nedokázala efektívne ochraňovať ani to Česko-Slovensko, ktoré roku 1918 pomáhala vytvoriť, aký postoj mohla zaujať k Slovensku, ktoré poznala len sprostredkované a v obmedzenej miere? Prísne vzato, pred 14. marcom 1939 nemala dôvod venovať mu osobitnú pozornosť, lebo Slovensko bolo integrálnou súčasťou republiky a ako politická individualita s pevne určeným a výlučne naň naviazaným teritoriálnym rámcom neexistovalo. Existovalo len ako región v rámci určitého centralizovaného štátu. Za tejto situácie mohol *Quai d'Orsay* znepokojovať vlastne len „regionalizmus“ a či „autonomizmus“ Slovákov alebo, presnejšie povedané, ich časti, a i to len preto, že sa za ním mohol ukrývať ich latentný „separatizmus“. Táto stránka vecí mohla francúzske diplomacii zaujímať tým väčšmi, že si bola vedomá obmedzených možností Francúzska, a že „separatistické“ tendencie časti slovenských politických lídrov nevyhnutne vnímala ako ohrozenie vnútornej súdržnosti republiky, nahrávajúce zahraničnopolitickým záujmom revizionistických veľmocí, t. j. hlavne Nemecku, ktorého sa obávala. No keďže

² BENEŠ, E.: Paměti. Praha 1947, s. 140, 193 – 194; BENEŠ, E.: Šest let exilu a druhé světové války. Praha 1946, s. 127; TÁBORSKÝ, E.: Pravda zvíťazila. Praha: Družstevní práce 1947, s. 340.

v predmníchovskej republike centralizmus neutralizoval nielen „separatizmus“, ale i „regionalizmus“ či „autonomizmus“, francúzska diplomacia Slovensku zrejme nepripisovala osobitný význam. Až zmeny, ktoré vyvrcholili vznikom samostatného Slovenska a zánikom Česko-Slovenskej republiky, ju donútili venovať špecifickú pozornosť i Slovensku. Pritom však Francúzsko pred svojou porážkou v júni 1940 – ba ani po nej – nikdy nestrácalo zo zreteľa ani to, čo by sa s istým zjednodušením dalo označiť za „ideu“ niekdajšieho Československa. Možno povedať, že sa svojím spôsobom a v rámci svojich možností usilovalo neprerušit' kontakt ani s jedným, ani s druhým pólom, ani s minulosťou, ani s prítomnosťou.

Pokiaľ ide o vzťah Francúzska k Slovensku, treba uviesť, že na sklonku 30. rokov bolo Francúzsko politicky prítomné na Slovensku predovšetkým prostredníctvom svojho konzulátu v Bratislave. Francúzsky konzul Milon de Peillon pôsobil v slovenskej metropole od 30. 9. 1935 a po vzniku samostatného Slovenska a následnom vydaní výnosu o zriadení protektorátu (16. 3. 1939) bol administratívne podriadený už nie Prahe, ale priamo Parížu. Svoje postavenie na Slovensku, ktoré sa 14. marca 1939 stalo samostatným štátom, chápal ako „faktické“, a preto ďalej „úradoval“, aj keď osobne mal dojem, „že sedí akosi na dvoch stoličkách“.3 Slovenská vláda, ktorej záležalo na dobrých vzťahoch s Francúzskom, sa usilovala prispôsobiť vzájomné styky aktuálnej situácii a už 16. marca 1939, v deň, keď posledný česko-slovenský minister zahraničných vecí František Chvalkovský vyzval všetky česko-slovenské diplomatické a konzulárne misie v cudzine, aby ukončili svoju činnosť a odovzdali svoje úrady do rúk miestnych nemeckých diplomatických orgánov, informovala Paríž o vzniku nového štátu a svojom záujme o jeho diplomatické uznanie. Avšak Francúzsko sa s uznaním neponáhľalo napriek tomu, že slovenská vláda sa v nasledujúcich týždňoch viacerými kanálmi snažila dosiahnuť zmenu jeho postoja. Ani *de facto* uznanie Slovenska Veľkou Britániou 4. 5. 1939,4 signalizujúce, že situácia vytvorená 14. a 15. marcom sa v dohľadnom čase nezmení, nevedlo Paríž k rozhodnutiu bezodkladne uznať slovenskú vládu. Dôležitý krok v tomto smere urobila francúzska diplomacia až 4. augusta 1939, keď de Peillon – ktorý mal podľa rozhodnutia Paríža ostať francúzskym konzulom v Bratislave – predložil svoje konzulské poverenie a požiadal príslušné slovenské miesta o udelenie *exequatur*, čo sa dalo pokladať za oficiálne uznanie Slovenska Francúzskom.5

3 Národný archív Slovenskej republiky, Bratislava, fond Slovenský štát. Ministerstvo zahraničných vecí, č. kart. 56.

4 O uznaní slovenského štátu Veľkou Britániou pozri: IVANIČKOVÁ, E.: Britská politika a Slovensko v rokoch 1939 – 1945. In: Slovensko na konci druhej svetovej vojny. (Stav, východiská a perspektívy). Bratislava, Historický ústav SAV 1994, s. 125 – 130.

5 O uznaní slovenského štátu Francúzskom pozri: PETRUF, P.: K otázke uznania Slovenska Francúzskom v rokoch druhej svetovej vojny. In: Tamže, s. 148 – 153.

Príčinou pomerne zdržanlivého postoja *Quai d'Orsay* k uznaniu Slovenska bola nielen neochota Francúzska urobiť krok, ktorý objektívne viedol k posilneniu nemeckého vplyvu v strednej Európe, ale aj rozhodnutie česko-slovenského vyslanca vo Francúzsku Štefana Osuského nepodriaďiť sa Chvalkovského príkazu zo 16. marca a nevydať vyslanectvo Nemcom.⁶ Osuský sa na krajanskom zhromaždení v Paríži 1. apríla 1939 prihlásil k myšlienke právnej kontinuity ČSR, ktorá v očiach Paríža nevyhnutne problematizovala žiadosť slovenskej vlády o uznanie. V nóte, adresovanej 3. apríla francúzskemu ministerstvu zahraničných vecí, spochybnil legálnosť obsadenia Česko-Slovenska Nemeckom a konštatoval, že Česko-Slovensko bolo zbavené možnosti vystupovať slobodne a ako nezávislá štátna entita, ale Česi a Slováci, uviedol, prežívajú ako národ, ktorému naďalej patria všetky suverénne štátne práva a len od nich závisí, či ich skôr alebo neskôr budú môcť opäť vykonávať.⁷ V prvých týždňoch po rozpade Česko-Slovenska bola teda francúzska diplomacia konfrontovaná na jednej strane s úsilím Bratislavy získať čím skôr uznanie slovenského štátu, a na druhej strane so snahou Osuského pridržiavať sa právnej kontinuity Česko-slovenska, ktorou, ako je známe, operoval i Beneš a jeho okolie. Osuského rozhodnutie nevydať vyslanectvo francúzska vláda zjavne schvaľovala, lebo nepodnikla nič proti tomu, aby naďalej plne pokračovalo v činnosti. Na druhej strane ju praktické dôvody – medzi ktoré treba v danom kontexte zaradiť i eventualitu, že Francúzsku sa napokon podarí nájsť spoločnú reč s Nemeckom – viedli v prvý augustový týždeň k uznaniu Slovenska. Z dlhodobého hľadiska by takáto dvojpólovosť bola pre *Quai d'Orsay* zrejme neúnosná, ale vyriešila ju udalosť, ktorej nemohla zabrániť ani Bratislava, ani Paríž, ani československé vyslanectvo vo Francúzsku, a síce útok Nemecka proti Poľsku 1. septembra 1939. Francúzsko po tomto čine okamžite odvolalo svojho konzula z Bratislavy a z pôvodných troch aktérov ostali v hre krátky čas iba dvaja – francúzska vláda a Osuský, ktorý v jej očiach „zastupoval trojajúce Československo“.⁸ Približne od polovice septembra 1939 sa k nim opäť pridružil tretí aktér – tentoraz nie slovenská vláda, ktorá už stála na inej strane barikády, ale niektoré vedúce osobnosti československého exilu na Západe. Francúzskej diplomacii to nesporne skomplikovalo úlohu, lebo ak prednedávnom musela v určitom zmysle čeliť dileme slovenská vláda – československé vyslanectvo v Paríži, teraz sa ocitla pred problémom vzťahu Osuský – Beneš. Tento problém, ktorý súvisel tak s osobnou nevra-

6 VNUK, F.: Slovenská otázka na Západe v rokoch 1939-1940. Cleveland, Ohio 1974, s. 49; Dokumenty česko-slovenské zahraniční politiky. Od rozpadu Česko-Slovenska do uznání československé prozatímní vlády 1939-1940. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, Univerzita Karlova v Praze – nakladatelství Karolinum, Historický ústav Akademie věd ČR 2002 (odteraz DČSZP), dok. č. 16, s. 72-73.

7 DČSZP, s. 73.

8 DČSZP, dok. č. 135, s. 288.

živostou a rivalitou, ako aj – aspoň do určitej miery a určitého času – s odlišnými politickými názormi na minulé i budúce vzťahy Čechov a Slovákov v spoločnej republike, vlastne znemožnil utvoriť dočasnú československú vládu na pôde Francúzska a veľmi sťažil i vytvorenie Československého národného výboru, ktorý sa konštituoval 10. novembra 1939 a ktorý Francúzsko uznalo o štyri dni neskôr. Spory medzi Benešom a Osuským sa prenášali i na iných odbojových predstaviteľov a neustali fakticky až do porážky Francúzska. Nadobudli také rozmery, že 13. mája Osuskému na *Quai d'Orsay* bez rozpakov povedali, že nejednotnosť v československom tábore je nepochopiteľná a že ak sa situácia v krátkom čase nezmení, francúzska vláda sa oň prestane zaujímať, lebo má celkom iné starosti než „*osobné a stranícke spory a hádky o minulosť v československom tábore*“.⁹ Išlo skutočne o „iné starosti“. Keď sa Osuský o desať dní neskôr na *Quai d'Orsay* informoval, či mu francúzske úrady budú nápomocné pri evakuácii československých orgánov a občanov z Paríža, dostal odpoveď, že Československý národný výbor sa o ňu bude musieť postarať sám,¹⁰ lebo francúzske štátne a verejné orgány boli plne zaujaté beznádejným bojom s Nemeckom. Kapituláciou Francúzska Osuský prišiel o oporu, ktorú mu Paríž prejavoval od zániku Česko-Slovenska a ktorá sa prejavila napríklad aj tým, že francúzsky ministerský predseda a zároveň minister zahraničných vecí Edouard Daladier práve s ním podpísal 2. 10. 1939 dohodu o rekonštituovaní československej armády vo Francúzsku. Porážka Francúzska hrala na prvý pohľad do karát slovenskej vlády, lebo podpísaním prímeria s Nemeckom 22. júna 1940 sa Pétainov Francúzsky štát ocitol na strane tých síl, ku ktorým už vyše roka patrilo aj Slovensko. Tento fakt v Bratislave pochopiteľne oživil otázku diplomatického uznania Francúzskom. Objavila sa už v lete 1940, ale jasné kontúry získala až na jar 1941, keď slovenský vyslanec v Moskve Fraňo Tiso písomne požiadal francúzskeho veľvyslancu v ZSSR Gastona Bergeryho, aby pri vláde vo Vichy pôsobil v zmysle právneho uznania Slovenska.¹¹ Bergery o tom bez prietahov informoval príslušné miesta, pričom zdôraznil, že Tiso zrejme postupoval v súlade s predstavami Bratislavy, a tá zasa so súhlasom Nemecka.¹² Politické vedenie európskeho oddelenia ministerstva zahraničných vecí vo Vichy však zaujalo k slovenskému podnetu podobný zdržanlivý postoj, ako dva roky predtým *Quai d'Orsay*. Po posúdení tejto otázky dospelo 6. júna 1941 k záveru, že uznanie Slovenska *de iure* by bolo predčasné, lebo by francúzsku vládu zaviedlo na cestu uznania aj ďalších štátov (napríklad Chorvátska) v čase, keď bolo podľa jej názoru

9 DČSZP, dok. č. 236, s. 492.

10 DČSZP, dok. č. 244, s. 499 – 500.

11 PETRUF, P.: Politické vzťahy medzi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939 – 1948). Martin, Matica slovenská 2003 (odteraz Politické vzťahy...), dok. č. 62, s. 118.

12 Politické vzťahy..., dok. č. 63, s. 120.

politicky výhodnejšie zaujímať rezervovaný postoj k otázkam, týkajúcim sa územných zmien, ku ktorým dovtedy (fakticky však hlavne po roku 1940) prišlo v strednej a východnej Európe. Proti uznaniu Slovenska *de facto* však nevznieslo zásadné námietky, naopak, z ekonomických dôvodov takéto uznanie v tom čase skôr podporovalo, čo vtedajší šéf vichystickej diplomacie François Darlan oznámil Bergerymu 10. júna.¹³ V druhej polovici roka sa však záležitosť nepohla z miesta, pretože vláda vo Vichy naďalej odmietala oficiálne uznať teritoriálne zmeny v uvedenej časti Európy, a jej diplomacia sa zdráhala urobiť krok, ktorý by bol mohol spochybníť alebo narušiť tento principiálny postoj. Z materiálu, vypracovaného politickým riaditeľstvom Ministerstva zahraničných vecí Francúzskeho štátu 4. apríla 1942, vyplýva, že medzičasom sa navyše objavili aj iné prekážky pre nadviazanie diplomatických vzťahov so Slovenskom. Vichy v tom čase síce rávalo s tým, že Slovensko sa udrží pri živote bez ohľadu na výsledok vojny, lebo – uvádzalo sa v spomínanom dokumente – „v prípade nemeckého víťazstva Reich nebude môcť obetovať maďarskej žiadostivosti malú krajinu, ktorej vytvorenie je jeho dielom a ktorá, odkedy existuje, mu verne slúži. V opačnom prípade, keby sa v Prahe obnovil nezávislý štát,¹⁴ vyhlásenia vedúcich predstaviteľov bývalého Československa umožňujú vysloviť domnienku, že tento štát by sa voči Slovákom vyhol omylom minulosti a neusiloval by sa vnútiť im viac než federatívny zväzok“,¹⁵ (ktorý bol pre Vichy zrejme akceptovateľným spôsobom riešenia „slovenskej otázky“). Ak sa teda vec uznania Slovenska – t. j. fakticky nadviazania akýchkoľvek normálnych dvojstranných stykov s ním – nepohla z miesta, bolo to nielen preto, že francúzska diplomacia sa usilovala vyhnúť precedensu, ale i preto, že prieskum, ktorý medzičasom podniklo ministerstvo zahraničných vecí spolu s ministerstvom financií, ukázal, že „so Slovenskom nemôžeme realizovať významnejšiu obchodnú výmenu“.¹⁶

S takýmto stavom vecí však nesúhlasil Berlín, a tak začiatkom apríla 1942 dalo nemecké veľvyslanectvo vo Vichy francúzskej strane celkom jednoznačne najavo, že Nemecko by privítalo, keby francúzska vláda „oficiálne“ uznala Slovensko. Na tento popud prišla od porazenej krajiny rýchla odpoveď: 23. apríla oslovená strana oznámila nemeckej ambasáde, že sa rozhodla oficiálne uznať Slovenskú republiku, pod čím rozumela opätovné otvorenie konzulátu v Bratislave, a keby tento krok nespĺňal očakávanie slovenskej vlády, bolo Vichy pripravené zriadiť na Slovensku vyslanectvo.¹⁷ Po tomto z hľadiska Bratislavy pozitívnom rozhodnutí však došlo k nečakanému

¹³ Politické vzťahy..., dok. č. 66, s. 123.

¹⁴ Z uvedenej zmienky, ktorá sa objavila v súvislosti s úvahami, aký postoj zaujať k Slovensku, vidieť, že vo Vichy už v tom čase nechýbali hlasy spochybňujúce konečné víťazstvo Nemecka.

¹⁵ Politické vzťahy..., dok. č. 71, s. 130.

¹⁶ Politické vzťahy..., dok. č. 72, s. 131.

¹⁷ Politické vzťahy..., dok. č. 75, s. 133.

zvratu, keď Slovensko koncom júla náhle prestalo pokladať za vhodné nielen otvorenie francúzskeho vyslanectva v svojom hlavnom meste, ale aj konzulátu.¹⁸ V polovici augusta Bratislava navyše vzniesla zjavne neakceptovateľnú požiadavku – vytvoriť „ako prvý krok“ pri nadväzovaní vzájomných vzťahov slovenský generálny konzulát vo Vichy, avšak bez reciprocity; táto eventualita bola pre francúzsku stranu samozrejme celkom neakceptovateľná,¹⁹ a tak nedošlo k vymenovaniu nijakého francúzskeho zástupcu v Bratislave a vzťahy medzi Slovenskou republikou a Francúzskym štátom ostali až do jeho faktického zániku v novembri 1942 minimálne.

Náhla zmena v postoji Slovenska samozrejme nastoľuje otázku, čo bolo jej príčinou. Vo Vichy vládol názor, že pravdepodobne súvisela so „zvratom“ v postoji Nemecka v tejto záležitosti. To sa síce nedá vylúčiť, avšak úlohu mohli v tejto súvislosti zohrať i vzťahy, ktoré s Vichy udržiavali niektorí predstavitelia československého odbojového a exilového hnutia.

Dňa 21. júna 1940, deň pred podpísaním prímeria medzi Francúzskom a Nemeckom, odišiel Osuský do Veľkej Británie²⁰ a československé vyslanectvo, ktoré bolo svojho času dôležitým protihráčom slovenskej vlády v jej úsilí získať diplomatické uznanie Francúzskom, fakticky prestalo fungovať. Tajomník vyslanectva Karel Wendl sa síce až do 20. decembra 1940 pokúšal udržiavať aspoň určitý osobný kontakt s pracovníkmi francúzskeho ministerstva zahraničných vecí sídliaceho už vo Vichy,²¹ ale v situácii, keď skutočnými pánmi krajiny boli Nemci, mohol pôsobiť len ako súkromná osoba, ktorej dovtedajšie postavenie umožnilo vytvoriť si v diplomatických kruhoch určitú sieť kontaktov. Tie však neboli ani zďaleka takej povahy, aby umožnili dlhšiu existenciu vyslanectva štátu, ktorý už pätnásť mesiacov fakticky neexistoval a ktorý mal podľa predstáv Berlína už dávno vydať zastupiteľský úrad do rúk nemeckých orgánov. Československé vyslanectvo vo Vichy bolo v polovici septembra 1940 zrušené a postoj, ktorý Vichy zaujme k československému exilovému vedeniu v Londýne sa v tom čase nedal presne odhadnúť. Isté bolo len to, že vláda vo Vichy sa nebude efektívne protiviť želaniam Berlína, lebo krajina bola vojensky porazená a v podstate vydaná na milosť víťazovi. Jeho blahovoľný postoj sa dal očakávať len za spolupráce s ním. Ukončením činnosti československého vyslanectva v Paríži, ktorý ležal v okupovanej časti Francúzska, sa však neprerušili aktivity československého konzulátu v Marseille, ležiacom v neobsadenej časti krajiny.

¹⁸ Politické vzťahy..., dok. č. 90, s. 144.

¹⁹ Politické vzťahy..., dok. č. 94, s. 147.

²⁰ Politické vzťahy..., dok. č. 44, s. 72.

²¹ Politické vzťahy..., dok. č. 44, s. 72.

Československý konzul v Marseille Vladimír Vochoč už 1. júla 1940 navštívil francúzske ministerstvo zahraničných vecí vo Vichy,²² aby sa pokúsil získať súhlas s pokračovaním činnosti svojho úradu. Vochoč bol v tom čase jediným úradujúcim československým konzulom vo Francúzsku, pravda, jeho činnosť bola v porovnaní s minulosťou značne obmedzená. V priebehu júla viackrát rokoval s predstaviteľmi francúzskej diplomacie a v materiáloch určených Vichy označoval občanov niekdajšieho Československa ako „Čechoslovákov“. Vochočove aktivity, usilujúce sa udržať v chode činnosť konzulátu a pracovať v záujme „československej veci“, vyvolali rozpornú odozvu: zatiaľ čo na francúzskom ministerstve zahraničných vecí sa stretli vcelku s pochopením, na ministerstve vnútra vyvolávali rozpaky. V konečnom dôsledku však všetko záviselo od postoja Nemecka. Vochočovo postavenie sa značne zhoršilo po 8. septembri 1940, keď v neokupovanej časti Francúzska boli zrušené diplomatické misie krajín obsadených Nemeckom. Dňa 15. októbra musel československý konzulát v Marseille ukončiť svoju činnosť s tým, že ako „konzulát v likvidácii“ dostal na základe súhlasu francúzskych úradov povolenie pracovať ešte dva mesiace. Definitívne sa však jeho činnosť skončila až v marci 1941, keď bol Vochoč internovaný.²³ To bolo prakticky dva roky po spomínanej Chvalkovského výzve zo 16. marca 1939, približne deväť mesiacov po porážke Francúzska Nemeckom a takmer päť mesiacov po tom, čo nemecké úrady upozornili príslušné francúzske inštalácie na absolútnu nevhodnosť používať v akýchkoľvek úradných záležitostiach slovo „Československo“, „Čechoslováci“ a ich deriváty, lebo podľa názoru nemeckých orgánov to bol neklamný znak, že „niektoré francúzske úrady“ naďalej uznávajú československý štát, hoci ten už patrí minulosti, že „Čechoslovákov“ niet, lebo sú iba Česi žijúci pod ochranou Nemecka a Slováci, ktorí majú svoj vlastný štát. Nemci tento názor síce dokázali presadiť, ale nezdá sa, že by bol zodpovedal skutočnému zmýšľaniu prinajmenšom určitej časti francúzskej vichystickej diplomacie. Podľa niektorých indícií vláda vo Vichy na nátlak Nemcov uznala slovenský štát, ale v tejto záležitosti nikdy nehodlala urobiť viac, než ju okolnosti nútili.²⁴ Po uznaní Slovenska – ktoré sa ostatne nijako nematerializovalo – umožnila činnosť tzv. „českého“ oddelenia na francúzskom ministerstve zahraničných vecí, pričom slovo „český“ sa malo pokladať za skrátenú verziu slova znamenajúceho v skutočnosti „československý“, pričom tento výraz sa mal zaviesť akonáhle to okolnosti umož-

22 Por.: Politické vzťahy..., dok. č. 44, s. 72.

23 Politické vzťahy..., dok. č. 44, s. 73.

24 Porovnaj: Československo-francouzské vztahy v diplomatických jednáních 1940 – 1945. (odteraz Československo-francouzské vztahy...) Ed. J. NĚMEČEK, H. NOVÁČKOVÁ, I. ŠTOVÍČEK, J. KUKLÍK. Praha: Historický ústav AV ČR, Státní ústřední archiv, Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum 2005, dok. č. 94, s. 157 – 158.

nia.²⁵ To by uznanie Slovenska vládou vo Vichy – akokoľvek bolo formálne a v praxi nenaplnené – posúvalo samozrejme do veľmi povážlivej roviny. Tieto veci nie sú, pokiaľ viem, podrobnejšie známe, ale nie je nezaujímavé, že v pamätnom spise o medzinárodnom postavení Československa, vypracovanom na Ministerstve zahraničných vecí Francúzskeho štátu 10. 2. 1942, sa o Československu referovalo priaznivo. Benešova demisia z 5. októbra 1938 sa označovala za protest proti Mníchovskej dohode a vyzdvihovali sa vďačné spomienky „Čechoslovákov“ na rok 1918, keď francúzska vláda ako prvá uznala nezávislosť Československa.²⁶ To bolo približne v čase, keď Vichy – ako som spomenul – spelo k názoru, že diplomaticky uznať Slovensko je politicky neoportúnne. Potom na priamy nátlak Nemecka síce rýchlo zmenilo názor, no pokiaľ nemecké orgány detailne sledovali všetky aktivity rozličných propagátorov a sympatizantov „československej veci“ – a pokiaľ o tom aspoň čiastočne informovali Bratislavu – mohlo to v lete 1942 prispieť k ich i jej zmene v postoji k ochote uznať Slovensko Francúzskym štátom. Keďže Bratislavu nespájala s Vichy ako nositeľom zvyšku francúzskej štátnosti nijaká politická tradícia, iba vedomie spoločnej účasti na reorganizácii Európy pod nemeckým vedením, ktoré bolo pre mnohých samo osebe pochybné, je možné, že Francúzsky štát by z vlastnej vôle nebol uznal slovenskú vládu, alebo by ju bol eventuálne uznal až po jasnejšom vykryštalizovaní geopolitických pomerov. Československému hnutiu vo Francúzsku – podobne ako i samému Francúzskemu štátu – však urobilo koniec jeho obsadenie Nemeckom v novembri 1942, po ktorom z niekdajšej zdanlivej suverenity Pétainovho Francúzska nezostalo takmer nič.

Zatiaľ čo slovenský štát sa vcelku bezúspešne orientoval na Vichy, československé exilové vedenie v Londýne oceňovalo aktivity tých československých činiteľov, ktorí v porazenom Francúzsku pomáhali napriek všetkým ťažkostiam udržiavať československú ideu, ale strategicky sa orientovalo výlučne na de Gaullovo Slobodné Francúzsko, s ktorým ho spájala spoločná politická vízia a ktoré vzniklo 22. júna 1940, štyri dni po generálovej výzve pokračovať v boji proti Nemecku. Kontakty medzi československým zahraničným vedením a de Gaullom sa začali v júli 1940 a v ďalšom období sa neustále a všestranne rozvíjali na báze plného vzájomného rešpektovania. Z priestorových dôvodov ich nebudem detailne sledovať, spomeniem len tie ich výsledky, ktoré majú z hľadiska témy tohto príspevku najväčší význam.

V čase, keď slovenská vláda nečakane zaujala záporné stanovisko k rozhodnutiu Francúzska obnoviť na Slovensku svoje konzulárne alebo diplomatické zastúpenie, dospeli vzťahy medzi československým exilovým vedením – ktoré v tom čase už dlho

²⁵ Československo-francouzské vztahy..., dok. č. 94, s. 158.

²⁶ Politické vztahy..., dok. č. 23, s. 47.

malo štatút dočasnej vlády – a Bojujúcim Francúzskom do štádia, ktoré umožnilo otvoriť otázku zrušenia platnosti Mníchovskej dohody, t. j. najproblematickejšieho bodu česko-slovensko-francúzskych vzťahov po septembri 1938. Rokovania o tejto otázke trvali niekoľko týždňov a je zaujímavé, že v čase, keď prebiehali, Beneš nepokladal de Gaulla a „jeho ľudí“ za seriózných a nerátal ani s obnovením francúzsko-československého „pomeru“ v jeho predvojnovovej podobe. Avšak mal záujem na podpore Francúzov, a preto sa k nim hodlal správať vrelo.²⁷ Bol presvedčený, že sa k nim treba chovať tak, aby nezabudli, čoho sa dopustili v Mníchove, a postupovať tak, „aby vŕči nám nemohli se chovať nejak fouňovsky, k čemuž budú mít sklon, jakmile budou uznáni“.²⁸ Nech už bol Benešov postoj akýkoľvek, rokovania vyústili 29. septembra 1942 do dokumentu, ktorým predseda Francúzskeho národného výboru (bol svojho druhu vládou Bojujúceho Francúzska, ktoré v júli 1942 nahradilo pôvodné Slobodné Francúzsko) de Gaulle a národný komisár zahraničných vecí Maurice Dejean zrušili v mene tohto vrcholného francúzskeho odbojového orgánu platnosť Mníchovskej dohody a slávnostne vyhlásili, že pokladajú tieto dohody od samého začiatku za neplatné rovnako ako všetky ďalšie akty, ku ktorým došlo pri uskutočňovaní alebo v dôsledku tejto dohody.²⁹ V dokumente ďalej konštatovali, že FNV neuznáva nijaké územné zmeny, dotýkajúce sa Československa, ktoré nastali roku 1938 alebo neskôr, a zaväzuje sa, že urobí všetko, čo bude v jeho silách, aby sa Československej republike v jej hraniciach z obdobia pred septembrom 1938 dostali všetky účinné záruky pokiaľ ide o jej vojenskú a hospodársku bezpečnosť, jej územnú celistvosť a jej politickú jednotu.³⁰

Pre československú exilovú vládu predstavoval tento dokument vec zásadnej dôležitosti, lebo predstavitelia Bojujúceho Francúzska sa ním vlastne zaviazali rekonštituovať predmníchovskú Československú republiku. Minister Ladislav Feierabend ho na 68. mimoriadnej schôdzi československej vlády v Londýne hodnotil takto: „*Plne súhlasím a myslím, že je do ďalší krôčik dopredu. Dostali sme všetko, čo sme si priali, hlavne politickú jednotu. To je pojem, ktorý sa dá vykladať veľmi silne a Francúzsko sa k tomu zaväzuje.*“³¹ Podľa Benešovho prejavu v československom vysielaní rádia BBC 30. septembra 1942, dokument bol dôkazom, že Francúzsko sa vrátilo k starému nášmu tradičnému priateľstvu a slávnostne vyhlasuje, že oba naše národy (t. j. francúzsky a československý) spoločne s Veľkou Britániou, so Sovietskym zväzom, Spojenými štátmi a ostatnými spojencami obnovia slávu, veľkosť a pevnosť Francúzska

27 Československo-francouzské vztahy..., dok. č. 60, s.118.

28 Československo-francouzské vztahy..., dok. č. 86, s. 151.

29 BENEŠ, E.: Paměti. Praha 1947, s. 344 – 345.

30 Tamže.

31 Československo-francouzské vztahy..., dok. č. 104, s. 175.

i Československa. To znamená, že s Československom sa ráta ako s hotovou vecou.³² V de Gaullovom prejave vo francúzskom vysielaní BBC 30. septembra 1942 sa hovorilo o „československom národe“.³³ A ministerstvo zahraničných vecí československej exilovej vlády videlo význam dokumentu v troch bodoch: 1) v tom, že de Gaulle vyhlásil za neplatný nielen Mníchov, ale i všetky skutočnosti z neho priamo i nepriamo vyplývajúce; 2) V tom, že neuznal nijaké územné zmeny, dotýkajúce sa Československej republiky i nepriamo, ktoré nastali roku 1938 i neskôr; 3) v tom, že sa zaviazal podniknúť všetko, čo bolo v silách FNV, aby Československá republika vo svojich predmníchovských hraniciach dosiahla všetko, čo potrebovala pre svoju vojenskú bezpečnosť, územnú celistvosť a politickú a hospodársku jednotu.³⁴

To podľa môjho názoru znamená, že Bojujúce Francúzsko ústami svojich predstaviteľov jednoznačne spochybnilo nielen legitimitu vzniku prvej Slovenskej republiky i jej existenciu, ale prinajmenšom nepriamo aj všetky aktivity slovenskej politickej scény smerujúce k vzniku slovenského štátu. Odsúdený tak bol nielen „separatizmus“, ale vlastne i „regionalizmus“ a či „autonomizmus“. V prípade porážky Nemecka, ktorá v tom čase bola, za predpokladu, že sa nepodarí uzavrieť prímerie, už celkom pravdepodobná, bol osud slovenského štátu zo strany de Gaullovho Francúzska a československej exilovej vlády spečatený.

Za zmienku stojí, že proti obsahu deklarácie rušiacej platnosť Mníchovskej dohody veľmi ostro vystúpila poľská exilová vláda, lebo bolo zrejmé, že ak FNV garantoval integritu československých hraníc z roku 1938, vystúpil tým automaticky proti integrite poľských hraníc. Reakcia poľskej vlády bola príčinou toho, že až do leta 1944 sa de Gaullovo hnutie odmietalo opätovne vyjadriť k zrušeniu Mníchovskej dohody. No keď sa 8. júna 1944, dva dni po vyľodení západných spojencov v Normandii, Francúzsky výbor národného oslobodenia zmenil na dočasnú vládu, ktorú československá exilová vláda uznala ako prvá už o štyri dni neskôr,³⁵ de Gaulle prejavil súhlas s vydaním novej francúzsko-československej deklarácie, potvrdzujúcej zrušenie platnosti Mníchova.³⁶ Bola zverejnená 22. augusta; nerodila sa ľahko a je zaujímavé, že v čase jej zrodu niektorí československí diplomati akreditovaní pri francúzskej dočasnej vláde nadobudli dojem, že voči Československu je – až na striktné vládne kruhy – „*cítiť určitý chlad, nepochopenie, ľahostajnosť.*“³⁷ Bolo to vzdialené echo

32 Por.: Politické vzťahy..., dok. č. 28, s. 51 – 52.

33 Československo-francouzské vztahy..., dok. č. 108, s. 182.

34 Československo-francouzské vztahy..., dok. č. 113, s. 191.

35 Politické vztahy..., dok. č. 45, s. 75.

36 Politické vztahy..., dok. č. 50, s. 82.

37 Politické vztahy..., dok. č. 53, s. 85 – 86.

Mníchova alebo predzvest' povojnových rokov? Na túto otázku – ak je vôbec správne formulovaná – dnes ťažko dať odpoveď.

Týždeň po zverejnení novej francúzsko-československej deklarácie vypuklo na Slovensku Povstanie a delegát FVNO pri spojeneckých vládach v Londýne Dejean v správe z 11. septembra 1944, určenej ministerstvu zahraničných vecí v Paríži upozornil, že v zodpovedných československých kruhoch vládne z politického hľadiska veľká spokojnosť s vývojom udalostí. „Nechýbali totiž úvahy“, uviedol, „že Tiso sa obráti na Rusov, aby im v poslednej chvíli ponúkol pomoc svojich armád. Lenže slovenskému prezidentovi sa nepodarilo uskutočniť tento manéver a javí sa už iba ako poslušný nástroj Nemecka.“ A v poslednej vete svojej správy vyjadril názor, že dôležitá úloha, ktorú v povstaní hrá armáda, poskytne Slovákom dodatočne vážne argumenty na to, aby pre svoju krajinu žiadali veľmi širokú autonómiu v rámci republiky.³⁸

Na tomto mieste je vhodné zopakovať, čo som už konštatoval, že francúzsko-československá deklarácia z 29. septembra 1942 podľa mňa celkom sponchybnila nielen „separatistickú“, ale i „regionalistickú“ a či „autonomistickú“ víziu prítomnú v slovenskom politickom živote. Prítom 11. septembra 1944 Dejean konštatoval, že účasť slovenskej armády v povstaní umožní Slovákom žiadať veľmi širokú autonómiu v rámci republiky. Nepoznám motívy Dejeanovho konštatovania, ktoré v súvislostiach, o ktorých je reč, nemusia byť zanedbateľné. Isté však je – a vyplýva to i z citátov, ktoré som uviedol –, že keď Francúzsky národný výbor zrušil platnosť Mníchovskej dohody, zrušil tým i všetky skutočnosti, ktoré z nich priamo či nepriamo vyplývali, pričom je nesporné, že autonómia Slovenska súvisela s Mníchovom, vyplynula z neho. Ak je to tak, potom sa i sama „idea autonómie“ musela nevyhnutne spájať s čímisi, čo bolo ako politikum Bojujúcim Francúzskom a československou exilovou vládou „slávnostne zrušené“, t. j. sotva vhodné na to, aby dva roky po zrušení mohlo byť ako zmysluplná a sľubná politická ambícia opäť nastolené. Ak je tento môj krátky komentár správny, potom Dejeanov záver z 11. septembra 1944 vyznieva nadmieru optimisticky.

Dňa 18. septembra sa Dejean stretol s Benešom, ktorý vyjadril veľkú spokojnosť s udalosťami na Slovensku. Osobitne vyzdvihol „šťastlivú politickú odozvu“, ktorú Povstanie na Slovensku vyvolalo tak „vo vnútornej rovine, ako i v zahraničnej sfére“. Beneš povstanie označil za čin, ktorým boli udalosti z marca „úplne zahladené“, čím sa odstránila veľká prekážka nevyhnutného zväzku Slovákov a Čechov v rámci jednej republiky.³⁹ Pravda, i tu je nejasné, aký zväzok mal presne na mysli. To ukázal až vývoj po Povstaní.

³⁸ Politické vzťahy..., dok. č. 103, s. 166.

³⁹ Politické vzťahy..., dok. č. 104, s. 169.

Aj Osuský takmer v tom istom čase (23. septembra) privítal Povstanie, ktorým sa podľa neho „slávne vyvracia legenda, podľa ktorej Slovensko vraj zradilo republiku a zapríčinilo jej pád“⁴⁰, a ktoré podľa neho dokázalo tak politickú zrelosť Slovákov, ako aj ich lojalitu voči demokracii.⁴¹ Tým stratilo opodstatnenie obviňovanie Slovákov, že z politického hľadiska nie sú zrelí.⁴² Pokiaľ išlo o zásadný postoj k Povstaniu, bol teda zajedno s Benešom, lebo v ozbrojenom vystúpení videl politicky nesporne pozitívny čin, ale pokiaľ išlo o „udalosti z marca 1938“, rozchádzal sa so šéfom exilovej vlády. Nepoprel síce, že na Slovensku „existovalo silné separatistické hnutie“, ale odmietal s ním spájať „prvé znaky narušenia integrity Československej republiky“. Tie videl jednoznačne v tom, že „strážcovia ústavy v Prahe dali súhlas s rozdelením (štátu), hoci československá ústava hovorí, že hranice možno meniť len odhlasovaním ústavného zákona, ale takýto zákon československý parlament nikdy neodhlasoval.“⁴³ Pravda, vidí sa mi, že tu Osuský až prehnane háji princíp abstraktnej legality, ktorá sa v konkrétnej rovine medzinárodných a medzištátnych vzťahov rozhodne nedá aplikovať v neobmedzenej miere.

Osuský kritizoval i prílišnú „nejednotnosť“ povstania, za ktorú podľa neho niesla zodpovednosť československá exilová vláda tým, že 30. júna 1943 vydala slávnostné vyhlásenie, z ktorého vyplynulo, že „Slovensko nedostane politickú autonómiu“. To bol podľa jeho názoru politicky chybný krok, ktorého „neblahé dôsledky sa stali zjavné v terajšom povstaní.“ „Zlý nápad“ z 30. júna viedol podľa neho k tomu, že Slovákom znemožnil zjednotiť sa v povstaní s cieľom „obnovenia reformovanej Československej republiky“ a viedol k vzniku štyroch odbojových frakcií: tej, ktorá sa usiluje o obnovenie „jednej Československej republiky; tej, ktorá dáva prednosť pričleneniu Slovenska k ZSSR; tej, ktorá ráta so vznikom Slovenskej sovietskej republiky, ktorá by so ZSSR udržiavala vzťahy na takej úrovni, na akej ich Slovensko v súčasnosti udržiava s nacistickou ríšou a tej, ktorá si želá, aby Slovensko zostalo nezávislou republikou.⁴⁴ V súvislosti s týmto Osuského členením sa mi vidí nejasný rozdiel medzi „jednou Československou republikou“ a „reformovanou Československou republikou“, lebo „jedna“ mohla byť i „reformovaná“ a „reformovaná“ zase mohla byť „jedna“ – aspoň do určitej miery. Poukázal i na to, že SNR, ktorá riadi povstanie, jednohlasne odmietla vyhlásenie československej vlády z 30. 6. 1943 a ľudí, ktorí vyznávajú politické idey vyjadrené v tomto vyhlásení, pokladá za neprijateľných.⁴⁵

⁴⁰ Politické vzťahy..., dok. č. 109, s. 215.

⁴¹ Politické vzťahy..., dok. č. 109, s. 216.

⁴² Tamže.

⁴³ Politické vzťahy..., dok. č. 109, s. 215.

⁴⁴ Politické vzťahy..., dok. č. 109, s. 216.

⁴⁵ Tamže.

Delegát FVNO pri spojeneckých vládach v Londýne J. E. Paris vyslovil v polovici októbra 1944 domnienku, že SNR odmieta koncepciu nezávislého Slovenska a hlási sa k myšlienke obnovenia československého štátu. Jeho členovia sa podľa neho určite hlásia k federatívnej, a nie unitárnej štruktúre Československej republiky, avšak čo sa týka presného rozsahu autonómie požadovanej pre Slovensko, medzi rozličnými skupinami zastúpenými v SNR neexistuje, uviedol, ani zďaleka jednomyseľnosť.⁴⁶ V správe francúzskemu komisárovi zahraničných vecí René Massigliu napísal, že prezident Beneš a jeho vláda jasne vyhlásili, že budúca organizácia štátu bude musieť byť založená na úplnej rovnosti Čechov a Slovákov.⁴⁷ Na podporu tohto stanoviska citoval slová, ktoré exilový štátny minister Ripka predniesol v rozhlasovom prejave v Londýne, a ktoré zneli: *„Všetci sa zhodujeme v názore, že o budúcom usporiadaní republiky budú môcť rozhodovať len slobodne zvolení zástupcovia, a že ústavne platné rozhodnutia budú musieť byť výsledkom bratskej dohody odsúhlasenej väčšinou Slovákov i Čechov. Nik nebude môcť vnucovať podmienky, ktoré by boli v rozpore s vôľou tak väčšiny Čechov, ako aj Slovákov.“*⁴⁸ Pravda, toto Ripkovo konštatovanie síce navonok vyzerá veľmi „demokraticky“, ale vzhľadom na nepomer v počte obyvateľov v českých krajinách a na Slovensku by sa uplatňovaním ním deklarovaného – a po technickej stránke ani bližšie neurčeného – postupu nemuselo dosiahnuť nič, čo by bolo prijateľné pre Bratislavu, ktorá po 14. marci 1939 nesporne „prišla na chuť nezávislosti“.⁴⁹ Vo februári 1945, keď povstanie už patrilo minulosti, Beneš Massigliu povedal, že slovenský problém je teoreticky vyriešený, pretože sa rozhodol ísť veľmi ďaleko v zmysle autonómie. Massigliu teda povedal inými slovami to, čo menovanému v polovici októbra 1944 oznámil Paris. Avšak Massigli, ktorý bol veľmi bystrým diplomatom a rozhladeným človekom, bral Benešove slová s rezervou, lebo vo svojej správe, určenej ministerstvu zahraničných vecí v Paríži, pokračoval takto: *„Jeho (Benešov) rešpekt voči politickej dômyselnosti Slovákov sa mi ostatne zdal byť veľmi chabý a jeho kalkulácie zrejme smerujú k tomu, aby dokázal, že z dlhodobého hľadiska sa takýto systém nebude dať udržať. Slovenská autonómia musí totiž zahŕňať hlavne autonómiu vo finančnej oblasti; výdavky za všetky činnosti, o ktorých sa Slováci vyslovia, že ich chcú zabezpečiť sami, bude musieť pokrývať Slovensko samo. Prezident nepochybuje, že táto podmienka, od ktorej neustúpi, povedie k rýchlemu úpadku slovenských aspirácií.“*⁵⁰ Myslím si, že Massigli sa vo svojom odhade zo všeobecného hľadiska príliš nemýlil. Zmýlil sa len v tom, že sa

46 Politické vzťahy..., dok. č. 110, s. 219.

47 Tamže.

48 Tamže.

49 Politické vzťahy..., dok. č. 119, s. 241.

50 Politické vzťahy..., dok. č. 112, s. 224.

domnieval, že ním opisovaný „systém“ sa nebude dať udržať z dlhodobého hľadiska. V skutočnosti sa totiž neudržal ani z krátkodobého hľadiska.

V podrobnej správe o povstaní, ktorú delegát FVNO J. E. Paris poslal ministrovi zahraničných vecí Georgesovi Bidaultovi 20. októbra 1944, sa konštatovalo, že prípravy slovenskej revolty sa uskutočnili so súhlasom londýnskej vlády, a že armáda a vedúci politickí odbojoví činitelia sa prihlásili k Československej republike a proti bratislavskej vláde „nezávislého Slovenska“.⁵¹ Upozornil, že Slovenská národná rada, ktorú označil za „najvýznamnejšiu skupinu“, za riadiaci orgán „politicko-vojenskej revolty“, sa prihlásila k oslobodzovaciemu programu prezidenta Beneša a rozišla sa s Tisovým režimom.⁵² Uviedol, že „SNR sa celkom orientuje na predmníchovskú Československú republiku“.⁵³ Situáciu veľmi podobne hodnotil i priamy účastník Povstania, francúzsky kapitán Georges de Lannurien, ktorý počas svojho pobytu na Slovensku nadobudol dojem, že hoci sa zdá, že obyvateľstvo vo svojom celku s ľahostajnosťou nasleduje a dodržiava politiku vnucovanú bratislavskou vládou, veľká väčšina ľudí je celkom nepriateľská k režimu, k jeho vnútorným reformám a zahraničnej politike. V armáde, žandárstve a medzi úradníkmi je prinajmenšom v mysliach veľmi silná opozícia. Niektorí vysokí úradníci i samotní členovia vlády, konštatoval, pracujú proti režimu.⁵⁴ Dôvod videl v tom, že spojenectvo s Nemeckom i „veľmi skromná účasť na vojne proti ZSSR“ boli neobyčajne nepopulárne a v predchádzajúcich rokoch boli prijaté len ako cena za nezávislosť, ako aj za skutočne privilegovanú materiálnu situáciu. Nepochyboval, že najvýznamnejší členovia odboja boli presvedčenými prívržencami bývalej Československej republiky, a vyzdvihol aj „početné a skutočné sympatie k Francúzsku, lebo napriek sklamaniam z Mníchova a z porážky roku 1940, Francúzsko si udržalo značnú prestíž.“⁵⁵ Nezamľchal však ani to, že na vedomie ľudí určite „mocne vplýva“ aj perspektíva návratu Československej republiky a postup ruských vojsk. Za stúpencov režimu pokladal len „niekoľkých vzácných nezištných obdivovateľov hitlerovského systému“ a potom tých, ktorí z režimu dokázali ťažiť zaberaním židovského majetku alebo postupom do vysokých funkcií.⁵⁶ Ak by sme si záverom položili otázku, pre ktorú z dvoch politických individualít, vyznačených v názve tohto príspevku – t. j. pre československú exilovú vládu a Slovensko – bol v skúmanom období postoj francúzskej diplomacie väčším prínosom, museli by sme konštatovať, že zrejme pre československú exilovú vládu. Slovenský štát síce v polovici leta 1939

⁵¹ Politické vzťahy..., dok. č. 105, s. 179.

⁵² Por.: Politické vzťahy..., dok. č. 105, s. 180.

⁵³ Tamže.

⁵⁴ Politické vzťahy..., dok. č. 106, s. 199.

⁵⁵ Tamže.

⁵⁶ Tamže.

napokon po vyše troch mesiacoch veľkého úsilia dosiahol *de facto* uznanie Francúzskom, ale v praktickej rovine to neznamenal nič, lebo nemecko-poľská vojna rýchlo pochovala všetky nádeje na eventúálny rozvoj vzťahov medzi slovenským štátom a Hitlerovými výbojmi ohrozovanou tretou Francúzskou republikou. Naproti tomu československé exilové vedenie si napriek všetkým peripetiám, vyplývajúcim hlavne z neochoty francúzskej vlády rešpektovať privilegované postavenie Edvarda Beneša v rodiačom sa druhom československom odboji a z rivality medzi ním a Osuským, udržalo vo Francúzsku pomerne dobrú pozíciu. Podarilo sa mu uzavrieť dohodu o vytvorení československej armády na pôde Francúzska i získať jeho podporu pre Československý národný výbor, ktorý mal síce obmedzené kompetencie, ale perspektívne predstavoval nezanedbateľný prvok pri budovaní vrcholných odbojových orgánov i ich kontaktov so zahraničím. No exilu sa podarilo dosiahnuť ešte viac, keď francúzske ministerstvo zahraničných vecí 19. 11. 1939 potvrdilo reálnu existenciu Československa.

Po porážke Francúzska sa situácia radikálne nezmenila, lebo Francúzsky štát na nemecký nátlak Slovensko síce uznal, ale pred svojím obsadením v novembri 1942 – t. j. kým si zachoval niektoré atribúty suverenity – udržiaval prostredníctvom niektorých špecifických inštitúcií, o ktorých som sa z priestorových dôvodov nezmienil, kontakty s československými činiteľmi napojenými na londýnsky exil. De Gaullovo hnutie sa orientovalo výlučne na československú exilovú vládu a pokiaľ viem, o Slovensko sa bližšie nezaujímalo, hoci problém, ktorý predstavovala „slovenská otázka“, mu nebol neznámy. O tom napokon aspoň v náznakoch svedčia citácie zo správ, ktoré francúzski diplomati v de Gaullových službách posielali rezortu po vypuknutí Povstania, a na ktoré som v nevyhnutnej miere upozornil.

Ak teda je oprávnený záver, že postoj francúzskej diplomacie bol objektívne väčším prínosom pre československé exilové vedenie a neskôr vládu, ostáva otázka, či to tak muselo byť, alebo prečo to tak bolo. Domnievam sa, že to tak bolo predovšetkým preto, lebo Francúzsko politicky, ale i emocionálne bolo dve desaťročia napojené na Československo. Slovensko poznalo hlavne prostredníctvom Prahy. Československý exil, usilujúci sa o obnovenie centralizovaného štátu, prinášal Francúzsku zdalivo väčší vplyv v strednej Európe. Londýnsky exil, reprezentovaný predovšetkým českým elementom, bol politicky oveľa homogénnejší a ľudsky súdržnejší než slovenský exil, ktorého najvýznamnejší činitelia, s ktorými prišla do kontaktu francúzska diplomacia, viedli boj nielen s českým (československým) exilom, ale i medzi sebou. V otázkach, ktoré boli pre francúzsku diplomaciu v korelácii s Československom prvoradé, t. j. akú republiku obnoviť, československá exilová vláda a hlavne jej vod-

covia – E. Beneš, J. Šrámek, H. Ripka i iní – zaujímali po celý čas jednoznačné a nemenné stanovisko, vychádzajúce z ideálu centralizovanej predmníchovskej republiky. Na rozdiel od nich, najvýznamnejší slovenskí príslušníci druhého odboja s kontaktmi vo Francúzsku – Š. Osuský a Milan Hodža – boli v týchto vážnych veciach maximálne kolísaví a názorovo nekonzistentní. Tomu som sa v príspevku bližšie nevenoval, ale táto otázka by si zaslúžila skutočne seriózný rozbor, lebo by pomohla pochopiť politickú i občiansku vyspelosť, ale i morálnu pevnosť a či zásadovosť menovaných.

S určitým zjednodušením možno uzavrieť, že či už išlo o francúzsku diplomaciu pred porážkou Francúzska, alebo o diplomaciu Francúzskeho štátu či de Gaullovo Slobodného Francúzska, nezatvárala oči pred slovenskou otázkou, ale ju ani nijako nepriorizovala. Slovákov v určitom zmysle podporovala tým, že v jeseni 1939 a vôbec pred porážkou v júni 1940 odmietla uznať československú dočasnú vládu pod Benešovým vedením, tým, že forsírovala ich „plné“ zastúpenie vo vrcholných exilových orgánoch, tým, že Osuského presadzovala – proti vôli Beneša, Šrámka atď. – za člena Československého národného výboru. Tak sa svojím spôsobom a v rámci svojich možností usilovala zvýšiť účasť i vplyv Slovenska a Slovákov v československom hnutí. Prísne vzato, nebola povinná urobiť viac, lebo si cez vojnu jednak nenárokovala na úlohu arbitra v česko-slovenských vzťahoch, a jednak preto, že jej sympatie zrejme vždy patrili pražskému centralizmu, v ktorom videla najlepšiu záruku integrity a sily štátu, ktorý bol pred Mníchovom jej politicky spoľahlivým spojencom, a ktorý ním za určitých okolností mohol ostať – i keď azda nie nevyhnutne v niekdajšej podobe – i po skončení vojny.

Pavol Petruf

Vojna slov – protiodbojová propaganda v Povstaní a o Povstaní*

„Moc, vďaka ktorej prst na spúšti váha alebo sa jej podriada, je mocnejšia ako ozbrojená sila. Ona ich ovláda. Touto mocou je sila slova. Presvedčivé slovo je rozkazom. Slová sú zbraňami. Nesmieme pohrdáť slovami a ich využitím. Slová vyhrávajú vojny.“¹

Odbodie od vypuknutia Povstania do pádu Banskej Bystrice v tomto príspevku nevystupuje ako objekt bádania o ozbrojenom konflikte, ale ako chronologický úsek, v ktorom sa odohral prípad eskalácie spoločenského konfliktu do ozbrojenej zrážky s bohatým mediálnym pokrytím. Sledovať budem výlučne vývoj v oblasti tlačovej propagandy, pochádzajúcej z otvorených domácich zdrojov (odmietajúcich odboj).² K základným ideálom režimovej ideológie vojnového slovenského štátu patrila „jednotnosť“. Jedným z prvoradých cieľov propagandy z tejto strany bolo preto poukazovanie na prirodzenú rôznorodosť názorov v tábore protivníka, pričom táto „nejednotnosť“ bola prezentovaná ako jedna z najodradzujúcejších vlastností. Na vlastnej strane pritom režim predstieral stav absolútnej myšlienkovkej jednoty. Presvedčivosti tohto propagandistického odkazu napomáhala päť rokov glajchšaltovania prejavov verejnej mienky s využitím všetkých dostupných ideologických, technických aj represívnych možností totalitného politického režimu. K prezentovanému ideálu jednoty však bolo v reálnom živote ďaleko. Zjednodušene možno povedať, že už aj jednotnosť ducha samotnej režimovej propagandy narúšali dva faktory: fakticky prítomná rôznorodosť názorov jej zadávateľov, a to minimálne v prípadoch najrozličnejších čiastkových otázok a záujmov, a radikálne zmeny reálnej situácie, ktorým sa obsah propagandistických odkazov musel operatívne prispôsobovať. Na zachovanie dojmu jednotnej verejnej mienky v celej spoločnosti (národe) sa využívali osvedčené postupy. Ak sa vo verejnosti objavila názorová odchýlka, ktorá nebola zaštitená oficiálnou, nespochybniteľnou autoritou, jej nositeľ bol okrem neutralizácie

* Štúdia je výstupom grantu č. 2/7179/27 (Medzinárodné súvislosti vývoja Slovenskej republiky 1939 – 1945).

¹ HARGRAVE, J.: Propaganda, the Mightiest Weapon of All. Words Win War. London 1940, s. v úvode.

² Ako reprezentatívnu vzorku spektra tlačných médií som si zvolila hospodársky týždenník *Budovateľ*, denník HG *Gardista*, úradný časopis slovenských dopravných zamestnancov, dvojtýždenník *Hlas dopravy*, Časopis poľnohospodárskych a lesných zamestnancov, dvojtýždenník *Chlieb*, týždenník Katolíckej akcie, *Katolícke noviny* *Národné noviny* (do Povstania evanjelický denník) a tlačový orgán HSLS *Slovák*. Kvôli možnosti sledovania dlhodobějších trendov sú využité i výtlačky k Povstaniu z predchádzajúceho a nasledujúceho mesiaca. O tlači protivníka som získavala prehľad z periodík *Národné noviny* (po vypuknutí Povstania), *Pravda*, *Bojovník*, *Naša sloboda* a *Nové Československo*.

aj *ex-post* označený za „nepatriaceho do skupiny“, „cudzieho“, čím bol dojem jednoty navonok zachovaný. A pri nekompatibilnosti propagandistických obsahov sa zasa ich tvorcovia vyhýbali porovnávaniu, pričom tie staršie, prekonané, zámerne ignorovali. Analýza dobovej režimovej tlače tu slúži ako zrkadlo, v ktorom sa vnútorný vývoj a vnútorné rozdiely v rámci tejto „jednotnej bojujúcej strany“ viditeľne odrážajú. Vzhľadom na fakt, že v období vojnového slovenského štátu všetky médiá podliehali preventívnej cenzúre a oprávnenie ich vydávať bolo viazané na politickú spoľahlivosť, dalo by sa predpokladať, že žiadne noviny nepublikovali stanoviská protirečiace názoru oficiálnych miest, respektíve, že takéto výťažky sa nedostali do obehu.

Starostlivejší pohľad prezrádza, že noviny a časopisy – hoci často na podvozku sekundárnych tém – odzrkadľovali aktuálne rozvrstvenie politického spektra (síce limitovaného a deformovaného ústavne zakotvenou vedúcou úlohou HSLS) a odrážali tu otvorenejší, tu skrytejší zápas o politický vplyv v krajine a priority jeho aktérov. Nejde pritom len o riskovanie zhabania novinového vydania a presadzovanie „nepohodlných“ tém. O názore redakcie občas dostatočne vypovedalo prosté mlčanie.

Dobová tlač je i kronikou viac či menej úspešného prispôsobovania propagandistických línií meniacej sa vnútornej i zahraničnopolitickej situácii, na ktorú lokálni propagandisti nemali vplyv, ako aj momentálnym potrebám a názorom vedenia štátu, jednotlivých redakcií a hlavného arbitra produkovanej propagandy – Nemeckej ríše. V neposlednom rade sú noviny zo sledovaného obdobia vhodným prameňom na štúdium komplikácií, ktoré propagandistom (prívyknutým na búšenie do nepriateľa, ktorý im na domácej pôde nemohol technicky konkurovať vlastnou propagandou) spôsobilo náhle uvoľnenie „trhu myšlienok“, vzrast konkurencieschopnosti protivníka, a potreba preorientovať sa z propagandy, charakteristickej komplexnosťou futuristických perspektív, filozofických, teologických a ďalších výkladov o ‚naklonenosti osudu‘ a ‚nevyhnutnosti prebiehajúceho vývoja‘ na kontrapropagandu, pri ktorej témy určuje práve protivník.³

Pokúsím sa tu načrtnúť niektoré z prípadov, v ktorých vystúpila nekompaktnosť propagandistickej línie, keď sa parciálne skupinové názory a ciele v cenzurovaných periodikách viditeľne prejavili, a priblížiť spôsoby, prípadne príčiny ich prejavu.

³ „Kontrapropaganda je formulovaná väčšinou *ad hoc*, a aby bola efektívna, musí byť okamžitá a rozhodná... Vo všeobecnosti musí byť dobrá kontrapropaganda zameraná na malý počet tém... Bude sa snažiť usvedčiť oponenta z hlúposti, bláznivosti, falošnosti a nedostatku úcty k samým základom kultúry uznávanej cieľovou skupinou.“ BARTLETT, F. C.: Political propaganda. Cambridge 1940, 151.

* * *

Dlhodobým problémom oficiálnych médií bolo vyvažovanie dvoch v dôsledkoch protichodných cieľov „štátotvornej“ propagandy: stability a dokonalosti. Na jednej strane stála potreba spoločenskej konformnosti, ktorá bola zárukou stability (rétorika tzv. umierneného krídla, charakteristická neustálym presviedčaním občanov o materiálnych výhodách *statu quo*). Kontrovalo jej aktivistické volanie radikálov po zvýšení spoločenskej uvedomelosti, po urýchlení „prerodu“ národa na vyššiu kvalitu za cenu zbavenia sa nehodných členov vlastného etnika, a neustále vyzývanie na odhaľovanie takýchto ‚brzdiačich prvkov‘, ktoré síce bolo prorežimové, ale v konečnom dôsledku ho destabilizovalo. Pretože potreba stability bola v prvom rade prezentovaná prezidentom štátu, ktorý bol paradoxne z titulu funkcie i Vodcom radikálov združených v HG, pričom do vypuknutia Povstania sa tento konflikt cieľov v ich tlači prejavoval nie úplne otvorenými spôsobmi.

Ako príklad redakčnej manipulácie uvádzam „citáciu“, pri ktorej periodikum aktivistickej radikálnej skupiny prevzalo prejav prezidenta republiky a následne ho komentovalo a radikalizovalo jeho pôvodný odkaz: Tiso v prejave uverejnenom 14. júla 1944 popri tradičnom zdôraznení kvalít štátnosti z konzumného hľadiska („*nik nikdy nevedel dať Slovákom a Slovensku tolko, ako Slovenský štát*“) vyjadril svoje presvedčenie, že „*niet Slováka, ktorý by bol ochotný podľahnúť nejakému teroru, alebo nepriateľskej propagande, aby sa vzdal svojej štátnosti*“, aby vzápätí vysvetlil možný výskyt „*váhavosti a klátivosti*“, spôsobenej zbytočnými obavami z neschopnosti udržať ju. V pokračovaní uviedol, že „*niektorým Slovákom chýba ešte úplné splynutie našej osobnosti s ideou národa a štátu. Toto je chyba, ale nie je takým defektom, ktorý by už prinášal katastrofu*.“⁴ Úvodník *Gardistu* o dva dni neskôr bol kritickejší než prezident, hoci sa jeho authority dovoľával, a stupňoval: „*u veľa ľudí ešte nevidieť toho splynutia, o ktorom hovoril najvyšší veliteľ Hlinkovej Gardy, prezident republiky dr. Ľ. Tiso*“.⁵ Následné komentáre postupne prezidentovmu upokojujúcemu konštatovaniu podsúvali výzvu ‚treba s tým niečo urobiť a hneď‘. Dodatočné komentáre a výklady k oficiálnym stanoviskám politických reprezentantov boli spoľahlivou a pomerne bezpečnou cestou vyjadrenia redakčnej mienky. Ich tón, prípadne frekvencia dokázali pôvodný odkaz politika markantne zradikalizovať.

⁴ *Gardista*, 14. 7. 1944 Prejav prezidenta republiky. Mimochodom, paradoxne vyznieva aj jeho tvrdenie: „treba sa nám vymaniť zo starodávneho utlačovateľmi nám zašepného liberalistického pojmu o štáte“ s týmto vysvetlením jeho negatív: „Nám zašepnili onnipotenciu štátu tak, že všade sme hľadali podporu v štáte a vo všetkých odvetviach očakávali sme zásah štátnej moci.“ V tom istom čísle aj úvodník „Malý zázrak“ o tom, ako sa máme dobre.

⁵ *Gardista*, 16. 7. 1944, úvodník Viliam Kovár Splynúť s ideou štátu.

Stabilitu v roku 1944 už neprospievalo ani frontové spravodajstvo. Rozsiahle reportáže z prvých rokov vojny, s cieľom vybudiť dôveru vo vlastné a nemecké sily, časom ustupovali, aby nedodávali témy ťažko regulovateľným panickým správam. Hoci cenzúra vo forme embarga na negatívne správy z oboch frontov fungovala už od začiatku, mohla byť ako-tak funkčná len pri mlčaní o jednotlivých neúspechoch. No pri všeobecnom zlyhávaní hitlerovského spojenca mlčanie na zabránenie panike nestačilo, vtedy už bolo treba aktívne formulovať pozitívne interpretácie reality. Vzhľadom na vlny súdobých paródií na frazeológiu, využívanú na „vylepšovanie“ správ o frontovej situácii, bola ich úspešnosť pochybná.⁶

Na porovnanie rôznej úrovne pripúšťania reálneho stavu pred verejnosťou uvádzam vyjadrenie generála Ferdinanda Čatloša pri pomníku padlých z konca júna 1944 a aktivistické komentáre z tohto obdobia. Čatloš konštatoval: „*Dnes už vieme, že straty Slovákov sa zväčšujú tými, ktorí bojujú proti slovenskej samostatnosti a obetujú ju pre myšlienku bolševickú a československú. Materiálna prevaha protivníkov postavila túto myšlienku do konkrétnej reality a do povážlivého stavu.*“⁷ Redakčné úvodníky a popisky fotografií v *Gardistovi* z toho obdobia však ukazovali Sovietov „*nemilosrdne hnaných proti nemeckým pozíciám*“, ktorí „*zničení sa plazili k nemeckým vojakom, aby sa vzdali*“, upozorňovali na „*veľkú taktickú prednosť nemeckého centrálného postavenia*“,⁸ tvrdili, že po invázii do Normandie je „*viac ako jasné, že nemecká armáda je vo výhode*“, nemecké velenie ju „*šetrí*“ na rozhodujúci boj a preto „*nevyrukovalo už v prvom týždni invázie so všetkými svojimi tromfami a zbraňami*“.⁹ Šéf úradu propagandy Tido Gašpar nabádal k zamysleniu, že spojenci by určite nemali potrebu vyzývať na partizánsky boj „*keby bolo pravdou, že je kapitalisticko-bolševický front ozaj taký obrovský, keby bolo pravdou, že by vojnu vyhrali*“.¹⁰ Začiatkom augusta vyvracal úvodník *Gardistu* pochybnosti váhavcov, inšpirovaných sovietskym postupom k Varšave: „*tu práve robia sa najväčšie chyby. Ľudia často čítajú len z mapy a zo zmien frontových línií posudzujú všeobecný stav*“. Čitateľov odkazoval na možnosti taktickej pohyblivosti, znevažoval dôležitosť diania v Normandii a hlavnú úlohu pri vyústení vojny prikladal pôsobeniu „*celkom iných faktorov*“.¹¹

Aj v správach o partizánoch bola od začiatku badateľná snaha o zachovanie rovnováhy medzi potrebou bdelosti a ostrážitosti a potrebou vyhnúť sa šíreniu paniky. Tak *Gardista* z 6. augusta upokojoval svoje čitateľstvo ústami podpredsedu vlády ministra Alexandra Macha, ktorý potvrdil vyhnanie alebo zajatie niekoľkých malých skupiniek

6 KALINA, J.: Tisíc a jeden vtíp. Bratislava 1969. Kapitoly Protektorát a Slovenský štát.

7 *Gardista*, 1. 7. 1944, Rozdiel dvoch svetových vojen. Významný prejav ministra národnej obrany generála Čatloša pri odhalení pomníku padlých v Liptovskom Hrádku.

8 *Gardista*, 2. 7. 1944.

9 *Gardista*, 7. 7. 1944.

10 *Gardista*, 4. 7. 1944.

11 *Gardista*, 2. 8. 1944, Do novej fázy.

zo zahraničia, no zdôraznil: „pred týždňom som na novinárskej schôdzke povedal, že vážneho partizánskeho nebezpečenstva u nás niet. A to sa v posledných dňoch potvrdilo,“ s pridaným varovaním, že „netreba veriť každej klebete“. Dňa 13. augusta však už upokojeným občanom zdôvodňoval potrebu vyhlásenia štatária.

* * *

Ako generálna skúška na vládne reportovanie Povstania pôsobí zo spätného pohľadu postupná séria informácií o júnovom atentáte na Hitlera. V prvom momente správy poukazovali na vinu agentov zo zahraničia. Po zverejnení prvých mien sa postupne menili na „zločinnú ctibažnú kliku“ a „zločinné živly“. Z nulových správ o personálnych reáliách redakcia dedukovala: „už samotná skutočnosť, že neboli potrebné nijaké zmeny na smerodajných vojenských a politických miestach, jasne dokazuje, že v tomto prípade nešlo azda o nejakú politickú organizáciu, ktorá by si zaslúžila hoci len najmenšiu pozornosť, ale bol to čisto efektívny útok celkom malej skupiny sprisahancov, ktorej príslušnosť k nepriateľom Európy je nad všetku pochybnosť“. ¹² Zmienená „príslušnosť“ sa následne dokumentovala príbuznosťou Stauffenberga s anglickou šľachtou. No o dva týždne už *Gardista* jasne nad dôkladnou a hromadnou „čistkou v nemeckej armáde“, na základe ktorej bolo „22 generálov a vojenských hodnostárov odstrelených a vylúčených z brannej moci“. ¹³ Redakcia z nemeckých zdrojov postupne preberala správy o spokojnosti nemeckej verejnosti s „dôkladným vymetením“ (čo evokuje vyššie množstvo) zradcov z vplyvných miest. Za povšimnutie stojí, že správa o vykonaní rozsudku z 6. septembra v *Gardistovi* už prišla do éry usilovnej tvorby *public relations* Nemcom ako protikladu bolševických krvilačných barbarov. Zrejme preto hovorila o ôsmich obesených generáloch, a nápadne sa zdržiavala detailov o odstrašujúcej poprave. Na rozdiel od nemeckých zdrojov bolo v slovenských novinách aj nápadne málo výrazných správ o priebehu a výsledku „vítazného“ potlačenia varšavského povstania. Žiadne veľké víťazstvá Ríše ‚nad Poliakmi‘. Utopenie povstania v krvi bolo prezentované lyricky ako „krvavá daň ľahkovernosti“. ¹⁴

* * *

Stratégia propagandistov pri tvorbe a podpore vzťahov verejnosti k prorežimovému a k povstaleckému tábora je témou, ktorá priniesla niekoľko zaujímavých momentov na komparáciu. Priam k nej nabádajú využívané propagandistické „príbehy“. ¹⁵ V pozíciách hlavných negatívnych hrdinov sa vyskytovali najmä partizáni, bolševici, Rusi, čechoslováci, kapitalisti (titulok prejavu T. J. Gašpara: *Zbavíme sa korupčného*

¹² *Gardista*, 22. 7. 1944, Veľký boj bude víťazne ukončený.

¹³ *Gardista*, 5. 8. 1944, Čistka v nemeckej armáde.

¹⁴ *Gardista*, 20. 8. 1944.

¹⁵ K analýze typizovaných populárnych a náučných príbehových schém pozri CLARK, K.: *The Soviet Novel. History as a ritual*. Indiana University Press 2000.

kapitalizmu!), Židia (ktorým sa vyčítalo i to, že málo bojujú „nezúčastňujú sa bojov proti poriadkovému vojsku“¹⁶), angloameričania (z typických vyjadrení: „čo nie je skoro jedno, keby nás zotročili anglosaskí plutokrati, alebo bolševickí židáci?“¹⁷), Česi („ďalším pozorováním sa zistí, že tieto české rodiny sa pravidelne schádzajú a po každej vážnej udalosti u nás alebo na frontoch sa zjaví osobitný názor na tú ktorú vec“¹⁸), ale negatívny nádech malo aj označenie inteligent („Rolnícka a robotnícka vrstva by bola zdravá. A v porovnaní s touto vrstvou inde aj je zdravá. Ak sa v nej kde-tu zjaví hniloba, ak náš roľník, alebo robotník začína rapľovať, hľadaj inteligenta a nájdeš pôvodcu jeho nespokojnosti. Nie svetonáhľad, nie mzda alebo sociálne výhody. Snes mu hviezdy z neba, keď mu pridáš takéhoto inteligenta, tvoja námaha, tvoja dobrá snaha bude márna. Táto nešťastná, mravne skorumpovaná časť inteligencie zhumplovala dôstojníkov, tam zasa mládež. Tu v uniformách dôstojníkov, tam zas po titulom vychovávateľov.“¹⁹). Podobne sa využívali nálepky oportunistu či arizátora („ten novodobý slovenský kapitalista alebo bankár, ktorý za Slovenského štátu dosiahol úžasné dôchodky, tak aj ten pán ministerský radca, alebo generál usiloval sa, aby zachránil svoje postavenie alebo arizovaný podnik“,²⁰ „len čo vplyvom známostí z futbalu dosiahol št. občianstvo, za 5 000 Ks, arizoval štvrtmilionové zubárske zariadenie“,²¹ „zichkuchtienci a lajniaci, vymetači masných hrncov, ľudia bez štipky sociálneho cítenia“²²). Na tomto mieste chcem s úctou pripomenúť i zvláštnu kategóriu ‚nebezpečných a podvratných elementov‘, zvanú ‚zúrivé Česky‘ a tiež dolnokubínske ‚zúrivé ženy‘ a ‚divé ženy typu Hroboňovej‘, ktoré podľa svedectva týždenníka *Slovák* ‚priam zaplavili všetky oravské dediny‘ a úspešne ‚terorizovali Dolnú Oravu“.²³

Ďalšími pripisovanými negatívami boli nedostatočná vzdelanosť a uvedomelosť a nadmerný vzťah k alkoholu („títo ľudia nemajú vôbec sebavedomia ba nie sú vôbec ľuďmi“,²⁴ partizánska negramotná a notoricko-pijanská spodina,²⁵ blabotanie opitého hlásateľa,²⁶ notorický ožran, kartovanie, povalači“), estetický dojem (otrhaní), disciplína (bezhlavá, neorganizovaná, nevedomá a nedisciplinovaná spodina), fyzické danosti (piadimuzík Laco Sára, krivonosé kreatúry, pre svojho holohlavého syna Mirka), rasová a etnická tolerancia (Klement Trnka), ktorý má za manželku Cigánku,²⁷ Pohoršujúce

16 *Týždenník Slovák* 17. 9. 1944, Židia komisármi v našich dedinách.

17 *Gardista*, 2. 7. 1944, úvodník Vieme, o čo ide.

18 *Gardista*, 11. 7. 1944, Urobme koniec českej otázke.

19 *Gardista*, 9. 9. 1944, Kto sklamal?

20 *Gardista*, 14. 9. 1944, Vydržat do dôsledkov.

21 *Gardista*, 16. 9. 1944, Sami sa priznávajú.

22 *Gardista*, 13. 9. 1944, Za čo?

23 *Gardista*, 12. 9. 1944: Kto je na vine? „Išlo zväčša o ľudí mravne vykoľajených, národne nevedomých, ktorí mali za manželky zúrivé Česky...“; *Týždenník Slovák*, 24. 9. s 3. Sodoma a Gomora na Orave.

24 *Týždenník Slovák*, 17. 9. 1977, Nepôjdeme do cudzieho područia.

25 *Týždenník Slovák*, 10. 10. 1944, Udaloosti z partizánskeho puču.

26 *Gardista*, 16. 9. 1944, Sami sa priznávajú.

27 *Týždenník Slovák*, 24. 9. 1944, Kto ušiel zo Zavara?

paktovanie čechoslováckych žandárov so Židmi,²⁸ „českých a bulharských študentov, chovajúcich sa vyzývavo, sme tu nepotrebovali,²⁹ ako sa priznávajú, majú tam Francúzov, francúzskych partizánov, nehovoriac o partizánoch srbských, anglických atď.“), nedostatočné etické kvality (zradní dôstojníci, notorickí nespokojenci, svorky pozbieraných dešperátov, korupčník, „pozbieraní zabijaci, gangsteri a apači“³⁰ „čo sa stalo na Slovensku je typickým zjavom parazitov, keď už sa chceme vyhnúť nevkusnému obrazu, ako sa prežraté prasa škrabe za ušami“³¹), náboženské vyznanie („dvadsaťosem luteránov a dvaja katolíci“) a v snahe šteknuť po protivníkovi sa dokonca dalo použiť ako negatívum označenie „nepriateľ komunistov Nábělek“.³²

Možno je na mieste pripomenúť, že používané nálepky nie vždy odrážali len úroveň tvorcov. Propaganda musela brať ohľad najmä na svoju úspešnosť v cieľových skupinách, ktorým prispôbovala svoj slovník. Dnes dokáže šokovať nielen z toho dôvodu, že bol dlhé roky tabuizovaný, ale najmä z toho dôvodu, že aj víťazné politické sily intelektuálnu úroveň svojej dobovej propagandy dodatočne výrazne nadhodnocovali, čím vylepšovali imidž svojich stúpcov. Na porovnanie uvediem postreh profesora etnológie Karla Valentina Müllera z nemeckej Karlovej univerzity v Prahe, ktorý cestoval tesne pred Povstaním vlakom do Margecian a z profesionálnej zvedavosti prechádzal všetkými vagónmi, kde sledoval tematiku a frekvenciu nápisov na stenách. Chápal, že ide o jedinečné svedectvo verejných nálad, ktoré je takmer dokonale anonymizované a zároveň vďaka mobilite nie je lokálne ohraničené. Podľa jeho zistení bol najčastejším nápisom „Hitler je buzerant“ a ďalším „Hitler je Stalinov...“.³³ Po nich nasledovali nápisy uznávajúce vedúcu rolu Beneša a tradičné „nech žije ČSR“. Je teda treba brať na zreteľ, že aktuálne mobilizačné heslá s dostatočným apelatívnym účinkom na verejnosť sa rozhodne nespájali len s krasoduchými úvahami o štátoprávnom postavení.

* * *

Zvláštny bol postoj oficiálnej propagandy k mládeži: tu boli povstalci spočiatku ironizovaní štýlom „začali strieľať skupiny nahuckaných šarvancov“.³⁴ Ako jeden z prvých zločinov partizánov bola prezentovaná smrť poslanca Slameňa. Vinníkom bolo „spustlé a zvrhlé chlapčisko“, „sotva osemnásťročné“, ktorého „Londýn označil ‚čecosloven-

28 *Týždenník Slovák*, 24. 9. 1944, Statoční Sereďania a „Vzbúrencia“.

29 *Gardista*, 10. 10. 1944, Hlavy hore!

30 *Gardista*, 8. 9. 1944, Spojenecká sberba.

31 *Gardista*, 5. 11. 1944, Na vázkach.

32 *Týždenník Slovák*, 10. 10. 1944, Udalosti z partizánskeho puču.

33 SUŠKO, L.: Správa sudetonomeckého profesora K. V. Müllera z nemeckej Karlovej univerzity o Slovensku (august – október 1944). In: *Vojenská história* 1/2000, s. 86. Výbodkované už vo *Vojenskej histórii*, presné znenie použitého vulgarizmu teda neviem určiť.

34 *Gardista*, 13. 9. 1944, Ohlas Žilinčanom.

ský vlastenec““. Oznam sprevádzala výčitka „*nevedia, čo je zbraň v rukách dieťaťa*“.³⁵ Keď *Národné noviny* napísali správu o mládencovi, ktorý ukoristil z palebného postavenia nepriateľský gulomet, končiacu výzvou: „*sedemnásťročný turčiansky partizán Ľanko dáva príklad a ukazuje cestu všetkým...*“,³⁶ *Gardista* to komentoval ako dôkaz slabosti, „keď potrebujú takéto vzory“. Je zaujímavé, že *Národné noviny* si pritom na jeho glorifikáciu nevybrali obraz supermana, ale martýra. Opisovaním „takmer dospelého“ bojovníka slovami „*chudorlavý, bledý, skromný chlapček*“, „*náš malý vojak*“, zrejme veľa svojich maloletých sympatizantov nepotešili. V reportáži *Gardistu* o zajatých bol ranený 17-ročný partizán z Kutnej Hory zasa ľutovaný ako podľahnuvší romantickým ilúziám šíreným nezodpovednými dospelými (Nemci ho vraj samaritánsky obviazali).³⁷

Potom prichádza v propagande, týkajúcej sa mládeže, zlom: verejné odmietanie myšlienky ozbrojených adolescentov zastavil Hitlerov rozkaz o povolávaní 16-až 60-ročných do Heimatschutzu. V reporte o nástupe formujúcich sa pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy pred odchodom do bojového pásma sa už účasť „*roty mladých háemistov-junákov, ktorí sa prihlásili do jednotiek HG*“ pochopiteľne nekritizovala, mladost-nemladost.³⁸ A v decembri sa vzorový príbeh anonymného chlapca, ktorý stretol štyroch amerických letcov a promptne ich zaviedol do rúk najbližšej nemeckej posádky, končil správou o osobnej pochvale a vysokej finančnej odmene 1 000 Ks od nemeckého veliteľa ochranného pásma s povedomo znejúcim dovetkom: „*keby si všetci dospelí Slováci čin a smýšľanie toho chlapca vzali za vzor, svojej vlasti by veľmi pomohli*“.³⁹

* * *

Spektrum „príbehov“ zrozumiteľných širokému publiku bolo pomerne obmedzené a využívali ho obe strany konfliktu. Jeho prezentáciu pritom prispôbovali príslušnosti jeho aktérov k podporovanej strane konfliktu. V *Gardistovi* tak bolo možné čítať odsudzovanie nezodpovedného „hnania“ nedostatočne vyzbrojených Rusov na jatky, i správu prebranú z nemeckej tlačovej kancelárie: „*pred niekoľkými dňami prišla správa, že v Normandii oddiely SS, keď boli vystrelali všetku muníciu, v bojoch s nepriateľom vrhali späť nepriateľské ešte nevybuchnuté ručné granáty a tak sa bránili presile*“.⁴⁰

Na jednej strane sa teda v oficiálnej tlači bolo možné stretnúť s ironizovaním šepkanej „partizánskej“ propagandy, „*úlohou ktorej je získať partizánom sympatie v širokých*

³⁵ *Pondelník Slovák*, 27. 8. 1944, Poslanec Slameň zavraždený.

³⁶ *Národné noviny*, 2. 9. 1944, Zapisujú sa do dejín.

³⁷ *Gardista*, 8. 9. 1944, My a oni; *Týždenník Slovák* ten istý motív 17. 9. 1944, Pri vypočúvaní zajatých povstalcov.

³⁸ *Gardista*, 5. 10. 1944, Hlinkova garda nastúpila.

³⁹ *Týždenník Slovák*, 5. 12. 1944, Vzorný slovenský junák.

⁴⁰ *Gardista*, 24. 8. 1944, V novom položení.

ľudových vrstvách a pripraviť im tak pôdu na ďalšie pôsobenie“. Na výstrahu naivným Slovákom sa uvádzala základná dejová osnova šepkaných „príhod“. Zväčša sa vraj udiali v štýle priateľského stretnutia partizána (Rusa) s domácim obyvateľom, pričom partizán „podával ruku“, vysvetľoval slovanskú príbuznosť, zaplatil za jedlo či dokonca „pobozkal“ dotyčného.⁴¹ Na druhej strane tá istá tlač prinášala takmer identické vzorové príbehy: *„Šesť hodín som ležal v poli a takmer som vykvrácal celkom“*, písalo sa v črte o slovenskom vojakovi, ktorého násilím nahnali „boľševici“ do boja a potom raneného nechali napospas nepriateľovi. *„Potom ma našli Nemci. Oni mi poskytli prúv pomoc, oni mi umyli tvár od krvi, oni ma oslovili priateľsky slovom Kamarát...“*⁴²

Inverziou povstaleckého príbehu o dobrodružstvách zažitých pri snahe pridať sa k partizánom a ich vrúcnom prijatí boli režimové „amnestiové“ príbehy o tom, ako sa pôvodne ‚prinútený‘ či ‚pomýlený‘ junák *„začal zapodievať myšlienkou, ako sa dostať zo začarovaného kruhu čechoslováckych bánd“*.⁴³ *„Strelili sme sa minule s robotníkom, ktorý sa sklamané vrátil s tým, že on sa veru vykašle bojovať za Československú republiku. Toto je mienka aj veľkej väčšiny tzv. partizánskych bojovníkov, takže slávne národné výbory, ktoré toľko prachu navírali okolo seba, aj keby ich niekto nechytal za pačesy, a neposlal v čerty, museli by zmiznúť sami, – lebo ináč – sám ľud urobil by s nimi poriadok.“*⁴⁴ Podivnou črtou prezentovaných „stoviek“ navrátilcov bolo, že keď zistili, že ich „zradní dôstojníci“ oklamali a „boľševickí komisári“ na nich *de facto* spáchali ozbrojený únos („*slovenských ľudí, najmä jednoduchých, do tohto tábora dostali iba podvodom alebo terorom*“, čo v zime *„s tými tisíckami sterorizovaných, násilne odvečených ľudí?“*⁴⁵), hoci boli sami ozbrojení a vraj vo väčšine, namiesto statočného obrátenia zbraní proti svojim tyranom ich „odhadzovali“ a „utekali“ sa vzdať,⁴⁶ čo akosi nebolo kompatibilné s prezentovanou statočnosťou radového Slováka.

Skvelý príklad dvojakeho výkladu základov etiky poskytol *Gardista* pri vysvetľovaní princípov ochrany súkromného vlastníctva, a to dokonca oba varianty v jednom článku. Od septembra masíroval verejnú mienku správami o „výčinoch“ a „rabovaní“ čechoboľševických banditov, partizánskej zberby atď. V reportáži o každej z ‚oslobodených‘ oblastí nechýbala zmienka o tom, ako si dediny a mestá vydýchli

⁴¹ *Gardista*, 26. 8. 1944, Partizánska propaganda; *Gardista*, 8. 9. 1944, Ako sa to začínalo? Rozprávky o partizánoch...

⁴² *Týždenník Slováč*, 15. 10. 1944, Chod' sa napiť krvi.

⁴³ *Gardista*, 15. 9. 1944, Takto „oslobodzujú“ Slovensko.

⁴⁴ *Gardista*, 13. 9. 1944, Poznámka: Za čo?

⁴⁵ *Gardista*, 16. 9. 1944, Sami sa priznávajú; *Gardista*, 9. 9. 1944, Slepí našli hluchých.

⁴⁶ Mnoho zavedených alebo donútených ľudí z radov odbojníkov zahadzuje zbraň a prechádza na našu stranu.“ in: *Chlieb*, 1. 10. 1944. Statoční sa držia.

od povstaleckých konfiškácií. Aj v čísle z 12. novembra oboznamoval čitateľov s utrpením Oravy: „*tento kútik vytrpel za posledné mesiace veľmi veľa*“. Mnohé obce vraj žiadajú, aby k nim boli poslané jednotky Pohotovostných oddielov HG a pomohli im zbaviť sa zvyškov povstalcov. Redakcia vysvetľuje, že jednotiek je nedostatok a nabáda obyvateľstvo na svojpomoc. Ako príklad uvádzal „*Chlapský čin šikovného veliteľa*“: „*Keď pomery boli už neznesiteľné, našiel sa odhodlaný a šikovný veliteľ, ktorý si sám zorganizoval pohotovostný oddiel HG. Nemal ani výstroja ani výzbroja, no mal pevnú vôľu vzoprieť sa násiliu a pomôcť ubiedenému kraju. Výstroj zohnal domovou prehliadkou, zbrane tak isto a dnes stojí silná jednotka, ktorá bráni majetok.*“ 47

* * *

Celá séria propagandistických premetov v prezentovaní etických rozmerov viny a nevinu účastníkov, respektíve obyvateľov povstaleckých území sa viaže k tematike prezidentskej amnestie. V čase pred vypuknutím Povstania boli ako možné nebezpečenstvo opisovaní málopočetní jedinci s neukojenými osobnými ambíciami: „*Priznávame, že sa ešte nájde medzi nami niekoľko pomýlenecov, ktorí už aj z osobného antagonizmu voči slovenskému režimu dali by prednosť sovietsko-českému panstvu. ...Slovenská pospolitost sa už naučila milovať svoj slovenský štát, lebo jedine v ňom.*“ 48

V prvých dňoch Povstania odzneli v rozhlase dve diametrálne odlišné kritiky udalostí, ktoré sa ako refrén opakovali ešte niekoľko nasledujúcich dní. Prezident Tiso pripísal masívnu účasť Slovákov, vojakov aj civilistov falošnej informácii, ktorá sa rozšírila vinou „*rafinovaných agentov a sterorizovaných alebo úplatkami zlákaných jednotlivcov*“.⁴⁹ Tvrdil, že ľudia boli zvedení klamnou informáciou, že Nemci obsadzujú krajinu, zabili prezidenta a odvliekli vládu, a preto povstali vlastne na ich záchranu. Zároveň vysvetľoval, že Nemci neprišli Slovensko obsadiť.⁵⁰ Pomerne zvláštne popritom vyznievalo vyhlásenie amnestie „*poblúdeným z našej krvi*“, interpretovanej ako „*čin otca, ktorý veľkodušne späť prijme márnomyseľného syna*“, „*veľkodušné odpustenie previnenia*“ (amnestiu), tým, ktorí sa „*odpútajú*“ a prihlásia sa úradom. Oddaní ‚synovia‘, ktorí ho podľa predchádzajúcej verzie o „*podvedení*“ išli pomstiť a zachraňovať, mohli byť síce hlúpi, ale prečo márnomyseľní či neposlušní? S touto interpretáciou ostro kontrastoval prejav generála Malára, ktorý Povstanie označil za nedostatočne

47 *Gardista*, 12. II. 1944. Hlinkova garda na prinavrátenej Orave. Chlapský čin šikovného veliteľa.

48 *Gardista*, 8. 8. 1944. Márna námaha.

49 *Hlas dopravy*, 1. 9. 1944, V dvanástej hodine.

50 Nevyjasnenosť pojmov a cieľov, použitie podvodu a zaskočenie dobromyseľných ľudí, predstieranie dobroprajnosti voči Slovákom boli príznaky rodiaceho sa nového života. Do tejto atmosféry sa hodila správa, že Nemci obsadzujú Slovensko, že zabili prezidenta, odvliekli vládu a preto bola pohotovú výzva „Slováci choďte proti Nemcom“. *Týždenník Slováč*, 3. 9. 1944, prepis rozhlasového prejavu z 31. augusta 1944. Ešte 30. 9. *Gardista* opakuje v poznámke Zlá kalkúlia: „Za čo sa bojovalo? Že Tisu uväznili. Všetci Slováci boli na smrť odhodlaní brániť svojho prezidenta a vládu.“

pripravené a „predčasné“(!). Pochopiteľne, takéto postoj bolo možné chápať ako výsostne „protištátny“ a Nemcov len utvrdzoval v presvedčení o masovosti protinemeckých a protirežimových nálad.

Redakčné články najbližšieho vydania týždenníka *Slovák*, ktoré už nemohli obísť skutočnosť, že napriek odhaleniu „podvodu“ sa povstanci už niekoľko dní nevzdávajú, ich označujú za „trúdog a tupcov, ktorým sa nechce robiť“.⁵¹ Verziu o ‘podvode’ bolo čoraz ťažšie udržať. Pri texte ako „Každý deň sa vracajú noví a noví vojaci, ktorých po známom falšovanom rozkaze odviekli partizáni, ďalej mládenci a chlapi, ktorých partizáni vzali na nákladné autá...“ sa otázka o obranyschopnosti takéhoto obrancu vlasti musela vynoriť. Opis udalostí v týždenníku *Slovák* z 10. októbra si zaslúži obsažnejší citát:

„Osudný 29. august t. r. v Banskej Bystrici píše udalosti partizánskeho puču v Banskej Bystrici. Za pekného augustového rána spomenutého dňa bol z ‘vyššej moci’ sraz všetkého dôstojníctva na Veliteľstve pozemného vojska (ani to nie je uveriteľné, že toto začína v Banskej Bystrici !? poznamenané v orig.), kde pred vpádom bezočivých partizánov – ľudskej luzy a múzy do Banskej Bystrice prítomným slovenským dôstojníkom vyhlásili obnovenie Československej republiky a postavenie sa do boja proti nemeckému vojsku po boku ‚bratov‘ partizánov. Nejednému slovenskému dôstojníkovi pri tomto akte v jedálni VPV vytreskly slzy a hoci musel každý spievať hymny „Kde domov můj“ a „Nad Tatrou sa blýska“. Za necelú hodinu po tejto schôdzke slovenského dôstojníctva začala svoju odrodilskú a ohavnú činnosť banskobystriická vysielačka v miestnosti Evanjelického spolku na Hornej ulici. Slovenskí dôstojníci, poddôstojníci a vojaci museli si postrhávať slovenské orlice a znak slovenskej štátnosti. Pred mestským domom na Námestí A. Hlinku slovenskí občania museli prijať vyhlásenie obnovenia bývalej československej republiky a manifest tzv. Revolučného národného výboru.“⁵²

Vzhľadom na to, že chýba zmienka, že by vojaci pri tomto „musení“ boli odzbrojení, znie až neveriteľne, s akou naivitou u čitateľa redaktori *Slováka* rákali. Až 3. októbra sa *Gardista* začudoval: „čudné je len, že vojaci, ktorých naháňajú bojovať, dovoľia ešte týmto strojcom revolúcie rozkazovať“. Čistky v ozbrojených silách už podporovali aj ‚listy čitateľov‘. Pseudolist ‚robotníka‘ podsúval otázku: „Neviem, čo robili žandári, keď nevedeli objaviť nashadzovaných parašutistov a ich prekryvačov.“⁵³

Rada by som upozornila, že tvrdenie o snahe obnoviť Československo sa s odbojom spájalo v oficiálnej tlači už dávno pred Povstaním. V arzenáli režimovej rétoriky patrilo k najťažším kalibrom, ktorými bolo možné niekoho ako zradcu mediálne

⁵¹ *Týždenník Slovák*, 3. 9. 1944, Poslanec Slameň zavraždený.

⁵² *Týždenník Slovák*, 10. 9. 1944, Udalosti z partizánskeho puču.

⁵³ Pokračuje: „Už koncom júna sa medzi ľuďmi v našom kraji hovorilo, že žandári síce chytia každého chudáka, keď nemá zatmené svetlo na bicykli, ale nechytia ani jedného z tých, čo prišli Slovensko obrátiť na front.“ In: *Chlieb*, 15. 10. 1944, Očami robotníka.

„odstrelit“. Od samého začiatku Povstania boli jeho účastníci odrazdovaní a znevažovaní oficiálnou propagandou zdôrazňovaním, že bojujú „za Československo“. 54 Ako príklad uvediem jedno z explicitných vysvetlení týždenníka *Slovák*: „Pochybná je mienka, že puč bol vyvolaný pre ‘spoločný boj’ proti Nemecku. Boj bol nastolený hlavne pre zničenie slovenskej štátnej samostatnosti!“ 55 Až následne a len postupne si prekvapení tvorcovia štátnej propagandy uvedomovali, že zdôrazňovaním pro-československosti Povstania mu neškodí, dokonca naopak, len ho podporujú. Podľa spomienok J. Kosorína sa Tiso o tomto zlyhaní vlastného propagandistického aparátu dodatočne vyjadroval s veľkým rozhorčením. Pred delegátmi mladoludáckeho zjazdu mal vytriahnuť *Slováka* s úvodníkom písaným asi takto: „*žiadan národ na svete ešte nepovstal proti svojmu štátu a proti vlastnej samostatnosti, iba my Slováci, iba my sme takí múdri, takí politickí zaostanci*“. Prezident čítal niektoré pasáže článku zúrivým tónom, potom položil číslo pred seba na stôl a kričal: „*Čo potrebuje ten Beneš v tom Londýne, ako ocitovať si vlastný úradný orgán Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. Veď nie on, Beneš, potvrdí, že Slováci nechcú svoj vlastný štát a povstali proti nemu a za jeho čs. republiku, veď to tvrdia sami Slováci, ľudáci a babráci. Takýchto redaktorov máme a takýchto pol.[itických] chumajov, a takéto sprostosti my vieme robiť*“ a hodil *Slováka* o zem.“ 56 Sami povstalci mali ciele povstania vrátane prihlásenia sa k ČSR vyvesené na plagátoch takmer na každom plote, a – ak máme veriť článku v *Slovákovi* – zúčastnili sa oficiálnej prísahe v tomto znení. Ak ešte dnes niekto hovorí, že „nevedeli, za čo bojujú“, prípadne išli „len proti Nemcom“, znie rovnako neverohodne ako dobový *Slovák* s jeho „prinútenými dôstojníkmi“.

Ďalším z pripisovaných cieľov povstalcov bol *bolševizmus*, no ani tento názor nezdiedali politickí predstavitelia štátu jednotne. Alebo ho nepovažovali za odstrašujúci pre celú populáciu. Nevedno. Vieme len to, že Tido J. Gašpar v prejave pred zástupcami bratislavského robotníctva 16. septembra uprednostnil prezentovanie odbojárov ako *kapitalistov* a tvrdil, že „*vzbúrencov proti slovenskému štátu nevedol ani národný, ani sociálny ideál, ale iba hmotné statky a nízke osobné záujmy*“. 57 Frazeológiu povedomú z komunistických brožúrok možno vo vyjadreniach „antibolševikov“ nájsť častejšie, a to práve pri oslovovaní „pracujúcich“, ktorých popudzovali proti „nespoľahlivej inteligencii“ a „vykorisťujúcim kapitalistom“. Nasledovná fráza odznela na zhromaždení

54 „Čo vám môžu sľúbiť? Sľubujú vám Československo...“ In: *Chlieb*, 15. 2. 1944, Keď vtáčka lapajú, pekne mu spievajú. Z obdobia povstania napr. článok Za čo?. In: *Gardista*, 13. 9. 1944 .

55 *Týždenník Slovák*, 10. 9. 1944, s. 3. Udalosti z partizánskeho puču. Dva výkričníky sú v origináli.

56 SNA, fond S, krabica 428 – 4, Kosorín, Jozef: „Za život národa, za trvanie štátu“ (Zápis na pamäť o príčinách, význame priebehu sjazdu mladej generácie v Piešťanoch dňa 14. januára a o mojej účasti na ňom), 34 – 35. In: ZAVACKÁ, K.: Tlač a cenzúra a propaganda na Slovensku od 6. 10. 1938 do konca druhej svetovej vojny. *Československá ročenka* 2007, s. 349.

57 *Týždenník Slovák*, 17. 9. 1944, Tido J. Gašpar: Zbavíme sa korupčného kapitalizmu.

pri príležitosti slávnosti Zimnej pomoci, pod neoriginálnym heslom „Národ sebe“: „Niet u nás kastovníctva, ani výsadných rodov, všetci pochádzame z pospolitého ľudu, z koreňa slovenského.“⁵⁸ Aj bolševické pohrdanie nevedomelými masami si tu našlo ozvenu. Pri príležitosti piateho výročia Tisovho prezidentovania označila redakcia *Gardistu* vinníkov jasne: „že práve na sklonku tohto piateho výročia museli sme sa dožiť vari najhroznejších svojich dejín, to je predovšetkým vina predošlými režimami otráveného a demoralizovaného ľudského materiálu, s ktorým mu prichodilo uskutočňovať veľké a ťažké úlohy“ a v idealizovanom čistom, neskazenom, vernom a jednotnom slovenskom národe pobadala potrebu „vytrhnúť aj s koreňmi choré pozostatky minulosti“, čo mali konať „obrnení idealizmom a vysokými mravnými hladiskami, ktoré hlása náš terajší vladár“.⁵⁹ Slovenský človek od roku 1938 do jesene 1944 stratil v očiach propagandistov mnohé zo svojich dovtedy pripisovaných výnimočných kvalít. Ešte i vo februári 1945 v komentári k piešťanskému manifestu zaznievala nevyhnutnosť radikálneho sociálneho inžinierstva: „Slovenský človek sa musí preporodiť a pretvoriť“.⁶⁰

* * *

Otázka, kto vlastne sklamal, kto ostal verný a komu odpúšťať, pretrvala existenciu vojnového štátu. Počiatkové verzie o oklamanom ľude a zopár zradných jednotlivcoch neustále narážali na realitu, ktorá bola v malom priestore a pri veľkom pohybe osôb neutajiteľná. V propagande by zasa pri neustálom potláčaní rozsahu a výsledkov Povstania chýbalo ospravedlnenie radikálnych a represívnych opatrení a nezvládnutého zásobovania. Sporadicky teda štát priznával problémy v celej šírke: „Za prvú úlohu považujeme vybudovanie novej výkonnej moci štátu. Reorganizovaná bude armáda, žandárstvo, polícia celá štátna bezpečnosť. Všetky verné vojenské sily, čo už z dôstojníctva či z mužstva budú prísny preskúmaním znovu začlenené do vojenských jednotiek, aby tvorili základ novej a vernej armády, ktorá v obrane slovenského štátu napraví naštrbenú česť slovenského vojska.“⁶¹ „Naštrbenosť“ sa o mesiac zmenila na ‚rozklad‘: „Slovenská branná moc po rozklade musela byť postavená na úplne nový organizačný základ. Prvotné ťažkosti sú prekonané a je oprávnená nádej, že v krátkom čase predstaví sa nám nová slovenská branná moc, ukáznená, technicky vyzbrojená a na patričnej mravnej úrovni.“⁶² Aj veľký počet evidentne ‚nezvedených‘ civilistov si našiel mnohonásobnú odozvu: „Očista sa už začala... Ide najmä o vysokých úradníkov, ktorí v čase zradného puču opustili svoje úradné miesta...“⁶³

⁵⁸ *Gardista*, 26. 10. 1944, Otvorme srdcia.

⁵⁹ *Gardista*, 27. 10. 1944, Päť rokov (Tiso prezidentom).

⁶⁰ *Hlas dopravy*, 1. 2. 1945, V Slovenskej republike chceme pracovať a žiť ...z piešťanského manifestu kultúrnych pracovníkov.

⁶¹ *Gardista*, 8. 9. 1944, Polovičatosť viac nestrpíme. Prejav predsedu vlády Štefana Tisu.

⁶² *Gardista*, 6. 10. 1944, Potreba záchranných činov.

⁶³ *Gardista*, 14. 9. 1944, Očista sa už začala.

Radikáli videli situáciu jasne: „*V najkritickejších chvíľach jediná, ktorá nesklamala, ostala Hlinkova garda. Potvrdili to aj z najkompetentnejších miest.*“⁶⁴ O problémoch v reorganizácii armády nasvedčovali aj správy o relatívne neskorom termíne slávnostnej prisahy prvého pešieho pluku slovenskej Domobrany 8. októbra: „*Tohtoročné čierne dni augustové a septembrové zakalili pohľad viacerých našich vojakov, no neohly a nezlomily chrbtovú kosť nášho národa a jeho mnohých synov v zbrani.*“⁶⁵ Dokonca i správa „Hlinkova garda nastúpila“ prišla až 5. októbra, pričom jej úlohou bolo „*dokázať spriateľnému svetu... že nie náš národ zradil, ale zradila len klika nesvedomitých dobrodruhov.*“⁶⁶

V novembri redakcia časopisu *Chlieb* vyhlasovala, že „*Nie je možné zvalovať vinu len na cudzích záškodníkov, pre ktorých mučenie a zabíjanie ľudí je remeslom. Na všetko to hrozné, čo za posledné dva mesiace na Slovensku bolo popáchané, títo, aj keď ich je veľa, by neboli stačili. To znamená, že im museli pomáhať domáci ľudia.*“⁶⁷

Príznaikom doby bolo, že režimoví propagandisti nemohli vojakov otvorene obviňovať z uposlúchnutia príkazu ‚zradného‘ dôstojníka, hoci by bol zjavne protištátny: strávil totiž päť rokov ich výchovou k bezpodmienečnej poslušnosti voči nevoleným autoritám, ktoré majú vždy pravdu. V daných podmienkach by vôbec pripustenie spochybňovania príkazov autority mohlo mať pre režim bumerangový efekt. O chrbtovej kosti vojakov však nebolo úplne namieste hovoriť. Predstavu režimu o pevnosti názorov a charakterov slovenských vojakov si možno odvodiť od následnej infantilnej perspektívy, maľovanej po potlačení Povstania: „*Húfne sa vracajú ... stovky vojakov, ktorých čechobolševické bandy zavliekli na svoju stranu, aby bojovali za nejestovujúcu Československú republiku...vieme si predstaviť ako pokorenie a sklamaní ...sa vracali títo vojaci do svojich kasární, kam sa mali vrátiť ako víťazi. Takto však prichádzajú ako oklamaní a poučení čechobolševickým rajom, aby z nich boli zasa triezvi roduverní slovenskí vojaci.*“⁶⁸

Povšimnutiahodná je prvá zmienka o poprave slovenských občanov. *Gardista* z 4. októbra uverejnil reportáž *Po stopách bojov*, kde sa opisujú opustené hroby bojujúcich na strane „čechobolševických bánd“: „*Nemo prechádzame popri týchto smutných dôkazoch ľudskej ľahkovernosti, volajúcich do zamračených nebies o pomstu na tých, čo ich zviadli a pripravili tak o život.*“ Zaznamenáva aj stretnutie so staršou plačúcou ženou, ktorá v smútku čakala so susedom pred domom „na pána farára“. Autor reportáže akosi rozpačito opisuje jej reakcie pri pokuse nadviazať s ňou kontakt: „*Stará ženička*

64 *Gardista*, 10. 9. 1944, Nekompromisná očista.

65 *Hlas dopravy*, 15. 10. 1944, Slovenská Domobrana nastupuje.

66 *Gardista*, 5. 10. 1944, Hlinkova garda nastúpila.

67 *Chlieb*, 1. 11. 1944, Buďme lepší – bude lepšie.

68 *Gardista*, 31. 10. 1944, Húfne sa vzdávajú.

vyjavené hľadí na nás. Iste nám nerozumie, alebo už nepočuje dobre...“ Až 11. októbra sa však ukázalo, že v deň návštevy redaktorov v Turčianskom Sv. Martine bolo „odstrelených podľa štatária“ 48 mužov s vekovým priemerom 33 rokov – teda žiadni zvedení adolescenti. Medzi menami sú traja Bobčekovia, jeden vo veku 38 a dvaja po 22 rokov, dvaja pod menom Brna vo veku 40 a 47 rokov, dvaja Keračikovia vo veku 52 a 21 rokov, dvaja pod menom Majer vo veku 34 a 31, dvaja Majerčíkovci vo veku 35 a 47 rokov a dvaja pod menom Samčík vo veku 25 a 22 rokov. Ich zoznam je v *Gardistovi* z 11. októbra, teda s vyše týždňovým oneskorením, síce na prvej strane, no mimo osi hlavných správ, vytlačený pomerne drobným písmom.⁶⁹ V Martine zrejme v deň návštevy redaktorov mali dosť dôvodov nebaviť sa s cudzími ľuďmi.

Správa o ďalšom treste smrti z 25. októbra už zodpovedala zakoreneným stereotypom. Hlavnou postavou bol „lakomý hostinský“, krčmár, ktorý si vraj dal preplatiť náhradu po vyrabovaní partizánmi, no podľa správy sa zistilo, že im zásoby odovzdal dobrovoľne a dokonca s nimi spolupracoval. Dňa 29. októbra „Slovensko ďakuje“ za oslobodenie Nemcom a uverejňuje sa zoznam osôb, proti ktorým bolo podané trestné oznámenie za vlastizradu: Šrobár, Styk, Lettrich, Ivan Štefánik, Jozef Šoltés, Ján Ursíny, Viest, Ivan Zaťko, Anton Štefánek. „*Proti ďalším zradcom sa trestné pokračovanie tiež pripravuje.*“⁷⁰ *Gardista* pripravoval verejnosť na očakávanú popravu Goliana a Viesta a ďalších a predostieral jej vyžadované vzorové správanie „*Nájdeme medzi nami ľudí, ktorí sú sentimentálni, všetkých lutujú a ospravedlňujú, pre každého nájdú nejakú polahčujúcu okolnosť... Týchto precitlivelych farizejov a pseudohumanistov treba viesť v evidencii.*“ Za prvoradú úlohu vyhlasoval „*vykynožiť do koreňa všetko, čo bolo a je nášmu národu a štátu cudzie duchovne a zmýšľaním. Nenariekajme, že nás je málo a že škoda každého Slováka... Bez niekoľkých darebákov, ktorí šírili v národe len rozklad, náš národ nezhyynie.*“⁷¹

O radových obetiach sa spočiatku hovorilo len ako o oklamaných jednotlivcoch, pojem „masové hroby“ a „vypálené dediny“ sa spájal so ‚zverstvami boľševikov‘ a ich nemeckými a slovenskými civilnými ‚ne-sympatizantmi‘ (napr. Sklené). Postupne sa predchádza na opis ďalej neurčených obetí: „*pozrite sa na vypálené slovenské dediny,*

69 *Gardista*, 11. 10. 1944. Odmena za zradu. Nádejám sa, že ich mená by mohli čitateľov zaujímať: Achin Peter 30-ročný, Baka Ján 60, Barkoviczy Bartolomej 33, Belička Jozef 33, Bobček Ján 38, Bobček Ján 22, Bobček Jozef 22, Bozma Jozef 36, Brasta Fridrich 23, Brna Andrej 47, Brna Juraj 40, Doubek František Jozef 36, Duratrich Jozef 20, Dzurian Andrej 41, Facuna Rudolf 18, Filip Ján 44, Hajči Ambróz 44, Hanušák Alojz 41, Hertz oto 15, Horský Oskar 40, Hynek Karol 55, Huculák Ján Otomar 19, Juríček Imrich 39, Keračik František 52, Keračik Ladislav 21, Kollár Ján 32, Kováč Jozef 39, Král Gustáv 20, Krenek Metoděj 21, Kučera Jozef 20, Kucma Jozef 42, Majer Ján 34, Majer Miloš 31, Majerčík Michal 35, Majerčík Juraj 47, Meyer František 47, Michalík Ambróz 36, Petráš Jozef 33, Pulec Ladislav 53, Samčík Emil 25, Samčík Vladimír 22, Šarkan Ján 30, Štrekľan Ján 49, Taranza František 29, Tschelko Anton 20, Tureček Ján 29, Vellich Jozef 49.

70 *Gardista*, 29. 10. 1944, Slovensko ďakuje a Domáce zvesti.

71 *Gardista*, 8. 11. 1944, Osud zradcov.

na dokaličených slovenských junákov, na zničené a rozbité slovenské rodiny“.72 Až po potlačení Povstania sa začali objavovali zmienky o „pohoreliskách“ a „tisícoch mŕtvych“ na strane povstalcov. Vinníkmi boli – samozrejme – čechobolševické bandy, ktoré to „navarili“ a „ľahkomyselní“ ľudia, ktorí „neprekazili a nenahlásili“.73 Potreba propagandistického vysvetľovania, predstavovania svetlých vzorov a zverejňovania príkladných nasledovaniahodných víťazstiev sa dostávala do konfliktu s potrebou utajenia. Vo „vyššom záujme“ sa verejnosť nedozvedala konkrétnosti o ‘hrdinských činoch’ POHG. Dňa 27. októbra *Gardista* nenápadným článkom oznámil, že je „Viac obcí oslobodených“, a to na strednom Slovensku nemeckými oddielmi. Správy z akcií mali týždenný sklz: „*Ozbrojení gardisti z Nového Mesta nad Váhom podnikli 21. októbra zaistovací výpad proti banditom v bošáckom kraji.*“ Povstalci o sile tritisíc mužov vraj utrpeli „veľké straty na životoch“. O stratách POHG však správa mlčí. Dňa 16. novembra *Gardista* hlásil „*V bojovom pásme HG a HM. Naši sa osvedčili. V prvej línii s úsmevom na tvári*“ a vysvetľoval, že ide o oneskorenú menšiu reportáž, i to, že „nerobia len pomocné úlohy“.

* * *

Pokračoval i príbeh o ‚nevinosti‘ civilistov. *Gardista* z 1. októbra im ponúkal únikovú interpretáciu:

„*Slovenský ľud, okrem nehodných, mravne skrachovaných jednotlivcov nechce mať a nemá s výčinními čechobolševických bánd nič spoločného. Naopak, odsudzuje ich šarapatenie. Že svoje pohoršenie neprejavuje aj aktívne, treba pripísať len pokojamilovnosti no a bezbrannosti. Čo má robiť taká dedina, keď sa do nej vrúti 20 – 30 po zuby ozbrojených surových chlapov? Obyvatelia musia zatať zuby a bezmocne vykonávať rozkazy banditov. ... Rozumné dediny. Mužské obyvateľstvo vidiač, že by sa odporom nič nezískalo, naoko pridalo sa k partizánom, kto mohol sa i ozbrojiť, ale miesto kynoženia slovenských životom a nivočenia majetkov, miesto hlúpeho partizánčenia a gáňania sa s bolševickými komisármi po cudzích chotároch, práve pred nimi si strážili svoje dediny. Narukovali, ako si to národné výbory želali, ale doma, bojovali, ale za svoje – a beda tomu partizánovi, ktorý by sa im opovážili siahnuť na niečo, čo patrilo im.*“

Ako nasledovaniahodný príklad je uvedená nemenovaná dedina, kde domáci vzali „sekery, motyky, kosy, cepy“ a partizáni odišli.

No v tom istom čísle svietil i príklad iného druhu štátnej motivačnej politiky: „*10 cigariet na deň – Prídely len pre lojálne kraje. Všetky tie kraje, v ktorých sú vzbúrenci, budú vylúčené zo zásobovania tabakových tovarov až dosiaľ, kým sa slovenské úradné miesta nepresved-*

72 *Týždenník Slovák*, 22. 10. 1944. Medzi ľuďom.

73 *Gardista*, 1. 11. 1944, Nikdy viac!

čia o tom, že obyvateľstvo dotyčných krajov, či už priamo, alebo nepriamo, prestalo podporovať zradcov a škodcov slovenského národa.“⁷⁴

Príbehom nabádajúcim na spoliehanie sa na amnestiu⁷⁵ kontrovali zmienky o potrebe hlbokej čistky v spoločnosti. „Zašli pridaleko, zavinili priveľa škôd už aby sa mohlo odpúšťať.“⁷⁶ Spochybňovaním ‚únikovej verzie‘ („Sami hovorili o zavedených a oklamaných...“⁷⁷) protestovali aj proti ‚príliš‘ zmierlivému postojovi voči navrátilcom a vyzývali na konfiškáciu ich majetku. Postupne sa začínali uverejšňovať i menoslovy údajných ‚zradcov‘ s požiadavkou ich vyradenia z verejšného života, potrestania, od konfiškácie majetku až po popravu.⁷⁸

Čistky sa mali rozšíriť i na ľudí stojacich síce na správnej strane, ale málo aktívnych, „lahostajných“. „K ničomu by nevedelo vylučovanie tých, čo sa kompromitovali svojou protištátnou činnosťou, keby na svojich miestach zostali aj naďalej ľudia, ktorí nevedeli ani v minulosti ani dnes prejavíť rozhodnosť a rózny vlastenecký postoj.“⁷⁹ „Oni musia študovať, skúšky skladať, obchodovať, mnohí sa vyhovárajú na dane, ktoré musia platiť, atď. – kým strážny na moste pri Kralovanoch, bojovník v Turci podľa nich vraj bez starosti si môžu stáť na stráži a obdivovať krásy jesene.“ Rozhorčený prispievateľ uviedol argumenty obchodníka, ktorý mu vysvetľoval, že si nemôže dovoliť opustiť podnik a nastúpiť do zbrane, pretože nemá zaistenú penziu a tituloval ho „sebecký príživník“. ⁸⁰ „Uspokojíme sa len s odsúdením zradcov? ... preto nie príznaky odstraňovať, ale predovšetkým vykynožiť zárodky, nechytať a nesúdiť len vinníkov, ale vyčistiť a keď treba, i prebudovať všetko, čo im slúžilo za úkryt.“⁸¹

Podozriví z oportunistu a zrady boli aj študenti, ktorí nastúpili na vysoké školy a teda nemali jasno v prioritách: „Študovať, či bojovať?“ „Načo nám bude univerzita, keď budeme mať vyplienené slovenské dediny...?“ Aktivisti vyslovujú podozrenie, že „tí, čo slamky nepreložili, budú skladať skúšky u profesorov – alibistov“.⁸² „Pravdou je ďalej aj to, že veľa fičúrov sa prechádza po uliciach našich miest, vyobliekaných podľa najnovšej módy, kým drobný človek mokne a mrzne na stráži a v boji.“⁸³

Znovu sa prejavuje už spomínaný konflikt stability a uvedomelosti. Kým brzdenie svojich minulých radikálnych snáh pripísali gardisti po vypuknutí Povstania práve

⁷⁴ *Gardista*, 1. 10. 1944, Takto sa chová náš ľud.

⁷⁵ *Gardista*, 14. 9. 1944, Uľahčený prechod pre príslušníkov slovenskej armády od partizánov tým, čo to možno nevedia, kamaráti im posielajú letáčky o amnestii.

⁷⁶ *Gardista*, 14. 9. 1944, Zločin (redakčná poznámka, s. 1).

⁷⁷ *Gardista*, 8. 10. 1944, Zavedení?

⁷⁸ *Gardista*, 22. 9. 1944, Oslobodenie Ružomberka; *Gardista*, 10. 10. 1944, Hlavy hore! z prejavu F. Ďurčanského; *Gardista*, 10. 10. 1944, Prvá čistka; *Gardista*, 15. 10. 1944, Škodlivé váhanie. „Čistiť treba...“

⁷⁹ *Gardista*, 24. 10. 1944, Dva ciele. Citát T. J. Gašpara.

⁸⁰ *Gardista*, 25. 10. 1944, Príživníci.

⁸¹ *Gardista*, 2. 10. 1944, Miesto osláv.

⁸² *Gardista*, 13. 10. 1944, Študovať, či bojovať?

⁸³ *Gardista*, 25. 10. 1944, Príživníci.

odhaleným ‚zradcom‘,⁸⁴ tento raz sa pri vyvíjaní prílišných snáh dostávali do otvoreného konfliktu priamo s už formálne ‚očistenou‘ stranou a vládou. A boli znova prekvapení. *„Vysokoškolská mládež a mladí bojovníci Strany, ktorí sa cítili byť povolaní povedať si svoje stanovisko aj v týchto vážnych časoch, vypracovali memorandum, v ktorom sa dožadovali niekoľkých prenikavých zmien v Strane a v Sneme. Ako sa z dobre informovaných miest dozvedáme, namiesto toho, aby náležite preskúmali želanie mladých, ktorí sú si predsa vedomí toho, čo podpísali, všetci podpísaní majú byť postavení pred súd Strany.“*⁸⁵

* * *

Diametrálne odlišné postoje a následne i propagandistické obsahy možno vyčítať z porovnania *Gardistu* a *Katolíckych novín*, prípadne ‚bírešského‘ časopisu *Chlieb* či hospodárskeho týždenníka *Budovateľ*. V zmierlivom tóne *Katolíckych novín* vulgárne jedovaté adjektíva nenájdeme. Vo výtlačku z 3. septembra sa Povstanie ani nedostalo na titulnú stránku. Postupne sa objavovalo cez redakčné prosby čitateľom, aby ospravedlnili problematické doručovanie novín a ich obmedzený rozsah. O týždeň ho lyricky opisovali ako „víchricu“ a modlia sa za záchranu *„tmy rozličných mienok, bludov a nepravdivých správ, ktoré budia strach, zmätok a neistotu“*.⁸⁶ Správa o „ďalšej obeti z radov kňazstva“ sa vyhýbala akejkoľvek bulvárnosti a „krčila“ sa na tretej strane. Z tragédie robila memento, ktoré *„ukazuje, ako hlboko klesnú ľudia, ktorí opustia zákon boží a dajú sa ovládnuť nenávisťou a pomstou.“*⁸⁷ Aj 17. septembra v úvodníku *„Apokalyptický kôň“* už varovali pred práve tými mlynmi, ktoré v tom čase roztáčala redakcia *Gardistu*: *„Na druhej strane zasa si nemáme myslieť, že sa terazšie smutné udalosti u nás je vinný každým, koho za takého označí niektorý horkokrný jednotlivec alebo určitá skupina ľudí. V tom môže byť tiež kus fanatickej zaslepenosti a lebo zakrývanie vlastných chýb.“*

O *Budovateľovi* možno povedať, že dovedol ‚bezpečný spôsob‘ vyjadrenia nesúhlasu s politickou reprezentáciou do dokonalosti. Vo vydaní z 15. septembra sa k aktuálnemu daniu vzťahovali materiály *„Zásobovanie za zmenených podmienok“*, *„Mimoriadne opatrenia v zomielaní obilia“* a *„Prechodné zrušenie odvodu slaniny“*, pričom sa konštatovalo, že v otázke, *„na aké oblasti slov. územia sa má starostlivosť zásobovacej správy rozprestierať, keď toho času časť tohto územia je v moci povstalcov, sa názory*

⁸⁴ Objasnená kapitola. Zákerný boj dôstojníckej kliky proti HG. Keď zloděj kričí Chyťte ho! ...„všemojúci Čatloš“... „No proti armáde bolo malé žandarstvo, polícia i ÚŠB. Čo potom mohla zmôcť už nič neznamenajúca a v ničom nerozhodujúca Hlinkova Garda?“ In: *Gardista*, 17. 10. 1944. Kto pripravoval puč?

⁸⁵ *Gardista*, 13. 10. 1944. Kde začať? spomína sa i na prípad, keď „stari“ nechali študentov v štychu po zaistení na Hlinkových slávnostiach. Vraj tam nemali chodiť.

⁸⁶ *Katolícke noviny*, 10. 9. 1944, s. 1: Pane, zachráň našu vlasť.

⁸⁷ *Katolícke noviny*, 17. 12. 1944, s. 3. Nová obeť...

vládných miest nateraz rozchádzajú“. Všimnite si: žiadni banditi, žiadna čvarga. Povstalci.⁸⁸

To, čo *Gardista* nazýval očistou, pomenúvali *Katolícke noviny* „bratovraženým bojom“.⁸⁹ V polovici októbra boli ešte otvorenejšie: v kritickom nadpise sa ocitli „Samozvaní posudzovatelia“.⁹⁰ A o mesiac znova: „*nesvornosť je akýsi magnet na nebezpečenstvo. Pri nej je i udavačstvo. Kde je udavačstvo, tam je i nepokoj.*“⁹¹

Pozoruhodný argument proti povstalcovi, využívajúcim rétoriku slovanskej vzájomnosti, použil redaktor dvojtýždenníka *Chlieb* (zodpovedným redaktorom bol poslanec J. Mora): „*Prišli ako vlci v rúchu ovčom. Oni, ktorí bojujúce slavianske Poľsko napadli od chrbta, začali spomínať slavjanskú spolupatričnosť. Sympatie nášho ľudu probovali získať tým, že začali prenasledovať Nemcov. Aj ináč si hladeli získať priazeň ľudu. Našli sa skutočne dôverčiví ľudia, ktorí o parašutistoch, partizánoch a zászkočníkoch začali hovoriť ako o jánošíkoch terajšieho času.*“⁹² Táto redakcia sa v editoriáli k Vianociam otvorene postavila proti čistkám, čo si v danom období vyžadovalo odvahu. Zo zbytočných obetí na životoch totiž neobvinila organizátorov Povstania, ale aktivistických udavačov: „*V nejednom prípade bude chybiť otec, alebo syn, pri pohľade na ich prázdne miesta pri stole zarosia sa oči najbližších. Prečo v rozkvetení životných síl museli umrieť násilnou smrťou? Preto, že v niektorých príslušníkoch nášho rodu vtedy, keď všetci sme mali pomýšľať na záchranu národa a jeho hodnôt, vzbudila sa nízka pomstychtivosť a miesto toho, aby svojim spoluobčanom pomáhali, týchto udávali a posielali na smrť. Ten, ktorého pamiatku sa chystáme osláviť, kázal nám milovať svojich blížnych.*“⁹³

Slovník radikálov ostával viditeľne odlišný. Tlak na zrušenie ‚jednotlivca‘ naberal na silu: „*Dnes sa – či už je to správne alebo nie, na tom nezáleží – s jednotlivcami nepočíta. Nieкто nie je zvedavý na ich mienku a osobné záujmy. Ľestvujú len celky, kolektív a preto kto sa chce zachrániť, môže to urobiť len bezvýhradným splynutím s nimi, bezvýhradným podriadením svojich záujmov záujmom vyšším, spoločnou vôľou a spoločnou ochranou tejto vôle.*“⁹⁴ S postupom východného frontu sa optimizmus z úvodníkov pomaly stahoval v prospech statočného očakávania apokalypsy. Dňa 22. septembra boli jeho hlavnými

⁸⁸ *Budovateľ*, hospodársky týždenník, 15. 9. 1944. Za redakciu zodpovedal Ing. Ján Klinovský.

⁸⁹ *Katolícke noviny*, 24. 9. 1944, úvodník *Čo teraz?*

⁹⁰ *Katolícke noviny*, 15. 10. 1944.

⁹¹ *Katolícke noviny*, 26. 11. 1944, *Otvorme kostoly!*

Na porovnanie úryvok z článku *Gardistu* z 9. 11. Vydrancované Kysuce.: „Banditi stále šarapatia ... Dostávame však aj smutnejšie správy. Napr. táto: v Trakovciach oznámil obuvník Š. Tančovič mäsiara Kolára, že nadával na prezidenta a že rozširoval protištátne reči. Mäsiarovi sa nič nestalo, ale obuvník sa musel vystáhnovať z obce, lebo mäsiar Kolár sa my vyhráždal, že ho zabije. takéto prípady by sa mal i dôsledne riešiť a nie, aby sa musel báť občan, ktorý má na zreteli dobro nášho štátu.“

⁹² *Chlieb*, dvojtýždenník, vydáva Poľnohospodárske združenie v Bratislave. 1. 9. 1944, *Päť rokov vojny*.

⁹³ *Chlieb*, datované Vianoce 1944, *Bolestné Vianoce*.

⁹⁴ *Gardista*, 6. 10. 1944, *Potreba záchranných činov*.

bodmi „*Sekerou na koreň. Nemecko ešte vojnu neprehralo. Víťazstvo alebo zánik*“. 95 Dňa 7. októbra „*voláme národ, aby sa spamätal! Voláme rozvážnych a spravodlivých kormidelníkov národa, aby ho vyviedli z terajších osudových úskalí k jednote a pokoju*“. Prítomnosť ‘nevhodných’ nálad i medzi aktivistickou čitateľskou obcou indikuje potreba presvedčania typu: „*Slovensko bude včlenené do obranného systému Veľkonemeckej ríše. ...Teraz ide len o to, aby sme tieto opatrenia správne chápali: aby si niekto nemyslel, že sú ony zbytočné, alebo že sa nimi dokonca vystavujeme väčšiemu nebezpečenstvu, než v akom sme. Nie!*“ 96 V decembri vyzýval „Vodca a prezident“ Dr. Jozef Tiso: „*Zmužile do budúcnosti: ... pokorne znášame navštívenie, akého sa dostáva národu nášmu za posledných týždňov ...*“ 97

* * *

Aj v samotnej aktivistickej tlači sa však obraz Povstania a jeho aktérov postupne výrazne menil. Kým spočiatku sa ako spúšťač identifikovala rozhlasová propaganda zo Západu, menovite Beneš a jeho ‘agenti’, neskôr sa na prvé miesto ako ‘organizátor’ dostala Moskva, pričom pri využití tohto výkladu sa rátalo i s predpokladaným efektom posilnenia konfliktu medzi vojenským vedením a sovietskymi veliteľmi v povstaleckom tábore.

Po potlačení povstania a zajatí Goliana a Viesta prevážila aktuálna nemecká potreba vykázat veľké víťazstvo. ‘Puč’ sa teda aj v oficiálnej propagande prekvalifikoval na ‘povstanie’, ktoré sa z ‘nezodpovedne vyhláseného činu hazardérov’ a ‘nepripravenej akcie’ premenilo na ‘vopred pripravené’. Hlavnými ‘hrdinami’ sa odrazu namiesto ‘benešovcov, Čechov a bolševikov’ stali zajatí Golian a Viest, o ktorých čitatelia dovtedy počuli tak málo, že im v tlači boli vyhradené zvláštne medailóny so základnými informáciami. V článku „Kto je Golian?“ sa píše: „do Banskej Bystrice *nenápadne stahoval vojsko, zbrane, zásoby, dopravné prostriedky, pohonné hmoty, tam oddisponoval veľké sumy peňazí...*“ 98 Vstup zahraničia, dovtedy prezentovaného ako *spiritus movens* Povstania, sa tu datuje až do druhej fázy jeho príprav.

Ako perlička v tejto súvislosti vyznieva oficiálny rozhovor prezidenta Tisu pre nemeckú tlač, ktorý pripravil Walter Kalweit, vojnový spravodajca SS-štandardy Kurt Eggers. V *Gardistovi* vyšiel pod názvom ‘Poučenie z najnovších udalostí’. Vyzdvihol výhody ochranného priateľstva Nemeckej ríše a zopakoval v ňom tézy o oklamanom ľude, o zradnej úlohe skazenej inteligencie, o nepočtosti, neschopnosti a neslovenskosti nepriateľa a o rozklade v jeho tábore od samého počiatku.⁹⁹ Nemenej zaujímavý je z dnešného pohľadu prejav nového generálneho tajomníka

95 *Gardista*, 22. 9. 1944, úvodník *Sekerou na koreň*.

96 *Gardista*, 7. 10. 1944, *Nové boje pri Dukle*.

97 *Týždenník Slováč*, 5. 12. 1944.

98 *Gardista*, 8. 11. 1944, *Osud zradcov*.

99 *Gardista* 22. 10. 1944.

HSLŠ Opluštita, ktorý sa zaviazal v mene strany „nadviazať styk s ľudom“, a upozornil, že nepriateľ chce „zakaliť pomer Veľkonemeckej ríše“ a Slovákov, pričom „hovori, že vraždia civilov, starcov, ženy a deti. Všetko že ničia a vypalujú, dediny a mestá. Nuž toto je obyčajná lož. ... Omyly, nedorozumenia, ba aj prechmaty môžu sa výnimočne prihodiť, tie nemajú ale nič spoločného s oficiálnym vedením...“ – to všetko pod titulkami: „HSLŠ pozoruje pulz národného života“ či Poučenie z puču – naša devíza pre budúcnosť.¹⁰⁰

* * *

Veľkým problémom pre prorežimovú propagandu bolo vytváranie pozitívneho vzťahu verejnosti voči nemeckým jednotkám, ktoré prišli na „policajnú akciu“ a rozhodne „nie obsadzovať Slovensko“, čo politici už od samého začiatku usilovne vysvetľovali, počnúc prvým prejavom prezidenta Tisu po vypuknutí Povstania. Frekvencia ubezpečovania napovedá, že ho mocenské špičky považovali za mimoriadne potrebné. Realita však poukazovala na to, že presvedčanie o policajnej a nie obsadzovacej úlohe nemeckých jednotiek potrebovala nielen slovenská verejnosť, ale aj sami Nemci. Na povstaleckú tlač, vyjadrujúcu sa k tejto téme, sa možno pozerá s istou dávkou skepsy. Atrocity príbehy využívala nepochybne i ona. No na komparáciu sa ponúka spoľahlivejší prameň: dôverné interné hlásenia vládneho poverenca v obsadenej Banskej Bystrici. Ten 15. novembra 1944 hlásil, že Nemci konfiškujú potraviny, pália nábytok, odháňajú zrekvírovaný dobytok ako „vojnovú korisť“ a analyzoval: „podľa môjho názoru je mylne vykladaná otázka vojrovej koristi, lebo v danom prípade nejde o vojenské pokračovanie proti nepriateľskému štátu, ale výslužne o policajné opatrenie na základe dožiadania.“ V hlásení z 28. novembra sa tematika nemení: „tunajšie vojenské jednotky to považujú za vojnovú korisť a keď aj niečo uvoľnia z potravinových článkov, deklarujú to, že je to veľkodušný dar nemeckej brannej moci pre obyvateľstvo ... Odvážajú vagóny, ktorých obsah nemôžem dať zistiť, lebo mojich ľudí k tomu nepustia. ... Nielen skupiny, umiestnené v jednotlivých budovách, počínajú si úplne svojvoľne, ale i osamelé skupiny nebývajúce v školských budovách, a nezriedka i poniektorí jednotlivci prichádzajú so zbraňou a berú si so zbierok, kancelárskeho a iného školského inventáru to, čo za vhodné uznávajú a potrebujú. Riaditeľovi chlapčenského gymnázia v Banskej Bystrici – kňazovi – vzali napr. aj omšový kalich. Kurivo si odvážajú na vozoch.“ Tón hlásení zmocnenca indikuje absolútnu bezmocnosť: „zákroky moje nepomáhajú a takýmto spôsobom uniká z našich rúk štátny majetok. Žiadam aby otázka bola urýchlene prejednaná s nemeckými kruhmi.“¹⁰¹

¹⁰⁰ Týždenník Slováč, 17. 12. 1944, Prejav generálneho tajomníka P. Opluštita. ... nadviazal styk s ľudom... Nepriateľ... zakaliť pomer Veľkonemeckej ríše a my – Vymýšľali všeličo o vojakoch veľkonemeckej ríše, vlastne na nich prevaluje to, čo jeho internacionálni zločinci, parašutisti, u nás popáchali..

¹⁰¹ Slovenský národný archív (SNA), Ministerstvo pravosúdia (MPS), kart. 126, i. čl. 159. Správy oblastných poverencov Banskej Bystrice, Ružomberka a Prešova od jan. 1944 do jan. 1945. Podčiarknuté v orig.

Kým 15. septembra poverenec odporúčal, aby „z *politicko-psychologických dôvodov sriadená bola v Banskej Bystrici aspoň symbolická slovenská služba*“, v ďalšom hlásení už opisoval negatívne skúsenosti s pokusmi dosiahnuť prepustenia žandárov, ktorých zatkli Nemci len pre ich uniformu. „*Považujú ich za najväčších previnilcov na part.[izánskom] puči... majú celkom pokazené renomé.*“ Patová situácia sa končila ‚propagandou činom‘ a faktickým zavádzaním miestnych obyvateľov aj nemeckých spojencov. Aby si Slováci mysleli, že majú vlastnú políciu a Nemci nevedeli, že ide o žandárov, poverenec sa dohodol s župným šéfom bezpečnosti: „*žandárov oblečieme do uniformy HG a dostanú pásku s nápisom Žandár a budú ozbrojení Hlinkovou gardou*“.¹⁰²

Krízu dôvery zo strany obyvateľstva spôsobil i nedostatok správ o slovenských vojakoch, zajatcoch a zaistencoch preventívne odvečených do Nemecka. Koncom októbra priniesla tlač oznámenie o príslube, že sa zaistenci vrátia domov.¹⁰³ V hláseniach poverencov sa táto téma objavuje pravidelne a s postupom času sa dostáva na pozíciu stáleho bodu i v texte.¹⁰⁴

* * *

Finálna fáza potlačenia Povstania sa o. i. niesla v znamení exemplárneho zlyhania propagandistických snáh štátnej moci, ktoré dosvedčuje znenie oficiálnej nemeckej správy o jeho potlačení. Hoci v minulosti sa vo viacerých prípadoch obsah nemeckej propagandy pre nemecké publikum na Slovensko zámerné neprenášal, ba až cenzuroval pre tunajších čitateľov (napríklad správy o spojeneckom bombardovaní, alebo o názoroch rasistických etnológov na Slovanov), v tomto prípade sa mediálne naplno prejavila priorita ríšskych záujmov pred lokálnymi. Dvojmesačná snaha predstaviteľov slovenského štátu prezentovať Povstanie ako nepripravené, malé, cudzie a bezvýznamné tým dostala vážnu trhlinu. Navyše, nemeckej propagande nebolo možné protirečiť ani dodatočne. Konečnou záväznou interpretáciou sa tak aj pre domácu režimovú tlač stala nemecká ‚vítazná‘ verzia: „*počet padlých povstalcov prevyšuje číslicu 4 000. Vyše 15 000 bolo zajatých. Ukoristených alebo zničených bolo 267 lietadiel, 2 pancierové vlaky, 104 pancierových bojových vozov, 94 rušňov, 2 000 železničných vozňov, ako aj veľké množstvo streliva, zásob a pohonného materiálu. Po skončení čistovacích akcií značné nemecké sily môžu sa teraz nasadiť pre iné účely. ... Nemožno napokon uprieť veľký vojenský ako aj politický význam, aký malo likvidovanie povstania na Slovensku.*“¹⁰⁵

¹⁰² SNA, fond MPS, kart. 126. Správy... z 15. II. 1944 a 28. II. 1944.

¹⁰³ *Gardista*, 27. 10. 1944, s. 1, Naši vojaci zaistení v Nemecku sa vrátia domov.

¹⁰⁴ SNA, fond MPS, krabica 126. Správy... Prešov 26. II. 1944. Správa č. 6. bod 1.: „žiadam vysvetlenie, čo je s príslušníkmi bývalej našej východoslovenskej armády, ktorí boli odvezení do Nemecka...“

¹⁰⁵ *Gardista*, 9. II. 1944, Slovenské obce späť dobyté. ...Z Berlína. Medzinárodná informačná kancelária oznamuje zo Slovenska: Základné citované dáta boli už v *Týždenník Slovák* 26. 10. 1944. V obnovenom pokoji zabúdame na utrpenie... Aj velitelia pučistického odboja Viest a Golian zajatcami.

Výklad, v ktorom by sa podarilo skombinovať protichodné, oficiálne produkované frázy ako ‚veľký vojenský a politický význam‘ potlačenia ‚malého a bezvýznamného puču‘, ostal zo strany slovenských režimových propagandistov nesplneným zadaním.

Marína Zavacká

Odras Slovenského národného povstání v protektorátním tisku a výprava českých novinářů na Slovensko na podzim 1944

Odrazu psaní protektorátního tisku o událostech na Slovensku nebyla doposud věnována větší pozornost. Převládalo mínění – jistě v zásadě správné – že „zglajchšaltovaný“ český tisk nemohl přinášet žádné objektivní zprávy. Přesto si tisk té doby svou analýzu zaslouží.

Tisk v protektorátu podléhal za druhé světové války trojí cenzuře: redakční, protektorátní a říšské. Redakční cenzura byla prováděna šéfredaktory nebo zodpovědnými redaktory, případně zmocněnci (tj. skutečnými cenzory) dosazenými přímo do redakcí.¹ Ti byli podřízenými Ústředí tiskové služby při tiskovém odboru předsednictva ministerské rady (ÚTS)² a od února 1942 Úřadu lidové osvěty, resp. od června téhož roku nově zřízenému ministerstvu lidové osvěty.³ Tato instituce, v jejímž čele stál známý kolaborant Emanuel Moravec, byla zároveň vlastním úřadem protektorátní cenzury. Německou cenzuru v podobě vrchního dozoru nad tiskem prováděl úřad říšského protektora, resp. jeho tiskový odbor, jehož vedoucím byl Karl von Gregory. Od roku 1943 se veškerá německá správa a dozor začaly koncentrovat v nově zřízeném německém státním ministerstvu pro Čechy a Moravu a v konečné instanci tak o způsobu psaní veškerých novin v protektorátu rozhodoval Karl Hermann Frank jako německý státní ministr. Frank také 11. října 1944 výslovně nařídil, aby mu byly všechny články týkající se Slovenska předkládány k předběžné cenzuře.⁴ Kontrola tisku v době Povstání na Slovensku byla z německé strany dokonalá. V praxi byla tato cenzurní opatření nadbytečná: nejpozději od podzimu 1941 se totiž šéfredaktoři českých deníků rekrutovali především z řad tzv. aktivistických novinářů hlásících se

¹ TOMÁŠEK, D.: Pozor, cenzurováno! Praha 1994, s. 7.

² Podrobněji viz PASÁK, T.: Pod ochranou říše. Praha 1998, s. 65-66.

³ Viz § 3 odst. 1 a odst 2, písm. a) vládního nařízení č. 14/1942 Sb. a § 3 odst. 1, písm. a) vl. nař. č. 208/1942 Sb. Ministerstvo lidové osvěty zahrnovalo také školství. Srv. BRANDES, D.: Češi pod německým protektorátem. Okupační politika, kolaborace a odboj 1939-1945. Praha 1999, s. 261.

⁴ Slovenské národné povstanie. Nemci a Slovensko. Dokumenty. (Ed.) V. PREČAN. Bratislava 1970 (dále jen: SNP-NaS), dok. 175, s. 344. Důvodem Frankova zásahu byl článek Bisher 20 000 Terroropfer in der Slowakei v *Der Neue Tag* z 11. 10. 1944 (s. 2), který psal o popravách civilního obyvatelstva povstalci v Oslanech, Skleném (Glaserhau) a Handlové (Krickerhau), kde prý bylo zabito 300 osob. Frank pokládal článek za naprosto nevhodný, neboť v uvedených lokalitách žili převážně Němci, a jejich popravu prý Češi přijmou nikoliv s odporem, ale naopak s velkou radostí. Údaj český tisk zřejmě skutečně částečně převzal: *Večerní české slovo* 4. 10. 1944 informovalo (ovšem s odvoláním se na slovenský tisk), že ve Skleném bylo zabito 300 osob, článek o Handlové ve *Večerním Českém slovu* 6. 10. 1944 (s. 1) počet obětí neuvádí. 10. 10. 1944 *Večerní České slovo* píše o 20 000 rovněž obětech teroru na Slovensku, což odpovídá titulku v *Der Neue Tag*.

k programové kolaboraci. Tím byla již na úrovni redakce dána záruka, že noviny budou náležitě politicky usměrněny a neuvěřejní nic, co se okupační správě nehodilo.⁵ Protektorátní i nad ní stojící německá cenzura plnily jen funkci pojistek pro případy, kdy cenzurní mechanismy v redakcích selhaly. V takových (nutno říci zcela ojedinělých) případech následoval nelítostný postih příslušných novinářů, který mohl podle okolností zahrnovat uvěznění v koncentračním táboře nebo dokonce trest smrti.⁶ V této situaci se hlavními censory stávali nakonec samotní novináři, kteří se podrobovali „dobrovolné“ autocenzuře. Tím se ztrácel rozdíl mezi cenzorem a cenzurovaným, podobně jako tomu bylo později v období tzv. normalizace.⁷

V letech 1939 – 1944 český tisk o Slovensku psal jen výjimečně a omezoval se přitom především na oficiální zprávy převzaté z německé tiskové kanceláře (DNB) či případně Slovenskej tlačovej kancelárie (STK). Protože Slovensko bylo spojencem Německa a stálo pod jeho ochranou, nebylo pro říšské orgány politicky žádoucí, aby jeho vnitřní poměry byly českým tiskem kritizovány. Český tisk proto mlčel i o takových věcech, jako bylo vypovídání českých státních a veřejných zaměstnanců ze Slovenska. Zároveň německá cenzura dbala ale i o to, aby se u Čechů neposilovaly pozitivní reminiscence na někdejší existenci společného státu. Proto raději nebyly ani příliš zdůrazňovány slovenské úspěchy, ať už skutečné, nebo jen slovenskou propagandou vymyšlené. Určitým vybočením z tohoto pravidla jsou jen „pochvalné“ články českého fašistického tisku o radikálním řešení židovské otázky na Slovensku, které bylo dávano protektorátním úřadům za vzor.⁸ V zájmu objektivit je třeba dodat, že ani slovenský tisk příliš nepsal o poměrech v protektorátu, přičemž důvody byly obdobné, jako u protektorátního tisku.

Jak už bylo v úvodu uvedeno, zprávy českého tisku o SNP nemohly odrážet názory příslušné redakce listu a už vůbec ne názory čtenářů. Bylo by proto zásadní metodologickou chybou vyvozovat z dobového českého tisku nějaké závěry o postoji české politiky či dokonce veřejnosti k SNP. Nutno ovšem mít na paměti, že v roce 1944

5 Podrobněji viz PASÁK, T.: Aktivističtí novináři a postoj generála Eliáše v roce 1941. In: *Československý časopis historický*, 15, 1967, s. 173 – 192; též Pod ochranou říše, s. 315 – 321. Nejznámějšími aktivistickými novináři byli: Karel Lažnovský (1906 – 1941); Vladimír Krychtálek (1903 – 1947), šéfredaktor *Večera*; Alois Kříž (1911 – 1947); Jaroslav Křemen (1908 – 1978), šéfredaktor *A-Z*; Rudolf Novák (1892 – 1947), šéfredaktor *Árijského boje*; Vladimír Ryba (1900 – 1963), šéfredaktor *Národní práce*; Emanuel Vajtauer (1892 – 1945), šéfredaktor *Večerního Českého slova*. Pro tuto studii jsou důležití: Jan Scheinost (1896 – 1964), původně redaktor *Lidových listů*, později šéfredaktor *Národní politiky*, šéfredaktor *Moravských novin*, pak *Poledního listu* Antonín Jaromil Kožíšek (1905 – 1947), Karel Werner (1906 – 1947), nejprve šéfredaktor *Poledního listu*, později *Českého slova* (resp. *Večerního Českého slova*).

6 V únoru 1945 byl např. popraven hudební kritik *Večerního Českého slova* Zdeněk Němec za pochvalnou a vlastenecky laděnou kritiku koncertu České filharmonie. Spolu s ním byl popraven i cenzor Julius Křez za to, že otisknutí recenze nezabránil. Viz TOMÁŠEK, D.: cit. dílo, s. 7.

7 TOMÁŠEK, D.: cit. dílo, s. 154.

8 *Árijský boj*, 12. 9. 1942, 17. 10. 1942.

česká veřejnost nepokládala protektorátní noviny či rozhlas za zdroj pravdivých zpráv či za fórum k veřejné diskusi. Informace Češi čerpali především ze zahraničního vysílání BBC či Moskvy. Londýnský rozhlas používala pro zveřejňování svých zpráv a postojů i exilová československá vláda, a její stanoviska chápala česká veřejnost za směrodatná. Studium českého tisku z období SNP nicméně ukazuje, jakým způsobem čeští aktivističtí novináři, německá okupační správa a protektorátní reprezentace reagovaly na skutečnost, že v bezprostředním sousedství protektorátu vypuklo povstání, které většinu českého obyvatelstva muselo být svým zaměřením jednoznačně sympatické: jednak se jednoznačně přihlásilo k obnově Československé republiky (tedy státu, který naprostá většina Čechů považovala za stát vlastní), a jednak se na něm zúčastnili částečně i Češi.

Po vypuknutí SNP zavládla nejprve v německých okupačních kruzích i u českých aktivistických novinářů bezradnost. První dny povstání přinášel český tisk ze Slovenska jen málo informací,⁹ jak ukazuje následující přehled: 31. srpna se objevila v *Lidových novinách* malá zpráva o tom, že byl v Breznu „bandity“ zavražděn poslanec František Slameň.¹⁰ 1. září 1944 přinesl *Polední list* zprávu „Německé vojsko na Slovensku potírá záškodníky“ a *Večerní České slovo* napsalo, že „Dr. Tiso požádal Německo o pomoc proti hordám.“ 3. září informovalo *Nedělní České slovo*¹¹ o tom, že slovenský kabinet za předsednictví prezidenta Jozefa Tisa jednal o opatřeních k obnovení pořádku, přičemž z textu bylo zřejmé, že na Slovensko už přichází německé vojsko. Dne 6. září byla v *Lidových novinách* otisknuta krátká zpráva o vystoupení prezidenta Jozefa Tisa předcházejícího dne,¹² ale pro čtenáře, který neměl informace i z jiných zdrojů, byla tato zpráva zcela nesrozumitelná, neboť podle ní Tiso jen hovořil o potřebě udržení a obnovení pořádku na Slovensku a důvěře ve Velkoněmeckou říši. O tom, že na Slovensku probíhá již několik dní rozsahem velké povstání, nebyla v textu ani zmínka. *Národní politika* přinesla 7. září drobnou zprávu, že 5. září jmenoval prezident Jozef Tiso novou vládu Štefana Tisa.¹³ Totéž bylo ovšem otisknuto v *Poledním listu* a *Večerním Českém slovu* již 6. září.¹⁴

⁹ Od 30. srpna nedocházely do protektorátních knihoven slovenské noviny, které do té doby zde byly víceméně volně přístupné. Poslední číslo *Slováka*, oficiálního orgánu HSLS, které bylo dodáno do pražské Slovanské knihovny má datum 29. 8. 1944 (č. 194). Další číslo dodané do této knihovny nese datum 18. 10. 1944 (s. 237). Vůbec poslední číslo dodané do knihovny má datum 21. 10. 1944 (č. 240). Až do srpna roku 1944 docházel *Slovák* téměř pravidelně, pouze občas byla některá čísla zřejmě zabavena německou cenzurou. Je ale také možné, že se poškodila či ztratila při poštovní přepravě.

¹⁰ *Lidové noviny (LN)*, 31. 8. 1944, s. 2. Slemeňovo jméno je zkromeleno na „Slamen“. O vraždě Slameňa přinesl zprávu na první stránce *Slovák* už 29. 8. 1944. Toto číslo (č. 194) bylo ještě do protektorátu dodáno a bylo volně přístupné např. ve Slovanské knihovně v Praze.

¹¹ *České slovo* vycházel od září 1944 pouze v neděli jako *Nedělní České slovo*. *Večerní České slovo* vycházelo i nadále.

¹² *LN*, 6. 9. 1944, s. 2.

¹³ *Národní politika (NP)*, 7. 9. 1944, s. 2.

¹⁴ *Večerní České slovo* přineslo i jména všech nových ministrů.

Pokud jde o četnost zpráv a různé podrobnosti, vedl ve zpravodajství nepochybně *Polední list*. Jeho redakce byla jediná (pokud jde o české noviny vycházející v protektorátu), která měla na Slovensku svého dopisovatele a nebyla tedy odkázána na agenturní zpravodajství z ČTK či DNB, resp. na informace převzaté ze slovenských a německých novin.¹⁵ I *Polední list* ovšem kromě vlastního zpravodajství přebíral i zprávy z jiných listů.¹⁶ Zpravodaje, kryjícího se pod šírou „ajk“, není těžké identifikovat: šlo o samotného šéfredaktora *Poledního listu* Antonína Jaromila Kožíška (podepisoval se Antonín J. Kožíšek), který kromě zpráv psal o Slovensku též úvodníky a komentáře. Napsal také článek hájící právo Slováků na vlastní stát a odsuzujícího jakékoli pokusy Čechů o zasahování do slovenských záležitostí.¹⁷ Na Slovensko přijel zřejmě 18. nebo 19. září.¹⁸ Poslal odtud svému listu několik reportáží:¹⁹ popsal např. „osvobození“ Turčianskeho Sv. Martina německou armádou, přičemž zdůraznil, že ačkoliv ve městě žije mnoho Čechů, k Povstání se přidali pouze

15 *Večerní České slovo* sice přineslo 16. 9. 1944 reportáž s názvem *Rachot a dunění děl jižně od Vrútek* (s. 2) od „zpravodaje, který navštívil bojový úsek německého vojska jižně od Vrútek,“ avšak tím je zřejmě rovněž A. J. Kožíšek z *Poledního listu*. Na jakéhosi „zvláštního dopisovatele“, kterým byl ale s největší pravděpodobností on sám, se Kožíšek odvolává i ve svém úvodníku Čechů a Slovensko z 15. 9. Šírou -ajk- je podepsán i článek *Na dobrém poměru Slováků k Čechům se ani dnes nic nezměnilo* (*Polední list*, 24. 9. 1944, s. 1), který je ve skutečnosti rozhovorem, jež poskytl šéf Úřadu propagandy Tido J. Gašpar samotnému Kožíškovi.

16 Viz např. článek *Slováci si sami rozhodnou o sobě*, *Polední list*, 6. 9. 1944, s. 2. Je podepsán šírou -viho-, dále: *Nové osobnosti slovenské vlády - Polední list*, 7. 9. 1944, s. 2, *Důvěra v novou slovenskou vládu*, *Polední list*, 8. 9. 1944, s. 2, *Župa Trenčín manifestuje svou věrnost*, *Polední list*, 15. 9. 1944, s. 2., (-ajk): *Slovenský západ opět spojen s východní částí země*, *Polední list*, 19. 9. 1944, s. 1., ajk: *Čistka ve slovenských úřadech*, *Polední list*, 23. 9. 1944, s. 1, ajk: *Židovští komisaři bolševických band na Slovensku*, *Polední list*, 24. 9. 1944, s. 1., *Rádění band mezi civilním obyvatelstvem*, *Polední list*, 4. 10. 1944, s. 1

17 Viz úvodník *Čechi a Slovensko*, *Polední list*, 15. 9. 1944, s. 1. Kožíšek v úvodníku napsal, že slovenský stát vznikl 14. března 1939 z vůle slovenské národa. Slováci vždy chtěli samostatný stát. Povstání, které je namířeno proti integritě Slovenské republiky, proto Čechi musjí odsoudit.

18 V úvodníku *Poledního listu* Poznatky ze Slovenska z 27. září 1944 Kožíšek píše, že byl na Slovensku osm dní. V uvedeném úvodníku (s. 1 – 3) rekapituluje průběh povstání, opakuje teze o tom, že byly rozšířeny zprávy o maďarském vpádu a odvěcení Tisa a zdůrazňuje, že povstání je dílem Moskvy, bolševiků a židů. Z reportáže *Dnes na Slovensku* (*Polední list*, 1. 10. 1944, s. 3) je zřejmé, že přicestoval na Slovensko z Prahy autem a zamířil nejprve přes Kúty do Bratislavy. Již z toho je vidět, že Kožíšek musel být velmi dobře zapsán u německých okupačních úřadů – nejen že dostal pas k cestě na Slovensko a slovenské vízum, ale mohl též používat vlastní automobil, a to v době, kdy byl absolutní nedostatek pohonných hmot a soukromé cesty byly zakázány. Z textu je také zřejmé, že navštívil Slovensko za války už dříve.

19 Rudý děs nad Slovenskem, *Polední list*, 28. 9. 1944, s. 3 (v této reportáži mimo jiné popisuje setkání se šéfredaktorem satirického časopisu *Kocúr* Júliem Silnickým, který utekl před povstalcí z Martina do Bratislavy), *Dnes na Slovensku*, *Polední list*, 1. 10. 1944, s. 3

20 *Polední list*, 26. 9. 1944, s. 1, 3. Kožíškovi nepochybně nechyběla osobní odvahy, zúčastnil se ostatně jako dopisovatel i občanské války ve Španělsku a byl i na ruské frontě (s. 3). V reportáži z Martina také napsal, že se bojů u Strečna na straně povstalců zúčastnilo několik mladých Čechů, „kteří bez dovolení opustili svá pracoviště v Říši a nezákonným způsobem překročili slovenské hranice.“

21 Tido J. Gašpar řekl, že na dobrých vztazích Slováků a Čechů se ani za války nic nezměnilo (sic!), a že „každý také musí uznat, že se Čechům na Slovensku neubližovalo a že také nebyli v ničem zkracováni“ (sic!) Pak dodal: „Na našem poměru se nic nezmění ani dnes, pokud jde o Čechy, kteří respektovali náš stát a jeho zákony. Přísně se však zakročí proti těm Čechům, kteří se jakýmkoliv způsobem zúčastnili povstání. Zatím byli někteří Čechi, známí svým protistátním smýšlením, zajištěni. Netajím se ovšem tím, že se právě tak stalo i některým Slovákům „česko-slovenské“ koncepcí. V budoucnosti chce Slovensko i nadále žít v dobrém poměru s Čechy, ale každý na svém a po svém.“ *Polední list*, 24. 9. 1944, s. 1. Interview částečně převzala též *Národní politika*, 26. 9. 1944, s. 2.

tři.²⁰ Podařilo se mu také udělat interview s vedoucím slovenského úřadu propagandy spisovatelem Tido J. Gašparem, který jej ujistil, že Češi žijící na Slovensku, kteří se nezúčastnili Povstání, se nemají čeho obávat.²¹ Kožíšek se rovněž zúčastnil Němci zorganizovaného zájezdu do Banské Bystrice, o kterém bude ještě řeč. Ze Slovenska *Polední list* publikoval i další zprávy podpísované šifrou AS,²² kterou se nepodařilo identifikovat. Protože není pravděpodobné, že by měla redakce na Slovensku dva dopisovatele, šlo zřejmě buď o externího spolupracovníka z některých slovenských novin, anebo opět o samotného Kožíška.

Ostatní české noviny se v září a na počátku října 1944 musely spokojit s převzatými zprávami a s oficiálním agenturním zpravodajstvím a proto jejich zprávy ze Slovenska byly jen stručné. Zejména překvapuje nedostatek komentářů. Aktivističtí novináři zřejmě ještě nevěděli, jak mají psát, a jiní novináři raději o Povstání nepsali vůbec, neboť se s ohledem na blížící se porážku Německa neohdli zbytečně kompromitovat. Československá vláda v Londýně totiž o vypuknutí Povstání informovala v rozhlasovém vysílání už 30. srpna ráno a jednoznačně je podpořila.²³ Odsoudit v novinách Povstání znamenalo riziko velkých nepříjemností po osvobození. Protektorátní a německé kruhy, které prováděly stabilní monitoring londýnského rozhlasu, si nedělaly iluze o tom, že by obsah československého vládního prohlášení nebyl české veřejnosti znám. K. H. Frank se přitom velmi obával vlivu SNP na vývoj v protektorátě,²⁴ a proto hodlal nejprve určit pro psaní českého protektorátního tisku vhodnou politickou linii.

Dá se předpokládat (i když konkrétní důkazy chybějí), že politickou linii pro postoj protektorátního tisku stanovil Frankův poradce Hermann Raschhofer. Tento profesor pražské německé Karlovy univerzity znal české i slovenské politické dějiny 19. a 20. století i způsob myšlení českého obyvatelstva, a proto přizpůsobil propagandu proti SNP českému prostředí. Na rozdíl od Slovenska nebylo v Čechách a na Moravě vhodné zdůrazňovat, že Povstání vyprovokovali Češi a Čechoslováci, kteří chtějí zničit slovenský stát a obnovit Československo. Stejně tak nevhodné bylo zdůrazňování účasti Čechů v Povstání. Propaganda měla sledovat především protibolševickou a protizidovskou linii. Politicky se pak měla zaměřit na odsouzení česko-

22 Objevy hromadných hrobů bolševických obětí na Slovensku, *Polední list*, 10. 10. 1944, s. 1, Hrob 1500 obětí nalezen u Turč. Sv. Martina, *Polední list*, 14. 10. 1944, s. 1.

23 Slovenské národné povstanie. Dokumenty. (Ed.) V. PREČAN. Bratislava 1965 (dále jen: SNP-D), dok. 184, s. 360-361. Vládní prohlášení přečetl slovensky ministr Juraj Slávik v 8. 45 londýnského času.

24 SNP-D, dok. 237, s. 419 – 420, dok. 266, s. 467, dok. 294, s. 506 – 507, dok. 321, s. 543 – 544. Viz též SNP-NaŠ, dok. 105, s. 208 – 209; též Slovenské národné povstanie a české země. (Eds.) M. BOUČEK – M. KLIMEŠ. Praha 1974 (dále jen SNPaČZ), dok. 74, s. 258 dok. 75, s. 259, dok. 76, s. 260, dok. 79, s. 264 – 266.

slovenské exilové vlády v Londýně všeobecně a prezidenta Beneše zvláště. Myšlenka obnovy Československa v jakékoliv podobě měla být odmítnuta.²⁵

S uvedenou politickou linií pak vystoupil v úvodníku *Ein Wort zur Stunde* v německém listě *Der Neue Tag* 9. září 1944 sám K. H. Frank.²⁶ Prohlásil, že prostor Čech a Moravy je jednoznačně a navždy spojen s říší a s ním také spojen zůstane a to bez ohledu na vývoj mezinárodní situace. Jinak řečeno: v žádném případě nepřicházejí v úvahu jakékoliv plány na opětovné spojení českých zemí a Slovenska.²⁷ Argumentem velkých ztrát a zpusťování, které přinesla obyvatelstvu povstání na Slovensku a ve Varšavě, se také 15. září K. H. Frank pokusil působit na obyvatelstvo moravského pohraničí a vyzval je, aby při boji proti partyzánům spolupracovalo s německými úřady.²⁸

Po Frankových vystoupeních se skutečně v českém tisku začaly objevovat vyhraněnější články a komentáře o událostech na Slovensku. Jejich hlavní teze byly zhruba tyto: povstání na Slovensku není ničím, co by mohlo Čechy pozitivně inspirovat a z čeho by si mohli brát příklad,²⁹ pokud se „puče“ někde zúčastnili i Češi žijící na Slovensku, pak zasluhují nejpřísnější potrestání (český faktor je jinak spíše zatlačován do pozadí). Povstání je pokusem bolševiků a Židů (někdy je používán termín: žido-bolševiků³⁰) o nastolení jejich moci na Slovensku a toto nové „sovětské Slovensko“ by pak bylo obrovskou hrozbou i pro české země. Za Povstáním stojí Londýn i Moskva, ale Moskva má jednoznačně převahu. Povstání přináší nesmírné utrpení civilnímu obyvatelstvu a bude znamenat zničení doposud kvetoucí a prosperující země. Proto byl nutný německý zásah do slovenských věcí,³¹ který

25 Teoretické zdůvodnění nutnosti ponechání českého prostoru v rámci Německa a tím i odmítnutí jakékoliv spojení českých zemí a Slovenska v novém Československu podal Raschhofer v článku Češi a nová Evropa ve Frankově časopisu *Böhmen und Mähren* už na jaře 1943 (český překlad viz *Výběr*, 10, 1943, 6, s. 580–584). Právě s ohledem na publikované Raschhoferovy názory předpokládám, že se významně podílel i na formování propagandistické linie proti SNP v protektorátním tisku.

26 Podstatné pasáže Frankova článku přetiskla *Národní politika* 10. 9. 1944, též *Nedělní České slovo*, 10. 9. 1944, s. 1, *Večerní České slovo*, 11. 9. 1944, s. 1; viz též SNPaČZ, dok. 77, s. 261–262.

27 Výklad, že Češi nemají jinou možnost, než zůstat součástí německé říše, přednesl K. H. Frank na shromáždění v pražské Lucerně už 26. 2. 1943. Raschhofer, který zřejmě Frankův projev připravil, jej doprovodil vlastním komentářem v už zmíněném článku Češi a nová Evropa v *Böhmen und Mähren* (český překlad viz *Výběr*, 10, 1943, 6, s. 580–584).

28 SNPaČZ, dok. 90, s. 293–294.

29 „Situace na Slovensku je do té míry jasná, že je již možno pronést určitý úsudek, z něhož zejména my Češi, bychom měli získati základní poučení. Průběhem Povstání na Slovensku bylo zřejmo, že t. zv. měšťácké živly, které byly vesměs zapojeny na Londýn a tamější emigrantskou vládu, brzo podlehly síle a tlaku bolševiků...“ Viz Základní poučení ze Slovenska, *NP*, 5. 10. 1944, s. 2.

30 *Národní politika (NP)* 16. 9. 1944, s. 1 (U povstalců na Slovensku rozhodují Židé a bolševici), *Polední list*, 21. 9. 1944 (Židovští bandité prolévají slovenskou krev), *Polední list*, 24. 9. 1944, s. 1 (Židovští komisaři bolševických band na Slovensku), *Nedělní České slovo*, 1. 10. 1944, s. 2 (Bolševický teror rádí na Slovensku), *Polední list*, 8. 10. 1944, s. 1 (Židovský sadismus umučil těhotnou ženu), *Polední list*, 10. 10. 1944 (Objevy hromadných hrobů bolševických obětí na Slovensku).

31 *LN*, 15. 9. 1944, s. 2 (Očišťování Slovenska od tlup).

mírumilovné slovenské obyvatelstvo přivítalo. Povstalci sice všude vraždí a plení,³² jsou to ale současně zbabělci, kteří se před německou brannou mocí ihned dávají na bezhlavý útek.³³ Politicky přitom hazardují s osudem slovenského národa, jestliže se spoléhají na pomoc Moskvy a Západu, budou trpce zklamáni, protože tato pomoc nepřijde. V této souvislosti začal být průběh SNP porovnáván s průběhem Varšavského povstání,³⁴ které vypuklo 1. srpna a trvalo do konce září. Občas se objevují i články zdůrazňující osudové spojení Slovenska s německou říší.³⁵

V polovině října, po nastolení režimu fašistického režimu Ference Szálasiho v Maďarsku, získali Němci možnost zaútočit na povstalecké území také z jihu. Když bylo obsazení zbytku povstaleckého území již jen otázkou několika dní, rozhodl se K. H. Frank vyslat na Slovensko skupinu německých a českých novinářů. Ti měli následně českou veřejnost v německých intencích informovat.³⁶ Zájezd byl pečlivě připravován. Do skupiny byli vybráni: Dr. Kurt Honolka, šéfredaktor *Der Neue Tag*, hlavní ředitel tiskového odboru státního ministerstva pro Čechy a Moravu Dr. G. Bartholy (nástupce von Gregoryho, který v roce 1944 zemřel), šéfredaktor *Národní politiky* Jan Scheinost, šéfredaktor *Večerního Českého slova* Karel Werner, hlasatel Českého rozhlasu Ing. Cincibus, fotoreportér Bican a redaktor filmového zpravodajství *Aktualita* Zahradníček. Se skupinou se znovu vydal na cestu po Slovensku i šéfredaktor *Poledního listu* Antonín Jaromil Kožíšek.

Kdy skupina přijela do Bratislavy, která se měla stát výchozím místem celého propagandistického zájezdu, není z dostupné dokumentace zatím úplně jasné. Už 13. října poskytl předseda slovenské vlády Dr. Štefan Tiso interview zpravodaji *Der Neue Tag*.³⁷ To by mohlo znamenat, že někteří členové skupiny, konkrétně Honolka, byli již toho dne v Bratislavě. Je ovšem možné, že interview se zájezdem vůbec nesouviselo. Jisté

³² LN, 16. 9. 1944, s. 3 (Ukrutnosti partyzánů na Slovensku), LN 17. 9. 1944, s. 2 (Jak řadí partyzáni na Slovensku), LN 21. 9. 1944, s. 3 (Likvidace povstání na Slovensku), LN 30. 9. 1944 (Zvěrstva bolševiků na Slovensku), NP, 19. 9. 1944, s. 2 (Teror partyzánů na Slovensku). Pod stejným titulkem přinesl zprávu i *Polední list* 15. 9. 1944, s. 2. Články jsou po stránce obsahové i formální shodné s obdobnými materiály publikovanými ve slovenských novinách, především ve *Slováku* a po válce v emigrantské lůdké publicistice - viz např. PAUČO, J.: Slováci a komunizmus. Middletown, Pa. 1957, s. 112-131.

³³ LN 19. 9. 1944, s. 3 (Rychlé vyčišťování Slovenska), *Polední list*, 13. 9. 1944, s. 1 (Úplný rozvrat partyzánského „povstání“ na Slovensku).

³⁴ LN, 14. 9. 1944, s. 3 (článek: Varšavská obdoba na Slovensku), *Národní politika* (NP), 14. 9. 1944, s. 2, *Večerní Českého slovo*, 13. 9. 1944, s. 1 (Rozvrat mezi „povstalci“. Na Slovensku totéž jako ve Varšavě).

³⁵ *Polední list*, 6. 10. 1944, s. 1.

³⁶ Obdobně byl zorganizován do Banské Bystrice i zájezd slovenských novinářů - viz SNP-NaS, dok. 186, s. 357 - 359.

³⁷ *Der Neue Tag*, 14. 10. 1944, s. 1. Obsah interview převzalo 15. 10. 1944 *Nedělní Českého slovo* (s. 2) a 17. 10. 1944 *Lidové noviny* (s. 3). V německém originálu Štefan Tiso použil pro Povstání označení „die tschechisch-bolschewistischen Terroraktionen“, což ale české noviny nepřetiskly. Povstání („puč“) podle něj vyvolali „sovětští parašutisté, vysazení ve slovenských lesích s několika zrádcovskými kariéristy z generálního štábu slovenského... Domnívali se, že si tím získají alibi, případně jízdenku do budoucí Československé republiky.“ (cit. podle českého překladu v *Nedělním Českém slově*).

je, že 21. října byli novináři přijati Dr. Mühlbergerem, tiskovým přidělcem německého vyslanectví, který jim zprostředkoval kontakt se slovenským úřadem propagandy.³⁸ Skupina žurnalistů pak 25. října vyrazila z Bratislavy do Nitry za postupujícími německými jednotkami v rámci propagandistického SS-untersturmführera A. Leitgeba. První noc (z 25. na 26. října) strávila v Nitře, další v Prievidzi a 27. října nocovala v Kremnici.³⁹ Do Banské Bystrice se novináři dostali 28. října ráno, tedy téměř v zápětí po obsazení města.⁴⁰ Skupina zde měla zachytit především „nadšení“ na „osvobozeném území“, „zvěrstva bolševiků“ v okolí a také plánované Tisovo vystoupení na národní manifestaci, která byla připravena na pondělí 30. října. Novinářům tak zbyl jeden volný den (29. říjen), který byl využit k původně neplánovanému výletu do posledního sídla povstalců – na Donovaly v Nízkých Tatrách.⁴¹ „Nadšení obyvatelstva z osvobození“ po cestě z Nitry až do Banské Bystrice zachytil Karel Werner. Jeho tvrzení o davech lidí zdravících zdviženou pravíci či o „hejnu dětí“ vítajících kolonu automobilů pozdravem „Na stráž“,⁴² je samozřejmě třeba brát s velkou rezervou. Jinak ale čeští aktivističtí novináři měli možnost poměrně otevřených rozhovorů s místním obyvatelstvem i se slovenskými činiteli. Werner např. vedl rozhovory jak s ľudáckými prominenty uvězněnými povstanci v internačním táboře na zámku v Slovenské Lupči, tak se zajatými povstaleckými vojáky a důstojníky. Některé výpovědi, nepochybně ovšem poněkud tendenčně upravené, byly pak i uveřejněny.⁴³ Jan Scheinost se setkal s banskobystrickým biskupem Andrejem Škrábikem a nitranským arcibiskupem Karolem Kmetkem, kteří se zajímali o postavení katolické církve v protektorátu,⁴⁴ avšak toto téma nebylo zřejmě pro Němce nosné a do novin se nedostalo. Jinak Němci považovali zájezd za úspěšný. Závěrečná Leitgebova zpráva o celém zájezdu chválí české novináře, a uvádí, že „plnili úkoly které jim byly (rozuměj: propagandistickou skupinou) uloženy.“ Místní obyvatelé se prý přitom Čechům vůbec netajili tím, že pokládají porážku Povstání jen za dočasnou a jsou přesvědčení o vítězství Rusů. I slovenští vládní představitelé prý připouštějí, že

38 SNP-D, dok. 538, s. 815-816.

39 *Večerní České slovo*, 7. II. 1944, s. 1 (reportáž Karla Wernera: Tam, kde býval blahobyt, zanechali záškodníci bídu).

40 *Večerní České slovo*, 9. II. 1944, s. 1 (reportáž Karla Wernera: Jen jim to doma povězte jaká je ta nová ČSR). Obsazení Banské Bystrice bylo oznámeno v českém tisku okamžitě, přičemž bylo zdůrazněno, že „Benešovi delegáti zmizeli letadlem.“ Viz *Večerní České slovo*, 28. 10. 1944, s. 1, *Nedělní České slovo*, 29. 10. 1944, s. 1.

41 SNP-D, dok. 538, s. 818, zpráva A. Leitgeba je publikována rovněž v SNP-NaS, dok. 204, s. 385 – 389.

42 *Večerní České slovo*, 7. II. 1944, s. 1 (Tam, kde býval blahobyt, zanechali záškodníci bídu), *Večerní České slovo*, 8. II. 1944, s. 1 (Po stopách záškodnických bojů).

43 Jen jim to doma povězte jaká je ta nová ČSR. *Večerní České slovo*, 9. II. 1944, s. 1; Pomahači partyzánů v slzách. *Večerní České slovo*, 10. II. 1944, s. 1, Vyprávění živnostníka v banské Bystrici. *Večerní České slovo*, 11. II. 1944, s. 1.

44 Na Slovensku všeobecně panovala představa, že v protektorátě, který je pod přímou okupací nacionálně-socialistického režimu, je katolická církev otevřeně pronásledována.

za Povstání nemohou Češi, jak tvrdí jejich propaganda, ale „neschopnost slovenského státního vedení.“⁴⁵ G. Bartholy před odjezdem na Slovensko totiž v německých kruzích tvrdil, že za Povstáním stojí Češi a „Čechoslováci“ na Slovensku,⁴⁶ což samozřejmě v protektorátním tisku nemohl publikovat.

I když se zprávy o poměrech na povstaleckém území samozřejmě nesly plně v duchu režimistické (tj. luďácké) a německé propagandy, nutno přiznat, že se jednotliví novináři snažili psát zajímavě. Jejich reportáže měly být především „pohledem pozorovatele“ či „dojmy obyčejných slovenských lidí“, kteří Povstáním utrpěli. Občas novináři obohatili své výtvary i konkrétnějšími údaji – někdy pravdivými, jindy zmatenými či zcela vymyšlenými. Šéfredaktor *Večerního Českého slova* Karel Werner např. napsal v reportáži *Žalostné konce puče*⁴⁷: „Na celém středním Slovensku je všeobecně známo, že předseda pověřenectva lodýnské vlády Šrobár, který reprezentoval ‚obnovené Československo‘ a předseda jakéhosi ‚sněmu‘ komunistů Šmitke [zachován pravopis originálu – J. R.] byli velící nepřátelé a věci se vyvíjely tak, že Šrobárův vliv ustupoval den ze dne do pozadí, kdežto Šmitkeho vliv rostl. Na každém místě, v každém úřadě, stáli v čele dva lidé – jeden pověřenec Národního výboru, kterému říkali ‚demokrat‘ a jeden ‚partyzán‘ čili bolševik. Ten demokrat směl mlčet a poslouchat, ten bolševik rozkazoval a podle něho se všechno řídilo.“ Jinak řečeno, Werner jako první přinesl (byť samozřejmě zkresleně) zprávu o potlačení Šrobárova Ústředního národního výboru Husákem, o organizaci pověřenectev a o dvou hlavních prouděch v Povstání. V úvodníku *Kdo dělal slovenský puč* kromě toho napsal: „Hlavní popud k slovenskému puči vyšel ze Sovětského svazu... Bolševici rafinovaně předstírali, že tato jejich akce směřuje k obnovení Československa. Upřímně to nemyslí. Ve skutečnosti chtěli zřídit sovětské Slovensko a v Moskvě byl už k tomu účelu připraven slovenský sovět.“⁴⁸ V reportáži s názvem *Tak vypadá „Partyzánsko“* Werner zase uvedl, že 28. října chtěli povstalci z Banské Bystrice podniknout útok na Moravu a Čechy.⁴⁹ Jan Scheinost naproti tomu uveřejnil poměrně apolitickou reportáž o návštěvě Donoval po ústupu povstalců do hor. Popsal (údajnou) radost místního starce z příchodu německé armády.⁵⁰ Samostatnou reportáž o „osvobození“ Banské Bystrice napsal Kurt Honolka.⁵¹ Antonín J. Kožíšek v reportáži z Banské Bystrice citoval pražský *Der Neue*

45 SNP-D, s. 818-819.

46 SNP-NaS, dok. 106, s. 209-211.

47 *Večerní České slovo*, I. II. 1944, s. 1.

48 *Nedělní České slovo*, 5. II. 1944, s. 1.

49 *Večerní České slovo*, 4. II. 1944, s. 1.

50 NP, 8. II. 1944, s. 1 (Rozhovor pod Donovaly).

51 *Der Neue Tag*, 31. 10. 1944 (Nach dem Fall von Neusohl).

Tag, podle kterého bylo Povstání pučem proti vlastní svobodě.⁵² Není bez zajímavosti, že Kožíšek byl v Banské Bystrici osobně představen Tisovi⁵³ a začal psát o svých dojmech jakýsi seriál na pokračování,⁵⁴ který ale zůstal nedokončen. Líčil především „strašlivé metody bolševických komisařů“ ve věznicích, přičemž neopomenul zdůraznit, že mezi nimi byli Židé.

Delegace novinářů se podle plánu zúčastnila také manifestace obyvatelstva v Bánské Bystrici a vyslechla si Tisův projev. Způsob zveřejnění Tisova projevu v protektorátu je zajímavý. Podle už zmíněné Leitgebovy zprávy nebylo z technických důvodů možné přenášet Tisovu řeč přímo rozhlasem, neboť nebyla k dispozici vhodná technika. Proto byl zvukový záznam Tisova projevu po skončení manifestace dopravený kurýrem německé propagandistické skupiny nejprve do Bratislavy. Zde byl přehrán a odeslán k dalšímu využití do Prahy, kam byl 31. října odeslán i veškerý filmový a fotografický materiál.⁵⁵ Úplný text Tisova projevu otiskl 1. listopadu *Slovák*. Zda šlo o autorizovaný text odevzdaný Tisem přímo redakci, nebo jen přepis zvukového záznamu, o kterém píše ve své zprávě Leitgeb, nelze už dnes s určitostí říci. Text uveřejněný ve *Slováku* se každopádně jako celek k českému čtenáři nedostal. I když o Tisově projevu informovaly všechny české deníky, jejich podkladem se stal neúplný německý text publikovaný teprve 3. listopadu v *Der Neue Tag*.⁵⁶ Ten oproti textu ve *Slováku* neobsahuje pasáž o první Československé republice, nesplnění Pittsburské dohody, neuznávání slovenského národa Čechy – a také část týkající se významu vlastního státu pro život národa.⁵⁷ Je zřejmé, že právě tato pasáž byla s ohledem na poměry v českých zemích nežádoucí. To, že „upravený“ projev přinesl nejprve *Der*

⁵² *Polední list*, 1. 11. 1944, s. 1 (Slovensko setrvává v boji proti bolševismu). Titulek Puč proti vlastní svobodě je rovněž umístěn na fotografii kolony tanků a vozidel v *Poledním listu* 3. 11. 1944, s. 1. Původní článek v *Der Neue Tag*, na který se Kožíšek odvolává, se mně nepodařilo najít. O zdánlivě nepochopitelném povstání proti vlastnímu státu a samostatnosti píše i Karel Werner v úvodníku *Nedělního Českého slova* 5. 11. 1944. Jak známo, výroky o nemožnosti povstání národa proti „vlastnímu“ státu se později objevovaly a dodnes objevují v lůdčácké a neolůdčácké literatuře a publicistice (srv. VNUK, F.: *Neuveritelne sprisahanie*. Middletown, Pa. 1964; v krásné literatuře ČÍGER-HRONSKÝ, J.: *Svet na Trasovisku*. 2. vyd. Martin, 1991, s. 249). Vzniká otázka, zda (protipovstalecký) argument o „nemožnosti povstání národa proti vlastnímu státu“ nebyl původně výtvorem německé propagandy.

⁵³ *Polední list*, 5. 11. 1944, s. 1.

⁵⁴ *Polední list*, 5. 11. 1944, s. 3, *Polední list*, 7. 11. 1944, s. 3 (zde je interview s Karolem Murgašem, který byl povstalcí internován v Slovenskej Lupči), též úvodník *Za nové Československo?*, *Polední list*, 12. 11. 1944, s. 1. ⁵⁵ SNP-D, dok. 538, s. 818.

⁵⁶ *Der Neue Tag*, 3. 11. 1944, s. 2 (Tisův projev vyšel pod titulkem: Deutche Treu – Treu der Tat).

⁵⁷ Celý projev Tisa publikovaný ve *Slováku* 1. 11. 1944 je přetištěn v SNP-D, dok. 514, s. 784-788. V německém publikovaném překladu a v textu publikovaném v protektorátě chybí zejména tato pasáž: „Kto chce ubít národ, musí mu najprv rozbiť štát. Keď mu rozbije štát, s národom si ľahko poradí. Naši nepriatelia nemohli otvorene takto vyslovit, čo sledujú, že im zavadzia slovenský štát. A je to celkom prirodzené. Že sú protivníkmi slovenského národa, to sme skúsili od Maďarov, ako aj od Čechov rovnako. Bojovali proti slovenskému národu Maďari tak, že už hovorili, že niet slovenského národa a bojovali proti slovenskému národu aj Česi. Nechceli ani na ústa vziať meno slovenského národa, lebo dávali nám mená: slovenský ľud, vetev československého národa, ale vlastné naše poctivé meno, slovenský národ, nikdy nechceli vziať na ústa.“ (zde publikováno podle SNP-D, dok. 514).

Neue Tag, a pak jej převzaly české deníky, není zase až tak překvapující: hlavní body Tisova projevu totiž předem připravil Raschhofer,⁵⁸ který jistě chápal, že ne vše, co Tiso řekne, je vhodné v protektorátě publikovat. Krajně kontraproduktivní by např. jistě bylo „strašení“ obnovou Československé republiky. České noviny nakonec stejně projev nepublikovaly jednotně, nýbrž jednotlivé listy zdůraznily (většinou formou podtitulku či tučným písmem) jeden nebo více bodů Tisova projevu: *Národní politika* konstatovala výslovný nesouhlas Tisa s obnovením Československé republiky,⁵⁹ a *Večerní České slovo* zase „upozornilo“, že „Beneš není oprávněn jednat jménem Čechů a Slováků.“⁶⁰ Pouze *Lidové noviny* uveřejnily pasáže z Tisova projevu bez komentáře,⁶¹ a podobně se zachoval i *Venkov*.⁶²

Také v období bezprostředně po vojenském potlačení povstání byl vývoji na Slovensku věnován určitý prostor. Hned s úřední zprávou o obsazení Banské Bystrice informovaly prakticky všechny noviny o útěku československé vládní delegace. *Národní politika* podala informaci, že „Česko-slovenská vládní delegace“ uletěla letadlem.⁶³ Téměř až do konce listopadu se sporadicky objevovaly články, ve kterých se tvrdí, že část slovenského obyvatelstva se nechala zneužít Benešem, resp. Londýnem a Moskvou.⁶⁴ Scheinost napsal úvahu o úloze Beneše, Londýna a Moskvy v Povstání.⁶⁵ Koncem listopadu se v *Poledním listu* a *Českém slově* objevily zprávy převzaté z tisku neutrálních novin a zájezdu delegace SNR do Londýna k jednání o postavení Slovenska v příštím Československu. *Polední list* samozřejmě neopomnul zdůraznit, že jednání byla bezvýsledná a že slovenská veřejnost se na celý pokus dívá „s velkou skepsí.“⁶⁶ Výtah z reportáží Wernera, Scheinosta a Kožíška uveřejnily i *Lidové noviny*, jejichž redaktoři se zájezdu na Slovensko nezúčastnili.⁶⁷

Protektorátní vláda Jaroslava Krejčího, kterou dosadil do úřadu R. Heydrich v lednu 1942, nevyvíjela v roce 1944 již žádnou vlastní politickou aktivitu. Jednotliví ministři většinou jen trpně vykonávali nařízení německých míst, jen menší část (především ministr

58 SNP-D, dok. 509, s. 778 – 782; SNP-NaS, dok. 182, s. 351 – 354, dok. 190, s. 362 – 366.

59 NP, 4. II. 1944, s. 1; obsáhlejší část projevu přinesl *Polední list*, 3. II. 1944, s. 1 – 3.

60 *Večerní České slovo*, 3. II. 1944, s. 1.

61 LN, 4. II. 1944, s. 2.

62 *Venkov*, 3. II. 1944, s. 1 – 2.

63 NP, 29. 10. 1944, s. 1 – 2. Viz též článek Slovensko vyrváno z propasti zmatku, NP, 2. II. 1944, s. 2.

64 Tento názor znovu vyslovil generál SS H. Höfle v prosincovém čísle časopisu *Böhmen und Mähren*, jehož vydavatelem byl K. H. Frank. Slovenský text článku viz SNP-D, dok. 569, s. 917–921.

65 NP, 5. II. 1944 (Londýn – Moskva – Banská Bystrica).

66 *Nedělní České slovo*, 19. II. 1944, s. 1 (Nové spory mezi českými a slovenskými emigranty), *Polední list*, 14. II. 1944, s. 1 (Zmatek v londýnské emigraci pokračuje), 25. II. 1944, s. 1 (Nový trik Benešovy londýnské emigrace), 28. II. 1944, s. 1 (Také slovenští povstalci odkázáni Londýnem na Moskvu).

67 LN, 3. II. 1944, s. 1 (Konec puče na Slovensku). Proč se z LN nikdo cesty nezúčastnil se můžeme jen dohadovat. Je možné, že s ohledem na to, že do LN psal pravidelně politické komentáře sám Emanuel Moravec, byla účast některého z redaktorů považována za zbytečnou. V redakci LN jinak nepůsobil žádný významný aktivistický novinář a je pravděpodobné, že z ostatních redaktorů neměl nikdo o cestu zájem.

školství a národní osvěty Emanuel Moravec) provozovala aktivní kolaboraci. Jako celek vláda proto žádné stanovisko nezaujala; nebylo by to ostatně ani možné, protože od tzv. Heydrichovy reformy na počátku roku 1942 přestal kabinet působit jako kolektivní orgán. Teprve v říjnu se k Povstání – zřejmě z německé iniciativy – začali vyjadřovat jednotliví ministři. Jako první vystoupil Emanuel Moravec, který se v komentáři s názvem *Rozum do hrsti v Lidových novinách* snažil především vyrovnat s československou orientací Povstání a s účastí Čechů v něm: „Bez zrádných Slováků by byli dobrodružní Češi na Slovensku nic nepořídili, jako tento živel nemůže nic poříditi u nás v zemích českých. V zájmu života a plodné budoucnosti jako dobří Evropané musíme si přát, aby nepořádky na Slovensku co nevidět přestaly, aby slovenská vláda našla dosti sil ve vlastních řadách ke splnění tohoto úkolu. Slovenský národ je nám Čechům stejně blízký jako veliký národ německý, jako Norové, Charváté (tak v originálu – ř. R.) nebo Flámové, kteří se hlásí k Nové Evropě. Jazyková příbuznost tu však nehraje žádnou roli. Nejdůležitější na slovenském státě pro nás je, že sjednal troché a věrné spojenectví s Velkoněmeckou říší, ve které my, Čechové, jsme našli svůj státní domov a ochranu. Kdo jde s Říší v dobrém i zlém, je také náš přítel.“⁶⁸ Po pádu Banské Bystrice vystoupil Moravec v neděli 29. října k Povstání ještě v českém rozhlase. Jeho projev vyzněl v tom smyslu, že zájem Čechů a Slováků vyžaduje, aby Češi zůstali v protektorátě a Slováci měli svůj stát, přičemž oba tyto národy se budou opírat o Německo. Ani Češi, ani Slováci si nemohou přát obnovení Československa.⁶⁹ Následoval projev ministra vnitra Richarda Bienerta k veřejným zaměstnancům v Lounech. Ministr zde oznámil, že „v budoucnosti bude třeba nejněžnějších opatření i proti těm, kdož pod pláštikem falešného vlastnictví svádějí obyvatelstvo k nepředloženým činům a tak je vrhají do zkázy, jak to ukazují příklady ve Varšavě a na Slovensku.“⁷⁰ Konečně 31. října vystoupil s projevem sám předseda vlády Jaroslav Krejčí. Stalo se tak za doprovodu ministra zemědělství a lesnictví Adolfa Hrubého na shromáždění občanů ve Vsetíně.⁷¹ Ani Krejčí ovšem nepověděl nic převratného: „V těchto dnech připravila německá branná moc povstalcům na středním Slovensku rozhodující porážku. Těžké oběti, které slovenský národ přinesl svým majetkem a krví, nedají se ovšem odčinit. Chraňme se proto před podobným osudem!“ Krejčího projev, kterému se dostalo velké publicity, přesto ocenil Moravec.⁷²

O „ideové“ náplni článků v protektorátním tisku již byla řeč, bude však na místě zmínit se i o stránce věcné. Čistě informativní hodnota článků není kupodivu tak úplně zanedbatelná. Především zeměpisné údaje týkající se bojů byly poměrně správné

68 LN, 8. 10. 1944, s. 1.

69 LN, 31. 10. 1944, s. 2. Obsáhlé výňatky z projevu přinesl také *Polední list* 1. 11. 1944 (s. 2).

70 *Večerní České slovo*, 1. 11. 1944, s. 3.

71 *Večerní České slovo*, 2. 11. 1944, s. 1-2, LN 3. 11. 1944, s. 1, *Venkov*, 2. 11. 1944, s. 1 – 2. Výňatky přetištěny též v SNPaČZ, dok. 98, s. 321.

72 SNPaČZ, dok. 106, s. 334. Obsah projevu uveřejnil v němčině i *Der Neue Tag*, 2. 11. 1944, s. 1.

73 *Nedělní České slovo*, 5. 11. 1944, s. 1., LN, 7. 11. 1944, s. 1.

a především velmi konkrétní, čímž se lišily od válečných zpráv z východní i západní fronty. Redakce zřejmě musely vzít v úvahu, že pro mnoho českých čtenářů byla místa na Slovensku, o kterých se psalo, důvěrně známa (na rozdíl např. od měst a vesnic ve Východním Prusku či ve Francii). Jména účastníků a vůdců povstání se vyskytují jen občas: český čtenář se např. dozvěděl jména velitelů povstalecké armády – gen. Jána Goliána a gen. Rudolfa Viesta – v souvislosti s jejich zajetím.⁷³ Po porážce Povstání se objevuje prakticky ve všech novinách také informace (převzatá ze slovenského tisku), že bylo zahájeno „trestní stíhání pro velezradu proti řadě slovenských zrádců“: jmenování jsou Vavro Šrobár, Ján Ursíny a Ivan Viest (bratr generála Viesta).⁷⁴ Ve zprávách téměř zcela absentuje informace o vrcholném politickém orgánu povstalců – Slovenské národní radě. Pokud se už vyskytne, je název tohoto vrcholného orgánu často komolen a to i v těchž novinách, ba dokonce i tomtéž článku. *Večerní České slovo* např. psalo 20. září o „Slovenské národní radě“ (uvozovky v originálu), přičemž tvrdilo, že utekla z Banské Bystrice. Ale 10. října tentýž list v článku *Kremľ s výsměchem odmítá žebrající slovenské bandy*, uvádí (v podtitulku), že „předáci tzv. česko-slovenské státní rady se pokusili o útěk přes Maďarsko.“ V textu článku je pak tento orgán náhle označen jako „česko-slovenská národní rada“ (pomlčka v originálu – J. R.). Důvod spočívá snad v tom, že zprávy byly často přebírány z DNB, kam se dostávaly ze slovenských novin. Úřední názvy už ani ve slovenských (režimistických) novinách nebyly vždy přesné a jejich dvojm jím překladem (nejprve ze slovenštiny do němčiny a potom z němčiny do češtiny) se obsahově příbuzné politické termíny, jako výbor – rada či národní – státní, někdy zaměňovaly. Občas se vyskytuje i zpráva o československé vládní delegaci vedené Františkem Němcem, vedle kterého je mylně uváděn jako jeho náměstek i Jan Šverma.⁷⁵ Nepřesnosti či věcné omyly byly ostatně v dané situaci celkem pochopitelné: proto např. nepřekvapí, jestliže v úvodníku Karla Wernera z 5. 11. 1944 je jako vůdce povstaleckých důstojníků uváděn přímo ministr obrany generál Ferdinand Čatloš.⁷⁶ Nechybějí ovšem ani zprávy zcela vymyšlené, a to zřejmě úmyslně: tak např. *Večerní České slovo* informovalo 14. 9. 1944 o svolání „slovenské sovětské republiky.“⁷⁷ Pokud jde o informace o různých násilnostech, byly sice zprávy občas pravdivé,⁷⁸ nicméně jako celek zveličené a především vytržené z kontextu.

⁷⁴ *Nedělní České slovo*, 29. 10. 1944, s. 1.

⁷⁵ Tamtéž, též *Venkov*, 29. 10. 1944, s. 1. Za zmínku stojí že *Venkov* ze všech českých deníků nejméně informoval o dění na Slovensku a omezil se na přebírání oficiálních zpráv.

⁷⁶ *Nedělní České slovo*, 5. 11. 1944, s. 1.

⁷⁷ S tímto článkem je v rozporu zpráva publikovaná ve *Večerním Českém slově* z 11. 10. 1944 (s. 1), podle které „Moskva chce Beneše pustit k vodě“ a „Sovětský svaz zamýšlí v případě vítězství vytvořit ze Slovenska zvláštní bolševickou republiku.“ Článek se odvolává „na nedělní *Völkischer Beobachter*“ (tj. z 8. 10. 1944), který prý přináší zprávu svého dopisovatele v Bernu (předmětný text v ústředním orgánu NSDAP *Völkischer Beobachter* jsem neměl k dispozici). Tvzení, že Moskva chce „sovětské Slovensko“, se objevilo ve *Večerním Českém slově* znovu 26. 10. 1944 (s. 1).

Zůstává samozřejmě otázka, zda články v českých novinách měly na obyvatelstvo vůbec nějaký vliv. Jakékoliv zprávy v tehdejších novinách brala česká veřejnost s velkou rezervou. Zejména zprávy o „bolševických zvěrstvech“ považovala česká veřejnost jako celek za zveličené, nebo dokonce vůbec vymyšlené německou propagandou, byť postoj části českého obyvatelstva k Sovětskému svazu a jeho režimu byl kritický, ba odmítavý.⁷⁹ Nedůvěra Čechů v německé zprávy o sovětských násilnostech byla celkem pochopitelná: český občan byl v letech 1939–1945 konfrontován se zvěrstvy německého nacionálně-socialistického režimu proti židovskému i českému obyvatelstvu a proto si těžko dokázal vůbec představit, že by komunistický režim v SSSR mohl používat stejné metody. Sovětský svaz kromě toho bojoval proti Německu a otevřeně se už v roce 1941 přihlásil k myšlence obnovy Československa, což samozřejmě naprostá většina českého obyvatelstva vítala. Proto Češi nevěřili zprávám v protektorátním tisku ze zásady a vůbec nepřipouštěli, že by občas mohly být pravdivé. Klasickým příkladem je známý katyňský masakr polských důstojníků, které povraždila NKVD v dubnu 1940, o čemž v roce 1943 po odhalení hrobů český tisk obsáhle referoval.⁸⁰ Přesto německým zprávám o těchto událostech v protektorátě prakticky nikdo nevěřil a Češi byli i po válce spíše náchylní považovat hromadnou vraždu za dílo Němců. Podobně česká veřejnost považovala za provokaci a výmysl i tvrzení o masakru německého civilního obyvatelstva jednotkami rudé armády ve Východním Prusku na podzim 1944, ačkoliv i tato zpráva byla pravdivá.⁸¹ Aktivističtí novináři a především ministr Emanuel Moravec byli považováni českou společností za nejhorší lotry a darebáky, kteří patří na šibenici, kde také většina z nich skutečně po válce skončila.⁸² Proto není třeba pochybovat o tom, že dopad článků byl v podstatě nulový.

Jan Rychlík

78 Český tisk např. referoval o zavraždění ředitele slovenské obilní společnosti Ing. Klinovského, který sám povstalcům pomáhal a povstání připravoval – viz Zvěrstva bolševiků na Slovensku – *LN*, 30. 9. 1944, s. 3. Též Krvavý slovenský Katyň, *Večerní České slovo*, 29. 9. 1944, s. 1. Nutno ovšem mít na zřeteli, že na rozdíl od Slovenska byl Klinovský v českých zemích osobou zcela neznámou.

79 BRANDES, D.: c. d., s. 349.

80 Přehled nejdůležitějších článků o Katyňi viz *Výběr*, 10, 1943, č. 6.

81 *Nedělní České slovo*, 5. 11. 1944, s. 3, *Večerní České slovo*, 3. 11. 1944, s. 1.

82 Skupina hlavních aktivistických novinářů (podle vzpomínek ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny: Rudolf Novák, Vladimír Krychtalek, Alois Kříž, Antonín Jaromil Kožíšek a Jaroslav Křemen) byla odsouzena v roce 1947 k trestu smrti. Karel Werner, jehož jméno Drtina neuvádí, byl rovněž v roce 1947 odsouzen k trestu smrti. Emanuel Vajtauer beze stopy zmizel, avšak předpokládá se, že byl buď v květnových dnech zabit, nebo spáchal sebevraždu. Drtina doporučil udělení milosti dr. Křemenovi (1908 – 1978), ostatní byli popraveni. Ve svých pamětech Drtina píše: „Udělení milosti dr. Křemenovi... proběhlo bez komentáře a bez kritiky. Já jsem pak po této zkušenosti litoval, že jsem milost nenavrhl též Křížovi a Kožíškovi, zejména když krátce nato při souzení moravských redaktorů Pelíška, Zemana a Hlouška v Brně v podstatě stejně vinných nevyšlo soud ani jeden rozsudek smrti. DRTINA, P.: Československo – můj osud. II/2, 2. vyd., Praha 1992, s. 280–281. Emanuel Moravec spáchal v květnu 1945 sebevraždu. Autor této studie měl možnost v letech 1968 – 1969 možnost hovořit v Krkonoších s Ing. Cincibusem, který i po válce pracoval v Československém rozhlasu a zřejmě tedy za svou účast v zájezdu na Slovensko na podzim 1944 nebyl nijak postížen.“

Slovenské národné povstanie a politická pamäť *

Ako druháčka som si v septembri 1959 na prvú stranu zošita tzv. vecného učiva opísala z tabule tento text: „*Slovenské národné povstanie bolo 29. augusta v Banskej Bystrici. Partizáni obetovali tu svoje životy za našu slobodu.*“ Nalepila som si k nemu vystrihnutú kresbu dvoch vojakov, za ktorými vlaje československá a červená zástava. Dostala som za svoj výkon jednotku. Dnešné listovanie náhodne objaveným zošitom odhalí, ako sa školské pripomínanie politicky preferovaných javov svojsky a zámerne preplietalo s výkladom o javoch každodenného života. Po *Povstaní* s nami preberala súdružka učiteľka *Deň baníkov, Koniec leta, Čistotu pol života, Deň československej armády, Odlet lastovičiek, Výrobky z dreva, Deň znárodnenia, VOSR, Naše telo, Spomienky* (na narodeniny súdruhov prezidentov Gottwalda a Zápotockého), *Izbové rastliny, Gratuláciu* (k narodeninám súdruha prezidenta Novotného), *Divé zvieratá*, pripomenutie úmrtia vodcu a učiteľa pracujúceho ľudu Lenina, *Február 1948, Medzinárodný deň žien, Návrat vtáčikov, Prvý a Deviaty máj* a *Medzinárodný deň detí*. Politická pamäť sa tak stávala súčasťou „normálneho“ ročného cyklu každého školáka, „sakrálny“ kalendár sa prelínal s bežným. Ak by som mala spomínať na neskoršie výročia Povstania, vynoria sa mi v pamäti červené tribúny a pred nimi v prvých radoch partizáni, ktorým postupne pribúdali medaily a ubúdali vlasy, a k tomu nekonečné reči o vedúcej úlohe strany. Jedinú zmenu som zaregistrovala koncom 60. rokov, keď sa na tribúnu dostali aj predstavitelia nekomunistického odboja, medzi nimi i moja babička. Okrem tohto krátkeho obdobia som považovala obsah osláv SNP počas reálneho socializmu za fixný a nemeniaci sa. Naša (a určite nielen naša) rodinná pamäť sa značne odlišovala od oficiálneho – zdanlivo monotónneho výkladu Povstania. Ten sa však v skutočnosti zásadne menil.

Niekoľko povstaní

„*Ak by sme verili všetkému, ako sa Povstanie politicky užíva alebo aj dnes zneužíva, museli by sme prijať teóriu, že bolo u nás niekoľko povstaní, jedno komunistické, iné demokratické, jedno protitisovske, iné alibistické, jedno za ČSR, druhé protičeske, alebo ďalšie dokonca sovietsko-separatistické,*“ napísal Gustáv Husák k druhému výročiu. „*Udalosť, ktorá sa osobne, fyzicky i duševne dotýka toľkých státisícov ľudí, nemôže dostávať kroj a meniť účes*

* Štúdia vznikla v rámci projektu APVV č. 51-017105 Slovensko v 20. storočí.

podľa osobného vkusu alebo partajníckych potrieb.“¹ Heterogenita organizátorov a účastníkov SNP logicky niesla v sebe možnosť konfliktov a vyústila do rozdielnych až protikladných interpretácií jeho zmyslu. Sám Husák v čase Povstania vyzdvihoval predovšetkým jednotu národa a prelomenie vzorca historickej pasivity Slovákov.² O rok nato v *Pravde* už jednoznačne vyhlasuje postulát vedúcej úlohy KSS, kým v *Novom slove* akcentuje spoluprácu s demokratmi a vďačnosť Sovietskemu zväzu. Povstanie hodnotí ako ozbrojený boj „proti Nemcom a zradcom“ a vnútropoliticky ako boj na dvoch frontoch súčasne – proti „hlinkovskému separatizmu“ a proti mylnej myšlienke československej národnej jednoty.³

Spomínanie sa viaže na moc. Napriek regulácii verejného života, ktorá sa zaštitovala heslom „očisty od neslovanských a reakčných živlov“, možno pre obdobie pred februárom 1948 konštatovať pluralitu „pamäťových aktivistov“ (termín Aleidy Assmann) vo verejnom priestore. Boj politických strán, samosprávy, spolkov a zväzov o pamäť sa koncentroval na politickú a štátoprávnu, resp. nacionálnu oblasť, ktorej sa podriaďoval výklad pôvodne najdôležitejšej – vojenskej sféry povstaleckej reality. Povereníctvo vnútra nariadilo okresným a miestnym národným výborom zorganizovať oslavy prvého výročia „dôstojným a veľkolepým spôsobom“ vo všetkých obciach na území Slovenska. V spolupráci s politickými stranami, odbormi a dobrovoľnými združeniami pripravovali v rámci výročia pracovný plán odstraňovanie vojnových škôd, usporadúvali miestne verejné manifestácie, vypracovávali zoznamy osôb, ktoré navrhovali vyznamenať, finančne podporiť alebo odškodniť, a zbierali dokumentačný materiál. V povstaleckých mestách stredného Slovenska sa na celoslovenských zjazdoch stretli zástupcovia národných výborov, zväzov partizánov, mládeže, kultúrnych pracovníkov a roľníkov, aby manifestovali „jednotu“ aj v mierovom budovaní. Priebeh ústredných osláv v Banskej Bystrici prenášal rozhlas a v obciach vysielal, pokiaľ ho mali, miestny rozhlas. Zúčastnil sa ich prezident Edvard Beneš, zástupcovia vlády a Slovenskej národnej rady. Sledovali defilé vojenských a partizánskych jednotiek, rečnili na manifestácii na hlavnom námestí, položili základný kameň pamätníka obetiam Povstania. Obyvatelia si mohli užívať ľudovú veselicu, športové akcie, divadlo a výstavu. V nasledujúcich dňoch oficiálne delegácie navštívili Nemcami vypálené partizánske dediny a odišli sa rekreovať na Sliach a do Tatier.⁴ Prvé výročie

1 HUSÁK, G.: Morálny fond národa. In: *Nové slovo*, 29. 8. 1946 – citované podľa HUSÁK, G.: Zápas o zajtrajšok. Bratislava: Obroda, 1948, s. 37.

2 HUSÁK, G.: Slovenská revolúcia. In: *Nové slovo*, 24. 9. 1944, pozri ref. 1, s. 3-6.

3 HUSÁK, G.: Organizátorka Povstania. In: *Pravda*, 28. 8. 1945; HUSÁK, G.: Po jednom roku. In: *Nové slovo*, 29. 8. 1945, pozri ref. 1, s. 11 – 14, 31 – 37.

4 Slovenský národný archív (ďalej SNA) Bratislava, Povereníctvo vnútra, PV-prez., inv. č. 109, kart. 3; PV-sekr., inv. č. 99, kart. 71.

SNP malo mobilizovať za povojnovú rekonštrukciu a predovšetkým inscenovať jednotu národa v odboji.

Rovnako ako v ďalších európskych krajinách aj na Slovensku politici a historici konštruovali obraz antifašistickej vojny, v ktorej sa členovia odbojových hnutí stali hrdinami (v Československu sa oslavovali *všetci* odbojáři iba dočasne, do roku 1948) a nemecké okupačné jednotky („fašisti“) stelesňovali zlo. Postupne prekrýval diferencované osobné zážitky ľudí, ktorí si napr. pamätali aj partizánske rabovačky, resp. v oblastiach, kde nezažili masové vyvražďovanie, spomínali na rozdielnu kultúrnu úroveň nemeckých okupantov a sovietskych osloboditeľov. Základný povojnový mýtus o heroických odbojároch a zločinných Nemcoch, písaný z hľadiska politickej lavice, umožnil potom paradoxne vnímanie domácej kolaborácie ako „menšieho zla“. Dokonca aj v Taliansku bol v prvých rokoch po vojne fašizmus znázorňovaný ako reakčné hnutie a režim, ktorý násilím, terorom a dozorom utláčal demokratický a pokrokový taliansky národ. Až historiografia 60. rokov spochybnila tento mýtus a ukázala konsenzus medzi Mussolinim a obyvateľstvom.⁵ Prehľad jubilejných kampaní pri oslavách SNP ukazuje, že na Slovensku propaganda spolu s retribučným súdnictvom presviedčala obyvateľov o zločinnosti „zradcov“ a o celospoločenskom charaktere boja proti fašizmu.

Oslavy Povstania odzrkadľovali postupný pokles kompetencie slovenských národných orgánov. Postoj silnejšej českej strany a vnútropolitický boj medzi slovenskými demokratmi a komunistami nedovolili realizáciu povstaleckých predstáv v federalizácii Československa. Na Povstanie sa síce nedalo hneď zabudnúť, ale potlačiť jeho nadregionálny význam aspoň dočasne áno. Kým druhé výročie sa ešte pripomínalo na ústrednej celoslovenskej oslave v Bratislave s vojenskou prehliadkou za účasti predsedu vlády, v roku 1947 už mali najväčšie oslavy v Martine len „miestny význam“.⁶ Jednotlivé obce si spomínali na svojich padlých, odhaľovali sa pomníky a pamätné tabule, ukladali vence na cintoríny. Lokálne slávnosti sa niesli skôr v znamení piety ako triumfu. Ešte sa muselo rozhodnúť, ktorá politická strana bude triumfovať...

⁵ Povojnové mýty kontinentálnej Európy analyzujú a porovnávajú napr. JUDT, T.: Die Vergangenheit ist ein anderes Land. Politische Mythen im Nachkriegseuropa. In: *Transit*, 1993, ä. 6, s. 87 – 120, tu s. 95; STRÁTH, B.: Introduction. Myth, Memory and History in the Construction of Community. In: STRÁTH, B. (ed.). *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and beyond*. Bruxelles a i. : PIE Lang, 2000, s. 19 – 46, tu s. 38 – 42.

⁶ SNA Bratislava, PV-prez., inv. č. 109 a 110, kart. 3.

Odnárodňovanie Slovenského národného povstania

Po februárovom prevrate sa začal formovať nový mýtus. Namiesto predstavy celoslovenského národného povstania sa v celospoločenskom komemorovaní presadzovalo teleologické poňatie cesty k šťastnej socialistickej budúcnosti, na ktorej začiatku stálo SNP a oslobodenie Sovietskou armádou. Komunistická strana určovala, na čo sa muselo spomínať a na čo sa malo zabúdať.⁷ Spočiatku sa slovenskí komunisti pokúšali začleniť do tohto nového obrazu minulosti národné tradície. Slávnostné zasadnutie pléna SNR 29. augusta 1948 v Košiciach rokovalo o vydaní jubilejnej deklarácie pri oslave štvrtého výročia SNP a storočnice Slovenského povstania rokov 1848 – 1849. Paralela dvoch slovenských povstaní, v ktorých sa spájal boj za sociálne a národné práva – „tragického“ z roku 1848 a „vítazného“ z roku 1944⁸ – príliš zdôrazňovala slovenskosť a nezapadala do novo vznikajúcej vízie jednotného československého socialistického ľudu v centralizovanej republike. Na jeseň roku 1948 Komunistická strana Československa pohltila slovenskú komunistickú stranu a na myšlienku dvoch slovenských povstaní („revolučných vystúpení“) sa oficiálne zabudlo.

Vlastnú interpretáciu odboja na Slovensku začlenili stranícki ideológovia do príbehu oslobodzovania Československa. Piate výročie SNP sa oslavovalo prvýkrát celoštátne: na ústrednej slávnosti vo Zvolene, v pražskej Lucerne a vo všetkých českých, moravských a slovenských krajských mestách. Politické smernice osláv „*prvého revolučného masového vystúpenia slovenského ľudu*“, vydané roku 1949 v Prahe a Bratislave, sa zhodovali vo svojich hlavných líniách: vo vyjadrení vďaky Sovietskemu zväzu a v odhalení zradnej politiky buržoázie. Inštrukcie hlavného koordinátora slávnostného programu v západnej časti štátu – ministerstva informácií a osvety – zdôrazňovali význam Povstania pre oslobodenie celej republiky, vedúcu rolu komunistov a dôležitú účasť Čechov: Klementa Gottwalda, ktorý „*vedol osobne povstanie z Moskvy a Kyjeva*“, Rudolfa Slánského, národného hrdinu Jana Švermu a prechod dvoch tisíciek Čechov na povstalecké územie.⁹ V bratislavských inštrukciách sa odkaz SNP spájal v prvom rade s industrializáciou Slovenska – „*s našou cestou k socializmu*“. Na české zásluhy a začlenenie do procesu oslobodzovania ČSR sa zvlášť neupozorňovalo.¹⁰

7 Termíny „povinnosti spomínania“ a „zákazy spomínania“ používa TÖNSMEYER, T.: Slowakei. Der Zweite Weltkrieg und Erinnerung. In: FLACKE, M. (ed.): Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen. Zv. 2. Berlin : Deutsches Historisches Museum, 2004, s. 798 – 816, tu s. 800.

8 SNA Bratislava, Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady, ÚP-SNR, inv. č. 448, kart. 666.

9 Národný archív (ďalej NA) Praha, Ministerstvo informácií, inv. č. 39 I Oslavy, kart. 15.

10 SNA, PV-sekr./taj., inv. č. 120, kart. 198.

V mimoriadne napätých medzinárodných a vnútropolitických pomeroch na začiatku 50. rokov sa SNP pripomínalo len na slávnostných zasadnutiach SNR a lokálne, bez veľkej slávy. Destalinizácia síce priniesla určité zmiernenie teroru, ale boj proti tzv. slovenskému buržoáznemu nacionalizmu pokračoval. Niektorí prominentní účastníci Povstania boli perzekvovaní, no obraz SNP bol od nich „očistený“ a desiate jubileum sa slávalo pompézne. Politický sekretariát ÚV KSČ usmerňoval celú prípravu slávností – od kampane v tlači, rozhlase a filme až po libreto výstavy v aule Slovenskej univerzity, zasadací poriadok v Slovenskom národnom divadle, poradie vencov na Slávine či rozsadenie delegátov v autách: *„Dohodnuto, že na Slovensko budú dopravena auta jen členů politického byra ÚV KSČ ... Pro ostatní členy delegace budou disponována vozidla ze Slovenska.“* Základné tézy pre prednášky a referáty na krajské a okresné manifestácie sa vypracovali v Bratislave, pražskí súdruhovia ich upravili a schválili. Centrálné dvojďňové oslavy v Bratislave roku 1954 vyvrcholili manifestáciou na Stalinovom námestí (dnes Námestie SNP), spartakiádou športových škôl, ľudovou veselnicou v Petržalke, delovými salvami a ohňostrojom na Dunaji. Podľa posolstva hlavného hesla osláv *„Po boku Sovietskeho zväzu v pevnej jednote našich národov vpred za socializmus, za mier!“* bola spomienka na povstalcov (aj to len v rámci komunistického odboja) až v druhom či treťom pláne.¹¹

Koncepcia osláv pätnásteho výročia vychádzala zo základnej myšlienky tzv. prerastania národnej a demokratickej revolúcie do socialistickej. Byro ÚV KSS v Bratislave prerokovalo návrh slávností podľa vzoru spred piatich rokov, no III. oddelenie ÚV KSČ v Prahe návrh prepracovalo a doplnilo o akcie k výročiu bojov pri Dukle. Nastolilo tézu, že vyvrcholením SNP a celého národnooslobodzovacieho boja bolo víťazstvo Sovietskeho zväzu nad nemeckým fašizmom a oslobodenie Československa Sovietskou armádou. Oslavy Povstania sa tak stali neoddeliteľnou súčasťou osláv pätnásteho výročia novej, ľudovodemokratickej ČSR. Trvali od 28. augusta do 6. októbra 1959 a ich kľúčovými bodmi boli ústredné slávnosti v Banskej Bystrici, akcie na Dukle a vo Svidníku, zhromaždenie pracujúcich v Prahe v Parku kultúry a oddychu Julia Fučíka a vo všetkých krajských a okresných mestách. V Banskej Bystrici vystúpil na slávnostnom zasadnutí SNR prvý tajomník strany Antonín Novotný s mimoriadne rozsiahlym, 64-stranovým referátom o plnení úloh XI. zjazdu KSČ. Vyhlásil v ňom, že český a slovenský národ už má charakter socialistickeho národa. Bystrické slávnosti nemali mať punc *„púhej historickej spomienky“*, mali pôsobiť ako *„radostná prehliadka vykonanej práce“*.¹² Manifestácia vo Svidníku, dukelský štafetový beh a prehliadka

¹¹ NA Praha, KSČ-ÚV 1945 – 1989, Praha – politické byro 1954 – 1962, zv. 10, 13/18; NA Praha, Úrad predsedníctva vlády, archívny fond 315/1, č. 7585, sign. 22.33, kart. 3014.

¹² NA Praha, KSČ-ÚV 1945 – 1989, Praha – politické byro 1954 – 1962, zv. 209, arch. j. 285/12; NA Praha, KSČ-ÚV, Praha – Antonín Novotný I, č. 286, Oslavy, kart. 199.

vojenských súborov „ľudovej umeleckej tvorivosti“ slávilí zrod československej ľudovej armády. Presadzovanie spomínania na karpatodukelskú operáciu vytláčalo dovtedajšiu najdôležitejšiu armádnu tradíciu legionárskych bojov pri Zborove z júla 1917.¹³

Rehabilitácia slovenského odboja

Procesy s predstaviteľmi slovenskej inteligencie koncom 50. rokov mali ochromiť slovenský „separatizmus“ pri príprave tzv. socialistickej ústavy a tá nakoniec úplne degradovala slovenské národné orgány (1960). Kritika novej ústavy sa v „diktatúre proletariátu“ nemohla prejaviť priamo, jednou z hlavných zástupných tém reformných diskusií o vzťahu Čechov a Slovákov sa stalo SNP. Nevyhla sa im ani ideologická príprava jubilejných osláv roku 1964. Slovenské stranícke špičky predložili rozsiahly materiál (Zásady, Smernice a Tězy) s novou koncepciou. Hlavný dôraz kládli na „skutočný pravdivý obraz“ Povstania ako pokrokovej národnej tradície a na „nápravu krívd“. Súdruhovia v Prahe to hneď dešifrovali ako požiadavku rehabilitácie perzekvovaných v procesoch s tzv. buržoáznym nacionalizmom. Rezolútne odmietli zverejňovanie výsledkov barnabitskej komisie a poňatie osláv SNP ako „oslavovanie súdruhov, ktorí boli postihnutí v kulte osobnosti“. Pavel Auersperger interne upozorňoval na nebezpečenstvo, že by to mohlo vyústiť do „politických a ideologických rehabilitácií kde koho a kde čoho“, napr. západného odboja, a do spochybňovanie „jasnej a čistej histórie strany“. Sekretariát ÚV KSČ neschválil predloženú koncepciu ani náplň vedeckej konferencie o Povstaní a nariadil ideologickej komisii ÚV KSS vypracovať nové zameranie všetkých referátov a diskusných príspevkov a upraviť zloženie referujúcich. Zamietol aj slovenský návrh na diferencovanie jubilejnej kampane podľa generácií a národností. Bratislavskí komunisti totiž plánovali u mladších ročníkov zamerať propagandu proti „pocitu bezstarostnosti o osudy našich pomerov“, kým u starších na odstraňovanie „nánosu dogmatických zjednodušení a mnohých falošných hodnotení“. Kampaň mala rešpektovať odlišné vnímanie Povstania v českých krajoch a na Slovensku, zlepšiť vzájomnú informovanosť o rozdielnych podmienkach v období 1939 – 1945 a odstraňovať vzájomné nepochopenie. Nakoniec sa v auguste 1964 oslavovalo podľa centralistického modelu, s jednotným zameraním a základnými motívmi: „SNP ako vrcholná revolučná tradícia KSČ“ a ¹⁴ „ďalšie zblížovanie oboch socialistických národov“.

V druhej polovici 60. rokov už nebolo možné naďalej brzdiť nacionalizáciu spomínania na SNP, najmä ak sa ňou prekryval jeho občiansky rozmer. Razantný návrat

¹³ WINGFIELD, N. M.: The Battle of Zborov and the Politics of Commemoration in Czechoslovakia. In: *East European Politics and Societies*, 2003, roč. 17, s. 654-681.

¹⁴ NA Praha, KSČ-ÚV, Praha – Antonín Novotný I, č. 286, Oslavy, kart. 199.

národných symbolov na verejnosť sa prejavil pri oslavách storočnice martinského gymnázia v auguste 1967 za účasti prvého tajomníka a prezidenta Antonína Novotného.¹⁵ Na vrcholne symbolickej pôde vypukol medzi ním a správcom Matice slovenskej povestný konflikt v otázke štátoprávneho postavenia Slovákov. V prejave na verejnej manifestácii v amfiteátri spájaj prezident výročie gymnázia so SNP do jednej línie oslobodzovacieho boja slovenského ľudu za šťastnú socialistickú budúcnosť. Pre väčšinu publika predstavovali oba uzlové body pamäti – gymnázium aj Povstanie – súčasť národnej tradície.

Nasledujúci rok sa už v tlači voľne diskutovalo o dovtedy tabuizovaných stránkach Povstania a na tribúnach sa prvýkrát od roku 1948 objavili civilní a vojenský predstavitelia nekomunistického odboja. Sovietska okupácia a následná normalizácia ukončili plurálne spomínanie. Po roku 1969 sa zafixovala jediná oficiálna „národno-komunistická“ verzia Povstania kanonizovaná v Husákových spomienkach z roku 1964. Až do štyridsiateho piateho výročia v auguste 1989 sa oslavovala predovšetkým vedúca úloha strany a teleologická interpretácia SNP ako revolučného mílnika na ceste k socializmu.

Po prevrate roku 1989 a vzniku Slovenskej republiky 1993 prekódovala oficiálna politika revolučno-komunistickú tradíciu s národným zafarbením na štátnu a európsku. Ako každý mnohvrstevný historický fenomén aj dejiny Povstania poskytujú možnosti účelovej interpretácie. Demokratické pomery dovoľujú tiež verejné šírenie tiež o jeho protinárodnosti či o údajnom otvorení cesty ku komunistickej totalite a sovietskej hegemonii.¹⁶ Sociológ a bývalý diplomat Martin Bútora vidí aktuálne akcenty povstaleckej tradície v oblasti civilizačnej, kultúrnej a geopolitickej príslušnosti Slovenska, v odmietnutí autoritárstva, nacionalizmu, provincionalizmu, váhavosti a „kľučkovania dejinami“.¹⁷

Masívne kampane, ktoré každý piaty rok pripomínali na námestiach a uliciach, na pracoviskách, v školách aj v dobrovoľných organizáciách ten „pravý“, stranou požadovaný odkaz SNP, sa už nekonajú. Všadeprítomnosť hesiel a symbolov, ktorými sa demonštrovala a legitimovala komunistická moc, mala za následok „bumerangový

¹⁵ Opisuje ich SEGLOVÁ, Lucia. Školské slávnosti jedného socialistického gymnázia (Prípadová štúdia). In: *Etnologické rozpravy*, 2006, roč. 13, č. 2, s. 28 – 61, tu s. 50 – 51.

¹⁶ Podrobnejšie napr. JABLONICKÝ, J.: Slovenské národné povstanie v historiografii v rokoch totality. In: LIPTÁK, J. (ed.): SNP v pamäti národa. Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP. Banská Bystrica 1994, s. 86 – 91; KAMENEC, I.: Konceptie a ciele protifašistického odboja na Slovensku. In: SNP v pamäti národa, s. 135 – 148, tu s. 140; KAMENEC, I.: Dvojsčnosť mýtov o Slovenskom národnom povstaní. In: KREKOVIČ, E. – MANNOVÁ, E. – KREKOVIČOVÁ E. (eds.): *Mýty naše slovenské*. Bratislava : AEP, 2005, s. 199 – 206.

¹⁷ BÚTORA, M.: Zrelý vek Povstania očami občanov Slovenska [článok z roku 1994]. In: BÚTORA, M.: *Odklňanie. Texty z rokov 1967 – 2004*. Bratislava : Kalligram, 2004, s. 467 – 476, tu 474 a n.

efekt“,¹⁸ spôsobila u mnohých (nielen v rodinách s ľudáckou tradíciou) stratu dôveryhodnosti, „neviditeľnosť“ a vedomé alebo podvedomé odmietanie Povstania ako komunistického. V jeho prospech pôsobil protifašistický étos, silný najmä v povojnových rokoch, a skutočnosť, že komunistická propaganda pracovala s tradičnými kultúrnymi prvkami, ktoré u adresátov vyvolávali pozitívne rezonancie. Ich rôzne konštelácie sa menili spolu s mocensko-politickými a sociálno-kultúrnymi pomermi.

Povstanie v spravodajskom filme

Využívanie „*odkazu SNP vo výchove a prehlbovaní socialistického vlastenectva ľudu*“ sa starostlivo regulovalo a kontrolovalo. Kultúrny a osvetový výbor SNR evidoval pri päťnástom výročí roku 1959 nepreberné množstvo mediálnych foriem pripomínania Povstania. Na úseku školstva sa ideologicky preverili učebnice a čítanky z hľadiska pravdivosti zobrazovania SNP, organizovali sa školské slávnosti, exkurzie, zbieranie dokumentačného materiálu, súťaže, branné cvičenia, metodické semináre a učiteľské konferencie, starostlivosť pionierskych skupín o hroby padlých atď. V oblasti umenia vypísalo povereníctvo tri umelecké súťaže – hudobnú, výtvarnú a literárnu – ako aj súťaž na pamätník a múzeum v Banskej Bystrici. Pre osvetovú sféru sa chystali ideologické smernice na prednášky, besedy, muzeálne akcie a zbieranie pokrokových revolučných piesní. Vydavateľstvá pripravovali tridsaťštyri publikácií s tematikou SNP. Československý štátny film nakrúcal celovečerný hraný film *Kapitán Dabač* (s ideovým poslaním ukázať „morálne bojové a politické sily komunistov, ktorí si vedeli podmaniť i neuvedomelých, živelných povstaleckých bojovníkov“), jeden populárno-vedecký a jeden dokumentárny film.¹⁹

Povstanie predstavovalo najfrekvencovanejšiu tému slovenskej filmovej produkcie v období reálneho socializmu. Pred rokom 1989 vzniklo o ňom asi sto filmov, väčšinou dokumentárnych a okolo štyridsať hraných.²⁰ Vláduca strana si veľmi dobre uvedomovala mediálny význam filmu pri ideologickej manipulácii mäs. Poštátňovanie kinematografie začalo čiastočne už za slovenského štátu a zavŕšilo sa roku 1945. Budovali sa nové kiná a do malých, zatiaľ neelektrifikovaných dedín prichádzali putovné kiná. Spravodajský film po roku 1948 stratil svoju základnú informačnú funkciu a stal sa

¹⁸ Jeho existencie aj v súčasnosti sa obáva KAMENEC, I.: O jubileu trochu inak, alebo občan v Slovenskom národnom povstaní [článok z roku 1999]. In: KAMENEC, I.: Hľadanie a blúdenie v dejinách. Bratislava : Kalligram, 2000, s. 363 – 372, tu s. 364.

¹⁹ SNA Bratislava, ÚP-SNR, inv. č. 533, kart. 862.

²⁰ Podľa vyjadrenia filmového historika a predsedu Slovenského filmového zväzu Štefana Vraštiaka vo vysielaní STV2 29. augusta 2007. Najvýznamnejšie z nich hodnotia MACEK, V. – PAŠTĚKOVÁ, J.: Dejiny slovenskej kinematografie. Bratislava : Osveta, 1997, s. 94 – 96, s. 157 a n., s. 257 a n.

výlučne prostriedkom propagandy. Pre publikum to nebolo ničím novým, len návratom ku kinožurnálom vojnovkej doby. Od roku 1956 vysielala filmové týždenníky – týždenne sa meniace súbory krátkych filmových šotov premietaných pred hraným filmom – aj televízia. Táto oblasť filmovej produkcie podliehala silnej cenzúre a pokusom o centralizáciu (v rokoch 1960 – 1963 boli vydávané výlučne v Prahe).²¹

Obsah jednotlivých šotov ²² korešpondoval s aktuálnou mocensko-politickou situáciou, od ktorej záviseli aj formy spomínania na Povstanie. „Týždeň vo filme“ prinášal až do roku 1948 pravidelne obrazové spravodajstvo o manifestáciách a vojenských prehliadkach v rámci osláv SNP. V rokoch boja proti tzv. buržoáznym nacionalistom 1949 – 1952 z filmového plátna zmizli verejné oslavy Povstania, nahradili ich fádne zábery slávnostných zasadnutí SNR. V krízovom roku 1953, po Stalinovej smrti a menovej reforme, sa Povstanie v kinách vôbec nespomenulo. Po konsolidácii komunistickej moci sa opäť objavilo filmové spravodajstvo o oslavách SNP, počínajúc rokom 1954, keď jeden šot zachytával účasť prezidenta Zápotockého na slávnosti v Bratislave, druhý oslavy a ohňostroj v Banskej Bystrici. Mimoriadna pozornosť sa venovala prípravám a priebehu pätnásteho jubilea roku 1959. Filmovým divákom sa už od začiatku roka servirovali šoty o vedeckej konferencii o SNP za účasti sovietskej delegácie, o návšteve povstaleckých miest, o nakrúcaní filmu *Kapitán Dabač*, o deťoch z pionierskeho tábora na Jankovom vršku oboznamujúcich sa s miestami bojov, o dvoch vzorných pracovníkoch Podpolianskych strojární – bývalých partizánoch, o turistickom zraze a návšteve pamätných miest bojov, o rušňovodičovi pancierového vlaku Hurban, o oprave pancierového vlaku pre slovensko-gruzínsky film *Prerušená pieseň* a o otvorení výstavy. Samotné bystrické oslavy boli prezentované zábermi z kladenia vencov k pomníku padlých, z prejavu Antonína Novotného v Národnom dome, z prejavov prvého tajomníka ÚV KSS Karola Bacílka a sovietskeho generála na manifestácii, zo stretnutia sovietskeho partizánskeho veliteľa so súdružkou z Hornej Poruby, z leteckej prehliadky na povstaleckom letisku Tri duby a z vystúpenia SLUK-u s úryvkom z partizánskeho tanca. Obrazový materiál filmových týždenníkov v prvých rokoch nemohol fixovať jednu lokalitu ako ústredné miesto osláv – podľa pokynov z Prahy sa centrálné oslavy konali raz v Košiciach, inokedy vo Zvolene, Banskej Bystrici alebo Bratislave. Miesto hlavných slávností sa ustálilo až po zriadení pamätníka a múzea SNP v Banskej Bystrici v 60. rokoch.

Filmári zaznamenávali a zdôrazňovali v týždenníkoch mnohé tradičné kultúrne prvky, symboly, formy a mechanizmy, ktoré mali vyvolávať emócie divákov a pocit

²¹ Tamže, s. 104 a n., s. 196.

²² Podľa katalógu LACKOVÁ, S.: Spravodajský film na Slovensku 1945 – 1960. Zv. I-IV. Systematický katalóg s obsahom jednotlivých šotov a menným registrom. Bratislava : Slovenský filmový ústav, 1987-1989.

stotožnenia sa s novým socialistickým spoločenstvom: hymny, kladenie vencov na hroboch a pomníkoch, večný oheň, vaty v horách, výstup na Kriváň, turistické exkurzie a horské prechody Po stopách SNP, športové štafety s kosodrevinou, prst z bojísk, folklór a pod. Kontext všetkých týždenníkových šotov o aktuálnych udalostiach, do ktorého sa spravodajstvo o oslavách SNP zaraďovalo, umožňuje sledovať, aké udalosti, osobnosti či témy boli vyberané na reprezentovanie kategórií „my“ a „tí druhí“. Do roku 1948 sa pozitívne zobrazovali aj západní spojenci, najmä americkí vojaci, tematizovala sa povojnová rekonštrukcia a mierová produkcia (*„Výroba hrncov a cedidiel z prilieb nemeckých vojakov“*, 1946), integrácia žien (*„Ženy z domácností sa zapájajú do práce v priemysle“*, 1946), starostlivosť o pozostalých po padlých odbojároch, slovanská vzájomnosť, život v ZSSR (aj v podobe banálnych scén bežného života, napr. *„Zimná polovačka na zajace pri Moskve“*), sviatky Masaryka, Štefánika, oslobodenia, vzniku ČSR (s vojenskými prehliadkami v Bratislave 28. októbra 1945 a 1946), deň matiek, katolícke sviatky a púte, na filmovom plátne sa objavovali aj skauti a sokoli. Stranu zla reprezentovali Nemci a predstavitelia „fašistických režimov“ doma aj v západných krajinách, veľká pozornosť sa venovala súdnym procesom s nimi.

Začiatkom roka 1948 sa zintenzívnilo „spravodajstvo“ o sovietskej pomoci: *„Vykladanie obilia, bavlny a rudy zo ZSSR“*, *„Chlieb upečený v pekárni zo sovietskej múky“*, *„Odchod 60 študentov z Prahy na štúdium do ZSSR“*, *„Obnova výroby lokomotív podľa nových metód v ZSSR“* atď. Po februári sa mení obraz nepriateľa. Spočiatku prevažuje domáci „triedny“ a „protiľudový“ nepriateľ: *„Vila bývalého predsedu Demokratickej strany Ľ. Lettricha zabraná pre choré deti“*, *„Vystahovanie šmelinára – nastahovanie krajčira so siedmimi deťmi“* (1948), *„Protestné listy proti zradcom národa“*, *„Odsúdenie troch dedinských boháčov“* (1950), *„Odsúdenec na 13 rokov väzenia za utajenie tovaru“* (1951).

Zároveň propaganda začína demonizovať západných imperialistov ako vojnových štváčov a utláčateľov vlastných obyvateľov: šot o dvoch tvárach Ameriky (protiklad prezidentského kandidáta hlásajúceho rasovú rovnoprávnosť a existencie ku-klux-klanu, 1948), štrajk francúzskych pracujúcich za lepšie životné podmienky, rakúski inteligenti a umelci bez práce, predvianočné nákupy u nás ako protiklad nezamestnanosti v kapitalistických štátoch, protestná hladovka v Japonsku (1950), výpoveď amerického špióna (1954), výstava diverzného materiálu posielaného balónmi zo Západu (1956), nedôstojné športy na Západe, v ktorých ide o život – býčie zápasy, box, automobilové preteky (1958). Diferencovalo sa medzi „zlým“ západným Nemeckom – spájali sa s ním spomienky na výročia Mníchovskej dohody a spravodajstvo o revanšistických sudetonemeckých zrazoch a neonacizme – a „dobrou“ Nemeckou demokratickou republikou, kde sa radostne buduje socializmus a kam odchádzajú

tisícky západonemeckých občanov, napr. aby sa vyhli povolávacím rozkazom do NATO (1959).

Hlavnými hrdinami týždenníkov boli stabilne reprezentanti pracujúcich: snažiaci sa pestovať ryžu, oslavujúci Stalinovu sedemdesiatku, rozorávajúci medze, bojujúci proti pásavke zemiakovej, učiaci sa ruštinu, zavádzajúci elektrinu, prijímajúci zástavu sovietskych baníkov ... Priateľstvo s veľkým sovietskym patrónom mali upevňovať často kuriózne scény: altajský lovec ulovil 108. medveďa, v uralskom sovchoze otužujú ošípané, pestovatelia sobov v tajge sedia v kolchoznej knižnici atď. Zapojenie žien do socialistického budovania stelesňovala erbová figúra traktoristky (napr. 1951). Do začiatku 50. rokov sa na filmovom plátne sporadicky tematizovala aj cirkev: svätenie liečivých prameňov v Piešťanoch pražským arcibiskupom (leto 1948), vysviacka nového kostola v Terchovej (1949), menovanie profesorov teológie (1950), katolícki biskupi a skladanie sľubu vernosti republike (1951). Od roku 1956 cenzúra povoľuje drobnú komunálnu kritiku (napr. kritiku zanedbaných budov, interiéru hostincov a správania sa niektorých hostí 1956), pozitívny pohľad na vybrané etnické menšiny – nemeckú, maďarskú a ukrajinskú – a na epizódky z kapitalistickej cudziny (oprava veže kostola v Hamburgu, súťaž v triedení listov na pošte v Bruseli, Jean Marais a Romy Schneider na filmovom plese vo Frankfurte a pod.).

Filmový obraz oficiálneho pripomínania SNP, ako ho ukazuje obsah šotov v týždenníkoch, rešpektoval postupne sa špecifikujúce kategorizovanie „nás“ (spočiatku celý „národ“ oprostý od „zradcov“, po roku 1948 „ľud“ vedený komunistami) a „cudzích“ (od Nemcov, resp. fašistov po západných Nemcov, kapitalistov – prvorepublikových a súdobých – a zradcov socializmu, tzv. titoistov).

Ikonografia Povstania

Meniacim sa zahraničnopolitickým štruktúram (studená vojna, destalinizácia, pokusy o reformy, pád komunistického monopolu na konci 80. rokov) a vnútropolitickým posunom (vnútrostranícke mocenské boje, konkurencia s demokratmi, vzťah Čechov a Slovákov atď.) sa prispôsobovalo zobrazovanie SNP a jeho symbolika. Rovnako ako v kinematografii predstavovalo Povstanie tematickú prioritu aj v „sakrálnej topografii“ slovenských miest a obcí po druhej svetovej vojne. Keď Lubomír Lipták analyzoval pomníkovú kultúru, zdôrazňoval, že takmer polovica politických pomníkov najnovších dejín pripomínala Povstanie (údaj za rok 1976). Vznikali väčšinou pri príležitosti jubileí; výnimkou bola veľká vlna odhaľovania pomníkov na začiatku 70. rokov v súvislosti s rehabilitáciou nacionálneho rozmeru povstania v predošlých rokoch. Po vojne ich obce a dobrovoľné združenia stavali

spontánne na cintorínoch a miestach bojov a tragédií, neskôr nimi štátostrana zaberala verejné priestranstvá miest a dedín. Hoci v Povstaní bojovalo trikrát viac vojakov ako partizánov, musela figúra (nestranického) vojaka ustúpiť (komunistickému) partizánovi. Postupne sa vyvinuli a kanonizovali ich atribúty: partizán držal sovietsky samopal, vojak pušku.²³

Zmeny v oficiálnej pamäti lapidárne zachytávajú poštové známky, ktoré boli až do roku 1992 vydávané v Prahe.²⁴ Existencia piatich tematických známok a pamätného aršíka k prvému výročiu vypovedá o veľkom význame, ktorý sa pripisoval Povstaniu bezprostredne po vojne. Prvá jubilejná známka z komunistického éry – k 5. výročiu roku 1949 – prináša kontrastnú výpoveď: národné povstanie má byť zamlčané. Znamka zobrazuje zvolenský zámok, ktorý bol sídlom partizánskej brigády, ale paradoxne žiaden nápis ani symbol nepoukazuje na SNP; o jej účelovom zameraní k výročiu sa možno dozvedieť len z katalógu. Odbojová tradícia symbolizovala vtedy pre Prahu nevítaný nárast národného sebedomia Slovákov a neželanú konkurenciu Pražskému májovému povstaniu. Na poštových ceninách prevládali roku 1949 už iné motívy: tri známky oslavovali IX. zjazd KSČ, dve prvé výročie februárových udalostí, tri Deň baníka, dve Stalinove narodeniny atď.

Desiate výročie pripomínalo už upravenú, odnacionalizovanú verziu povstania. Reprezentovali ju dve známky vyryté podľa malieb partizána a partizánky od Márie Medveckej. Štruktúra vydaní z rokov 1959 a 1964, ako aj ikonografia jednotlivých známok svedčia už o stabilizovanom a vykryštalizovanom teleologickom námete – o spätosti revolučnej minulosti (napr. Republiky rád z roku 1919) s protifašistickým bojom (SNP, Dukla) a šťastnou socialistickou budúcnosťou (industrializáciou, často v podobe slnka vychádzajúceho nad továrňou). Postupne sa zobrazovanie tohto príbehu natoľko vyštylizovalo, že 35. výročie povstania mohli pripomínať komíny Slovnafu – v pozadí za nimi sa týčili horské štíty s nenápadnými partizánskymi vatrami (1979, podľa grafiky Albína Brunovského). Ak k jubileu vyšlo viacero známok, venovala sa jedna budovaniu a druhá Povstaniu – s motívmi hôr, plameňov, červenej hviezdy a odhodlaného partizána s guľometom, niekedy po boku so ženou. Potlačenie Povstania s odchodom do hôr zachytila len známka z roku 1969, oneskorene reagujúca na názorovú pluralitu predchádzajúceho roka. Špeciálna séria známok na pamiatku civilných obetí a vypálených obcí vyšla mimo jubilejnej kampane

²³ LIPTÁK, L.: Pamätníky a pamäť povstania roku 1944 na Slovensku. In: *Historický časopis* 1995, roč. 43, č. 2, s. 363-369.

²⁴ Nasledujúci rozbor námietok vychádza z filatelistického katalógu TROJAN, J. a kol.: *Katalog. Československo 1918 – 1992. Česká republika 1993 – 1995*. Praha : Print, 2000. Podrobnejšie: MANNOVÁ, E.: *Jubiläumskampagnen und Umkodierungen des Slowakischen Nationalaufstands von 1944*. V tlači. Výjde v zborníku z konferencie o výročiach, ktorá sa konala roku 2007 v Mainzi (eds. R. JAWORSKI – J. KUSBER).

(1975). Politický osud vedúcich osobností SNP bol dlho neistý, takže prvé portréty partizánskych veliteľov sa objavili až počas normalizácie (1974). Vojenský povstaleckí generáli Ján Golian a Rudolf Viest zmizli po roku 1948 z oficiálnej pamäti. Koncom 60. rokov sa o ich úlohe verejne diskutovalo a ich portréty sa odvtedy objavujú vo všetkých historických syntézach, no na známkach ani v učebniciach – teda v médiách so širším okruhom adresátov – niet pred rokom 1990 po nich ani stopy. Komunistický odkaz SNP a väzba na Sovietsky zväz stratili po prevrate svoju politickú závažnosť, na známkach k päťdesiatemu výročiu ich nahradili dovtedy tabuizovaní Golian s Viestom a menej pripomínaní francúzski partizáni bojujúci pri Strečne (1994). Vládnuce elity po roku 1989 sa síce hlásili k demokratickému a proeurópskemu dedičstvu Povstania, no o jeho národný rozmer už nebolo treba bojovať a jubilejné známky v rokoch 1999 a 2004 nevyšli.

Symbolika povstania aj jeho osláv nadväzovala na kľúčové kódy národného znakového systému, ktoré pochádzajú z obdobia vlasteneckej agitácie v 40. rokoch 19. storočia, resp. ustálili sa v ňom:²⁵ Tatry, hymna *Nad Tatrou sa blýska*, Jánošík ako ústredná figúra tradičného odbojového/rebelského mýtu, Chalupkova báseň *Mor ho!* atď. Konštrukt ľudovej kultúry ako vyjadrenie mýtu o „národne nepoškvrnenom“ plebejskom charaktere Slovákov – inscenovaný od 19. storočia a hojne využívaný za slovenského štátu, účinne pôsobil aj počas reálneho socializmu, tento raz vystužený triednou argumentáciou. Socialistický štátny znak z roku 1960 sa snažil tiež vychádzať z národného mobilizačného arzenálu – nahradil dvojramenný kríž pred tromi vrchmi partizánskou vatrou pod Kriváňom. Znak ohňa v horách sa neodvolával len na signalizačnú funkciu v Povstaní, ale podvedome vyvolával tiež väzbu na kresťanskú tradíciu, ako o tom svedčia pozvánky na miestne oslavy SNP pred rokom 1948, ktoré v programe uvádzajú pálenie svätojánskych ohňov. Kanonizované obrazy socialisticko-realistického umenia – vo filme, literatúre, divadle, maľbe, sochárstve atď. – vychádzali často z kristologickej a mariánskej ikonológie, prípadne vykresľovali hrdinov v štýle stredovekej hagiografie.²⁶

Propaganda síce vyhlasovala Povstanie za hlavnú udalosť zakladateľského významu a nový začiatok, ale v praxi pracovala so staršími kultúrnymi prvkami. Prekódovaním pôvodných obsahov vytvárala podvedomý dojem kontinuity s predchádzajúcimi historickými udalosťami. Nadväzovanie na staršie obsahy a formy využívala aj občianska

²⁵ Podrobnejšie LIPTÁK L.: Symboly národa a symboly štátu. In: KREKOVIČ, E. – MANNOVÁ, E. – KREKOVIČOVÁ, E. (eds.), c. d., s. 51 – 60.

²⁶ Na príklade gendrovej kódovanosti Bielikovho filmu *Vlčie diery* to analyzuje HANÁKOVÁ, P.: Slovenské mamičky, pekných synov máte... alebo o materskej obraznosti v slovenskej kinematografii. In: HANÁKOVÁ, P. – HECZKOVÁ, L. – KALIVODOVÁ, E. (eds.): *V bludném kruhu. Mateřství a vychovatelství jako paradoxy modernity*. Praha : Sociologické nakladatelství, 2006, s. 289 – 297.

spoločnosť, pravdaže len v obdobiach, keď jej štát dovolil fungovanie a prezentovanie odlišnej pamäti. Viaceré „synkretické“ pamätníky vznikli rozšírením pomníkov pre padlých v prvej svetovej vojne.²⁷ Napríklad pamätník pri kostole vo Vrbovom dodnes pripomína pamiatku konkrétne vymenovaných obetí prvej svetovej vojny („*od občanov obce*“) a hrdinstvo Milana Rastislava Štefánika („*postavil odbor Slovenskej ligy 1929*“) v spojení s národno-oslavnými citátmi Jána Kollára a Jána Hollého. V roku 1969 k nim pribudli dve ďalšie tabule. Prvá sa neodlišovala od dovtedajšej praxe: „*Na večnú slávu tým, ktorí v SNP položili život v boji proti fašizmu*“. Druhá vybočovala z komunistického naratívu a nevyučovala obeť z druhej strany frontu: „*Na večnú pamäť obetiam padlým v II. svetovej vojne*“.

Sociálna a politická pamäť

Do procesu spomínania sa zapájajú rôzne dimenzie ľudskej pamäti – od biologických štruktúr (neurónov) cez sociálnu rovinu (sociálne interakcie) po kultúrno-mediálnu (materiálne reprezentácie a symbolické praktiky).²⁸ Inštitúcie a korporácie ako kultúry, národy, štáty, cirkvi alebo firmy „nemajú“ pamäť ako individuálne ľudské bytosti, ale si ju „tvoria“ pomocou memoriálnych znakov a symbolov. Aleida Assmann rozlišuje pamäť sociálnu a politickú.

Sociálna pamäť sa viaže na živých nositeľov a vzniká koordináciou individuálnych pamätí na základe spolužitia, jazykovej výmeny a rozpráv. Je viachlasá, funguje „zdola“ a rozplýva sa pri výmene generácií. V prípade spomínania na SNP pod túto kategóriu možno zaradiť komunikatívne sprostredkovanú pamäť rodín, ktorá samozrejme nebýva monolitná.

Naproti tomu *politická pamäť*, resp. *národná pamäť* ako jedna z jej foriem, spočíva na ucelenejšom súbore skúseností a poznania, ktorý je odlúčený od živých nositeľov a prešiel na materiálne nosiče dát. Je zakotvená v politických inštitúciách, pôsobí na spoločnosť „zhora“ a transgeneračne.²⁹ Oficiálna politická pamäť, ktorú presadzovala po roku 1948 KSČ, ignorovala individuálnych živých nositeľov pamäti a pokúsila sa zmanipulovať aj národnú pamäť. Kombinovala pritom násilné metódy (napr. perzekúciu nepriateľov povstania aj niektorých povstalcov) s budovaním lojálneho postoja obyvateľov (okrem iného aj so spomínaným adaptovaním tradičných kultúrnych vzorov). Pomocou slávnostných rituálov (napr. organizovaním vojenských prísah a pionierskych sľubov na pamätných miestach bojov), zaberaním verej-

²⁷ Bližšie LIPTÁK, L.: Pamätníky a pamäť, c. d., s. 363.

²⁸ ASSMANN, A.: Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik. München 2006, s. 31 – 32.

²⁹ Tamže, s. 34 – 37.

ného priestoru (nielen stavaním pomníkov, ale aj premenúvaním ulíc, námestí a závodov či všade číhajúcimi propagandistickými heslami), transformovaním kalendára sviatkov a pod. sa šíril mýtus o povstaní otvárajúcom cestu ku komunizmu. Spájal sa s ním prosovietsky oslobodenecký mýtus a druhoplánovo aj mýtus slovan-ský. Iba v rokoch, kedy slovenskí politici cítili, že môžu rozhodovať slobodnejšie, sa na verejnosť dostala – napriek sporom o osobnosti, príčiny a následky Povstania – národná interpretácia a zosilnená pozícia SNP sa prejavila jeho zaradením medzi štátne sviatky,³⁰ prípadne udeľovaním vyznamenaní.³¹

Dve témy Povstania (vzťah k režimu slovenského štátu a štátoprávne postavenie Slovákov v Československu) dodnes determinujú kolektívnu pamäť a dve konkurenčné kultúry vnímania minulosti. Z tohto hľadiska možno pre obdobie po roku 1989 uvažovať o rozpoltenej politickej pamäti. Sociologické výskumy však ukazujú, že sociálna pamäť je schopná integrovať aj navzájom nekompatibilné výklady minulosti. Časť respondentov sympatizovala totiž zároveň s Povstaním, ako aj s tisoovským režimom. Podľa reprezentatívnych výskumov v prvej polovici 90. rokov, teda v období silnej názorovej polarizácie, bolo SNP hodnotené pozitívne (1993 – 80 % respondentov, 1994 – 71 %).³²

Pri posudzovaní historických udalostí 20. storočia sa medzi najpozitívnejšie vnímanými udalosťami na štvrtom mieste ocitlo SNP. Za najnegatívnejšiu udalosť boli pritom považované transporty Židov zo Slovenska (reprezentatívny výskum, 2003). Medzi najoceňovanejšími sviatkami získalo Povstanie štvrtú priečku a medzi najsilnejšími symbolmi sa objavil aj pamätník SNP v Banskej Bystrici ako jediný symbol najnovších dejín.³³

Historická pamäť a kolektívny mýtus spájajú komunitu a formujú jej identifikáciu. Kolektívna pamäť sa vyvíja v rámci priestoru či matrice, ktorú určuje mýtus. Takáto „šablóna“ zdôrazňuje určité hodnoty, napr. nevinu v prípade deportácií židovských spoluobčanov. V jej rámci sa konštituujú trópy – obrazné pomenovania, napr. meta-

³⁰ V rokoch 1951 – 1968 bol 29. august zaradený medzi významné dni ČSR/ČSSR, 1969 – 1974 bol štátnym sviatkom SSR, 1975 – 1991 významným dňom, od 1992 opäť štátnym sviatkom. ČERNUŠÁKOVÁ, B.: Štátne sviatky v prvých rokoch samostatného Slovenska (hlavou proti múru). In: *OS. Fórum občianskej spoločnosti*, 1999, č. 12, s. 15 – 16.

³¹ Rad SNP udeľovalo Predsedníctvo SNR v rokoch 1945 – 1948. Po roku 1949 sa v Československu vyznamenania za odboj prakticky neudelovali. Roku 1964 sa slovenskí komunisti pokúsili zaviesť pamätnú medailu k 20. výročiu SNP, ktorú mal udeľovať prezident republiky. NA Praha, KSC-ÚV, Praha – Antonín Novotný I., inv. č. 286 Oslavy, kart. 199. Výbrani odbojári boli ocenení až pamätnou medailou k 30. výročiu SNP, ktorú udeľoval Zväz protifašistických bojovníkov vojakom a železničiarom pancierového vlaku. MARCINKO, J. – JIROUŠEK, A.: Slovenské rady, vyznamenania, čestné odznaky. Košice : Agentúra Sása, 2002, s. 64 a 101.

³² ŠUTAĽ, Š.: Súčasná spoločnosť a pamäť ako jej diferencujúci činiteľ. In: BAČOVÁ, V. (ed.): *Historická pamäť a identita*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV, 1996, s. 120 – 137, tu s. 128 – 129.

³³ KRIVÝ, V.: *Kolektívne identity na súčasnom Slovensku*. Pramenná publikácia zo sociologického výskumu. Bratislava: Centrum excelentnosti SAV „Kolektívne identity“, 2004, s. 56 – 65.

fory, v ktorých sa hľadá a potvrdzuje legitímácia a historický zmysel zdôrazňovaním špecifických hodnôt alebo charakteristík³⁴ (slovenská malosť, bieda, útlak, holubičia povaha). Fungovali aj pri formovaní a šírení mýtu Povstania, ktorý sa po skončení vojny zakladal na myšlienke súdržnosti protinacistického odboja a prispieval tak ku konštruovaniu národnej identity. Po jeho dočasnom (dvadsaťročnom) odnárodnení centrálnou mocou sa presadil národno-komunistický variant a od roku 1989 oficiálna politika operuje najmä s demokratickým a proeurópskym „dedičstvom“ Povstania. Pri ovplyvňovaní voličstva využívajú politici jeho národný rozmer, a to v oboch protikladných polohách: radikálno-nacionalistickej, ktorá glorifikuje tisoovský štát (SNP ako zrada na vlastnom národnom štáte), aj národnodemokratickej („chrbtovú kosť moderných slovenských dejín“).

Historiografia môže spoluvytvárať alebo naopak dekonštruovať mýtus, ak pod týmto termínom rozumieme falšovanie historických skutočností, lož a falošné vedomie. Má však aj možnosť skúmať mýtus z perspektívy identity ako „*afektívne privlastnenie vlastných dejín*“, ako stotožnenie sa ľudí s mýtickými príbehmi, ktoré vyvolávajú odozvu v srdci. Popudom k reflexii sú aj „sprofanované“ výročia. „*Pravidelným návratom a silnou ritualizáciou liturgickej pamäti sa menia dejiny na mýtus,*“ konštatuje Aleida Assmann. Na základe analýz osláv Veľkej francúzskej revolúcie či tzv. objavenia Ameriky však dodáva: „*Nepravidelnými návratmi v odstupoch desaťročí alebo storočí a kontroverzným pripisovaním významu udalostí sa mení mýtus na dejiny.*“³⁵ Historizácia obrazu Povstania, dešifrovanie dôvodov a krízových situácií, kedy mu rôzne skupiny pripisovali ďalšie významy, odкрývajúce diferencované sociálne, kultúrneho a politického „naprogramovania“ tvorcov aj adresátov mýtov, skúmanie toho, aké pocity minulých krívd mali kompenzovať – skrátka sociálno- a kultúrohistorický prístup naznačuje nový pohľad. Neprinesie kompromisný jednotný výklad Povstania, nescelí pamäťou rozdelený národ, ale môže priniesť pochopenie. Pochopenie niekdajších rôznorodých aktérov Povstania, aj dnešných rôznorodých „pamätových aktivistov“.

Elena Mannová

³⁴ STRÁTH, B.: Introduction, c. d., s. 20.

³⁵ ASSMANN, A.: c. d., s. 40 a 234.

Národný front na Slovensku v rokoch 1945 – 1948

V príspevku sa pokúsim o stručnú charakteristiku funkcie, činnosti a štruktúry Národného frontu na Slovensku v rokoch 1945 – 1948.¹ Národný front vznikol v procese hnutia odporu proti fašizmu (nacizmu) a ako politický základ ľudovodemokratického režimu sa začal utvárať v myšlienkovvej podobe na sklonku druhej svetovej vojny. Rozhodujúci krok v tomto smere sa urobil počas moskovských rokovaní prezidenta Edvarda Beneša s vedúcimi činiteľmi komunistického exilu v Sovietskom zväze v decembri 1943 a na Slovensku po prijatí *Vianočnej dohody* 1943. Edvard Beneš vo svojich pamätiach napísal, že vtedy v Moskve v diskusii prvýkrát padla otázka o Národnom fronte v tom zmysle, že ho po oslobodení utvoria vládne strany, ktoré vypracujú spoločný program a zaviazajú sa ho solidárne plniť. Ďalej uvádza, že aj s týmto plánom súhlasil.² Priebeh rokovania o tejto otázke podrobnejšie vysvetlil Klement Gottwald v liste československým komunistom v londýnskom exile z 21. decembra 1943, kde o. i. napísal: „*Prezident sám prišiel s názorom, že vláda v oslobodenej republike musí byť vybudovaná na iných základoch, než tomu bolo doposiaľ. Základom, jadrom a vedúcou silou novej vlády musí byť podľa prezidenta blok troch strán: komunistov, sociálnych demokratov a českých socialistov. Vedľa tohto bloku majú byť vo vláde zastúpené zložky tzv. stredú a živly tzv. konzervatívne (ľidovci, agrárnici). Vyslovili sme principiálny súhlas s názorom prezidenta a zdôraznili sme, že vedúci blok troch strán (...) nesmie vystupovať a cítiť sa ako nejaký blok „lavicový“, ale ako predstaviteľ všetkých základných zložiek národa...“*³ Agrárna strana nakoniec nebola pripustená k životu, a to nielen pre odpor komunistov, ale aj preto, že si to z konkurenčných dôvodov nepriali ani ostatné politické strany.

Na ďalších rokovaníach v Moskve 22. – 29. marca 1945, tento raz zástupcov českých politických strán a delegácie Slovenskej národnej rady (SNR) bol schválený vládny program, vypracovaný moskovským vedením KSČ a dohodlo sa personálne zloženie prvej vlády Národného frontu Čechov a Slovákov, ktorú prezident vymenoval 4. apríla 1945. Priebeh týchto rokovaní a obsah vládneho programu, ktorý podľa miesta vyhlásenia vošiel do dejín pod názvom *Košický vládny program*, sú známe

¹ V archívnych prameňoch a v súdobej tlači sa používal názov tejto politickej inštitúcie na Slovensku Národný front, resp. Národný front na Slovensku, ale aj Slovenský národný front. Obidva názvy budem používať aj v štúdií. Oficiálny názov celoštátneho Národného frontu bol Národný front Čechov a Slovákov.

² BENEŠ, E.: Paměti. Od Mníchova k nové válce a k novému vítězství. Praha, Naše vojsko 2004, s. 409.

³ KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALA, I. – PREČAN, V. (eds.): Československá cesta k socialismu. Dokumenty o vzniku a vývoji lidové demokracie v Československu. I. Cesta ke Květnu. 1. svazek. Praha, Nakl. ČSAV 1965, s. 64.

a historiografiou zdokumentované a spracované, preto nie je účelné na tomto mieste ich opakovať. ⁴ Zmienku si zaslúži otázka, čo viedlo nekomunistické strany ísť do spolku s komunistami, či pokračovať v ňom po porážke fašizmu a nacizmu? Ináč povedané, čo bolo príčinou zrodu Národného frontu ako ľudovodemokratickej koalície rôznorodých politických síl? Doterajšie výsledky výskumu v tejto oblasti možno v stručnosti zhrnúť do nasledujúceho záveru. Vedúci činitelia nekomunistických strán si uvedomovali, že v existujúcich podmienkach je vláda bez komunistov nemysliteľná a vládnuť chceli, preto sa o priazeň komunistov uchádzali. Pretrvávanie protihitlerovskej koalície do roku 1947 napomáhalo utváraniam koalíčných vlád. Ak je možná spolupráca demokratických mocností s komunistickou krajinou, prečo by nebolo možné spoločne vládnuť s komunistami v ČSR, kládli si otázku nekomunistickí politici a zároveň na ňu kladne odpovedali. Sovietsky zväz z ekonomických dôvodov mal záujem o udržanie protihitlerovskej koalície po skončení vojny, preto Moskva aspoň dočasne krotila prílišný radikalizmus komunistických strán, resp. tolerovala koalíčné vlády v jej sfére vplyvu. Myslím si, že z tohto širšieho aspektu treba chápať aj známy výrok K. Gottwalda z 8. apríla 1945 o nevyhnutnosti spolupráce, lebo oni nemôžu vládnuť bez nás a my bez nich.⁵

Ideový a politický posun nekomunistických strán doľava počas vojny ako jej dôsledok i ako výsledok vyvodzovania záverov z nedávnej minulosti bol ďalším činiteľom, ktorý prispel k dohode s komunistami a k zrodu Národného frontu. Všetky odbojové skupiny v Protektoráte Čechy a Morava a na Slovensku zaujali kritický postoj k politickému systému a k politickej praxi predmníchovského Československa. Zvlášť sa odsudzovala „oligarchia“ politických strán, stranícka roztrieštenosť, veľká hospodárska kríza, zlyhanie západných veľmocí v osudných septembrových dňoch 1938 a na Slovensku aj čechoslovakistická ideológia a tuhý centralizmus. Z uvedeného sa urobil záver, že obnovená republika musí byť iná, s menším počtom politických strán, so zásahmi štátu do ekonomiky, s radikálnym riešením nemeckej a maďarskej otázky a so zahraničnopolitickou orientáciou na Sovietsky zväz ako hlavného garanta bezpečnosti ČSR. Ako poznamenal český historik T. Brod, vyslovene pravicové sily sa v českom odboji počas vojny neuplatnili.⁶ To isté možno povedať o slovenskom odboji, ak vylúčime Milana Hodžu, ktorý po roztržke s Benešom odišiel v podstate do ústrania a roku 1944 zomrel v USA. Táto skutočnosť uľahčovala zrod Národného frontu. Napokon svoju úlohu zohrali aj ilúzie niektorých politikov z demokratického

⁴ Tamže, s. 391 – 453.

⁵ Presný citát znie: „Sami vládnuť nemôžeme a ani oni nemôžu sami vládnuť. Oni nemôžu vládnuť bez nás a my bez nich. Zostáva nevyhnutnosť spolupráce s druhou politickou skupinou, ktorá je donútená na spoluprácu s nami.“ GOTTWALD, K.: Spisy XII. Bratislava, SVPL 1955, s. 23 – 24.

⁶ BROD, T.: Československo a Sovětský svaz v letech 1939 – 1945. Praha, Nakl. Listopad 1992, s. 368.

tábora, ktorí verili, či chceli veriť, že po vstupe Sovietskeho zväzu do protihitlerovskej koalície a po rozpustení Kominterny roku 1943 sa zmenili aj českí a slovenskí komunisti, stali sa z nich vlastenci a ľudia, ktorí síce nie sú demokratmi, ale sú ochotní demokraciu tolerovať. Súčasne sa nazdávali, že Národný front je vhodnou platformou ako ich udržať na demokratickej ceste.⁷

Koalíciu Národného frontu v celoštátnom meradle tvorilo najprv šesť politických strán: v českých krajinách štyri – Komunistická strana Československa (KSC), Československá strana národně socialistická (ČSNS), Československá strana lidová (ČSSL) a Československá sociální demokracie (ČSSD) a na Slovensku dve – Demokratická strana (DS) a Komunistická strana Slovenska (KSS). Roku 1946 pribudli na Slovensku dve malé politické strany – Strana práce (SP) a Strana slobody (SSL), takže celkový počet politických strán sa zvýšil na osem. Národný front bol najvyšším politickým orgánom. Podmienkou účasti v Národnom fronte bol súhlas s *Košickým vládnym programom*. Strany mimo Národného frontu, teda opozičné strany voči vláde, neexistovali, čím sa porušil jeden zo základných princípov parlamentnej demokracie. Koalícia bez oficiálnej opozície bola osobitnou črtou ľudovodemokratického politického systému v Československu. Vo viacerých iných krajinách strednej a juhovýchodnej Európy komunisti kratšiu či dlhšiu dobu trpeli opozíciu. Hlavným poslaním Národného frontu bolo prekonávať rozpory medzi stranami, zosúlaďovať ich záujmy a koordinovať vzájomnú činnosť. Mal prerokúvať iba zásadné otázky a otázky sporného charakteru, ak aspoň jedna z politických strán žiadala riešenie problému na tomto fóre. Podľa povahy prerokúvaných otázok sa konali buď schôdze vedenia Národného frontu, reprezentované predsedami, prípadne generálnymi tajomníkmi politických strán, alebo schôdze so širším zastúpením. Na jeho zasadnutiach sa nehlasovalo. Všetky uznesenia, ak mali byť záväzné, museli byť jednomyselne prijaté.⁸ Keď sa k dohode nedospelo, o návrhu rozhodoval parlament, prípadne iný orgán hlasovaním. Týmto spôsobom sa napríklad riešil návrh KSC na zavedenie prázdnych hlasovacích lístkov pri voľbe Ústavodarného národného zhromaždenia. Existovali tri ústredné orgány Národného frontu: celoštátny – Národný front Čechov a Slovákov, český Národný front a Slovenský národný front. Akási federatívna štruktúra Národného frontu bola nevyhnutná, pretože jednotlivé politické strany pôsobili v národnom priestore, t. j. buď na území Čiech, Moravy a Sliezska, alebo na Slovensku, pričom strany s celoštátnou pôsobnosťou neexistovali. Až v novembri 1947 po zlúčení Sociálnej demokracie na Slovensku (predtým Strana práce) s Čs.

⁷ KAPLAN, K.: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1992, s. 358.

⁸ BOUČEK, M. – KLIMEŠ, M.: Národní fronta Čechů a Slováků v letech 1945 – 1948. In: *Sborník historický*, 20, 1973, s. 196 – 197.

sociálnou demokraciou vznikla celoštátna strana. KSC a KSS boli v tom čase organizačne samostatnými politickými subjektmi. Táto straníckopolitická štruktúra bola výhodná pre komunistov, pretože ostatné strany nemali v druhej časti republiky sesesterské strany (okrem sociálnych demokratov). Spočiatku v mnohých okresoch vznikali miestne a okresné koordinačné výbory Národného frontu ako politické orgány, ale postupne zanikli, resp. prestali pracovať. Hoci v proklamáciách politických strán a ich vodcov sa objavovali občas tvrdenia, že Národný front bude trvalým inštrumentom politického života, v skutočnosti tak komunisti, ako aj občianske strany ho chápali ako dočasný jav. Pre komunistov bola politika Národného frontu nástrojom na presadzovanie vlastných záujmov a požiadaviek, akousi vynútenou okľukou na ceste k monopolu moci, pre demokratov menším zlom, možnosťou podieľať sa na moci, snahou po kontrole komunistov a určitou nádejou. Postupne však dávali najavo, že najradšej by sa vrátili k parlamentnej demokracii.

Slovenský národný front pracoval podľa rovnakých princípov ako celoštátny, ale od začiatku zápasil s väčšími problémami. Bol založený na inej straníckopolitickej štruktúre a vystavený väčšiemu tlaku politických síl, ktorým *Košický vládný program* nebol po chuti. Reprezentanti politických strán na Slovensku mali menšie skúsenosti ako ich českí partneri. Kým genéza troch českých politických strán siahala do 19. storočia a KSC účinkovala na politickej scéne od roku 1921, na Slovensku vo všetkých prípadoch išlo o nové politické subjekty, aj keď dve strany – KSS a Strana práce – mali svojich predchodcov, resp. nadväzovali na ich činnosť pred druhou svetovou vojnou.⁹ Straníckopolitická štruktúra v Česku sa sformovala v zahraničnom odboji a implantovala na domáce pomery, slovenská politická reprezentácia sa zrodila v domácom odboji. Slovenská spoločnosť bola viacej polarizovaná ako česká spoločnosť. Na jednej strane boli komunisti, na druhej strane takmer celú paletu skutočných demokratov i demokratov z donútenia, nekomunistov i antikomunistov podchytila DS, ktorá sa programovo hlásila k politickému strediu, ale vo voľbách prilákala hlasy širšieho politického spektra. Česká politická scéna mala tiež stredoľavý profil, no bola viac rozptýlená a vyvážená. Nepoznala marginálne strany, akými na Slovensku boli Strana práce a Strana slobody. Politickým vplyvom sa síce odlišovali, ale každá získala značnú časť členov a prívržencov, prechod od ľavice k strediu bol graduálny.

⁹ KSS sa vyčlenila z KSC roku 1939 a počas Slovenského národného povstania pohltila Československú sociálnodemokratickú robotnícku stranu na Slovensku. Časť sociálnych demokratov so zjednotením nesúhlasila a v roku 1946 založila Stranu práce, ktorá nadväzovala na medzivojnovú Československú sociálnu demokraciu na Slovensku.

Z týchto daností vyplynuli ďalšie odlišnosti Slovenského národného frontu. Na jeho pôde boli obmedzené možnosti vytvárať politické bloky či už s komunistami alebo proti nim. Pokiaľ také pokusy boli, buď sa nerealizovali, alebo mali nepatrný význam. Slovenské strany sa zapájali do politických blokov neformálneho charakteru iba na celoštátnej úrovni. Funkciu ústredného orgánu Slovenského národného frontu plnilo spočiatku Predsedníctvo SNR, kde obidve politické strany (KSS a DS) mali rovnaké zastúpenie. V marci 1945 vznikol Prípravný výbor Národného frontu, ktorý mal však krátku životnosť. Od júna 1945 ústredný orgán Národného frontu tvorili spoločné zasadnutia predsedníctiev obidvoch strán, prípadne časť členov predsedníctiev. Po parlamentných voľbách v máji 1946, keď už existovali štyri politické strany, podľa dohody z 26. júna 1946 každá strana mala vyslať na rokovania Národného frontu po štyroch zástupcov. Prezenčné listiny zo zasadnutí Národného frontu však ukazujú, že tieto pravidla sa nie vždy dodržiavali.

V dokumentoch z obdobia Slovenského národného povstania nenachádzame vymedzenie funkcie Národného frontu. Zdôrazňovala sa iba myšlienka zjednotenia demokratických síl v boji proti fašizmu a konštatovalo sa, že jednotný Národný front, ktorý predstavuje SNR, bude trvať aj po oslobodení v záujme výstavby Slovenska a Československa. V samotnej SNR sa striktne dodržiaval princíp paritného zastúpenia KSS, do ktorej sa 17. septembra 1944 vliala aj sociálnodemokratická strana, a občianskych odbojových skupín, z ktorých sa sformovala DS. Obidve strany označili predvojnový stranický systém za nezdravý a škodlivý a DS sa dištancovala od predvojnových koalíčných i opozičných občianskych strán a verejnosti sa prezentovala ako strana nová.¹⁰ Systém dvoch politických strán, ktorý vznikol počas Povstania, sa spočiatku javil obidvom stranám ako prijateľný a slovenským pomerom zodpovedajúci. Tlačový orgán DS *Čas* ho komentoval takto: „*Je v záujme nášho oslobodzovacieho boja, aby nedošlo k utvoreniu ďalších politických strán a je viac ako pravdepodobné, že k nim ani nedojde, lebo by znovu uviedli systém korupcie a špiny a upadli by do starých chýb a osudných omylov.*“¹¹ Aj komunisti zastávali názor, že ďalšie strany by situáciu na Slovensku iba skomplikovali a „*systém dvoch politických strán bude prirodzeným ideologickým výrazom sociálneho rozvrstvenia spoločnosti*“.¹² Za vznešenými argumentmi sa však skrývali aj vlastné stranické záujmy, pretože každý ďalší politický subjekt by kon-

¹⁰ Ladislav Novomeský roku 1946 napísal: „Nech boli v časoch podzemných zápasov predstavy o novom Slovensku a novom Československu akokoľvek rozchodné, v jednom sa zjednocovali: v názoroch na to, že starý partajnícky systém sa obnovovať nemá“. NOVOMESKÝ, L.: Politické strany na Slovensku. *Nové slovo*, 1946, č. 5, s. 3 – 4. Matej Josko funkcionár DS v roku 1945 napísal: „Demokratická strana nie je dnes ani stranou agrárnou, ani živnostenskou, čs. ľudovou a národne socialistickou z čias predmníchovských. Je to nová strana“. *Čas*, 17. 6. 1945, s. 1.

¹¹ KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, I. – PREČAN, V. (eds.): *Cesta ke Květnu*, 1. svazek, s. 263.

¹² Tamže, svazek 2., s. 541.

kuroval jednej či druhej strane. Neskoršie stanoviská obidvoch politických strán v tejto otázke to jasne potvrdzujú. Každá strana bola ochotná z taktických dôvodov pustiť na politickú scénu ďalší politický subjekt, ale iba takého zamerania, ktorý ju neohrozoval a bol konkurentom druhej strany.

Manifest SNR zo 4. januára 1945 sa o Národnom fronte ako politickom útvere nezmiňoval, iba zdôraznil, že staré mnohostranictvo sa neobnoví, bude len najnutnejší počet politických strán.¹³ Až konferencia KSS v Košiciach 28. februára – 1. marca 1945 venovala tejto otázke značnú pozornosť. Bolo to krátko po návrate Gustáva Husáka z Moskvy, kde dostal direktívy od K. Gottwalda, ako má KSS postupovať na oslobodenom území. V referáte G. Husáka sa v tejto súvislosti hovorilo: „*politický základ Národného frontu tvoria komunisti v spolupráci so všetkými demokratickými činiteľmi, ktorí sa nekompromitovali a čestne sa postavili na stranu národa v boji proti fašizmu... Teda základ Národného frontu je celonárodný, a nie stranický.*“ Jeho súčasťou mali byť aj významné záujmové organizácie, o čom svedčí aj veta z citovaného referátu: „*Priali by sme si, aby aj v SNR boli zastúpené nielen dve politické strany, ale aj najširšie ustanovizne robotnícke a roľnícke.*“ Zo sociálneho hľadiska sa Národný front definoval ako zväzok „*robotníkov, roľníkov, malých živnostníkov, zamestnancov, pracujúcej inteligencie a tej časti buržoázie, ktorá sa počas fašistickej éry čestne zachovala...*“.¹⁴

Z iniciatívy komunistov sa 15. marca 1945 konala porada zástupcov obidvoch politických strán. Jej výsledkom bolo vytvorenie Prípravného výboru Národného frontu, ktorý sa 17. marca predstavil verejnosti *Ohlasom k slovenskému národu* a 25. marca 1945 vydal organizačné smernice, ukládajúce organizáciám DS a KSS tvoriť v okresnom a miestnom meradle prípravné výbory so zástupcami oboch strán a budovať jednotné odbory, jednotný zväz roľníkov a organizácie mládeže.¹⁵ Predsedníctvo ÚV KSS ešte 13. júna 1945 prijalo uznesenie o začlenení do Národného frontu odborov, Zväzu slovenskej mládeže, Zväzu slovenských žien a Jednotného zväzu slovenských roľníkov a o jeho dobudovaní zhora nadol. Na základe uznesenia z 5. septembra mali strany a nadstranícke organizácie delegovať svojich zástupcov do Národného frontu.¹⁶ Obidvom stranám sa poskytovala voľnosť v hlásaní svojich ideálov, ale v praktickej politike sa mali riadiť spoločným programom.

¹³ Tamže, s. 487.

¹⁴ VARTÍKOVÁ, M. (ed.): Komunistická strana Slovenská. Dokumenty z konferencií a plén. Bratislava, Nakl. Pravda 1971, s. 86, 88.

¹⁵ Ohlas podpísali za KSS: Július Ďuriš, Edo Friš, Karol Bacílek a Ján Púll; za DS: Fedor Hodža, Ivan Pietor, Milan Polák a Tomáš Tvarožek. KLIMEŠ, M. – LESJUK, P. – MALÁ, I – PREČAN, V. (eds.): Cesta ke Kvétnu, svazek 2., s. 541 – 543, 548 – 549.

¹⁶ Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond ÚV KSS, kartón (ďalej kart.) 789.. Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 13. 6. a 5. 9. 1945

Jozef Lettrich už v emigrácii napísal, že komunisti „s *košickým programom a košickou vládou nanútili nekomunistom aj Národný front Čechov a Slovákov ako spoločnú stranicko-politickú koalíciu*“.¹⁷ Toto tvrdenie nie je presné. Národný front Čechov a Slovákov vznikol síce spolu s *Košickým vládnym programom* a komunisti boli jeho iniciátormi, ale nekomunistické strany sa myšlienke národného frontu nebránili a DS, ako vyplýva z predchádzajúceho textu, ešte pred *Košickým vládnym programom* dokonca akceptovala komunistickú koncepciu Národného frontu ako politickej inštitúcie združujúcej politickej strany a významné celonárodné záujmové organizácie. Až neskôr nebola ochotná akceptovať tento model Národného frontu, preto sa nerealizoval.¹⁸ Do parlamentných volieb v máji 1946 mali síce niektoré spoločenské organizácie zastúpenie v Dočasnom národnom zhromaždení a v SNR zvolenej na zjazde delegátov národných výborov v Banskej Bystrici 28. augusta 1945, ale zasadnutia Národného frontu sa konali iba za účasti predstaviteľov politických strán. Nekomunistické strany odmietli uznať záujmové organizácie za rovnoprávne zložky Národného frontu (mohli sa iba pozývať pri prerokúvaní niektorých otázok) jednak zo zásadného dôvodu, argumentujúc, že tieto nie sú politickými subjektmi, jednak z obavy pred posilnením pozícií komunistov. Tým Národný front dostal podobu politickej koalície zvláštneho druhu. Komunisti sa však nezriekli svojho ponímania Národného frontu a tie „nadstranícke“ organizácie, ktorých sa zmocnili, využívali v politickom zápase ako nátlakové skupiny. Súčasne museli vo vlastných radoch presadzovať národno-frontovú líniu, pretože mnohí, najmä predvojnoví členovia strany a bývali partizáni ju pokladali za nedostatočne triednu a revolučnú.

Politické problémy na Slovensku sa začali zauzľovať v letných mesiacoch 1945, keď DS naberala na sile a otvorenejšie formulovala svoje výhrady k politike KSS a katolícka cirkev začala klásť odpor poštátneiu cirkevných škôl. Vedúci činitelia KSS dávali tieto udalosti do vzájomnej súvislosti a hodnotili ich ako nástup „reakcie“. Vedenie KSS bolo vývojom situácie prekvapené, pretože realita sa rozchádzala s jeho predstavami. Mnohé fakty nasvedčujú, že povstalecké vedenie KSS precenilo vplyv komunistickej strany a nedocenilo potenciálnu silu a politické možnosti DS. Domáci odboj – komunistický i občiansky – bol spravidla všade radikálnejší ako zahraničný odboj. Vtedajší, väčšinou mladí komunistickí funkcionári boli presvedčení, že doba je zrelá

¹⁷ LETTRICH, J.: Dějiny novodobého Slovenska. Bratislava, Archa 1993, s. 185 – 186.

¹⁸ Predstavitelia DS odmietli rozšírenie Národného frontu o záujmové organizácie pravdepodobne v júni 1945 pred zasadnutím Národného frontu 26. 6. 1945 alebo počas jeho rokovania. Karol Šmidke na zasanutí ÚV KSC 17. - 18. 7. 1945 spomenul, že keď sa rokovalo o tejto otázke zástupcovia DS mali „námietky proti tomu, že predsa by to bolo predčasne, že hlavnou vecou je, aby sa dosiahla dohoda medzi dvoma stranami“. PREČAN, V.: Záznam o zasedaní Ústredného výboru KSC 17. a 18. července 1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka* 1997. Brno, Masarykova univerzita 1997, s. 221.

na realizáciu ich ideálov, len netreba zmeškať historickú príležitosť. Konečný cieľ – nastolenie komunistickej moci sa im zdal blízky a cesta k nemu pomerne krátka a bez veľkých prekážok. Počas Slovenského národného povstania a krátko po oslobodení sa vedeniu KSS zdalo, že pre KSS a „revolučné“ Slovensko sú nebezpečnejšie politické kruhy zoskupené okolo prezidenta E. Beneša ako vtedy vznikajúca DS. Povstanie a moskovské rokovania o vládnom programe v marci 1945 akoby potvrdzovali tento predpoklad.

Na ilustráciu preceňovania politického vplyvu KSS vedením strany uvediem dva doteraz menej známe výroky Karola Šmidkeho, vedúceho V. ilegálneho vedenia KSS a od septembra 1944 predsedu KSS. Po jeho odlete do ZSSR pred Povstaním, kde mal zabezpečiť jeho koordináciu s postupom Červenej armády, sa pred sovietskym generálom Slavinom 8. augusta 1944 vyjadril o vplyve KSS takto: „*Komunistická strana je vedúcou stranou v krajine podporuje ju 60 – 70 % obyvateľov.*“¹⁹ O deväť mesiacov, 27. mája 1945 v správe, adresovanej vtedajšiemu vedúcemu oddelenia medzinárodných informácií aparátu ÚV VKS(b) G. Dimitrovovi, túto myšlienku v modifikovanej podobe zopakoval: „*KSS si dosiaľ zachováva vedúce postavenie v národe, jej vplyv sa stupňuje. Naša strana združuje alebo ovplyvňuje rozhodujúci časť robotníctva, veľkú časť chudobného roľníctva, menšiu časť stredného roľníctva a má silné pozície medzi inteligenciou.*“²⁰ Keď politický vývoj nepotvrdil tieto predstavy a prognózy, Predsedníctvo ÚV KSS sa rozhodlo „*omráčiť reakciu prudkým úderom a útokom*“. Ten mal spočívať v parcelácii cirkevných pozemkov, v uzákonení druhej etapy pozemkovej reformy, vykonaní policajných opatrení proti kňazom, ktorí sa exponovali za totalitného režimu, a v rozpustení katolíckych spolkov.²¹ Súčasne chcelo zapojiť DS do akcie namierenej proti katolíckej cirkvi a donútiť ju prijať určité záväzky, preto zvolalo dve zasadnutia Národného frontu, 26. júna a 16. júla 1945. Zasadnutie Národného frontu 26. júna 1945 bolo prvým zasadnutím po oslobodení Československa. Zatiaľ sa nepodarilo nájsť záznam z jeho rokovania.²² Máme k dispozícii iba prijatý *Ohlas*, v ktorom sa obidve strany zaviazali spolupracovať pri uskutočňovaní reforiem, výstavbe

¹⁹ Archiv prezidenta Rossijskej federácii, fond 3, opis 66, delo 803, s. 39. Príslušný dokument z uvedeného archívu sa nachádza v zbierke dokumentov, ktoré po odtajnení odovzdal 9. 11. 1997 zástupca Veľvyslanectva Ruskej federácie v Bratislave vybraným historickým pracoviskám: Vojenskému historickému ústavu, Historickému ústavu SAV a Múzeu Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici.

²⁰ Rossijskij gosudarstvennyj archiv socialno-političeskoj istorii, fond 17, opis 128, jedinica chránenija 775, s. 158 – 161.

²¹ SNA, fond ÚV KSS, kart. 789. Zasadnutie Predsedníctva ÚV KSS 13. 7. 1945

²² Podľa listu Sekretariátu ÚV KSS podpredsedovi DS J. Lettrichovi z 22. 6. 1945 vedenie KSS navrhovalo prekovovať na zasadnutí Národného frontu nasledujúce otázky: organizácia a výstavba Národného frontu, organizácia Zväzu slovenských roľníkov a Zväzu slovenskej mládeže, zastúpenie DS v Ústredí odborových zväzov, spoločné prevolanie Národného frontu, vyzývajúce k sústredeniu všetkých síl v záujme rekonštrukcie a obnovy. List podpísali K. Šmidke, predseda KSS a E. Friš, ústredný tajomník KSS. SNA, fond Úrad Predsedníctva SNR (ďalej ÚP SNR), kart. 52.

Slovenska, plnení vládného programu a potieraní „*fašistických, kolaborantských a koristníckych živlov*“. Konštatovali, že sú jednotné v tom, že miestne a okresné národné výbory a iné ustanovizne celonárodného významu sa nesmú stať objektom jednej politickej strany, ale majú byť zložené z reprezentantov všetkých demokratických a pracujúcich zložiek občianstva. Proklamovali slobodu náboženského vyznania a vyzvali cirkev, aby neposkytli azyl „*fašistickým previnilcom*“ a nestali sa nástrojom politickej agitácie. Dňa 16. júla 1945 sa zišlo mimoriadne zasadnutie Národného frontu, ktoré odsúdilo petičnú akciu katolíckej cirkvi proti poštátneniu škôl a odmietlo „*pokus oživotvoriť v novej podobe Hlinkovu ľudovú stranu ako tretiu politickú stranu na Slovensku*“. ²³ Obidva dokumenty Národného frontu sú formulované tak, akoby medzi DS a KSS neexistovali rozpory. V prijatom *Ohlase* sa dokonca tvrdí, „*že medzi DS a KSS je zhoda vo všetkých životných otázkach, ktoré stoja pred slovenským národom...*“ a spolupráca medzi nimi sa vyhlasuje „*za trvalú základňu*“. ²⁴ V skutočnosti, ako ukazujú interné materiály vedenia KSS a dokumenty zo zjazdu DS v Turčianskom Sv. Martine 7. – 8. júla 1945, ich vzájomné vzťahy už boli značne naštrbené nedôverou. Vedúci funkcionári KSS nadobudli presvedčenie, že prinajmenšom časť DS začína koketovať s „*klerikálnou reakciou*“, chráni statkárov a stavia sa do pózy opozitnej strany.

Do toho zasiahlo pražské vedenie KSČ, ktoré 17. – 18. júla 1945 podrobilo ostrej kritike vedúci riadiaci orgán KSS a na žilinskej konferencii KSS 11. – 12. augusta 1945 došlo k výmene povstaleckého vedenia KSS. Vo funkcii predsedu KSS K. Šmidkeho vystriedal Viliam Široký. Zmieňujem sa o tom preto, lebo práve na tomto fóre, t. j. na zasadnutí ÚV KSČ za účasti Predsedníctva ÚV KSS 17. – 18. júla 1945 sa prvýkrát stretávame s myšlienkou o potrebe zmeniť stranícko-politickú štruktúru na Slovensku pripustením ďalšej politickej strany. Vo forme úvahy, návrhu či jeho podpory ju nájdeme vo vystúpeniach K. Gottwalda, Rudolfa Slánskeho, Josefa Knapa, Jána Púlla a V. Širokého, ktorý pravdepodobne bol jej autorom. Na zasadnutí ÚV KSČ vyslovil obavu, že pri bipartajnom systéme získa DS vo voľbách väčšinu hlasov. R. Slánský uviedol, že tretia strana nemôže KSS poškodiť, ak vznikne na účet demokratov a podotkol, že pri doterajšej politike KSS môžu tretiu stranu vyvolať ľudia nepriateľsky naladení voči KSS. ²⁵

V ďalších mesiacoch sa v KSČ a KSS zvažovali viaceré alternatívy rozštiepenia a oslabenia „*meštiackeho tábora*“. Bývalí členovia V. ilegálneho vedenia KSS (K. Šmidke G. Husák a Ladislav Novomeský) s návrhom na povolenie tretej politickej

²³ PREČAN, V.: Záznam o zasedání Ústředního výboru KSČ 17. a 18. června 1945. Přílohy, s. 299.

²⁴ Tamže, s. 290 – 291.

²⁵ Tamže, s. 252 – 254, 259 – 267, 268 – 272.

strany na Slovensku nesúhlasili²⁶, ale keď sa prijalo definitívne rozhodnutie ako disciplinovaní členovia strany ho akceptovali a plnili. Nové vedenie sa odhodlalo na tento riskantný krok a začiatkom roku 1946 začalo vyjednávať s disidentmi DS, ba dokonca vypracovalo koncept dohody medzi KSS a predpokladanou novou politickou stranou o spoločnom postupe v Národnom fronte, v ktorej boli až príliš priesvitné jeho zámery. Novú stranu si predstavovalo v podstate ako satelita KSS. V projekte dohody sa o. i. uvádzalo, že obidve strany sa kladne stávajú k návrhu, aby „nadstranícke“ záujmové organizácie boli zastúpené v Národnom fronte a strana, ktorá by sa odchyľila od jeho programu, mala byť z Národného frontu a z účasti vo vláde vylúčená.²⁷

Vedúci predstavitelia DS nemali námietky proti vzniku Strany práce, pretože predpokladali, že zoberie hlasy KSS, ale urputne sa bránili zrodu ďalšej politickej strany na jej účet. Táto strana mala podchytiť predovšetkým katolíkov. DS sa ocitla v nepríjemnej situácii. Sotva sa etablovala a zakotvila na politickej scéne a už prežívala prvú vnútrostranícku krízu, podnecovanú a podporovanú zvonku. Pritom musíme mať na zreteli nasledujúce skutočnosti. Zámer DS rozšíriť svoju pôsobnosť do českých krajín stroskotal na odpore slovenských komunistov a českých občianskych strán, ktoré sa nechceli s ňou deliť o hlasy bývalých agrárnikov.²⁸ Bola teda odkázaná len na slovenskú voličskú základňu a tá sa zúžila zavedením prázdnych hlasovacích lístkov, ktoré umožňovali voličom vyjadriť nesúhlas s kandidátmi strán Národného frontu. Dodajme, že podľa vtedajšej legislatívnej normy o voľbách, voliť bolo povinnosťou občanov. Hrozilo nebezpečenstvo, že značná časť katolíkov, bývalých stúpencov HSLS, ktorí DS vnímali ako „luteránsku stranu“, využije túto možnosť. K tomu všetkému pribudla ďalšia hrozba – rozkol v strane a vznik konkurenčnej strany. Nachádzajúc sa v tejto situácii, vedenie DS sa rozhodlo vyjsť v ústrety katolíkom uzavretím dohody o zastúpení katolíkov a evanjelikov v orgánoch strany

26 G. Husák píše o tom v žiadosti o úplnú stranícku rehabilitáciu 1. mája 1963 a potvrdzujú to aj iné pramene, napríklad záznam rozhovoru K. Šmidkeho s radcom Vevyslanectva ZSSR v Prahe N. Ja. Demjanovom. Ako hlavné dôvody nesúhlasu s povolením činnosti tretej, resp. štvrtej politickej strany na Slovensku sa uvádzali tieto: nebezpečenstvo, že novú „katolícku“ stranu ovládnu ľudáci; vznik novej politickej strany korešponduje so záujmami E. Beneša, ktorý sa usiluje posilniť svoje pozície na Slovensku; ak sa povolí tretia politická strana na Slovensku, potom budú chcieť ísť na Slovensko aj české nekomunistické strany. Národný archív, fond ÚV KSC, Komise I., sv 35, a. j. 884. MURAŠKO, G. P. (ed.): Vostočnaja Jevropa v dokumentach rossijskich archivov 1944 – 1953, Tom I., 1944 – 1948 gg. Moskva - Novosibirsk, Sibirskij chronograf 1997, s. 226 – 228. Pozn. M. B.: V publikácii sa uvádza chybný dátum rozhovoru K. Šmidkeho s N. Ja. Demjanovom 25. 6. 1945. Z obsahu dokumentu vyplýva, že rozhovor sa konal po zasadnutí ÚV KSC 17. – 18. 7. 1945, pravdepodobne 25. 7. 1945.

27 SNA, fond ÚP SNR, kart. 129. Dohoda medzi zástupcami KSS a ... o spoločnom postupe v Národnom fronte.

28 Súčasne Slovenský národný front prijal 12. 1. 1946 uznesenie, podľa ktorého zmeny v straníckopolitickej štruktúre na Slovensku sa mohli uskutočniť iba po dohode so Slovenským národným frontom. Toto uznesenie sa prijalo v súvislosti so snahami národných socialistov a sociálnych demokratov rozšíriť svoju činnosť na územie Slovenska. SNA, fond Ústredný akčný výbor Slovenského národného frontu (ďalej ÚAV SNF), kart. 1. Zápis zo schôdze NF 12. 1. 1946

a na volebnej kandidátke (tzv. aprílová dohoda). Tým sa väčšina iniciátorov založenia novej politickej strany vrátila do DS a zo zvyšku vznikla Strana slobody ako štvrtá politická strana, ktorá vo voľbách utrpela rovnaké fiasko ako Strana práce.²⁹ Výsledok bol pravý opak toho, čomu vedenie KSS chcelo zabrániť. DS suverénne vyhrala voľby, získala 62 % hlasov na Slovensku.

„Aprílová dohoda“ a volebné víťazstvo DS vniesli nový prvok do vzťahov medzi stranami a do politiky KSS. V radoch slovenských komunistov zavládlo rozčarovanie z výsledkov volieb na Slovensku, ktorého sprievodným javom bolo spochybňovanie správnosti národno-frontovej línie strany. V. Široký ju musel na zasadnutí ÚV KSS 31. júla – 1. augusta 1946 i neskôr obhajovať. Používal pritom spravidla dva argumenty: znovu a znovu opakoval známu tézu, že pre KSS politika Národného frontu nie je koalíčnou politikou, ale blokom pracujúcich vrstiev, ich mobilizáciou a masovým hnutím; potrebu pokračovania v tejto politike zdôvodňoval najmä volebným víťazstvom KSCĽ a pomerom politických síl v celoštátnom meradle. Pripustil však, že v prípade existencie samostatného slovenského štátu by komunisti pravdepodobne volili inú alternatívu. Doslova povedal: *„Keby sme boli samostatným slovenským štátom, keby sme museli uvažovať len vo vnútrostraníckych slovenských kategóriách, tak zdá sa mi, že 26. mája večer by sme uvažovali, že sme voľby prehrali. Čo teraz? Vydáme moc tým demokratom a novým ľudákom...? Musíme hľadať inú cestu a nevylučujem pri teoretickej úvahe, že dňa 26. by sme dali povel, do toho! Partizáni, teraz poďte. Nevylučujem.“*³⁰ Tým vlastne potvrdil, že komunisti bez škrupulí môžu opustiť politiku Národného frontu, ak im nebude vyhovovať. Vzťahy medzi KSS a DS po voľbách sa mimoriadne vyostřili. Dohody na pôde Národného frontu v zásadných otázkach boli čoraz zriedkavejšie.

Demokratická strana po volebnom víťazstve nepocítovala potrebu Národného frontu ako koalície. Získaním nadpolovičnej väčšiny hlasov mohla podľa princípov parlamentarizmu na Slovensku vládnuť sama. Jej vedúci činitelia si však uvedomovali, že z medzinárodných i vnútropolitických dôvodov nemôžu opustiť Národný front. Napokon, politické strany sa už pred voľbami na zasadnutí celoštátneho Národného frontu 25. marca 1946 zaviazali, že po voľbách budú spolupracovať a vytvoria vládu Národného frontu. Preto vedenie DS hľadalo kompromisy. Neochotne, ale predsa len prijalo tretiu pražskú dohodu, zmierilo sa s pridelením podradných rezortov a miest vo vláde i s tým, že predsedom Zboru povereníkov sa stal komunista (G. Husák), hoci

²⁹ Podrobnejšie o vzniku Strany práce a Strany Slobody a o parlamentných voľbách pozri: VARTÍKOVÁ, M.: Od Košíc po Február. Politika slovenského Národného frontu od košického obdobia do februárových udalostí. Bratislava, Obzor 1948, s. 66 – 68; BÄRNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. Bratislava, Archa 1993, s. 62 – 84; ŠUTAĽ, Š.: Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948. Bratislava, Veda 1999, s. 56 – 65, 101 – 119, 125 – 136.

³⁰ VARTÍKOVÁ, M.: Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén, s. 479.

z hľadiska parlamentných praktík DS mala nárok na tento post. Treba povedať, že voľby v ľudovodemokratických krajinách boli síce dôležité, posúvali politické kyvadlo od stredy doľava alebo od ľavá do stredy, no nerozhodovali o charaktere režimu.³¹ „Aprílová dohoda“ vystrašila aj české nekomunistické strany a umožnila KSČ sformovať blok českého nacionalizmu, ktorý znemožnil spoločný postup občianskych strán až do jesene 1947 a DS sa ocitla v izolácii.

Ďalší vývoj udalostí je známy. Komunisti označili „aprílovú dohodu“ za dohodu s ľudákmi a od mája 1946 do februára 1948 sledovali jediný cieľ – zmeniť mocenský pomer síl na Slovensku neparlamentnou cestou. Začali ťaženie proti DS pod kepikom boja proti novoľudáctvu. Jeho prvá etapa bola spojená so súdnym procesom s bývalým prezidentom Slovenskej republiky Dr. Jozefom Tisom. Predpokladali, že po vynesení hrdelného rozsudku a jeho vykonaní sa katolíci odvrátia od DS, pretože nedokázala zachrániť Tisa, a tým vznikne v strane rozkol. Keď sa tento predpoklad nespĺnil, vedenie KSS predložilo v júni 1947 celoštátnemu Národnému frontu akýsi obžalovací spis proti DS. Označilo ju za stranu, ktorá chráni ľudákov a napomáha protištátnym živlom, to znamená, že je stranou nespoľahlivou zo štátnobezpečnostného hľadiska. Národný front sa touto otázkou zaoberal 11. júna 1947 a vytvoril komisiu na prešetrovanie obvinení. Napokon v jeseni 1947 KSS začala frontálny útok proti DS so zapojením Štátnej bezpečnosti, ktorá vykonštruovala protištátne sprisahanie na Slovensku, a tzv. záloh strany – odbojových zložiek, najmä Zväzu slovenských partizánov, odborov a „zástupcov“ roľníkov – ako nátlakových skupín. Dňa 30. októbra 1947 predseda Zboru povereníkov a komunistickí povereníci podali demisiu, čím vyvolali politickú krízu na Slovensku, ktorá trvala takmer tri týždne.

Práve počas jesenných politických udalostí na Slovensku si komunisti vynútili účasť zástupcov „nadstraníckych“ organizácií na rokovaní Slovenského národného frontu. Prvýkrát 22. septembra 1947, keď Národný front rokoval o požiadavkách odbojových zväzov týkajúcich sa očisty.³² Na tomto zasadnutí sa prijalo uznesenie, podľa ktorého pri riešení najvážnejších politických a hospodárskych otázok mal Národný front pozývať na svoje rokovania aj zástupcov odbojových zložiek, odborov a Jednotného zväzu slovenských roľníkov. Pozvanie však neznamenalo, že sa tieto organizácie stali súčasťou Národného frontu. Predstavitelia spoločenských organizácií sa potom zúčastnili aj na ďalších rokovaní Národného frontu: 31. októbra a 3. novembra 1947, keď sa prerokovala otázka riešenia politickej krízy na Slovensku a 24.

³¹ VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – Tejchman, M.: Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovietského bloku 1944 – 1989. Praha, Nakl. Libri 2000, s. 248 – 249.

³² SNA, fond ÚAV SNF, kart. 1. Zápisnica zo zasadnutia Národného frontu 22. 9. 1947.

novembra 1947 pri prejednávaní osnovy programového vyhlásenia nového Zboru povereníkov. 33

Jesenná ofenzíva slovenských komunistov proti DS priniesla iba polovičný úspech. DS stratila tri poverenicke kreslá, a tým aj väčšinu v Zbore povereníkov, no KSS sa nepodarilo zvýšiť svoj podiel na moci, neobsadila rezorty, ktoré žiadala, nepresadila, aby záujmové organizácie mali zastúpenie v Zbore povereníkov a očakávaný rozkol v DS sa ani tentoraz nekonal. K. Šmidke videl príčinu kompromisného riešenia politickej krízy na Slovensku v systéme Národného frontu, ktorý bol podľa neho iba špičkou politických strán a na zasadnutí ÚV KSS 4. – 5. decembra 1947 navrhoval vybudovať Národný front zdola nahor a za účasti spoločenských organizácií. Vrátil sa teda k pôvodnej komunistickej koncepcii Národného frontu. Argumentoval tým, že Slovensko z hľadiska nedávnej minulosti a prítomnosti má na to predpoklady a budúcnosť si takýto typ Národného frontu priamo vyžaduje, pretože „*reakčné strany opustia alebo budú musieť opustiť NF...*“ a my musíme „*pamätať na to, aby sme v takom prípade mali pevný NF...*“ 34 V. Široký s ním polemizoval. Vytýkal mu, že chce napodobňovať Ludový front v Juhoslávii a Vlastenecký front v Bulharsku, ktoré vznikli v iných podmienkach. 35 Je zaujímavé, že V. Široký dvakrát porovnával pomery na Slovensku s pomermi v Juhoslávii – v júli 1946 a v decembri 1947, v oboch prípadoch v súvislosti s politikou Národného frontu a právom poukazoval na odlišnú situáciu v Juhoslávii, kde „*buržoázia bola vykynožená už počas národnooslobodzovacieho boja*“. 36 Nazdávam sa, že toto porovnávanie nebolo náhodné. Juhoslávia a Albánsko sa vyznačovali tým, že mali krátku cestu k nastoleniu komunistických režimov, že v podstate preskočili koalíčné štádium. Na Slovensku boli podmienky v mnohom odlišné, no pôvodná predstava povstaleckého vedenia KSS mala čosi spoločné s juhoslovanskou cestou. Kalkulovala totiž s krátkym trvaním skutočnej koalície s DS. Táto predstava sa však nerealizovala.

Pojem „národný front“ v komunistickej interpretácii bol značne flexibilný. Jeho obsahová náplň sa postupne zužovala až sa úplne vyprázdnila. Takzvaný obrozený Národný front po februári 1948 bol už iba fasádou na zastretie komunistickej diktatúry. Český historik T. Brod dospel k záveru, že „zo všetkých európskych krajín anti-hitlerovského bloku prešiel „*národný front len v Československu vzorovým vývojom od svojich začiatočných foriem v roku 1941 do svojho konečného vyústenia pučom 1948*“. 37

33 Podrobnejšie o činnosti Národného frontu a o politickej kríze na Slovensku v jeseni 1947 pozri: VARTÍKOVÁ, M.: Od Košíc po Február, s. 195 – 168; BARNOVSKÝ, M.: Na ceste k monopolu moci, s. 208 – 226; KAPLAN, K.: Pět kapitol o Únoru. Brno, Doplněk 1997, s. 220 – 242.

34 VARTÍKOVÁ, M. (ed.): Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén., s. 668 – 673.

35 Tamže, s. 677 – 680.

36 Tamže, s. 476 – 477, 679 – 680.

37 BROD, T.: Československo a Sovětský svaz v letech 1939 – 1945, s. 345.

Približne od jesene 1947 komunisti už nemali záujem o Národný front v tej podobe, ako existoval od roku 1945, a demokratickým stranám tiež nebol po chuti, lebo im zväzoval ruky, prekážal vo formovaní nekomunistickej opozície. Peter Zenkl sa v januári 1948 vyjadril v tom zmysle, že „*Národný front má oprávnenie jedine vtedy, ak je útvaram, ktorý šetrí zbytočné boje*“, preto by skoro mal prísť „*systém vlády a opozície, ktorý je v demokracii najvhodnejší*“. ³⁸ Rudolf Fraštacký, funkcionár DS, hovoril v tom istom čase o Národnom fronte ako „*telese, ktoré nie je dosť pohotové a pružné, aj keď sa zásadne uznáva jeho potreba*“. ³⁹ Napriek týmto výhradám si nekomunistické strany nekládli ako bezprostredný cieľ rozbiť či opustiť Národný front jednak s ohľadom na medzinárodné pomery, jednak preto, aby udržali komunistov na demokratickej ceste, nepustili ich „z kola von“ a nedali im zámienku na radikálne opatrenia. Zdá sa, že aj stanoviská DS to potvrdzujú. V piatom bode rezolúcie druhého zjazdu DS, ktorý sa konal 24. – 25. januára 1948, mesiac pred februárovým prevratom, nájdeme túto formuláciu: „*DS sa stavia za úprimnú a pokojnú spoluprácu v Národnom fronte, ktorý má byť vzorom demokratickej znášanlivosti bez akéhokoľvek jednostranného nátlaku*.“ ⁴⁰ Po vypuknutí vládnej krízy Predsedníctvo DS 21. februára 1948 vydalo nasledujúce vyhlásenie: „*Predsedníctvo DS konštatuje, že DS ostáva verná politike spolupráce v duchu NF a preto sa naďalej nezmenené cíti byť členom NF Čechov a Slovákov, ktorého úsilie bude všemožne podporovať. Následkom toho považuje za vedomé a hrubé skresľovanie skutočnosti tvrdenia, že DS vystúpila z NF, že vstúpila do nejakého nového politického bloku alebo že odišla do opozície*.“ ⁴¹

Hoci ľudovodemokratický systém viac vyhovoval komunistom ako demokratom, nemožno tvrdiť, že komunistický režim bol prirodzeným dôsledkom jeho vývoja, pretože obsahoval aj prvok rezistencie voči jeho premene na komunistický systém. Monopol moci Národného frontu uľahčoval nastolenie komunistického monopolu moci, ale ho nepredurčoval ani nebol podmienkou jeho vzniku. Diktatúra jednej strany, ako na to upozornil J. Vykoukal, nikde nevyplynula z nejakých evolučných dispozícií ľudovej demokracie, naopak všade, kde nastupovala, bola stredolavá asymetria rozbíjaná silou a pod sovietskym nátlakom. ⁴²

Michal Barnovský (†)

³⁸ FEIERABEND, L.: Soumrak československé demokracie. Díl II. Londýn 1988, s. 429.

³⁹ SNA, fond DS, kart. 50 (pôvodné usporiadanie fondu). Prejav R. Fraštackého: Politický program a organizácia DS.

⁴⁰ SNA, fond DS, kart. 78. Rezolúcia druhého zjazdu DS, politicko-programová časť.

⁴¹ SNA, fond DS (fond prevzatý z bývalého Archívu ÚML ÚV KSS), kart. 3. Predsedníctvo DS o politickej situácii.

⁴² VYKOUKAL, J. – LITERA, B. – TEJCHMAN, M.: Východ. Vznik vývoj a rozpad sovietského bloku 1944 – 1989, s. 250.

Slovensko v rokoch 1944 – 1948: zahraničnopolitické záujmy, predstavy, možnosti a realita*

Vojenská porážka nacistického Nemecka, cisárskeho Japonska a ich spojencov, ku ktorým až do konca vojny patril aj slovenský štát, bola súčasne porážkou ich ideológií, vízií nového usporiadania sveta či regiónu a jeho medzinárodných vzťahov, porážkou konkrétnych foriem a prejavov ich zahraničnej politiky. Do mocensko-politického a ideologického vákuu, ktoré mocnosti Osi v tejto sfére zanechali, vstúpili okamžite víťazné krajiny protihitlerovskej koalície s vlastnými – niekedy navzájom protichodnými – globálnymi a regionálnymi predstavami, zahraničnopolitickými záujmami a ich ideologickou motiváciou. Do tejto skupiny patrilo aj Československo, ktorého proces obnovy prebiehal už počas vojny.

V súvislosti s týmto zlomom vo svetových dejinách sa Slovensko ocitlo v značne anomálnom východiskovom postavení. Ako Slovenská republika patrilo *de facto* k porazeným štátom, ale *de iure* – ako súčasť obnovujúcej sa ČSR – získalo štatút spolupútaza. Táto anomália mala pritom svoju dohru nielen v ďalšom vnútropolitickom vývoji Československa. Z vonkajšieho medzinárodného pohľadu nemala na Slovensko takmer žiadny politický dopad. Dôvodom bolo, že od momentu, keď krajiny protihitlerovskej koalície postupne ešte v čase vojny uznali československú exilovú vládu, pokladali budúcnosť „slovenskej otázky“ za vnútornú záležitosť obnovujúcej sa ČSR. Výraznú zmenu však táto anomália vniesla do zahraničnopolitických úvah, záujmov a zámerov samotných Slovákov.

Zánik Slovenskej republiky ako samostatného štátu a satelita nacistického Nemecka v aprílových dňoch roku 1945 znamenal pre Slovákov *de iure* koniec možnosti realizovať samostatnú zahraničnú politiku. Zanikli jej inštitúcie založené roku 1939 – ministerstvo zahraničných vecí, slovenské zastupiteľské úrady v zahraničí a pod. Do emigrácie alebo z politického a spoločenského života odišli bývalé vládnuce elity a s nimi aj ideové koncepcie, ktorými slovenské záujmy voči zahraničiu definovali. Došlo k prerušeniu prvej historickej skúsenosti Slovákov samostatne vymedzovať a presadzovať osobitné slovenské záujmy voči zahraničiu a, samozrejme, niesť za túto činnosť aj plnú zodpovednosť. Príčinou tohto prerušenia bol okrem iného i charakter

* Štúdia je výstupom projektu Agentúry na podporu výskumu a vývoja (zmluva č. APVV-51-017105, projekt Slovensko v 20. storočí).

štátu, ktorý bol z hľadiska povojnového vývoja pre víťazné mocnosti protihitlerovskej koalície neakceptovateľný.¹

Súčasne však v deň víťazstva nad fašizmom v Európe Slovensko malo zahraničnú politiku, ktorú dobrovoľne zdieľalo – a čiastočne aj spoluvytváralo – s českými krajinami. Jej ideovou bázou boli základné demokratické princípy vyznávané protihitlerovskou koalíciou. Organizačne ju zabezpečovali a formulovali inštitúcie obnovujúcej sa ČSR – pred aprílom 1945 československá exilová vláda a čiastočne Slovenská národná rada, po apríli 1945 domáca československá vláda a jej ministerstvo zahraničných vecí. Slovenské politické elity a jednotlivci, ktorí sa na formulovaní tejto zahraničnej politiky podieľali, boli hodnotovo v protirečivom postavení od elít ľudáckeho slovenského štátu a svojím myslením sa pohybovali takmer výlučne v československom rámci.

Na rozdiel od predchádzajúcej línie diskontinuity, táto spoločná česká a slovenská zahraničná politika a jej mechanizmy boli v mnohom zo slovenského hľadiska kontinuitné s predvojnovou politikou. Zo slovenskej strany to znamenalo opätovné akceptovanie centralizovaného prijímania a realizovania zahraničnopolitických rozhodnutí a aktivít, pričom osobitné slovenské záujmy sa mali opäť presadzovať „nepriamo“, prostredníctvom politických strán a politických elít (osobností). Druhým charakteristickým znakom tejto kontinuity bolo, že slovenská politická reprezentácia všetkých smerov a odtieňov nadradovala zahraničnopolitickým aspektom otázky vnútropolitického vývoja, koncentrované do riešenia vzťahu Slovákov a Čechov.

Táto základná východisková charakteristika na konci druhej svetovej vojny určovala smerovanie slovenských zahraničnopolitických ambícií a predstáv nielen v najbližšom období po roku 1945, ale v zásadných črtách pretrvala aj za súhlasu slovenskej politickej reprezentácie až do roku 1989.

* * *

Prvý vládny program obnovenej Československej republiky, prijatý v apríli 1945 v Košiciach, bol aj v zahraničnopolitickej oblasti kompromisom troch centier československého odboja: londýnskej exilovej vlády (v jej českom a slovenskom zložení), moskovského vedenia KSČ (opäť aj za účasti Slovákov) a povstaleckej Slovenskej národnej rady. Zdanlivá prevaha slovenského prvku však nebola pri jeho tvorbe určujúcim elementom. A už vôbec nie v zahraničnopolitickej oblasti.

¹ Bližšie o zahraničnej politike Slovenskej republiky 1939 – 1945, jej súvislostiach a následkoch pozri okrem iných najmä KAMENEC, I.: Zahraničná politika počas obdobia slovenského štátu 1939 – 1945. In: Línie a osobnosti zahraničnopolitického myslenia na Slovensku v 19. a 20. storočí. Bratislava 1996, s. 83 – 91.

V československej exilovej vláde v Londýne v čase začiatku rokovaní o *Košickom vládnom programe* jednoznačne dominovala zahraničnopolitická orientácia prezidenta Edvarda Beneša: spojenectvo so Sovietskym zväzom potvrdené zmluvou z decembra 1943, ktoré mali vyvažovať dobré vzťahy so západnými demokraciami, predovšetkým s Veľkou Britániou a Francúzskom.² Avšak už obdobie medzi decembrom 1943 a aprílom 1945 ukázalo, že „vyváženosť“ tejto zahraničnopolitickej orientácie sa bude dať realizovať len s obtiažami a ozývali sa aj hlasy o jej nepriechodnosti.

Z vonkajších faktorov pri komplikovaní tejto orientácie pôsobili najmä dva. Po prvé to bol oslobodzovací postup Červenej armády do strednej a juhovýchodnej Európy sprevádzaný spresňovaním – ale už aj realizáciou – sovietskych vojensko-politických a strategických zámerov v tejto oblasti. Tento vývoj vysielal varovné signály o tom, že československo-sovietske spojenectvo ako vzťah rovnoprávných partnerov a s tým súvisiaca nezávislosť zahraničnej politiky obnoveného československého štátu – čo predstavovalo základné prvky zahraničnopolitickej konštrukcie prezidenta Edvarda Beneša – sú reálne ohrozené. Druhým faktorom boli politicko-diplomatické rokovania „veľkej trojky“, pre ktorú bol región strednej a juhovýchodnej Európy len jednou zo záujmových oblastí a rozhodnutia týkajúce sa tohto teritória podriaďovali celoeurópskemu či globálnemu pohľadu. Navyše, ku koncu vojny badateľné kontroverzie medzi ZSSR a západnými Spojencami a k tomu osobitné záujmy každej jednej z veľmocí protihitlerovskej koalície nielenže zneisťovali výhľady na ich povojnovú spoluprácu – čo pre Beneša opäť predstavovalo základný kameň jeho politiky v priestore medzi Východom a Západom – ale radikálne zužovali jej manévrovaciu možnosť už aj v závere vojny.

Princíp vyváženosti svojej zahraničnopolitickej orientácie pritom podmínovával aj sám Edvard Beneš. Takzvaný mníchovský syndróm, stále prítomný v jeho uvažovaní, v ňom utvrdzoval presvedčenie, že najlepšou vonkajšou ochranou republiky proti možnému nemeckému nebezpečenstvu v budúcnosti je spojenectvo so Sovietskym zväzom. Aj v súvislosti s vnútornou bezpečnosťou obnoveného štátu, ktorá z veľkej časti – podľa Beneša – spočívala vo vysídlení nemeckej a maďarskej menšiny, bola Moskva voči československým požiadavkám ústretivejšia ako v tom čase čoraz zdržanlivejšie západné veľmoci. Tretím omylom prezidenta Beneša – či skôr ilúziou, ktorej v čase vojny prepadli aj niektorí významní západní štátnici – bolo presvedčenie, že práve v dôsledku vojnových udalostí dôjde k liberalizácii totalitného režimu

² Z množstva staršej i novej literatúry k tejto problematike pozri okrem iných najmä ZEMAN, Z.: Edvard Beneš. Politický životopis. Praha 2000, s. 214 a n. Z edícií dokumentov celé obdobie doteraz najlepšie pokrývajú Dokumenty z historie československé zahraniční politiky 1939 – 1943. (Eds.) L. OTÁHALOVÁ – M. ČERVINKOVÁ. Díl I. a II. Praha 1966 a sčasti Československo na ceste k socialismu. Dokumenty o vzniku a vývoji lidové demokracie v Československu do února 1948. Díl I. Cesta ke květnu. Praha 1965.

ZSSR, čo sa prenieslo aj do demokratizácie jeho praktík na medzinárodnej scéne. Presadzovanie týchto názorov do praxe pripúťavalo obnovujúce sa Československo čoraz pevnejšie na obežnú dráhu Sovietskeho zväzu a sťažovalo podmienky na utváranie užších zväzkov so západnými Spojencami. Tento vývoj bol o to významnejší, že ešte skôr, ako sa táto zahraničnopolitická línia stala oficiálnou zahraničnou politikou povojnovej Československej republiky, bola zahraničnopolitickou koncepciou exilovej československej vlády, ktorú uznali všetky veľmoci a ďalšie štáty protihitlerovskej koalície.

Hlavným architektom – ideológom i realizátorom – tejto koncepcie bol, samozrejme, od začiatku Edvard Beneš. Na jej formulovaní a obhajobe, a to najmä po podpísaní zmluvy so Sovietmi, sa výrazne podieľali aj Hubert Ripka a Jan Masaryk, pričom posledne menovaný sa často – aj v politických súvislostiach – otvorene hlásil k svojmu slovenskému pôvodu. V československej exilovej vláde však boli aj ďalší Slováci³ a iní ju zastupovali na diplomatických postoch.⁴ Do akej miery sa tento „druhý sled“ podieľal na koncipovaní spomínanej politickej línie, či s ňou polemizoval, stotožnil sa

3 Vláda Jana Šrámka 21. 7. 1940 – 12. 11. 1942, slovenskí členovia: Ján Bečko (štátny tajomník, od 27.10.1941 minister), Jan Masaryk, Štefan Osuský (do 31.3.1942), Juraj Slávik, Rudolf Viest (štátny tajomník, od 27.10.1941 minister), Ján Lichner; vláda Jana Šrámka 12.11.1942 – 4. 4. 1945, slovenskí členovia: Ján Bečko, Ján Lichner, Jan Masaryk, Juraj Slávik, Rudolf Viest.

4 Napríklad Vladimír S. Hurban – vyslanec, od roku 1943 veľvyslanec v USA; Ján Papánek – konzul a vedúci Československej informačnej služby v USA; Ladislav Szathmáry @ chargé d'affaires (od októbra 1940) a vyslanec (od júla 1941) pri nórskkej vláde a ďalší, ktorých mená sa ešte pod lupou historikov ani neocitli.

5 Na komplexný výskum a zhodnotenie čaká vlastne celý slovenský podiel na činnosti londýnskej exilovej vlády od roku 1940 do jari 1945 – a to nielen zopár významných osobností, ich stanoviská k slovensko-českému vzťahu či zahraničnej orientácii. Další Slováci sa na činnosti československej exilovej reprezentácie podieľali ako členovia Štátnej rady. Dešifrovať všetky tieto i ďalšie osoby, ich stanoviská, podiel na bežnom fungovaní exilových orgánov, kontakty ale aj osobné charakteristiky a pod. pomôže zaplniť jedno takmer „bielo miesto“ v slovenskej historiografii. Dôležité je to okrem iného aj preto, aby sa vyvážil často klišéovitý pohľad na Slovensko v čase druhej svetovej vojny; aby sa ukázalo, že na strane Spojencov nebolo len Slovenské národné povstanie a fragmentovaný slovenský exil, ale že časť Slovákov od začiatku aktívne a programovo participovala na začleňovaní sa obnovujúcej sa ČSR do protihitlerovskej koalície a jej víťazného ťaženia.

6 Z najnovších prác pozri KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: Proti Benešovi! Česká a slovenská protibenešovská opozície v Londýně 1939 – 1945. Praha 2004.

7 Hodža od začiatku svojej exilovej kariéry presviedčal, že najlepším riešením problémov strednej a juhovýchodnej Európy je vytvorenie súštátia v tomto regióne. Podľa neho federácia ôsmich štátov, ktorá by vo svojom vnútri odstránila dedičné nacionálne napätia a dosiahla ekonomickú prosperitu, by mohla byť stabilizačným prvkom povojnovej Európy a osobitne aj hrádzou proti nemeckej rozpínavosti. (Celý projekt pod názvom Federation in Central Europe publikoval Milan Hodža roku 1942 v Londýne. Jeho prvou verziou na Slovensku bola práca HODŽA, M.: Federácia v strednej Európe a iné štúdie. Bratislava 1997.) Hodžove integračné predstavy sa v mnohom líšili od federačných plánov Edvarda Beneša, ale najväčší rozdiel bol v hodnotení Sovietskeho zväzu. Podľa Hodžu sa federácia mala ako rovnocenný partner opierať o západné demokracie a aktívnou úlohou ZSSR sa v tejto súvislosti nezaoberal. Beneš naopak prítomnosť Sovietov v povojnovej strednej Európe pokladal za nevyhnutnú a tomu podriaďoval všetky svoje zahraničnopolitické úvahy. (Bližšie pozri ZEMKO, Milan: Stredná Európa v politických koncepciách Milana Hodžu a Edvarda Beneša za druhej svetovej vojny. In: PEKŇÍK, M. a kol.: Milan Hodža – štátnik a politik. Bratislava 2002, s. 319-335, tu s. 327 a 330; LUKÁČ, P.: Stredoeurópska federácia v predstavách Milana Hodžu. Tamže, s. 337 – 343.) Hodžove, Benešove, ale i ďalšie predstavy o integrácii strednej a juhovýchodnej Európy dostali rozhodujúci úder definitívnym sovetským vetom na jeseň 1943 a integrácia tohto regiónu v podobe, akú predpokladali, sa nikdy nerealizovala.

s ňou, alebo sa jej len trpne podriaďoval, to všetko ešte čaká na hĺbkový archívny výskum.⁵

Viac svetla vniesol najnovší výskum do názorov odporcov Beneša, ktorí s ním nesúhlasili okrem iného aj v zahraničnopolitických otázkach.⁶ Ak odhliadneme od českej protibenešovskej opozície, odlišné názory na zahraničnopolitické smerovanie mali najmä dvaja poprední slovenskí exiloví politici.

Posledný predmníchovský premiér ČSR Milan Hodža sa svojimi predstavami od Benešovej koncepcie odlišoval najvýraznejšie.⁷ V prvom období medzi rokovaniami o československo-sovietskej zmluve a *Košickým vládnym programom* – to znamená v čase, keď sa dotvárala budúca zahraničnopolitická orientácia obnovujúcej sa ČSR – sústredil svoju kritiku najmä na jej prosovietsky aspekt. Ucelenú podobu dostali Hodžove myšlienky v memorande *Európa na križovatke ciest*, adresovanom v zime 1943 – 1944 Štátnemu departementu USA. Vyjadril v ňom obavy z toho, že víťazný Sovietsky zväz bude po vojne vojensky i svojím režimom expandovať do strednej a juhovýchodnej Európy, čo následne môže ohroziť celú Európu a časť Ázie.⁸ Zabrániť tejto hrozbe by sa dalo – podľa Hodžu – tým, že západní Spojenci nedopustia vytvorenie sfér vplyvu. To malo mať okrem iného dopad aj na strednú Európu: „*Sloboda stredoeurópskych národov medzi Ruskom a Nemeckom s vylúčením sfér vplyvu*“, uviedol, „*je predpokladom riešenia stáročných problémov tohto regiónu*“.⁹ V memorande, ale aj v ďalších vystúpeniach varoval Beneša, že práve československo-sovietska zmluva je jedným z krokov utvárania sovietskej sféry vplyvu, čo v budúcnosti môže viesť k ohrozeniu demokracie v obnovenej republike.

Z podobných pozícií ako Hodža vychádzal spočiatku aj bývalý vyslanec ČSR vo Francúzsku Štefan Osuský. Jeho predstavy o budúcom zahraničnopolitickom smerovaní obnovenej ČSR však neboli tak precizované ako u Hodžu: Osuský sa sústreďoval skôr na otázky slovensko-českého vzťahu, na obhajobu svojej predchádzajúcej politiky a celkovo na svoj až takmer do konca vojny gradujúci osobný spor s benešovským krídlom československého exilu. Aj on dlhý čas uvažoval o federácii v strednej a juhovýchodnej Európe (hodžovského typu, avšak orientovanej na Veľkú Britániu), nedôverčivo sa staval k zámerom ZSSR v tejto oblasti a odmietol československo-sovietsku zmluvu z decembra 1943.¹⁰ Doteraz známe dokumenty však naznačujú, že – na rozdiel od Hodžu – Osuského zahraničnopolitické úvahy boli v tom čase motivované skôr jeho spormi s Benešom (najmä v otázke budúceho vzťahu Čechov

⁸ HODŽA, M.: c. d., s. 297 – 298. Porovnaj aj ZEMKO, M.: c. d., s. 331 – 332; KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: c. d., s. 226 – 227.

⁹ HODŽA, M.: c. d., s. 305.

¹⁰ Pozri k tomu KUKLÍK, J. – NĚMEČEK, J.: c. d., s. 200 – 205; MICHÁLEK, S.: *Diplomat Štefan Osuský*. Bratislava 1999, s. 172 – 173.

a Slovákov), než potrebou osobitne premýšľať o povojnových medzinárodných vzťahoch a v ich rámci o pozícii obnovenej ČSR. Ďalší výskum možno viac osvetlí aj obrat v uvažovaní Osuského, keď v súvislosti so Slovenským národným povstaním zaujal pozitívny postoj k Sovietskemu zväzu a za povstaleckých Slovákov sľuboval Moskve pomoc pri budovaní priateľských vzťahov medzi ZSSR a západnými krajinami.¹¹

Ani tento obrat však Osuského nevyniesol späť do exilových mocenských štruktúr, kde sa formulovali základy budúcej zahraničnej politiky nového Československa. Podobne, ako to bolo kedysi v prípade (v tom čase už mŕtveho) Milana Hodžu, aj on ostal naďalej mimo centra diania a prípadný „slovenský“ korektív benešovskej zahraničnopolitickej orientácie tým stratil možnosť prejavíť sa. A keďže pri korekcii Benešovej koncepcie neuspeli ani jeho českí exiloví oponenti, na rokovania o *Košickom vládnom programe* prišla londýnska exilová vláda s jednoznačnou a kompaktnou zahraničnopolitickou líniou.

Pozícia exilovej vlády bola silná, ba až neotrasiteľná, aj z ďalšieho dôvodu: na zahraničnopolitickej línii sa vopred dohodla s ďalším centrom československého zahraničného odboja – s vedením komunistickej strany, ktoré cez vojnu sídlilo v Moskve. K prvým zásadným rozhovorom a dohode došlo už v decembri 1943, keď Edvard Beneš priletel do Moskvy podpísať československo-sovietsku zmluvu. Od tohto medzníka Zahraničné byro KSČ v ZSSR vedené Klementom Gottwaldom do Benešovej zahraničnopolitickej koncepcie nezasahovalo. A ak, tak len formulačne, aby sa potvrdil v tom čase J. V. Stalinom vytváraný obraz o mierovej a demokratickej zahraničnej politike Sovietskeho zväzu.¹² Tento takmer bezproblémový súhlas československých komunistov s politikou svojho „buržoázneho“ protivníka Beneša bol pritom prirodzený: jeho primárna zahraničnopolitická orientácia na ZSSR – to znamená na ideologické a politické centrum svetového komunistického hnutia – im konvenovala už z podstaty veci. Takisto ich oslovovala idea „slovanskej spolupráce“, ktorá mala v Benešovej koncepcii dôležité miesto. Čo však bolo ešte dôležitejšie, pevné spojenectvo s ČSR v strednej Európe pokladala Moskva za dôležitú ohnisko svojej európskej veľmocenskej stratégie;¹³ a KSČ sa pohybovala len v rámci danom sovietskou zahraničnopolitickou koncepciou.¹⁴

¹¹ MICHÁLEK, S.: c. d., s. 173.

¹² V tejto súvislosti pozri okrem iných najmä MARJINA, V. V.: Sovietski a československí komunisti na prahu mieru: vypracovanie spoločného politického algoritmu v rokoch 1944 – 1945. In: *Historický časopis* 46 (1998), s. 607 – 630, tu osobitne 626 – 627.

¹³ „Pre ZSSR je výhodné sa usilovať o vytvorenie silného Československa, ktoré [...] je schopné stať sa dôležitým nositeľom nášho vplyvu v strednej a juhovýchodnej Európe [...] Treba sa naň pozeráť ako na vysunutú hliadku nášho vplyvu v strednej a juhovýchodnej Európe.“ Zástupca ľudového komisára zahraničných vecí Ivan M. Majskij v správe Vjačeslavovi M. Molotovovi dňa 11. januára 1944. In: SSSR i germanskij vopros. 1941 – 1949 gg. Diel 1. SSSR i germanskij vopros 22. 6. 1941 g. – 8. 5. 1945 g. Moskva 1996, s. 342, 353.

¹⁴ MARJINA, V. V.: c. d., s. 628.

Ideologicko-politická podstata KSČ a sovietsky veľmocenský rámec ponechávali malý priestor na samostatnú diskusiu o budúcej zahraničnej politike obnovenej ČSR. Napriek tomu existovala a podieľali sa na nej aj slovenskí členovia Zahraničného byra KSČ. Zosumarizovať, akým čiastkovým problémom sa venovali a aké názory vyjadrovali, si však opäť vyžiada prehĺbenie archívneho výskumu. Je známe, že slovenských členov byra bolo veľmi málo a prevládala v ňom centralistická politika vedenia okolo Klementa Gottwalda. Osobitné slovenské názory na čiastkové otázky prichádzali skôr zo Slovenska, z prostredia slovenských komunistov. V poslednom roku vojny z nich ostala iba téza o prípadnom „sovietskom Slovensku“ (t. j. o jeho pripojení k ZSSR), ktorú však sovietski predstavitelia vzhľadom na svoje veľmocenské záujmy – ale aj Gottwaldovo vedenie Zahraničného byra KSČ vzhľadom na svoju jednoznačnú orientáciu na obnovenie ČSR – zamietli.¹⁵ V súvislosti s prípravou prvého vládneho programu obnovenej ČSR tak komunisti z Moskvy nemali dôvod predkladať vlastné – či dokonca „slovenské“ – návrhy na smerovanie budúcej zahraničnej politiky.

Tretím aktérom, ktorý vstupoval do formulovania vládneho programu, bola Slovenská národná rada (SNR). Už pri jej vzniku v decembri 1943 sa ukazovalo, že sústredenie sa na slovenský odboj, na vnútorné premeny Slovenska a na jeho postavenie v budúcej obnovenej ČSR zatlačali zahraničnopolitické otázky do pozadia. A nielen zatlačali, ale vzhľadom na vnútornú situáciu v slovenskom odboji aj modifikovali. V zakladajúcom programe SNR sa uvádzalo: *„Želáme si úzku spoluprácu so všetkými slovanskými štátmi a národmi, menovite so SSSR, v ktorom vidíme záštitu slobodného života a všestranného rozmachu malých národov vôbec a slovanských zvlášť. (...) Budúca ČSR má viesť svoju zahraničnú politiku v duchu týchto zásad, a preto sa má na poli zahraničnopolitickom opierať o SSSR.“*¹⁶ Vynechanie akejkoľvek zmienky o vzťahu k západným demokraciám malo asi viacero príčin, ktoré však musí potvrdiť, alebo vyvrátiť ďalší výskum tohto aspektu slovenskej odbojovej politiky. Pravdepodobne sa na spomínanej formulácii podpísala „zahľadenosť“ jej autorov do slovenských pomerov a nedostatok informácií o „veľkej“ medzinárodnej politike. S tým súvisí ďalšia príčina, ktorú po rokoch spomenul vo svojich pamätiach jeden zo signatárov *Vianočnej dohody* Jozef Lettrich: potreba kompromisu občianskej zložky SNR s radikálnejšími slovenskými komunistami (s ich tézou o prípadnom „sovietskom“ Slovensku).¹⁷

¹⁵ „Sovietizácia“ krajín strednej a juhovýchodnej Európy nebola – ako to dokazujú aj najnovšie výskumy – z hľadiska vtedajšej politickej a vojensko-politickej stratégie ZSSR na programe dňa. K „víťazstvu socializmu“ v týchto krajinách (čo stále ostávalo cieľom Sovietov) malo dôjsť postupne, pričom sa mala v podmienkach jednotlivých krajín uplatňovať kombinácia sovietskeho vplyvu a mocenských aktivít domácich komunistických strán.

¹⁶ Takzvaná Vianočná dohoda, pozri v PREČAN, V. (ed.): Slovenské národné povstanie. Dokumenty. Bratislava 1965, s. 125 – 126, s. 126.

¹⁷ BARNOVSKÝ, M.: Zahraničné dimenzie zápasu o demokraciu v rokoch 1945 – 1948. Slováci a zahraničnopolitická orientácia ČSR. In: Línia a osobnosti ..., s. 92 – 101, s. 94.

Kompromis, ktorý bol skôr víťazstvom komunistov dosiahnutým pod – v tom čase už zo sovietskej strany vlastne nereálnou – hrozbou pripojenia Slovenska k ZSSR, pretrval v SNR až do Povstania. Ani v ňom však národná rada – vďaka turbulentným vojenským a politickým udalostiam – zahraničnopolitickú orientáciu neprecizovala, či lepšie povedané, vôbec sa jej nevenovala. Ďalej sa však posunula Demokratická strana, ktorá sa v Povstaní sformovala z občianskych zložiek odboja. Na rozdiel od komunistov, ktorí zotrvali pri citovanej formulácii,¹⁸ demokrati začiatkom októbra 1944 konštatovali: „ČSR sa začlení do medzinárodnej spolupráce podľa zásad pozvojnového usporiadania sveta a podľa záujmov republiky. V tomto ohľade na prvom mieste bude spolupráca republiky so slovanskými národmi, najmä SSSR a so spojeneckými a spriatelennými štátmi.“¹⁹

Slovenská národná rada uznesením z 29. septembra 1944 súhlasila, aby exilová londýnska vláda riešila „všetky otázky týkajúce sa zastupovania štátu voči Spojencom a ostatnému zahraničiu“,²⁰ čím vlastne *de facto* akceptovala aj Benešovu zahraničnopolitickú koncepciu vrátane spolupráce obnovujúcej sa ČSR so západnými demokraciami. Je preto na počudovanie – zároveň však aj čiastočne vysvetliteľné silným vplyvom komunistov v národnej rade – že sa ešte vo februári 1945 v manifeste SNR a začiatkom marca v smernici pre delegáciu SNR na rokovania s českou stranou v Moskve objavuje len prosovietska a proslovanská orientácia.²¹

V každom prípade na rokovaníach o *Košickom vládnom programe* SNR tento zúžený pohľad na budúcu československú zahraničnú politiku nepresadzovala. A keďže ani moskovskí komunisti svoj pozitívny postoj k Benešovej koncepcii nezmenili, základné tézy zahraničnej politiky obnoveného československého štátu, založené na predstavách prezidenta Edvarda Beneša, sa do prvého vládneho programu dostali bez väčšej diskusie.

V Košiciach došlo aj k prvému deleniu kompetencií. Problematika zahraničnej politiky pritom jednoznačne – a bez sporných pripomienok zo slovenskej strany – pripadla ústrednej vláde v Prahe. Slovákom v nej – podobne ako vo všetkých inštitúciách celoštátneho významu – malo byť „zabezpečené primerané zastúpenie čo do počtu, ako aj čo do významu“. ²² Slovenské orgány – Slovenská národná rada a Zbor povereníkov – tak stratili možnosť priamo sa podieľať na formulovaní zahraničnej politiky. Spočiatku však existovali aj výnimky: SNR mohla podľa prvej pražskej dohody

¹⁸ Obsahom podobná formulácia sa nachádza okrem iného aj v rezolúcii zo zlučovacieho zjazdu KSS a sociálnej demokracie 17. septembra 1944 v Banskej Bystrici. In: PREČAN, V.: c. d., s. 521 – 522.

¹⁹ Programové zásady Demokratickej strany. In: tamže, s. 620 – 626, s. 623.

²⁰ Zápisnica z tajného zasadnutia SNR o vzájomnom vzťahu domáceho a zahraničného odboja. In: tamže, s. 600.

²¹ Dokumenty slovenskej národnej štátnosti a identity. II. Bratislava 1998, s. 397 – 398, 403 – 406.

²² Košický vládný program, 5. apríla 1945. In: tamže, s. 408.

dočasne aspoň teoreticky do tejto oblasti zasahovať²³ a SNR sa aj skutočne vyjadrovala ku kauze eminentného slovenského záujmu – k československo-maďarským vzťahom. Druhá a tretia pražská dohoda,²⁴ ktoré postupne okliešťovali právomoci slovenských orgánov sa už oblasti zahraničnej politiky vôbec nedotýkali. Podobne tomu bolo aj pri príprave novej ústavy ČSR, kde state o zahraničnopolitických kompetenciách boli jednou z mála otázok, ktoré pri riešení vzťahu Čechov a Slovákov nevyvolávali žiadne problémy.²⁵

Problematické bolo skôr riešenie personálnych otázok v ústredných zahraničnopolitických inštitúciách: Slovensko získalo post štátneho tajomníka na ministerstve zahraničných vecí, ktorým sa stal ľavicový intelektuál a člen KSČ Vladimír Clementis; okrem toho Slovákmí boli aj Ján Lichner, štátny tajomník ministerstva zahraničného obchodu a Mikuláš Ferienčík, štátny tajomník ministerstva obrany. Aj na vysoké diplomatické posty v zahraničí sa dostali viacerí slovenskí diplomati.²⁶ Obsadenie ďalších úradníckych miest v centrálnych inštitúciách Slovákmí bolo však už slabšie. Podpísala sa pod tým nielen česká dominancia, ale aj skutočnosť, že Slovensko v tom čase jednoducho dostatočný počet ľudí s praxou v oblasti zahraničnej politiky nemalo; a to aj kvôli čistkám prebiehajúcim medzi exponentmi a súpútnikmi bývalého ľudáckeho režimu.

Z uvedeného vyplýva, že slovenské možnosti formulovať a presadzovať vlastné zahraničnopolitické predstavy a záujmy boli – podobne ako v poslednej fáze vojny – aj v čase riadenej demokracie (tzv. ľudová demokracia v rokoch 1945 – 1948) relatívne obmedzené. Predovšetkým najvyššie slovenské orgány sa v tejto politickej oblasti hlbšie neangažovali. Obmedzený bol aj vplyv slovenských elít, schopných rozmyšľať v širších medzinárodnopolitických súvislostiach: časť z nich, ktorá bola v diplomatických službách, bola dlhodobo vzdialená z domácej pôdy, kde sa zahraničná politika tvorila; ďalšia časť bola mŕtvá (Milan Hodža, Ladislav Szathmáry²⁷) alebo v emigrácii (Štefan Osuský, ale aj napríklad bývalý minister zahraničia Slovenskej republiky Ferdinand Ďurčanský či jej veľvyslanec vo Vatikáne Karol Sidor). Z tých, čo ostali v republike, bol najvyšším postaveným funkcionárom Vladimír Clementis, ktorý však čoraz viac presa-

23 „Až do ustanovenia provizórneho československého národného zboru (...) zákonodarnú moc v spoločných veciach vykonáva na návrh československej vlády a po dohode so Slovenskou národnou radou prezident republiky dekrétmi. Za spoločné veci považujú sa (...) 5. politický a hospodársky styk so zahraničím.“ Dohoda československej vlády a Predsedníctva SNR o postavení a právomoci slovenských národných orgánov, Praha 2. júna 1945. In: tamže, s. 278 – 279.

24 Druhá pražská dohoda bola podpísaná 11. apríla 1946, tretia 27. júna 1946.

25 Ústavodarné národné zhromaždenie zvolené v májových voľbách roku 1946 malo hlavnú úlohu prijať novú ústavu ČSR. Intenzívne rokovania o nej sa začali na jeseň 1946, ale ústava bola prijatá až po komunistickom prevrate v máji 1948.

26 Vladimír Hurban, Jan Papánek, Juraj Slávik, Ivan Krno, Miloš Ruppeldt.

27 L. Szathmáry zomrel 4. 12. 1946.

dzoval stránicke záujmy pražského vedenia KSČ a nie záujmy Slovenska. Najväčšia zodpovednosť za formulovanie a realizáciu slovenských zahraničnopolitických predstáv preto spočívala na slovenských politických stranách.

Demokratická strana, ktorá sa zbavila strachu z pripojenia Slovenska k ZSSR, naplno podporila vládnu líniu a svoj program popri stále platnej prosovetskej a proslovanskej orientácii doplnila o pozitívny postoj k západným demokraciám: „*Kresťanská kultúra bola a zostáva základom celého nášho národného upovedomenia a vývinu*“, píše sa v jej programových zásadách z júla 1945, „*preto chceme sledovať v zahraničnej politike smer svetový a spolupracovať nielen so Sovietskym zväzom, ale aj so západnými demokratickými veľmocami.*“²⁸ Okrem toho v jej programe nachádzame aj bližší záujem o strednú Európu: nie je to síce hodžovská idea federácie, ale jasné vyjadrenie o potrebe spolupráce so susednými krajinami – Poľskom, Maďarskom a Rakúskom. Zdôrazňovanie všetkých troch zložiek zahraničnopolitickej orientácie – prosovetskej, proslovanskej a prozápadnej – mala Demokratická strana spoločné s českými nekomunistickými stranami: to vytváralo jednu z dôležitých platforiem, na ktorej tieto politické subjekty mohli v ďalšom období spolupracovať. Že sa tak nestalo, nespôsobili rozpory v ich zahraničnopolitických predstavách, ale kontroverzie vnútropolitického vývoja.

Komunistická strana Slovenska naproti tomu pokračovala vo svojom taktizovaní – čo bola spoločná línia s KSČ. Samozrejme, prijala bez výhrad *Košický vládný program* vrátane jeho širokej zahraničnopolitickej línie. Zdôrazňovala a vyzdvihovala z nej však len jednu časť. „*Vítazstvo slovenského ľudu je definitívne aj preto, lebo náš spoločný štát s bratským národom českým sa opiera o mocný ZSSR, s ktorým sme spojení úzkymi zväzkami spojenectva, priateľstva a vzájomnej spolupráce, ako je to stanovené v československo-sovietskej zmluve*“, uviedol bez spomenutia západných mocností napríklad na žilinskej konferencii KSS v auguste 1945 hlavný rečník Viliam Široký.²⁹ Marginalizácia alebo len deklaratívna akceptácia spolupráce so západnými demokraciami (doplnená poukazovaním na čiastkové negatíva v ich vzťahu k ČSR) a glorifikácia spojenectva so ZSSR trvali takmer až do polovice roku 1947. Potom sa postupne tento aspekt zahraničnej politiky stal pre českých i slovenských komunistov (a nielen pre nich) jednou zo súčastí boja o moc v republike.

Ostatné dve politické strany na Slovensku, ktoré vznikli roku 1946 tesne pred májovými parlamentnými voľbami – Strana práce a Strana slobody – mali malý dopad

²⁸ Programové zásady Democratickej strany, prijaté na prvom zjazde DS v Turčianskom Sv. Martine 7. – 8. júla 1945. Citované z BARNOVSKÝ, M.: c. d., s. 94.

²⁹ Referát Viliama Širokého o povojnovej hospodárskej a politickej situácii a úlohách KSS, Žilina 11. augusta 1945. In: Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948. Bratislava 1971, s. 179.

na vnútornú politiku (volebné výsledky: 3,11 % a 3,71 %) a ich vôľa a možnosti ovplyvňovať zahraničnú politiku boli úplne marginálne. Obidve sa vo svojich programových výzvach prihlásili k zahraničnopolitickej línii *Košického vládného programu* a pri jej interpretácii inklinovali skôr k jej širokému záberu ako k zúženej koncepcii komunistov. Na Slovensku teda existovali v období riadenej demokracie len dve relevantné strany, ktoré sa mohli podieľať na formulovaní a realizácii spoločnej československej zahraničnej politiky, a to prostredníctvom svojich poslancov spočiatku v dočasnom a neskôr ústavodarnom Národnom zhromaždení a cez svojich zástupcov v ústrednej vláde v Prahe. Osobitná a jednotná „slovenská“ línia pri presadzovaní zahraničnopolitických požiadaviek však neexistovala. Spoločný front slovenských demokratov a komunistov, vytvorený pôvodne okrem odboja aj na presadzovanie rovnoprávneho postavenia Slovenska v obnovenej republike, sa v lete 1945 začal rozpadáť. Slovenskí komunisti prešli na pozície centralistického vedenia KSČ a ich hlavnou prioritou sa stal boj o moc v republike, ktorá pre nich v strategickej perspektíve predstavovala aj úzke pripútanie štátu k Sovietskemu zväzu. Demokratická strana sa úzkostlivo pridržiavala línie reprezentovanej prezidentom Benešom a ministrom zahraničných vecí Janom Masarykom. Po víťazných voľbách (na Slovensku získala 62 %) sa však v rámci vnútropolitického vývoja dostávala postupne do izolácie, a to nielen zásluhou slovenských (a českých) komunistov, ale aj vďaka postoju českých nekomunistických strán. Hoci sa slovenský element – reprezentovaný DS a KSS – nachádzal na oboch stranách politického spektra, v konkrétnych zahraničnopolitických otázkach medzi nimi spočiatku (približne do polovice roku 1947) neexistovali zásadné kontroverzie: ani vo vzájomných vzťahoch, ani voči pražskému centru. Konkrétne kroky československej zahraničnej politiky akceptovali slovenské strany z viacerých dôvodov. Po prvé, vyjadrovali aj ich predstavy, formulované často ešte v období vojny, a preto ich bezvýhradne podporili, či skôr spoluprijali. Po druhé, v tých otázkach, na ktoré nemali vlastný vyhranený názor (alebo osobitný záujem), sa stotožnili s ich česko(-slovenskou) formuláciou. A po tretie, akceptovanie novej československej zahraničnej politiky bolo sčasti aj kritickým vyrovnávaním sa s etapou „samostatných“ slovenských zahraničnopolitických aktivít z predchádzajúceho obdobia.

Do prvej skupiny patrilo napríklad odovzdanie Podkarpatskej Rusi Sovietskemu zväzu, čo požadovala začiatkom roku 1945 aj Slovenská národná rada.³⁰ Príznačné pre postoj slovenských (ale aj českých) politických strán bola ratifikácia zmluvy medzi ČSR a ZSSR o pripojení tohto územia k Sovietskemu zväzu dočasným

³⁰ Depeša SNR prezidentovi Edvardovi Benešovi z 24. januára 1945. In: Cesta ke květnu, s. 472.

Národným zhromaždením, kde k tejto zmluve nebola ani v zahraničnom výbore, ani v pléne žiadna diskusia.³¹

Omnoho väčší záujem prejavili obe slovenské strany o riešenie medzištátneho česko-slovensko-maďarského vzťahu, ktorý sa v tomto období koncentroval na dohodu o výmene obyvateľstva a na prípravu mierovej zmluvy z Maďarskom.³² Obidva problémy sa totiž bezprostredne týkali Slovenska – jeho ďalšieho vnútorného vývoja a hraníc – a predstavovali aj vyrovnávanie sa s nedávnou minulosťou. Tu Slováci a ich politické strany jednoznačne manifestovali, že patria do tábora víťazov vojny. Pôvodné predstavy o značne diferencovanom povojnovom prístupe k príslušníkom maďarskej³³ (a nemeckej) menšiny nahradili DS a KSS v duchu *Košického vládného programu* princípom kolektívnej viny. Obe strany požadovali odsun čo najväčšieho počtu príslušníkov maďarskej menšiny a v optimálnom prípade by im vyhovoval transfer Maďarov podľa vzoru zaobchádzania s československými Nemcami.³⁴ Keď však parížska mierová konferencia urobila začiatkom roku 1947 koniec (česko-)slovenským nádejam na odsun všetkých Maďarov z ČSR, obe slovenské strany sa bez väčších problémov z daným stavom – to znamená „len“ s výmenou obyvateľstva – zmierili.

„Maďarská otázka“ predstavovala v rokoch 1945 – 1948 najvýraznejší prejav angažovanosti slovenského politického spektra v zahraničnopolitických vzťahoch. Samozrejme, slovenské politické elity sledovali aj ďalšie konkrétne medzinárodné udalosti a vo všeobecnosti k nim zaujímali stanoviská. Aktivitu – a zodpovednosť za ňu – však prenechávali (podľa dohody) Prahe. Týkalo sa to aj jednej z kľúčových udalostí ďalšieho vývoja ČSR a celej východnej Európy – Marshallovoho plánu. Pri diskusii o jeho prijatí aj slovenské politické strany vyzdvihovali jeho ekonomický prínos pre povojnovú rekonštrukciu republiky a mierové medzinárodné vzťahy.³⁵ Keď

31 Zmluva bola podpísaná v Moskve 29. júna 1945 a československý parlament ju ratifikoval 22. novembra 1945. 10. schôdza dočasného NZ RČS, 22. novembra 1945. In: Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentná knihovna. .

32 Pre prípravu mierovej zmluvy s Maďarskom vznikla na pôde SNR špeciálna komisia, ktorá pripravovala podkladové materiály pre ministerstvo zahraničných vecí. Bližšie pozri ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Podoby česko-slovensko-maďarského vzťahu 1938 – 1949. Bratislava 1992, s. 75 – 104, tu s. 88.

33 „Exponenti maďarizácie a feudálne-fašistického režimu, ktorých na obsadené územia Slovenska po roku 1938 poslala peštianska vláda, musia odísť, skadiaľ prišli. Postavenie tunajších maďarských občanov bude závisieť na tom, ako si určia svoj pomer k slovenskému národu, k novému Československu a k ich demokratickej a slovanskej orientácii.“ Manifest SNR, Košice 4. februára 1945. In: Dokumenty slovenskej národnej štátnosti, s. 397 – 398, tu s. 397.

34 Pozri napr. diskusiu v dočasnom Národnom zhromaždení k expozé ministra zahraničných vecí Jana Masaryka. Tridsiata deväť schôdza DNZ RČS, 8. marca 1946. In: Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentná knihovna, ; diskusia v ústavodarnom NZ k mierovým zmluvám s Talianskom, Fínskom, Bulharskom, Rumunskom a Maďarskom. 73. a 74. schôdza ÚNZ RČS, 30. septembra a 1. októbra 1947. In: tamže, .

35 Pozri PETRUF, P.: Marshallovo plánu. Bratislava 1993, s. 131 – 133. Československá vláda 24. júna 1947 ustanovila osobitnú komisiu, ktorá mala prípravu plánu sledovať a pripravovať k nemu podklady. Za slovenskú stranu v nej bol minister dopravy S. Pictor (DS) a námestník ministra zahraničia V. Clementis (KSS). In: PROKŠ, P.: Československo a Západ 1945-1948. Praha 2001, s.185 a n.

však Moskva svojim satelitom Marshallov plán vetovala,³⁶ stanoviská k nemu sa rozdelili. Slovenskí komunisti – v súlade s KSČ – okamžite prevzali rétoriku Moskvy, že v prípade plánu ide o pokus USA rozdeliť Európu, obnoviť nemecký imperializmus a pod. Ich verbálne útoky proti Spojeným štátom americkým a vôbec Západu ešte zintenzívnili po založení Informbyra v septembri 1947.³⁷ Do akej miery diskutovali o vzniknutej situácii a jej možných dôsledkoch v Demokratickej strane, to si vyžaduje ešte dôkladný výskum. Je opodstatnené predpokladať, že reakciou bolo prinajmenšom sklamanie. Na druhej strane, slovenskí demokrati nemali v tom čase príliš veľa síl zaujímať sa o zahraničnopolitické otázky. Ich osamotený zápas s komunistami nadobúdala totiž čoraz väčšie rozmery a na jeseň 1947 vyústil do rozsiahlej politickej krízy, z ktorej DS vyšla výrazne oslabená.

Jesenná kríza na Slovensku, ktorá, ako sa neskôr ukázalo, bola predohrou februárového komunistického prevratu, vzbudila v zahraničí pozornosť a – napriek tomu, že sa týkala vnútorného vývoja republiky – mala čiastočne aj svoj medzinárodný rozmer. Je však paradoxné, že o zmedzinárodnenie svojho zápasu o moc v republike s komunistami sa nepokúsili československí demokrati. Nekomunistické strany sa naďalej zmietať v rozpore medzi aj pre nich nedotknuteľnou zahraničnopolitickou orientáciou na ZSSR a nevyhnutnosťou úporne čeliť domácej komunistickej strane tvrdo sa derúcej k moci. A to aj napriek tomu, že i keď sa v tom čase nedostali k informáciám o tajnom zasahovaní Moskvy do československého vnútorného vývoja prostredníctvom komunistov, dôkazy o závislosti československej zahraničnej politiky od veľmocenských záujmov ZSSR boli už viac ako očividné.³⁸

To bola dilema aj Demokratickej strany na Slovensku. Svedčí o tom okrem iného príprava jej nového programu, s ktorou sa začalo po májových voľbách roku 1946: časť venovaná zahraničnej politike s jej troma prioritami (prosovietskou, proslovenskou a prozápadnou) sa oproti programovým zásadám z júla 1945 vôbec nezmenila.³⁹ Slovenskí demokrati – na rozdiel od českých – sa navyše svoju prozápadnú politiku nepokúšali posilniť nadviazaním partnerských kontaktov s ekvivalentnými stranami v západnom zahraničí. Samozrejme, nebola to len vina zahľadenosti slovenských

³⁶ V prípade ČSR sa tak stalo počas návštevy ministerského predsedu K. Gottwalda v Moskve 9. – 14. júla 1947.

³⁷ Napríklad V. Široký na zasadnutí ÚV KSS 4. decembra 1947 uviedol, že Marshallov plán „pod kepienkou pomoci európskym štátom skrýva úsilie amerického imperializmu obroditiť základy nemeckého imperializmu a s jeho pomocou zbaviť európske národy zvrchovanosti a nezávislosti“. In: Komunistická strana Slovenska. Dokumenty z konferencií a plén 1944 – 1948. (Ed.) M. VARTÍKOVÁ. Bratislava 1971, s. 618.

³⁸ Pod tlakom Moskvy a proti záujmom ČSR bola od republiky odtrhnutá Podkarpatská Rus, roku 1946 musela Praha zastaviť československo-poľský spor o nemecké územie a uvoľniť tak cestu bilaterálnej spojeneckej zmluve, pod sovietsky nátlak sa dostala československá delegácia aj pri rokovaniach o parížskych micrových zmluvách a vrchol zasahovania Moskvy do suverénneho rozhodovania nezávislého štátu bolo vetovanie československej účasti na Marshallovom pláne.

³⁹ Pozri v ŠUTAJ, Š.: Občianske politické strany na Slovensku v rokoch 1944 – 1948. Bratislava, 1999, s. 198.

demokratov do domácich pomerov a ich určitá pasivita. Významný podiel na tejto medzinárodnej izolovanosti mali samotné západné štáty a ich politické strany, ktoré slovenské politické elity nepokladali za dostatočne silných a zaujímavých partnerov. Napríklad konzuláty západných veľmocí USA, Veľkej Británie a Francúzska, ktoré boli po vojne otvorené v Bratislave, síce s predstaviteľmi slovenskej politiky komunikovali, no ich záujem sa sústreďoval najmä na zbieranie informácií o vnútornom vývoji. Situácia sa z ich strany začala meniť práve v súvislosti so slovenskou krízou. Napríklad Briti sa aj v jej dôsledku rozhodli modifikovať svoju politiku voči Československu a okrem iného morálne a verbálne podporiť zápas nekomunistických strán s komunistami. Britský konzul John A. Grant v Bratislave a veľvyslanec Philip Nichols v Prahe vyvinuli tlak na londýnske ministerstvo zahraničných vecí, aby do tejto podpory zahrnulo aj dovtedy opomínanú Demokratickú stranu.⁴⁰ Kým však ku zmene tejto politiky došlo, komunisti uskutočnili vo februári 1948 prevrat, po ktorom sa akákoľvek možnosť Západu zasiahnuť v Československu v prospech demokratických síl stala bezpredmetnou. Navyše, zo zorného poľa medzinárodnej politiky sa vytratilo aj Slovensko. Ako v máji 1948 predpovedal britský konzul Grant, „*asimilovanie slovenskej otázky do záležitostí republiky je len otázkou času*“.⁴¹ Grant tým síce myslel špecifiká vnútorného slovenského vývoja, avšak o to viac to platilo pre samostatné a slobodné slovenské zahraničnopolitické myslenie.

Edita Ivaničková

⁴⁰ IVANIČKOVÁ, E.: Slovensko-český vzťah v mocenskom zápase v ČSR 1945 – 1948 z pohľadu britskej diplomacie. In: *Soudobé dějiny*, Praha, V (1998), č. 2 – 3, 275 – 280, s. 278 – 279.

⁴¹ Tamže, s. 280.

„Lietadlo slobody“ – diplomatický incident medzi USA a ČSR roku 1953*

Dňa 23. marca 1953 o 19.26 hod. vyštartovalo z pražského letiska Ruzyne lietadlo typu DC-3 Dakota s označením OK-WDZ. Išlo o pravidelnú večernú linku do Brna a Ostravy, ktorá okrem cestujúcich prevážala matrice *Rudého Práva* na vytlačenie novin pre nasledujúci deň. Počas letu sa lietadla zmocnili traja pasažieri, ktorí sa chceli spolu s jedným pilotom dostať do Anglicka. Pri prelete americkej zóny západného Nemecka dostali od amerických okupačných úradov pokyn, aby pristáli na letisku vo Frankfurte nad Mohanom.

Prvé neoficiálne správy o tejto udalosti boli strohé. Západné oznamovacie prostriedky, spravodajské agentúry, tlač i rozhlas hovorili o „lietadle slobody“. Podľa propagandy komunistického Československa išlo o únos lietadla a teroristický čin. Tak, či onak, táto udalosť vyvolala medzi Československom a USA diplomatický incident, ktorý sa napokon vyriešil konštruktívnym prispením oboch strán. Takýto postup bol dosť prekvapivý, nakoľko v tomto období boli vzájomné bilaterálne vzťahy oboch krajín na bode mrazu. Prípud „lietadla slobody“ tak predstavuje výnimku, ktorá bola asi jediným príkladom vzájomných ústretových krokov USA a Československa. Kým americká a západná propaganda v súvislosti s touto udalosťou zdôrazňovala odvahu únoscov utiecť z okov komunistického režimu, americká diplomacia zvolila realistický a ústretový postoj a nepochybne prispela k urovnaniu tohto incidentu.

* * *

Po februári 1948 a následných zmenách v československom vnútornom vývoji sa československo-americké vzťahy čoraz viac komplikovali. Rokovania zástupcov oboch štátov, týkajúce sa obchodnej dohody a vyriešenia kompenzácie za znárodnený a skonfiškovaný americký majetok, sa skončili neúspechom. Išlo pritom o nemalú sumu – 149 mil. USD, ktorú americká strana v priebehu rokovaní podstatne znížila. Postupné zmrazovanie vzájomných obchodných stykov a tvrdá americká reštriktívna politika vrcholili roku 1951, keď sa po zrušení doložky najvyšších výhod Československu Spojenými štátmi americkými hospodárska spolupráca oboch štátov minimalizovala.

* Štúdia vznikla v rámci projektu CE.SAV: CEVKOMSD a súčasne je výstupom projektu Agentúry na podporu výskumu a vývoja (zmluva č. APVV-51-017105, projekt Slovensko v 20. storočí).

Adekvátna a efektívna kompenzácia, resp. finančné vysporiadanie medzi americkou a československou stranou za znárodnený majetok po druhej svetovej vojne sa pre rôzne príčiny do leta 1947 nevyriešili. Uvedený status negatívne ovplyvňoval vzájomné vzťahy, pričom odlišné stanoviská a ciele oboch štátov dávali tušiť ďalšie ťažko prekonateľné prekážky.

Jedným z pokusov o usporiadanie hospodárskych stykov medzi USA a ČSR po pražskom odmietnutí Marshallovho plánu bol americký návrh na uzavretie dohody o priateľstve, obchode a plavbe. Zmluvným základom hospodárskych a obchodných stykov medzi oboma štátmi do roku 1948 bola Deklarácia o obchodnej politike, ktorá zaručovala Československu poskytovanie doložky najvyšších výhod (MFN – *Most Favoured Nation*). Zároveň malo Československo zaistené v obchode s USA najvyššie výhody z dôvodu spoločnej účasti ČSR a USA vo Všeobecnej dohode o clách a obchode (GATT – *General Agreement on Tariffs and Trade*), ku ktorej Československo pristúpilo pri jej založení v októbri 1947 v Ženeve. Táto dohoda predstavovala komplex tridsiatich ôsmich čiastkových zmlúv, ktoré medzi zmluvnými stranami upravovali výšku ciel, stanovovali predpisy o vydávaní vývozných povolení a o iných otázkach medzinárodného obchodu. Hlavnou zásadou GATT-u bolo, že každý člen mal rokovať s ostatnými členmi na základe najvyšších výhod, pričom sa odporúčalo odstrániť všetky obmedzenia dovozu.¹

Návrh československo-americkej priateľskej, obchodnej a plavebnej dohody vypracovala vláda USA už v júni 1947. V septembri 1947 ho predložilo americké veľvyslanectvo v Prahe československému ministerstvu zahraničných vecí. Po prevrate vo februári 1948 však Spojené štáty o obchodnej a plavebnej dohode odmietli s československou stranou ďalej rokovať.

Roku 1948 vzájomné obchodné styky Československa a USA dosahovali ešte stabilnú úroveň, ktorá pretrvávala silou zotrvačnosti, hoci už v treťom štvrtroku dochádzalo k podstatnej obchodnej redukcii v dôsledku nových okolností. Táto skutočnosť sa týkala hlavne amerického vývozu.²

Ďalším tvrdým krokom americkej administratívy voči komunistickému Československu v sledovanom období (aj voči ostatným štátom sovietskeho bloku) bolo prijatie Zákona o kontrole vývozu (*Export Control Act*) vo februári 1949. Na jeho báze bol zriadený Poradný zbor pre vývoznú politiku (*Advisory Committee for Export Policy*). Ten v spolupráci s ministerstvom obchodu (*Department of Commerce*) vypracúval

¹ Archív Ministerstva zahraničných vecí (AMZV) ČR, f. Generálny sekretariát-kabinet (GS-K), 1945 – 1954, č. kart. 5, bez sign., alebo OLŠOVSKÝ, R.: Vývojové tendence v ekonomice vyspělých kapitalistických zemí 1945 – 1970. Praha 1977, s. 62; ďalej GALSKÝ, D.: Světové události 1945/61. Praha 1963, s. 19.

² Národní archiv (NA) ČR, Praha, f. 100/24, č. kart. 102, a. j. 1156.

štvrtročne zoznamy kontrolovaných tovarov v dvoch kategóriách. Išlo o nedostatkový tovar a tovar podliehajúci bezpečnostnej kontrole, v oboch prípadoch pre vývoz do Československa (a ostatných štátov sovietskeho bloku) zakázaný. Zahŕňal takmer 90 % druhov tovarov vo svetovom obchode.³ Týmto opatrením USA podstatne redukovali svoje hospodárske styky s ČSR.

Vrchol ľadovca zostreňných hospodárskych a politických vzťahov Československa a Spojených štátov v pofebruárovom období predstavovalo zrušenie doložky najvyšších výhod. Samotnú doložku si oba štáty priznávali v deklarácii o obchodnej politike z roku 1946, ktorú USA na základe vyhlásenia prezidenta Harryho Trumana 1. augusta 1951 vyhlásili za neplatnú. Na zdôvodnenie svojho postupu uviedla vláda USA argumenty prevažne politického charakteru. Okrem iného oznámila, že československo-americké hospodárske vzťahy prestali byť vzájomne výhodné, pretože to znemožnila ČSR svojimi opatreniami. Znárrodnila majetok amerických občanov a firiem, neposkytla Spojeným štátom informácie o svojom hospodárskom vývoji a o hospodárskych zahraničných vzťahoch, obmedzila stav amerického veľvyslanectva v Prahe, otvorene zastávala hospodárske záujmy sovietskeho bloku a pod.⁴

Na začiatku 50. rokov sa medzištátne vzťahy medzi Československom a Spojenými štátmi premietali v dôsledku diametrálne odlišných politických, ideologických a ekonomických princípov v nepodstatných okrajových záležitostiach. Vznikla nenormálna, nedôstojná a ponižujúca situácia, ktorá jasne ukazovala, kam tento vzťah pod tlakom vonkajších okolností dospel. Bolo by iluzórne predpokladať, že sa mohli v akejkoľvek rozvinutej forme rozvíjať aspoň hospodárske styky, pričom je ťažko definovať, čo bola na jednej či druhej strane akcia, prípadne reakcia. S istotou možno konštatovať iba fakt, že šanca urovnať otvorené otázky jednoducho nebola. Československo po pražskom komunistickom prevrate stálo na inom brehu rieky než USA.

Ďalšie komplikácie vo vzájomných vzťahoch oboch štátov spôsobil na jar 1951 prípad dopisovateľa *Associated Press* Williama Oatisa, ktorého zatkli československé úrady. Williama N. Oatisa ŠtB najprv sledovala a 23. apríla 1951 zatkla. Väznili ho na Pankráci. V procese 2. – 4. júla 1951 bol obvinený zo špionáže proti Československej republike a odsúdený na desať rokov väzenia.⁵ Na druhej strane, Spojené štáty zrušili platnosť amerických pasov do Československa, prestali vydávať vstupné víza, zakázali prelet československých lietadiel cez západnú okupačnú zónu Nemecka, pri vydávaní víz do USA žiadali odtlačky prstov československých občanov a zároveň

³ PROCHÁZKA, Z.: Hospodárska válka USA proti Československu. Praha 1976, s. 105.

⁴ AMZV ČR, f. Odbor medzinárodných organizácií 1945-1954, č. kart. 5., bez sign.

⁵ K uvedenej problematike bližšie pozri: MICHÁLEK, S.: Prípady Oatis, československý komunistický režim verzus dopisovateľ *Associated Press*. Bratislava, ÚPN 2003.

neoverovali konzulárne obchodné faktúry. Takmer na dennom poriadku sa uskutočňovali americké a československé prieskumné, resp. špionážne lety ponad pohraničné československo-nemecké územie. Zdôvodňovali sa podľa toho, kto lety realizoval. Československo označovalo americké lety na československom území za špionážne, pričom svoje na nemeckom území za prieskumné. Americká interpretácia bola presne opačná.

Po Stalinovej smrti na začiatku marca 1953 a následnom čiastočnom uvoľnení napätých vzťahov medzi Východom a Západom, sa vzájomné dvojstranné vzťahy medzi Československom a Spojenými štátmi zlepšili. Odstránili sa niektoré diskriminačné opatrenia, americký konzul v Prahe od októbra 1953 opäť potvrdzoval konzulárne faktúry, obnovili sa americké licencie na vývoz nestrategických tovarov. USA odvolali roku 1954 zákaz preletu československých lietadiel cez západné Nemecko a obnovili aj platnosť amerických pasov v Československu.⁶ Zrušenie doložky najvyšších výhod ako hlavné diskriminačné opatrenie však platilo naďalej. Pokračovali tzv. balónové akcie, pohraničné incidenty a podľa československej propagandy napadla československé poľnohospodárstvo americká mandelinka zemiaková. Celý svet sa zmietal v studenej vojne. Československo bolo pevnou súčasťou sovietskeho bloku, budovalo socializmus a pod vedením KSCĽ likvidovalo reálnych i vymyslených oponentov totalitného komunistického režimu.

Na začiatku roku 1953 boli vzťahy medzi dvoma veľmocami na bode mrazu. Keď krátko po Stalinovej smrti v marci 1953 zomrel i Klement Gottwald, mnohí obyvatelia ČSR sa nádejali, že medzinárodná klíma sa zlepší. A práve do týchto nádejí na zlepšenie československo-amerických a bipolárnych vzťahov zasiahol incident okolo československej Dakoty.

Prvé polooficiálne správy o pristátí československého dopravného lietadla na frankfurtskom letisku Rhein Main prišli do Prahy z Nemecka a z USA nasledujúci deň 24. marca 1953. Najprv informoval Prahu vedúci zastupiteľstva československých výsadkových spoločností F. Urban, sídliači vo Frankfurte, ktorý oznámil, že po správach v rozhlase sa spojil so správou letiska, kde mu odmietli dať akékoľvek informácie. Ďalší telegram Urbana do Prahy o hodinu neskôr už poskytoval základné informácie: na palube československého lietadla bolo dvadsaťpäť cestujúcich, z ktorých väčšina o pristátí v Nemecku nevedela nič. Momentálne ich vypočúvajú americké okupačné úrady.⁷ Ďalšie správy dochádzali z československej vojenskej misie v Berlíne i z New Yorku. Potvrdzovali informácie, ktoré československá vláda vedela už z predchádzajúcej

6 MICHÁLEK, S.: Nádeje a vytriezvenia. s. 135 – 140.

7 AMZV ČR, Praha, f. Teritoriálny odbor-obyčajné, USA 1945 – 1959, č. kart. 4, č. m. 110.929/55-GO/1.

noci, ako aj to, že americké úrady v Nemecku odmietli vyhovieť žiadosti o povolenie návštevy miesta, kde sa lietadlo nachádzalo z dôvodu jeho skúmania.⁸

Po získaní prvých správ o lietadle, ktoré pristálo vo Frankfurte, podnikla československá vláda okamžité kroky, nevyhnutné na zaistenie návratu zavlečených československých občanov a na vydanie československého dopravného lietadla. Zmocnila dvoch úradníkov ministerstva zahraničných vecí na rokovanie s americkými okupačnými úradmi. Podľa navrhovaného postupu, ktorý vypracovalo ministerstvo zahraničných vecí už 24. marca, sa predpokladalo, že americké úrady nebudú súhlasiť s povolením cesty do amerického pásma v Nemecku žiadnemu členovi československej vojenskej misie v Berlíne, naopak, budú brániť ich stretnutiu s pasažiermi. Preto ministerstvo zahraničných vecí navrhlo poslať do Frankfurtu zmocnencov autom z Prahy. Títo mali ovládať nielen pomery v západnom Nemecku, ale aj nemčinu a angličtinu.⁹ Preto nasledovala nóta ministerstva zahraničia, ktorú osobne odovzdal zástupca oddelenia diplomatického protokolu na ministerstve predstaviteľovi amerického úradu na udeľovanie povolení pre vstup do západného Nemecka, ktorý sídlil v Prahe. Ministerstvo v note žiadalo oficiálne povolenie na vstup do amerického okupačného pásma pre zvláštnych zmocnencov československej vlády.¹⁰

V ten istý deň, 25. marca, oznámilo ministerstvo americkému veľvyslanectvu v Prahe rozhodnutie vyslať týchto zástupcov do Nemecka a požiadalo americké veľvyslanectvo, aby oboznámilo príslušné americké úrady a urobilo potrebné opatrenia na urýchlený návrat unesených československých občanov a československého lietadla. Za československých emisárov – zmocnencov ministerstvo menovalo Ing. Jaroslava Pščolku a Miloslava Vejvodu, ich šoférom bol František Hoffmann.¹¹ Nasledujúci deň predložilo ministerstvo veľvyslanectvu USA v Prahe oznámenie o superlegalizácii plnej moci oboch zmocnencov vlády.

Z pribúdajúcich správ z tlače a rozhlasu bolo zrejmé, že z celkového počtu dvadsaťdeväť ľudí na palube lietadla sa dvadsaťtri domáhalo návratu do Československa. Keďže americké úrady sa neponáhľali s vyšetrovaním, resp. vypočúvaním týchto ľudí, československé ministerstvo zahraničných vecí vyjadrilo v note veľvyslanectvu USA ostrý protest proti tomuto postupu okupačných úradov a znovu žiadalo o okamžité povolenie vstupu do amerického okupačného pásma pre svojich zmocnencov. Ďalej žiadalo „*umožniť návrat československých občanov a vrátenie lietadla a vydanie páchatelov*“.¹²

8 Tamže, telegram č. 111272 z 25. marca 1953, telegram šéfa československej vojenskej misie v Berlíne plk. Blaštíka na ústredie MZV v Prahe.

9 Tamže, informácia pre ministra zahraničných vecí z 24. marca 1953, č. m. 110.937/53-GO/1.

10 Tamže, nóta ministerstva zahraničných vecí č. 362.913/53-KS/2 z 25. marca 1953.

11 Tamže, nóta ministerstva zahraničných vecí č. 111.182/53-ABO/1 z 25. marca 1953.

12 Tamže, nóta ministerstva zahraničných vecí č. 111.431/53-ABO/1 z 27. marca 1953.

Do riešenia spornej udalosti sa koncom marca 1953 zapojil priamo aj predseda československej vlády a minister zahraničných vecí Viliam Široký. Na 30. marca povolal do svojho úradu amerického veľvyslanca Georgea Wadswortha. Ten prisľúbil, že tí občania, ktorí sa chcú vrátiť do Československa, budú v krátkom čase prepustení. Nasledujúci deň to potvrdil aj veľvyslanec Nat B. King šéfovi americko-britského odboru na ministerstve zahraničných vecí Jánovi Pudlákovi s upresnením, že ráno budú títo československí občania odtransportovaní autokarom cez Norimberg smerom na Plzeň a že na hraničnom prechode Weidhaus, kde budú okolo polnoci, ich môžu prevziať československé orgány.¹³

Presun osôb sa uskutočnil podľa plánu, no otázka vrátenia dopravného lietadla ostala otvorená. Rovnako tak otázka vrátenia jeho nákladu.

Podľa oznámenia Hlavnej správy civilného letectva na ministerstve dopravy bol náklad civilnej Dakoty nasledovný: dve poštové skrinky o hmotnosti 24 kg, ďalej tri debny vretien o hmotnosti 171 kg (odosielateľ Modranské strojárne ČKD Modřany, príjemca Gottwaldove závody Kráľovopolskej strojárne Brno), ďalej dva kusy matric o hmotnosti 14 kg (od: Rudé Právo Praha, pre: Rudé Právo Brno) a rovnaký tovar s tou istou hmotnosťou pre Rudé Právo Ostrava. Tento náklad nebol podľa uvedenej správy vrátený ešte ani v polovici apríla, pričom naliehavou bola najmä zásielka vretien, ktorých „nedodaním je ohrozené nielen plnenie plánu podniku, ale aj vybavenie sovietskej zákazky, pre ktorú sú určené“.¹⁴

Podľa ďalšieho šetrenia Hlavnej správy civilného letectva z 18. mája 1953 bolo ministerstvo zahraničných vecí informované, že v Dakote okrem spomínaných zásielok a zablombovaných poštových vriec nič iné nebolo. Toto potvrdenie dokazovalo, že ešte ani v polovici mája nebol tovar odovzdaný československej strane. V skutočnosti bol tento náklad vrátený až so samotným lietadlom.

Záverečné rokovanie o navrátení československého lietadla prebehlo opäť medzi predsedom vlády a ministrom zahraničných vecí Viliamom Širokým a veľvyslancom USA v Československu Georgeom Wadsworthom. V obojstranne prijateľnej dohode 15. mája 1953 stanovili, že lietadlo bude odovzdané československému zástupcovi 18. mája 1953 v Berlíne.

Úlohou prevziať československé lietadlo v Nemecku poverili pracovníka ministerstva zahraničných vecí Zdeňka Trhlíka. Spolu s ním odcestovala do Berlína sedemčlenná posádka, vedená prvým pilotom mjr. Josefom Suchardom.¹⁵

¹³ Tamže, záznam o návšteve veľvyslanecského radcu amerického veľvyslanectva Nata B. Kinga u Jána Pudláka dňa 31. marca 1953.

¹⁴ Tamže, správa Ministerstva dopravy pre ministerstvo zahraničných vecí zo 17. apríla 1953, č. j. 4-2750/53-MO.

¹⁵ Okrem mjr. Suchardu posádku tvorili: druhý pilot Jaroslav Charvát, navigátor Karel Štěpánek, rádiotelegrafista Josef Adler, palubný mechanik Josef Pinkas, Ing. mechanik Hugo Tichý, mechanik Vincenc Tihelka.

Československá delegácia pricestovala do Berlína 17. mája večer. Nasledujúci deň nadviazala prostredníctvom vedúceho československej vojenskej misie v Berlíne kontakt s americkou zložkou Vysokej komisie pre Nemecko (*High Commission for Germany*). V doobedňajších hodinách sa na československú misiu dostavil zástupca americkej zložky spojeneckého protokolu René J. Daudon, aby začal rokovania o prevzatí lietadla. Zároveň ústne požiadal, aby bol do textu doplnený odsek s ustanovením, že úrady USA nezodpovedajú za škody spôsobené v lietadle pred pristátím v západnom Nemecku. Z. Trhlík na túto požiadavku nepristúpil s odôvodnením, že „*nie je oprávnený rokovať o akýchkoľvek otázkach týkajúcich sa náhrad za výdavky spojené s únosom a vrátením československého lietadla*“.¹⁶ Trhlík predložil Daudonovi svoje poverovacie listiny, vymedzujúce jeho kompetencie. Americká strana ďalej na tejto svojej požiadavke netrvala. Daudon informoval československú stranu, že lietadlo pristane v Berlíne o 11.30 hod. a stanovil ďalšiu schôdzku oboch strán na 14.15 hod. priamo na berlínskom letisku Tempelhof.

Na následnej internej porade československej delegácie u šéfa československej vojenskej misie mjr. Blaštíka, šéf posádky mjr. Sucharda upozornil, že lietadlo je možné prevziať len po dôkladnej motorickej i bezpečnostnej prehliadke, t. j. že za daného stavu nemôže do Prahy letieť v noci. Preto, keď sa dozvedel, že vlastné rokovanie a prevzatie lietadla sa uskutoční na letisku Tempelhof až poobede, vyslovil požiadavku, aby s československou Dakotou odletel do Prahy až nasledujúci deň ráno. Odôvodňoval to bezpečnostným hľadiskom a tiež tým, že doposiaľ nedostali od sovietskych úradov povolenie na prelet cez územie NDR.

Rokovania na letisku viedol R. Daudon za účasti pilota plk. Jonesa, ktorý lietadlo dopravil z Frankfurtu. Po zbežnej prehliadke lietadla dospeli k dohode, že československá posádka podrobne prehliadne a prevezme Dakotu 19. mája v skorých ranných hodinách. Počas rokovania odovzdala americká strana československej posádke zoznam inventára a nákladu lietadla.

Dôsledná prehliadka lietadla sa tak konala nasledujúci deň v skorých ranných hodinách. Bezpečnostná kontrola i kontrola nákladu prebehli bez problémov. Nasledoval podpis listiny o prevzatí lietadla (Daudon – Trhlík). Na základe súhlasu s preletom cez územie NDR od sovietskych úradov z predchádzajúceho dňa, opustilo lietadlo s československou posádkou a Z. Trhlíkom Berlín o 9.45 hod. Do Prahy priletelo o 11.15 hod. Podľa citovanej správy Z. Trhlíka o rokovaníach s americkou stranou bolo jasné, že tieto boli korektné a pokojné. Americká strana netrvala na svojich požiadav-

¹⁶ AMZV ČR, f. TOO USA 1945-1959, č. kart. 4, č. m. 120.331/53-ABO/1. Správa Z. Trhlíka o prevzatí československého lietadla zavlčeného do západného Nemecka z 20. mája 1953.

kách a požiadavky československej strany akceptovala len z bezpečnostného hľadiska. V priebehu rokovaní nedošlo k žiadnym incidentom.¹⁷

Československo-americké rokovania sa po návrate civilnej Dakoty neskončili. Nevyriešenou zostala totiž otázka platby za náklady, ktoré vznikli americkej strane vo Frankfurte a v Berlíne. Československé lietadlo uniesli československí štátni občania a americká strana, pochopiteľne, odmietala financovať „frankfurtský prípad“. Dňa 15. mája 1953 československé ministerstvo zahraničných vecí na základe rozhovorov V. Širokého s G. Wadsworthom vypracovalo memorandum, obsahujúce dve otázky: po prvé, či má československá vláda zaplatiť náklady, ktoré vznikli leteckým silám USA tým, že československé lietadlo vo Frankfurte ošetrovali a odovzdali ho povereným československým úradníkom v Berlíne, a po druhé, tým, že ubytovali a stravovali cestujúcich v čase ich pobytu vo Frankfurte nad Mohanom.

V memorande sa spomínali aj prípady z minulosti, ktoré mali pomôcť pri posudzovaní tohto konkrétneho prípadu. Na americkej strane to bol tzv. vlak slobody. Išlo o „únos vlaku“ do Nemecka, ktorý v septembri 1951 pri Aši v plnej rýchlosti prerazil železnú závoru. Akciu zorganizoval a viedol Jaroslav Konvalinka a zo stosedem pasažierov vlaku požiadalo tridsaťdva o politický azyl v Nemecku. V tzv. erdingskom prípade tri civilné lietadlá na pravidelných linkách z Bratislavy, Brna a Ostravy do Prahy v rovnakom čase pristáli v marci 1950 na americkej vojenskej základni Erding pri Mníchove. Na československej strane spomínalo memorandum prípad dvoch amerických tryskových lietadiel, ktoré roku 1951 narušili československý vzdušný priestor a až československé stíhačky ich prinútili pristáť na československom území. Za tzv. prípad tryskových lietadiel zaplatila vláda USA československej strane 235 498 Kčs (t. j. 4710 USD) ako náhradu nákladov spojených s ošetrovaním, strážením, pristávacími a skladovými poplatkami a za vrátenie tryskáčov do západného Nemecka. Vo „frankfurtskom prípade“ memorandum predpokladalo, že americké letecké sily budú žiadať ako náhradu obnos okolo 2 550 USD.¹⁸ V memorande sa tiež uvádzalo, že doposiaľ sa v podobných prípadoch neplatilo za ubytovanie ani za stravu pilotov či cestujúcich a podľa Wadswortha mal o riešení tejto otázky rozhodnúť československý premiér. Kým vo „frankfurtskom prípade“ bola starostlivosť o pasažierov vyčíslená na 665, 36 USD, „prípad tryskových lietadiel“ z roku 1951 v tejto otázke predstavoval sumu 2 144,62 USD, ktorá nebola zaplatená.¹⁹

Československo-americké diplomatické rokovania o výdavkoch amerických leteckých síl v Európe v súvislosti s československou Dakotou nabrali spád koncom leta 1953.

¹⁷ Tamže, s. 3 – 4.

¹⁸ Tamže, memorandum z rokovania Wadsworth - Široký z 15. mája 1953.

¹⁹ Tamže, príloha k memorandu z 15. mája 1953.

Dňa 27. augusta rokoval veľvyslanec radca King u Jána Pudláka, ktorému predložil kompletne a podrobné rozúčtovanie všetkých položiek,²⁰ pričom výdavky oproti pôvodným odhadom z 15. mája stúpili takmer dvojnásobne. Zvýšili sa najmä o položku preletu lietadla z Frankfurtu do Berlína. Rozúčtovanie všetkých položiek²¹ zahŕňalo štyri základné body: starostlivosť o lietadlo (od 23. marca do 30. apríla), t. j. pristávacie a skladové poplatky, údržba, pohonné látky a stráženie (spolu 1 784,27 USD), ďalej rovnaké položky za obdobie od 30. apríla do 19. mája v sume 315,90 USD, platby za let do Berlína v sume 886,37 USD, čo predstavovalo spolu 2 986,54 USD. Štvrtý bod – starostlivosť o cestujúcich – predstavoval sumu 665,36 USD. Celkovo išlo teda o 3 651,90 USD.²²

Na opakovanom stretnutí oboch vyjednávateľov, Kinga a Pudláka, 2. septembra 1953 československý zástupca oznámil stanovisko svojej vlády, v ktorom uviedol, že teoretická diskusia o riešení podobných incidentov nie je vhodná ani účelná a československé úrady sú ochotné príslušnú čiastku zaplatiť. Podľa československej strany keby americké úrady v tejto veci postupovali pružnejšie, mohli byť vzniknuté náklady nižšie. Podľa Jána Pudláka spôsob platby, rovnako ako v „prípade tryskových lietadiel“, bude nasledovný: Československo zaplatí výdavky z konta Štátnej banky Československej v New Yorku, toho času obstaveného, pričom sa predpokladá, že bude čoskoro deblokované. Žiadosť o odblokovanie účtu tejto banky v New Yorku bola podaná na Štátny department už pred rokom, t. j. išlo o uznanie imunity Štátnej banky Československej americkými oficiálnymi úradmi, konštatoval Pudlák. Nat B. King s postupom československej strany súhlasil a uviedol, že bude potrebné počkať na ukončenie sporu okolo uvedeného účtu. Pudlák v rozhovore ďalej oznámil, že peniaze sú v USA, pričom platba nie je dlhodobou otázkou ak USA uznajú imunitu československej banky a tamojší súd účet odblokuje. King upozornil, že veľvyslanec Wadsworth už podnikol v tomto smere kroky, no zatiaľ boli neúspešné, ale vyjadril nádej že sa tak stane čoskoro.²³

Československým stanoviskom sa otázka finančnej náhrady za náklady spojené s československou Dakotou vo Frankfurte, aj so súhlasom veľvyslanectva USA v Prahe, uzavrela len čiastočne. Zostala otvorená do vyriešenia odblokovania konta, resp. uznania imunity Štátnej banky Československej v New Yorku, ku ktorému prišlo až na začiatku 80. rokov 20. storočia v rámci riešenia „balíka“ otvorených hospodárskych a finančných otázok medzi USA a Československom.

20 Tamže, záznam o návšteve veľvyslaneckeho radcu Kinga u s. Pudláka 27. augusta 1953 o 15.30 hod.

21 Tamže, záznam o návšteve veľvyslaneckeho radcu Kinga u s. Pudláka 27. augusta 1953 o 15.30 hod.

22 Tamže, memorandum N. Konga J. Pudlákovi z 31. augusta 1953.

23 Tamže, záznam návštevy N. Kinga u J. Pudláka z 2. septembra 1953, č. m. 134.295/53-ABO.

Na doplnenie československo-amerických rokovaní okolo Dakoty a jej letu do západného Nemecka je potrebné aspoň v krátkosti zmapovať ako prebiehal samotný let z 23. marca, ako aj to, kto stál za celou akciou „lietadla slobody“ a ako túto udalosť prezentovala „siedma veľmoc“.

Lietadlo DC-3 Dakota C-47 odletelo z ruzynského letiska 23. marca 1953 o 19.26 hod. V lietadle bola štvorčlenná posádka (kapitán lietadla a prvý pilot Miroslav Slovák, druhý pilot Jan Doležal, rádiooperátor Jaroslav Henrich a mechanik Lukovský) a 24 cestujúcich, medzi ktorými bol aj palubný mechanik Vespalec, t. j. spolu dvadsaťdeväť pasažierov.²⁴

Pri kontrole zoznamu nákladu sa zistilo, že prvý pilot M. Slovák si nechal úradníčkou domácej letovej služby odpísať zo svojich zásob pohonných hmôt 300 litrov leteckého benzínu, aby sa neprekročilo povolené zaťaženie. Tento prebytok však nenechal z nádrže lietadla odčerpať, takže Dakota štartovala s prekročenou povolenou záťažou.

Po odlete z Prahy nadviazalo lietadlo spojenie s letiskovou dispečerskou službou, od ktorej dostal prvý pilot príkaz letieť na rádiomaják Benešov a stúpať do výšky 1 800 metrov. Keď lietadlo nad rádiomajákom Benešov dosiahlo predpísanú výšku a malo letieť ďalej smerom na Brno, rozlúčil sa veliteľ lietadla M. Slovák s letiskovou dispečerskou službou so žiadosťou o povolenie na prechod k oblastnej dispečerskej telegrafii bežnou predpísanou frázou o 19.39 hod., s ktorou má pracovať podľa predpisu až na hranice dispečerského okrsku Brno. Interval tohto prechodu trval bežne jednu až tri minúty. Potom sa lietadlo OK-WDZ odmlčalo a napriek tomu, že do 23.00 hod. bolo na všetkých prevádzkových frekvenciách volané, už sa neohlásilo. Vnútrozemské pátranie po lietadle bolo ukončené o 23.00 hod. vzhľadom na to, že podľa oznámenia veliteľstva letectva na ministerstve národnej obrany bolo o 20.06 hod. spozorované dvojmotorové lietadlo pri prelete štátnych hraníc v priestore Rozvadova, čo časovo zodpovedalo preletu hraníc uvedenej Dakoty. Túto domnienku potvrdilo podľa ministerstva zahraničných vecí hlásenie zahraničného rozhlasu, podľa ktorého pred polnocou pristálo vo Frankfurte nad Mohanom československé lietadlo.²⁵

O prelete lietadla pravidelnej linky Praha – Brno cez štátnu hranicu do západného Nemecka teda vedeli československé oficiálne miesta okamžite, avšak mlčali. Až

²⁴ Cestujúci v lietadle boli: Jaromír Škoda, Bělka, František Janka, Šťastný, Ladislav Kříčka, Karel Pellar, Kopeček, Jaroslav Pazdera, Antonín Volejníček, Jaromír Ježka, Albert Tomášek, Jaroslav Kyselka, Toman, Rudolf Daněk, Bohumil Šuran, 10-ročné dieťa Dana Vespalcová, Božidar Medič, Lubomír Šeferovič, Jaška, Helmut Čermák, Hana Čermáková, Jaromír Hruza, Ladislav Věžník, Oldřich Floryk.

²⁵ AMZV ČR, f. TOO USA 1945-1959, č. kart. 4, Informácia o lete lietadla OK-WDZ z 24. apríla 1953, č. j. 111.1182/53-ABO.

po zverejnení informácií zvonka začala československá strana konať s cieľom získať lietadlo i pasažierov. Domáce médiá o udalosti spočiatku neinformovali, až 2. apríla vydala tlačová agentúra ČTK oficiálnu správu, ktorú uverejnilo aj *Rudé Právo*. V článku s názvom *Ako došlo k zločineckému zavlččeniu československých občanov do západného Nemecka* sa použila osvedčená interpretácia. Pražský režim počkal s informovaním verejnosti do návratu pasažierov. „*Navrátiť sa občania*“, písalo *Rudé Právo*, „*obete zločinného únosu osvetlili novinárom ako bol tento gangsterský čin prevedený a aké zábery zradcov a zapredancov, medzi ktorými bol i titovský agent, sa nepodarili vďaka uvedomelému vlastenectvu a statočnému chovaní cestujúcich lietadla*.“²⁶ Článok, hemžiaci sa výrazmi „zradcovia“, „zločinci“, „gangsterský čin“ a pod., opisuje, ako prvý pilot spolu s Medičom a Čermákom donútili fyzickým násilím a pištolami druhého pilota a telegrafistu vzdať sa a ako ich po úderoch do hlavy zatvorili v batožinovom priestore. Po pristátí vo Frankfurte požiadali únoscovia o politický azyl a ostatní boli vypočúvaní. „*Vyšetrovacie orgány*“, písalo ďalej *Rudé Právo*, „*chceli tak získať celý rad špiónážnych správ politického, hospodárskeho a vojenského rázu*“, no zavlččení občania dokázali svoje vlastenectvo, bdelosť a ostražitosť tým, že vraj zničili písomný materiál, z ktorého by mohli mať imperialisti úžitok a navyše sa im podarilo odoslať telegram československému ministerstvu zahraničných vecí. *Rudé Právo* pochopiteľne neuviedlo, že americké vojenské orgány na letisku ubytovali cestujúcich, že im umožnili písomný kontakt s domovom a že o nich bolo kompletne postarané. Záver článku v *Rudom Práve* sa niesol v duchu komunistickej propagandy, keď čitateľom oznamoval, že napriek ohováraniam rozhlasových západných staníc *Slobodnej Európy* a *Hlasu Ameriky*, československí občania neprestali veriť v pomoc svojej vlády a hoci boli „*vystavení tvrdým skúškam, preukázali všetci vysokú morálno-politickú jednotu, vlastenectvo a zomknutosť v kolektíve v ktorom videli svoju silu. Vedeli, že za nimi stojí pracujúci ľud našej republiky*.“²⁷

Západné tlačové agentúry a novinári názory dvadsiatich troch československých občanov, ktorí sa chceli vrátiť, a aj sa vrátili do Československa, pochopiteľne neprezentovali. Bola to druhá strana ideologickej barikády. Dali však priestor v tlači i rozhlasových vysielaniach skupine šiestich pasažierov lietadla, ktorí v západnom Nemecku požiadali o politický azyl.

Prvú podrobnejšiu informáciu vysielala *Slobodná Európa* 26. marca 1953, pričom správa bola založená vyslovene na faktoch a nebola ladená propagandisticky. Informovala, že zatiaľ nie je známe ako sa naloží s občanmi, ktorí nepožiadali o azyl,

²⁶ *Rudé Právo*, Praha, 3. apríla 1953, informácia o tlačovej konferencii československých občanov z lietadla Dakota po návrate do Prahy.

²⁷ Tamže.

a zopakovala vyhlásenie amerického vysokého komisára pre západné Nemecko Dr. Jamesa Conanta z tlačovej konferencie v Bonne predchádzajúceho dňa, že únos československého dopravného lietadla zorganizoval Helmut Čermák, ktorému pri tom pomáhala jeho manželka, pilot Miroslav Slovák a inžinier juhoslovanského pôvodu Božidar Medič. Okrem nich požiadali o azyl aj dvaja cestujúci – bývalý učiteľ Bohumil Šuran a architekt Antonín Volejníček.²⁸ J. Conant na spomenutej tlačovke tiež informoval, že lietadlo letelo z Prahy do Brna, odchytilo sa „od svojho kurzu na polovičnej ceste medzi Prahou a Brnom a preletelo nízkym letom cez hranicu a tým sa vyšlo radarovej clone. Pri zmene kurzu omráčili dvaja zo zasvätených rádiotelegrafistu ranou do hlavy a zmocnili sa palubnej vysielacky.“²⁹ Ešte v ten istý deň zaradila *Slobodná Európa* do vysielania rozhovory so skupinou azylantov. Hlavný organizátor únosu Helmut Čermák v rozhovore povedal, že ako navigátora ČSA ho pred dvoma rokmi v rámci čistiek prepustili z armády, nakoľko slúžil za vojny vo Veľkej Británii. Dva roky hľadal spôsob ako sa dostať na Západ a pred polrokom kontaktoval pilota M. Slováka. Čermák rozprával o plánovanom úteku a strachu z jeho prezradenia. Miroslav Slovák na otázku redaktora, ako pripravovali útek, odpovedal, že to nezverejní s ohľadom na bezpečnosť niektorých ľudí v Československu. Opísal zneškodnenie druhého pilota Doležala, mechanika a telegrafistu a objasnil ako dodržiaval medzinárodné predpisy pri prelete cudzieho územia. Po obdržaní povolenia letu cez zónu Frankfurtu dostal od amerických leteckých úradov pokyn, aby pristál vo Frankfurte. Napriek tomu, že mali namierené do Anglicka, pre zhoršujúce sa počasie splnil pokyn Američanov, a pristál vo Frankfurte. Hana Čermáková opísala situáciu v kabíne pre cestujúcich, ich nervozitu, ako sa niektorí z nich chceli dostať k pilotovi, aby im vysvetlil situáciu a ako boli zneškodnení.³⁰

Krátke informačné správy aktuálne prinášali a vysielali i ďalšie zahraničné tlačové agentúry a rozhlasové stanice. Napríklad *BBC*, *European Service* a *American Forces Network* na rozdiel od spomínanej *Slobodnej Európy* a *Hlasu Ameriky* ostávali iba v rovine faktov. Zaujímavý a objektívny názor priniesla americká tlačová agentúra *General Overseas Service* 26. marca, keď išla v správe o udalosti za faktografiu, avšak nie v propagandistickom duchu. Uviedla, že útekom z komunistickej tyranie nikdy nechýbal romantický nádych. „Avšak sloboda, pre ktorú utečenci riskujú svoje životy, sa

²⁸ Helmut Čermák slúžil za druhej svetovej vojny ako navigátor a rádiotelegrafista pri 311. squadrone britského letectva. Mal hodnosť poručíka československého letectva a bol vyznamenaný za účasť v bitke o Tobruk. Po skončení vojny slúžil ako rádiooperátor na britskom veľvyslanectve v Prahe. V lete 1946 vstúpil do služieb Československých aerolínii, odkiaľ ho roku 1951 prepustili. Potom pracoval v Škodových závodoch ako sústružník. Roku 1950 bol členom jednej z troch posádok, ktoré boli vyslané do Erdingu, aby priviezli späť tri unesené československé dopravné lietadlá.

²⁹ *Rádio Slobodná Európa*, rozhlasové vysielanie 26. marca 1953.

³⁰ Tamže, zvláštna reportáž z Frankfurtu s utečencami z československého lietadla, 26. marca 1953.

potom ukáže byť barakový tábor a charitatívna pomoc. Ťažko možno očakávať od západného Nemecka viac“ a dodala, že to nie je len vec ľudskosti, ale aj politiky ostatných západných národov, aby pomohli tým, čo utečú z komunistických krajín.³¹

Agentúra poukázala na fakt, že väčšina z tých, čo sa rozhodli z Československa pre politické dôvody emigrovať na Západ, najprv trávili „karanténne“ obdobie v utečeneckých európskych lágroch, neraz v nevyhovujúcich hygienických pomeroch niekedy aj viac ako pol roka či rok, kým sa podarilo pre nich získať pomoc vo forme letenky či pracovného miesta v Európe alebo v zámorí. Tu zohrával štyridsať rokov hlavnú humanitárnu úlohu Americký fond pre československých utečencov (AFCR – *American Fund for Czechoslovak Refugees*) na čele s bývalým československým diplomatom Jánom Papánkom. Fond počas svojej existencie pomohol okolo 150-tisícom utečencov spoza železnej opony.

Skupine šiestich utečencov, ktorí v marci 1953 požiadali vo Frankfurte o azyl, dala priesťor vo svojom vysielaní (26. a 27. marca) aj rozhlasová stanica *Hlas Ameriky* (*Voice of America*). Najprv informovala o celej udalosti a jej hlavných aktéroch, ktorí na otázku, prečo sa ostatní pasažieri rozhodli vrátiť domov, odpovedali, že len preto, lebo tam majú svoje rodiny. *Hlas Ameriky* sa vo svojich dvoch vysielaniach obrátil na komunistického režiséra Vladimíra Vlčeka, ktorého ironicky vyzval, aby pripravil dokumentárny film „Únos č. 2“, pričom mu stanica poskytne dostatok informácií o frankfurtskom prípade. Kritizoval správanie sa druhého pilota Jana Doležala, ktorý sám seba pasoval za vodcu skupiny, ktorá sa chcela vrátiť do Československa. Na jednej strane vraj odmietavo a odmerane reagoval na poskytnutú americkú pomoc, čo mu však nebránilo prijať príjemné ubytovanie v pohodlných moderných ubytovniach pre americký letecký personál vrátane toaletných potrieb od amerického Červeného kríža. Na záver reportáže sa redaktor *Hlasu Ameriky* opäť obrátil na režiséra Vlčeka s posmešnou poznámkou o obede, podávanom v tento deň pasažierom lietadla, lebo podľa neho „*Je to dôležité pre prípad, že by ste sa azda rozhodli vykresliť vo svojom budúcom filme ako Američania týrali utečencov hladom. Teda k dnešnému obedu mali stravu, ktorú dostal všetok ostatný personál letiska a ktorá pozostávala z týchto jedál: hrachová polievka so suchármí, bifteky na cibulke, zapečené zemiaky s kukuricou a bešamelom, okrem toho samozrejme káva s mliekom, čaj, maslo, zákusky. Správa z Frankfurtu dodáva, že všetkým utečencom chutilo výborne a že tiež pilot Doležal vytrel tanier po biftekoch veľmi starostlivo.*“³²

Film *Únos* režiséra Vlčeka, na ktorý sa odvolával redaktor *Hlasu Ameriky*, sa práve v tom čase premietal v Československu. Zachytával históriu únosu troch českosloven-

³¹ *General Overseas Service*, 26. marca 1953.

³² *Hlas Ameriky*, 26. marca 1953.

ských dopravných lietadiel do západného Nemecka pred tromi rokmi. Podľa *Hlasu Ameriky* komunistická propaganda udalosť prekrútila, keď z úteku lietadiel urobila únos, čím chcela zakryť hanbu pred svetovou verejnosťou. Režisérovi Vlčekovi opäť odporučila, aby sfilmoval aj tzv. frankfurtský prípad, na ktorý mu stanica dodá množstvo materiálu. ³³

Osud piatich pasažierov „lietadla slobody“, ktoré požiadali o politický azyl (šiesty Božidar Medič sa vrátil do Juhoslávie), sa objavil na verejnosti a v západných médiách ešte aj 7. decembra 1953, keď na tlačovej konferencii vo Washingtone generálny prokurátor Herbert Brownell, informoval, že v tento deň členom tzv. „letu slobody“ z komunistami ovládaného Československa, ktorí sa zmocnili lietadla Československých aerolinií C-47 a pristáli v západnom Nemecku, bolo udelené povolenie na prechodný pobyt v USA v zmysle platného imigračného zákona.³⁴

O ďalších životných osudoch piatich československých občanov v USA, ako aj o individuálnych osudoch dvadsiatich troch občanov, ktorí sa z Frankfurtu vrátili do Československa, informácie nemáme. Rovnako nepoznáme ani nasledujúci životný príbeh pilota Jana Doležala či desaťročného dievčaťa Dany Vespalcovej. Z aktérov úteku v Dakote sa dá vďaka internetu vypátrať len osud hlavnej osoby celého prípadu – prvého pilota a kapitána lietadla Miroslava Slováka. Hoci do USA prišiel s tromi dolármi vo vrecku a s dvomi košľami, uplatnil sa tu ako súťažný pilot malých športových lietadiel a na mnohých leteckých a akrobatických súťažiach získal množstvo ocenení. Bol tiež prvým pilotom, ktorý so športovým lietadlom N1700 preletel Atlantický oceán. Dlhé roky pracoval v leteckej spoločnosti *Continental Airlines*, keď ako pilot lietal na známom „Jumbe“ (Boeing 747). Žije v americkom štáte Oregon.

Bola táto udalosť, tzv. frankfurtský prípad, „letom slobody“, alebo teroristickým činom? V divokých vodách studenej vojny bol uhol pohľadu nadiktovaný a rozdielny. Bol to v prvom rade útek za demokraciou aj keď môžeme i nemusíme súhlasiť s použitými prostriedkami a metódami. Treba tiež poznamenať, že americké i československé diplomatické kruhy svojím konštruktívnym postojom prispeli rovnakou mierou na urovanie frankfurtského incidentu. Bol tak jednou z mála konfliktných udalostí, ktorá vzájomné vzťahy sovietskeho satelita a západnej veľmoci neeskalovala. Faktom však ostáva, že ľudia z komunistického Československa do slobodného sveta za demokraciou utekali naďalej.

Slavomír Michálek

³³ Tamže, 27. marca 1953.

³⁴ AMZV ČR, f. TOO USA 1945 – 1959, č. kart. 4, informácia o tlačovej konferencii generálneho prokurátora Herberta Brownella, Jr. vo Washingtone zo 7. decembra 1953.

Jedna kapitola v povojnovej histórii slovenskej žurnalistiky (Začiatok novinárskej kariéry Ladislava Mňačka v redakcii *Pravda*)

Ladislav Mňačko, známy slovenský novinár a spisovateľ sa preslávil dielami *Smrť sa volá Engelchen*, *Ako chutí moc*, *Oneskorené reportáže* a *Kde končia prašné cesty*. Svoju literárnu kariéru začal ako novinár. Bol redaktorom *Rudého práva* v Prahe, *Pravdy* v Bratislave a dva razy šéfredaktorom legendárneho *Kultúrneho života* v Bratislave. Do *Rudého práva* nastúpil po skončení druhej svetovej vojny a zakrátko sa stal vychyteným reportérom, o ktorého sa „bili“ všetci politici, aby chodil na ich akcie a písal o nich. Najväčší záujem mal o Mňačka Klement Gottwald, ktorý zakaždým poslal po neho auto. Možno povedať, že ako aktívny novinár mal aj on svoj podiel na februárových udalostiach roku 1948. Tým získal samozrejme isté privilégia, ale napriek tomu sa jedného dňa rozhodol zameniť Prahu za Bratislavu a nastúpil do redakcie *Pravda*. Mnohí si mysleli, že ho strana povýšila a on odchádza na vyšší post. Dôvod bol však iný. Odišiel na protest proti Rudolfovi Slánskému.¹ Ten jedného dňa prišiel do redakcie *Rudého práva* potlačiť vzburu proti novému, neschopnému šéfredaktorovi, ktorého on sám všemožne podporoval. Mňačko si o kvalitách šéfredaktora myslel svoje a povedal to aj nahlas. Slánský ho pred všetkými nevyberane zahriakol: „*Budeš držať hubu alebo chceš skončiť v krimináli?*“²

Mňačka sa to dotklo. Povedal mu to ten, ktorý ho ani veľmi nepoznal. (Na rozdiel od iných komunistických špičiek sa Slánský s Mňačkom nekontaktoval, ani ho nevolal na akcie, na ktorých vystupoval.) Kolegovia z redakcie ho prehovárali, aby to nebral tak tragicky, že generálny tajomník to povedal v rozčúlení a isto to tak nemyslel. V knihe *Siedma noc* Mňačko o konflikte prezradil: „*Človek môže v rozčúlení povedať a urobiť kadečo, ale pohroziť kriminálom môže len ten, čo hrozbu môže aj uskutočniť, lebo má potrebnú moc. Bolo by smiešne, keby som ja niekomu hrozil kriminálom. A Slánský na mňa kričal v čase, keď ešte bola rovnosť a rešpektovali sa zákony. Odvtedy mi nik nemohol o Slánskom nič nahovoriť. Malá epizóda zapríčinila, že som neskôr [v čase politických procesov – pozn. J. L.] uveril všetkému, čo sa mu nahádzalo na hlavu. Človek, schopný len tak mimochodom poslať do väzenia kohosi, o kom nič nevie, zneužíva svoje mocenské postavenie. A taký človek je na nesprávnom mieste.*“³

¹ Rozhovor autora s Ladislavom Mňačkom (12. novembra 1993).

² MŇAČKO, L.: *Siedma noc*. Bratislava : Práca, 1990, s. 59.

³ MŇAČKO, L.: *Siedma noc*. Bratislava : Práca, 1990, s. 59.

Mňačko bol dobrým pozorovateľom, navyše pri novinárskej práci veľa videl a počul. Mnohé vedel vydedukovať, informácie pospájať a potom predpokladať ďalší vývoj. Na popredných politikov mal nielen čuch, ale aj svoj názor. Najmä neskôr nikomu nenadbiehal ani inak nepochleboval. Po príchode do Bratislavy roku 1948 pochopil, že na Slovensku to nie je o nič lepšie ako v Prahe. Prešiel z jednej kaluže do druhej, s tým rozdielom, že tá bratislavská bola o niečo menšia, ale rovnako špinavá a zablatená.

Bratislava sa mu v porovnaní s Prahou zdala ospalá, nevýrazná, aj ulice boli tmavšie a neosvetlené. Iní sa mu zdali aj obyčajní ľudia, tí však boli v porovnaní s Pražanmi úprimnejší a bezprostrednejší, akoby sa vedeli tešiť aj z maličkostí. Odlišný dojem mal z funkcionárov strany, ktorí boli mimoriadne iniciatívni. Prekážalo mu, že boli dvojnásobne servilní, raz vo vzťahu k Prahe a druhý raz k Moskve. Pred jedným i druhým centrom mali rešpekt. Navyše nikdy neboli sami sebou, stále sa na niečo hrali a báli sa, aby niečo nepokazili.

Svojimi článkami Mňačko v Bratislave spočiatku neoslňoval. Písal o bežných veciach a tipy dostával zväčša od šéfredaktora, sekretára redakcie alebo vedúceho oddelenia. Materiálom chýbala neskoršia mňačkovská šťava, boli fádne. Podobne ako témy o industrializácii a kolektivizácii, ktoré sa vtedy žiadali, veď Národné zhromaždenie schválilo 27. októbra 1948 prvý päťročný hospodársky plán na roky 1949 až 1953, vychádzajúci zo sovietskych skúseností.

Podľa rovnakých skúseností sa organizovali aj parlamentné voľby, ktoré sa uskutočnili 30. mája 1948. Hoci Mňačko bol komunistom orientovaným na Sovietsky zväz, nepáčilo sa mu, že voliči mohli hlasovať iba za jednu kandidátku, zostavenú komunistami. Druhou možnosťou bolo vhodiť do urien prázdne lístky, čo však veľa ľudí nevyužilo. A tak nečudo, že propagandou a manipuláciou volebných výsledkov získala jednotná kandidátka na Slovensku skoro 85 percent hlasov (v Čechách o 2 percentá viac).

Mňačko tušil, že to nie je správne, no napriek tomu veril, že to bude pre našu krajinu najpriateľnejší variant. Hoci Mňačko bol v tomto období kmeňovým redaktorom *Pravdy*, písal i do *Pokroku*, *Slovenských pohľadov*, *Kultúrneho života*, *Smeny* a príležitostne i do rôznych regionálnych novín. Najstraníckejším však bol v *Pravde*, pretože tento denník bol tlačovým orgánom Komunistickej strany Slovenska. V ostatných novinách až taký „červený“ nebol. No aj z iných materiálov cítiť, že ich napísal zanietený, i keď nad všeličím rozmýšľajúci komunista.

Trvalo pomerne dlho, kým sa zorientoval a našiel si svoj priestor – novinársky, ale najmä ľudský, občiansky. Postupne začal na seba upozorňovať aj v *Pravde*. Juraj

Charvát, kolega z *Práce*, povedal: „začal vyčnievať ponad svojich rovesníkov. Bolo vidno, že má osobitné vlohy na novinárstvo, lebo z aktuálneho javu vedel vysublimovať to špecificky novinárske, t. j. to aktuálne, čo zaujme, ba až vzruší širšiu verejnosť, lebo on pri sledovaní aktuálneho diania vedel v ňom vcítiť – mohli by sme povedať – až traskavinu.“⁴

Mňačkovou výhrou bolo, že v článkoch zbytočne nemudroval ani sa neštylizoval. Písal ľahko, i keď niekedy trochu skomolene, ale na to bol vedúci redaktor alebo jazyková redaktorka, aby článku štylisticky pomohli. Aj z nezáživného stranického zasadnutia vedel vytvoriť pútavý článok, ktorý bol zaujímavejší než samotné schôdzovanie. Napísal to inak ako ostatní a tým sa odlišoval. Nedal sa, ako mi raz povedal, „zošnurovať“.⁵

Preto ho v Bratislave politickí vodcovia čoskoro začali volať na svoje akcie, čím mu priamo či nepriamo otvárali sekretariáty. Tak ako sa v Prahe dostal do blízkosti Gottwalda, v Bratislave ho pozýval na debatu Karol Bacílek, Rudolf Strechaj, Viliam Široký či ďalší súdruhovia. Bez toho, aby si to uvedomovali, časom sa stali, ako povedal jeho bývalý kolega Juraj Charvát, inšpiráciou jeho románových postáv, ktoré „charakterizoval zväčša kriticky a negatívne“.⁶

Do *Pravdy* Mňačko nastúpil za éry šéfredaktora Eda Friša, ktorý bol, hoci pochádzal z rodiny bohatého židovského právnika (ako dieťa nikdy netrpel hladom a biedou), presvedčeným komunistom. Na začiatku vojny sa na rozdiel od Mňačka dostal do Moskvy (aj keď až na druhý pokus). Pracoval v moskovskom rozhlase a pravidelne sa ozýval známou vetou: „Hovorí Moskva, Moskva hovorí!“ Jeho príspevky patrili k najžiadanejším a pravidelne ich počúval aj Ladislav Mňačko, ktorý za slovenského štátu žil vo Valašských Kloboukoch, kde sa dalo chytiť vysielanie moskovského rozhlasu nielen pre protektorát, ale i Slovensko. Už vtedy nadobudol k Frišovi dobrý vzťah, ktorý sa prehĺbil, keď pracoval pod jeho vedením v *Pravde*. Vážil si ho aj preto, lebo sa vedel zastať svojich pracovníkov. V tomto nerobil rozdiel. Tvrdieval, že všetci sú jeho podriadení a za všetkých nesie zodpovednosť. „Raz pre hlúpu chybu zatvorili troch pracovníkov – technického redaktora, sadzača a korektora – a Frišovi trvalo dva týždne, kým ich z väzenia dostal.“⁷

S Frišom, ktorý mal podobnú povahu, sa Mňačkovi nerobilo zle. Vedel ho pochopiť aj vtedy, keď náhodou nepriniesol článok včas, lebo aj to sa Mňačkovi stávalo. Azda ako jediného z redaktorov sa nikdy nepýtal, prečo článok nepriniesol. Mňačkovi

4 CHARVÁT, J.: Náš kolega Ladislav Mňačko. In: Ladislav Mňačko, novinár, publicista, reportér. Bratislava: Slovenský syndikát novinárov, 1999, s. 6.

5 Rozhovor autora s Ladislavom Mňačkom (12. novembra 1993).

6 CHARVÁT, J.: Náš kolega Ladislav Mňačko. In: Ladislav Mňačko, novinár, publicista, reportér. Bratislava: Slovenský syndikát novinárov, 1999, s. 6 – 7.

7 SEKAJ, J.: Edo Friš: „Hovorí Moskva, Moskva hovorí.“ In: Do pamäti národa. Bratislava: VEDA, 2003, s. 160.

maximálne dôveroval, hoci vedel, že ho nedopísal preto, lebo do rána flámoval. Bol si istý, že na druhý deň ho bude mať na stole.⁸ Mňačko bol jeden z mála, ktorí s Frišom sympatizovali, keď ho začali prenasledovať a špehovať. „*Neustále mu boli v pätách, autami či pešo, v redakcii, na ústrednom výbore, doma, všade.*“⁹

Mňačkov kamarát a kolega z *Pravdy* Miro Procházka mi o Frišovi povedal: „*Jeho prehreškom bolo, že bol šikovnejší a múdrejší ako jeho kamaráti – funkcionári strany. Napríklad Bacílek mu nikdy neodpustil, že tajomníkom ÚV KSS sa po vojne nestal on, ale Friš. Podobne na tom bol aj Široký, ktorý si vybavoval staré účty tak, že konkurentov likvidoval – vrátane Husáka, Novomeského, Clementisa, Okáliho; Friša nevynímajúc. Edo bol najlepším šéfredaktorom, akého som kedy poznal. Bol tolerantný, mal prehľad a vedel redaktorov chápať. Na rozdiel od iných šéfredaktorov sa vrchnosti nebál. Nielenže si povedal svoje, ale keď bolo treba, svoj názor povedal aj ostrejšie.*“¹⁰

Keď mal Friš problémy, Mňačkovi to nedalo a zašiel za Viliamom Širokým, aby sa ho spýtal, prečo nedajú Frišovi pokoj a prečo ho sledujú. „*Cynicky mi odpovedal, čo dramaturizujem, ak má čisté svedomie, nemusí sa ničoho báť.*“¹¹ Mňačko mu odpovedal, aby aj on mal čisté svedomie...

Podľa Mňačka sa Friš nemusel báť, lebo mal čisté svedomie. Napriek tomu musel z *Pravdy* odísť, dlho bol bez práce, až ho na intervenciu Mňačka zobrali do Vydavateľstva politickej literatúry. Ak chcel uživiť rodinu, musel prekladať Stalinove spisy. Soňa Čechová, jeho druhá manželka (prvou bola dcéra hudobného skladateľa Alexandra Moyzesa), mi povedala: „*Bolo to pre neho ťažké obdobie. Napriek príkorm veril, že je to omyl, ktorý sa čoskoro vysvetlí. Navyše bol chorý, mal vysoký tlak a veľký strach o mňa a dcérku. Báł sa, aby sa nám niečo nestalo, vedel, čoho sú niektorí súdruhovia schopní. Z moskovského obdobia mal v živej pamäti, ako z kočiaka zmizla dcéra Rudolfa Slánskeho, hoci ju strážil starší brat. Snažila som sa mu vo všetkom pomáhať. Pomáhal mu aj Laco Mňačko, ktorý robil, čo mohol. Vela ráz nám pomohol aj finančne, keď sme nemali peniaze, lebo Edo bohviekoľko nezarobil a môj plat bol rovnako nízky. Mňačkuldo, ako sme Laca volali, bol perfektný a všetci sme ho mali úprimne radi.*“¹²

Počas Chruščovovho odmäku Friš postúpil vyššie, stal sa šéfredaktorom vydavateľstva, ale o nejaký čas ho vyhodili, prekádrali a vylúčili zo strany. Roku 1968 ho plne rehabilitovali, aby ho zakrátko medzi prvými opäť vylúčili. Mňačko s ním bol stále v kontakte a stretávali sa aj vtedy, keď „*ho ostatní nepoznali a prešli radšej na druhú*

8 Rozhovor autora so Soňou Čechovou (10. decembra 2007).

9 SEKAJ, J.: Edo Friš: „Hovorí Moskva, Moskva hovorí.“ In: Do pamäti národa. Bratislava : VEDA, 2003, s. 161.

10 Rozhovor autora s Mirom Procházkom (2. marca 2005).

11 Rozhovor autora s Ladislavom Mňačkom (4. mája 1993).

12 Rozhovor autora so Soňou Čechovou (28. novembra 2006).

stranu chodníka, aby ho nemuseli pozdraviť, hoci prednedávnom by sa mu boli aj neviem kam strčili“.¹³ V spojení boli aj počas Mňačkovej emigrácie v Izraeli.

„V marci 1968 sa konal na bývalom zväze novinárov nejaký aktív, na ktorý prišiel aj Edo Friš, hoci už nebol členom zväzu. Napriek tomu požiadal, aby mohol byť prítomný. Na moje veľké počudovanie nikto neprotestoval. Na konci aktívu sa Edo prihlásil o slovo a pokojným hlasom povedal, že v tejto chvíli práve prechádza hraničným priechodom Berg – Petržalka Ladislav Mňačko, ktorý sa vracia z emigrácie domov. [Niekoľko mesiacov žil v Izraeli, kam odišiel na protest proti tomu, že naša krajina prerušila s Izraelom diplomatické styky a postavila sa na stranu arabských krajín – pozn. J. L.] Miestnosť zašumela. Prítomní nevedeli, ako sa majú správať, báli sa eštebákov, ktorí tam isto boli prítomní. Dodnes si myslím, že Mňačko bol s Frišom dohodnutý, veď prečo by ináč na také veľké novinárske zhromaždenie prišiel. Ktovie, možno tento nápad skrsol v hlave samotného Friša a Mňačko o ničom nevedel... Teraz to nie je dôležité, podstata je v tom, že jeden i druhý si chceli otestovať, ako bude verejnosť, resp. tlač reagovať na správu, že Mňačko sa vracia. Priniesli sme ju len my v Práci, ostatní sa báli. Možné je aj to, že im to cenzúra vyhodila. Práca ako odborársky denník vždy stála tak trochu bokom a cenzúra sa viac zamieravala na Pravdu, Smenu a Kultúrny život. Tam vždy hrozil nejaký prúser. Nakoniec aj my sme mali na druhý deň problém, problémy mal aj tlačový dozor, že mu taká dôležitá správa preklzla. Hneď po aktíve celá Bratislava vedela, že Mňačko sa vrátil z emigrácie. A do rána to vedelo celé Slovensko.“¹⁴

S Mňačkom v Pravde sedel istý čas v jednej kancelárii Rudolf Podmaník. Obaja mali stoly na ľavej strane, vpravo bol stôl Ľudovíta Zelenku. „Laco bol príjemný, pohodový kolega, ale keď sa mu nedarilo, býval veľmi nervózný. Fajčil jednu cigaretu od druhej. Vtedy vyhadzoval zo stroja celé popísané strany a hádzal ich rovno do koša, ani ich netrhal. Málokedy bol spokojný s tým, čo napísal, a preto článok zakaždým začínal odznovu, až kým sa nechtyl. Ak dostal slinu, písal ako gulomet, trieskal do klávesnice a posúval valec, ktorý na konci riadka hlasno zazvonil. Keď sa v jednom kuse ozývalo zvonenie, kolegovia aj na chodbe vedeli, že Mňačkovi to ide. Neprekážalo mu, že sa pri ňom hlučne zabávame, nebol ten typ novinára, ktorý by potreboval okolo seba ticho. Práve naopak, čím väčší hurhaj, tým sa mu lepšie rozmýšľalo. Častejšie však tvoril doma a ráno prišiel s hotovým článkom. Zastal vo dverách a zahlásil: Ale som mu dal!. Znamenalo to, že niekoho dobre skritizoval alebo za niečo spranieroval. Laco mal naozaj nos na témy. Kde na ne chodil, nikto nevedel – a on o tom nehovoril. Písal rýchlo, dobre a pútavo. Nikdy som nepochopil, prečo zahadzoval do koša skoro hotové články. Raz sa stalo, že pri druhom-tretom pokuse to vzdal, vraj to napíše na druhý deň. Keď odišiel, vybral som papiere z koša, pozorne som si článok prečítal a zaradil

¹³ Rozhovor autora so Soňou Čechovou (28. novembra 2006).

¹⁴ Rozhovor autora s Ladislavom Zajacom (11. marca 2005).

ho do novin. Nevie, čo sa mu na ňom nepáčilo. Ráno otvoril Pravdu, lebo to bolo prvé, čo vždy urobil, keď prišiel, a neveril vlastným očiam. Myslel som, že ma prizabije. Keď článok dočítal, pozrel na mňa a s plnou vážnosťou povedal: ‚Dobre to ten Mňačko napísal!‘ Na znak toho, že sa nehnevá, buchol ma po pleci. To bol celý Laco... Vždy som ho považoval za múdreho, skromného a čestného človeka. Páčilo sa mi na ňom, že pracoval do úmoru. Bolo mu jedno, či je ráno, večer, sviatok alebo nesviatok. Ak ho téma chytila, nič ho nezastavilo... Raz šiel domov neskoro večer z nejakého spisovateľského flámu, aspoň tak mi povedal, a v Michalskej veži uvidel slabé svetielko. Dovtedy búchal, kým sa nedostal hore. Našiel tam rozospatú rodinu. Keďže nemala kde bývať, nastahovali sa do opustenej veže. Do rána napísal zaujímavú reportáž a na ďalší deň celá Bratislava o inom nehovorila. Vtedy som si uvedomil, koľko ľudí, vrátane mňa, chodilo okolo veže a nikto si svetlo nevyšimol. Až Laco. Pri ňom sa nedalo len tak sedieť a nič nerobiť. Vždy mal tisíc nápadov... Na prvý pohľad sa zdalo, že bol ‚bordelár‘, opak bol však pravdou. Vo svojich veciach mal až priveľký poriadok a vedel, kde má čo hľadať. Nemal rád lajdákov, tlčhubov a pofidérnych hrdinov. Najviac ho priťahovali jednoduchí ľudia s prirodzenou inteligenciou a zdravým sedliackym rozumom. Medzi nimi sa cítil najlepšie a tých aj vyhľadával. Nafúkanci mu nič nehovorili a bol na nich priam alergický.“¹⁵

Rudolfovi Podmaníkovi sa nepáčilo, keď sa o Mňačkovi hovorilo, že bol alkoholik. Aspoň on to o ňom nemôže povedať, lebo v robote ho ani raz nevidel opitého. Potvrdil to aj ďalší Mňačkov kolega z Pravdy RNDr. Rudolf Zajac, ktorý rovnako ako Rudolf Podmaník robil nejaký čas zástupcu šéfredaktora Pravdy. „Vedelo sa, že Laco si v kaviarňach a vo vinárňach so spisovateľmi rád vypije, ale v robote ho nikto, na rozdiel od niektorých kolegov, nevidel opitého. Bol ‚psavec‘, ktorému nerobilo problém vycestovať aj do najväčšieho zapadákov. Najviac zo všetkých redaktorov chodil po Slovensku a mne sa zdalo, že aj najradšej, čo bolo vidieť na jeho článkoch, najmä reportážach. Zakaždým niečo vyňúral... Všetko, čo napísal, sa dalo uverejniť. Sem-tam sme mu opravili štylistiku, písal rýchlo a občas niečo skomolil. Viem však, že korektorky sa predháňali, ktorá skôr zrediguje jeho text, pretože čítať Mňačkove články bol pôžitok, človek sa vždy dozvedel niečo nové. Laco mal výborný štýl, pútavo vedel písať aj o bežných veciach. Zbytočne sa neštylizoval. Jeho článkom, najmä reportážam, sa hneď dalo uveriť.“¹⁶

Na Mňačkovo obdobie v Prave rád spomína aj Pavel Branko. Nebol redaktorom Pravdy, ale jej stálym spolupracovníkom. Vyše tri roky viedol filmovú rubriku a vtedy sa bližšie zoznámil aj s Ladislavom Mňačkom. Po recenzii filmu *Kubánski kozáci*, v ktorej sa zamýšľal nad tým, či môže existovať socialistický gýč, šéfredaktor Friš rozhodol, že všetky Brankove články musia prechádzať cez neho. Stalo sa, že jednu

¹⁵ Rozhovor autora s Rudolfom Podmaníkom (13. marca 2005).

¹⁶ Rozhovor autora s Rudolfom Zajacom (11. marca 2005).

z recenzií nečítal a práve tá vzbudila na ÚV pohoršenie, z čoho mal Friš veľké neprijemnosti. „Písal som o filme Stalingradská bitka, ktorý je zo všetkých stalingradských filmov najhorší. Pochválil som ho takým štýlom, že sa to dalo vysvetliť aj tak, že ho kritizujem. Ja som ho naozaj pochválil, ale vysvetlujte to niekomu, kto si myslí, že si z filmu úmyselne uťahujem. Friš rubriku okamžite zrušil a na druhý deň Pravda priniesla vyhlásenie, že redakcia sa dištancuje od článku a Pavel Branko už nie je jej spolupracovníkom. Mňačka to rozčúlilo a zastrájal sa, že z toho urobí aféru. Požiadal som ho, aby to nerobil, lebo to nemá význam. Poslúchol, ale so stanoviskom redakcie sa nestotožnil, čo verejne na porade povedal. Na jednej strane som Friša chápal, že musel niečo urobiť, aby uchránil svoj šéfredaktorský post. Po čase oň však aj tak prišiel a mal veľké politické problémy. Mne sa nič až také zlé nestalo, zakrátko som dostal ponuku viesť podobnú rubriku v Práci. Avšak postoj Laca Mňačka si vysoko vážim. Bol to čestný človek, každá nepravosť ho rozčulovala a v rámci svojich možností sa snažil aj niečo urobiť. Na rozdiel od väčšiny kolegov z Pravdy so mnou verejne sympatizoval. Verím tomu, že keby som bol len trochu chcel, prípadne ho o to požiadal, nenechal by to len tak... Mňačka som mal rád aj preto, že sa s ním dobre rozprávalo. Vela sme napríklad diskutovali o význame novinárskej práce. Na to, že sme žili v eufórii a verili sme, že čoskoro príde komunizmus, boli jeho názory až príliš pesimistické. Pri jednej debate mi povedal, že si nemyslí, že tým, čo napíšeme, niečo zmeníme. Už vtedy som si všimol jeho skepsu. Neskôr, keď sa otočil o stoosemdesiat stupňov a bol najtvrdším kritikom doby, ma to vôbec neprekvapilo. V ňom to bublalo dávnejšie, najlepšie to vidieť na knihách Oneskorené reportáže, Kde končia prašné cesty alebo Ako chutí moc. Obdivoval som, že sa nebál a do všetkého šiel naplno. Dodnes sa čudujem, že sa mu nič nestalo. A pokojne sa mohlo.“¹⁷

S Brankom mal Mňačko veľa spoločného a v mnohom si boli podobní. Obaja boli napríklad v koncentračnom tábore (Mňačko možno len v pracovnom tábore), ale o tom sa nikdy nerozprávali, tieto traumy si niesol každý sám. Branko nevedel ani to, že v koncentráku bola aj Mňačkova žena, hoci bol u nich doma niekoľko ráz a poznal sa s pani Hedvigou. Nevedel ani to, že je Židovka, hoci sám bol Žid. Dlhو to nevedela ani Libuša Mináčová, aj keď sa rodiny Mňačkovcov a Mináčovcov priatelili a isté obdobie mali vedľa seba v Slnčnom údolí pri Pezinku chaty.

Libuša Mináčová spomínala, že raz boli spolu lyžovať na Martinských holiach, lebo Laca to stále ťahalo do Martina a okolia, akoby si chcel pripomenúť detstvo. Hedviga nelyžovala a ostala v chate. Laco tiež nebol bohvieaký lyžiar, ale vedel brzdiť a to mu stačilo. Vlado Mináč bol ešte slabší lyžiar, a tak viac pili a debatovali. „Aj pri iných príležitostiach si tí dvaja často vystačili až do rána.“¹⁸

¹⁷ Rozhovor autora s Pavlom Brankom (29. marca 2005).

¹⁸ Rozhovor autora a Libušou Mináčovou (16. septembra 2006).

Zaujímavý je vzťah Mňačka s Mináčom. Do roku 1968 boli asi najlepší kamaráti, hoci aj ich priateľstvo prechádzalo rôznymi peripetiami. Mináč bol viac intelektuálny, Mňačko zasa pracovitejší a citlivejší, aj keď obaja pôsobili ako „hromotlkovia“. Tým, že Mňačko nad všetkým rozmyšľal a veľa čítal, vypracoval sa Mináčovi na zdatného partnera. Na rozdiel od Mináča Mňačko veľa cestoval nielen po Slovensku, ale aj po svete a mal väčší rozhľad. Mináč tým, že bol výrečnejší, vedel vo všetkom argumentovať, a tak sa v mnohom dopĺňali. Ale vo všeličom sa aj predháňali a doťahovali. Zvyčajne sa nešetrili, vedeli byť k sebe aj veľmi nepríjemní. Keď sa do seba pustili, bývali hašteriví, ani jeden nechcel ustúpiť. Nech už bolo akokoľvek, boli si blízki a rozumeli si. Viac než sympatické bolo, že sa vedeli pred ostatnými jeden druhého zastať.

A aký bol Mňačko podľa Libuše Mináčovej? *„Viac ako svojský. Nevie, kto sa mu dnes aspoň trochu podobá. Asi nik, najbližšie mal k nemu Vlado Mináč, ale ani ten už nežije. Obaja odišli do nenávratna a mne ostali iba spomienky. Sú to naozaj veľmi krásne spomienky. Keď boli spolu, výborne sa dopĺňali. Vy sa však pýtate na Laca... Jednoducho bol nepolapiteľný ako vietor. Nie, vetroplach nebol. Vedel, čo je pekné i dobré, bol aj dostatočne bystrý a rozumný. Výborný ‚parták‘, ktorý dokázal byť vážny, ale vedel sa aj detsky smiať a zabávať. Čo chcel povedať, povedal stručne, dlhé reči nemal rád. Ani táraniny. Hovorieval, že aj keď je niekto opitý, nemá čo tárať. Laco mal naozaj dobrú povahu, takú moravskú. Málokedy si z niečoho čosi robil.“*¹⁹

A čo dievčatá? *„Myslím si, že rukáv si odtrhnúť nedal, neviem však, že by za nimi behal a naháňal ich len kvôli tomu jednému. Rád sa s nimi rozprával i zabával. Jeho heslom bolo, že všetko je dovolené, pokiaľ si ho niektorá nechce až priveľmi priložniť.“*²⁰

A čo alkohol? *„Pravdou je, že si rád vypil, opitý však nechodil. Buď vedel piť, alebo mal v sebe kontrolku a tá mu povedala, kedy má prestať. Hoci pochádzal z Moravy, víno neobľuboval a pivo si dával len od smádu. Po vojne sa pil rum s kávou, potom bola módou vodka, neskôr sa stal našim hitom kubánsky rum.“*²¹

Čo sa týka alkoholu, Mňačko bol k sebe kritickejší. *„Pil som, ale nikdy nie do nemoty. Vždy som vedel, kedy mám skončiť a ísť domov. Alkohol som k životu nepotreboval, skôr cigarety. Keď ma však ponúkli pohárikom, neodmietol som. Častejšie a radšej som ponúkal ja. Občas sa stalo aj mne, že som sa opil, ale potom som sa hanbil ako pes a dva-tri dni som radšej nešiel medzi ľudí. Stále tvrdím, že niekedy nie je zlé opiť sa a zabudnúť na všetko. Nesmie to však byť často. A ešte k jednej veci sa priznávam: ak som sa už mal opiť, tak najradšej s robotníkmi v tej najposlednejšej krčme. Nemal som rád pitky s papalášmi ani so straníckymi*

19 Rozhovor autora a Libušou Mináčovou (16. septembra 2006).

20 Rozhovor autora a Libušou Mináčovou (16. septembra 2006).

21 Rozhovor autora a Libušou Mináčovou (16. septembra 2006).

funkcionármi. Nech sa na mňa nikto nenahnevá, ale čím väčší káder, tým väčšie prasa, keď sa opije. Jednoducho hnus.“²²

Aj keď bol Mňačko vzhľadovo elegán, na oblečenie si veľmi nepotrpel. Najčastejšie nosil károvanú košeľu s vreckami. Musela ich mať aj vetrovka, z vreciek mu vytŕčali ceruzky a perá. Ak doma napísal článok, stočil ho do rúrky a vložil do niektorého z vreciek. Keď sa nervózne ponáhlal, nebolo to dobré znamenie. Buď ho niekto nahneval, alebo mu niečo nevyšlo.

Mňačko najčastejšie písal doma, a to v noci. Alebo zavčasu ráno, keď sa deň predtým niekde dlho zdržal alebo bol spoločensky unavený. Cez deň veľa času na písanie nemal, buď bol v teréne, v redakcii, alebo v niektorej kaviarni. Do redakcie chodil na jedenástu. Z bratislavských Palisád chodil pešo, najčastejšie Starým mestom cez Kozíu, popri Univerzitetnej knižnici, po Sedlárskej a Laurinskej. Do redakcie *Pravdy* alebo *Kultúrneho života*, ktoré sídlili na Štúrovej, to nemal ďaleko. Cestu pokojne prešiel za pätnásť minút. Komplikovanejšie to bolo, keď niekoho stretol a zahovoril sa alebo ho niekto stiahol na kávu či pol deci. Ak niesol do redakcie článok, dlho sa nezdržal, vedel, že svoj čas potrebuje na preklepanie aj sekretárka. A uzávierky bolo treba dodržiavať. Na denné porady – plaňorky – zvyčajne nechodil, zdali sa mu stratu času. Na rozdiel od iných si to mohol dovoliť. A potom nemal rád hodnotenia kolegov, ktorí každý deň na poradách rozoberali vydané číslo. Ich názor nebol až taký dôležitý, podstatné bolo to, čo povedali na ÚV KSS. Kolegovia zbytočne mudrovali a poučovali.

Mňačkovými „poradami“ boli kaviarenské stretnutia. Tam sa dozvedel všetko, aj to, čo nechcel. Známy bol tým, že keď odovzdal článok, prebehol po kanceláriách, čo bol signál pre tých, čo mali chuť, aby s ním išli do niektorej kaviarne. Vždy sa našiel niekto, kto ho nasledoval.

Novinári zvyčajne ráno neraňajkujú, dajú si len hlt kávy a utekajú do redakcie. Nikdy neraňajkoval ani Mňačko, jeho prvým „jedlom“ boli dve-tri cigaretky a pohár čistej vody. Aj v noci sa budil s tým, že je smädný, čo bolo neklamné znamenie toho, že večer vypil o niečo viac. V kaviarňach či v reštauráciách si novinári k cigarete dali aj niečo pod zub, bolo to ich prvé skutočné jedlo v ten deň. Mňačko veľa nejedol, hoci mal rád delikátne jedlá a niektoré maškrtky si naozaj vedel vychutnať.

„Začínali sme obyčajne vážnou paštetou v mliečnom bare oproti Národnému divadlu, potom sme prešli cez Hviezdoslavovo námestie do Savoyky alebo dole do Reduty na obed a popoludní sme neraz zakotvili v letnej záhrade Carltonu, kde sme začínali tanierikom s mäsom a strúhaným syrom, pokračovali kávou, no a vodkou. Ale to sme už robotu mali za sebou. Laco

²² Rozhovor autora s Ladislavom Mňačkom (14. októbra 1992).

*Mňačko chodil do redakcie len vtedy, keď mu z bočného vrecka zelenkastej vetrovky trčala niekoľkostranová reportáž.*²³

Pôsobenie v *Pravde* malo pre Mňačka niekoľko výhod. Mal dosť času sa venovať literatúre, ku ktorej začal čoraz viac inklinovať. A potom, mal príležitosť cestovať a cestovanie bolo jeho veľkou láskou. Slovensko precestoval krížom-krážom, a keď mal možnosť, vycestoval aj do zahraničia. Na niektoré služobné cesty išiel z poverenia redakcie alebo zo Zväzu slovenských spisovateľov, kde mal viac možností. Podľa sovietskeho vzoru boli spisovatelia chápaní ako inžinieri ľudských duší a očakávalo sa od nich, že budú zodpovedne reprezentovať našu krajinu, čím sa myslelo na socialistickú spoločnosť. (Pre zaujímavosť: 5. novembra 1956 sa konala schôdza výboru Zväzu slovenských spisovateľov. Z dvadsaťpäťčlenného výboru ôsmi chýbali, z toho boli viacerí na zahraničných služobných cestách. Jozef Horák v Juhoslávii, Vojtech Mihálik v Poľsku, Rudo Moric vo Vietname a Ladislav Mňačko so Štefanom Žárým v Číne.²⁴)

V niektorých krajinách pobudol Mňačko dlhšie a zakaždým vystupoval ako spravodajca niekoľkých novín. Pobyty boli väčšinou recipročné, podobne chodili na Slovensko a do Čiech spisovateľské delegácie z iných štátov. Musela však byť podpísaná dohoda o vzájomnej výmene. Ak nebola, spisovatelia mohli nadväzovať kontakty sami, dokonca i s kolegami zo Západu, len to museli ohlásiť. Keď Mňačka raz predvolali na „Februárku“, ako sa hovorilo miestu, kde sídlila Štátna bezpečnosť, pýtali sa ho, prečo tak aj on nekoná. „A načo,“ povedal im, „veď viete o každom mojom kroku, i to, s kým sa stretávam. Všade predsa máte svojich špiclov.“²⁵

Mňačko sa na cestách neulieval. Boli aj takí spisovatelia, ktorí sa viac opýjali a okrem správy zo služobnej cesty nič nenapísali. Isto si vypil aj Mňačko, ale z ciest zakaždým pripravil seriál článkov či napísal samostatné knihy. Zvyčajne najprv uverejnil v novinách niekoľko samostatných reportáží, ktoré po dopracovaní vydal knižne, ako napríklad *Izrael, Albánska reportáž, Šiesta veľmoc, Dobrodružstvo vo Vietname, Ďaleko je do Whampoa*, ale aj *U-2 sa nevracia, Dlhá prerušovaná cesta* či *Ľa, Adolf Eichmann*.

Mňačko pracoval v *Pravde* do roku 1954, potom prešiel do *Kultúrneho života*, kde prežil najtvorivejšie obdobie. (Dokonca bol dva razy šéfredaktorom dnes už legendárneho *Kultúrneho života*.) V tomto periodiku vyrástol na jedného z najuznávanejších publicistov a najodvážnejších reportérov v tom čase. Zakrátko sa stal reportérskou legendou a niektorými prácami ho môžeme prirovnať k slávnemu Egonovi Ervinovi

²³ MINÁČOVÁ, L.: Diskusia. In: Ladislav Mňačko, novinár, publicista, reportér. Bratislava : Slovenský syndikát novinárov, 1999, s. 37.

²⁴ Archív Asociácie organizácií spisovateľov Slovenska a Spolku slovenských spisovateľov. Prezenčná listina zo schôdze výboru Zväzu slovenských spisovateľov dňa 5. novembra 1956.

²⁵ Rozhovor autora s Ladislavom Mňačkom (16. februára 1993).

Kischovi. Netreba však zabúdať, že na Slovensku začínal v *Pravde*, ktorá odštartovala jeho slubnú kariéru novinára a neskôr i spisovateľa. A to aj napriek tomu, že noviny boli verným odrazom spoločnosti, resp. oficiálnej politiky, ktorá sa v Československu robila podľa vzoru Sovietskeho zväzu. Dnes už vieme, že inak sa ani nedalo. Noviny a propaganda boli také, aké ich diktoval náš osloboditeľ. Žiaľ, väčšina ľudí to považovala za správne a verila, že sa tak deje v prospech človeka. Veril tomu aj Mňačko. Až neskôr sa im začali otvárať oči. Viacerí však ani potom neprestali veriť svojim ideálom. Spočiatku to bol prípad aj Ladislava Mňačka. Netrvalo však dlho a z horlivého propagátora strany sa stal jeden z jej najväčších oponentov a kritikov, čo vyústilo do jeho emigrácie roku 1967 do Izraela a o rok neskôr do Rakúska.

Jozef Leikert

Ripkovy analýzy pro Radu svobodného Československa na přelomu 1956 – 1957

Rada svobodného Československa, založená v únoru 1949 jako pokus o zastřešující politický orgán československého exilu, prošla během první poloviny padesátých let fázemi jak konsolidace, tak programových sporů a krizí. Specifickou složku jejích aktivit představovala „zahraniční politika“,¹ v jejíž tvorbě klíčové konceptuální osobnosti představovali Hubert Ripka a v mladší generaci pak Fedor Hodža. Jejich role byla stvrzena i oficiálním pověřením. Hubert Ripka se stal *chargé* pro záležitosti mezinárodních vztahů a v rámci nové konsolidace orgánů Rady od podzimu 1952 se vedle obnoveného Ripkova pověření stal *chargé* pro evropské a integrační záležitosti F. Hodža. Jednou ze zásadních rovin sporu uvnitř Rady (stejně tak uvnitř exilových orgánů z ostatních zemí středovýchodní Evropy) znamenal spor o přežilou koncepci „politiky osvobození“. Ta vycházela z představy, že z velkého válečného konfliktu Západ – Východ vzejde mj. znovuosvobození zemí středovýchodní Evropy. H. Ripka proti tomu rozvíjel koncept, v němž (zvláště po zkušenostech s vnitřními tenzemi v Československu a v NDR v roce 1953) stále větší role byla přiřazována vnitřním silám v zemích středovýchodní Evropy a celkově řešení „bez války“. Výsledkem byl koncept „politiky sebeosvobození“.

Vývoj od jara 1956, zejména vývoj v Polsku znovu výrazně tomuto konceptu „sebeosvobození“ nahrával. Novým vyvrcholením Ripkových analýz se na přelomu léta a podzimu 1956 stal text *Politika sebeosvobození podmaněných evropských národů*.² V rozsahu asi tři a půl archu je to na memorandum v polovině 20. století již příliš mnoho;³ tento rukopis lze považovat za nejsystematičtější vyjádření „Ripkova plánu“,⁴ za souborné pojednání komplexu otázek, na jehož základě Ripka následně varioval svá dílčí vyjádření, ať už v podobě proslavů či memorand atp.

Ze strany západních zemí Ripka považoval za potřebné povzbuzovat a posilovat onu vnitřní rezistenci v zemích střední Evropy, projevující se v nové vlně v průběhu roku

¹ K této specifické otázce pro počáteční fázi (únor 1949 až únor 1953) fungování Rady viz: GONĚC, V.: Prvotní programy Rady svobodného Československa pro zahraniční politiku, In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica* 33, 2007, s. 229-242.

² RIPKA, H.: Self-Liberation Policy of the Captive European Nations. Strojopis v české (i ten však s anglickým titulem) verzi, datovaný: říjen 1956. Archiv ÚSD AV ČR, fond H. Ripka, kart. 16, inv. č. 00709 (z českého originálu byl zjevně jako obvykle vyhotoven anglický překlad rozmnožený cyklostylem).

³ To by již politikové nečetli a patrně ani analytici by to nečetli právě soustředěně; tak rozsáhlá memoranda se naposledy sestavovala na přelomu 19. a 20. století, poté už naprosto vyjimečně.

⁴ Jako *terminus technicus* takto skutečně vstoupil do dějin mezinárodních vztahů.

1956, podněcovat i projevy nespokojenosti v samotném Sovětském svazu, zároveň vykazovat účinnou politickou a diplomatickou pomoc vnitřním rezistencím. Ripka mimo jiné podtrhl, že Západ by měl ve vlastním zájmu vyloučit pasivitu toho typu, jak ji projevoval při sovětském potlačování povstání ve východním Německu roku 1953.

A na adresu naivistických a povrchně pacifistických pohledů na „novou“ sovětskou politiku „mírového soužití“ Ripka zdůraznil, že momentálně nejde o nic jiného než o usilovné vyhýbání se přímému jadernému střetu, jinak pokračuje studená válka se vši tvrdostí. Připojil se rovněž k hodnocení Andrewa McFadyeana, že *„chruščevismus je pokračováním stalinismu více než čímkoli jiným“*.⁵

Za nejvýhodnější variantu pro celý proces sebeosvobození vyzvedal Ripka verzi, že by si pod tlakem vnitřních rezistencí zemí středovýchodní Evropy a za pomoci Západu moskevští vůdcové položili otázku, zda násilné udržování panství nad středovýchodní Evropou není natolik velkým břemenem, že by pro Moskvu mohlo být výhodnější mít na své západní hranici svobodné sousedy, svolné k pokojné spolupráci, než vzdorné satelity.⁶

Osou „Ripkova plánu“ pro aktivity diplomacie Západu vůči Sovětům přitom zůstávalo spojit problém německý a střeoevropský; Ripka tentokrát formuloval již principiální neoddělitelnost problému středovýchodní Evropy a německé otázky. Upozorňoval, že nyní již naplno celoevropský a celosvětový dosah přinášejí disjunkce: Zda bude Německo sjednoceno podle sovětských anebo západních představ. Zda zůstane středovýchodní Evropa pod sovětskou nadvládou, anebo bude osvobozena. Především však podtrhl dosah konjunkce: Způsob, jak bude sjednoceno Německo, bude silně působit na postavení středovýchodní Evropy. Zároveň: Stav závislosti na Moskvě či naopak stav svobody střední Evropy bude silně ovlivňovat vývoj německé politiky.

* * *

Vedle spíše syntetických konceptů, vyhodnocení, memorand, určených pro mezinárodní orgány (v nichž zastupoval československý exil) a pro orgány zahraniční politiky západoevropských zemí⁷ připravoval H. Ripka různé důvěrné zprávy pro potřeby Rady svobodného Československa. Zde šlo spíše o analýzy, resp. o žánr situačních zpráv. Tyto Ripkovy materiály mohou přispět i ke stále se vracející diskusi o možnostech a limitech vývoje v roce 1956 v Československu, ve střední Evropě a Evropě vůbec.

⁵ Zaznělo na IX. kongresu Světové liberální unie v srpnu roku 1956 ve Strese.

⁶ RIPKA, H.: Self-Liberation Policy..., s. 6a, 41.

⁷ K tomu viz blíže: GONĚC, V.: Za sjednocenou Evropu. Z myšlenek a programů Huberta Ripky, Brno 2004, kap. Ripkův plán (s. 174-192).

Paralelně se zmíněným syntetickým textem vznikla Ripkova zpráva *Dojmy o situaci v Československu*.⁸ Vyzvedl především dvojsměrnost nálad obyvatelstva, zahrnujících jak prvky nadšených očekávání, tak rezignace. Jednak je v těchto náladách generalizována zkušenost z poznaňských událostí, totiž že Západ nic nepodnikne proti komunistickým vládám. Proti tomu stojí očekávání, že jakmile zaujme Západ tvrdší postoj proti Sovětům, nespokojenost vyvře. Západ je přitom prakticky ztotožňován s USA; o Británii a Francii vládne mínění, že bez USA nic nepodniknou, vůči Německu přezívá tradiční nedůvěra, velmi úspěšně využívaná komunistickou propagandou. Nálady k rezignaci vycházejí dále z obavy, že se USA se Sověty definitivně dohodnou o rozdělení sfér vlivu s tím, že Československo zůstane ve sféře sovětské. Jinou konkrétní ukázkou takové rezignace jsou dedukce, že Američané se nedovedou vypořádat ani „s takovým egyptským smradem“,⁹ jak by si tedy mohli troufnout na Sověty. Ripka zároveň stavěl do protikladu jistou pohotovost malých skupin odporu a zároveň absenci akceschopné koordinace takových skupin. Situaci na Slovensku hodnotil jako pohotovější k akcím odporu, vysvětloval ji jako důsledek nižší míry komunistického teroru a celkově podstatně menších rozporů (resp. dokonce jistého stavu družnosti) mezi komunisty a nekomunisty než v českých zemích. V nich pak dále rozlišuje – na Moravě vidí výraznější či dokonce účinnější míru odporu u zemědělců a vzdělaných složek, naproti tomu pro Čechy vyzvedá míru nespokojenosti dělníků a míru zklamání a nespokojenosti řadových komunistů (opět zejména dělníků). Pro exil pak Ripka dovozoval úkol nehrát si na osvoboditele, nýbrž zcela věcně a systematicky spoluvytvářet ducha sebedůvěry pro domácí odpor, být jeho pomocníkem, zároveň podporovat představy, že právě domácí odpor bude osvoboditelem Československa. Specifickým úkolem je pečlivě studovat ony nové složky skupin odporu, jejich smýšlení, jejich hodnoty; jsou totiž podstatně odlišné od tradičních (a významem již okrajových) skupin antikomunistů.

Vlastní průběh a zároveň mezinárodní souvislosti maďarské revoluce vedly Ripku jednak k vyhodnocování této nové zkušenosti samotné, jednak k modifikacím „Ripkova plánu“. Souborné vyhodnocení podal Ripka ve výkladu předneseném na zasedání Komise pro střední a východní Evropu Evropského hnutí v lednu 1957 v Paříži.¹⁰ Zde mj. zdůrazňoval, že Sovětskému svazu se podařilo udržet v područí jak Maďarsko tak Polsko jedině silou sovětské armády. Dalším důležitým poznáním

⁸ RIPKA, H.: *Dojmy o situaci v Československu*, Chartrettes, 22. září 1956. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00959.

⁹ Totiž Násírem.

¹⁰ RIPKA, H.: *Otrěs sovětského impéria po revoltách v Polsku a Maďarsku*. Strojopis s označením: Výklad v Commission de l'Europe Centrale et Orientale, Paříž 19. 1. 1957. Archiv ÚSD AV ČR, fond H. Ripka, kart. 25, inv. č. 00781 (přiložen francouzský překlad: RIPKA, Hubert: *La crise de l'empire soviétique*; rozmnoženo, cyklostyl).

je, že za určitých podmínek je možná i otevřená revolta proti totalitnímu režimu a tudíž „sebeosvobození“, dalším nedocenitelným rozměrem je rozvrat mýtu o fatálním postupu komunismu (mýtu, který zatěžoval a psychologicky ochromoval i mnohé antikomunisty).

Po návratu z jednání v Paříži a Strasbourgu¹¹ sepsal Ripka několik analýz a zpráv, opět především pro potřeby Rady svobodného Československa. Zasedání Rady Evropy Ripku přímo překvapilo, jakého rozšíření nabyly mezi západoevropskými politiky domněnky o tichém dorozumění mezi Washingtonem a Moskvou, zejména co se týče respektování sfér vlivu. Jako důsledek toho, zároveň důsledek chování USA za suezských událostí a maďarské revoluce vysvětloval nárůst antiamerikanismu u britských konzervativců a většiny francouzských politiků, zároveň nárůst nálad německých jak křesťanských tak sociálních demokratů (u německých liberálů už to byla delší dobu obehnaná nota), že jedině neutralizace Německa a přímá jednání Bonnu s Moskvou mohou přinést pokrok v německé otázce,¹² kdežto od USA nelze čekat žádnou účinnou podporu.¹³

V první krátké zprávě pro Radu svobodného Československa o výsledcích jednání Komise pro střední a východní Evropu varoval Ripka mj. před nárůstem nebezpečí neutralistických tendencí v celé západní Evropě, jakožto důsledkem nemohoucnosti Západu v posledních měsících.¹⁴

Zvláště důkladnou zprávu věnoval Ripka založení Maďarského revolučního výboru jakožto nové zastřešující politické organizace maďarského exilu. V ní mj. akcentoval, že v tomto výboru již naprosto dominují představitelé nového exilu z roku 1956. Zároveň zvýraznil i svá zjištění z kruhů francouzského ministerstva zahraničních věcí, že tato změna byla uvítána přímo se zadostiučiněním, že osud starého exilu a jeho „Maďarského národního výboru“ je francouzským politikům zcela lhostejný a že navíc Francouzi očekávají, že nová vlna maďarského exilu bude mít ozdravný vliv na exil z ostatních zemí.¹⁵

¹¹ Zde se zúčastnil jednak jako host jednání Poradního shromáždění Rady Evropy, jednak jednání Shromáždění národů nezastoupených v Radě Evropy, které (jako zastoupení exilů ze zemí středovýchodní Evropy a Španělska) pravidelně navazovalo na zasedání Poradního shromáždění.

¹² Byť by to bylo za cenu takových obětí, jako uznání hranic na Odře a Nise či uvolnění vojenských svazků se Západem.

¹³ RIPKA, H.: Záznam o Strasbourgu 7. – 10. ledna, Paříž, 12. ledna 1957. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00961.

¹⁴ RIPKA, H.: Zpráva o schůzi Commission de l'Europe centrale et orientale v Paříži 19. ledna 1957, Paříž, 20. ledna 1957. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00962.

¹⁵ RIPKA, H.: Maďarský revoluční výbor, založený ve Strasbourgu, Paříž, 22. ledna 1957. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00963. K pozadí tohoto tématu viz též: GONĚC, V.: Československý exil ve vztahu k maďarskému exilu a maďarské revoluci 1956. In: Goněc, V. – Vlček, R. (eds.): Z dějin visegrádského prostoru. Richardu Pražákovi k pětasedmdesátinám, Brno 2006, s. 249-266.

Ve specifické zprávě o Polsku¹⁶ Ripka jednak poukázal na nový fenomén „antisovětského komunismu“ v Polsku, který nelze jednoduše ztotožňovat ani zaměňovat s antistalinismem. Jde o projevy jednoznačné vůle dostat se za každou cenu mimo nadvládu Moskvy a budovat „si komunismus po svém“; tato orientace zahrnuje tudíž i živly, které nemají vůbec žádný zájem na demokratickém směřování politického vývoje v Polsku.

V této souvislosti Ripka mj. postřehl zvláštní souhru zájmů části gomuľkvců a vedoucích činitelů čínských komunistů, totiž nadále náležet do té části světa, která zůstane důsledně komunistická, zároveň však bude polycentrickou. Několik center komunistického světa by tak fungovalo jako více či méně rovnocenní partneři, Moskva by tak byla zbavena role jediného komunistického centra.¹⁷ Řečeno z jiné strany – Polsko nesmí vypadnout z komunistického světa; za této podmínky může očekávat dokonce plnou podporu Číny.¹⁸

Při této příležitosti označil Ripka za neprozíravost snahy americké politiky a jmenovitě Eisenhowera o sblížení se Sovětským svazem. Podstatně lepší výsledky by se mohly očekávat naopak ze sblížení s Čínou; velkým taktickým ziskem by bylo samo uznání Číny Spojenými státy a navázání s ní diplomatických styků.

Ripka se dále ztotožnil s obavami polského delegáta v Komisi pro střední a východní Evropu, Kajetana Morawského,¹⁹ aby se pro Polsko *libération* nestala *misération*, se všemi důsledky i pro zvrát dosud nadějného politického vývoje v Polsku. Proto podtrhoval nezbytnost prosazovat hospodářskou pomoc Západu pro Polsko, aby se i touto cestou mohlo odpoutat od závislosti na Moskvě.²⁰

Mimoběžnou závažnost připisoval Ripka sledování vztahu východoněmeckých komunistů a Moskvy, jak celkově, tak v jejich souhře ve vztahu právě k Polsku. Tak mimo jiné reflektoval, jak východoněmečtí komunisté zůstávají tvrdými stalinisty bez náznaku změny, zároveň poukazoval, že není žádoucí přeceňovat dosah jejich kritiky vůči zdánlivě nové orientaci špičky sovětských komunistů.²¹ Za námět k pouhému

¹⁶ RIPKA, H.: Zprávy o Polsku, Londýn, 29. ledna 1957. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00964.

¹⁷ To samozřejmě neznamená žádnou desatelitizaci, ani na komunistický způsob, pouze přerozdělení sfér vlivu uvnitř komunistického světa. Čína si žádá po Sovětech t. č. uznání sféry vylučného vlivu v Asii, zároveň společnou sféru vlivu na Blízkém východě. Pro vlastní zasahování do Evropy nemá Čína dost sil, na druhé straně bude podporovat případné formování nových center komunistické moci v Evropě, nezávislých či méně závislých na Moskvě a spolupracujících s Čínou.

¹⁸ RIPKA, H.: Zprávy o Polsku..., s. 4.

¹⁹ Původně významný polský diplomat, mj. velvyslanec Polska ve Francii. Za války se sblížili s H. Ripkou zejména v období, kdy Morawski byl polským vyslancem při československé exilové vládě.

²⁰ RIPKA, Hubert: Zprávy o Polsku..., s. 3.

²¹ Ostatně sám Ripka se opakovaně (jak již bylo naznačeno) vyjadřoval v duchu bonmotu, že „chruščevismus je pouhé pokračování stalinismu jinými prostředky“.

pobavení považoval podrážděné reakce moskevských komunistů na pokusy německých komunistů prezentovat se jako „pravověrnější marxisté“ než ruští.

Proti tomu za velmi nebezpečnou, a to v celoevropském dosahu, pokládal Ripka protipolskou součinnost východoněmeckých komunistů s Moskvou.²² Činitelé východoněmecké diktatury úporně usilovali o obdobný politický a územní zisk pro sebe, jakým bylo pro Spolkovou republiku dořešení sárského problému; v tomto případě by to mělo být právě na úkor Polska, tedy v podobě zřetelného posunu východoněmecké hranice za Odru a Nisu.²³ Gomułkovské vedení Polska tak bylo stavěno před hrozbu, že v případě přílišného protivení se vůli Moskvy by Polsko mohlo přijít dokonce o celé „ziemie otrzykane“²⁴ ve prospěch východního Německa;²⁵ na druhé straně Moskva mohla podnikat účinný nátlak na Gomułku, aby byl Sovětský svaz prezentován jako jediný garant hranice na Odře a Nise²⁶ a aby se Poláci podle toho chovali. Celá záležitost sovětsko-východoněmecké souhry byla pro další osudy Polska o to nebezpečnější, že měla plnou podporu i právě odstavených polských stalinistů. Paralelně připravil Ripka novou situační zprávu o domácích poměrech v Československu.²⁷ Registroval zvýšenou míru neklidu a nespokojenosti, především na Slovensku a na Ostravsku, zároveň zvýšenou míru nervozity mezi mocenskou špičkou v Československu, počínaje obavami, že při případných dohodách s USA se Sověti nebudou rozpakovat hodit československé komunisty přes palubu za cenu jiných zisků. Zvýrazněna je informace o posilování sovětských kontrolních pozic v československé armádě a o posilování sovětských vojenských základen na Podkarpatské Rusi; souvislosti z dalších Ripkových zpráv z této doby poukazují na „selhání“ polské a maďarské armády v předchozích měsících.

22 RIPKA, H.: Zprávy o Polsku..., s. 2, 3.

23 Byť by faktickým pánem území zůstali Sověti.

24 „Znovuzískaná území“, tj. bývalá německá území připojená k Polsku roku 1945 náhradou za polská území anektovaná Sovětským svazem. Z hlediska mezinárodního práva se však jednalo až do ratifikace německo-polské smlouvy (z 7. 12. 1970) nadále o polskou okupační zónu v Německu. A právě do této doby fungovala manipulace s hranicemi na Odře a Nise jako jediný, resp. poslední spolehlivý a efektivní nástroj polských i sovětských komunistů vůči polskému veřejnému mínění; od tohoto momentu, „jako když utne“.

25 Což by v samotném Německu vedlo k dalekosáhlému posílení prosovětských či dokonce prokomunistických nálad.

26 Ripka se v této době stává jedním z aktivistů úsilí o obrat politiky československého exilu i dalších exilů ze zemí středovýchodní Evropy ve prospěch uznání nové západní polské hranice na Odře a Nise. Ještě v roce 1955 se exily zdráhaly cokoli takového přiznat vůči polským exilovým představitelům, v obavě, aby se nestaly rukojmími záměrů ustavit polskou říši „od Štětína po Kyjev“, zároveň v obavě, aby nečinily komplikace německé demokracii. Nyní exily začaly apelovat na politiky západních mocností, aby došlo k oficiálnímu uznání odersko-niské hranice a právě tím k oslabení sovětských pozic.

27 Ripka získával informace jednak (přímo či přes prostředníky) od cizinců, kteří měli právě v roce 1956 možnost ve větší míře navštěvovat Československo, jednak přes důvěrníky od československých občanů, vyjíždějících do zahraničí, jednak od československé exilové zpravodajské služby (kterou řídil gen. Ingr a po jeho smrti gen. Hasal). Svá vyhodnocení dále konfrontoval s názory činitelů diplomatických služeb Francie a dalších zemí.

Ripka znovu připomenul demoralizující důsledky pasivity Západu za maďarské revoluce. Na druhé straně stav napětí dává dle Ripkova úsudku možnost dalekosáhlého zvratu v případě, že by došlo k nové vzpouře ve východním Německu. Ta by získala podporu ve Spolkové republice a tím by celý Západ byl donucen k aktivitě. Čechoslováci by se pak pohnuli politicky pronikavěji (byť „patrně ne tak okázale“) než nejen Poláci, nýbrž i Maďaři. Proto také špička československých komunistů sází vše na udržení pozic komunismu ve východním Německu; jedině tím je jistěna pozice komunistické moci nejen v Polsku, nýbrž i v Československu.²⁸

Do této série patří rovněž Ripkova úvaha nazvaná *Před novým jednáním s Moskvou?*,²⁹ konstruovaná na základě důvěrných jednání s pracovníky francouzského ministerstva zahraničních věcí a se západoevropskými činiteli přítomnými na jednáních Komise pro střední a východní Evropu Evropského hnutí a Poradního shromáždění Rady Evropy. Ripka v ní zdůrazňuje, že v sovětském bloku i uvnitř Ruska samotného je více lability než se zdá; je proto zapotřebí, aby k tomu diplomacie západních zemí přistupovala aktivně. Na jedné straně považuje za přirozeně žádoucí využít tohoto stavu lability k patřičnému tlaku na Rusko, na druhé straně důrazně varuje před variantou čekání na nové živelné výbuchy uvnitř sovětského bloku, přičemž by Západ opět nebyl schopen reagovat. Zdůrazňuje potřebu ustavit společnou pozitivní politiku Západu vůči Sovětům, rozpracovanou pro konkrétní otázky, počínaje právě eventualitou dalšího povstání v sovětském bloku.

Při rozboru možností a míry pravděpodobnosti nových aktivit strategického dosahu Ripka obzvláště varoval před návrhy, které by přinesly zbytečná oslabení Západu. Mezi takovými nebezpečnými návrhy konkrétně jmenoval námět,³⁰ že pro případ povstání ve východním Německu by se Američané měli stáhnout ze západního Německa a ponechat vše k vyřešení v podobě „vnitroněmecké záležitosti“ s tím, že nejen USA ale ani západoevropské státy by neměly být zataženy do tohoto sporu. A za obzvláště nebezpečnou vytkl myšlenku, aby – za cenu odchodu sovětských vojsk z Německa a střední Evropy – Američané vyklidili nejen Německo, nýbrž celou západní Evropu, byť by se tím třeba dosáhlo, že sjednocené Německo zůstane členem NATO. Stejně tak jmenovitě odmítal předčasné vzdávání pozic pro nevíru, že by dočasná neutralizace Německa nebylo možno dosáhnout.³¹ A za obecné ohrožení Západu považoval ožívování amerického izolacionismu po posledních volbách.

²⁸ RIPKA, H.: Situace v Československu, Londýn, 30. ledna 1957. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00965.

²⁹ RIPKA, H.: Před novým jednáním s Moskvou? [Přísně důvěrné.] Londýn, 30. ledna 1957. Archiv ÚSD AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00966.

³⁰ Nahrávající mj. typickému smýšlení amerických izolacionistů.

³¹ Ripka jmenovitě uvedl, že v obou posledních otázkách se ostře střetl s Raymondem Aronem.

Proti tomu přímo se zadostiučiněním Ripka akcentoval, že jak osobně francouzský premiér Guy Mollet a ministr zahraničních věcí Christian Pineau, tak i celkově představitelé francouzské zahraniční služby a armády myšlenky uvedeného typu odmítají.³²

Obecně Ripka sumoval, že o nových jednáních Západu s Ruskem se uvažuje, zároveň však je tato perspektiva nemístně oslabena nikoli pouze rozdílnými názory, nýbrž překážkami vzájemné nedůvěry mezi západními zeměmi. Ripka znovu zdůraznil již výše naznačenou skutečnost, že zcela mimo tradiční antiamerické kruhy, například mezi část britských konzervativců, dále mezi mnohé významné představitele britské, francouzské i západoněmecké diplomacie (kteří jinak dávají jednoznačně najevo, že západní Evropa potřebuje alianci s USA) proniklo podezření, že USA se hodlají dohodnout s Ruskem samy, bez západní Evropy.

Na druhé straně poukazoval Ripka na momentální zátěž nedůvěry britských a francouzských kruhů vůči Německu, jmenovitě obavy, že Spolková republika se snaží politicky i hospodářsky vytěžit z britsko-francouzského neúspěchu na Suez; naopak západoněmecká politika zůstává krajně rozmrzena tím, že vůbec nebyla informována o zásahu na Suez. K tomu reflektoval Ripka obavy, že po příštích volbách bude v západní Německu oslabeno proatlantické křídlo a posílí kruhy, které budou hledat cestu ke sjednocení Německa v přímých jednáních s Moskvou, mj. i za cenu vystoupení z NATO. A proti pouhým náznakům ze zprávy z 12. ledna tentokrát přímo zdůraznil, že mu ve Strasbourgu intimovali západoněmečtí křesťanskodemokratičtí politikové šířící se obavy, že po zkušenostech s pasivitou USA vůči Polsku a Maďarsku nelze od Američanů očekávat žádnou účinnou pomoc proti Moskvě ani v případě přímé sovětské agrese vůči Spolkové republice Německo.³³

Přání z německé strany, aby došlo pokud možno na jaře či v létě 1957, tedy co nejdříve k novému jednání s Moskvou, vysvětloval Ripka mj. i motivací, aby případné povstání ve východním Německu (k němuž by se víceméně určitě už připojili i Čechoslováci)³⁴ nezkomplikovalo východiska k jednání s Ruskem a zároveň nepřineslo strategické komplikace pro SRN. Paralelní motivaci představuje zájem jednat s Rusy, dokud vězí v krizi způsobené polským a maďarským povstáním; k tomu i názor, že prohloubení ruských vnitřních i zahraničních potíží by mohlo sovětské vedení vést k pokusům zachránit se válkou.

³² Obecně lze říci, že to byla v padesátých a šedesátých letech právě francouzská politika, kdo vystupoval nejdůležitější a nejrozhodnější proti sovětské hrozbě a kdo zároveň nejspolehlivěji „držel záda“ Spolkové republice.

³³ RIPKA, H.: Před novým jednáním..., s. 1.

³⁴ Sám Ripka v této době opakovaně zdůrazňoval, že jak ve východním Německu, tak v Československu je mnohem více vnitřního napětí, než se navenek zdá.

Ripka osobně seznámil vedoucí úředníky francouzského ministerstva zahraničních věcí se svým konceptem, který přednesl 19. ledna v Komisi pro střední a východní Evropu,³⁵ tedy s aktualizací svého „plánu“, při současném zdůraznění jeho rizik. Tentokrát cítil z jejich strany vstřícnost a jmenovitě identifikaci s pojetím nezbytnosti spojit „německou otázku“ s problémem střední Evropy, resp. mu bylo dán najevo souhlas, že oddělit oba problémy od sebe by bylo pochybením, že při všech dalších jednáních musí být řešeny spojitě. Jednání s činiteli ministerstva ho zároveň přesvědčilo, že francouzská diplomacie považuje za nezbytné, aby celý Západ se sjednotil na plánu a variantně propracované taktice jmenovitě pro eventualitu povstání ve východním Německu. Západ by měl v momentě povstání důrazně navrhnout Sovětům okamžité svolání konference k projednání německého sjednocení a současně k řešení problémů ve střední Evropě.³⁶

Jako další rozvinutí ke zmíněné zvláštní zprávě o zasedání Poradního shromáždění Ripka ještě výrazněji akcentoval,³⁷ jak byl až překvapen, kolik evropských politiků ve Strasbourgu dávalo najevo svou obavu, že platí jakési tiché dorozumění mezi Washingtonem a Moskvou, že se navzájem dohodnou a že proto neučiní nic, co by budoucí dohodu mohlo překazit. S touto obavou byly přímo spojeny i konkrétní domněnky opět značné části evropských politiků, že USA již „odepsaly“ země na východ od železné opony a že uznávají sovětskou zájmovou sféru pro tento prostor. V této konkrétní souvislosti Ripka vyzvedl další neblahou dedukci u části západních politiků, jmenovitě francouzských, totiž, že je pořád ještě přijatelnější varianta, pokud střední Evropa patří do ruské zájmové sféry, než kdyby byla ovládána Německem.

Na druhé straně pro německou politiku upozornil Ripka na nebezpečí jiné dedukce, plynoucí z téže obavy o hledání přímé dohody USA se Sovětským svazem (tedy při ignorování spojenců), a sice, že pro Německo se zdá být za těchto poměrů výhodou právě vojenská neutralita, tedy úplná likvidace bezpečnostních svazků se Západem. A před takovým směřováním německých politických konceptů Ripka varoval s mimořádným důrazem.³⁸

* * *

Nyní je namístě malé vybočení. Totiž jiného ladění, už vzhledem k adresátu, je Ripkova přednáška na Magdalen College v Oxfordu 5. února 1957, pronesená pro

³⁵ Srv. výše.

³⁶ RIPKA, H.: Před novým jednáním..., s. 3, 4.

³⁷ Tj. než ve výše zmíněné zprávě z 12. ledna.

³⁸ Tamtéž. Ripka připouštěl německou neutralitu jedině jako výsledek, v rámci celoevropského bezpečnostního systému, při sovětském vyklizení střední Evropy. Německá neutralita jakožto „splátka předem“, aniž je vůbec znám jakýkoli ústupek sovětské strany, je pro Ripku nebezpečným hazardérstvím.

Eastern Europe Club.³⁹ Namísto převládající analytičnosti a zpravodajského přístupu a zároveň spíše pesimistického vyznívání právě zmíněných (a dalších, i následných) zpráv se zde Ripka pokoušel o více syntetický přístup a nadhled. Akcentoval především zcela novou situaci, do níž se dostali sovětsí vládcové v důsledku maďarské revoluce a vývoje v Polsku. Zřetelně zde rovněž předznamenává obrysy své připravované knihy.⁴⁰

V prvé řadě vyzvedal Ripka nové závažné ideologické potíže pro sovětské vůdce. Maďarská revoluce je kvalifikována jako první revoluční povstání proti komunismu. Nemá být chápána ani jako pouhé povstání proti cizí nadvládě, a už vůbec ne jako pouhý snad zesílený titoistický trend (tedy není pouhým úsilím po větší nezávislosti na Moskvě při zachování vnitřního komunistického režimu). Oba horizonty maďarská revoluce v Ripkově pojetí daleko překročila a profilovala se jako rezolutní odmítnutí doktríny komunismu i režimu komunismu, přičemž toto odmítnutí prezentovala formou generálního celonárodního povstání. Další akcent položil Ripka na spontánnost tohoto povstání, které propuklo proti komunismu jakožto vládnoucímu režimu útlaku a vykořisťování. V tom tkví zvláště hluboký propad, ba přímo bankrot, když se dosavadní hlavní ideologický nástroj komunismu obrátil ostře proti němu samotnému.

Z hlediska celoevropského (i celosvětového) maďarská revoluce odmítla a v činech překonala „polskou cestu“ i jakékoli jiné byt umírněné verze „národního komunismu“. Konkrétně gomuľkismus v těchto nových souvislostech Ripka označil za přechodný jev, s tím, že Polsko časem bude tlačeno jít stejnou cestou jako Maďarsko (pokud nemá dojít k reverzi vývoje v Polsku a obnově postavení Polska jakožto ryzího sovětského satelita). Gomuľka sám se v těchto relacích dostává do pozice, kdy jako politik je sice podporován téměř celou polskou komunistickou stranou, především je však podporován církví a dalšími nekomunistickými a antikomunistickými složkami polské společnosti, a to naprosto dočasně, pro svou momentální obratnou politiku, jmenovitě pro schopnosti bránit polské národní zájmy před ruským manipulováním s „německou otázkou“. A Tito, někdejší velká naděje v očích západních politiků, vychází najednou v nových souvislostech jako stejný komunista jako je Chruščov.⁴¹ Paralelně akcentoval Ripka nové mocenskopolitické potíže, do nichž se dostal komunismus ve středovýchodní Evropě. Z toho dedukoval budoucí mezinárodní aktivity Sovětů a nezbytnost pro Západ působit proti nim pokud možno už preventivně.

39 [Rukopis přednášky na Magdalen College] viz: Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 18, inv. č. 00727.

40 Sr. RIPKA, H.: *Eastern Europe in the Post-War World*, London 1961.

41 [Rukopis přednášky na Magdalen College], s. 1-6.

Především Ripka vyzvedl poznatek, že armády satelitizovaných zemí se ukazují v momentech krizí pro Sověty jako nepoužitelné. Sověti jsou proto schopni držet moc ve středovýchodní Evropě už pouze silou Rudé armády. A komunistické strany v těchto zemích jsou naopak schopny držet se u moci jedině za přímé podpory Moskvy. K tomu se druzí hospodářská nestabilita v komunistických zemích.⁴² Celkově je tedy komunismus oslaben; Ripka dokonce prorokoval zahájení fáze trvalého ústupu komunismu právě maďarskou revolucí.⁴³ Západ však nesmí za těchto poměrů zůstat pasivní; odliv komunismu ani není osudová, ani nebude automatická záležitost, naopak stávající krize komunismu hrozí novými celoevropskými a celosvětovými komplikacemi.

V této souvislosti Ripka především varoval, že sovětská vláda budou hledat východisko právě v tom, co jim zbylo jako poslední mocenský nástroj, totiž v umocňování své vojenské síly. Zahájí proto nové kolo zbrojení a budou mobilizovat další ekonomické zdroje pro vojenské zajištění prostoru středovýchodní Evropy (resp. i dalších strategických území) pro sebe. Zároveň zahájí nové ofenzivní akce proti Západu, počínaje subverzními. V dílčích geografických a strategických dimenzích nabyly nového mimořádného významu pro sovětské vůdce jednak území Československa, jednak sovětská zóna Německa. Budou je intenzivněji využívat proti Západu, započnou s novými manévry v německé otázce, dále jmenovaný prostor potřebují využít proti Polsku, resp. proti Maďarsku.⁴⁴

Pro možnosti uvolnění ve střední Evropě, pro řešení německé otázky atp. jsou tudíž poměry mnohem nepříznivější než v předchozích letech (zejména v roce 1955 a naposledy v momentě maďarské revoluce). Tím spíše však Ripka akcentoval nezbytnost a výhodnost pro Západ přijít s novými iniciativami vůči Sovětům. Tentokrát již naprosto jednoznačně Ripka odmítl možnosti jakýchkoli dílčích řešení – ta nemohou přinést žádný reálný ani trvalý výsledek. A stejně tak blokové uspořádání, stejně jako uspořádání vymezením sfér vlivu vylučuje podle Ripky možnost skutečného snížení mezinárodního napětí.

Proto reálné řešení může přinést pouze globální plán, který by spojil v jednom celku řešení problémů Evropy, problémů Středního východu a problémů Dálného východu.⁴⁵ Tento plán má být založen na principech garancí bezpečnosti pro všechny zainteresované, garancí skutečné národní nezávislosti, snížení zbrojení

⁴² Pripomeňme krach tzv. 6. pětiletého plánu v Sovětském svazu, přiznaný o několik měsíců po tomto Ripkově proslovu.

⁴³ [Rukopis přednášky na Magdalen College], s. 16.

⁴⁴ [Rukopis přednášky na Magdalen College], s. 7-9.

⁴⁵ Tedy již nikoli pouhá následnost, návaznost či časoprostorová souvislost samostatně dojednaných či realizovaných kroků, jak tomu bylo v předchozích Ripkových námětech.

(resp. odzbrojení), ve spojení s hospodářskou pomocí nerozvinutým zemím a s rozvíjením „regionálních hospodářských a politických asociací“. Tedy od Ripkových návrhů z roku 1953, završených tehdy jeho *Mémoire sur le problème allemand* z léta 1953, můžeme sledovat zřetelný vývoj od konceptu „série dílčích kroků“ jakožto relativně samostatných opatření ke komplexnímu, globálnímu plánu.

Ripka (opět) poukázal, že se necítí povolán řešit problémy ani Středního, ani Dálného východu. Přesto doporučil uznání komunistické Číny ze strany USA a zároveň respektování Indie a komunistické Číny naroveň velmocem v otázkách světové politiky; tím dojde k jejich odpoutání od sovětské politiky, s dalekosáhlými geostrategickými dopady.

Zato pro Evropu Ripka přišel s další inovací svého plánu. Především tedy půjde o plán pro celou Evropu⁴⁶, nikoli již jen pro středovýchodní Evropu, ani pro Německo spolu se středovýchodní Evropou, tím spíše není možné samostatné řešení „německé otázky“. V plánu pro Evropu bude nutno neoddělitelně propojit německou otázku s otázkou zemí středovýchodní Evropy, zároveň však i s otázkou bezpečnosti pro vlastní západní Evropu, spolu s bezpečnostními garancemi pro Rusko. Konkrétně by tedy došlo ke znovusjednocení Německa za podmínky že nebude (po určenou dobu) členem žádné vojenské aliance s jinou mocností ani blokem mocností; zároveň bude Německu přiznán statut velmoci, rovné všem ostatním.⁴⁷ Podobně neutralizace všech zemí středovýchodní Evropy nebude odděleným aktem, nýbrž rovněž integrální součástí evropského řešení; Ripka preferuje rakouský model neutralizace.⁴⁸ A právě v jednotném celku s řešením německé otázky a neutralizací středovýchodní Evropy bude možné skutečné odpoutání, počínaje stažením západních mocností z Německa a stažením ruských vojsk z Německa a středovýchodní Evropy, odpoutání spojené s bezpečnostními garancemi pro západní Evropu i Rusko.⁴⁹

Právě globální model tohoto typu, jehož nedílnou součástí bude konkrétní plán pro Evropu, může být sovětskými vůdci přijat jako výhodný kompromis, který Rusko zbaví mnoha zátěží (počínaje napětím ve střední Evropě). Další Ripkovou podmínkou je, aby Rusko nebylo zaháněno do izolace (a inspirováno k dalším nepřátelským

46 Jakou nedílnou součástí nadhozeného globálního plánu.

47 To tedy má znamenat nikoli jednostranně jen odpoutání sjednoceného Německa od severoatlantické aliance, nýbrž přinést zároveň garance proti „rapalizaci“ Německa, proti jakékoli alianci Německa s Ruskem a konkrétně garanci proti možnosti, že by se vojensky slabé Německo dostalo do závislosti na Rusku.

48 Ripka i další exiloví myslitelé tehdy důrazně rozlišovali mezi mezinárodním postavením Finska a novým mezinárodním postavením Rakouska po uplatnění Státní smlouvy z Rakouskem. Finsko bylo považováno za specifického sovětského satelita, který se od ostatních satelitů liší vnitřní autonomií. V mezinárodních vztazích se jim Finsko jevílo jako špatně maskovaná loutka Moskvy.

49 [Rukopis přednášky na Magdalen College], s. 11-12.

aktům), naopak další konkrétní podmínky mají přinášet pro Rusko přátelskou spolupráci a tlačit Rusko k otevírání se Evropě a světu.⁵⁰

* * *

Jiné zajímavé postřehy a dedukce podává Ripkova zpráva z jeho pařížského pobytu v březnu 1957.⁵¹ Mj. na základě informací zpravodajskými kanály přímo z Československa a současně rozhovorů s kulturními činiteli ze Západu, kteří se vraceli z návštěv Československa a dalších zemí středovýchodní Evropy, Ripka stavěl na tezi, že v Československu „touha po západní kultuře je všeobecná“. Odtud rozvíjel koncept intenzifikace kulturních vztahů Západu se zeměmi středovýchodní Evropy, v zájmu pěstování příslušných nálad v obyvatelstvu, počínaje obecným přesvědčením o kulturní přínalžitosti střední Evropy k Západu. To mělo sloužit nejen jako překážka vůči komunistické ideologii a kulturní propagandě, nýbrž i jako podněcování příslušných politických nálad a vůbec jako účinný prostředek k pronikání za železnou oponu. V tom se Ripka právě shodl s činiteli francouzského ministerstva zahraničních věcí.⁵²

V rovině politické Ripka získal informace o oživení činnosti skupin ze starých nekomunistických stran, především však – po rozhovorech z přelomu roku 1956/1957 s představiteli nového maďarského exilu – dostal tentokrát i z Československa jednoznačnou podporu pro svůj koncept neutralizace střední Evropy, spolu s výslovnými žádostmi, aby v tomto směru pokračoval. Z Československa se dostalo i potvrzení jiného druhu, totiž obecných nálad československého demokratického exilu dávat přednost „polské cestě“ před „maďarskou cestou“. Ripka sám k tomu ovšem dodává, že v Československu není vidět nikoho, kdo by byl schopen hrát roli Gomučky; celkově ovšem připouštěl, že pro další vývoj za železnou oponou bude „experiment Gomučkův“ hrát značnou roli, především rozhodně důležitější než doposud představoval titoismus.⁵³

Co se týče otázek celoevropských, Ripka vycítil, že v kruzích francouzské politiky je momentálně považován *status quo* za příhodný, nakolik udržuje rozdělení Německa a usnadňuje úsilí o integraci západní Evropy. Zároveň postřehl náladu neangažovat se (ani formou nějaké ofenzivní propagandy) pro porobené národy za železnou oponou, plynoucí z úvah, že Sověty jsou po událostech v Polsku a Maďarsku oslabeny,

⁵⁰ Včetně překonávání uzavřenosti samotné sovětské společnosti, překonávání uzavřenosti sovětského veřejného mínění... [Rukopis přednášky na Magdalen College], s. 13.

⁵¹ RIPKA, H.: Z rozhovorů v Paříži 14.-23. března 1957, Londýn 25. března 1957. Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, fond H. Ripka, kart. 28, inv. č. 00967.

⁵² RIPKA, H.: Z rozhovorů..., s. 1, 6.

⁵³ RIPKA, H.: Z rozhovorů..., s. 2-4.

tudíž lépe bude nechat je škvařit se ve vlastní štávě. Otevřená pomoc má být poskytována pouze Gomulkovi, aby se udržel co nejdéle.

Pro linii francouzské vlády v „německé otázce“ Ripka akcentoval její zájem na co nejvyšším zapojení Spolkové republiky do západního systému, spolu s obavou, aby sjednocené Německo nebylo získáno celé na sovětskou stranu, resp. aby neskouzlo k „novému Rapallu“; zároveň vycítil přesvědčení, že v obou velkých německých politických stranách dominuje poznání, že skutečná dohoda se Sověty není možná, že jim jde jediné o podrobení Německa. Celkově ve vztahu k západoněmeckým politickým stranám francouzští politikové důvěřují jak křesťanskému bloku tak sociálním demokratům, naopak obavy dále narůstají ve vztahu k liberálům, kteří pro svůj stále otevřenější nacionalismus jsou schopni se spojit s kýmkoli.

Za těchto okolností, kdy předseda francouzské vlády Guy Mollet a činitelé resortu obrany považovali neutralizaci Německa za zcela nepřijatelnou,⁵⁴ Ripka vedl rozhovory s činiteli francouzského ministerstva zahraničních věcí. Snažil se jim vysvětlit, že jejich důvěra ve Spolkovou republiku je falešnou extrapolací jejich momentální důvěry v křesťanské⁵⁵ a sociální demokraty, že je třeba kalkulovat i jiné varianty vývoje, zejména takové, které nejsou pouze hypotetické. Především zdůraznil, že od Německa, s postupem jeho hospodářského a nakonec i vojenského posilování, lze přirozeně očekávat další nárůst touhy po sjednocení. Paralelně varoval, že v německých politických kruzích přetrvává nedávno akumulované podezření, že Západu naprosto vyhovuje právě stav rozdělení Německa; to opět může být podnětem k orientaci „řešit německé sjednocení bez Západu“ či dokonce proti němu. A to tím spíše, že Sověti nebudou nikterak pasivně čekat na takové perspektivy, že je budou podněcovat lákavými nabídkami rozšíření obchodních a hospodářských styků s Německem, atp. Je tedy zájmem především Francie, aby byla připravena na takovou variantu, či ještě lépe, aby proti ní působila preventivně.⁵⁶

Mnohem horší dopady by však „nové Rapallo“ přineslo pro národy střední Evropy, totiž společné sovětsko-německé panství nad nimi a tentokrát již jejich totální izolaci od Západu. A k tomu Ripka dodává, že by to přineslo výrazné nové bezpečnostní riziko pro celou Evropu a svět.

Odtud opět důvody pro spojitě řešení „německé otázky“ a otázky osvobození národů střední Evropy. V jednáních s úředníky francouzského ministerstva zahraničních věcí Ripka uznával, že jeho plán má jistá rizika, na druhé straně má však zřetelné výhody,

54 Hlavním vojenským argumentem bylo, že nelze úspěšně hájit linii obrany na Rýně.

55 Ripka nikoli poprvé argumentoval i zcela konkrétně, že důvěra Západu k Adenauerovi je sice plně oprávněná, že však nelze zapomínat na její limity v otázce přežití důvěry německých voličů v Adenauera.

56 RIPKA, H.: Z rozhovorů..., s. 4, 8.

počínaje tím, že by Němci při deklarování takového plánu dostali přesvědčivý důkaz, že Západ jim chce účinně pomoci ke sjednocení a že si ze Spolkové republiky nemíní dělat pouhou nárazníkovou zónu, dále že by plán vyvolal nová vření v zemích za železnou oponou. K tomu Ripka očekával přijatelnost plánu i pro některé sovětské vůdce a příznivý ohlas plánu v asijských zemích; zároveň znovu přichází již známý argument, že každé sovětské odmítnutí povede k oslabení sovětských pozic jak v Německu, tak v porobených zemích střední Evropy, tak v Asii.⁵⁷

Dalším Ripkovým argumentem bylo poukazování na rizika politiky *status quo*, politiky imobilismu, která ponechává iniciativu Sovětům, která umožňuje Sovětům jejich posilování a která především nikterak nesnižuje rizika války, spíše takové perspektivě dlouhodobě nahrává.⁵⁸

* * *

Syntetickou obsáhlou prezentaci svého inovovaného plánu na uspořádání evropských poměrů v rámci světových poměrů podal H. Ripka – v intencích zde výše zmíněné přednášky na Magdalen College v Oxfordu – na kongresu Evropského hnutí v červnu 1957 v Římě, dále na XI. kongresu Světové liberální unie v srpnu 1957 a na zasedání Shromáždění porobených evropských národů v říjnu 1957. Příprava ještě širší syntézy v podobě výše zmíněné knihy⁵⁹ byla přerušena ve stadiu revize textu pro nakladatelství Ripkovým předčasným úmrtím.

Zcela na závěr alespoň tezi z povzdechu tajemníka Komise pro střední a východní Evropu Evropského hnutí Jeana Pomiana při úvahách o budoucnosti Komise: „Ztratili jsme napřed pana Gafencu,⁶⁰ vzápětí pana Ripku, kteří byli nejprominentnějšími a nejnenahraditelnějšími na našich zasedáních...“⁶¹

Vladimír Gonč

57 RIPKA, H.: Z rozhovorů..., s. 7, 9.

58 RIPKA, H.: Z rozhovorů..., s. 9, 12.

59 RIPKA, H.: Eastern Europe...

60 Grigore Gafencu, bývalý rumunský ministr zahraničních věcí, zemřel roku 1957.

61 Dopis J. Pomiana Constantinu Draganovi (rumunskému podnikateli v exilu a mecenáši) ze 7. července 1959. s IP 10 (fond řazen chronologicky).

Zmeny vo vedení Komunistickej strany Slovenska v prvej polovici 60. rokov minulého storočia*

Zmeny vo vedení KSS, od roku 1953 personálne stabilizovanom, sa v podstate uskutočnili v rokoch 1962 – 1964. Čiastkové, ale nesystémové prebehli už roku 1960, a to zrejme v súvislosti s plánovaným zjazdom KSS roku 1960, ktorý sa však neuskutočnil. Dovtedy totiž platilo, že zjazdy KSS boli každé dva roky, no po celoštátnej konferencii KSC v júli 1960, ktorá prijala zmenu stanov, sa aj zjazdy KSS konali raz za štyri roky, podobne ako zjazdy KSC. Rozhodujúcim rokom zmien sa preto stal rok 1963, keď nastalo „kádrové zemetrasenie“, predovšetkým v dôsledku vynúteného prehodnotenia politických procesov z prvej polovice 50. rokov. Roku 1964 tieto zmeny určitým spôsobom doznievali. Ich výsledkom bolo *de facto* nové vedenie KSS, z ktorého síce odišla „stará“ alebo „gottwaldovská garda“, no o jeho novej politike nemožno ešte vonkoncom hovoriť. Noví vedúci funkcionári boli síce generačne mladší, ale politicky diferencovanejší, čo sa vo vnútro politickej situácii ukázalo až neskôr, v druhej polovici 60. rokov.

* * *

Špičku vedenia KSS tvoril začiatkom 60. rokov triumvirát Karol Bacílek, 1. tajomník ÚV KSS, Pavol David, tajomník ÚV KSS, a Rudolf Strechaj, člen Byra ÚV KSS, do roku 1960 predseda Zboru povereníkov a po jeho zrušení predseda SNR. Do funkcií sa dostali v rokoch 1952 – 1953. Politicky sa sformovali v najbrutálnejšej etape existencie komunistického režimu, sprevádzanej terorom a represiami, v čase kulminujúcej kampane proti tzv. slovenským buržoáznym nacionalistom, na ktorej sa aktívne podieľali. Do najvyšších funkcií nastupovali v období dramatických personálnych zmien, po ktorom nasledovala približne desaťročná „stabilizácia kádrov“. Ich pozíciami síce otriaslo obdobie po XX. zjazde KSSZ začiatkom roka 1956, no dokázali sa ešte udržať. Je charakteristické, že v zložení vedúcej garnitúry KSS nedošlo k nijakým zmenám, na rozdiel od pražského centra, kde predseda len z člena Politického byra ÚV KSC a ministra národnej obrany Alexeja Čepičku urobili „obetného baránka“ a politicky ho odstavili. „Mocní na Slovensku“ od prelomu rokov 1956 – 1957 presadzovali návrat k „tvrdému kurzu“ a v praxi ho aj iniciatívne uskutočňovali. Poslušne vykonávali prí-

* Štúdiá vznikla v rámci projektu VEGA Slovensko v rozdelenom svete 1945 – 1968, č. 2/7176/27 a súčasne je výstupom projektu Agentúry na podporu výskumu a vývoja (zmluva č. APVV-51-017105, projekt Slovensko v 20. storočí).

kazy z Prahy a nevyvíjali nijakú samostatnú politickú aktivitu. Tento spôsob činnosti im pritom vyhovoval, zvykli si naň a považovali ho za svoju „cnosť“.

Vládnuci triumvirát sa politicky orientoval na prvého tajomníka ÚV KSČ a od jesene 1957 aj prezidenta republiky Antonína Novotného. David a Strechaj boli jeho stúpenkami od samého začiatku svojej politickej kariéry. Bacílek prišiel na jeseň 1953 na Slovensko do funkcie prvého tajomníka ÚV KSS ako stúpenec Viliama Širokého, do roku 1953 predsedu Komunistickej strany Slovenka (po smrti K. Gottwalda v marci 1953 sa táto funkcia v KSČ i KSS zrušila) a potom predsedu vlády. Rýchlo však od neho „odskočil“ a pripojil sa k stúpencom Novotného.¹ Široký, pôvodne „prvý muž Slovenska“, od polovice 50. rokov postupne strácal svoje pozície. V súperení Novotného s prezidentom Antonínom Zápotockým sa pripojil na Zápotockého stranu, no ten v súboji o moc s Novotným, ktorého podporila Moskva, prehral. Keď na jeseň 1957 Zápotocký zomrel, prezidentom sa stal Novotný a nie Široký, s ktorým mnohí rátali. Široký v podstate vypadol z politického diania na Slovensku a len zo „zotrvačnosti“ pôsobil na celoštátnej úrovni.² Hoci definitívne rezignoval na dvojedinú úlohu: byť celoštátnym politikom a súčasne vodcom slovenských komunistov, česká verejnosť ho naďalej vnímala ako reprezentanta slovenských záujmov v Prahe.³ Viac-menej to isté možno povedať aj o ďalšom politickom predstaviteľovi Júliusovi Ďurišovi, typickom „pražskom Slovákovi“, od roku 1953 ministrom financií a členovi ÚV KSČ.⁴

Členovia vládnuceho „tiumvirátu“ postupovali v zásade jednotne. Bolo to dané ich politickým profilom, ako aj spojením s obdobím, ktoré ich vynieslo na vrchol moci, kde spolu celé desaťročie pôsobili. Charakteristickým pre ich vzájomný vzťah bolo vyjadrenie „rebelujúceho“ Ondreja Pavlíka z jesene 1956, ktoré vtedy zachytila Štátna bezpečnosť: „*Je to spojenie ukované hriechom a preto držia spolu.*“⁵ Hoci všetci traja boli tvrdí dogmatici, predsa len Strechaj, ale najmä David boli radikálnejší s averziou voči inteligencii. Publicista a spisovateľ Ladislav Mňačko, známy svojimi kritickými názormi na adresu vtedajších vedúcich predstaviteľov, charakterizoval Bacílka ako „*ešte ten lepší prípad ... Zo skúseností viem, že bol často ochotný pomôcť, hoci nie vždy, a veľa*

¹ K dôvodom „odskočenia“ K. Bacílka do tábora stúpenecov A. Novotného, najmä v súvislosti s tzv. strojárskou rezolúciou zo začiatku roka 1954, a nasledujúcemu oslabovaniu pozícií V. Širokého na úkor A. Novotného pozri napr. PEŠEK, J.: Slovensko v rokoch 1953 – 1957. Kapitoly z politického vývoja. Brno 2001, s. 13 – 16.

² Charakteristiku K. Bacílka, P. Davida a R. Strechaja, respektíve aj V. Širokého pozri KAPLAN, K.: Mocní a bezmocní. Toronto 1989, s. 149 – 174, 312 – 326. Tiež PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 : 1989. Personifikácia politického vývoja. Prešov 2003, s. 24 – 29, 69 – 73, 298 – 301, 317 – 323.

³ BARNOVSKÝ, M.: Prvá vlna destalinizácie a Slovensko (1953 – 1957). Brno 2002, s. 31.

⁴ PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 : 1989. c. d., s. 93 – 97.

⁵ Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. ÚV KSS, P. David, kart. 2248. Vyhodnotenie správ KS MV Bratislava (1956).

ráz to ani nebolo v súlade s právom. ... Najväčším Bacílkovým zločinom bola jeho nekonečná naivita.“ Voči Davidovi bol však Mňačko podstatne tvrdší: „Formálne bol Bacílek v KSS muž číslo jedna. Ozajstným vládcom, dalo by sa povedať, postrachom Slovenska bol však muž číslo dva, Pavol David. Teror, aký na Slovensku nastolil ihneď po prevzatí funkcie tajomníka ústredného výboru, bol neznesiteľný. Nikto si nemohol byť istý, či mu nepadne za obeť.“⁶

Mňačkovu charakteristiku dvoch najmocnejších mužov Slovenska potvrdzuje v svojich spomienkach aj Ján Uher, ktorý v čase ich vládnutia pracoval v aparáte ÚV KSS. Bacílek naň pôsobil „ako nie najhorší dedinský ujo. Aj spôsoby práce a reči mal v priestoroch Bieleho domu tak trochu strýčovské. Nepôsobil predpojatým diktátorským dojmom, a hoci si mlel často svoje, pripúšťal diskusiu. ... Vypočul, alebo niekedy tiež nepočúval, niččo prijal hneď a aj keď rozhodoval po svojom, po čase sa dalo zistiť, že mu z toho, čo vraavel a čím argumentoval iný, predsa len utkvelo dačo v pamäti... okolnosti ho po roku 1956 predsa len prinucovali meniť tvár, spôsoby a štýl politickej práce. Aspoň navonok. U Bacílka sa to vynímalo najmä v porovnaní s Pavlom Davidom, ktorý nebol schopný ani v tomto čase opustiť svoje predošlé NKVD-ovské a berijovské metódy, ktoré mal zakotvené hlboko v sebe. Doslova v samotnej dreni svojej bytosti.“⁷

Mocenská pozícia oboch spomínaných funkcionárov vyplývala okrem iného aj z toho, aká časť aparátu ÚV KSS im podliehala. Vo vládnucich komunistických stranách totiž vždy platilo, a tak to bolo aj v Prahe na ÚV KSČ, že prvý tajomník má v kompetencii dve najdôležitejšie oddelenia stranického aparátu, oddelenie stranických orgánov a organizácií (I. oddelenie) a oddelenie branné, bezpečnostné a štátnej administratívy (II. oddelenie). V Bratislave však existovala celkom netypická situácia, keď Bacílkovi ako prvému tajomníkovi podliehalo len I. oddelenie, zatiaľ čo II. oddelenie mal v kompetencii David.⁸ V dôsledku toho mocenská pozícia Davida, umocnená i jeho povahou, bola takmer neotrasiteľná. Podľa Uhrových spomienok bol Bacílek „v podstate ľudový strýčovský typ. U Davida nebolo z tejto charakteristiky ani zbla. Aj metódy práce mali odlišné. David pracoval zväčša (niekedy výlučne) pomocou ŠtB a jemu nakloneného partajného aparátu. Bacílek sa – po XX. zjazde KSSZ a po svojom neslávnom ministrovaní v Štátnej bezpečnosti – usiloval pracovať aj s inými ľuďmi, so širším spoločenským a občianskym aktívom. ... Nepochybné bol od druhej polovice päťdesiatych a na začiatku šesťdesiatych rokov ľudovejší, tolerantnejší, poddajnejší, ovplyvniteľnejší a hoci mával zväčšia

6 MŇAČKO, L.: Siedma noc. Skúsenosti a obžaloba jedného komunistu. Bratislava 1990, s. 134 – 135.

7 UHER, J.: V Bielom dome. III. Nepublikované, rkp. uložený na Ústave politických vied SAV Bratislava ÚPV, s. 50 – 51.

8 K postaveniu aparátu ústredného výboru ako centra moci a kompetencii vedúcich funkcionárov KSS vo vzťahu k jednotlivým oddeleniam aparátu ÚV KSS pozri PEŠEK, J.: Centrum moci. Aparát Ústredného výboru Komunistickej strany Slovenska 1948 – 1989. Bratislava 2006, s. 26 – 36, 108 – 110, 122.

až príliš zjednodušená názory, nemával napríklad vyslovene upodozrievajúce alebo antiintelektuálne sklony.“⁹

Jednotný postup vládnuceho triumvirátu proti jeho odporcom pritom nevylučoval vzájomné spory a konflikty, keďže „konkurencia“ patrila k logike politického zápasu o udržanie moci, či aspoň o veľkosť podielu na nej. Napríklad P. David neraz pochyboval o tom, či je K. Bacílek „správny človek na správnom mieste“. V rozhovoroch s inštruktormi ÚV KSČ na jeseň 1957 povedal, že „s. Bacílek pod ťarchou kritiky po XX. zjazde stratil rozhodnosť, v riešení otázok je kompromisný. Prejavuje sa u neho bezzásadový, liberalistický postoj voči spisovateľom, kde sa najviac prejavuje nejednotnosť v názoroch.“¹⁰ Davidova nevráživosť voči Bacílkovi sa prejavovala aj v tom, že v mnohých otázkach postupoval za jeho chrbtom. Názorným príkladom bola napr. tzv. Šebestova aféra koncom roka 1957. Štefana Šebestu, podpredsedu Zboru povereníkov a kandidáta Byra ÚV KSS vtedy obvinili, že pripustil vypracovanie koncepcie, ktorá vraj narušovala princíp jednotného riadenia celoštátnej ekonomiky. Bacílek bol v tom čase na liečení v Karlových Varoch a zatupoval ho práve David. Ten sa spojil so Strechajom a za pomoci ďalších tajomníkov ÚV KSS, rovnako dogmaticky orientovaných, „vyrobil“ celú aféru a postavil Bacílka pred „hotovú vec“.¹¹

Skutočnosť, že Bacílek a David sa ľudsky neznášali a jeden druhého v podstate považoval za rivala, potvrdzuje z osobnej skúsenosti už spomínaný Ján Uher: „Museli pracovať síce spoločne, navonok proti sebe nevystupovali, no kde mohli, robievali každý po svojom – neraz aj mlčky proti sebe. Stávali sa prípady, že keď odišiel Bacílek na dlhší čas na dovolenku alebo na liečenie a Byro a Sekretariát viedol za ten čas David, využil to tak, že dal pozrušovať, alebo v praxi aspoň preonačiť, viaceré predošlé rozhodnutia prijaté za Bacílka, ktoré sa mu nepáčili. Keď sa Bacílek vrátil a zbadal, čo sa stalo, nepovedal síce nič, no uvádzal všetko zasa potichu na svoju mieru. Takýmto spôsobom spolunažili títo dvaja starí politickí matadori v bratislavskom Bielom dome na Hlbokej ceste plných desať rokov.“¹²

Vzájomné „trecie plochy“ existovali aj medzi Bacílkom a Strechajom. V aparáte ÚV KSS sa neraz špekulovalo o tom, že „s. Strechaj by bol lepším prvým tajomníkom ÚV KSS ako s. Bacílek“.¹³ O ich osobných sporoch sa vo vedení i v straníckom aparáte všeobecne vedelo. Napríklad, keď koncom roka 1957 vyšiel román Mila Urbana *Zhasnuté svetlá*, politické byro ÚV KSČ i byro ÚV KSS súhlasilo s jej vydaním, no R. Strechaj poslal byru ÚV KSS list, v ktorom vyslovil nesúhlas s jeho vydaním, a to, ako napísal

9 UHER, J.: c. d., s. 79 – 80.

10 Národní archiv Praha (NA), f. ÚV KSČ, A. Novotný, kart. 47. Niektoré poznatky ku kádrovým otázkam na Slovensku.

11 K tzv. Šebestovej afére pozri PEŠEK, J.: Slovensko na prelome 50. a 60. rokov. Politicko-mocenské aspekty vývoja. Brno : 2005, s. 12 – 15.

12 UHER, J.: c. d., s. 80.

13 NA, f. ÚV KSČ, A. Novotný, kart. 47. Niektoré poznatky ku kádrovým otázkam na Slovensku.

„po konzultácii s najužším krúžkom spolupracovníkov“. Bacílek na Strechajov postup reagoval obvinením: „Z listu vlastne vidno, že je tu prinajmenšom tendencia vytvárať ideologické centrum mimo ÚV KSS, a to na Úrade predsedníctva Zboru povereníkov.“ Strechaj mal vysvetliť, aké sú to poznámky, ktoré „sa vyskytli“, a tiež to, s kým tieto otázky „konzultoval“. ¹⁴ Strechaj mal spory i s Davidom ešte z čias ich spoločného pôsobenia v Žilinskom kraji na prelomu 40. a 50. rokov (Strechaj tu pôsobil ako predseda KNV, David ako vedúci tajomník KV KSS), ktoré pokračovali aj počas ich vládnutia. David mal však na Strechaja „kompromitujúce materiály“ (prihlášku do HSLS a HG) a tým ho v podstate vydieral. ¹⁵

Vládnuci triumvirát i ďalší funkcionári s ním spojení – z hľadiska budúceho vývoja bol zrejme najvýraznejšou postavou Michal Chudík, od zjazdu KSS roku 1957 člen byra ÚV KSS – sa spoliehali na A. Novotného, ktorý ich viackrát „podržal“ a presadil aj do celoštátneho vedenia KSČ. ¹⁶ Jeho podpora však postupne nebola celkom jednoznačná. Bol si vedomý, že táto garnitúra je skompromitovaná aktívnou účasťou na mnohých nezákonnostiach minulého obdobia a nie je schopná „prekročiť svoj tieň“. Potvrdzoval to aj rýchly vzostup funkcionárov mladšej generácie, najvýraznejšie Jozefa Lenárta a Alexandra Dubčeka, ktorých práve on presadzoval a počítal s nimi pri výmene staršej, „gottwaldovskej“ garnitúry. Lenárt sa na zjazde KSS v máji 1958 stal tajomníkom ÚV KSS, v apríli 1960 členom byra ÚV KSS a na zjazde KSS v novembri 1962 členom predsedníctva a sekretariátu ÚV KSS. Dubčeka na zjazde KSS v máji 1958 zvolili za kandidáta byra ÚV KSS a v polovici roka 1960, bezprostredne po celoštátnej konferencii KSČ, ho A. Novotný „vytiahol“ do funkcie tajomníka ÚV KSČ; za tajomníka a člena sekretariátu ÚV KSČ ho zvolili na zasadnutí ÚV KSČ 7. júla 1960. Tam sa s ním však Dubček dostal do konfliktu a Novotný ho poslal späť na Slovensko. Na zjazde KSS v novembri 1962 sa stal členom predsedníctva a tajomníkom ÚV KSS. ¹⁷ V podstate všetci členovia vedenia KSS, ktorí Dubčeka obklopovali – s výnimkou Vasila Biľaka – boli stúpenkami Novotného, či už zo „starej gardy“ alebo z novej nastupujúcej generácie. K nim okrem spomínaného Jozefa Lenárta a Michal Chudíka patrili aj Michal Sabolčík.

¹⁴ SNA, f. ÚV KSS, kart. 965, Zasadanie byra ÚV KSS 16. 12. 1957. Informácia o liste s. Strechaja k vydaniu knihy Míla Urbana Zhasnuté svetlá.

¹⁵ K sporom medzi Strechajom a Davidom pozri PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 : 1989. c. d., s. 300 – 301.

¹⁶ Po XI. zjazde KSČ v júni 1958 sa členom politického byra ÚV KSČ, okrem V. Širokého a K. Bacílka, ktorí boli vo vedení KSČ už dlhšie, stal Pavol David a kandidátom PB ÚV KSČ R. Strechaj.

¹⁷ Pri sledovaní kariérneho vzostupu Lenárta, Dubčeka, prípadne ďalších funkcionárov K. Bacílka, P. Davida, V. Širokého možno využiť prehľad zloženia najvyšších orgánov KSS, uverejnený v práci PEŠEK, J.: Centrum moci. c. d., s. 36 – 45.

Lenárt i Dubček koncom 50. rokov, v čase svojho politického vzostupu, boli jednoznačne prívržencami A. Novotného. Ukázalo sa to napr. v súvislosti s prípravou novej organizácie slovenských národných orgánov v jeseni 1959. Vedúci funkcionári boli zužovaním ich kompetencie prekvapení a zaskočení. Charakteristické bolo mlčanie „vedúceho triumvirátu“, zatiaľ čo aktívny súhlas prejavovali mladší členovia vedenia, s ktorými Novotný rátal do budúcnosti. A. Dubček, vtedy kandidát byra ÚV KSS podporoval „vykonanie zmien v centrálnych orgánoch a úradoch na Slovensku z toho hľadiska, aby sa upevnilo a rozšírilo centrálné riadenie, pokiaľ ide o priamy vplyv politického byra, vlády atď.“ Navyše dodal, že možno ihneď zrušiť poverenie vnútra, dopravy, spravodlivosti a inštitúciu námestníka generálneho prokurátora na Slovensku s odôvodnením, že „predsa nie je možné súdiť v Bratislave inak ako v Prahe“. Vtedajší ideologický tajomník a člen byra ÚV KSS J. Lenárt sa vyslovil, že je potrebné mať „jeden orgán namiesto dvoch“ a dosiahnuť, aby Národné zhromaždenie a vláda mali rovnaký vzťah k slovenským oblastiam ako k českým: „Bude potrebné, aby centrálné plánovanie a rozhodujúce úseky národného hospodárstva boli posilňované, aby slovenský plán nebol zvlášť, aby bol posilnený plán centrálny.“ Hovoril už iba o jednom „slovenskom národnom orgáne“, ktorý by nemal „napodobňovať Národné zhromaždenie, nemal by rozdeľovať zákonodarnú moc“.¹⁸

Vývoj začiatkom 60. rokov, zjazd KSS 24. – 25. novembra 1962 ani bezprostredne nasledujúci XII. zjazd KSČ (4. – 8. decembra 1962) nenaznačovali, že by vo vedúcich špičkách na Slovenku mali nastať podstatnejšie zmeny, hoci k čiastkovým zmenám pochopiteľne dochádzalo. V polovici roka 1960 odišiel – oficiálne na vlastnú žiadosť v súvislosti s nástupom do diplomatickej funkcie – z byra ÚV KSS Oskár Jeleň, známy dogmatik a radikál. Na zjazde KSS v novembri 1962 už nekandidoval a teda nebol ani zvolený do nového predsedníctva ÚV KSS Jozef Valo, dovtedy člen byra ÚV KSS, ktorý už vystupoval skôr ako „zaslúžilý funkcionár“ so zanedbateľným vplyvom. Jedinou výraznou zmenou bol fyzický odchod Rudolfa Strechaja, ktorý 28. júla 1962 zomrel. Oficiálna správa o ňom hovorila ako o „vzornom komunistovi“, na ktorého „ľud nikdy nezabudne“ a „ostane navždy zapísaný v histórii KSČ“.¹⁹ Niet však pochyb o tom, že zakrátko by aj jeho „politicky zatratili“, podobne ako jeho súpútnikov K. Bacílka, V. Širokého, P. Davida a ďalších. Na zjazde KSS sa stal K. Bacílek jediným „kandidátom“ na funkciu prvého tajomníka ÚV KSS a P. David zostal členom predsedníctva ÚV KSS, lebo „vykonávanie tejto funkcie by bolo na úrok jeho zdravotného stavu“.²⁰

¹⁸ Podrobnejšie MARUŠIAK, J.: Udalosti roku 1960 ako demonštrácia sily komunistického režimu. In: *Politické vedy*. II. 1999, s. 96 – 97.

¹⁹ Pravda, 29. 7. 1962. Správa o úmrtí súdruha Rudolfa Strechaja.

²⁰ NA, f. ÚV KSČ, A. Novotný, kart. 47. Kádrové návrhy v orgánoch ÚV KSS na zjazde KSS.

Do predsedníctva ÚV KSS sa už nedostal ani Pavol Majling, dlhoročný člen vedenia KSS a „Strechajov človek“.²¹ Členom Predsedníctva ÚV KSS sa stali Dubček i Lenárt, pričom Dubček bol aj tajomníkom ÚV KSS. Celkom „nové tváre“ v predsedníctve ÚV KSS predstavovali Vasil Biľak a Michal Sabolčík, pričom Biľak bol aj tajomníkom ÚV KSS.²² Členmi Predsedníctva ÚV KSC zostávali po XII. zjazde KSC V. Široký a K. Bacílek, novým členom sa stal J. Lenár a kandidátom predsedníctva ÚV KSC A. Dubček. Celkový dojem bol taký, že v dôsledku vyššieho veku funkcionárov dochádza k akejsi „prirodzenej obmene kádrov“, preto v žiadnom prípade nemožno hovoriť o „kádrovom zemetrasení“ a už vôbec nie o nástupe celkom nového vedenia.

Korene budúceho „kádrového zemetrasenia“ spočívali v období ešte pred zjazdom KSS v novembri 1962 a nasledujúcom XII. zjazde KSC. Vedenie KSC sa dlho bránilo rehabilitáciám nevinne odsúdených z čias „zakladateľského obdobia“ komunistického režimu a zotrvalo na nedôsledných výsledkov práce komisie pod vedením Rudolfa Baráka z rokov 1955 – 1957. No pod vplyvom XXI. zjazdu KSS v októbri 1961 a druhej vlny „destalinizácie“ bol už tlak na prehodnotenie represíí natoľko silný, že sa tomu nedalo zabrániť. Zhodou okolností sa tak stalo v čase, keď narastajúce problémy v ekonomike prerastali do ekonomickej krízy a otriasali optimistickými prognózami, ktoré sa zrodili koncom 50. rokov.²³ V auguste 1962 nakoniec A. Novotný predložil politickému byru ÚV KSC návrh na „vyriešenie najdôležitejších politických procesov proti osobám, ktoré zastávali významné politické funkcie“. Vinu za to, že sa tak nestalo už skôr, zvalil na iných, predovšetkým na bývalého ministra vnútra Rudolfa Baráka. Komisia na čele s Drahomírom Kolderom – nebol v nej už nikto zo starého vedenia viac-menej zodpovedný za nezákonné procesy – začala svoju činnosť v septembri 1962 a pôvodne ju mala ukončiť do XII. zjazdu KSC začiatkom decembra 1962, no nakoniec sa tak stalo až v marci 1963.

Z hľadiska Slovenska bolo najdôležitejšie prešetrenie procesu s tzv. buržoáznymi nacionalistami v KSS. Za týmto účelom sa v rámci tzv. Kolderovej komisie zriadila zvláštna pracovná skupina na čele s Jozefom Lenártom. Okrem „buržoázných nacionalistov“ prešetrovala aj spisy niektorých ďalších odsúdených funkcionárov vrátane Vladimíra Clementisa. V konečnom znení záverečnej správy tejto pracovnej skupiny

²¹ Pavol Majling pôsobil ako člen Byra ÚV KSS od júla 1954, keď sa reorganizovalo dovtedajšie Predsedníctvo. Bol prívržencom R. Strechaja a posilnil jeho „žilinskú skupinu“ vo vedení KSS; Strechaj do začiatku roka 1953, kedy sa stal predsedom Zboru povereníkov, zastával funkciu predsedu KNV v Žiline. Keď Strechaj v júli 1962 zomrel, stratil Majling „politické zázemie“ a „vypadol“ z vysokej politiky. K politickému profilu P. Majlinga pozri PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989. c. d., s. 224 – 226.

²² Zloženie vedenia KSS po jej zjazde v novembri 1962 pozri PEŠEK, J.: Centrum moci. c. d., s. 41.

²³ K prejavom ekonomickej krízy na Slovensku začiatkom 60. rokov pozri LONDÁK, M.: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. In: LONDÁK, M., SIKORA, S., LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. Bratislava 2002, s. 165 – 175.

sa konštatovalo, že celý proces s tzv. buržoáznymi nacionalistami bol vykonštruovaný, a preto rozsudok treba v plnom rozsahu zrušiť. To akceptovala aj Kolderova komisia v svojej záverečnej správe. V predsedníctve ÚV KSČ, ktorého členmi vtedy ešte boli V. Široký, K. Bacílek a ďalší konzervatívci, však záverečná správa narazila na odpor. O občiansko-právnej rehabilitácii sa už nepochybovalo, no o politickej a najmä straníckej rehabilitácii V. Clementisa, G. Husáka a L. Novomeského sa rozpútal ostrý zápas. A. Novotný nakoniec presadil rozhodnutie, ktoré odobrilo občiansko-právnu rehabilitáciu, ale zamietlo úplnú stranícku rehabilitáciu. Súhlasilo sa s prinavrátením straníckej legitímácie, zároveň sa však potvrdilo vylúčenie z ÚV KSČ so zrejým úmyslom zahatať žijúcim rehabilitovaným návrat do aktívneho politického života. Proti takémuto rozhodnutiu protestovali A. Dubček i J. Lenárt, no proti väčšine neuspeli. Najzávažnejšie bolo, že „mlčal a podvolil sa“ práve Lenárt, hoci ako predseda pracovnej skupiny na prešetrovanie procesu s „buržoáznymi nacionalistami“ poznal fakty a prijaté rozhodnutie bolo v rozpore so závermi ním riadenej skupiny.

Zasadanie ÚV KSČ 3. – 4. apríla 1963 prijalo *Správu o porušovaní straníckych zásad a socialistickej zákonnosti v rokoch 1949 – 1954* so závermi o rehabilitáciách, o ktorých sa rozhodlo v predsedníctve ÚV KSČ. Pre zodpovednosť za politické procesy boli zo svojich funkcií odvolaní viacerí funkcionári, prípadne dostali stranícke tresty. Zo slovenských funkcionárov sa to týkalo K. Bacílka, odvolaného z funkcie prvého tajomníka ÚV KSS a člena predsedníctva ÚV KSČ. Pavla Davida, ktorého zodpovednosť bola rovnako nepopierateľná, odvolávať nemuseli, pretože po XII. zjazde KSČ už v predsedníctve ÚV KSČ nebol. Na zasadaní ÚV KSS 8. apríla 1963 bol A. Dubček, ktorý predtým v predsedníctve ÚV KSČ protestoval proti nerešpektovaniu odporúčaní pracovnej skupiny Kolderovej komisie na prešetrovanie prípadu „buržoázných nacionalistov“, nútený v rámci straníckej disciplíny presadzovať opodstatnenosť ich vylúčenia z ÚV KSČ. Bolo to prvé Dubčekovo vystúpenie vo funkcii prvého tajomníka ÚV KSS.²⁴ Na aprílovom zasadnutí ÚV KSS vyvrcholila „demontáž“ špičky jeho starého vedenia, ktoré v rokoch 1952 – 1953 predstavoval triumvirát – Bacílek, David a Strechaj. Posledne menovaný zomrel v júli 1962 a David ustupoval z „výslnia“. Tým, že sa po zjazde KSS už nestal tajomníkom ÚV KSS – aj keď zostal členom predsedníctva ÚV KSS – stratil veľa zo svojej moci. Bacílka vo funkcii prvého tajomníka ÚV KSS vystriedal A. Dubček, hoci A. Novotný sa snažil do tejto funkcie presadiť svojho favorita Michala Chudíka. Novotnému sa voľba Dubčeka za prvého tajomníkom ÚV KSS nepáčila až natoľko, že napriek stanovám strany niekoľko mesiacov otáľal s jeho ofi-

²⁴ SIKORA, S.: Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. In: LONDÁK, M., SIKORA, S., LONDÁKOVÁ, E.: c. d., s. 37 – 40. Poznámka: Vzhľadom na to, že k problematike pôsobenia Kolderovej komisie už bolo napísaných veľa prác, nie je potrebné sa tým podrobnejšie zaoberať (J. P.).

ciálnym schválením do tejto funkcie. Preto Dubček istý čas vystupoval len ako „poverený vedením ÚV KSS“.²⁵ Novotný po neúspechu s Chudíkom aspoň presadil, aby sa jeho ďalší stúpenec Michal Sabolčík okrem členstva v predsedníctve ÚV KSS stal aj členom sekretariátu a tajomníkom ÚV KSS.

Odcudzenie medzi Dubčekom a Novotným sa začalo v čase keď Dubček pôsobil na ÚV KSČ ako tajomník pre priemysel. Okrem osobnostných rozdielov oboch aktérov k tomu podľa Dubčekových spomienok došlo i preto, že mal odlišné názory na investičné priority na Slovensku ako Novotný a neskôr aj na rehabilitáciu nezákonne odsúdených v 50. rokoch a na kompetencie slovenských národných orgánov.²⁶ Po poslušnom Bacílkovi mal podľa Novotného nastúpiť rovnako poslušný Chudík, no nestalo sa tak a za prvého tajomníka ÚV KSS bol zvolený A. Dubček. V tomto období nemal ešte premyslenú nijakú politickú víziu ani veľkú autoritu. Na Slovensku bol takmer neznámy, veď do roku 1960 tu zastával iba funkcie na okresnej a krajskej úrovni a v rokoch 1958 – 1960 bol vedúcim tajomníkom Krajského výboru KSS v Bratislave. Funkciu člena predsedníctva a tajomníka ÚV KSS vykonával len niekoľko mesiacov a jeho dvojročné pôsobenie vo funkcii tajomníka pre priemysel a člena sekretariátu ÚV KSČ pred príchodom do Bratislavy mu vo vtedajšej atmosfére na popularite v očiach slovenskej verejnosti nepridávalo. Nové prvky v jeho politike vo funkcii prvého muža v KSS vznikali postupne pri riešení konkrétnych problémov ako výsledok získaných skúseností a prelínali sa so starými už overenými.²⁷

Na zasadnutí ÚV KSS 8. apríla 1963 sa prvý tajomník ÚV KSČ A. Novotný usiloval zachrániť Bacílka, čo odôvodňoval jeho údajným sebakritickým vystúpením v predsedníctve i na zasadnutí ÚV KSČ so snahou „*objasniť svoju politickú zodpovednosť*“.²⁸ Za dostačujúce pokladal i to, že bol odvolaný z funkcie prvého tajomníka ÚV KSS, člena predsedníctva ÚV KSČ a člena sekretariátu ÚV KSS. Preto ÚV KSS odpovedal: „*aby súdruh Bacílek zostal i naďalej členom Predsedníctva ÚV KSS, poslancom*

²⁵ V rozhovore, ktorý roku 1990 viedli pracovníci Komisie vlády ČSFR pre analýzu udalostí rokov 1967 – 1970 s bývalým pracovníkom sekretariátu A. Dubčeka Jozefom Gajdošom, tento uviedol: „Už vtedy sa čosi z Dubčekových zástojev vklínilo medzi neho a Novotného. Novotný po tomto návrhu a rozhodnutí vlastne pol roka váhal s jeho schválením za prvého tajomníka ÚV KSS. Dubček niekoľko mesiacov vystupoval v dosť divnej pozícii – „bol poverený vedením ÚV KSS“. Napríklad na 1. mája v 63. roku ho takto predstavili manifestácii.“ Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR Praha (ÚSD), Zbierka Komisie vlády ČSFR pre analýzu udalostí rokov 1967 – 1970 (Zb. KV ČSFR), Rozhovory, R 137 Jozef Gajdoš.

²⁶ DUBČEK, A.: Nádej zomiera posledná. Bratislava 1998, s. 91.

²⁷ K osobnosti A. Dubčeka pozri napr. BARNOVSKÝ, M.: Alexander Dubček. In: PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 : 1989. c. d., s. 78 – 88.

²⁸ A. Novotný považoval za potrebné „pochváliť“ K. Bacílka: „Chcem, súdruhovia, aby ste vedeli, že súdruh Bacílek vystúpil na predsedníctve, tak i na zasadnutí Ústredného výboru strany so sebakritickým rozborom svojich chýb v minulosti. A je treba povedať, že vystúpil s poctivou snahou prispieť k objasneniu vtedajšieho ovzdušia vo vedení strany, bezpečnosti i k objasneniu svojej vlastnej zodpovednosti. Bolo by bývalo treba, aby podobne vystúpili aj ďalší súdruhovia. Bohužiaľ, mnohí tak neurobili“ SNA, f. ÚV KSS, kart. 1856. Zasadanie ÚV KSS 8. 4. 1963. Diskusné vystúpenie A. Novotného.

*Národného zhromaždenia a Slovenskej národnej rady. Bude iste správne, ako o to požiadal, aby mu bolo umožnené na inom mieste pracovať pre stranu, pre vec socializmu.*²⁹ Zasadanie ÚV KSS požiadavku tlmočenú A. Novotným akceptovalo a členom predsedníctva ÚV KSS zostal teda aj P. David. No keďže v čase aprílového zasadania ÚV KSS bol David na liečení, rozhodlo sa, že jeho budúce pôsobenie posúdi predsedníctvo ÚV KSS.

Rehabilitácia „buržoáznych nacionalistov“ bola na Slovensku veľmi citlivou otázkou nielen preto, že kampaň proti nim sa viedla nepretržite už od roku 1950, ale najmä preto, že ich roku 1963 rehabilitovali nedôsledne a obmedzene. Ešte v marci 1963 proti tomu protestovali aj členovia pracovnej skupiny na prešetrovanie procesu s nimi v rámci Kolderovej komisie a svoj nesúhlas vyjadrili i samotní rehabilitovaní pri odovzdávaní straníckych legitimácií v apríli 1963. Ústredná postava kauzy „buržoáznych nacionalistov“ G. Husák vyhlásil, že buržoázny nacionalistom nikdy nebol a ani Novomeský sa necítil byť vinný natoľko, aby ho potrestali vylúčením z ÚV KSC. Aj stranícke organizácie sa veľmi kriticky vyjadrili k *Správe o porušovaní straníckych zásad a socialistickej zákonnosti v rokoch 1949 – 1954*, no podľa rozhodnutia vedenia KSC sa tieto informácie mali najskôr prerokovať na straníckej pôde. Kritika smerovala nielen voči Bacílkovi a Davidovi, ktorí naďalej zastávali významné funkcie, ale i proti Širokému, ešte stále predsedovi vlády a členovi predsedníctva ÚV KSC, ministrom financií Júliusovi Ďurišovi či Ludovítovi Benadovi, členovi predsedníctva ÚV KSS a ďalším.

Informácie o výsledkoch práce Kolderovej komisie sa zo straníckej pôdy rýchlo dostali medzi širokú verejnosť. Najmä v bratislavských intelektuálnych kruhoch kolovali kópie Husákovho listu z 1. mája 1963, adresovaného ÚV KSC, v ktorom opisoval vyšetrovacie metódy a réžiu celého procesu v apríli 1954. Ešte väčší dopad mali zjazdy slovenských spisovateľov (22. apríla 1963) a predovšetkým novinárov (27. – 28. mája 1963). Viaceré kritické vystúpenia, ktoré tu odzneli, najmä vystúpenie Miroslava Hysku, boli priamym útokom na V. Širokého a výzvou, aby z funkcií odišiel. Keď Hyskov vystúpenie publikoval začiatkom júna 1963 stranícky denník *Pravda*, vyvolalo to ostrý nesúhlas straníckeho aparátu, podľa ktorého išlo o vnútrostranícke záležitosti, ktoré mali zostať na straníckej pôde. Šéfredaktora *Pravdy* Ondreja Klokoča za uverejnenie Hyskovho vystúpenia stranícky potrestali pokarhaním.³⁰

Aj Dubček použil na zasadnutí ÚV KSS 6. júna 1963 argument o mimostraníckej pôde: „*snahy predčasne vyvolávať diskusie kdesi mimo stranu, objektívne tak alebo onak,*

²⁹ Tamže.

³⁰ LONDÁKOVÁ, E.: Nástup slovenskej kultúry v 60. rokoch. In: LONDÁK, M., SIKORA, S., LONDÁKOVÁ, E. Predjarie. c. d., s. 278 – 296. SIKORA, S.: Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. Tamže, s. 42 – 45. Pozn.: Problematika ohlasu na výsledky práce Kolderovej komisie (vrátane zjazdov slovenských spisovateľov a novinárov) je, podobne ako vlastná práca tejto komisie, už podrobnejšie spracovaná, preto nie je potrebné ju širšie rozoberať (J. P.).

súdruhovia, vyvolávajú najmä u neinformovanej časti, u nestraníkov, rôzne nejasnosti a objektívne treba povedať, že škodia strane. Názory, v ktorých sa objavujú tézy akoby jednotlivec mohol sám určovať, čo je leninské a čo nie je a nemal sa podriaďovať kolektívnemu rozumu a rozhodnutiu orgánu strany, by priviedli náš život k dezorganizovanosti.“³¹ Išlo o akési varovanie, ktoré malo prispieť k upokojeniu rozbúrenej verejnej mienky a udržaniu diskusie na straníckej pôde. Súčasťou tohto úsilia bolo aj odvolanie K. Bacílka a P. Davida zo straníckych funkcií, pričom Bacílek zostal (až do konca funkčného obdobia, t. j. do polovice roku 1964) poslancom Národného zhromaždenia. S ich odvolaním súhlasilo predsedníctvo ÚV KSS už 24. mája 1963, no formálne sa odsúhlasilo na zasadnutí ÚV KSS 6. júna 1963.³²

Vedenie KSČ a osobne A. Novotný sa rozhodli prevziať iniciatívu a v otázke rehabilitácií „buržoáznych nacionalistov“ udržať hranicu, ktorú vymedzovala správa Kolderovej komisie s tým, že ide o definitívnu bodku za procesmi. Práve preto sa Novotný postavil za Širokého, hoci mal voči nemu značné výhrady a viackrát uvažoval o jeho odvolaní z funkcie predsedu vlády. Teraz sa ho však zastal, pretože kritika Širokého ohrozovala jeho vlastné pozície, nakoľko za procesy niesol zodpovednosť aj on. Na mítingu straníckych funkcionárov v Košiciach 12. júna 1963 začal kampaň proti slovenským opozičníkom, pričom Košice si zvolil preto, lebo východné Slovensko bolo tradične pročeskoslovenské a súčasne stálo v mnohých ohľadoch v opozícii proti Bratislave. Novotný trval na tom, že závery Kolderovej komisie sú správne a „buržoáznu nacionalisti“ sa dopustili politických chýb. Vyhlásil, že „v očiach Ústredného výboru zostali vinnými z porušovania zásad jednoty strany pri uplatňovaní programu strany, pri praktickom uskutočňovaní politiky strany na svojich úsekoch“.³³ Vedenie KSČ išlo až tak ďaleko, že prinútilo predsedníctvo ÚV KSS zvolať na 26. júna 1963 krajský aktív západoslovenského KV KSS, na ktorom referoval Dubček a spolu s ďalšími členmi predsedníctva ÚV KSS musel v rámci straníckej disciplíny obhajovať to, o čom hovoril A. Novotný v Košiciach.³⁴ Ten dokonca presadil, aby na aktíve, pochopiteľne v tomto duchu, vystúpil aj V. Široký.

³¹ SNA, f. ÚV KSS, kart. 1857. Zasadanie ÚV KSS 6. 6. 1963.

³² SNA, f. ÚV KSS, kart. 1857. Zápisnica zo zasadnutí ÚV KSS 6. 6. 1963.

³³ NA, f. ÚV KSČ, A. Novotný, kart. 3. Černý, R.: Vzpomínky prezidenta. Úvahy, projevy a svědectví Antonína Novotného. Rukopis 1975, s. 529.

³⁴ V Dubčekovom referáte sa napr. uvádzalo, že „jestvujú nesprávne a škodlivé názory, objavujú sa tvrdenia, akoby buržoázny nacionalizmus v strane bol len akýmsi fiktívnym výplodom obdobia kultu osobnosti a v skutočnosti vraj vôbec nejestvoval. Sú to aj pokusy spolu s revíziou politických procesov, ktoré usku-točnil Ústredný výbor strany, rehabilitovať aj niektoré prejavy buržoázneho nacionalizmu, ktorý vždy bol a je pre marxizmus-leninizmus cudzou a nepriateľskou ideológiou.“ NA, f. ÚV KSČ, zv. 140, a. j. 148. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSČ 26. 4. 1966. Pozn. Na zasadnutí predsedníctva ÚV KSČ 26. 4. 1966, na ktoré bolo prizvané predsedníctvo ÚV KSS, sa prerokovala problematika práce predsedníctva ÚV KSS pri uskutočňovaní politiky KSČ na Slovensku po XII. zjazde KSČ. Pre toto rokovanie predložilo predsedníctvo ÚV KSS komplex materiálov, medzi ktorými je aj uvedené vystúpenie A. Dubčka na krajskou aktíve KSS v Bratislave 26. 6. 1963 (J. P.).

Novotného postup, najmä jeho košické vystúpenie, vyvolalo na Slovensku vlnu nesúhlasu, predovšetkým v radoch inteligencie, ale nielen medzi ňou. Orgány Štátnej bezpečnosti, ktoré situáciu monitorovali, boli nútené pripustiť, že prevláda názor o nesprávnosti Novotného stanovísk. Inteligencia ich vraj vníma ako „*vrchol kultu osobnosti*“ a Novotného kritika spisovateľov a novinárov je „*novým potláčaním pravdy a úprimnosti*“.³⁵ Prejavovali sa však aj celkom protikladné tendencie, vyjadrujúce súhlas s Novotného postupom. Typickým príkladom bolo úsilie vedenia stredoslovenskej krajskej organizácie na čele s vedúcim tajomníkom KV KSS Rudolfom Cvikom. Bezprostredne po Novotného vystúpení v Košiciach prijalo stanovisko „*k nesprávnym názorom, ktoré sťažujú realizáciu záverov ÚV KSČ*“ a jednoznačne sa postavilo za Novotného. Kritikou tlačového orgánu ÚV KSS *Pravdy* vyjadrilo, hoci nepriamo, nesúhlas s Dubčekovým vedením KSS v duchu, že „*v tejto situácii nie je správne vyčkávať a mlčať a nevystúpiť, keď sú vyslovované protistranícke názory ... bolo by správne zaujať stanovisko ... mali by to urobiť predovšetkým vedúci funkcionári strany na Slovensku*“. Vyhlásenie, že „*s veľkým súhlasom bol prijatý prejav súdruha Novotného, ktorý predniesol v Košiciach, čo potvrdzujú početné ohlasy a prejavy v celom kraji*“³⁶, vyznievalo celkom jednoznačne. Charakteristické pritom bolo, že toto vyhlásenie sa dostalo aj na program zasadania predsedníctva ÚV KSČ 2. júla 1963, hoci v pôvodnom programe nebolo. Zaradil ho tam práve Novotný, ktorý ho aj uviedol, pričom Dubček ako člen predsedníctva nebol prítomný, keďže mal dovolenku.³⁷ Koordinovaný postup, či už priamo z iniciatívy Novotného alebo z radov jeho stúpencov v aparáte ÚV KSČ, je celkom evidentný, pričom to spustilo niekoľko rokov trvajúci spor o ďalší „politický osud“ Rudolfa Cvika, čo bol jeden z mnohých konfliktov Novotného s Dubčekom. Súčasťou Novotného protiofenzívy bol pôvodne aj súhlas s vytvorením novej, tzv. barnabitskej komisie, ktorá mala preskúmať oprávnenosť kritiky „buržoázneho nacionalizmu“, vyslovenej na IX. zjazde KSS roku 1950. Na návrh predsedníctva ÚV KSS ju 22. júna 1963 vymenovalo predsedníctvo ÚV KSČ. Novotný sa túto komisiu, podobne ako v prípade Kolderovej komisie, usiloval ovplyvňovať tak, aby potvrdila jeho názor o nevine V. Širokého a politických chybách „buržoáznych nacionalistov“. To sa však ukázalo ako nereálne a napokon pochopil, že sa Širokého musí

35 V správe KS MV v Banskej Bystrici z 5. 7. 1963 sa napr. uvádzalo: „Medzi inteligenciou sa prejavujú také názory, že dôvera vo vládu a stranu je vážne poškodená a utrpel aj pomer Slovákov k Čechom preto, že sa vina pričíta hlavne Prahe, tým viac po prejave s. Novotného. Tvrdia, že po Slovenskom národnom povstaní sú to opäť Slováci, ktorí sa chopili činu a boja, kým česká tlač mlčí.“ Archív Ministerstva vnútra SR Levoča (A MV), f. T 010, i. j. 8. Správa o rozširovaní nacionalistických tendencií v radoch inteligencie.

36 NA, f. ÚV KSČ, zv. 26, a. j. 28. Zasadanie predsedníctva ÚV KSČ 2. 7. 1963. Informácia pléna stredoslovenského Krajského výboru Komunistickej strany Slovenska k politickej situácii v kraji a stanovisko k niektorým nesprávnym názorom, ktoré sťažujú realizáciu záverov ÚV KSČ.

37 Tamže, Zápis rokovania Predsedníctva ÚV KSČ 2. 7. 1963.

zbaviť skôr, ako jeho zodpovednosť preukáže komisia, aj keď neskôr ľutoval, že sa dôraznejšie nepostavil za ľudí zo „starej straníckej gardy“. ³⁸ Dňa 19. septembra 1963 Širokého odvolali z funkcie predsedu vlády (na zasadnutí ÚV KSC 20. 9. 1963 aj z funkcie člena predsedníctva ÚV KSC), pričom ako hlavný argument sa uvádzali nedostatky v riadení a len všeobecne sa spomínali „niektoré politické chyby“. Podiel jeho viny na odsúdení „buržoáznych nacionalistov“ sa neuvádzal. Vláda podala demisiu a v novej, ustanovenej 20. septembra 1963 na čele s J. Lenártom, ktorý sa v súvislosti s menovaním vzdal funkcie člena predsedníctva a sekretariátu ÚV KSS, už nebol kritizovaný ani Július Ďuriš. ³⁹ Nástup J. Lenárta sprevádzali značné nádeje, dokonca sa medzi obyvateľstvom objavovali názory, že by v krátkom čase mohol nahradiť A. Novotného vo funkcii prezidenta, ⁴⁰ čo tiež vypovedalo o slovenskej averzii voči Novotnému.

Takzvaná barnabitská komisia napokon dospela k záveru, že celá kauza „buržoáznych nacionalistov“ v KSS bola vykonštruovaná a všetci, ktorých na jej základe prenasledovali, sú nevinní. Potvrdilo to aj zasadanie ÚV KSC 18. – 19. decembra 1963, hoci do prijatej rezolúcie A. Novotný a jeho stúpenci presadili konštatovanie o nesprávnom zameraní „*ináč nutného boja proti buržoáznemu nacionalizmu na Slovensku*“ i záver, že „*celková línia národnostnej politiky našej strany, najmä pokiaľ ide o vzájomné vzťahy Čechov a Slovákov, bola v minulosti a je aj v súčasnosti správna*“. ⁴¹ Na zasadnutí ÚV KSS 21. – 22. decembra 1963 už mohol A. Dubček kritizovať V. Širokého za jeho zásadný podiel na procese s tzv. buržoáznymi nacionalistami, lebo: „*bol o prebiehajúcom bezpečnostnom šetrení nielen informovaný, ale do neho i aktívne zasahoval radom priamych pokynov*“. ⁴² Paradoxným dojmom pritom pôsobí, že V. Široký zostal členom ÚV KSC i ÚV KSS. Keď sa na zasadnutí predsedníctva ÚV KSC 14. januára 1964 diskutovalo o zotrvaní Širokého v ÚV KSC a KSS, A. Novotný

³⁸ A. Novotný vo svojich spomienkach uvádza: „Dnes to vidím ako chybu, že som sa nepostavil rozhodnejšie proti odchodu Bacíčka, Köhlera, Davida, Širokého a ďalších súdruhov zo starej straníckej gardy.“ NA, f. ÚV KSC, A. Novotný, kar. 3. Černý, R.: c. d., s. 522.

³⁹ A. Dubček na zasadnutí ÚV KSS 21. 9. 1963 spomínal, ako to bolo s J. Ďurišom na zasadnutí ÚV KSC 20. 9. 1963. Tomu sa odvolanie z funkcie ministra financií nepáčilo a navrhnutú funkciu predsedu Štátneho úradu sociálneho zabezpečenia odmietol. Z ultraradikálnych pozícií kritizoval viaceré opatrenia a spochybnil, či vôbec môže byť členom ÚV KSC a poslancom Národného zhromaždenia. Výsledkom bolo, že ho z funkcie člena ÚV KSC i poslancu NZ odvolali. SNA, f. ÚV KSS, kart. 1857. Zasadanie ÚV KSS 21. 9. 1963. Referát A. Dubčeka.

⁴⁰ Orgány ŠtB v svojich hláseniach uvádzali mnohé výroky, získané pomocou agentúry, a to v takej podobe, že „súdruh Novotný po skončení volebného obdobia odíde na zdravotnú dovolenku a za prezidenta bude zvolený súdruh Lenárt“, „so súdruhom Lenártom sa ráta ako s prezidentom miesta súdruha Novotného“ a pod. A MV, f. T 010, i. j. 11. Ohlasy obyvateľstva na kádrové zmeny vo vláde ČSSR.

⁴¹ Vývoj od zasadnutia ÚV KSS 6. 6. 1963 až do schválenia správy tzv. barnabitskej komisie v decembri 1963 podľa SIKORA, S.: Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. c. d., s. 45 – 48.

⁴² SNA, f. ÚV KSS, kart. 1858. Zasadanie ÚV KSS 21. – 22. 12. 1963. Referát A. Dubčeka.

vyhlásil: „Komisia pokladá za dostatočné, že súdruh Široký bol pozbavený funkcie člena predsedníctva ústredného výboru a predsedu vlády.“⁴³

Personálne zmeny vo vedení KSS, ktorých ťažisko spočívalo v roku 1963 a malo podobu „personálneho zemetrasenia“, doznievali ešte roku 1964. Bolo pritom charakteristické, že sa úmyselne nespájali so závermi Kolderovej ani tzv. barnabitskej komisie. Naopak mali mať „nenápadnú“ podobu a zdôvodňovali sa zdravotnými, respektíve vekovými dôvodmi či prechodom na inú, „zodpovednú“ funkciu. Prvým prípadom bol v polovici roka 1964 odchod Ludovíta Benadu z funkcie člena predsedníctva ÚV KSS, ktorý bol terčom kritiky už od jari 1963. Jeho zodpovednosť za politické represie a nezákonnosti vrátane „pohonu na buržoázných nacionalistov“ bola rovnaká alebo takmer rovnaká ako v prípade Bacílka, Davida, Širokého a ďalších, no na rozdiel od nich ho „politicky neodpísali“. Nechali ho „dožiť“ až do polovice roku 1964, keď odišiel z predsedníctva ÚV KSS i z funkcie podpredsedu SNR. Zdôvodnili to jeho zlým zdravotným stavom a odchodom do dôchodku. Dôvodov Benadovho „čestného odchodu“ bolo viac. Predsa len nebol tak „na očiach“, lebo nezastával významnejšiu štátnu funkciu, keďže funkcia podpredsedu SNR bola viacmenej iba symbolická. Stranícke vedenie sa usilovalo čo možno najviac zúžiť okruh vinníkov a ochrániť tak „česť strany“. Pravdepodobne tu pôsobili aj osobné kontakty s novým prvým tajomníkom ÚV KSS A. Dubčekom. Benada sa poznal s jeho otcom Štefanom Dubčekom z čias predvojnového pobytu v ZSSR a sám A. Dubček s ním udržiaval priateľské vzťahy. Prípadom prechodu na inú „zodpovednú“ funkciu bol odchod Jozefa Kríža z pozície člena sekretariátu a tajomníka ÚV KSS. Kríž, stúpenec P. Davida, bol v týchto funkciách od roku 1953 a ešte predtým pôsobil ako vedúci oddelenia ÚV KSS. Aj jeho meno sa spájalo s bojom proti „buržoáznym nacionalistom“, a to nielen do odsúdenia ich údajných vedúcich predstaviteľov v apríli 1954, ale aj neskôr. Bolo preto logické, že po ich rehabilitácií musel odísť. Nepôsobil však v štátnych funkciách a nakoľko činnosť straníckeho aparátu bola pred verejnosťou v podstate utajená, zostával menej známou osobou. Preto bolo možné jeho odchod zdôvodniť prechodom na funkciu podpredsedu SNR, pričom zostal kandidátom predsedníctva ÚV KSS.⁴⁴

Prehodnotenie a revízia procesu s tzv. buržoáznymi nacionalistami v KSS vytvárali priestor na preskúmanie ďalších procesov v 50. rokoch. Väčšina z nich prebehla roku 1964, niektoré aj neskôr, a týkali sa najmä odsúdených komunistov, podstatne menej

43 NA, f. ÚV KSC, zv. 49, a. j. 52. Zasadanie Predsedníctva ÚV KSC 14. I. 1964. Závery k vystúpeniu s. V. Širokého na plenárnom zasadaní ÚV KSC 18. – 19. decembra 1963.

44 Charakteristiku L. Benadu a J. Kríža pozri PEŠEK, J.: Centrum moci. c. d., s. 52, 66, v prípade Benadu aj PEŠEK, J. a kol.: Aktéri jednej éry na Slovensku 1948 – 1989. c. d., s. 38 – 40.

už nekomunistov. Rehabilitácie, ktoré nasledovali, spôsobili politický otras a prelomenie „psychologickej hranice strachu“. Túto pozitívnu atmosféru umocňovala aj skutočnosť, že z vedenia KSS a verejného života všeobecne museli odísť tí, ktorí boli najviac skompromitovaní a ich dovtedajšia vedúca pozícia bola spojená práve s fenoménom strachu. Mnohí ich kritici pociťovali zadostučinenie a do budúcnosti sa pozerali s optimizmom. Nové vedenie KSS, generačne mladšie, pôsobilo v porovnaní s predchádzajúcim „sympatickejšie“, hoci ešte nemohlo byť zreteľné, akým smerom sa bude vyvíjať politický profil jeho jednotlivých členov.⁴⁵ Spolu s ekonomickou krízou v prvej polovici 60. rokov a ďalšími faktormi to vytváralo podmienky a priestor na hľadanie nových ciest ako postupovať ďalej, čo po januári 1968 vyústilo do pokusu o spoločenskú reformu.

Jan Pešek

Príloha

Zloženie vrcholných orgánov KSS v rokoch 1958 – 1964⁴⁶

Zjazd KSS 16. – 18. 5. 1958

1. tajomník ÚV KSS: Karol Bacílek.

Členovia Byra ÚV KSS: Karol Bacílek, Ľudovík Benada, Vojtech Daubner, Pavol David, Michal Chudík, Oskár Jeleň, Jozef Kríž, Pavol Majling, Rudolf Strechaj, Jozef Valo.

Kandidáti Byra ÚV KSS: Alexander Dubček, František Dvorský, Milan Rázus.

Sekretariát ÚV KSS, súčasne tajomníci ÚV KSS: Karol Bacílek, Pavol David, František Dvorský, Jozef Kríž, Jozef Lenárt.

Zmeny po zjazde: na zasadaní ÚV KSS 28. 4. 1960 uvoľnený z funkcie kandidáta Byra ÚV KSS Milan Rázus, za člena Byra ÚV KSS zvolený Jozef Lenárt, za kandidáta Byra ÚV KSS Emil Chlebec. Zasadanie ÚV KSS 24. 6. 1960 uvoľnilo Oskára Jeleňa z funkcie člena Byra ÚV KSS. V júni alebo júli 1960 (nie je celkom upresnené) uvoľnili z funkcie tajomníka ÚV KSS Františka Dvorského. 28. 7. 1962 zomrel člen Byra ÚV KSS Rudolf Strechaj.

⁴⁵ K politickému profilu jednotlivých členov vedenia KSS a ich stúpcov v nasledujúco období pozri SIKORA, S.: K politickej diferenciacii v KSS v rokoch 1963 – 1968. In: *Historické štúdie*. 44. Bratislava 2006, s. 168-173.

⁴⁶ PEŠEK, J.: Centrum moci. c. d., s. 40 – 41.

Zjazd KSS 24. – 25. II. 1962

1. tajomník ÚV KSS: Karol Bacílek.

Členovia Predsedníctva ÚV KSS: Karol Bacílek, Ludovít Benada, Vasil Biľak, Vojtech Daubner, Pavol David, Alexander Dubček, Michal Chudík, Jozef Lenárt, Michal Sabolčík.

Kandidáti Predsedníctva ÚV KSS: František Dvorský, Jozef Kríž.

Členovia Sekretariátu ÚV KSS: Karol Bacílek, Vasil Biľak, Alexander Dubček, František Dvorský, Jozef Kríž, Jozef Lenárt.

Tajomníci ÚV KSS: Vasil Biľak, Alexander Dubček, Jozef Kríž.

Zmeny po zjazde: na zasadaní ÚV KSS 8. 4. 1963 Karol Bacílek uvoľnený z funkcie 1. tajomníka a člena Sekretariátu ÚV KSS, do týchto funkcií zvolený Alexander Dubček, František Barbírak zvolený za kandidáta Predsedníctva, člena Sekretariátu a tajomníka ÚV KSS. Na zasadaní ÚV KSS 6. 6. 1963 Karol Bacílek a Pavol David uvoľnení z funkcie člena Predsedníctva ÚV KSS, František Barbírek zvolený za člena Predsedníctva ÚV KSS a Miloslav Hruškovič za kandidáta Predsedníctva ÚV KSS. Na zasadaní ÚV KSS 21. 9. 1963 Jozef Lenárt uvoľnený z funkcie člena Predsedníctva a Sekretariátu ÚV KSS, Michal Chudík zvolený za člena Sekretariátu ÚV KSS a Michal Sabolčík za člena Sekretariátu a tajomníka ÚV KSS. Na zasadaní ÚV KSS 18. 6. 1964 uvoľnený Ludovít Benada z funkcie člena Predsedníctva ÚV KSS a Jozef Kríž z funkcie člena Sekretariátu a tajomníka ÚV KSS. Za člena Predsedníctva ÚV KSS zvolený Július Lörincz, za kandidáta Predsedníctva, člena Sekretariátu a tajomníka ÚV KSS Ján Janík.

Rok 1968 a problémy ekonomickej reformy v Československu*

Ked' sa v súčasnosti, štyridsať rokov po udalostiach spätých s rokom 1968 zamýšľame nad ich významom v dejinách, a to nielen slovenských a československých, dospějeme k názoru, že procesy, ktoré sa udiali v podstate v priebehu niekoľkých týždňov počas jarných mesiacov toho pamätného roka, mali korene v hlbšej minulosti. V zásade súviseli s geopolitickým výsledkom druhej svetovej vojny, ktorý znamenal začlenenie nášho regiónu do sovietskej sféry vplyvu. Dnes už s istotou vieme, že o budúcnosti povojnového Československa sa rozhodlo na konci druhej svetovej vojny. Jeho vtedajším obyvateľom politici ponúkali viacero možností ďalšieho napredovania obnoveného československého štátu. Niektorí očakávali návrat ku klasickej liberálnej kapitalistickej spoločnosti, iní boli presvedčení o tom, že práve v regióne strednej Európy je možné budovať akúsi spoločnosť „mostov“, ktorá v sebe spojí výhody trhovej ekonomiky, demokracie s možnosťami istého centrálného plánovania. Komunisti zasa sľubovali budovanie sociálne spravodlivej spoločnosti, aplikovanie údajne vedeckej teórie marxizmu-leninizmu a výlučne plánované hospodárstvo. To bol jediný spôsob, ktorým sa malo podľa nich zabrániť takým veľkým krízam, akou bola napr. veľká hospodárska kríza na začiatku 30. rokov dvadsiateho storočia. Trauma z dopadov tejto krízy nesporne zohrávala svoju úlohu i v čase, keď na jar 1946 v relatívne slobodných voľbách získala KSČ v celoštátnom meradle 37,94 % hlasov (v českých krajinách dokonca 40,17 %). Aj v súčasnosti sa k nej historici vracajú, keď uvažujú o príčinách, ktoré viedli voličov v českej časti republiky k tomu, že vo voľbách dali prednosť komunistickej strane.

Faktom je, že výsledky druhej svetovej vojny v podstate rozhodli o tom, aký spoločenský systém sa v Československu presadí. Po rôznych peripetiách, keď sa riešilo postavenie Slovenska v štáte, ale i ďalšie politické otázky a ekonomické problémy, pred ktorými stála krajina v prvých povojnových rokoch, sa ponúkali rôzne koncepcie ekonomického rastu. Vo februári 1948 KSČ mocenským prevratom (s niektorými prvkami typickými pre puč) však získala možnosť rozhodovať o osude slovenského a českého národa vlastne na celé desaťročia. „Vítazný“ február rozhodol o nastolení novodo-

* Štúdia vznikla v rámci projektu VEGA č 2/7177/27 (Slovensko v období od československej jari 1968 do začiatku 90 rokov 20. storočia. Snaha o postihnúť základných tendencií politického, ekonomického a kultúrneho vývoja) a súčasne je výstupom projektu Agentúry na podporu výskumu a vývoja (zmluva č. APVV-51-017105, projekt Slovensko v 20. storočí).

bého totalitného systému, pre ktorý bolo typické popieranie základných občianskych slobôd akými boli sloboda zhromažďovania, prejavu, tlače, politickej a spolkovéj činnosti. V ekonomickej oblasti sa ďalšou etapou znárodňovania či zoštátňovania už na jar 1948 nastolil stav, keď sa štát stal vlastníkom takmer všetkých výrobných prostriedkov a cieľavedome likvidoval celé spoločenské vrstvy – živnostníkov, remeselníkov, maloroľníkov a pod. Začalo sa uplatňovať tzv. sociálne inžinierstvo, keď o osude jednotlivca rozhodoval štát a nie sám jednotlivec. Nastolovali sa síce veľké úlohy, napríklad tzv. ocelová koncepcia rozvoja ekonomiky, ale na jednotlivých ľuďoch sa akoby zabúdalo. Nové, tzv. plánované hospodárstvo malo priniesť riešenia, ktoré mali byť zásadne odlišné od klasického trhového hospodárstva tzv. kapitalistickej spoločnosti s jej sociálnou nerovnosťou a celkovou nerovnováhou.

Tieto vízie sa opierali o údajnú vedeckú teóriu marxizmus-leninizmus, ktorá mala dávať odpovede na budovanie novej, sociálne spravodlivej spoločnosti a opodstatňovať jej ekonomický vývin. Plánované hospodárstvo malo vylúčiť hospodárske krízy a tzv. príkazové hospodárstvo im malo jednoznačne zabrániť. Navyše jednotlivé krajiny tzv. socialistického bloku mali obchodovať predovšetkým medzi sebou, čo ich malo chrániť pred krízami, sprevádzajúcimi ekonomiky klasického trhového hospodárstva. Po desiatich, dvanástich rokoch, ktoré uplynuli od februára 1948, tak teoreticky nemali existovať dôvody na to, aby sa z ekonomického hľadiska taká vyspelá krajina, akou bolo Československo už v období medzi svetovými vojnami, na začiatku 60. rokov ocitla v hlbokéj ekonomickej kríze. Veď ani európske kapitalistické krajiny a vôbec vyspelé západné ekonomiky neprechádzali v tomto čase nejakou vážnou hospodárskou krízou, naopak, skôr sa tešili relatívne ustálenému ekonomickému rastu. Preto aj pre vtedajšie vedenie československého štátu bola hospodárska kríza na začiatku 60. rokov veľkým prekvapením. Navyše prišla v čase, keď štát už aj oficiálne niesol názov „socialistický“ a predpokladalo sa, že po tzv. zakladateľskom období a po prekonaní prvej krízy režimu, v druhej polovici 50. rokov, nenastanú nejaké dramatické zmeny. V júli 1960 bola prijatá nová ústava, teraz už Československej socialistickej republiky, podľa ktorej socializmus v krajine zvíťazil. No práve v tomto období eufórie aj vďaka dosiahnutiu relatívne dobrých hospodárskych výsledkov v druhej päťročnici (1956 – 1960), prišla ekonomická kríza, ktorej príčiny si predstavitelia režimu nevedeli vysvetliť. Preto boli nútení pripustiť diskusie odborníkov, ktoré neboli spútané jednoznačnými tézami *a priori* vyhovujúcimi centru, a umožnili ekonómom relatívne slobodne analyzovať fungovania „socialistickej“ eko-

¹ Bližšie pozri LONDÁK, M.: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. In.: LONDÁK, M., SIKORA, S., LONDÁKOVÁ, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. Bratislava, Veda 2002, s. 203 a n.

nomiky. Podľa výsledkov viacerých analýz¹ iba nová ekonomická reforma mohla zabezpečiť krajine ekonomický rast a zvyšovanie životnej úrovne obyvateľstva, ako aj zabrániť ďalšiemu výraznejšiemu zaostávaniu za vyspelými kapitalistickými krajinami. A tu bol vlastne začiatok novej economickej reformy.²

Hospodárska kríza sa totiž neprejavovala len bežnými disproporciami medzi jednotlivými ekonomickými odvetvami či priemyselnými sektormi, resp. mínusovým rastom národného dôchodku, ale jednoznačne a predovšetkým vývojom na zahraničných trhoch. Zadlženosť vo voľných menách sa od roku 1960 do roku 1965 postupne zvýšila až na štvornásobok. Kým roku 1959 voči kapitalistickým štátom predstavovala 0,9 mld. Kčs v zahraničných cenách (vo voľných menách 0,5 mld.), roku 1962 to už bolo 1,65 mld. (vo voľných menách 1,34 mld.) a koncom roku 1966 dosiahla takmer 2,6 mld. Kčs (vo voľných menách 2,2 mld.). Za sedem rokov teda zadlženosť na vývoze vzrástla o 1,7 mld. Kčs, pričom tento číselný nárast sa vlastne rovnal prírastku vo voľných menách. Len na úrokoch sa roku 1965 zaplatilo 115 mil. Kčs a roku 1966 až 145 mil. Kčs, čo bolo viac, než celý československý vývoz v oblasti jabloneckej bižutérie. Československé záväzky sa nemohli kryť ani úvermi, lebo tieto sa poskytovali predovšetkým rozvojovým krajinám, pričom za splátky z úverov sa často musel zmluvne odoberať tovar.³

Príčinou rastu československej zadlženosti voči vyspelým kapitalistickým krajinám na začiatku 60. rokov 20. storočia bola celková kríza ekonomiky, prejavujúca sa v mnohých oblastiach vrátane poľnohospodárstva, napr. v priebehu roka 1963 sa zo Západu muselo dovážať dokonca i maslo a masť. Po vyše desaťročnom pôsobení ekonomického socialistického modelu v Československu a po presadzovaní tzv. koncepcie strojárnej veľmoci sa žalo ovocie – neustále sa zhoršujúce kvalitatívne ukazovatele vyváženého tovaru. Opakovane to potvrdzovali aj ekonomické analýzy ministerstva zahraničných vecí.⁴ Roku 1963 obdržalo na 1 000 kontraktov 352 reklamácií väčšinou na kvalitu tovaru. Výrazne sa zhoršila aj kvalita obrábacích strojov – prakticky každý desiaty stroj, vyvezený roku 1963, bol reklamovaný. Švajčiarsko zaznamenalo najmä zhoršenie kvality pri komodite valivých ložísk, Rakúsko zasa pri dovážaných osobných autách. Pri stúpajúcom obrate zahraničného obchodu sa dosa-

² Prvý pokus o reformu tzv. socialistickej ekonomiky v Československu, tzv. Rozsypalov (podľa prof. Kurta Rozsypala, ktorý bol jedným z jej hlavných tvorcov) sa odohral na konci 50. rokov. Táto reforma sa ukončila na začiatku 60. rokov, po tom, ako sa začali prejavovať prvé príznaky krízy. Bližšie pozri ŠULC, Z.: Stručné dejiny ekonomických reforiem v Československu (České republice) 1945 – 1995. Studie národohospodárskeho ústavu Josefa Hlávky. Studie 3/1996, s. 22 a n.

³ Národní archiv České republiky, fond Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného, kart.. 155, 157.

⁴ Napríklad oproti roku 1963 predstavoval roku 1965 index fyzického objemu vyváženého tovaru 118, ale hodnota objemu bola na úrovni 116. Pri základe 100 roku 1963 bol index vývozných cien roku 1965 94 a dovozných 103, atď. Cit. podľa NA ČR, f. Kancelář 1. tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného, kart.. 155.

hovala relatívne stále nízka efektívnosť. Namiesto toho, aby sa jednoznačne presadzovali výhody tzv. plánovaného hospodárstva a tej koncepcie ekonomického rozvoja krajiny, s ktorou prišli komunisti vo februári 1948, sa za dvanásť až štrnásť rokov začali naopak prejavovať systémové nedostatky. Skupina ekonómov okolo Ota Šika, ktorá mala pripraviť ekonomickú reformu, tak stála pred zložitým problémom. Navyše za vtedajších politických podmienok príprava reformy trvala dlhé mesiace, lebo jej základné premisy sa v politickom centre prebojovali iba veľmi pracne. S reformou sa začalo v polovici roka 1963, keď Ústredný výbor KSČ poveril O. Šika, riaditeľa Ekonomického ústavu ČSAV a Z. Vergnera, riaditeľa Výskumného ústavu národohospodárskeho plánovania, teda dvoch významných výskumných pracovníkov, vypracovaním jej námetov. 5 Zásady economickej reformy schválil ÚV KSČ na svojom zasadnutí v polovici januára 1965. Podľa nich sa systém plánovaného hospodárstva mal doplniť opatreniami vlastnými trhovej ekonomike, pričom plán mal v budúcnosti určovať len hlavné kontúry vývoja dovtedy direktívne riadeného hospodárstva. Samostatné socialistické podniky mali podnikat v trhovom prostredí a byť vystavené nielen jeho tlaku, ale i zahraničnej konkurencii. Najprv sa začali zásady experimentálne overovať v praxi a od januára 1966 sa radikálnym spôsobom znížil počet záväzných úloh centrálného plánu, ktoré museli podniky dodržiavať, na 48 ukazovateľov. Pritom ešte roku 1964 to bolo 1 338 ukazovateľov a roku 1965 1 122 ukazovateľov, ktoré sa centrálné sledovali. 6

Na jar 1966 skupina ekonómov pod vedením O. Šika navrhla plán urýchlenej realizácie novej sústavy riadenia. Vychádzali pritom z myšlienky, že príčinou ekonomických problémov je nepružná a stagnujúca podniková sféra, ktorej nepomôžu postupné čiastkové kroky, naopak, podniky treba urýchlene vystaviť náročným podmienkam trhu. Program economickej reformy sa začal realizovať 1. januára 1967, o. i. aj generálnou prestavbou veľkoobchodných cien a ďalšími opatreniami. Cenová prestavba mala byť jedným z najdôležitejších krokov v zavádzaní reformy do praxe. Išlo totiž o takú úpravu cien surovín, základných materiálov, prác i služieb, ktorá by ich priblížila k skutočným reláciám medzi rôznymi skupinami výrobkov i medzi maloobchodnými, veľkoobchodnými a zahraničnými cenami. Podľa autorov reformy sa tak mali aspoň čiastočne napraviť pokrivenia v ekonomických vzťahoch,

5 Bližšie pozri LONDÁK, M.: Ekonomický vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967..., c. d. s. 199 a n.

6 Cit. podľa ŠULC, Z.: Stručné dejiny ekonomických reforiem v Československu (České republice) 1945 – 1995, c. d., s. 48.

7 Od 1. 1. 1967 boli zavedené tri kategórie cien: pevné platili pri základných životných potrebách obyvateľstva, hlavných poľnohospodárskych produktoch a pri tých materiáloch, ktoré mali rozhodujúci vplyv na tvorbu konečnej spotrebnej ceny; voľné ceny mali platiť v tých sektoroch, kde bude zabezpečený zvýšený vplyv konkurencie, pri módných novinkách a pod.; limitované ceny sa mali stanoviť dohodou medzi dodávateľmi a odberateľmi v medziach centrálné určených limitov.

ktoré vznikli po dlhoročnom pôsobení tzv. administratívno-direktívnej sústavy riadenia.⁷

Keďže proporcie jednotlivých cien neboli ideálne nastavené, len čo sa prvé dôležité opatrenia reformy dostali do praxe, mnohé z podnikov získali neoprávnené zisky a začali bohatnúť. Ústredného výboru KSCŠ sa zmocnil strach, preto sa zisky podnikom administratívne odňali, aby sa nestali bohatšími ako štát. Tak sa vlastne ekonomická reforma na jar 1967 pozastavila, namiesto toho, aby sa urýchlila. Skupina reformných ekonómov okolo O. Šika na základe toho dospela k názoru, že úspech ekonomickej reformy v budúcnosti bude možný len vtedy, ak sa spojí so skutočnou demokratizačnou politickou reformou systému vo vtedajšom Československu.⁸

Už v prvých mesiacoch roka 1967 reformní ekonómovia pripravovali ďalšie zásadné opatrenie – zákon o socialistickom podniku,⁹ ktoré však narážalo na bariéry vtedajšej politickej moci. Pri Štátnej komisii na riadenie a organizáciu vznikla pracovná skupina pre otázky postavenia podniku v systéme riadenej ekonomiky pod vedením profesora Jiřího Řezníčka. V januári 1967 boli pripravené prvé programové tézy a už v máji Josef Toman predložil Ekonomickej komisii ÚV KSCŠ prvý ucelený materiál o zamýšľanej úlohe socialistického podniku v ekonomike,¹⁰ na ktorého základe mal potom vzniknúť zákon o socialistickom podniku. Pôsobením straníckych a odborových štruktúr v podnikoch sa malo zaoberať plénum ÚV KSCŠ, ktoré malo tiež rozhodnúť o realizácii tohto zákona. Spočiatku sa očakávalo, že sa tak stane na jeseň 1967, potom v januári 1968. Z celkovej dikcie pripravovaného zákona však vyplynulo, že vplyv straníckych štruktúr na riadenie jednotlivých podnikov nebude ani zďaleka taký rozhodujúci, ako v predchádzajúcom období.

Oproti dovtedajšiemu spôsobu riadenia ekonomiky, v ktorom mala rozhodujúce slovo komunistická strana, to bolo rozhodne nové. O svoje pozície sa oprávnene začalo obávať veľké množstvo byrokratov na strednej úrovni riadenia, na generálnych riaditeľstvách, ministerstvách a pod., ktorí by tak prišli o svoje miesta.¹¹ Nebolo pochýb, že na presadenie takýchto zámerov do praxe museli byť pripravené vhodné politické podmienky. Ekonomická komisia ÚV KSCŠ takto predstavený zámer o novom postavení socialistického podniku na svojom zasadnutí začiatkom júna 1967 úplne neodmietla a v uznesení použila tézu, že materiál sa na základe pripomienok

8 KURAL, V. – MORAVEC, J. – JANÁČEK, F. – NAVRÁTIL, J. – BENČÍK, A.: Československo roku 1968. 1. díl: obrodný proces. Praha 1993, s. 19.

9 Národní archiv České republiky (ďalej NA ČR), f. 10/4, sv. 8, a. j. 16.

10 NA ČR, f. 10/4, sv. 10, a. j. 19.

11 Pri príprave reformy sa napr. roku 1964 predpokladalo, že v súvislosti s presunom ťažiska práce ministerstiev od operatívneho k perspektívnemu riadeniu sa zníži byrokratický aparát o 2 % – 25 %, pri optimálnych podmienkach až o 50 %. NA ČR, f. Kancelár 1. tajemníka ÚV KSCŠ Antonína Novotného, kart. 137.

ďalej rozpracuje a neskôr predloží na zasadanie ÚV KSC. Za daného politického systému sa problémové otázky takýmto spôsobom často odkladali na neurčito, alebo sa jednoducho odsúvali do zabudnutia. V príprave reformy potom už nenastali významné zmeny až do začiatku roka 1968.

Miesto či úloha Slovenska v príprave a realizácii ekonomickej reformy boli determinované najmä jeho politickým postavením v centrálne riadenom štáte a tomu zodpovedajúcemu významu slovenských národných orgánov v celom systéme rozhodujúcich politických, stranických a ekonomických inštitúcií. Ústava z roku 1960 celkom degradovala a nihilizovala význam slovenských národných orgánov. Pritom komisie SNR, ako aj jednotlivé komisie ÚV KSS (napr. Ekonomická komisia ÚV KSS), ktoré dostávali na posúdenie pracovné návrhy pripravovanej reformy, k nim vyjadrovali svoje názory, no bez toho, aby ich centrum v nejakej podobe akceptovalo. Ekonomickú reformu pripravovali v Prahe rôzne pracovné skupiny a hoci v nich pôsobili aj zástupcovia Slovenska, resp. slovenskí odborníci, rozhodujúce slovo nemali. Bolo bežným javom, že i na dôležitých rokovaníach, týkajúcich sa významnou mierou slovenských záležitostí, slovenskí zástupcovia z rôznych dôvodov úplne chýbali.¹²

V období príprav ekonomickej reformy sa však zároveň potvrdilo, že ekonomický vývoj na Slovensku, resp. výsledky tu dosiahnuté, ovplyvňujú samotný ekonomický i politický vývin v celej krajine. Po roku 1963, v období istej liberalizácie politického režimu aj slovenskí ekonómovia ako Hvezdoň Kočtúch, Viktor Pavlenda, Ján Ferianc, Pavol Turčan vystúpili s istou kritikou vývoja hospodárstva na Slovensku za éry tzv. socializmu a pomenovali jeho hlavné nedostatky. Kritizovali nielen dovtedajší spôsob uplatňovania tzv. administratívnej sústavy riadenia, ale aj spôsob industrializácie Slovenska, ktorá sa podľa nich realizovala na nízkej technickej úrovni, keď mnohé priemyselné podniky boli zaostané už v čase ich projektovania, resp. výstavby.¹³

Napriek tejto kritike sa podľa hodnotenia spomínaných ekonómov Slovensko po dvadsaťročnom období, ktoré uplynulo od februára 1948, zmenilo z krajiny prevažne agrárneho charakteru na priemyselno-agrárnu oblasť vtedajšieho Československa. V priebehu tohto obdobia sa znížilo jeho relatívne zaostávanie za úrovňou českých krajín, no dynamika ekonomického rastu na Slovensku nemala taký charakter, aby sa znížili absolútne rozdiely, napr. v takých podstatných ukazovateľoch, ako bola tvorba národného dôchodku na jedného obyvateľa či vybavenosť obyvateľstva

¹² V apríli 1965 napr. Ekonomická komisia ÚV KSC prerokúvala otázku hlavných oblastných problémov i rozvoja hospodárstva Slovenska, no obaja slovenskí činitelia pozvaní na rokovanie (František Barbírek, Pavol Pavol Majling) sa ospravedlnili a zasadania sa nezúčastnili. NA ČR, f. 10/4, sv.14, a. j. 41.

¹³ Bližšie pozri LONDÁK, M.: Rok 1968 a ekonomická realita na Slovensku. Bratislava, Prodama 2007, s. 48 a n.

základnými výrobnými fondmi. Samozrejme, tento vývoj sa odrazil aj na životnej úrovni obyvateľstva: rozdiel v peňažných príjmoch na jedného obyvateľa v českých krajinách v porovnaní so Slovenskom v absolútnych číslach narastal.¹⁴

Z kritických analýz slovenských inštitúcií (Slovenská plánovacia komisia, Ekonomická komisia ÚV KSS, Ekonomický ústav SAV) a ekonómov vychádzal aj Alexander Dubček vo svojom pamätnom prejave na plenárnom zasadnutí ÚV KSČ v dňoch 26. – 27. septembra 1967. Dubčekov prejav, ktorý vedenie KSČ tento raz dopredu neschválilo, bol natoľko kritický, že vzhľadom na reakciu vtedajšieho prvého tajomníka ÚV KSČ a prezidenta republiky Antonína Novotného možno povedať, že bol skutočným prológom Pražskej jari. Vyhrotil už dlhšie trvajúci spor medzi oboma politikmi, ktorý gradoval na nasledujúcom pléne ÚV KSČ v októbri 1967, keď A. Novotný dokonca obvinil A. Dubčeka z nacionalizmu, čím šokoval prítomných, pretože im to pripomenulo udalosti z päťdesiatych rokov. Pád Novotného bol však v tom čase už neodvratný.

V prvých januárových dňoch roka 1968, po tom, ako sa Alexander Dubček stal prvým tajomníkom ÚV KSČ, väčšina obyvateľstva Československa nezaznamenala nejaké výraznejšie zmeny. Ešte nič nenasvedčovalo tomu, že v najbližších týždňoch príde k historickému pokusu o reformu toho typu socializmu, ktorý bol do našich pomerov implantovaný predovšetkým po februári 1948, a vznik ktorého bol daný špecifickými podmienkami ruskej spoločnosti. K zmenám straníckych garnitúr režimu totiž dochádzalo už i v minulosti, pričom neprinesli zásadné zmeny v živote radových občanov ani v celkovom politickom systéme tzv. socialistického štátu.

Často pretrváva názor, že A. Dubček v čase svojho nástupu do vrcholnej politickej funkcie bol pomerne málo známou osobnosťou, hoci už roky stál na čele ÚV Komunistickej strany Slovenska. Vo vtedajšej politickej štruktúre štátu však nešlo o zvlášť významnú funkciu, keďže KSS nebola samostatnou politickou stranou a jej činnosť bola jednoznačne podriadená pražskému centru KSČ. Napriek tomu sa práve v čase predjaria, v rokoch 1963 – 1967, vyhraňovala a profilovala jeho osobnosť. V tomto období sa naučil načúvať nielen hlasom odborníkov, ale aj sledovať potreby obyčajných občanov. Zároveň bol ochotný pripomínať Slovákom významné historické udalosti národa, ako bolo jeho vzopätie v rokoch 1848 – 1849, čím dvíhal ich sebavedomie v zložitých podmienkach totalitného režimu. V sporoch s A. Novotným, ktorý

¹⁴ Podľa oficiálnych údajov rozdiel v peňažných príjmoch na jedného obyvateľa v českých krajinách a na Slovensku bol roku 1953 1 962 Kčs a roku 1967 2 832 Kčs. Údaje vypočítané na základe údajov Historickej štatistickej ročenky ČSSR, Praha 1985. Bližšie pozri LONDÁK, M.: Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska. Bratislava, Prodama 2007, s. 41 – 47. Pokiaľ ide o parameter tvorby národného dôchodku na jedného obyvateľa, tak roku 1948 dosahoval rozdiel medzi ČR a SR 2 081,4 Kčs a roku 1967 4 060,,8 Kčs. Tamže, s. 44 – 45.

bol personifikovanou prekážkou a brzdou akéhokolvek reformnému pohybu, sa Dubček učil taktike politického boja, hľadania kompromisov i presadzovania takých kompetencií slovenských národných orgánov,¹⁵ aby sa stali skutočnými nositeľmi politickej moci. Ostávalo otázkou nasledujúcich dní a týždňov, akým spôsobom A. Dubček svojou ďalšou politickou činnosťou na vrcholnej mocenskej pozícii ako prvý tajomník ÚV KSČ ovplyvní vývoj v krajine. Veď v oblasti hospodárstva bolo treba rozhodnúť o ďalšom osude ekonomickej reformy, ktorej realizácia akoby v posledných mesiacoch prešlapovala na mieste, nehovoriac o iných páľčivých problémoch, bezprostredne sa dotýkajúcich každodenného života občanov.

Po vývoji roku 1967 bolo zrejmé, že realizácia ekonomickej reformy nebude takou jednoduchou záležitosťou ako sa pôvodne očakávalo. Ekonomický rast bol síce dynamickejší v porovnaní s predchádzajúcimi rokmi,¹⁶ ale národné hospodárstvo Československa sa nachádzalo v stave nerovnováhy, zhoršovala sa pozícia krajiny v zahraničnoobchodnej oblasti a hoci nie dramaticky, predsa len rástla zadlženosť vo voľne zameniteľných menách.¹⁷ Pritom neboli vyriešené ani viaceré teoretické otázky súvisiace s realizáciou ekonomickej reformy, ako napr. zameniteľnosť československej koruny, nehovoriac o takých závažných problémoch, ktoré vystupovali do popredia v súvislosti s prípravou zákona o socialistickom podniku, napr. problematika vlastníctva v nových zamýšľaných podnikoch. Objavili sa tiež úvahy o reálnej efektívnosti vtedy fungujúcich socialistických podnikov v súvislosti s ich činnosťou v zahraničnom obchode. Autori reformy si uvedomovali, že časť podnikov po skutočnom zapojení sa do trhu bude odsúdená na zánik z dôvodov ich neefektívnosti, preto sa očakávali i pohyby v oblasti pracovných zdrojov aj v súvislosti s prestavbou cien a nápravou vzťahov medzi veľkoobchodnými a maloobchodnými cenami pri plánovaní istého zvyšovania posledne menovaných.¹⁸

¹⁵ Bližšie pozri SIKORA, S.: Politický vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. In.: LONDÁK, M., SIKORA, S., LONDÁKOVA, E.: Predjarie. Politický, ekonomický a kultúrny vývoj na Slovensku v rokoch 1960 – 1967. Bratislava 2002, s. 137.

¹⁶ Podľa dobových údajov, ktoré mali k dispozícii najvyššie štátne orgány, k koncu roka 1968 bola dynamika vytvoreného národného dôchodku v ČSSR oproti predchádzajúcemu roku takáto: roku 1963: 2,2 %, roku 1964: 0,6 %, roku 1965: 3,4 %, roku 1966: 10,8 %, roku 1967: 8,1 %, roku 1968: očakávaný rast 7 – 8 %. Cit. podľa NA ČR, f. 02/4, sv. 9, a. j. 48. Podľa publikácie Historická statistická ročenka ČSSR, ktorú roku 1985 vydal Federálny štatistický úrad, bol celoštátny rast vytvoreného národného dôchodku v porovnateľných cenách nasledovný: roku 1963: - 2,2 %, roku 1964: 0,6 %, roku 1965: 3,4 %, roku 1966: 9,1 %, roku 1968: 7,2 %.

¹⁷ Pokiaľ ide o zahraničnoobchodné vzťahy, za prvých päť mesiacov roka 1968 sa vo vzťahu s krajinami socialistického tábora zvýšilo aktívum ČSSR o 1,33 mld. Kčs, takže k 31. 5. 1968 predstavovalo 3 mld. Kčs. ČSSR bola dlžníkom len voči Juhoslávii (172 mil. Kčs) a Číne (65 mil. Kčs), vo vzťahu k ostatným socialistickým štátom bolo Československo v postavení veriteľa. Vo vzťahu ku kapitalistickým krajinám sa za prvé tri mesiace roka 1968 zhoršilo pasívne saldo krátkodobej devízovej pozície a k 31. 3. 1968 bolo na úrovni 1,879 mld. Kčs. Cit. podľa materiálu Hospodárskej rady vlády ČSSR, ktoré dostalo na vedomie Predsedníctvo ÚV KSČ na svojej schôdzi dňa 3. 7. 1968. NA ČR, f. 02/1, sv. 74, a. j. 101.

¹⁸ Ešte na decembrovej schôdzi Predsedníctva ÚV KSČ (5. 12. 1967) sa navrhlo zvýšenie cien takých základných potravín, akými boli napr. zemiaky, vajcia a i. Nové politické vedenie krajiny na jar 1968 však neprišlo k realizácii tohto plánu. NA ČR, v. 02/1, a. j. 52, sv. 50.

V období po januári 1968 neboli pre vrcholné politické štruktúry prioritné ekonomické otázky, ale otázky demokratizácie spoločnosti. Začal sa pripravovať *Akčný program KSC*, z politického i ekonomického hľadiska hlavný koncepčný dokument na najbližšie obdobie i roky. Hlavným cieľom v tomto čase pochopiteľne nebolo len odvolávanie A. Novotného a s ním bezprostredne spojených pracovníkov aparátu KSC, ale najmä príprava nového politického programu. *Akčný program KSC*, schválený 5. apríla 1968, je obsiahlym dokumentom¹⁹ a predovšetkým dokladom svojej doby. Keďže na jeho príprave sa v rôznych komisiách pracovalo celé týždne, v čase svojho uverejnenia bol pre mnohých svojimi politickými tézami zastaraný, najmä pokiaľ išlo o navrhovaný politický systém. Podľa *Akčného programu* mala komunistická strana naďalej vedúcu úlohu v spoločnosti, čo pre mnohých teoretikov, ale aj aktívnych občanov bola už prekonaná etapa systému, pričom sa celkom reálne pripúšťala možnosť vzniku ďalších politických strán s perspektívou otvoreného boja o hlasy v skutočných voľbách. Naopak, pre konzervatívnych komunistov bol *Akčný program* jednoznačnou herézou, neprijateľným dokumentom, vzdalujúcim sa ich ideám, resp. ich modelu socializmu, ktorý oni považovali za jediný možný a v praxi aplikovateľný.

Z tohto hľadiska bol *Akčný program KSC* ako program jednej politickej strany viac či menej realizovateľný. Keby sme ho len veľmi stručne mali hodnotiť, tak v politickej rovine sa snažil sformulovať akýsi nový, ideálny model socialistickej spoločnosti, v ktorej by boli zachované také podstatné princípy, akými bola vedúca úloha komunistickej strany, no odstránili by sa nedostatky systému, spájané predovšetkým s dogmatizmom, subjektivismom, centralizmom a s jeho prebyrokratizovaním. Mal sa vytvoriť akýsi „*nový model socialistickej demokracie*“.²⁰ V ňom by sa akceptovali záujmy rôznych sociálnych skupín, pričom sa rátalo s tým, že práve oni ich budú v rámci systému presadzovať, no zároveň sa fabuloval ideálny stav, v ktorom by sa pretvoril celý politický systém tak, aby „*umožňoval dynamický rozvoj socialistických spoločenských vzťahov, zlučoval širokú demokraciu s vedeckým odbornou-kvalifikovaným riadením, upevňoval spoločenský poriadok, stabilizoval socialistické vzťahy, napomáhal poriadku a spoločenskej disciplíne*“.²¹

Ideálny stav sa však väčšinou v spoločenskom živote a v presadzovaní politických programov v praxi nedarí dosiahnuť, a tak to bolo aj v prípade *Akčného programu*, nehovoriac o tom, že mal jedného významného nepriateľa – Leonida Brežneva, naj-

¹⁹ V tlačenej forme má vyše 40 strán textu. Pozri Rok šedesátý osmý v usneseniach a dokumentech ÚV KSC. Praha 1969, s. 103 – 146.

²⁰ Tamže, s. 111 (preklad z češtiny autor).

²¹ Tamže, s. 116 (preklad z češtiny autor).

vyššieho stranického a štátneho činiteľa ZSSR, podľa ktorého sa v danom období mohol realizovať len jeden typ socializmu a preto nehodlal trpieť žiadne neoverené experimenty. L. Brežnev mal o *Akčnom programe* dostatok informácií a ako povedal na stretnutí „päťky“ v Moskve 8. mája 1968: „Už v prvý deň sme vyhlásili, že nesúhlasíme s Akčným programom KSCĽ, a nič sme o ňom neuverejnili. Tým sme dali československému vedeniu najavo, že s týmto Akčným programom nesúhlasíme. Sú v ňom zakotvené idey buržoáznej republiky.“²²

Pripravovaná ekonomická reforma a jej nový rozmer bola jednoznačne trňom v oku nielen L. Brežnevovi, ale aj ďalším popredným predstaviteľom vtedajších krajín východného bloku. Uvedomili si totiž, že navrhované zmeny v politickej oblasti a zároveň v oblasti ekonomiky a jej riadenia, ktoré prinášal *Akčný program KSCĽ*, sú nezlučiteľné s tým modelom socializmu, ktorý bol v danom čase akceptovateľný. Vrcholní predstavitelia Komunistickej strany Sovietskeho zväzu, resp. Jednotnej socialistickej strany Nemecka vyjadrovali kritický postoj k československej ekonomickej reforme už od osláv dvadsiateho výročia februárových udalostí, lebo si uvedomovali, akým významným spôsobom môže jej zamýšľaná realizácia nabúrať existujúci „socialistický systém“ a vyústiť do jeho zrútenia ako celku.²³

Otázkou samozrejme zostáva, či zmeny, ktoré tento program navrhoval, by v skutočnosti predstavovali taký zásah do systému, ktorý by nevyhnutne znamenal jeho zmenu v zmysle možnosti zápasu o politickú moc vo vtedajšom Československu, alebo by išlo len o realizáciu tzv. tretej cesty v krajine. Tomuto historickému experimentu, ku ktorému smerovali také osobnosti ako Alexander Dubček, Oto Šik, Čestmír Císař, Zdeněk Mlynář a i., však nebolo dopriate, aby sa naozaj realizoval, dejiny mu nedali šancu, aby sa mohol overiť v praxi. Ak sa totiž i dnes niekedy hovorí o tretej ceste, tak azda práve v *Akčnom programe KSCĽ* bola pripravená a naformulovaná v oblasti politickej, ekonomickej i sociálnej. A najmä jeho realizáciou sa mala naplniť podstata „socializmu s ľudskou tvárou“.

Odhliadnuc od podobných úvah, A. Dubček v svojej záverečnej reči na pléne ÚV KSCĽ 5. apríla jednoznačne povedal, že v Československu ide o presadenie novej sústavy

22 Cit. podľa VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol.: Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. 4/1. Brno 1995, s. 212. Ďalej pokračoval v svojej reči Brežnev takto: „Len si vypočujte, čo nedávno vyhlásil Císař vo svojom verejnom vystúpení: ‚Komunistická strana sa oddeľuje od sféry štátnej moci a správy, od sféry výroby a ekonomiky, od sféry vedy a kultúry. Toto oddelenie je novým typom vzťahov.‘ A čo potom zostane z KSCĽ? Odíde do ústrania, premení sa do podoby K 231? Ale tento akýsi ‚klub‘ sa práve chystá stať sa zajtra stranou a požaduje moc.“ Č. Císař bol odvtedy považovaný za revizionistu.

23 Günter Mittag sa počas osláv 20. výročia februára 1948 vyjadril v tom zmysle, že ak by sa Šikove teórie mali naozaj stať praxou hospodárskej politiky, potom by to pre Československo znamenalo vážne nebezpečenstvo a vlastne by išlo o návrat k trhovému hospodárstvu „so všetkými dôsledkami“. Cit. podľa VONDROVÁ, J. – NAVRÁTIL, J. a kol.: Mezinárodní souvislosti československé krize 1967 – 1970. 4/1. Brno 1995, s. 45.

riadenia t. j. ekonomickej reformy do života, pričom v tejto súvislosti nemal na myslí nejakú kozmetickú zmenu dovtedajšieho spôsobu riadenia ekonomiky. A pokračoval v tom zmysle, že treba prestať „*hovorit len o zdokonalovaní systému riadenia a jasne povedať, že nám ide o hlbokú hospodársku reformu, ktorej cieľom je vytvorit nový systém fungovania socialistickej ekonomiky*“.²⁴ Pokiaľ išlo o analýzu vývoja ekonomiky v Československu *Akčný program KSC* konštatoval, že je nevyhnutný prechod od systému, v ktorom prevláda ochranárstvo ekonomickej zaostalosti spojené s cenovými, subvenčnými a inými dotačnými politikami, k novému systému, založenému na trhových pravidlách. Smerovalo sa k hospodárskej súťaži, pričom kritériom mala byť vlastne životaschopnosť podniku na zahraničnom trhu. Malo sa jednoznačne skoncovať so stavom, keď niektoré podniky boli stratové, neefektívne a na ich nehospodárnu činnosť doplácali zamestnanci iných závodov.²⁵ Socialistickým podnikom sa mala dať možnosť bezprostredného riadenia a hospodárenia, aby mohli pružne reagovať na potreby trhu. Preto jednou z najdôležitejších súčastí ďalšieho rozvíjania ekonomickej reformy bolo nové chápanie postavenia podniku v celej štruktúre hospodárstva krajiny²⁶ a už v nasledujúcom období sa zviazol ostrý politický zápas o zákon o socialistickom podniku, resp. o podnikových radách.

Podľa *Akčného programu* mala ekonomická reforma smerovať k takému dotvoreniu hospodárskeho mechanizmu, aby sa základom zákona o socialistickom podniku stalo skutočne trhové postavenie týchto autonómnych ekonomických jednotiek. Dovtedajšieho výhradného vlastníka socialistických podnikov, ktorým bol štát, mali podľa tohto programu nahradiť demokratické orgány podnikov s osobitnou právomocou voči vedeniu podnikov. Pracovné kolektívy tak mali pocítiť i dôsledky či už pozitívneho, alebo neodborného vedenia podnikov. Demokratickým orgánom by sa

²⁴ Ďalej A. Dubček pokračoval: „Vieme, že to bude systém opierajúci sa o syntézu plánu a trhu, ktorý je treba rozpracovať. V tejto syntéze budú meradlom hospodárskej činnosti nielen formálne ukazovatele direktívne ponímaného plánu, ale ekonomicke nástroje, zabezpečujúce celospoločenské ciele, objektívne kritériá trhu a sociálne politických priorít, ktoré vyplývajú z objektívnych ekonomických súvislostí a ktoré sú plne záväzné pre každý štát, ktorý chce zabezpečiť svojmu hospodárstvu trvalú prosperitu. Mal by to byť systém, ktorý plne ocení kvalitnú a účelnú prácu a zabezpečí, aby ľudia boli odmeňovaní nielen podľa toho, koľko fyzických a duševných síl vynaložili, ale predovšetkým podľa skutočných výsledkov, ktorými prispeli k uspokojovaniu všetkých potrieb spoločnosti.“ Cit. podľa Rok šedesátý osmý, c. d., s. 83.

²⁵ Samozrejme, že situácia ani v tomto smere nebola jednoznačná, mnohé podniky boli za existencie socialistickej ekonomiky *a priori* neefektívne, resp. stratové – napr. z dôvodu nedostatku surovín sa postavil podnik, ktorý produkoval tovar za vysoké ceny, no stratu znášal štát, pretože ak by surovinu či polotovar získaval v zahraničí, platil by rádovo viac, resp. by danú surovinu štát na zahraničnom trhu nemohol vôbec získať, napr. existencia embarga na dovoz niektorých surovín, polotovarov či výrobkov do oblasti tzv. socialistických krajín.

²⁶ Tamže, s. 126. Ďalej sa na tomto mieste uvádzalo: „Program demokratizácie hospodárstva zahrňuje najmä uskutočnenie samostatnosti podnikov a podnikových zoskupení a ich relatívnu nezávislosť za orgánov štátu, plné a reálne uplatnenie práva spotrebiteľov určovať svoju spotrebu a svoj životný štýl, právo slobodnej voľby pracovnej činnosti, právo a reálnu možnosť rôznych skupín pracujúcich a rôznych sociálnych skupín formulovať a obhajovať svoje ekonomicke záujmy pri vytváraní hospodárskej politiky.“

zodpovedali aj riadiace štruktúry podnikov – riaditeľ a ďalší vedúci funkcionári, lebo tieto ich do funkcií menovali.²⁷ Kolektívne podnikateľské orgány v podnikoch mali významným spôsobom spoluurčovať ich každodenné riadenie, ako aj koncepčný dlhodobjší výhľad. K takémuto poňatiu podnikovej správy sa v tomto období pridali i O. Šik, ktorý pôvodne patrili k zástancom tzv. manažérskeho typu vedenia podnikov. V máji 1968 už vo funkcii podpredsedu vlády, ktorý bol zodpovedný za ďalšie rozvíjanie ekonomickej reformy, vyzval na zakladanie rád pracujúcich. Podľa neho mali byť tieto rady podnikateľskými orgánmi socialistických podnikov, a nie obdobou takých samosprávnych orgánov, aké sa svojho času objavovali v socialistickej Juhoslávii.²⁸ Pokiaľ išlo o problematiku Slovenska a jeho ekonomiku, prioritnou tézou *Akčného programu* bolo, že ekonomika ČSSR je integráciou dvoch národných ekonomík, pričom nové štátoprávne usporiadanie sa má opierať o „*integračný základ a ďalšie integračné tendencie*“. V súvislosti s ekonomickým vývojom na Slovensku v období po februári 1948 sa v dokumente konštatovalo, že okrem dokázateľných úspechov vznikli i vážne problémy. Napriek rastu podielu Slovenska na tvorbe celoštátneho národného dôchodku, nebol tento primeraný tým možnostiam, ktorými Slovensko disponovalo. Aj keď sa podarilo odstrániť sociálnu a hospodársku nerozvinutosť Slovenska a znížiť relatívne rozdiely na jedného obyvateľa, naďalej pretrvával stav, keď predstih „*tempa rastu nepostačoval na zníženie absolútnych rozdielov. Vyrovnávanie sa nezakladalo na koncepcii národohospodárskej efektívnosti rozvoja československej ekonomiky.*“²⁹ V súvislosti s úlohami vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín bolo zvlášť dôležité podporovať progresívne štrukturálne zmeny a intenzifikovať poľnohospodársku výrobu s nadväzujúcim spracovateľským priemyslom. V súvislosti s ekonomickou reformou a potrebami Slovenska *Akčný program KSC* zdôraznil, že táto „*v svojej súčasnej podobe nevytvorila priestor na rozvojovú politiku národno-politických oblastí*“. Preto pokiaľ išlo o plán ďalšieho rozvíjania reformy v *Akčnom programe* sa navrhovalo prepracovať sústavu riadenia tak, aby sa aj „*územné a národné aspekty rozvoja stali rovnocennou organickou súčasťou*“ v novom spôsobe riadenia ekonomiky.³⁰ Vzhľadom na postup ekonomickej reformy na jar 1968 je potrebné konštato-

27 Rok šedesátý osmý v usneseniach a dokumentech ÚV KSC. Praha 1969, s. 126 – 127.

28 Cit. podľa ŠULC, Z.: *Stručné dějiny ekonomických reform v Československu*, c. d., s. 51.

29 Cit. podľa Rok šedesátý osmý v usneseniach a dokumentech ÚV KSC. Praha 1969, s. 135. Ako sa ďalej v dokumente uvádzalo, príčiny daných problémov mali spočívať v tom, že extenzívny rast ekonomiky ČSSR sa výrazne presadzoval i na Slovensku a potencionálne zdroje rastu sa nevyužívali racionálne, vážne zaostávala terciálna sféra a budovanie výskumnej a vývojovej základne. Opatrenia na zrýchlenie rozvoja ekonomiky na Slovensku sa mali spájať s jeho výraznejším orientovaním na intenzívnu cestu rastu. Z dlhodobého hľadiska malo byť cieľom podstatne zvýšiť podiel Slovenska na tvorbe celoštátneho národného dôchodku, aby sa do roku 1980 v podstate vyriešila úloha ekonomického vyrovnávania Slovenska na úroveň českých krajín. Tamže, s. 135 – 136.

30 Tamže, s. 136.

vať, že na Slovensku v tomto čase do popredia vystupovali predovšetkým otázky ekonomického obsahu federácie. Idea federalizácie spoločného československého štátu, ktorá pre centrum, resp. pre novotnovské vedenie bola *a priori* ešte roku 1967 absolútne neprijateľná, sa otvorene nastolila na smolenickej vedeckej konferencii začiatkom marca 1968 a následne sa za ňu oficiálne postavila i Slovenská národná rada. Podľa jej vyhlásenia sa tzv. asymetrický model počas 23-ročného uplatňovania natoľko zdiskreditoval, že ako štátoprávna forma usporiadania, ktorá mala zabezpečiť rovnoprávne vzťahy medzi slovenským a českým národom na zásadách „rovný s rovným“, je nedôveryhodný.³¹ V nasledujúcich týždňoch slovenskí ekonómovia v súvislosti s optimálnym riešením česko-slovenských vzťahov nastolili mnoho podnetov, ktoré by riešili nielen štátoprávny, ale i ekonomický obsah vzájomných vzťahov. Viaceré zaujímavé idey sa prezentovali napr. na vedeckej konferencii, ktorú na začiatku mája 1968 usporiadala Vysoká škola ekonomická v Bratislave.³² Z množstva myšlienok, ktoré tu odzneli, jednoznačne vyplynulo, že pozitívnym signálom je už skutočnosť, že kým v uplynulom období sa požiadavky slovenskej strany zásadne neakceptovali, v nových politických podmienkach jari roka 1968 sa mohli otvorene prezentovať.

O ekonomickom obsahu federácie v nasledujúcich týždňoch sa však rozhodovalo na pôde odbornej vládnej komisie na prípravu návrhu ústavného zákona o federalizácii ČSSR (išlo o tzv. Husákovu komisiu). Najprv síce akceptovala tzv. Kočtúchovu koncepciu relatívne voľnej federácie, ktorá nemala ďaleko od konfederácie, no postupne sa táto koncepcia okresávala. Na pôde Husákovskej komisie, ktorá riešila len všeobecný ekonomický obsah federácie, sa jednotlivé kroky ekonomickej reformy neprerokovali.

Kočtúchova koncepcia sa po prvý krát ucelene prezentovala v dokumente *Zásady federalizácie ekonomiky národov Československa*, ktorý mal byť pôvodne podkladom na ďalšiu diskusiu s českými partnermi, ekonómami i politikmi. Vychádzal z tézy, že Československo je štátom dvoch rovnoprávných národov, pričom jeho ekonomika sa chápala ako integrovaná syntéza dvoch národných ekonomík. Podľa neho sa dovtedajšia integrácia uskutočňovala administratívne, zhora a neracionálne, čo koniec koncov pôsobilo proti ekonomickým záujmom oboch národno-politických oblastí.

³¹ Cit. podľa ŽATKULIAK, J.: Federalizácia československého štátu 1968 – 1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968. Praha – Brno 1996, s. 35 – 36.

³² Vedecká konferencia Ekonomické problémy rozvoja Slovenska vo federatívnom usporiadaní sa uskutočnila v dňoch 6. – 8. mája 1968. Rovnomenný zborník z podujatia vydalo Edičné stredisko Vysokej školy ekonomickej v roku 1968. Pozri tiež LONDÁK, M.: Rok 1968 a ekonomická realita Slovenska. Bratislava, Prodama 2007, s. 106 a n.

Deformácie z toho vyplývajúce sa pritom podľa dokumentu výraznejšie prejavili na strane Slovenska. 33

Preto mala ekonomická integrácia na nových základoch zrušiť diskriminačné podmienky Slovenska a v súlade s Akčným programom KSČ zabezpečiť jeho ekonomické vyrovnanie na úroveň českých krajín do roka 1980. Do budúcnosti sa predpokladala jednotná mena, spoločný trh a voľný pohyb pracovných síl. Slovenské a české národné orgány by si mali vypracúvať samostatné koncepcie a plány ekonomického rozvoja, ktoré by potom koordinoval ústredný orgán. Tomuto systému riadenia mala zodpovedať i primeraná banková sústava, ktorá by oddeľovala emisnú menovú a komerčnú činnosť, pričom sa počítalo s pôsobením národných emisných centier. Táto koncepcia vychádzala „zo zásady národných orgánov ako nositeľov originálnej štátotvornej suverenity“. Z nej vyplývalo, že federálnym orgánom by mali zostať len tie kompetencie, ktoré im budú delegované národnými orgánmi. Koncepcia ekonomicko-politickej federácie pritom mala vylúčiť taký možný postup pri federalizovaní štátu, keď by sa uskutočnila len „veľká politická“ a „malá ekonomická“ federalizácia.

Dokument *Zásady federalizácie ekonomiky národov Československa* (hlavní autori H. Kočtúch, V. Pavlenda, J. Ferianc) bol predložený na stretnutí slovenských a českých ekonómov v Bratislave 29. apríla 1968.³⁴ Slovenskí ekonómovia očakávali podporu zo strany českých kolegov, predovšetkým pokiaľ išlo o koncepciu dvoch národných ekonomík, ktoré vlastne svojou integráciou vytvárajú československú ekonomiku. Z českej strany sa však pochopenia nedočkali, naopak prevládal skôr kritický postoj. Podľa názoru českých ekonómov vytváranie nových jednotlivých uzavretých ekonomík skôr brzdí uplatňovanie trhových princípov v ekonomike a práve ich prekonávanie je v záujme maximálnej integrácie do svetovej ekonomiky.³⁵ Z koncepcie, pripravenej na slovenskej strane, pritom nevyplývala snaha o budovanie uzavretých národných ekonomík, naopak, na viacerých miestach sa hovorilo o problémoch ekonomickej integrácie, jednotnom trhu atď.

Na bratislavskom stretnutí slovenských a českých ekonómov sa tak prejavili rozdielne koncepcie, ktoré sprevádzali prácu tzv. Husákovej komisie počas celej jej existencie. Návrhy, ktoré predkladali slovenskí ekonómovia, sa v rámci tejto komisie postupne skresávali a len veľmi málo z nich sa v skutočnosti dostalo do zákona o československej federalizácii. Ako neskôr spomínal účastník týchto rokovaní, malo

33 Cit. podľa ŽATKULIAK, J.: *Federalizácia československého štátu 1968 – 1970. Vznik česko-slovenskej federácie roku 1968*. Praha – Brno 1996, s. 74 – 75.

34 Tamže, s. 73 – 78.

35 Cit. podľa ŠULC, Z.: *Stručné dejiny ekonomických reforiem v Československu*, c. d., s. 53.

sa postupovať celkom inak – najprv sa na vrcholnej politickej úrovni mali dohodnúť základné princípy ďalšej existencie spoločného štátu a následne sa mali riešiť konkrétne otázky, týkajúce sa ekonomického obsahu federácie.

V „revolučnom“ období jarných mesiacov roka 1968 sa však predovšetkým riešili problémy, ktoré boli aktuálne, vrátane otázok sociálnej či životnej úrovne obyvateľstva, keďže práve v týchto mesiacoch priamo explozívnym spôsobom rástla spoločenská aktivita rôzneho druhu. V súvislosti s ekonomickou problematikou v širšom zmysle treba povedať, že komisia ÚV KSČ pre otázky životnej úrovne sa už v marci zaoberala otázkami sociálneho zabezpečenia a s tým spojenými problémami a odporúčala valorizáciu viacerých sociálnych dávok a zvýšenie starobných dôchodkov. Tieto návrhy sa pritom pripravovali už od roku 1967, no realizovali sa až v tomto období. Témy *Akčného programu* sa stali súčasťou programového vyhlásenia vlády ČSSR, ktoré predniesol jej predseda Odřich Černík, koncom apríla 1968. Podľa neho sa síce v minulom vývoji prekonali extrémne rozdiely, no stále pretrvávajú mnoho problémov, ktoré sťažovali každodenný život občanom. Mal pritom na mysli kvalitu ponuky spotrebného tovaru, problémy v bytovej výstavbe, starostlivosť o životné prostredie, ale aj iné oblasti bežného života občanov. Vývoj bol pritom v týchto mesiacoch taký rýchly, že úlohy, ktoré si nová vláda vytýčila v sociálnej oblasti, schválilo Národné zhromaždenie už na začiatku júla 1968 v podobe troch zákonov.

V rámci nich nastali zmeny v nemocenskom poistení a starostlivosti, upravili sa prídavky na deti a zlepšilo sa sociálne zabezpečenie družstevných roľníkov, ktoré sa tak priblížilo úrovni zabezpečenia bežných zamestnancov. Z týchto zákonov napr. vyplývalo predĺženie platenej materskej dovolenky na 26 týždňov, podpora pri narodení dieťaťa vo výške 1 000 Kčs, zvyšovali sa rodinné prídavky. Navyše bol schválený vyrovnávací príspevok v tehotenstve a materstve pre tie ženy, ktoré museli byť preložené na horšie platenú prácu. Pokiaľ išlo o nemocenskú, jej výška bola stanovená takým spôsobom, že od štvrtého dňa choroby predstavovala 60 – 90 % čistej mzdy, podľa odpracovaného času.

Samozrejme, že tieto opatrenia sa stretli u obyvateľstva s pozitívnym ohlasom, no predsa len najpopulárnejšou zmenou bolo zavedenie 5-dňového pracovného týždňa. Dnes si už ani nevieme predstaviť, aká to bola vtedy novinka. Pracovný týždeň sa zároveň skrátil na 41 a pol hodiny, v nepretržitých prevádzkach na 40 hodín. Hoci isté konkrétne zlepšenia v sociálnom zabezpečení obyvateľov pokračovali aj po roku 1969, je nepopierateľné, že v tomto zmysle bol rok 1968 naozaj prelomovým.

Na pozitívne zmeny v celej oblasti sociálnej politiky režim po augustovej okupácii síce nesiahol, prinajmenšom sa však zabrzdil pozitívny vývoj v mzdovej oblasti, ktorý

prebiehal v prvej polovici roka 1968, a bol umožnený priaznivým vývojom československej ekonomiky ovplyvnenej pôsobením inštitútov ekonomickej reformy.

Rok 1968 v Československu bol z politického hľadiska predovšetkým o tom, že vtedajšie vedenie krajiny sa s nadšenou podporou a dôverou obyvateľstva pokúsilo o reformu socializmu sovietskeho typu, o vytvorenie „socializmu s ľudskou tvárou“. Zároveň však tento vývoj odhalil, že socialistický systém založený na totalitnej ideológii je nereformovateľný. Udalosti po augustovej okupácii jednoznačne ukázali, že taká ďalekosiahla ekonomická reforma, akú zamýšľal a pripravoval O. Šik so svojím tímom, bola nielenže nezlučiteľná s tým systémom, ktorý existoval v Československu, ale v podstate podrývala jeho základy.

Miroslav Londák

Rozpad Česko-Slovenska a vznik Slovenskej republiky na prelome rokov 1992 – 1993*

V transformácii slovenskej spoločnosti po novembri 1989 zohralo dôležitú úlohu skoncipovanie a schválenie základného právneho dokumentu – ústavy. Mala byť záverečným slovenskej štátnosti, ktorú komunistický režim v predchádzajúcich dvadsiatich rokoch nedokázal realizovať so všetkými atribútmi.

Návrh spoločnej (trojjedinej) ústavy česko-slovenskej federácie a jej národných republík zo septembra 1989 napriek tomu, že rozšíril poslanie Národného frontu a miestnych orgánov štátnej moci – národných výborov,¹ v podstate neprekročil chápanie štruktúry daného politického systému, vedúcej úlohy Komunistickej strany Československa (KSC) a socialistického zriadenia (spoločenského vlastníctva), zakotvených v ústave z roku 1960. Rovnako tento návrh napriek čiastočnej kompilácii ústavného zákona o česko-slovenskej federácii z roku 1968 neeliminoval negatívne dôsledky zákonov z decembra 1970, ktorými federácia nadobudla formálnu podobu. Z týchto dôvodov, ale najmä z hľadiska (ne)riešenia kľúčových otázok česko-slovenských vzťahov, profilovania českej a slovenskej štátnosti, postavenia národných republík a na jeho základe usporiadania spoločného štátu², sa hodnotil ako krok späť.

Prišiel však november 1989 a udalosti s ním spojené, ktoré rozhodli o. i. aj o osude návrhu tzv. trojjedinej ústavy, pod ktorú sa podpísal i v decembri zvolený predseda federálnej vlády Marián Čalfa, jeho predchodca Ladislav Adamec, ale aj najvyšší funkcionári porazeného režimu Milouš Jakeš a Alois Indra. Návrh tzv. trojjedinej ústavy mal tak iba krátku životnosť, lebo už 29. novembra 1989 prijalo Federálne zhromaždenie ústavný zákon, ktorým sa z ústavy z roku 1960 vypustil článok o vedúcej úlohe KSC, ako aj ďalšie články, podporujúce jej monopol moci.

Hlavné politické sily „nežnej“ či „zamatovej“ revolúcie Občianske fórum (OF) v českých krajinách a slovenská Verejnost proti násiliu (VPN), kandidovali za prezidenta spoločného štátu liberálneho disidenta Václava Havla a nie symbol

* Príspevok bol vypracovaný v rámci grantu VEGA č. 2/7177/27 (Slovensko v období od československej jari 1968 do začiatku 90. rokov 20. storočia).

¹ Archív Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky (A ÚSD AV ČR), fond (f.) A ÚV KSC 1985 – 1989, Predsedníctvo ÚV KSC, zasadanie 29. 9. 1989, kartón (kart.) 17, signatúra (sign.) PÚV/498, Návrh Ústavy Československé socialistické republiky, České socialistické republiky a Slovenské socialistické republiky. Predložil M. Čalfa. Návrh obsahoval 295 článkov.

² Predložený príspevok nadväzuje na štúdiu autora Spory o novú ústavu česko-slovenskej federácie v druhej polovici 80. rokov 20. storočia. In: *Historický časopis*, 2008, roč. 56, č. 1, s. 161 – 190.

česko-slovenskej jari 1968 Alexandra Dubčeka, čo vyvolalo prvé národne motivované trenice medzi českou a slovenskou politickou reprezentáciou.³

VPN kandidovala do čela vlády národného porozumenia a Slovenskej národnej rady (SNR) pragmatických komunistov Milana Čiča a Rudolfa Schustera, zástancov česko-slovenskej federácie na nových demokratických základoch, federácie ako rovného, rovnoprávneho a svojprávneho zväzku dvoch národných štátov. Podľa R. Schustera úlohou SNR, najvyššieho štátneho orgánu Slovenska bolo „zintenzívniť prípravu novej ústavy a vytvoriť podmienky na prípravu Ústavy SSR [ešte Slovenskej socialistickej republiky] tak, aby dôsledne vyjadrovala princípy československej federácie, predovšetkým originálnu pôsobnosť republiky a suverenitu národa“.⁴

Predpokladom toho bolo zrušenie prác na návrhu tzv. trojjedinej ústavy, aby sa tak naplnil článok 142 odseku 2 ústavného zákona 143/1968 Zb. Podľa SNR práve národné ústavy a federálna ústava sa mali stať základom nového právneho poriadku a pluralitnej politickej demokracie v Česko-Slovensku.⁵ Poslanec SNR Milan Šimečka v tejto súvislosti pripomenul potrebu návratu Slovenska do povedomia Európy, z ktorej sa na dvadsať rokov vytratilo, preto sa treba autonómne usilovať o jeho prezentáciu v Európe, kde má nezastupiteľné miesto „svojimi tradíciami, svojou odlišnosťou, osudom národnostných menšín, krajinou a mnohými vecami, ktoré k Slovensku patria“.⁶ SNR prijala 1. marca 1990 ústavný zákon o názve Slovenská republika (SR). Komisia SNR pod vedením Karola Planka začala pripravovať pracovný návrh ústavy, ktorý predložila v apríli 1990.⁷

Slovenská a česká (federálna) reprezentácia vnímala česko-slovenský štátoprávny pohyb ako súčasť helsinského integračného procesu. Česko-Slovensko sa nachádzalo „v priesečníku vzťahov medzi Východom a Západom“, preto by „sme sa teraz všetci spoločne [mali] prepracovať k riešeniu, ktoré by začalo úspešnú etapu koexistencie na našom starom a v histórii tak ťažko skúšanom kontinente“.⁸ Prezident V. Havel v krátkom čase navští-

3 SUK, J.: K prosazení kandidatury Václava Havla na úřad prezidenta v prosinci 1989. Dokumenty a svědectví. In: *Soudobé dějiny*, 1999, roč. VI, č. 2-3, s. 346 – 369.

4 Bližšie k prejavu in HLAVOVÁ, V. – ŽATKULIAK, J. (eds.): Novembrová revolúcia a česko-slovenský rozchod: Od česko-slovenskej federácie k samostatnej demokratickej slovenskej štátnosti. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2002, s. 40 – 44.

5 Slovenský národný archív (SNA), f. Pléna SNR – 1990, 20. schôdza 12. 1. 1990, uznesenie č. 144, č. spisu 49/1990, s. 1. SNR krátko na to protestovala proti prílišným kompetenciám federálnych orgánov na úkor národných. Tamže, f. Predsedníctvo SNR – 1990, 54. schôdza, 8. 2. 1990, č. spisu 294/1990. Uznesenie č. 437.

6 Slovenská národná rada. Stenografická správa o schôdzi SNR 9. februára 1990. Bratislava: február 1990, s. 51 – 52.

7 Výňatky z návrhu ústavy napríklad ŽATKULIAK, J. (ed.): November 1989 a Slovensko: Chronológia a dokumenty (1985 – 1990). Bratislava: Nadácia Milana Šimečku a Historický ústav SAV, 1999, s. 526 – 534.

8 ŽATKULIAK, J. – LÁLUHA, I. (eds.): Alexander Dubček: Od totality k demokracii: Prejavy, články a rozhovory, výber 1963 – 1992. Bratislava: Historický ústav SAV a Spoločnosť Alexandra Dubčeka vo vyd. Veda, 2002, s. 457. K helsinskému procesu ŽATKULIAK, J.: Ludské práva v druhej polovici 80. rokov 20. storočia a slovenská a česká spoločnosť. In: *Historický časopis*, 2007, roč. 55, č. 3, s. 531 – 558.

vil USA, Sovietsky zväz, Veľkú Britániu a začal intenzívne podporovať vzťahy Česko-Slovenska s Poľskom a s Maďarskom.⁹

Slovenská a česká politická scéna sa však v tomto čase iba formovala, čo sťažovalo ujasňovanie si vzájomných národno-štátnych záujmov vnútri samotných republík, ako aj v rámci federácie. Prejavilo sa to už na jar 1990, keď doslova vypukol problém okolo (ne)riešenia štátnych symbolov a názvu spoločného štátu (polený znak federácie a zakomponovanie prívlastku *federatívna* do jej názvu), aby sa aj v nich vyjadřila rovnoprávnosť a rovnosť slovenského národa s národom českým. Federálny parlament však návrhy slovenských národných orgánov odmietol, čo vyvolalo na Slovensku búrku nevôle.¹⁰ Ústavný zákon o názve spoločného štátu – Česká a Slovenská Federatívna Republika (ČSFR) a štvrtý znak federácie bol prijatý až 20. apríla 1990.

Spor okolo štátnych symbolov, ktorý sa napokon podarilo zažehnať, však signalizoval latentne rozdielne pohľady na slovenskú, českú a česko-slovenskú štátnosť. Upozornil na nevyrovnanie sa so štátnym centralizmom a na nedostatok rešpektovania originálneho postavenia národných republík. Slovenská vláda si predsavzala „*posilňovať našu národnú štátnosť. Rozširovať a upevňovať jej náplň a kompetencie a takto od základu v dohode a spolupráci s vládou Českej republiky prebudovať našu federáciu.*“¹¹ Po prvých slobodných parlamentných voľbách v júni 1990, keď na Slovensku vyhrala voľby VPN a v českých krajinách OF, sa v tomto duchu pokračovalo. Odmietli sa snahy Slovenskej národnej strany (SNS) a ďalších politických subjektov a organizácií o samostatnosť Slovenska. Nová vládna koalícia (VPN, Kresťansko-demokratické hnutie – KDĽ, Demokratická strana – DS) sa hlásila k platforme česko-slovenskej federácie. Presadzovali ju predseda federálneho parlamentu A. Dubček, predseda federálnej vlády M. Čalfa, predseda SNR František Mikloško, predseda slovenskej vlády Vladimír Mečiar (všetci z VPN) a ďalší členovia vládnej koalície, ako aj slovenskí komunisti a maďarské strany. Predseda vlády V. Mečiar vo vládnom vyhlásení, prednesenom na schôdzi SNR 29. júna 1990, upozornil, že pre plný demokratický vývoj Slovenska je nevyhnutné, „*aby sa zásadným spôsobom prehodnotil vzťah Slovenskej republiky k republike Českej a k spoločnej federácii (...)* Za základ budúceho riešenia uvažujeme primárne práva republík, ktoré postupujú federácii tie činnosti, ktoré sú pre ich spoločný vývoj výhodné. Završením tohto vývoja v legislatíve bude prijatie Ústavy Slovenskej republiky, Ústavy Českej republiky a Ústavy ČSFR. Vláda Slovenskej republiky bude vyvíjať iniciatívu,

9 DEJMEK, J.: Československo, jeho susedé a veľmoci ve XX. století (1918 až 1992). Praha : Centrum pro ekonomiku a politiku, 2002, s. 40 – 42, 167 – 168, 226 – 230.

10 ŠÚTOVEC, M.: Semióza ako politikum alebo „Pomlčková vojna“. Bratislava: Kalligram, 1999.

11 Uznesenie č. 319 zo zasadnutia vlády 20. júna 1990. Informácie z vlády Slovenskej republiky. Roč. II., 11/90, s. 3 – 5. Bratislava : Úrad vlády SR, 1990.

aby Ústava Slovenskej republiky bola pripravená v kratšej ako dvojročnej lehote; súčasne bude vyvíjať iniciatívu k urýchleniu prác na príprave Ústavy ČSFR.“¹²

Hoci federálna vláda deklarovala, že chce naplniť slovenskú a českú štátnosť so všetkými atribútmi a mať nástroje na riadenie a správu republík, nacionálne hnutie na Slovensku neutíchalo, naopak, stupňovalo sa.

Matica slovenská v snahe odstrániť široký výklad možnosti používania jazyka národnostných menšín v Slovenskej republike zvolala na Námestie SNP v Bratislave celo-národné zhromaždenie, aby sa nespochybnili suverénne práva svojbytného a zvrchovaného slovenského národa vo svojej vlasti a aby sa slovenský jazyk stal integrujúcim dorozumievacím jazykom všetkých občanov Slovenska. Jednou z hlavných požiadaviek matičného návrhu bolo prijatie ústavného zákona o slovenskom jazyku ako jedinom úradnom a štátnom jazyku na Slovensku a prijatie deklarácie o zvrchovanosti Slovenskej republiky. Zhromaždenie malo dramatický priebeh a vládna koalícia pre svoj odmietavý postoj k matičnému návrhu stratila sympatie časti občanov Slovenska.¹³

Na celoštátnych rokovaníach o štátoprávnych otázkach sa z českej a slovenskej strany zúčastňovali rozdielne politické zoskupenia. Začala sa komplikovaná Mečiarova spolupráca s českým premiérom Petrom Pithartom, podobne medzi predsedom SNR Františkom Mikloškom a predsedníčkou Českej národnej rady (ČNR) Dagmar Burešovou. Do rokovaní vstupovali aj podpredsedovia federálnej vlády Pavol Rychetský a Ján Čarnogurský, podpredseda federálneho parlamentu Zdeněk Jičínský, ako aj univerzitní profesori Karol Plank a Jiří Boguszak. Niektorí členovia federálnej vlády (premiér Čalfa, minister financií Václav Klaus a minister hospodárstva Vladimír Dlouhý) sledovali aktivity národných rád s nevôľou, lebo prebudovanie federácie od základov (zdola, od republík) pokladali za neprijateľné.

Spory nastali aj pri synchronizácii prác na návrhoch ústav, keď Mečiar žiadal ich urýchlenie, ale Jičínský a Pithart sa vyslovili za paralelné vypracúvanie návrhov národných ústav. Na českej a slovenskej politickej scéne narastala vzájomná nedôvera, na slovenskej strane navyše umocnená historickou skúsenosťou (z rokov 1918, 1945 a 1968) nespĺnenia požiadaviek slovenského národa v rámci štátoprávnych vzťahov s českým národom.

Prezident ČSFR Václav Havel sa síce zasadzoval o „autentickú“ federáciu, postavenú na silných republikách, no v rokovaníach o usporiadaní česko-slovenského štátu sa

¹² Informácie z vlády Slovenskej republiky, roč. II., 12/90, s. 4.

¹³ V memorande iniciatívy Zvrchované Slovensko Šesťdesiatjeden krokov k slovenskej identite z 23. októbra 1990 sa v oblasti legislatívy v bode 3 uvádzalo: „Vymedziť kompetencie federácie a republík tak, aby sa zaručila realizácia suverenity slovenského a českého národa v celom rozsahu ekonomického, štátneho, kultúrno-spoločenského a medzinárodného života.“ In: ČAPLOVIČ, D. – Chovanec, J. (eds.): Základy slovenskej štátnosti. Bratislava: Agentúra Smer, 2002, s. 127.

nestal integrujúcou osobnosťou. Nestal sa ňou ani premiér Slovák Marián Čalfa. Naopak, obidvaja neraz komplikovali vnútropolitickú situáciu. V rámci konzultácií zasahovala do prípravy ústav i medzinárodná skupina, ktorú prekvapila – v porovnaní s inými ústavami – možnosť vystúpenia z federácie na základe práva na sebaurčenie, proti čomu sa postavil aj sám prezident V. Havel. Napokon túto možnosť pripustil aj ústavný zákon o referende.¹⁴

Predseda českej vlády Petr Pithart sa v pléne ČNR 7. decembra 1990 „sťažoval“ na postoj slovenskej vlády, ktorá navrhovala zrušiť spoločné kompetencie národných a federálnych orgánov tak, aby im ostali len výlučné, vzhľadom na to, že spoločné kompetencie sa dlhodobo stali veľmi problematickým miestom fungovania scentralizovanej federácie. Pithart napriek tomu, že ešte v novembri 1991 priznal český pateralistický prístup, v decembri už tvrdil, že vraj ČNR nemôže predložiť pozmeňujúce návrhy a prakticky „*není téměř o čem mluvit*“.¹⁵ Upozornil poslancov, že ak by federálny parlament prijal pozmeňujúce zákony, slovenská vládna koalícia by mohla SNR navrhnúť, aby vyhlásila zvrchovanosť zákonov SR nad zákonmi federácie, čo by podľa českej strany bolo krokom k jej rozbitiu. Česká strana pritom nedocenila negatívne skúsenosti z odmietnutia slovenských návrhov roku 1968 ani v súvislosti s vypracovaním centralistického návrhu tzv. trojjedinej ústavy v druhej polovici 80. rokov.

Názory na vymedzenie kompetencií medzi federáciou a republikami sa naďalej tričtili. Podľa Vladimíra Mečiara, Hvezdoňa Kočtúcha a ďalších už nemohlo dôjsť k takému centralistickému vymedzeniu hospodárskych kompetencií ako v ústavnom zákone č. 125/1970 Zb. Napriek ostrým hádkam ústavný zákon č. 556/1990 Zb. z 12. decembra 1990 predsa len odstránil normalizačné deformácie v zákonoch z decembra 1970. Hospodárstvo ČSFR sa zakotvilo ako pôvodne v ústavnom zákone č. 143/1968 Zb. v podobe „integrovanej ekonomiky“ Českej republiky (ČR) a SR. Ostali len výlučné kompetencie národných štátov a federácie, za čo sa v návrhu SNR zvlášť zasaďoval jej predseda F. Mikloško.¹⁶

¹⁴ STEIN, E.: Česko-Slovensko: Konflikt - roztržka - rozpad. Praha : Academia 2000, s. 50 – 51.

¹⁵ In: , Digitální knihovna, ČNR 1990 – 1992, Stenoprotokoly, 10. schůze, 7. prosince 1990, část 1/1, s.1-4. Napriek tomu P. Pithart uviedol, že sa česká a federálna vláda snažili presvedčiť slovenskú stranu, aby upustila od týchto požiadaviek: od vytvorenia federálnej emisnej banky a národných emisných bánk (to zaznelo aj roku 1968 – pozn. J. Ž.), od konštituovania iných bánk ako Československej štátnej banky, od úpravy spotrebnej dane (ako roku 1968), prenesenia výkonu colníctva do kompetencií národných republík, riadenia železníc (ako roku 1968), od vytvorenia dvoch národných spoločností na tranzit plynu a na prepravu ropy atď.

¹⁶ Zbierka zákonov Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky, Českej republiky/Slovenskej republiky. Roč. 1990. Čiastka 90. Rozoslaná 27. decembra 1990, s. 2074-2079. CIGÁNEK, F. (ed.): Kronika demokratického parlamentu 1989-1992. Praha : Cesty 1992, s. 20 a n. Rokovania dostupné na internete: www.psp.cz, FS ČSFR 1990-1992, Spoločná schůze SI a SN - stenoprotokoly, 9. schůze, 11., 12. 12. 1990.

V rozorvanej vnútro politickej situácii koncom roka 1990 predseda KDH Ján Čarnogurský prišiel s návrhom: „*Chceme dosiahnuť pre Slovensko postavenie v Európe na úrovni samostatnosti (...) Naším cieľom je zaradenie Slovenska do rodiny európskych národov, aby sme mali medzi nimi vlastnú stoličku a na európskych symboloch vlastnú hviezdíčku.*“¹⁷ Čarnogurského vyjadrenie malo aj ďalší časový a vecný kontext. Vo februári 1991 prezident ČSFR a Poľska Václav Havel a Lech Wałęsa a maďarský premiér József Antall podpísali v maďarskom Višegráde *Deklaráciu o spolupráci* s cieľom vzájomnej podpory v procese európskej integrácie, pričom vydali *Slávnostné vyhlásenie*. Kým spoluprácu Maďarska a ČSFR zabrzdil komplikovaný spor o vodný stupeň Gabčíkovo na Dunaji, ako aj rozdielny postoj k národnostnej politike na južnom Slovensku, dohodu o spolupráci s Poľskom podpísalo Česko-Slovensko už v októbri 1991 pri druhom stretnutí višegrátskej skupiny v poľskom Krakove.

Federálny parlament schválil 9. januára 1991 *Listinu základných ľudských práv a slobôd*, ktorá podstatným spôsobom zasiahla do koncipovania obsahu slovenskej ústavy a ústavy federácie. Kompetenčné spory mal tmiť ústavný zákon č. 91 Zb. o *Ústavnom súde* ČSFR z 27. februára 1991, ktorý rozhodoval aj o súlade zákonov federácie a jej republík.

Zákon však prišiel v čase, keď federálny minister financií V. Klaus získal podporu pre projekt radikálnej ekonomickej reformy,¹⁸ založenej na precenení vplyvu trhového hospodárstva. Reforma umožnila nielen vstup zahraničného kapitálu, ale prostredníctvom privatizácie a reštitúcií otvorila priestor aj pre „voľný pohyb“ hodnotového systému. Klaus si založil silnú konzervatívnu pravicovú Občiansko-demokratickú stranu (ODS). Jej pozície posilnilo utvorenie podobne orientovanej Občiansko-demokratickej aliancie (ODA). Zo zvyšku OF (Jiří Dienstbier, P. Pithart) sa sformovalo Občianske hnutie (OH), ktoré malo výhrady ku Klausovej koncepcii reformy.

Začalo sa hovoriť o „slovenskej“ ceste transformácie hospodárstva, najmä keď Slovensko tvrdo zasiahla konverzia zbrojnej výroby a s ňou dramaticky stúpajúca nezamestnanosť obyvateľstva, ako aj rast životných nákladov. Nezávislé združenie ekonómov Slovenska vyčítalo federálnemu programu vlády M. Čalfu, že scenár ekonomickej reformy sa postavil na celoštátnych kritériách, zodpovedajúcich skôr českým potrebám a predstavám.

Vnútorý vývin VPN¹⁹ poznačili rozpory ohľadom koncepcie ekonomickej reformy, ku ktorej mala výhrady nielen SNS, ale aj KDH a Strana zelených na Slovensku.

¹⁷ BOMBÍK, S.: Bližšie k Európe. Štúdie a články. Bratislava : Slovenská nadácia pre európske štúdie 1995, s. 165 – 166. K Jánovi Čarnogurskému sa pridala jeho sestra Ivana, ktorá vysvetlila európsku integráciu ako federáciu európskych štátov, čo vyvolalo politické polemiky o zámeroch KDH.

¹⁸ ČUHRA, J. – ELLINGER, J. – GJURIČOVÁ, A. – SMETANA, V.: České země v evropských dějinách. Díl IV. od roku 1918. Praha – Litomyšl: Paseka 2006, s. 302-304.

Vytvorili sa dve krídla – okolo Fedora Gála (patril k nemu napr. Jozef Kučerák a Miroslav Kusý) a okolo V. Mečiara. Ich protagonisti nedokázali riešiť rozpory na pôde hnutia, ale preniesli ich do vlády a prostredníctvom médií na verejnosť. V apríli 1991, po odvolaní Mečiara z postu predsedu vlády, Milana Kňažka z funkcie ministra pre zahraničné styky, Augustína Mariána Húsku z funkcie ministra pre správu a privatizáciu národného majetku, došlo k rozštiepeniu VPN a k utvoreniu Hnutia za demokratické Slovensko (HZDS), ktoré zakrátko získalo dominantné postavenie na slovenskej politickej scéne pred KDĽ a SNS.

Ak sa slovenská politická reprezentácia (s výnimkou SNS) koncepcie prikláňala k uplatneniu princípu rovný s rovným s originálnym postavením národných orgánov, česká politická scéna, najmä ODS a ODA tendovala k tzv. pevnej federácii s rozhodujúcimi kompetenciami federálnych orgánov. Podobne odlišné boli české a slovenské predstavy pri vypracúvaní obsahu ústav, ako aj na podobu federálneho parlamentu. Po prijatí kompetenčného zákona²⁰ sa dokonca uskutočnili niektoré kroky, vedúce k ekonomickému a finančnému deleniu ČSFR. V skutočnosti sa končil mýtus o potrebe dotvorenia českej štátnosti.

Návrh predsedu KDĽ J. Čarnogurského z februára 1991 na štátnu zmluvu o spoločnom štáte (o štátoprávnom usporiadaní) medzi SR a ČR, predložený na rokovaní vlád v Prahe, predpokladal,²¹ že jej schváleniu bude predchádzať prijatie novej federálnej ústavy na základe republikových ústav. Proti tomu sa postavil napríklad Z. Jičínský, ktorý sa v otázkach usporiadania štátu držal svojich centralistických postojov.²² V marci 1991 však OF a VPN navrhli, aby sa všetky ústavy vypracovali a prijali naraz. Prirodzene, že základným dokumentom pre spoločný štát bude federálna ústava prijatá po spoločnej deklarácii národných rád.²³ Čarnogurského návrh, onedlho slovenského premiéra, obsahoval mechanizmus ako dospieť k dohode o spoložití republík. Akcentoval postavenie národných rád ako predstaviteľov suverenity republík a vymedzoval postavenie spoločného štátu a jeho kompetencie.

19 ANTALOVÁ, I. (ed.): Verejnosť proti násiliu 1989 – 1991: Svedectvá a dokumenty. Bratislava : Nadácia Milana Šimečku 1998.

20 ČNR prerokovala katastrofický scenár rozpadu ČSFR v máji 1991 (BUNČÁK, J. – HARMADYOVÁ, V. – KUSÁ, Z.: Politická zmena v spoločenskej rozprave. Bratislava : Veda 1996, s. 129. Tiež *Mladá fronta Dnes*, 21. 5. 1991. Slovenská vláda vypracovala Správu o ekonomických dôsledkoch prípadného rozdelenia ČSFR na dve samostatné republiky v novembri 1991. Osobný materiál J. Zatkuliaka.

21 Návrh zmluvy na vykonávanie pôsobnosti spoločného štátu navrhoval spoločného prezidenta, spoločné ministerstvá obrany, zahraničných vecí, financií, Radu pre menovú a emisnú politiku, Výbor pre colnú politiku a pre technickú normalizáciu. In *Práca*, 12. 7. 1991. Časť českej politickej scény ho považovala za protiústavný a antifederalistický. V. Klaus, roztrpčený obsahom kompetenčného zákona, označil návrh zmluvy za absolútne neprijateľný pre českú stranu. In: *ČTK*, 24. 4. 1991.

22 Z. Jičínský uverejnil svoje pohľady v knihe: Československý parlament v polistopadovom vývoji. Federálny zhromáždení medzi 17. listopadom 1989 a 8. 6. 1990. Praha : NADAS – AFGH 1993.

23 HLAVOVÁ, V. – ŽATKULIAK, J. (eds.), c. d., s. 179 – 180.

V podobnom duchu sa niesli i návrhy federálnej ústavy prezidenta Havla a návrh slovenskej ústavy predsedu SNR F. Mikloška.

Napriek tomu časť českej reprezentácie navrhovala, aby prijatiu ústavy predchádzala politická deklarácia bez právnych dôsledkov (D. Burešová, J. Kalvoda). Hoci premiér Čalfa nastoloval otázku, kto uzatvorí štátnu zmluvu, trval na spôsobe jej prijatia. V máji 1991 prijali obe reprezentácie v Lánoch komuniké o zmluve medzi národnými radami a o zásadách budúceho štátoprávneho usporiadania federácie. Predseda ústavnej komisie K. Plank už predtým upozornil, že sa nebude opierať o medzinárodné právo, k čomu mal výhrady Milan Kňažko i J. Čarnogurský. Otvorenou otázkou, aj po zložitých rokovaniach v Kroměříži, ostalo, či to bude zmluva medzi republikami, alebo zmluva o zákonodarnej iniciatíve uzatvorená medzi národnými radami. Slovenská reprezentácia sa prihlásila k prvej alternatíve, česká k druhej. Napokon sa dohodli, že národné rady ako reprezentantky SR a ČR vypracujú zmluvu o zásadách štátoprávneho usporiadania. Klaus to chcel vyriešiť referendum, ale predseda SNS Jozef Prokeš, napriek snahe o dosiahnutie samostatnosti Slovenska, predpokladal, že v referende by sa väčšina občanov vyjadrila za federáciu.²⁴

Česká a slovenská štátoprávna koncepcia sa odrazila aj v odlišných pohľadoch česko-moravskej a slovenskej spoločnosti na usporiadanie štátu. Aj keď sa približne v rovnakej miere obidve vyjadrili za zachovanie spoločného štátu v podobe federácie, česko-moravská spoločnosť viac inklinovala k unitárnemu usporiadaniu, resp. k spolkovému zriadeniu, kým slovenská spoločnosť sa prikláňala skôr ku konfederácii, resp. k rozdeleniu spoločného štátu.²⁵ V podstate išlo o to, či politické reprezentácie republík budú rešpektovať verejnú mienku oboch spoločností, ktorá však často zanikala v politickom virvare tých čias.

V martinskom *Memorande národa slovenského* z júna 1991 sa píše: „*Naším cieľom je, aby Slovenská republika aj navonok vystupovala ako štát suverénny, ako rovnocenný subjekt medzinárodného práva. Preto terajšie postavenie Slovenskej republiky v rámci federalizovaného Česko-Slovenska zásadne odmietame ako postavenie nerovnoprávne a nerovnocenné*“, a preto memorandum žiadalo prijať *Deklaráciu o štátnej suverenite Slovenskej republiky* a jej ústavu ako ústavu suverénneho štátu vystupujúceho navonok ako subjekt medzinárodného práva.²⁶ Budúci predseda slovenskej vlády Ján Čarnogurský v septembri 1991 v odpovedi na výzvu skupiny signatárov o prijatí deklarácie o zvrchovanosti Slovenska v televízii

²⁴ STEIN, E.: c. d., s. 97 – 102.

²⁵ ŽATKULIAK, J.: Transformácia česko-slovenského štátu na samostatné národné republiky. In: ŠUTAJ, Š. (ed.): *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov : Univerzum 2005, s. 26 – 27.

²⁶ BEŇKO, J. – HRONSKÝ, M. – MARSINA, R. – PEKNÍK, M. (eds.): *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti II*. Bratislava : Národné literárne centrum – Dom slovenskej literatúry 1998, s. 569.

vyhlásil, že túto netreba prijímať, lebo je už zakotvená v ústavnom zákone o československej federácii z roku 1968, pričom odmietol aj návrhy na medzinárodno-právnu subjektivitu Slovenska.²⁷

Nielen v tomto, ale ani ohľadom uzavretia štátnej zmluvy medzi republikami a v koordinácii prijatia troch ústav nedošlo k výraznejšiemu posunu. Český premiér Petr Pithart mal naďalej výhrady proti slovenskému chápaniu prijatia zmluvy a česká pravica, resp. časť stredo-pravicových strán zotrvala na centralistickej koncepcii usporiadania federácie, dokonca sa odvolávala na ústavu z roku 1920, čím v podstate negovala princíp federalizmu v česko-slovenských vzťahoch.

Pod tlakom českej pravice sa ocitol najmä Dubček, predseda komisie na prípravu federálnej ústavy, zloženej z pätnástich poslancov federálneho zhromaždenia a po desiatich poslancoch národných rád. V lete 1991 musel v súvislosti s lustráciami a rehabilitáciami reagovať na výzvu poslaneckého klubu ODS, aby odstúpil z funkcie predsedu zhromaždenia.²⁸ Dubček v septembrovom článku pod názvom *Rozpad by mal ďalekosiahle následky* zhrnul výsledky stretnutia predsedníctiev národných parlamentov pred niekoľkými dňami: „*Za najdôležitejšie považujem dohodu, že proces tvorby ústav bude založený na zachovaní kontinuity ČSFR a na dodržiavaní ústavných postupov. Oceňujem to najmä preto, lebo pri tvorbe ústav sme sa už zhodli, že návrh všetkých troch ústav by sa mal spracúvať synchronne (...)* Zhoda väčšiny (s výnimkou dvoch) bola v tom, že SNR a ČNR uzavru ako zákonodarní reprezentanti republík zmluvu, z ktorej budú vychádzať národné i federálna ústava.“²⁹ Znepokojene však dodal, že „*do procesu zmluvy národných, a tým aj federálnej ústavy sa vnášajú nové prístupy, názov, procedúry, a nie obsah vzťahov, ktorým dal základ ústavný zákon o kompetenciách, zákonná Listina ľudských práv a slobôd a iné*“.³⁰ O zložitosti Dubčekovho postavenia vypovedal aj incident, keď v novembri 1991 mu dvaja predstavitelia českého politického života Pavel Tigrid a Václav Malý zabránili vystúpiť na balkóne pražského Melantrichu. Trápnu situáciu sa snažil urovnať pred zrakmi zhromaždených Pražanov sám Václav Havel.

Na českej strane sa dokonca objavili názory (tak ako na konci 80. rokov), že ak Slováci nebudú súhlasiť s tzv. reálnou, respektíve funkčnou federáciou, treba si položiť otázku potreby ďalšieho zachovania česko-slovenskej federácie.³¹ V pozadí týchto

27 ČARNOGURSKÝ, J.: Videné od Dunaja. Výber z prejavov, článkov a rozhovorov. Bratislava: Kalligram 1997, s. 186 – 188.

28 In: *Národná obroda*, 29. 7. 1991.

29 In: *Národná obroda*, 9. 9. 1991, s. 1-2. Porovnaj STEIN, E.: c. d., s. 115 – 116.

30 ŽATKULIÁK, J. – LALÚHA, I. (eds.): c. d., s. 427.

31 Federálna vláda M. Calfu vo svojom projekte centralistickej federácie nezabudla zdôrazniť: „*Vypustenie alebo odmietnutie niektorej z uvedených kompetencií považuje... za ohrozenia postavenia federácie*.“ In: *Národná obroda*, 28. 11. 1991, s. 2.

sporov bolo odlišné hodnotenie občianskeho a národného princípu v transformácii česko-moravskej a slovenskej spoločnosti.

V tom čase sa predsa len dokončil pracovný návrh federálnej ústavy s výnimkou tretej hlavy pojednávajúcej o rozdelení pôsobnosti medzi federáciou a republikami. Oproti roku 1968 i 1989 návrh odrážal zmeny v politickom pluralitnom systéme a v nových formách vlastníctva. Predpokladalo sa, že po prijatí zmluvy medzi národnými radami dôjde k prijatiu ústavy ešte pred parlamentnými voľbami.³²

SNR sa zaoberala prípravou slovenskej ústavy v decembri 1991. Mala štyri varianty a z nich len posledný predpokladal voľnú formu spojenia SR s inými štátmi vrátane ČR.³³ Slovenský právnik Pavol Holländer navrhol, aby federálny parlament zakomponoval zmluvu medzi republikami do ústavy, ktorá nadobudne účinnosť po jej odsúhlasení národnými radami.

Zásadný rozpor spočíval v otázke, či bude zmluva len politickou deklaráciou (pravicový podpredseda ČNR J. Kalvoda a ďalší), alebo trvalým zdrojom práva, čo žiadala SNR. Navyše sa naďalej viedol zápas o federálny princíp zákazu majorizácie jedného národa druhým (parity), t. j. o udržanie rovnocenného postavenia Snemovne ľudu a Snemovne národov, v ktorej osobitne hlasovalo päťdesiat českých a päťdesiat slovenských poslancov, čo zavádzalo do praxe federálneho parlamentu princíp rovného s rovným. Niektoré české pravicové kruhy však chceli Snemovňu národov zrušiť, lebo nevyhovovala ich politickým zámerom o unitárnom štáte ani pohľadu Prahy na európske dianie.³⁴

V tom čase sa v holandskom Maastrichte pretvorilo Európske spoločenstvo na Európsku úniu. *Zmluva o Európskej únii* (tzv. Maastrichtská zmluva), podpísaná vo februári 1992, predstavovala určitý stupeň federalizácie Európy a otvárala priestor na pridruženie tzv. postkomunistických krajín. Predstavitelia Poľska, Maďarska a Česko-Slovenska podpísali v Bruseli *Európsku dohodu o pridružení k Európskym spoločenstvám*, ku ktorej sa ČSFR pripojila jednostranným vyhlásením o podiele Českej republiky a Slovenskej republiky na realizácii dohody.

Obrazom zložitosti vnútro politickej situácie v Česko-Slovensku a v jej republikách, ako aj rozdielnosti štátoprávnych koncepcií sa stal kompromisný návrh *Zmluvy o zásadách štátoprávneho usporiadania spoločného štátu* v Mílovách vo februári 1992, ktorý ešte viac vyostřil rozpory v štátoprávnych rokovaniach.³⁵ Ich krach, vyjadrený „remízou“ hlasovania v Predsedníctve SNR pre neprijateľný obsah zmluvy, znamenal, že ťažisko rozho-

³² Dostupné na internete: . Digitální knihovna, FS ČSFR 1990 – 1992. Společná schůze SL a SN, Stenoprotokoly, 17. schůze, 24. září 1991, Část 1/119 a n.

³³ HLAVOVÁ, V. – ŽATKULIAK, J. (eds.): c. d., s. 231-233. STEIN, E.: c. d., s. 129 – 139.

³⁴ In: . Digitální knihovna, FS ČSFR 1990 – 1992, Společná schůze SL a SN, Stenoprotokoly, 20. schůze, 2. část, 22. 1. 1992. Tiež *Právo lidu, Národní obroda*, 23. 1. 1992.

dovania sa presunulo do politickej sféry a oficiálne sa tvrdilo, že sa čaká na výsledky parlamentných volieb, ktoré podľa výskumov verejnej mienky mali vyhrať HZDS a ODS. Vtedajšie politické garnitúry prehodnocovali svoje postoje s víziou uplatnenia sa v budúcich národných orgánoch, keď sa už pred voľbami uvažovalo o rozdelení česko-slovenskej federácie.³⁶ Zrejme aj preto, že návrh mílovskej zmluvy obsahoval klauzulu o možnosti jednostranného vystúpenia z federácie na základe referenda. V dôsledku toho sa diskusie o návrhu ústavy federácie dostali do slepej uličky. V Slovenskej republike nadobúdali čoraz väčšiu váhu politické subjekty, ktoré medzi svoje prvoradácie zaradili presadenie slovenských záujmov – či už to bolo Mečiarovo HZDS, Čarnogurského KDĽH a z neho odštiepené Slovenské kresťansko-demokratické hnutie (SKDH, J. Klepáč), Prokešova SNS alebo Strana demokratickej ľavice na čele s Petrom Weissom. Napriek viacerým programovým politickým odlišnostiam sa tieto subjekty začali formovať ako „voľný“ blok s dosahom na dianie vo federálnom parlamente.

HZDS rátať s piatimi variantmi štátoprávneho usporiadania vrátane voľného ekonomického a obranného štátneho útvaru (konfederáciou, úniou).³⁷ Pred parlamentnými voľbami vystúpilo okrem iného s návrhom na vyhlásenie zvrchovanosti Slovenskej republiky, prijatie Ústavy Slovenskej republiky, čím by sa deklarovala jej medzinárodnoprávna subjektivita a na uzavretie zmluvy s Českou republikou.

Návrhy HZDS povzbudili aj iniciatívy niektorých občianskych združení, ktoré chceli slovenskú samostatnosť. Kongres slovenskej inteligencie v máji 1992, nadväzujúc na iniciatívu *Zvrchované Slovensko*, žiadal vyhlásiť štátnu suverenitu Slovenskej republiky.³⁸ *Výzva za spoločný štát* časti slovenskej inteligencie, orientovanej pročeskoslovensky, zasa podporovala zachovanie spoločného štátu.

Časť slovenskej spoločnosti sa pritom obávala autonomistických snáh predsedu Spoluzitia Mikláša Duraya, vyjadrených v požiadavke územnej autonómie a dokonca v úvahách o možnej revízii hraníc. Napokon Budapešť radšej oslovovala prístupnejšiu Prahu ako síce neistú, no predsa len nedôverčivú Bratislavu. Vážny problém

35 Predsedníctvo SNR neschválilo 12. februára 1992 pomerom hlasov 10 : 10 dohodu z Mílov. Z jej textu sa vytratilí pojmy federácia a národ. Proti zmluve boli zástupcovia SNS, HZDS, nezávislý poslanec ľavice a 4 zo 6 zástupcov KDĽH (budúci zakladatelia Slovenské kresťansko-demokratické hnutie).

36 SRB, V.: *Mýty o zániku štátu*. In: *Žurnál*, č. 41-42/2007, s. 91. Alexander Dubček dokonca tvrdil: „V časti českej politickej scény sú predstavitelia, ktorí navonok vystupujú za čs. vzájomnosť, spoločnú štátnosť, ale ich konkrétne kroky a počiny vedú k opaku.“ In: *Smena*, 3. 6. 1992, s. 3.

37 V. Mečiar o. i. vyhlásil: „My sme nikdy ultimatívne nepovedali, že štátnou formou musí byť len konfederácia. Nepopieram však, že sa nám javí ako najreálnejšia.“ A to sa rozhodne Klausovi nezdalo. LEŠKO, M.: *Mečiar a mečiarizmus. Politik bez škrupúl, politika bez zábran*. Bratislava : VMV 1996, s. 77 a n.

38 FERKO, M. – CHOVANEC, J. – TKÁČ, M. (eds.): *Šesťdesiatjeden krokov k slovenskej identite: Zvrchované Slovensko*. Zborník dokumentov. Bratislava : Kubko Goral 1996, s. 72.

nastal, keď Maďarsko v máji 1992 jednostranne vypovedalo dohodu o spoločnej výstavbe vodného diela Gabčíkovo – Nagymaros.

V parlamentných voľbách v júni 1992, v ktorých neuspeli viaceré liberálne politické zoskupenia, DS ani zelení, dosiahlo HZDS so širokým programom víťazstvo nielen v SNR, ale výrazne ovplyvnilo aj zloženie snemovni federálneho zhromaždenia. Podobný volebný úspech zaznamenala Klausova ODS. Predsedom SNR sa stal Ivan Gašparovič z HZDS.³⁹

Víťazné reprezentácie ODS a HZDS rokovali v Brne 8. júna 1992 vo vile Tugendhalt o zostavení federálnej vlády. Ďalšie stretnutia sa uskutočnili 11. a 17. júna v Prahe a 19. júna v Bratislave. Aktéri rozhovorov mali na pamäti dezintegrujúce faktory pôsobiace na pevnosť Česko-Slovenska: rozdielne pohľady na uzavretie štátnej zmluvy medzi republikami, ako aj diferencované postoje k vypracovaniu federálnej ústavy, najmä jej článkov o šírke kompetencií federálnych orgánov. Svoju úlohu pritom zohrala i rozdielna východisková pozícia slovenskej a českej spoločnosti (sociálna štruktúra, prístup k ekonomicko-vlastníckym vzťahom, kultúrna a iné) v utváraní demokracie a pluralitného spoločenského systému.⁴⁰

Rozhodujúci podiel na konečnom výsledku týchto rokovaní mala tiež váha rozličných opozičných prúdov na Slovensku a v českých krajinách, ako aj pragmatickej časti komunistov a v neposlednom rade najmä východisková pozícia Slovenska a českých krajín v štátoprávnej oblasti. Predstavy HZDS nekonvenovali českým zástancam centralistickej federácie vo federálnej vláde J. Stránskemu a A. Baudyšovi, ale najmä pravičiarom M. Mackovi a P. Čermákovi. Klaus sa nechcel zaťažovať osudom slovenských zbrojoviek ani medzinárodným sporom s Maďarskom o vodné dielo Gabčíkovo – Nagymaros. Verný svojmu pragmatizmu bol presvedčený, že české krajiny ľahšie vstúpia do európskych integračných procesov bez Slovenska.

O osudoch federácie sa rokovalo v Bratislave v bývalom Esterházyho (Lipayho) paláci 22. – 23. júla 1992. Mečiar a Klaus sa dohodli o ďalšom štátoprávnom vývoji a o budúcej spolupráci samostatných štátov, čo upresnili „pod stromami“ v parku paláca. Rokovania ODS a HZDS v Jihlave potvrdili termín zániku česko-slovenskej federácie k 31. decembru 1992 s tým, že obidve strany sa vyslovili za colnú a menovú úniu.⁴¹ Dohoda medzi nimi prirodzene znamenala aj definitívny koniec vypracova-

39 ŽATKULIAK, J.: Politické strany a hnutia na Slovensku po novembri 1989 až do rozpadu česko-slovenského štátu 1992. In: MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861 – 2004 II. díl: Období 1938 – 2004. Brno : Doplněk 2005, s. 1 381 – 1 411.

40 ROŠKO, R.: Slovenská otázka v postkomunistickej obnove občianskej spoločnosti. In: *Sociológia*, roč. 24, 1992, č. 4, s. 241 – 244.

41 RYCHLÍK, J.: Češi a Slováci ve 20. století: Česko-slovenské vztahy 1945 – 1992. Bratislava : AEP 1998, s. 336 – 352.

nia federálnej ústavy, ako aj naplnenie ústavného zákona číslo 327/1991 Z. z. o referende, i keď v článku 6 sa pripúšťala možnosť zániku ČSFR po vyjadrení sa občanov aspoň v jednej z republík.

Slovenské národné orgány si neželali otvorený konflikt s českými partnermi. Predseda SNR I. Gašparovič na margo integrácie Európy zdôraznil: „*Je prinajmenšom nepochopením tých reálií, ak niekto stavia proti sebe občiansky a národný princíp, emancipačný a integračný proces*“, a v kontexte slovensko-českých vzťahov považoval „*za potrebné vytvoriť takú formu a spôsob spolužitia, ktorý by trecie plochy čo najviac minimalizoval*“.⁴²

Ambíciou SNR, po faktickom prevzatí programu HZDS, bolo prijatie zvrchovanosti SR, ratifikačné referendum a schválenie zmluvy s ČR. Predseda novej slovenskej vlády V. Mečiar 15. júla v slovenskom parlamente vyhlásil, že „*v úsilí o završenie emancipácie budeme dôsledne kráčať ústavnou cestou, zodpovedajúcou medzinárodne platným uzneseniam a ústavným zákonom ČSFR. Neoddeliteľnou súčasťou tejto cesty je plné rešpektovanie práv národnostných menšín a etnických skupín v súlade s platnými medzinárodnými normami.*“⁴³

V tomto duchu bola skoncipovaná i *Deklarácia Slovenskej národnej rady o zvrchovanosti Slovenskej republiky*, ktorú 17. júla 1992 v pléne SNR predniesol jej predseda Gašparovič: „*Uznávajúc právo na sebaurčenie, vyhlasujeme, že aj my si chceme utvárať spôsob a formu národného a štátneho života, pričom budeme rešpektovať práva všetkých, každého občana, národov, národnostných menšín a etnických skupín, demokratické a humanistické odkazy Európy a sveta. Touto deklaráciou Slovenská národná rada vyhlasuje zvrchovanosť Slovenskej republiky ako „základ suverénneho štátu slovenského národa.“*⁴⁴

Deklaráciou sa slovenský národ prihlásil k naplneniu atribútu svojej štátnosti – svojprávnosti.

Pred hlasovaním o jej návrhu⁴⁵ však predseda KDH J. Čarnogurský vyhlásil: „*Slovenská reprezentácia, ktorá nesúhlasí s federáciou, musí preto ísť do rokovania s českou stranou s pripravovaným riešením v zálohe. Tým riešením je rozdelenie republiky a vyhlásenie samostatnosti Slovenska (...)* Zvrchovanosť Slovenska sa môže plne uskutočniť iba členstvom v európskych integračných zoskupeniach, mimo nich bude Slovensko iba chudobným

⁴² Slovenská národná rada. X. volebné obdobie. Stenografická správa o ustanovujúcej 1. schôdzi SNR. 23. júna 1992. Bratislava, 1992, s. 73 – 80.

⁴³ Programové vyhlásenie vlády Slovenskej republiky. Vláda Slovenskej republiky. Bratislava : júl 1992 č. sp. 2477/92, s. 2 – 3. Osobný materiál J. Žatkuliaka.

⁴⁴ In: Zbierka zákonov Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky, Českej republiky/Slovenskej republiky. Roč. 1992, čiastka 4, rozoslaná 28. augusta 1992, s. 2394. Ešte v ten istý deň 17. júla 1992, ako možná reakcia na prijatie Deklarácie o zvrchovanosti SR, predniesol prezident ČSFR V. Havel na Pražskom hrade svoj abdikáčny prejav, v ktorom oznámil, že 20. júla odstupuje z funkcie prezidenta ČSFR.

⁴⁵ Spoluautorom prejavu bol Ivan Šimko. Poslanci KDH (rovnako i MKDH a Együttélés) hlasovali proti prijatiu Deklarácie o zvrchovanosti.

a izolovaným ostrovom.“⁴⁶ Čarnogurský varoval pred hazardnou hrou s *Deklaráciou* a oznámil, že poslanci KDH budú hlasovať proti jej prijatiu.

Vyhlasenie *Deklarácie* nahralo na mlyn českej pravici, ktorá účelovo šírila predstavy o Slovensku ako o zatažujúcom článku česko-slovenskej federácie a v podstate iba vyhrotila už i tak napätú vnútropolitickú situáciu. Príčinou následnej abdikácie prezidenta Havla nebolo ani tak prijatie *Deklarácie* ako skôr odmietnutia jeho predstáv o usporiadaní česko-slovenskej federácie zo strany časti českej a slovenskej reprezentácie, u ktorej nenašiel dostatok pochopenia. Napriek tomu len ťažko mohol zakryť svoju spoluzodpovednosť za rozpadajúci sa štát.

Vo svojom prílišnom optimizme predpokladal utvorenie kultivovaného politického prostredia v krátkom časovom volebnom období, ktoré v tomto zmysle Občanske fórum i Verejnosť proti násiliu značne podcenili. Ako odstupujúci prezident už *de facto* neexistujúceho štátu však mohol len trpkou konštatovať: „*nového usporiadání česko-slovenských vztahů v rámci federace, které by vvhovovalo oběma stranám, se nepodařilo dosáhnout; nic podstatného se nezměnilo ani v územním členení republiky; nové ústavy přijaty nebyly, naopak česko-slovenská krize vrcholila.*“⁴⁷ Avšak nepodarilo sa to aj preto, že princíp zákazu majorizácie jedného národa druhým v Snemovni národov federálneho parlamentu pôsobil destabilizačne.

Pritom po zrušení vedúcej úlohy komunistickej strany sa v ústave mohli uplatniť všetky federalizačné princípy. Záležalo na tom, ako národné a federálne reprezentácie dokážu ústavne kodifikovať postavenie národných a federálnych orgánov a vzájomne ich prepojiť. A práve to sa nestalo. Totiž po zrušení vedúcej úlohy KSČ nastúpili partikulárne záujmy rozličných politických subjektov s rozdielnymi štátoprávnymi koncepciami. Tieto záujmy sa trieštili vo federálnych a národných orgánoch až do parlamentných volieb.

V takejto situácii bola 1. septembra 1992 prijatá *Ústava Slovenskej republiky*, základný atribút slovenskej štátnosti. Pri jej zrode stáli právnici K. Plank, M. Čič a ďalší. Vychádzala z prirodzeného práva na sebaurčenie a z *Listiny základných ľudských práv a slobôd*. Podľa článku 1: „*Slovenská republika je zvrchovaný, demokratický a právny štát.*

46 ČARNOGURSKÝ, J.: c. d., s. 297 – 303.

47 SUK, J.: Od nemožnosti politiky k politike jako umění možného: Paradoxní život občana Václava Havla v letech 1969 – 1992. In: GJURICOVÁ, A. – KOPEČEK, M. (eds.): Kapitoly z dějin české demokracie po roce 1989. Praha – Litomyšl : Paseka 2008, s. 44.

48 Ústava Slovenskej republiky. Bratislava: Remedium 1992, s. 7 a n. Zbierka zákonov ČSFR/ČR/SR. Roč. 1992. Čiastka 92, zákon č. 460/1992, rozoslaná 1. októbra 1992, s. 2659-2678. Za prijatie ústavy hlasovalo zo 134 zúčastnených poslancov 114, 16 poslancov bolo proti a 4 sa zdržali hlasovania. Bližšie ČAPLOVIČ, D. – CHOVANEC, J. (eds.): c. d., s. 143 – 44. ČIČ, M. – FOGAŠ, L.: Ústava Slovenskej republiky. Bratislava : Internacionál 1992. ČIČ, M. a kol.: Komentár k ústave Slovenskej republiky. Martin: Matica slovenská 1997. Predsedovia slovenských národných orgánov slávnostne podpísali ústavný zákon č. 460/1992 Z. z. na Bratislavskom hrade 3. septembra 1992.

Neviaže sa na nijakú ideológiu ani náboženstvo.“⁴⁸ Ústava bola kombináciou občianskeho a právneho princípu štátu. Vyjadrovala zásady sociálne a ekologicky orientovanej trhovej ekonomiky a ambíciu Slovenskej republiky zaradiť sa do zoskupení moderných európskych štátov. Zahŕňala politické práva, práva národnostných menšín, hospodárske, sociálne i kultúrne práva, upravovala postavenie orgánov zákonodarnej, výkonnej a súdnej moci, ako aj postavenie prezidenta a prokuratúry. V neposlednom rade vyjadrovala charakter a zásady územnej samosprávy. Ponechala otvorené dvere aj pre demokratické spolužitie dvoch štátov slovenského a českého národa. Predstavitelia Slovenska prijatím *Ústavy Slovenskej republiky* splnili svoje predstavy z roku 1990, aj keď vtedy ešte nerátali so zmenou osudu spoločného štátu, česko-slovenskej federácie. Napokon symbolicky tento osud predznamenovala smrť A. Dubčeka 7. novembra 1992, necelé tri mesiace po jeho tragickej nehode. Kľúčový význam pre rozdelenie česko-slovenskej federácie mali právne akty Federálneho zhromaždenia ČSFR s dominantným rozhodovaním poslancov ODS a HZDS. *Zmluva medzi Slovenskou republikou a Českou republikou o dobrom susedstve, priateľských vzťahoch a spolupráci* bola výsledkom dohody medzi vládou Slovenskej republiky a vládou Českej republiky na spoločnom rokovaní 10. novembra 1992 v Židlochoviciach.⁴⁹ Zmluva obsahovala princípy vzájomných vzťahov podľa medzinárodného práva o suverenite štátov. *Ústavný zákon č. 541 z 13. novembra 1992 o delení majetku Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky medzi Českú republiku a Slovenskú republiku a jeho prechode na Českú republiku a Slovenskú republiku* sa stal platformou na uzavretie rozsiahleho „balíka“ zmlúv v oblasti finančného a majetkového vysporiadania sa česko-slovenskej federácie medzi republikami.⁵⁰

Nasledoval *Ústavný zákon č. 542 z 25. novembra 1992 o zániku Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky*.⁵¹ Jeho schválenie podporili poslanci HZDS a SNS, proti boli poslanci KDH a Spolužitia. Slovenská sociálna demokracia a demokratická ľavica nehlasovali jednoznačne. Ústavný zákon, schválený až na tretí raz,⁵² stanovil, že nástupníckymi štátmi federácie sa stali Česká republika a Slovenská republika, pričom tieto nemôžu používať štátne symboly ČSFR. Podľa článku 7: *„Česká národná rada a Národná rada Slovenskej republiky môžu ešte pred zánikom Českej a Slovenskej Federatívnej Republiky s účinnosťou najskôr od 1. januára 1993 prijímať ústavné a iné zákony, ktorými zabezpečia výkon pôsobnosti, ktorá prejde na Českú republiku a Slovenskú republiku podľa článku 2.“*⁵³

49 Zbierka zákonov Slovenskej republiky, čiastka 55, 28. septembra 1993, č. 212, s. 938 – 940.

50 Zbierka zákonov ČSFR/ČR/SR/, 1992, čiastka 110, č. 541, s. 3 250 – 3 253.

51 Zbierka zákonov ČSFR/ČR/SR/, 1992, čiastka 110, č. 542, s. 3 253 – 3 254.

52 HLAVOVÁ, V. – ŽATKULIAK, J. (eds.): c. d., s. 281 – 284.

53 Zbierka zákonov ČSFR 1992. Tlač: Správa o 5. spoločnej schôdzi SL a SN, 25. 11. 1992, s. 963.

ČNR na čele s predsedom Milanom Uhdem však nerešpektovala 15. decembra 1992 článok 3 paragrafu 2 ústavného zákona o zániku ČSFR. Podpredseda ČNR J. Kalvoda, nekompromisný zástanca rozdelenia ČSFR, v zmysle zabezpečenia právnej, inštitucionálnej a medzinárodnej kontinuity ČR zdôraznil prioritu českých predpisov pred predpismi federácie, lebo podľa neho: „*existuje již dnes ústavní zákaz, aby ústavní zákon FS zasahoval svými normami do vnitřní úpravy ústavního systému republik*“.⁵⁴ Až nasledujúceho dňa ČNR schválila *Ústavu České republiky* a o deň neskôr viaceré zmluvy medzi ČR a SR, ako aj zákon ČNR o štátnych symboloch Českej republiky.⁵⁵ *Ústava ČR* obsahovala právnu kontinuitu (s ČSFR, vlastne od roku 1918) ako platformu na samostatný vstup českých krajín do európskeho integračného procesu. Národná rada Slovenskej republiky prijala dňa 3. decembra 1992 *Vyhlasenie Národnej rady Slovenskej republiky k parlamentom a národom sveta* a *Vyhlasenie Národnej rady Slovenskej republiky o členstve Slovenskej republiky v Rade Európy a prevzatí záväzkov z medzinárodných zmlúv*. Národná rada tiež deklarovala, že „*Slovenská republika nadväzuje na demokratické tradície a humanistický odkaz predkov*.“⁵⁶

Roku 1992 sa teda definitívne skončil spor o štátoprávnu koncepciu spoločného štátu Čechov a Slovákov, ktorý v podstate raz latentne, inokedy otvorenejšie pretrvával (s výnimkou rokov 1938 – 1945) od samotného vzniku Československa roku 1918, a bol jednou z hlavných príčin jeho rozpadu. Príprava ústav v podstate kopírovala vnútropolitický vývoj Česko-Slovenska. Častým javom v tomto období bola fúzia politických subjektov, a ich následné trieštenie. Neskôr sa politická scéna komplikovala vytváraním politicky nesúrodých stranických koalícií, ktoré neprežili ani jedno volebné obdobie.⁵⁷ Oficiálne hlásaný konsenzus mal značné medzery. Zákonodarnú moc v Českej republike a v Slovenskej republike prevzali zákonodarné zbory, zložené z poslancov zvolených v parlamentných voľbách roku 1992, výkonnú moc exekutíva a právnu moc súdy republík. Česká republika a Slovenská republika sa ako samostatné, demokratické a svojprávne republiky konštituovali pokojnou, parlamentnou a ústavnou cestou. Dňa 1. januára 1993 tak v strednej Európe vznikli dva nové štáty.⁵⁸

54 Dostupné na internete: . Digitální knihovna, ČNR 1992 – 1992 – stenoprotokoly, 9. schůze, 15. 12. 1992, část 4/7.

55 STEIN, E.: c. d., s. 216-226, 330, pozn. č. 110. P. Weiss pokladal odkladanie prijatia českej ústavy za politickú hru. Dostupné na internete: . . Digitální knihovna, ČNR 1992 – 1992 – stenoprotokoly, 10. schůze, 16.-17. 12. 1992. Na programe schôdze ČNR bola aj Deklarácia práv ľudu Moravy a Slezska, ktorá obsahovala obvinenie českej vládnej koalície z nerešpektovania práv Moravanov a Slezanov. Na tvorbe Ústavy ČR sa podieľali právnici Z. Jičínský a Pavel Peška, ktorí spoluutvárali obsah ústavného zákona o československej federácii z októbra 1968.

56 HLAVOVÁ, V. – ŽATKULIAK, J. (eds.): c. d., s. 292 – 293.

57 GYÁRFÁŠOVÁ, O. – MESEŽNIKOV, G. (eds.): *Vláda strán na Slovensku: skúsenosti a perspektívy*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky 2004. HILDE, P. S.: *Nationalism in Post-Communist Slovakia and the Slovak Nationalist Diaspora (1989 – 1992)*. Oxford, St. Antony's College Univerzity of Oxford 2003.

V rokoch 1990 – 1992, nasledujúcich po nežnej či zamatovej revolúcii, sa ukázalo, že vtedajšie politické garnitúry česko-slovenskej federácie ju nedokázali udržať na nových demokratických základoch, ba nemali ani dostatočnú vôľu za ňu bojovať.

Jozef Žatkuliak

58 Bližšie k samostatnému vývoju Slovenska LEŠKA, V.: Slovensko 1993 – 2004: léta obav a nadějí. Praha : Ústav mezinárodních vztahů 2006 a ROLKOVÁ, N. (ed.): Desaťročie Slovenskej republiky: Venované jubileu štátnej samostatnosti (Decennium of the Slovak Republic). Martin : Matica slovenská 2004. O otázke hraníc KOŽMIŇSKI, M.: Skice k výkladu o hraniciach Európy a európskych hraniciach. In: KOŽMIŇSKI, M. (ed.): Európska civilizácia: Úvahy a eseje. Bratislava : Kalligram 2006, s. 230-237. Tiež ASH, T. G.: Středoevropská hádanka. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, 1999, č. 5, s. 2-7.

Demokracia, politická kultúra a dedičstvo totality v historickom procese*

Prieskumy verejnej mienky v stredoeurópskych, tzv. postkomunistických krajinách ukazujú, že väčšina obyvateľov týchto krajín je presvedčená, že žije v štandardných demokratických podmienkach. Hlavným argumentom pre štandardnú demokraciu je existencia pluralitného spektra politických strán a všeobecné volebné právo.

Myslím si, že obyvatelia týchto krajín podliehajú do značnej miery sebaklamu a ilúzii, ktorá nie je nepodobná ilúzii, ktorú si o demokracii robili politické elity v strednej Európe pred sto rokmi, na začiatku 20. storočia. Jeden z najvýznamnejších slovenských politikov 20. storočia, v tom čase mladý žurnalista a poslanec uhorského snemu Milan Hodža napísal v svojom programovom článku pre začiatok 20. storočia, že „*potreby naše*“ (myslel tým národnú elitu a tým vlastne aj národ ako taký – D. K.) „*ženú nás do demokracie a budme ubezpečení, že v tejto je najistejšia záruky nášho rozvoja i národného i hospodársko-spoločenského. Nacionalizmus bez ľudu je – všakver – nonsens; ale demokracia má popri obrane národnosti i tú veľikú výhodu, že prijíma do verejnej činnosti i ľud, ba hlavne ľud; alebo sú dnešné národné stĺpy snád’ spoľahlivejšie než pôda ľudová?*“.¹ O niekoľko rokov neskôr sa Hodža opäť zamyslel nad demokraciou: „*My vieme, že naším nepriateľom nie je maďarský ľud, ale tí, čo i tento maďarský ľud tlačia. My vieme, že vláda ľudu, to jest demokracia, jedným hnutím porúca všetky hradby, ktoré dosiaľ rovnako boli hradbami otročenia a hospodárskeho využívania ľudu a rovnako hradbami šovinizmu... Prvou podmienkou ľudovej vlády, základom demokracie je to, aby vôľa ľudu prenikla a uplatnila sa v politike. Teda všeobecné volebné právo.*“² Na vtedajšom Hodžovom pohľade na demokraciu možno jednoznačne postrehnúť predovšetkým dve veci. V prvom rade Hodža vnímal demokraciu ako prostriedok národného zápasu. Pre Slovákov videl práve v demokracii prostriedok na dosiahnutie ich národných cieľov. A po druhé, demokracia preňho predstavovala jednoznačne všeobecné volebné právo. Cez všeobecné volebné právo sa mohol zvýšiť počet národnostných poslancov

* Štúdia je výstupom projektu Agentúry na podporu výskumu a vývoja (zmluva č. APVV-51-017105, projekt Slovensko v 20. storočí).

¹ HODŽA, M.: K aktivite Slovenskej národnej strany. In: Články, reči, štúdie. Zv. 1. Aktivita a demokratizmus v slovenskej politike. Od roku 1898 do roku 1906. Praha 1930, s.187. (Pôvodne publikované v *Hlase* v septembri 1901.)

² Tamže, článok Demokraciou k národnej rovnoprávnosti, s. 595 – 596. Pôvodne uverejnené v *Slovenskom týždeníku* 9. marca 1906.

v uhorskom sneme a tak sa mohla perspektívne zlomiť moc maďarských vládnucich vrstiev, ktoré sa udržiavali pri moci iba vďaka nedemokratickému volebnému právu. V prvom desaťročí 20. storočia prebiehal v habsburskej monarchii otvorený zápas za uzákonenie všeobecného volebného práva, ktorý sa všeobecne považoval za cestu k demokracii. V rakúskej časti monarchie sa tento zápas napokon skončil víťazstvom. Od roku 1907 tu bolo uzákonené všeobecné volebné právo (pravda, iba pre mužov). Veľmi skoro sa však ukázalo, že všeobecné volebné právo síce prinieslo určitú demokratizáciu politického systému, ale v nijakom prípade neznamenalo, že habsburská monarchia sa premenila na moderný demokratický štát. To podnietilo významných mysliteľov tejto doby uvažovať o demokracii ako o politickom a spoločenskom systéme hlbšie. Jedným z najvýznamnejších mysliteľov, ktorý prispel k rozvoju koncepcie modernej demokracie bol aj Tomáš Garrigue Masaryk, ktorý sám ako poslanec ríšskeho snemu mohol konfrontovať predstavy o demokracii s politickou realitou v habsburskej monarchii. Vo veľmi koncentrovanej podobe zhrnul svoje prvé koncepcné úvahy nad demokraciou v práci *Demokratism v politice* z roku 1912.³ Už v týchto svojich prvých úvahách na tému demokracie upozorňoval Masaryk na fakt, že demokracia nie je iba otázka účasti na voľbách, ale že úzko súvisí s vedou, čo v Masarykovom ponímaní znamená vedecké a uvedoméle vnímanie politiky súvisiacej tiež s morálkou: „*Ale všechno politické úsilí konec konců vychází z mravního úsudku, demokracie je úsilí proti nadpráví, proti násilnosti. Co jiného jest aristokracie než násilí – demokracie je boj proti tomuto násilí.*“⁴ Už v tomto diele upozornil aj na nesamozrejmosť demokracie a na fakt, že demokracia sa musí v politickej kultúre prebojovávať praktickým každodenným zápasom: „*Proto si také musíme uvědomit, že demokracie není něco přirozeného, musí se usilovně vypracovat. Přirozený je (v tomto zvláštním smysle) aristokratism, každý z nás chce být pánem, my všichni jsme aristokraty. A být demokratem uvědomělým, demokratem nejen na tribuně, ale v každém počínání – do toho máme daleko a k tomu musí inteligent demokrat přihlížet.*“⁵ Masarykova idea demokracie, ktorá sa postupne vyvíjala a cizelovala, by sa dala napokon zhrnúť do známej, často opakovanej a nie vždy dobre pochopenej vety: „*Demokracie – toť diskuse.*“ Masarykovo chápanie demokracie išlo teda ďaleko za všeobecné volebné právo. Demokracia v tomto chápaní – to bol spôsob spoločenskej komunikácie, ktorý sa neuplatňoval iba v politickom, ale v bežnom každodennom živote vrátane komunikácie v rodine, v obci, v spolkoch. Ak ľudia mali vstupovať do demokratickej diskusie, predpokladalo to tolerantnú, vyspelú spoloč-

3 MASARYK, T. G.: *Demokratism v politice*. In: Tomáš Garrigue Masaryk. *Ideály humanitní*. Praha 1968, s. 99 – 113. Prvé vydanie práce je z roku 1912.

4 Tamže, s. 103.

5 Tamže, s. 105

nosť, kde je vysoká politická kultúra, kde sú vytvorené predpoklady na vedenie kultúrneho a korektného dialógu.

Vráťme sa do roku 1989. Vtedy sa v Česko-Slovensku ozývali hlasy o „návrate k demokracii“.⁶ Historicky a spoločensky to bolo pochopiteľné. Roky totality, najprv pravicovej, potom komunistickej, prerušili násilne demokratický vývoj v krajine. Československá republika bola v svojom období štandardnou parlamentnou demokraciou. Možnosť rozvíjať a kultivovať tento systém bola však vonkajšími vplyvmi zmarená. Predstava, že sa treba vrátiť tam, kde bol vývoj násilne prerušený, sa vnímala ako legitímna a ako možná. No problém bol v tom, že sa nebolo kam vrátiť, pretože systém parlamentnej demokracie, uplatňovaný v medzivojnovom období, sa medzitým značne transformoval. A transformoval sa, myslím, práve v duchu Masarykovej koncepcie demokracie. V podmienkach, ktoré existovali v demokratickej časti Európy, bol už roku 1989 návrat k parlamentnej demokracii prvej Československej republiky anachronizmom. Realita demokratického sveta bola pre tieto krajiny výzvou, ktorú nie všade pochopili a myslím si, že nie všade ju chápajú aj dnes. Ešte komplikovanejšie to bolo v iných postkomunistických (aj stredoeurópskych krajinách), kde sa nebolo k čomu vracieť, pretože demokracia ako politický systém tu neexistovala a demokratické princípy dialógu a komunikácie v spoločnosti nefungovali. Často sa hovorilo o „nastolení“ demokracie, pod čím sa opäť rozumelo zavedenie všeobecného a rovného volebného práva a vytvorenie systému politických strán. Takéto „nastolenie“ demokracie v postkomunistických krajinách so sebou prinieslo mnohé riziká, ktoré sa prejavili takmer všade, niekde viac a v obnaženejšej podobe, inde sa prejavovali a stále sa prejavujú skryte.

Štyridsať rokov komunistickej totality poznačilo spoločnosť viac ako si to aj súčasné spoločnosti na začiatku 21. storočia uvedomujú a ako sú to ochotné priznať. Totalitný systém vniesol do žijúcich generácií predstavu o existencii jedinej, posvätenej pravdy, odbúral priestor pre toleranciu a dialóg. „*Kto nejde s nami, ide proti nám*“ – to bolo okridlené heslo, charakterizujúce totalitný systém. A kto nesúhlasí s nami, je náš nepriateľ, nepriateľ systému a napokon aj nepriateľ osobný. Tento spôsob myslenia poznačil spoločnosť v komunistických krajinách veľmi hlboko a dodnes sa to prejavuje na politickej kultúre a na kultúre dialógu v spoločnosti.

⁶ Popri bohatej publicistike to bola aj historiografia, ktorá sa venovala tejto téme. Jedna z prvých významných vedeckých konferencií bola venovaná nie náhodou práve medzivojnovému Česko-Slovensku. Pozri BYSTRICKÝ, V. (ed.): Slovensko v politickom systéme Československa. (Materiály z vedeckého sympózia Časť II. – 13. novembra 1991). Bratislava 1992.

⁷ Porovnaj HULAS, M.: – PÁNEK, J.: Political Culture in Central Europe. Part II.. 19th and 20th Centuries. Warsaw 2005.

Demokracia, ak má fungovať, predpokladá určité kultúrne a spoločenské podhubie, zázemie.⁷ Demokracia predpokladá existenciu demokratov. Zavedenie demokratických mechanizmov ako je všeobecné volebné právo a pluralitný systém politických strán musí vnieť do nepripravenej spoločnosti aj celý rad problémov.

Situácia v stredoeurópskych postkomunistických krajinách (ale nielen stredoeurópskych, pričom krajiny bývalého Sovietskeho zväzu predstavujú špecifický problém) na začiatku 21. storočia je taká, že tu dostal veľký priestor populizmus, ale aj nacionalizmus, a to všetko je späté s prežívajúcimi totalitnými atavizmami. Politici, najmä politici vládnuvich politických strán, majú tendenciu správať sa ako „strana a vláda“ za totality. Prekáža im kontrola zo strany občianskych združení, prekážajú im médiá, ktoré nemôžu ovládať tak ako to bolo „voľakedy“. Stavajú sa do pózy nekritizovateľných a každú kritiku svojej činnosti považujú a deklarujú za nepriateľský akt.

V týchto krajinách sa obnažil základný problém demokracie: demokracia predpokladá určitú úroveň politickej kultúry a tiež kultúrnu úroveň samotnej spoločnosti. Demokracia predpokladá spoločnosť, kde funguje komunikácia, kde je tolerancia, schopnosť viesť dialóg a dosahovať konsenzus a nie iba schopnosť hlasovať. Všeobecné volebné právo za predpokladu, že v spoločnosti neexistuje vysoký stupeň politickej kultúry môže, v extrémnych prípadoch viesť aj ku katastrofe. Sú na to príklady z Afriky i z Blízkeho a Stredného východu. Stredná Európa na tom nie je natoľko dramaticky, ale nemožno neprehliadať viaceré obnažené spoločenské problémy.

Na konci 20. storočia prešiel vyspelý svet do novej epochy svojho vývoja. Termín postmoderna zatiaľ stále žije, píše sa postmoderné romány a točia sa postmoderné filmy. Svet sa však pohybuje v svojej novej fáze, ktorej dosah ešte nevieme zhodnotiť a ktorej vývoj nedokážeme predvídať. Túto epochu by som nazval *post-reálnou*, alebo *virtuálnou*. Ľudia v technicky vyspelých krajinách sa začali pohybovať v novom, virtuálnom svete, obklopení *e-realitou*. Pre mnohých je aj vojna iba akousi počítačovou hrou, v ktorej sa prechádza z jedného *levelu* do druhého. A virtuálnou sa stala aj politika. Je to čas politických šoumenov. Väčšinu voličov programy nevzrušujú, ba ani nezaujímajú. Zaujímajú ich gestá, predstierané emócie, davová psychóza. Je to priestor na populizmus aj v tradičných demokraciách. V krajinách, v ktorých totalitný systém deformoval spoločenské vzťahy a neumožnil rozvoj demokratickej politickej kultúry, je však populizmus oveľa obnaženejší. Politická moc dostáva akési neoabsolutistické črty, pretože spoločnosť je navyknutá tolerovať a dokonca aj prijímať zvrchovanosť politickej moci a jej nároky na ovládanie spoločnosti. A populistu to dobre vedia. Viacerí sa svoje úlohy ani nemusia učiť, pretože pre nich sa iba zmenil *casting* a dnes sú oni tam, kde boli komunistickí aparátčici ešte nie tak dávno. Z toho

potom vyplývajú už spomínané pokusy o ovládnutie médií, o potláčanie občianskych iniciatív, o zavádzanie štátneho dirigizmu do ekonomiky, vedy, kultúry.

Ruka v ruke s populizmom sa objavila aj nová vlna nacionalizmu. Bývalý komunista či agent štátnej bezpečnosti prerobený na zúrivého nacionalistu – to je aj v krajinách strednej Európy bežný typ.⁸ A pre populizmus je nacionalizmus vítanou ideológiou, s ktorou sa dá dobre narábať a ktorou je ešte stále možné osloviť voliča. Spoločnosť, ktorá bola roky ovládaná ideológiou, je stále náchylná sa k nej vrátiť. Roky ideologického masírovania vytvorili v spoločnosti pocit potrebnosti ideológie. A keďže komunistická ideológia už nie je *en vogue*, naporúdzi je iná, nacionalistická ideológia. Priam plasticky sa to objavilo napríklad na Slovensku, kde po roku 1989 nastúpila domáca, ale aj z emigrácie sa navrátiťšia ľudácka garnitúra, ktorá zoskupila okolo seba zástup neoludákov, a celkom nezakryte postupovala podľa stratégie: komunizmus zlikvidoval nás, teraz je komunizmus mŕtvy, teda sme na rade opäť my. Niekde viac, niekde menej skryte sa takéto tendencie objavili aj v iných stredoeurópskych krajinách. Niektoré prejavy obrozeného nacionalizmu sú možno trápne i smiešne, ale asi by nebolo dobre nad nimi iba mávnuť rukou. Spoločnosť, ktorá ešte nezakotvila pevne v demokratickej politickej kultúre, ktorá sa v určitom (ideologickom) ohlade ocitla v krajine nikoho, je náchylná prijímať novú vieru, ktorá ju zbaví pochybnosti. Túžba po pevných postojoch a jasných heslách je stále silná a populizmus spojený s nacionalizmom oslovuje práve ju. Nacionalizmus môže byť nebezpečný aj preto, že jeho určitá renesancia prebieha aj v tradičných európskych demokraciách.

Analýza, sociologická i politologická, krajín strednej Európy, stavu demokracie a politickej kultúry v nich, nie je zaujímavá a potrebná iba pre poznanie situácie v týchto krajinách samotných, ale môže byť užitočná aj pre Európsku úniu ako celok. Procesy, ktoré prebiehajú v strednej Európe v pomerne zjavnej podobe, môžu prispieť aj k analýze situácie v tradičných demokratických krajinách. Je tomu tak najmä preto, že demokratický systém ako taký je nesamozrejмый a vyžaduje permanentnú obnovu a kultiváciu, ale aj preto, že krajiny súčasnej Európskej únie prešli určitou transformáciou, ktorej priebeh a výsledky si vyžadujú dôkladnú analýzu. Porovnanie procesov v krajinách strednej Európy s procesmi, prebiehajúcimi v tradičných demokratických krajinách, môže prispieť k hlbšiemu poznaniu stavu spoločnosti a spoločenského vedomia v celej Európskej únii.

Dušan Kováč

⁸ Aj tu sa tento proces, rovnako ako v spoločnosti odráža aj v historiografii. Porovnaj KOVÁČ, D.: Paradoxa und Dilemmata der post-kommunistischer Geschichtsschreibung. In: IVANIŠEVIĆ, A. – KAPPELER, A. – LUKAN, W. – SUPPAN, A. (eds.): Klio Ohne Fesseln? Historiographie im östlichen Europa nach dem Zusammenbruch des Kommunismus. Wien-Frankfurt/Main-Berlin-Bern-Bruxelles-New York-Oxford 2002, s. 15 – 42.

Hugo Matzner – zabudnutý ľavicový intelektuál

Roku 1983 som obhájil na Filozofickej fakulte UK diplomovú prácu na tému *K otázke účasti inteligencie v slovenskom sociálnodemokratickom hnutí v rokoch 1890 – 1918*. Jej úlohou bolo zmapovať všetky roviny kontaktov, spolupráce a vnímania oboch skúmaných subjektov – sociálnych demokratov a vtedajšej intelektuálnej elity. Využil som pomerne veľký „neobsadený“ priestor, ktorý mi charakterom svojich prác „poskytli“ historici ako Miloš Gosiorovský, Pavol Hapák, Ladislav Tajták a ďalší. V prácach, napísaných do roku 1989, sa totiž zamerali predovšetkým na konkrétne vnútorné predpoklady a etapy vývoja slovenského robotníckeho hnutia a najmä na jeho ideový medzinárodný kontext. Navyše výskum robotníckeho hnutia do roku 1918 si zámerne vyžadoval dostatočne kritický prístup, keďže naň v medzivojnovom období organicky nadviazala sociálnodemokratická línia robotníckeho hnutia, pričom dôraz sa jednostranne kládol najmä na marxistickú, resp. komunistickú líniu. Ani otázka inteligencie nepatrila k populárnym témam a do popredia sa vyzdvihovali iné, podstatne dôležitejšie sociálne vrstvy.

Rozsiahly materiál zozbieraný pri príprave diplomovej práce som neskôr využil pri koncipovaní viacerých príležitostných – väčšinou biograficky ladených – príspevkov, pričom niektoré vyšli už aj tlačou.¹

Hlavným záverom nadštandardne rozsiahlej diplomovej práce bolo konštatovanie, že sociálnodemokratické hnutie sa stalo pred rokom 1918 v plnej miere akceptovanou súčasťou národno-emancipačného pohybu. Jednotliví predstavitelia národnopolitických elít nemali problém úzko spolupracovať so sociálnou demokraciou, napr. hlasisti Vavro Šrobár, Fedor Houdek alebo Franko Kabina, tradične blízky „martinskej“ politike, ďalší s ňou zasa vstupovali do ideových konfrontácií – ku kresťanskému socializmu smerujúci František Jehlička. Našiel sa aj intelektuál – advokát Ľudovít Bazovský, – ktorý (účelovo) vstúpil do slovenskej sociálnej demokracie a vyvíjal v nej aktivity takmer počas dvoch rokov. Podobným prípadom bol Štefan Labáth z Petrovca a Viliam Friedemann z Liptovského Sv. Mikuláša. Jedným z „objavov“ spomínanej diplomovej práce sa stala nakoniec osobnosť trnavského advokáta Huga Matznera, ktorý bol jediným intelektuálom v strane do roku 1918 a v podstate celoži-

¹ HOLEC, R.: Fedor Houdek v slovenskej politike do roku 1918. In: Liptov 10, Ružomberok 1989, s. 83 – 95; HOLEC, R.: Vavro Šrobár a sociálna demokracia (vyjde v zborníku z konferencie MUDr. Vavro Šrobár. Politik, publicista a národnoosvetový pracovník); HOLEC, R.: Zabudnuté osudy. Martin 2001 (medailóny o F. Kabinovi, L. Bazovskom, I. Liubovi).

votným členom slovenskej sociálnej demokracie. Jeho meno zostalo nezaslúžene neznáme a len ojedinele sa objavuje v prácach venovaných regionálnym trnavským dejinám.²

Skutočnosť, že som sa po takmer štvrtstoročí opäť vrátil k tejto zabudnutej osobnosti advokáta a sociálneho demokrata Huga Matznera, má predovšetkým dva dôvody.

Roku 1993, krátko po mojom príchode za pedagóga na Filozofickú fakultu UK, som v náhodne nájdených neusporiadaných zlomkovitých spisoch po Milošovi Gosiorovskom objavil materiály, ktoré roku 1958 dostal od vdovy Beaty Matznerovej. Bolo to už po napísaní jeho diela *Dejiny slovenského robotníckeho hnutia 1848 – 1918* (Bratislava 1956), kde sa Matznerovo meno ani raz nespomína. Tieto materiály Gosiorovský nevyužil ani neskôr a keďže roku 1978 zomrel, nemohol ma na ne upozorniť ani pri písaní už spomínanej diplomovej práce. V rámci štúdia som sa síce v rokoch 1981 – 1982 dostal k niektorým spisom vo fonde Slovenské robotnícke hnutie v archíve vtedajšieho Ústavu marxizmu-leninizmu pri ÚV KSS, ale ich terajší osud mi je neznámy.

Druhým dôvodom, prečo tento príspevok uzrel svetlo sveta, je fakt, že sa veľmi dobre hodí do zborníka k životnému jubileu historika Ivana Kamenca. Zodpovedá totiž jednej z jeho životných historických tém. Svojím výskumom ľavicovej inteligencie si ma Ivan Kamenec získal ešte v časoch, keď moje práce nepresahovali rok 1918. Medzitým sa z môjho vzoru stal kolegom, dlhoročným spolupracovníkom a blízkym priateľom. Predkladaný príspevok je teda výsledkom štúdia zo začiatku osemdesiatych rokov 20. storočia vrátane ústnych informácií pamätníkov A. Sterna a I. Fleckovej z roku 1980, ďalej torza materiálov zozbieraných a napísaných Matznerovou vdovou a príležitostného výskumu až do konca roku 2007.

* * *

Hugo Matzner pochádzal z rozvetvenej židovskej moravskej rodiny. Zamestnanie v drevárskom priemysle sa stalo doslova rodinnou tradíciou.³ Aj Hugov otec bol zamestnaný ako vedúci na parnej píle v Liptovskom Hrádku. Práve tu sa ako prvé dieťa zo siedmich súrodencov v rodine narodil 11. augusta 1881 malý Hugo. Slovenské robotnícke deti zamestnancov píly sa stali jeho prvými kamarátmi v hrách i v školských laviciach. Otec pre chorobu musel skoro zanechať prácu na píle a starosť o rodinu prešla na plecia matky, ktorá zarábala ako krajčírka. Z Červeného Kameňa, kde istý čas rodina žila, sa preto roku 1889 presťahovala do Trnavy. Tu bolo

² Výnimkou je práca DRUG, Š.: Literatúra a revolúcia. Robotníctvo a kultúra 1897 – 1923. Bratislava 1981, s. 474, kde však autor chybné tvrdí, že Matzner „zrejme nevytrval dlho so sympatiami pre socialistické myšlienky, lebo jeho meno sa už v Robotníckych novinách neobjavilo“.

³ Podľa MATZNER, B.: Dr. Matzner Hugó életrajza 1881 – 1948. Vázlat. (1958). Vo vlastníctve autora.

jednoduchšie posielat' deti do školy. Biedu, nedostatok a ich sociálne dôsledky teda Hugo Matzner poznal už z detstva. Už ako osemročný pýtal od zámožnejších rodičov svojich kamarátov použité učebnice, aby ich potom rozdával medzi spolužiakmi, ktorí na ne nemali.

Na trnavskom gymnáziu bol už známy ako „socialista“. Matznerovým najlepším priateľom a dôverníkom bol Zoltán Kodály, neskôr známy maďarský skladateľ. Matznerov sen bolo vyštudovať za lekára, na to mu však chýbali finančné prostriedky. Zapísal sa preto na právo, lebo to sa dalo študovať aj doma. Do Budapešti chodil len na skúšky a strávil tam aj posledný rok štúdia. Zarábala si už počas štúdia praxou v advokátskych kanceláriách. Od roku 1909 vlastnil advokátsky diplom.

Ak pri doteraz spomínaných intelektuáloch, spolupracujúcich so sociálnou demokraciou alebo pôsobiacich otvorene v jej radoch, možno považovať subjektívne pohľadky za rozhodujúce a stotožnenie sa so zásadami sociálnej demokracie, naopak, za druhoradé, v prípade Huga Matznera to bolo práve opačne. Neľahké existenčné podmienky a skúsenosti z detstva na ňom zanechali trvalú stopu. Navyše bol mladší ako spomínané osobnosti a do verejného života vstúpil v rokoch bezprostredne pred svetovou vojnou, keď vnímanie sociálnej demokracie zaznamenalo očiividný posun. Bol to dôsledok ideového kvasu v Európe a celého radu filozoficko-materialistických ideových prúdov, ktoré boli reakciou na vzrastajúcu popularitu myšlienok sociálnej demokracie. Na pôde Slovenska pôsobili tieto myšlienky veľmi novo a dostatočne radikálne. Bolo prirodzené, že do ich ideových kráčov sa dostávajú predovšetkým študenti študujúci v centrách monarchie, nezaťažení natoľko domácim konzervatívnym ovzduším a predsudkami. Boli pre nich dostatočne prístupné, ba neraz vyslovene atraktívne. Matzner začal študovať socialistické práce a hľadať kontakty k robotníctvu od roku 1900.

Spomínané skutočnosti platili aj pre študentov z centra slovenského katolicizmu – z Trnavy. Aj sem sa cez prázdniny vracala trnavská mládež, študujúca na svetských univerzitách a ovplyvňovaná myšlienkovým kvasom zo západu, ktorý prijímala spontánne a bez hlbšieho prieniku do jeho podstaty. S Matznerom na čele vznikajú spolky *Világosság* a *Ifjusági Egyesület*, v ktorých sa zmienení študenti počas prázdnin schádzali, diskutovali, ba vydávali aj brožúry na rôzne témy – sociologické, národohospodárske, historické a iné, samozrejme, ponímané z hľadiska materialistického chápania historického procesu. Z tejto etapy sa niektorí jednotlivci dostali až medzi robotníkov, v ktorých objavili vnímavé a nadšené publikum na propagovanie svojich názorov. Jedným z nich bol aj Hugo Matzner. Ak to bol pre niekoho len prejav chvíľko-

vého zápalu, resp. radikalizmu, pre Matznera sa podobné aktivity stali celoživotnou skúsenosťou.

Ako 21-ročný vstúpil roku 1902 do sociálnodemokratickej strany. Od roku 1904 sa pokúšal aktivizovať trnavské robotníctvo.

Trnava bola centrom poľnohospodárskej oblasti a jej priemysel na začiatku 20. storočia tvorili len cukrovar so sezónnou prácou a zápalkáreň, kde pracovali najmä ženy a deti. Proletariát v pravom zmysle slova tak predstavovali predovšetkým stavební robotníci, ktorí z Trnavy a okolia dochádzali na prácu do väčších uhorských miest, predovšetkým do Budapešti. Začiatok organizovaného robotníckeho hnutia v Trnave spadá do roku 1905, keď sa vďaka čulému stavebnému ruchu dostávajú do mesta spolu so stavebnými firmami aj cudzí stavební robotníci, najmä z Bratislavy. Ich zásluhou sa začínajú medzi domácimi murárskymi a tehliarskymi robotníkmi šíriť myšlienky o osvete, o zlepšení sociálnych pomerov a podnecujú sa prvé organizačné aktivity. Vlastná organizácia vznikla najprv roku 1905 a po jej zániku znovu roku 1907. Ani druhý pokus nemal dlhé trvanie a podľahol tlaku mestských úradov, kňazov i vnútorných rozporov. Tie pramenili v demoralizácii, sociálnej závislosti a biede jednotlivcov.⁴

Vonkajším výrazom týchto pohybov sa stali prvomájové oslavy. Ak sa v predchádzajúcich rokoch 1. máj neoslavoval, tak 1. mája 1906, zrejme aj ako výsledok vzdelávacej činnosti študentov, vyšli trnavskí murári manifestačne do ulíc. Medzi nimi pochodoval i 25-ročný Hugo Matzner, budúci advokát a sociálny demokrat. Noviny *Nagyszombat és vidéke* napísali, že desať opitých murárov a jeden „krivonosatý žid“ (Matzner) oslavovali v Trnave 1. máj.⁵ Socialista a Žid, to bola vo vtedajšej Trnave tá najhoršia kombinácia.

Roku 1907 pôsobil Matzner ako advokátsky koncipient v Nitre a ani tu neustával s agitáciou medzi robotníctvom. Namiesto ambiciózneho štvierania sa medzi spoločenské elity či výhodnej ženby trávi čas v začmudených krčmách a pri petrolejke – osvetou, presviedčaním a štúdiom.

Od začiatku roku 1910 sa tehliarsky robotník Viktor Jesenský snažil o založenie vzdelávacieho spolku. Po prekonaní rôznych problémov sa mu s pomocou výkonného výboru slovenskej sociálnodemokratickej strany (Andrej Kubál) a okresného tajomníka stavebných robotníkov (Pavel Čermák) z Bratislavy podarilo v marci spolok založiť.

⁴ Podľa TRNAVSKÝ, V. I. [JESENSKÝ, V.]: Rozpomienka na hnutie slovenského robotníctva v Trnave. Strojopis s poznámkami Viktora Jesenského (1916) vo vlastníctve autora. Podklad k článku v *Robotníckom kalendári* 1916. Nákladom Rovnosti ľudu. Chicago 1916.

⁵ MATZNER, H.: Socializmus v predválečnej Trnave. In: Štvrtstoročie sociálnej demokracie v Trnave 1911 – 1936. Trnava, c. d. (1936), s. 15.

Na prvý skutočný kontakt Matznera s robotníkmi zo začiatku júna 1910 máme tri pramene, z toho dva z Matznerovho pera. Prvý vznikol priamo po udalosti: „*Náš pán trnavský baša pán Dolnay si nás vzal na mušku preto, že sme sa pred voľbou zamiešali do jednej večeri, čo p. Vermeš dal, ktorá im ešte aj teraz je v gágore. Tento pán si nás dal predvolať a pýtal sa nás, že ako sa opovážime večeru znepokojovať našou prítomnosťou, keď páni jedia a pijú? A my miesto pijatiky žiadame ‚volebné právo‘ ... My viďiac, že má mozog s machom zarastený, poučili sme ho, prečo žiadame volebné právo, tu sa on vyhovárал na zákon, ktorý nám to nedovoľuje a že nás bude zato trestať a keď chceme volebné právo, aby sme vyvandrovali a išli tam, kde majú robotníci právo.*“⁶

Druhý prameň je spomienkou Viktora Jesenského z rokov prvej svetovej vojny: „*Dva dni pred voľbou Vermeš držal reč v uzavrenej miestnosti Polnického hostinca len pred pozvanými, ale pri plnom stole, lebo i Trnavčania si na také niečo potrpeli. V poslednej chvíli dozvedeli sa to členovia skupiny a ako blesk sa rozleteli po meste upovedomiť o tom nepozvaných. Na určený povel z úkrytov sa dohrnulo, ako polícia udala, na 700 ľudí a žiadali, aby sa Vermeš verejne vyslovil, aké stanovisko zaujme za volebné právo. Ako odpoveď povolaná bola polícia, aby učinila poriadok. Komisár polície chcel silou-mocou s jeho dvadsiatimi chlapmi vodcov zlapať, v čom mu však ľud zabránil. Za toto súdruhovia Kubál a Jesenský boli zatknutí a ich odvolanie k vyššiemu súdu bolo márne.*“⁷

Tretí prameň vznikol z pera Matznera štvrtstoročie po udalosti: „*A policajný zákrok bol príležitosťou, aby som vstúpil do priameho styku s robotníckym hnutím v Trnave. Chystali sa voľby do uhorského parlamentu a usporiadaný bol veľký banket v hostinci Polnický, ktorý stál na mieste dnešnej budovy evanjelickej cirkvi. Spoza vysvietených okien bolo počuť cigánsku hudbu a strieľanie šampanského. Zrazu z brehu potoka Trnávka vyskočila partia mužov s výkrikmi ‚Nech žije všeobecné tajné hlasovacie právo!‘ Žandári sa ich snažili v tme chytiť, zatiaľ čo trnavskí mešťania pozorovali z okien so smiechom priebeh celej akcie. Ako mladý jurista“, spomínal Matzner, „zakročil som ihneď v záujme prenasledovaných robotníkov a vtedy som cítil, že môj osud s osudom pracujúcej triedy je na večné veky spojený.“⁸*

Matzner vystúpil ešte ako advokátsky koncipient, ale v septembri 1910 už oznamuje v *Robotníckych novinách*, orgáne slovenských sociálnych demokratov, otvorenie vlastnej advokátskej kancelárie v ulici Fraňa Rákóczyho II. (predtým Dolná Hrubá).⁹

Roku 1908 vznikla v Trnave organizovaná skupina staviteľských robotníkov, jej činnosť však pomerne rýchlo ochabla, až v apríli – máji 1910 znovu obnovila aktivity. Dňa 1. mája 1911 sa v spolkovej miestnosti staviteľských robotníkov konala schôdza,

6 Dopisy-Trnava. *Robotnícke noviny*, 7, č. 23 z 9. 6. 1910.

7 TRNAVSKÝ, V. I. [JSENSKÝ, V.]: Rozpomienka na hnutie slovenského robotníctva v Trnave..., s. 6.

8 MATZNER, H.: Socializmus v predválečnej Trnave. In: Štvrtstoročie sociálnej demokracie v Trnave 1911 – 1936. Trnava, c. d. (1936), s. 15.

9 *Robotnícke noviny*, 7, č. 36 z 8. 9. 1910. Oznam sa opakuje aj v ďalších číslach.

na ktorej vystúpil so slovenským prejavom A. Kubál a s maďarským H. Matzner. Po schôdzi mala byť zábava, ale tú prekazilo zlé počasie.¹⁰

Keď 15. augusta 1911 vznikla v Trnave politická organizácia sociálnodemokratickej strany, zakladajúceho zhromaždenia sa zúčastnilo asi šesťdesiat robotníkov. S prejavmi na tému *Založenie politicko-socialistickej organizácie pre Trnavu a okolie* vystúpili po maďarsky Hugo Matzner a po slovensky redaktor *Robotníckych novín* Štefan Príkopa. Členmi výboru sa stali Endlicher, Putzenreiter, Honik, Jesenský, Kubál, Matzner, Šimončič, Wertheimer, Srnčík, Vilímek a Köpcsük. Dozorný výbor tvorili Horovitz, Labuda, Konečný, Sloboda a Weiss.¹¹ Pri kolíske tejto organizácie stáli popri Matznerovi robotnícki funkcionári, ktorí prišli do styku so socialistickým učením v rôznych kútoch sveta: maliarsky pomocník, ktorý prišiel z Viedne (Endlicher), murár z Budapešti (Kubál), tehliarsky robotník z Ameriky (Jesenský) a nakoniec aj Matzner po skončení svojich univerzitných štúdií v Budapešti.

Odvtedy sa sporadické správy menia na pomerne bohatú mozaiku faktov, svedčiacich o Matznerovom zástoji v trnavskom i slovenskom sociálnodemokratickom hnutí. Referoval pravidelne o udalostiach v Trnave v listoch do *Robotníckych novín*, väčšinou anonymne, vystupoval na zábavách i robotníckych zhromaždeniach. Pravidelnou témou bola otázka inteligencie v sociálnodemokratickom hnutí: „*Našej zábave [išlo o zábavu skupiny staveleckých robotníkov – R. H.] prítomní boli aj niektorí slovenskí inteligenti [napr. bývalý poslanec a trnavský advokát Milan Ivanka, advokát a bývalý Ivankov koncipient Adolf Vladimír Zátarecký – R. H.], čo nás tešilo, že nás svojou návštevou poctili. Veď čítame-li správy, vidíme, že slovenská inteligencia veľmi málo zaujíma sa o naše hnutie a nemá vôbec uznania pre slovenského robotníka.*“¹²

Prvým činom Matznera, ktorý vyvolal celoslovenskú, alebo minimálne nadregionálnu pozornosť, bol burcujúci článok na adresu slovenskej inteligencie v martinskom *Národnom hlásniku*. Redakcia predstavila Matznera ako sociálneho demokrata a priateľa slovenského ľudu a stotožnila sa s jeho kritickými názormi. Článok prevzali s komentárom aj *Robotnícke noviny* a na adresu *Národného hlásníka* poznamenali, že od slov treba prejsť k činom. Tvrdia, že slovenská inteligencia je nehodná krvi svojich otcov, z ktorých mnohí bojovali ešte v revolúcii 1848/1849, lebo ľud všeobecne a robotníctvo zvlášť si vo svojej politike nevšíma. Článok „*o netečnosti k ľudu slovenskému*“ pritom vzišiel z pera človeka, ktorý „*ešte ani poriadne slovensky nevie*“. Robotnícke noviny ďalej tvrdia, že takáto obžaloba slovenskej inteligencie nie je na ich stránkach ničím novým. Zaujímavé však podľa nich je, aké stanovisko

¹⁰ Májová oslava. *Robotnícke noviny*, 8, č. 18 z 5. 5. 1911.

¹¹ Dopisy-Trnava. *Robotnícke noviny*, 8, č. 33 zo 17. 8. 1911.

¹² Dopisy-Trnava. *Robotnícke noviny*, 8, č. 6 z 9. 2. 1911.

k tomuto prejavu „maďarského inteligenta“ zaujmú naše slovenské časopisy. Tieto pozoruhodné poznámky na adresu Matznera vyniknú o to viac, že podnetom na napísanie článku sa stala návšteva odborového zväzu kožiarskych robotníkov v Liptovskom Sv. Mikuláši, uskutočnená spolu s predstaviteľmi bratislavského výkonného výboru strany. Matzner medzi garbiarskymi robotníkmi intenzívne pocítil ich túžbu po vzdelaní: *„A tento národ musí bez cieľavedomého vedenia kráčať, niet nikoho, kto by nahradil, čo im škola a sociálne, spoločenské postavenie vzali. Niet nikoho, čo by sa podujal na prednášku, čo by im elementárnych, prvopočiatkových vedomostí poskytnul, čo by im vysvetlil, že i v lepšom kabáte a pri bohatšom stole môže byť niekto olúpený o práva, niekto, komu je v záujme s nimi spolu bojovať a pracovať.“* Článok končí plamennou výzvou: *„Von z izieb, spoza pisárskych stolov a pozdvihnite svoj ľud! Učte ho, ukážte, že ste s ním solidárni! Opierajte sa o široké masy a vtedy bude mať váhu vaše slovo. Do tých čias ale je národnostná politika vaša iba divadlo, jalové očakávanie, lebo národnostná otázka dá sa rozlúštiť len v rámci terajšieho štátneho útvaru na základe demokracie.“*¹³

Matzner prešiel pomerne rýchlo k práci v celoslovenskom rámci. Aj spomínaný článok vznikol ako reakcia na jeho návštevu odborového zväzu kožiarskych robotníkov v Liptovskom Sv. Mikuláši spolu s predstaviteľmi bratislavského výkonného výboru strany.

Ako advokát z blízkej Trnavy nemal ďaleko do Bratislavy a k stykom s poprednými predstaviteľmi sociálnej demokracie na Slovensku. Stretával sa s nimi súkromne i v stránickej práci na mnohých zhromaždeniach – prvomájových, za všeobecné volebné právo a iné požiadavky.

Jedno z takýchto, pre Matznera určite najreprezentatívnejších verejných ľudových zhromaždení za všeobecné volebné právo, sa konalo v Pezinku 28. mája 1911. Hlavným organizátorom bola Slovenská národná strana a zvolávateľom pokladník filiálky trnavskej Hospodárskej banky. Pred vyše tisíckou prítomných postupne v mene slovenských politických elít prehovorili trnavský advokát a bývalý poslanec Milan Ivanka, vtedajší poslanec a katolícky kňaz Ferdiš Juriga a Ivan Dérer. Ivanka hovoril o potrebe ľudového parlamentu a demokratickej politiky, ako aj o potrebe spojenia sa všetkých za všeobecné volebné právo. Prítomných Nemcov upozornil na nemeckého rečníka, ktorým mal byť práve Matzner. Juriga charakterizoval svojším štýlom panský snem, ľud podľa neho nemôže len vzdychať, ale musí bojovať za práva slovenského národa. Dérer uviedol ako vzor pre Uhorsko Švajčiarsko, kde má každý národ svoje okresy, školy, úrady a sudy. Na pôde ľudového parlamentu sa Slováci podľa neho dohodnú už aj s Maďarmi. Vyzval prítomných, aby sa na obecných voľbách učili vykonávať svoje

¹³ Touto cestou má kráčať národnostná inteligencia! *Robotnícke noviny*, 8, č. 35 z 31. 8. 1911.

práva. Na záver prečítal rezolúciu za všeobecné, tajné, priame a rovné volebné právo. Po národniaroch vystúpil sociálny demokrat Pavel Príkopa, podľa ktorého sociálni demokrati majú rovnaké ciele s národnou stranou, keďže trpia rovnako pod národným, ako aj sociálnym útlakom. Ako posledný rečník prehovoril k miestnym Nemcom a po nemecky Hugo Matzner. Kládol Nemcom na srdce, aby sa v boji za práva ľudu držali spolu so Slováckmi. Na záver zhromaždenia zaspievali hymnickú pieseň *Hej, Slováci*.¹⁴

Pezinská akcia mala o takmer pol roka svoje pokračovanie v Trnave. Tu sa zišlo ľudové zhromaždenie dňa 1. októbra 1911 pod predsedníctvom K. Endlichera a Šidlíka. Na tému politickej situácie a robotníckej organizácie prehovoril po maďarsky H. Matzner a po slovensky Andrej Kubál. Kritizovali bezprávnosť a hospodárske postavenie ľudu, vystúpili proti návrhom branných zákonov a žiadali prítomných pridať sa k sociálnodemokratickej organizácii. Potom prehovoril predseda výkonného výboru slovenskej sociálnej demokracie Emanuel Lehocký o „ničomnej činnosti Slovenskej národnej strany“, ktorá „opustila a zradila vec ľudu“. Na záver prejavu jej vyslovil nedôveru. Na Lehockého slová nadviazal trnavský advokát a bývalý poslanec Milan Ivanka, ktorý sa snažil obhajovať Slovenskú národnú stranu. Do jeho prejavu vstúpil zástupca vrchnosti s tým, že nedovolí hovoriť o národnostnej otázke. Predseda svojou nepohotovosťou a nešikovnosťou mu nevdojak ešte pomohol, a to namiesto toho, aby protestoval proti takémuto zásahu. Podľa *Robotníckych novín* sa Ivankovi malo umožniť dokončiť prejav a dať priestor Lehockému na reakciu. Namiesto toho sa zhromaždenie skončilo za asistencie polície a vojska.¹⁵ O necelé dva týždne však malo akoby pokračovanie v Bratislave, kde iné sociálnodemokratické zhromaždenie ostro kritizovalo slovenských poslancov a národnú stranu.

Dňa 28. januára 1912 usporiadal zábavný krúžok organizácie staveľských robotníkov v Trnave pod Matznerovým predsedníctvom fašiangovú zábavu spojenú so spevom. Jej súčasťou bola Matznerova prednáška, v ktorej vysvetlil význam socializmu. Za účasť potom preplatil 1,20 koruny.¹⁶

Dňa 3. marca 1912 sa konalo v Trnave zhromaždenie za všeobecné volebné právo. No vrchnosť ho nepovolila uskutočniť na veľkom dvore Grünsteinovho hostinca, do ktorého miestnosti sa natlačilo len okolo dvesto ľudí, zatiaľ čo ďalších dvesto zostalo vonku. S prejavom vystúpil advokát Matzner. Ostro napadol vyšších pánov a ich „nečestné figle“ proti všeobecnému volebnému právu. Vyslovil sa za rovnoprávnosť

¹⁴ Ľudové shromaždenie v Pezinku. *Národný hlásnik*, 44, č. 22 z 2. 6. 1911.

¹⁵ Verejné zhromaždenie v Trnave. *Robotnícke noviny*, 8, č. 40 z 5. 10. 1911.

¹⁶ Dopisy-Trnava. *Robotnícke noviny*, 9, č. 6 z 8. 2. 1912.

všetkých národností a odsúdil v tejto súvislosti šovinizmus maďarskej *džentry*. Druhý prejav mal Ferdinand Benda.¹⁷

V apríli 1912 sa na veľkonočnú nedeľu Matzner aktívne zúčastnil okresnej konferencie strany v Trnave pod predsedníctvom Štefana Fidlíka, Andreja Kubála a Jána Pociska. Posledne menovaný kritizoval ochabnutie slovenských národovcov v boji za všeobecné volebné právo. Matzner podal návrh, aby sa na 1. mája uskutočnila agitácia za *Robotnícke noviny* a aby sa v najbližšom období zorganizovalo v Trnave verejné zhromaždenie, na ktorom by sa malo agitovať za robotnícku tlač. Každý organizovaný robotník sa má pri platení príspevku vyzvať na predplatenie *Robotníckych novín*. Návrhy boli jednoducho prijaté.¹⁸

Na 1. mája 1912 nájdeme Matznera opäť ako rečníka medzi stavebnými robotníkmi v Trnave. O význame 1. mája referoval po maďarsky a K. Endlicher po slovensky. Oba prejavy boli prijaté s búrlivým súhlasom.¹⁹

Trnavská vrchnosť s rozhorčením sledovala postupné a stále činorodejšie angažovanie sa Matznera v sociálnodemokratickom hnutí, preto mu všetkými možnými spôsobmi zneprijemňovala život. Na 29. júna naplánované ľudové zhromaždenie v Trnave o politickej situácii v Uhorsku a všeobecnom volebnom práve zakázala pod zámienkou, že jeden z ohlásených rečníkov (F. Benda) nesmie podľa mestského kapitána Dolnaya z neznámych dôvodov vystúpiť. Trnavskí sociálni demokrati preložili zhromaždenie na 7. júla a zmenili rečníkov. Tentoraz však zasa prekážal Kubál, lebo vyšetrujúci sudca bratislavského súdu proti nemu viedol vyšetrovanie pre poburovanie proti triede. Jeho osoba tak nebola zárukou, že by v Trnave nevystupoval podobným spôsobom. Dolnay posielal ďalšie úradné zákazy účasti na zhromaždení do fabrík a okolitých dedín a rovnako plánoval posvietiť si na účasť cudzozemských robotníkov: „*Aby ale pán mestský kapitán posadil tomuto svojmu kocúrkovskému kúsku korunu na hlavu, spojil sa so vždy na všetko ochotnými pohraničiarimi, ktorí rozvinuli širokú a veľkú agitáciu, aby účasť na nedeľnejšej schôdzi v Trnave bola čo najmenšia. Pohraničiari si predvolali súdruha Dr. Matznera, pravotára v Trnave, a oznámili mu, že je pokladaný za cudzozemca a nesmie na nedeľnejšom zhromaždení prehovoriť.*“ A to napriek faktu, že bol jeho iniciátorom, keďže ho navrhol na spomínanej okresnej konferencii. V prípade vystúpenia Matznerovi hrozili, že bude brachyálnou mocou odvedený. „*Súdruh Dr. Matzner prirodzene protestoval ... v Uhorsku sa narodil, chodil do škôl, získal doktorský diplom ...*“, ale protest mu nepomohol. Kapitán pohraničiarov mu s úsmevom dal na vedomie, že proti tomuto rozhodnutiu sa môže odvolať.

¹⁷ Chýrnik. *Robotnícke noviny*, 9, č. 11 zo 14. 3. 1912.

¹⁸ Okresná konferencia v Trnave. *Robotnícke noviny*, 9, č. 15 z 11. 4. 1912.

¹⁹ Dopisy-Trnava. *Robotnícke noviny*, 9, č. 19 z 9. 5. 1912.

Zhromaždenie sa nakoniec síce 7. júla konalo, ale Matzner na ňom nevystúpil. Zúčastnilo sa ho niekoľko stoviek ľudí, pričom s prejavmi vystúpili sociálni demokrati Dr. Ormos a Emanuel Lehocký. Odsúdili úradné pokračovanie proti zhromaždeniu a obširne sa zaoberali politickou situáciou a bojom za všeobecné volebné právo. V mene národnej strany vystúpil aj Dr. Milan Ivanka. Podľa neho každý poctivý národovec je priateľom všeobecného volebného práva a súhlasí s tými, ktorí zaň bojujú.²⁰ Dr. M. Ivanka sa ako advokát v strane úspešne uplatnil obhajobami popredných funkcionárov sociálnej demokracie z celého Slovenska. Viackrát obhajoval aj redaktora *Robotníckych novín* Andreja Kubála, aby sa nedostal do štátneho väzenia vo Vacove „na rekreáciu“. Podľa Kubála „*tomu pomáhal môj priateľ mladý advokát Dr. Matzner z Trnavy, ktorý ma so svojou výrečnosťou vždy z toho vytiahol*“²¹. Matzner obhajoval aj žilinského robotníckeho básnika a predstaviteľa tamojšej voľnej organizácie Andreja Hvizdáka, budapeštianskeho funkcionára Slováka Jána Kella a iných sociálnych demokratov.

Najväčší mediálny ohlas mala Matznerova nezištná obhajoba Andreja Kubála proti už spomínanému obvineniu z poburovania proti panskej triede, ktorého sa mal dopustiť článkom *V železnom objatí oligarchie* v májovom čísle *Robotníckych novín*. Kubál v článku kritizoval nekorektný plán ministerského predsedu Lászlóa Lukácsa na rozšírenie volebného práva na časť priemyselného robotníctva. Proces pred prešporským porotným súdom sa konal 18. septembra 1912 a skončil sa vďaka Matznerovi oslobodzujúcim verdiktom. Matzner „*v skvelej svojej obrane ... poukázal na falošné názory štátneho fiškusa [žalobcu – R. H.] na socializmus, ktorý nie je plodom niekoľko robotníckych vodcov, ale plodom dneskajších neusporiadaných hospodárskych a spoločenských pomerov. Keby volanie za všeobecné rovné volebné právo malo byť búrením proti panskej triede, potom nepatrí len obžalovaný ... pred súd, ale všetci novodobo mysliaci ľudia v Uhorsku.*“²²

Menší úspech mal Matzner pri obhajobe Andreja Hvizdáka zo Žiliny, ktorý stál pred bratislavským súdom 19. novembra 1912. Aj on sa údajne dopustil poburovania, a síce plagátom, ktorým pozýval ľudí v Žiline na zhromaždenie o májových nepokojoch v Budapešti. Matzner vo svojej obhajobe „*vykreslil vznešené ciele socializmu, ktorý štátny fiškus [žalobca – R. H.] napadol*“ a povedal, že boj za všeobecné volebné právo sa vedie aj v najvlastnejšom záujme buržoázie. Napriek tomu rozsudok pre A. Hvizdáka znel – dva mesiace štátneho väzenia a 400 korún pokuty.²³

²⁰ Z temnej Ázie. *Robotnícke noviny*, 9, č. 28 z 11. 7. 1912.

²¹ Spomienky s. Ondreja Kubála z Trnavy. Strojopis, s. 7. Vo vlastníctve autora.

²² Súdr. Kubál oslobodený. *Robotnícke noviny*, 9, č. 38 z 19. 9. 1912.

²³ Chýrnik. *Robotnícke noviny*, 9, č. 44 z 31. 10. 1912; Z temnej Ázie. *Tamže*, č. 45 z 11. 11. 1912 a Dva mesiace.... *Tamže*, č. 47 z 21. 11. 1912.

Krátko nato čakala Matznera ďalšia obhajoba redaktora Andreja Kubála, tentoraz za publikované tvrdenie, že ministerský predseda Lukács sa obohacuje zo štátnej pokladnice. Nikto nepočítal s oslobodzujúcim verdiktom, veď bol urazený najvyšší predstaviteľ štátu. Štátny zástupca požadoval prísny trest. „Po jeho reči vstal s. Dr. Matzner“, spomínal Kubál a „predniesol obhajobu, v ktorej sa snažil vyvrátiť všetky na mňa vznesené obvinenia a žiadal oslobodenie. Štátny nadvoládný mu odpovedal, aby vyvrátil jeho dôvody, keď medzi iným povedal, že mu to tu pripadá ako v holičskej dielni, kde je učeň, ktorý sa učí holiť a volá okoloidúcich, že ich zadarmo oholí. On že je ten, na ktorom sa učí Dr. Matzner holiť.“ Pri čítaní oslobodzujúceho verdiktu si Kubál popri dvanástich porotcoch všimol medzi obecnstvom predsedu českej sociálnej demokracie Antonína Němca. Po oslobodení sa išlo aj s Lehockým na pivo. Němec priniesol výnos zo zbierky na pomoc slovenským sociálnym demokratom a „hneď chcel z toho aj Dr. Matznerovi hradiť súdne trovy. Dr. Matzner skoro urazene odmietol a poznamenal, že on ako súdruh koná len svoju povinnosť.“²⁴

Ešte v posledných predvojnových a v prvých vojnových mesiacoch mal Matzner plné ruky práce pri obhajobách svojich sociálnodemokratických druhov. Proces s Andrejom Kubálom kvôli žalobe dôstojníkov 13. honvédskeho regimentu pre urážku armády v článku *Slováci, vojaci, kde je vaša chvála* sa natahoval až do októbra, kedy autor narukoval. Rovnako proces s Jánom Kellom pre poburovanie bol v októbri 1914 na Matznerov návrh odročený. V decembri 1914 bol napriek Matznerovej snahe odsúdený budapešťiansky murár Jozef Fašjank na tri mesiace a 400 korún pokuty za „poburovanie proti kňazskej triede“. Fašjank reagoval vlastnou polemickou brožúrou na spis Františka Jehličku (pod pseudonymom Páter Salesius) *Sociálna demokracia a náboženstvo*. Matzner pri Fašjankovej obhajobe neúspešne argumentoval tým, že Jehličkova práca je plná poburovania proti sociálnej demokracii, navyše „kňazská trieda“ ako taká neexistuje. Fašjank vraj vystupoval len proti zlým kňazom.²⁵ Dnes už vieme, že Jozef Fašjank iba prevzal zodpovednosť za autorstvo brožúry s tým istým názvom *Sociálna demokracia a náboženstvo*, ktorej skutočným autorom bol Edmund Borek.

Matznerova aktivita aj v iných sférach činnosti v predvojnových rokoch postupne narastala. Dňa 26. januára 1913 sa medzi tristo delegátmi ako zástupca trnavských sociálnych demokratov zúčastnil spolu s Emanuelom Lehockým (za výkonný výbor), s Jánom Pociskom (za bratislavskú voľnú organizáciu), s P. Ullickým a M. Kuzmom (za voľné organizácie v Martine a Mikuláši) na mimoriadnom zjazde Sociálnodemokratickej

²⁴ Spomienky s. Ondreja Kubála z Trnavy. Strojopis, s. 7. Vo vlastníctve autora.

²⁵ Chýrnik. *Robotnícke noviny*, II, č. 16 a 42 zo 16. 4. a 15. 10. 1914; Zo súdnej siene. *Robotnícke noviny*, II, č. 51 z 18. 12. 1914.

strany Uhorska v Budapešti.²⁶ Zjazd bol odpoveďou na tvrdý postup vlády voči sociálnym demokratom a dohodol celoštátny všeobecný štrajk. Hoci na zjazde prehovoril len Emanuel Lehocký, bol to jeden z vrcholov Matznerovej straníckej činnosti pred prvou svetovou vojnou.

Krátko po návrate z Budapešti nájdeme už Matznera na fašiangovej zábave trnavských robotníkov. Spolu s Ferdinandom Bendom rečnil na prvomájovom zhromaždení v tom istom roku v slovenskej „metropole“, v Turčianskom Sv. Martine. Vo februári 1914 sa stal spolkovým radcom sociálnodemokratickej organizácie trnavských murárov a *Robotnícke noviny* konštatovali, že „socialistický vietor preletel cez trnavské bašty do malého Ríma“.²⁷

K ďalším vrcholom Matznerových straníckych aktivít určite patrila aj účasť na IV. zjazde slovenskej sociálnej demokracie v Bratislave v apríli roku 1914, na ktorom spolu so Štefanom Fidlíkom zastupoval trnavských socialistov. Na zjazde sa z trinástich lokalít stretlo tridsaťdva delegátov, ktorí zastupovali dvadsaťšesť organizácií.

Z publikačnej oblasti si zaslúži pozornosť pravdepodobné Matznerovo autorstvo pri letáku *Politická hromadná stávka* vydanom nákladom *Robotníckych novín* začiatkom roku 1913 a nakoniec najvýznamnejší Matznerov článok v *Robotníckych novinách*, ktorý vyšiel s názvom *Socializmus a národná idea*. Definujúc v ňom národnosť („znamená masu ľudí, ktorá sa na jednom určitom mieste osadila, jednou rečou hovorí, je jednoplemenná a spojuje ju mimo toho ešte i história spoločnej minulosti“, „každý úd národnosti má spoločné záujmy a ciele“) tvrdí, že socializmus je pri svojom internacionalizme najväčším priateľom národnostnej slobody. Slovenskí proletári, ktorí sú utláčaní už aj len ako Slováci, by určite s nedôverou prijali učenie a svetový názor, ktorý by obchádzal ich záujmy a túžby, alebo by ich dokonca tak utláčal ako v Uhorsku panujúca politika. Matzner odmietal časté tvrdenia na adresu socializmu o jeho beznárodnosti, či dokonca protinárodnosti. Argumentoval, že okrem osobitných záujmov národnosti existujú aj všeobecné záujmy, ba dokonca i také, ktoré „do protivy stavajú tieto [niektoré vrstvy – R. H.] s inými vrstvami vlastnej národnosti“. Existujú i záujmy spoločné všetkým národnostiam, národom a štátom (napr. boj proti cholere). Existujú záujmy, ktoré spájajú rôzne skupiny („grupy“) ľudí, napr. katolíkov, ale aj záujmy spájajúce len isté zamestnania. Triedne záujmy spájajú členov niektorej triedy bez ohľadu na národnosť. V tom je podstata socialistického internacionalizmu: „všetci proletári sveta majú spoločné záujmy ... delnícka otázka dá sa len v internacionálnom duchu riešiť ... socializmus je medzinárodný, ale v tom vznešenom zmysle, že bojuje za zrušenie každej

26 Mimoriadny zjazd strany. *Robotnícke noviny*, 10, č. 5 z 30. I. 1913.

27 Všeodborové. *Robotnícke noviny*, 11, č. 10 z 5. 3. 1914.

nespravodlivosti, bezprávosti, utlačania bez ohľadu na národnosť“.²⁸ Článok mal v slovenskom prostredí nadštandardnú úroveň, hoci Matznerove aktivity nemali nikdy teoretické ambície a vždy sa skôr orientoval na praktickú politickú činnosť.

To nič nemení na skutočnosti, že advokát Hugo Matzner sa stal najvýznamnejším intelektuálom v predprevratovej slovenskej sociálnej demokracii. *„A tak patrí Trnave aj tá zásluha, že dala slovenskej sociálnej demokracii prvého a do prevratu jediného vysokoškolsky vzdelaného súdruha.“*²⁹ Slovenskí sociálni demokrati ťažko niesli, že ich inteligencia obchádza, považovali to za strkanie hlavy do piesku alebo zatváranie očí pred hnutím, ktoré malo aj v slovenskej spoločnosti svoje prirodzené miesto. Kritika smerovala na martinské centrum, ľudový prúd slovenskej politiky, slovenských poslancov i na výraznú individualitu slovenskej politiky Milana Hodžu. Podstata kritiky bola rovnaká, len príčiny sa rôznili. Nádeje sa vkladali nakoniec najmä do mladých, v opozícii voči národnému centru stojacich inteligentov: *„Keď môžeme od niekoho pomoc očakávať, je to mladšia pokroková generácia, ktorá daná je od veľinkvizítorov literárnych a politických do kliatby. Treba je len, aby sa už konečne prestala báť ... a hľadala oporu pre svoje moderné, pokrokové snahy v sociálno-demokratickom robotníctve.“*³⁰ Takéto stanovisko je nepochybne reakciou na ojedinelé vyjadrenia podpory a pomoc. Stav vtedajšej verejnej mienky v rámci elít potvrdil aj ojedinelý súkromný list z Martina roku 1911 na adresu *Robotníckych novín*. List bol podpísaný ako „Mladý“ a dalo sa z neho vyzrozumieť, že išlo o doktora. Opisuje pozíciu tých, ktorí si dokážu oceniť aktivity sociálnych demokratov a nadväzujú kontakty s „ľudom“, ale z druhej strany sú znevažovaní a presvedčaní o tom, že styk s robotníctvom je pre intelektuála ponížením. Vyslovuje sa viera, že takéto postojie a ich nositelia zmiznú čoskoro ako *„mamuty z povrchu Slovenska“*.³¹ V takomto kontexte ešte viac vyniknú aktivity Matznera, ktorý nepotreboval prekonávať žiadne vnútorné boje (pravda, ani tlak okolia nebol taký veľký, keďže stál mimo národného hnutia) a úplne prirodzene, nezabudnúc na podmienky, z ktorých vyšiel, si našiel zmysel svojich verejných aktivít. Výrazom podstatnej zmeny vo vnímaní strany ako kolektívneho subjektu bolo akceptovanie zástupcov sociálnych demokratov v Slovenskej národnej rade v máji 1914 a v októbri 1918.

O Matznerovi počas svetovej vojny vieme len veľmi málo, presnejšie iba to, že roku 1915 musel narukovať a v septembri pôsobil v delostrelectve na území Bosny.

Koniec svetovej vojny a vznik novej republiky na troskách monarchie priniesli značnú demokratizáciu verejného a politického života. Slováci, hoci na zmeny nemohli byť sub-

28 MATZNER, H.: Socializmus a národná idea. *Robotnícke noviny*, 10, č. 18 z 1. 5. 1913.

29 BENAÚ, D.: Štvrtstoročie organizovaného boja trnavského proletariátu. In: Štvrtstoročie sociálnej demokracie v Trnave 1911 – 1936. Trnava, s. d. (1936), s. 29.

30 J. K.: Slovenskí národovci a sociálna demokracia. *Robotnícke noviny*, 10, č. 6 zo 6. 2. 1914.

31 Malý: Malé prirovnanie. *Robotnícke noviny*, 8, č. 27 zo 6. 7. 1911.

jektívne pripravení, sa rýchlo zadaptovali. Jedným zo svedectiev tejto mentálnej zmeny bol aj vstup Ivana Dérera a Ivana Markoviča do sociálnodemokratickej strany bezprostredne po vzniku ČSR. Nech už boli ich pohnútky akékoľvek, v nových podmienkach už skutočne nemali problém vyvíjať aktívnu stranícku činnosť, stotožniť sa s ideológiou strany, ako aj rešpektovať stranícku disciplínu a povinnosti. Sociálna demokracia patrila od začiatku ku kľúčovým politickým stranám, k oporám štátu a jeho politického zriadenia.

Pre Matznera nezačal vstup do nového štátu práve najšťastnejšie. Roku 1919, počas tzv. Šrobárovej diktatúry a bojov s maďarskými bolševikmi, uskutočnila uňho vojenská polícia na základe udania „dôveryhodného zdroja“ ako u „prívrtzenca bolševizmu“ domovú prehliadku. Jej výsledkom bolo nájdenie „komunistických spisov“. Dňa 5. júna 1919 bol zatknutý a internovaný so zdôvodnením, že „*dle udání hodnověrných osob prohlašoval se za příštího bolševického komisaře v Trnavě*“.³²

Po prepustení na slobodu sa neznechutený Matzner pustil v nových podmienkach a s novou vervou do politických aktivít. Vlastne len pokračoval tam, kde predtým prestal. Už od roku 1919 bol členom mestského zastupiteľstva (po prvý krát sa objavuje na zasadaní 9. júla 1919, teda krátko po svojom prepustení) a v mestských štruktúrach na rôznych úrovniach i funkciách zotrval až do roku 1938. Členom mestského zastupiteľstva zostal do 8. mája 1920, znovu sa objavuje 7. decembra 1922 a aj po reforme verejnej správy zostáva členom zastupiteľského zboru mesta Trnavy, v rámci ktorého pracoval aj ako člen viacerých komisií. Predovšetkým ako člen právneho výboru využíval svoje právnické vzdelanie a snažil sa pri formulovaní mestských nariadení a legislatívnych návrhov zohľadňovať robotnícke záujmy. Striedavo bol aj členom rady mesta Trnavy, členom okresného zastupiteľstva v Trnave a zastupiteľstva Bratislavskej župy. Všade zastupoval sociálnu demokraciu.

O tom, že Matzner zostával pod drobnohľadom brachyálnych zložiek, svedčí policajné hlásenie z Trnavy z marca 1921, v ktorom sa hovorilo o nepatrnej činnosti miestnych komunistov. Ich schôdze údajne neboli „hojne navštevované“, čo sa pripisovalo činnosti tamojších vodcov „soc. dem. strany pravičiarkej“. Naproti tomu v súvislosti s Matznerom sa uvádzalo: „*Radudarcom komunistických vodcov a členov je tunajší pracovník Dr. Hugo Matzner, u ktorého sa vyššie uvedení vodcovia častejšie schádzajú, od neho direktívny obdržávajú. Ináče Dr. Matzner sa navonok neexponuje.*“³³

³² Podľa MATZNER, B.: Dr. Matzner Hugó életrajza 1881 – 1948. Vázlat. (1958) a Seznam internovaných čs. voj. policií v Trnavě (1919). Oba pramene vo vlastníctve autora. V hlásení Čs. vojenskej polície z Trnavy, 25. 6. 1919 sa v súvislosti s Matznerom ešte dodávalo: „Nalezeny u neho komunistické spisy. Hlášeno župan-skému úřadu ihned.“ (Slovenský národný archív Bratislava, V. Šrobár, kart. 4, inv. č. 20).

³³ Mestský policajný úrad bratislavskému županovi z 19. 3. 1921. Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava,, HG DK, 1526/1921.

Z jeho takmer dvadsaťročných komunálnych aktivít možno spomenúť na ilustráciu aspoň tri, aby sme charakteristicky pokryli typické sféry Matznerovho záujmu – sociálny, legislatívny a finančný.

V septembri 1919, v zložitej sociálnej situácii, žiadal v rámci konsolidácie spolu s ďalšími sociálnodemokratickými členmi mestského zastupiteľstva Andrejom Kubálom a Karolom Endlicherom o zásobenie obyvateľov mesta múkou a protestoval proti prepúšťaniu učiteľov. Rovnako vzniesol návrh na zastúpenie sociálnej demokracie v zásobovacej komisii.³⁴

K roku 1928 sa datuje opäť jedna z jeho legislatívnych iniciatív. Na zasadnutí 17. novembra 1928 vystúpil ešte pred schváleným denným programom so súrnym návrhom, aby zastupiteľský zbor požiadal vládu ČSR uspokojivo riešiť otázku štátneho občianstva. Buď aby sa parlamentu podal návrh nového zákona, alebo novela k zákonu č. 152 z roku 1926 (*Lex Dérer*) v tom zmysle, aby každý občan monarchie, ktorý od roku 1910 žil na území neskoršej ČSR a neprevinil sa žiadnym spôsobom proti zákonu, automaticky (zo zákona) nadobudol československé občianstvo. V praxi totiž neraz dochádzalo k prípadom, že ani po 10-ročnom pobyte v obci a platení dávok človek nemusel nadobudnúť štátne občianstvo, na ktoré nemal nikto zákonitý nárok. Matznerov návrh schválilo jednohlasne mestské zastupiteľstvo i mestská rada. Aj v Trnave boli predstavitelia mesta neustále konfrontovaní so žiadosťami o prijatie medzi občanov mesta.³⁵

Nakoniec na zasadnutí mestského zastupiteľstva 22. decembra 1928 sa vyslovil v zásade proti akejkoľvek obecnej dávke, ktorej výnos neslúži na investíciu, ale na rovnováhu rozpočtu.³⁶

Matzner zasadal dlhé roky aj medzi členmi nemocenskej a sirotskej správy (kuratória) Bratislavskej župy a ako advokát pôsobil pri trnavskej robotníckej poisťujúcej pokladnici. Stal sa zakladajúcim členom a neskôr predsedom trnavského športového klubu *Rapid*, ktorý vznikol v marci 1925 ako protiváha čechoslovakisticky orientovaného ŠK Trnava. Pri zakladaní *Rapidu* sa stretli tradiční trojjazyční trnavskí mešťania, aktivisti sociálnej demokracie a futbaloví nadšenci z Coburgových závodov. Rapid dal trnavskému futbalu do vienka jeho tradičný červeno-čierny dres.³⁷

³⁴ Zápisnica mestského zastupiteľského zboru z 11. 9. 1919. Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, Zápisnice zo zasadnutí val. zhromaždenia a mestskej rady 1919, kart. 100, II/222.

³⁵ Zápisnica mestského zastupiteľského zboru zo 17. 11. 1928. Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, Zápisnice zo zasadnutí mestského zastupiteľského zboru 1928; Zápisnica mestskej rady z 19. 2. 1929. Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, Zápisnice zo zasadnutí mestskej rady 1929.

³⁶ Zápisnica mestského zastupiteľského zboru z 22. 12. 1928. Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, Zápisnice zo zasadnutí mestského zastupiteľského zboru 1928.

³⁷ Dejiny Trnavy. Bratislava 1988, s. 370.

Vo svojej advokátskej praxi Matzner pomáhal predovšetkým zamestnancom proti prechmatom zo strany zamestnávateľov. Právnu pomoc poskytoval zväčša bezplatne. Z konkrétnych prípadov prevládalo najmä zastupovanie poľnohospodárskych robotníkov pre neplnenie kolektívnej zmluvy zamestnávateľmi.³⁸

Popri plnení úloh, vyplývajúcich z početných funkcií, nezabúdala Matzner po večeroch a nociach študovať najrôznejšiu teoretickú literatúru. Za najdôležitejšiu úlohu totiž považoval výchovu mládeže v socialistickom duchu. Tomu zasvätil vlastne všetko svoj voľný čas. Znamenalo to intenzívnu kultúrnu a vzdelávaciu prácu medzi robotníctvom a v odboroch, ako aj výchovu na boj „proti kapitalistickej spoločnosti“. Pre trnavské robotníctvo a odborárov pripravil celý rad prednášok z oblasti umenia, sociológie a straníckej práce. Ako dobrý znalec v oblasti výtvarného umenia a literatúry a ich všestranný podporovateľ pozýval rôzne prominentné umelecké osobnosti na prednášky do Bratislavy. Cieľom týchto kultúrnych večerov bolo vytvárať a upevňovať kultúrne vzťahy novej republiky so zahraničím. Medzi zahraničnými osobnosťami nájdeme spisovateľov Thomasa Manna, Collina Rossa, Ericha Kästnera, Maxa Broda a Franza Werfela, národohospodára Wernera Sombarta a lekára Ervina Pulaya.³⁹ Matzner sám bol vynikajúcim umeleckým prekladateľom, hoci knižne mu vyšli len preklady veršov Endre Adyho.⁴⁰ Prekladal takmer tridsať rokov do nemčiny a maďarčiny, prekladal veľa a rád. Okrem vydaných prác sa zachovalo niekoľko konšpektov i hotových prekladov básní Maurice Maeterlincka, Charlesa de Goffie a Sándora Petőfiho.

Veľmi málo sa vie o operetnej tvorbe skladateľa Mikuláša Schneidera-Trnavského. No ešte menej o tom, že na jej začiatku stál práve Matzner. On totiž vyzval skladateľa, aby komponoval kabaretnú hudbu, ktorá slávila v Trnave úspech, a bola vlastne autorovou prípravou na operetnú tvorbu.⁴¹

Roku 1929 vymenovali Matznera za verejného notára. Za dve desaťročia advokátskej a deväť rokov notárskej práce nezaznamenal Matzner jediný disciplinárny priestupok, naopak svojimi rozsiahlymi aktivitami si vydobyl úctu a uznanie nielen medzi robotníctvom, ale aj medzi politickými protivníkmi. V spisoch okresného súdu v Trnave sa nachádza množstvo prípadov, ktoré riešil.

Osobne bol tichej povahy a žil v skromných podmienkach, napríklad zvykol cestovať treťou triedou a stravoval sa v obyčajných pohostinských zariadeniach. Na kvalitnú

38 Ügyiratok M. H. ingyenes jogvédő irodájából, 1909 – 1929 között. Vo vlastníctve autora.

39 MATZNER, B.: Dr. Matzner Hugó életrajza 1881 – 1948. Vázlat. (1958). Vo vlastníctve autora.

40 Knižne vydal náročné preklady poézie Endre Adyho Von der Erde zum Ozean. Aus Andreas Adys lyrischen Dichtungen. Übertragen von Hugo Matzner. Wien-Leipzig 1925. Erde je malou riečkou v Sedmohradsku. V závere publikácie Matzner zostavil vysvetlivky reálií z maďarskej mytológie.

41 TVRDOŇ, J.: K operete Bellarosa od Mikuláša Schneidra-Trnavského. *Ludový rozhlas*, 12, č. 22 zo 16. 5. 1956.

literatúru a umelecké obrazy však neľutoval prostriedky. Bolo preňho úplne prirodzené, že ako „advokát chudobných“ nemal žiadny väčší majetok. Rád cestoval, nepil, nekartoval, s obľubou si však v spoločnosti zahral partičku bridžu.

Až roku 1936, keď mesto iniciovalo výstavbu „záhradnej štvrte“ v lokalite Spiegelsaal a vedúce osobnosti mesta mali ísť pre občanov Trnavy príkladom, začal stavať rodinný dom so záhradou. Potrebný kapitál pokryl pôžičkou z banky. Po štyroch desaťročiach advokátskej a verejnoprospešnej práce bol dom jeho jediným materiál- nym výdobytkom. Osud však Matznerovi nedožičil užít si ho.

V dramatickom roku 1938 sedel Matzner 21. júna poslednýkrát na zasadnutí trnavskej mestskej rady. Dňa 23. júla ho na zastupiteľskom mestskom zbore opätovne zvolili do právnej komisie. Na posledných zasadnutiach oboch grémií už prítomný nebol. V polovici októbra boli obecné zastupiteľstvá rozpustené a k bežnému vedeniu mestských záležitostí vymenovali do mesta vládneho komisára.

Po Mníchove a jeho vnútroštátnych dôsledkoch sa už v októbri 1938 dostal Matzner ako prvý do rany radikálnym mladým trnavským právnikom. Ako „socialistu“, „červeného“ a „žida“ ho chceli odstrániť z verejného života i z radov notárov, ale keďže zákon to tak jednoducho neumožňoval, muselo byť najprv vydané príslušné nariadenie a až potom minister spravodlivosti Ferdinand Ďurčanský vlastnoručným listom dal Matznerovi na vedomie jeho uvoľnenie zo stavu trnavských notárov a preloženie do Dunajskej Stredy. Bolo však bezprostredne po Viedenskej arbitráži a Žitný ostrov obsadili maďarské jednotky. Matzner, argumentujúc svojím občianstvom, ktoré by po odchode do Dunajskej Stredy stratil, podal proti preloženiu odvolanie.⁴² Vyhol sa tak síce presťahovaniu, ale ako 57-ročný zostal bez miesta a živobytia. Život mu znepríjemňovali neustále konflikty s gardistami, ktorí ho viackrát zatkli.⁴³ Do novopostaveného domu sa nastahovali iní a on sám sa skrýval v okolí Trnavy. Pomáhali mu robotníci, ktorým predtým pomáhal on. Raz ho zamestnali ako murárskeho pomocníka na stavbe, inokedy mal doklady ako čalúnicky pomocník v dielni jedného bývalého sociálneho demokrata. Na výzvy priateľov zo zahraničia, predovšetkým z Londýna, aby sa pokúsil o odchod zo Slovenska, nereagoval. Potom už bolo neskoro. Až keď situácia na Slovensku bola pre Matznera neudržateľná, presťahoval sa do Maďarska a usadil v Budapešti. Tu sa dokonca roku 1944 oženil s Beátou Szántó. Útek do Maďarska však bol v tom čase útekom z dažďa pod odkvap. Fašistickí nylasovci sa v októbri 1944 dostali s podporou Nemecka pučom k moci a začali rozsiahle

42 MATZNER, B.: Dr. Matzner Hugó életrajza 1881 – 1948. Vázlat. (1958). Vo vlastníctve autora. Datovanie listu F. Ďurčanského dňom 23. 9. 1938 je očividnou chybou.

43 O pomeroch v Trnave vypovedajú Spomienky s. Andreja Kubála o Starej Strelnici v Trnave (12. 4. 1947). Vo vlastníctve autora.

protižidovské akcie.⁴⁴ Matzner sa stal viackrát ich obeťou. Raz ho chytili pri razií na ulici a dostal sa už do zberného domu, potom do tzv. „hviezdového“ domu pre internovaných židov a napokon aj do koncentračného tábora. Doslova zázračným spôsobom sa šesťkrát vymanil z rúk nyilasovcov. Skrýval sa pod zemou a neraz bol na pokraji smrti od hladu. To, že nakoniec ušiel pred smrťou plynom v Osvienčime, bolo – ako uviedla jeho manželka – doslova siedmym zázrakom. Pred deportáciou ho zachránili aktivity švédskeho zastupiteľského úradu.⁴⁵ Aj tak prežil od decembra 1944 do februára 1945 v nepredstaviteľných podmienkach budapeštianskeho geta. V tamojšom pekle bez jedla a vody (nyilasovci nedovolili do geta dopraviť ani polievku z medzinárodného Červeného kríža), v hroznej špine a doslova medzi frontovými líniami, medzi bombami a mŕtvymi.

Príchod postupujúcej armády dostal Matznera z Danteho pekla znovu na slobodu. Po prežitom utrpení bol fyzicky v zlom stave, trápený nevyliciteľnou srdcovou chorobou, ale duševne nezlomený. Ešte duneli delá a bojovalo sa na budínskej strane Dunaja, keď sa v centre Pešti stretli zachránení československí sociálni demokrati a založili *Československý výbor* alebo *Kruh československých utečencov (emigrantov) v Maďarsku*, ktorý mal suplovať funkciu vyslanectva a pomáhal československým štátnym príslušníkom pri riešení zdanlivo neriešiteľných problémov práve končiacej sa vojny. Pre potreby straníckej práce vznikol výkonný výbor Československej sociáldemokratickej strany robotníckej a na jeho čelo postavili práve zoslabnutého a chorého Matznera. V potvrdení, vystavenom pre predsedu, sa uvádza, že pracuje celý deň a nemôže byť nikým použitý na inú prácu.⁴⁶ O rozsahu Matznerovej práce nepriamo svedčí aj skutočnosť, že Voľná organizácia socialistických právnikov v Budapešti zorganizovala 23. apríla 1945 jeho prednášku na tému podnikovej organizácie.⁴⁷

Akonáhle sa otvorili hranice, Matzner sa náhlil domov. V máji 1945 sa po strastiplnej dvojdennej ceste na nákladnom aute cez Viedeň dostal prechorený, hladný a smädný do Trnavy. Dva dni nato – 25. mája 1945 – vstúpil ako 64-ročný do Komunistickej strany Slovenska.

Pomery v Trnave boli rovnaké ako všade po vojne. Matznerov dom bol vyrabovaný a bývali v ňom cudzí ľudia. Na úradoch samé nové a mladé tváre, Matznera nikto

44 K atmosfére a udalostiam na uliciach Budapešti pozri beletristicko-dokumentárne DARVAS, J.: *Město nad propastí*. Praha 1978, s. 100 – 109 a 130 a nasl.

45 Potvrdenie Kráľovského švédskeho vyslanectva zo 14. 12. 1944 pre H. Matznera podpísané R. Wallenbergom. Vo vlastníctve autora.

46 Preukaz Kruhu československých uprchlíkov (emigrantov) v Maďarsku z 23. 1. 1945 a potvrdenie výkonného výboru Československej sociáldemokratickej strany robotníckej z 10. 2. 1945 pre H. Matznera. Vo vlastníctve autora.

47 Pozvánka Szocialista Jogászok Szabad szervezete z 18. 4. 1945. Vo vlastníctve autora.

nespoznával, navyše každý žil svojimi starosťami. Narážal na nepochopenie, ťažkosti a keď išlo o neho samého, akoby strácal bojovnosť. Snažil sa riešiť otázku svojho zamestnania u povereníka spravodlivosti v Bratislave, čo preňho znamenalo skoré vstávanie a cestovanie v nevykúrenom vlaku, aby sa nakoniec dozvedel, že minister ho prijme zajtra. Zrejme mu bezprostredne nepomohlo ani osvedčenie vystavené bývalým sociálnodemokratickým (od roku 1928 národnosocialistickým) poslancom Andrejom Kubálom a bývalým komunistickým senátorom Štefanom Fidlíkom o tom, že Matznera už vyše štyri desaťročia poznajú a pôsobili s ním rovnakú dobu aj vo verejnom živote. *„Menovaný ešte ako žiak pridal sa tak k slovenskému národu, ako k socializmu a bol jeden zo zakladajúcich členov slovenskej sociálnodemokratickej strany“*, píše sa v osvedčení.⁴⁸

Manželku mal Matzner kvôli problémom s dopravou ešte stále v Budapešti. Žil osamotený, nemal sa oňho kto starať a nakoniec skončil s vyčerpaným organizmom v nemocnici. Až na konci septembra 1945 dostal konečne miesto verejného notára. Podľa manželkiných spomienok, zo stavu duševnej osamelosti sa pokúsil vytrhnúť ešte raz na jar roku 1948. Vtedy sa chcel zúčastniť na jednej prednáškovej akcii a diskutovať, ale zistil, že už nie je schopný, že už nevie formulovať veci tak ako treba, že už nepočuje. Zatrpkol, stal sa málovravným a zlomil sa aj duševne. Odmietol ponuku zo Švajčiarska o preklad poézie, odmietol nahovárание manželky, aby opísal dejiny slovenskej sociálnej demokracie ako ich videl on. Akoby stratil zmysel života práve v čase, keď robotnícka trieda mala „oslavovať“ svoje „vítazstvo“. Do duše sa mu vkrádali pochybnosti. Členské príspevky do KSS však platil zodpovedne až do svojej smrti.⁴⁹

Hugo Matzner zomrel 27. júna 1948 na srdcovú slabosť. Zomrel doslova ako obeť fašizmu a mnohoročného strádania počas vojny. Po nej potreboval len pomocnú ruku a pochopenie. Ocitol sa vytrhnutý z koreňov a vo svete, do ktorého už akoby nepatril. Nová doba a nové elity už nemali záujem o „staré štruktúry“. Zomrel bez uznania, bez väčšieho ohlasu a aj dejiny sa nad ním nemilosrdne zavreli. Nič na tom nezmenili ani krátke, ale výstižné nekrológy z *Új Szó* a *Trnavského týždňa*, v ktorých sa zdôrazňovala jeho priekopnícka minulosť a takmer polstoročná práca v prospech trnavského robotníctva.

Ani vdova po Matznerovi sa neprebíjala životom ľahko. Deti nemali a ona sama musela žiť so 180 korunami mesačne. Dom predala, lebo nemala na splatenie pôžičky, z bytu po Matznerovi musela odísť a žila naďalej v nedôstojných podmienkach. Na záver rozsiahleho životopisu, ktorý zanechala o manželovi, kladie naliehavo

⁴⁸ Osvedčenie A. Kubála a Š. Fidlíka z 23. 6. 1945 (opis). Vo vlastníctve autora.

⁴⁹ Členský preukaz KSS H. Matznera. Vo vlastníctve autora.

a s horkostou otázky o nepochopení a neúcte voči jeho zásluhám ako priekopníka socialistického hnutia, o zvečnení jeho pamiatky, ako aj o socialistickej etike. Otázky sú výčitkami, ktoré už v novembri 1958 nemohli nájsť poslucháča.

V sprievodnom liste M. Gosiorovskému ďakuje za to, že ÚV KSS bude prešetrovať jej sťažnosť sprostredkovanú poslancom Štefanom Majorom. Vidí v tom práve Gosiorovského zásluhu. Matznerovo meno je podľa nej pošpinené nepredstaviteľným spôsobom a vdova si sťažuje na vedenie mesta a jeho funkcionárov, ktorí nechápu veci azda aj preto, že sa narodili v čase, keď mal Hugo Matzner za sebou už dve desaťročia bojov. Práce Miloša Gosiorovského považuje za prvú rehabilitáciu svojho manžela: *„Verím, že na stredných školách sa učia dejiny viac a lepšie, že aj na úkor techniky z nich vychádzajú skutočnejší ľudia a lepší socialisti. Lebo dejiny zachytávajú nielen udalosti, ale aj pravdu ľudského duševného a mravného rozvoja (nanajvýš tak by to malo byť) a vedú mládež k čistejšiemu videniu, objektívnejšiemu posudzovaniu a k používaniu pravdivějších meradiel. To je prvý krok ku skutočnej ľudskosti, teda k socializmu.“*⁵⁰

Gosiorovský nesplnil nádeje, ktoré do neho vkladala vdova po Matznerovi. Nech je tento príspevok v čase, keď ľavicové hnutie v slovenských dejinách historiografia marginalizuje, skutočnou rehabilitáciou a odkliatím jedného, dnes už neprávom úplne zabudnutého mena.

Roman Holec

⁵⁰ B. Matznerová M. Gosiorovskému zo 16. 11. 1958. Vo vlastníctve autora.

Alexander Matuška – nelútostný kritik slovenského tradicionalizmu*

„Kto povie o sebe celú pravdu, aj keby chcel? A keď veľmi chce, už nehovorí pravdu. Každý povie nejakú, celú nikto, celá sa však dá uhádnuť z tej povedanej.“

Alexander Matuška

Po viac ako dvadsaťročnej spolupráci s historikom Ivanom Kamencom, ktorá akosi prirodzene prerástla aj do ľudskej roviny, som počas mnohých, pre mňa veľmi obohacujúcich diskusiách s ním nadobudla vnútorné presvedčenie, že v jeho ľudskom i profesionálnom živote zastávajú (vlastne už *de facto* zastávali) pevné miesto dva ľudské a profesionálne vzory. Bol to historik Ľubomír Lipták, ktorý bol zároveň i jeho „učiteľom“, zaučajúcim svojho mladého aspiranta histórie krok za krokom do tajomstiev „historického remesla“, a najvýznamnejší predstaviteľ slovenskej literárnej kritiky a esejistiky 20. storočia Alexander Matuška. Vzhľadom na význam oboch osobností v slovenskej historiografii i literárnej histórii, tento výber nie je na prvý pohľad až taký prekvapujúci. Bolo akosi prirodzené, že mladý absolvent histórie a dejín umenia sa aj svojou ľudskou a mentálnou výbavou bude uberať tou ťažšou cestou, a to večným, azda aj nekonečným hľadaním morálneho imperatívu v dejinách, predovšetkým však konaním a postojmi ľudí, ktorí tieto dejiny tvorili a ovplyvňovali. Matuška bol Kamencovi blízky najmä svojím povestným, nelútostným kriticizmom a glosovaním spoločenských javov (do vlastných radov), rád ho cituje – a nie je sám – lebo tohto briskného ekvilibristu slovenského slova citujú mnohí, jeho totiž nemožno „len“ prerozprávať. Sám Matuška nemal túto charakteristiku rád, ale sa za ňu ani nehanbil. Tým, čo ho označovali iba za verbalistu, ktorý neprináša nič nové, odkazoval: *„hovorili o mojom hračkárení, naznačovali čosi o verbálnom efektníčení, ba aj o verbalizme. Tým chceli povedať, že síce pekne píšem, ale neprinášam nič nové, lebo ako by to bolo – však? – aj pekne aj nové? Pretože oni nevedeli písať, mysleli si, že sú hlbokí ... uznávam, že ... bez trošku hry to tomu, kto s ním [so slovom] pracuje po celý život naozaj nejde...“*¹

Keďže vymedzený priestor štúdie pochopiteľne nedovoľuje postihnúť komplexne šírku ani hĺbku Matuškovkej osobnosti a už vôbec nie jeho diela (ktoré azda iba čaká

* Štúdia bola vypracovaná v rámci projektu APVV č. 51-17105 (Slovensko v 20. storočí).
1 MATUŠKA, A.: Osobne a neosobne. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983, s. 20.

na historicko-kritické spracovanie), zameriam sa na kľúčové momenty jeho života a na niektoré – ako som už spomenula – esejistické a polemické články, v ktorých sa osvedčil ako originálny a nelútostný kritik slovenskej minulosti i prítomnosti, konzervativizmu, staromilstva, meštiactva, strachu z originality a iných tzv. slovenských vlastností. Tým, že nastavoval zrkadlo slovenskej „kocúrkovčine“, ale i relativizovaním vecí „posvätných“ a „nedotknuteľných“ – Matuška ich nazval národné „sanctissimá“ – si pochopiteľne znepriatelil mnohých. Najviac článkov tohto druhu napísal v 30. a 40. rokoch minulého storočia, teda v čase, keď kultúru podľa neho usmerňovala moc. Paradoxne, po februárovom komunistickom prevrate roku 1948 a následnom nastolení nového spoločenského poriadku, o ktorom Matuška sníval a za ktorý bojoval, ostrie jeho kritiky a sarkazmu otupelo. Nie však preto, že by komunizmus zrodil nových, dokonalejších ľudí, ale jednoducho preto, že akákoľvek verejná kritika sa rovnala priamo zločinu. A napokon ani ako literárny kritik nemal mnoho príležitostí. V panujúcich podmienkach opäť usmerňovanej kultúry totiž spisovatelia nemali chuť písať pôvodnú tvorbu ani literatúru so súčasnou tematikou a v oveľa väčšej miere sa venovali prekladom zo zahraničných literatúr (najmä sovietskej), prípadne vydávaniu vybraných spisov starších autorov. Keď sa to aj občas niektorému spisovateľovi podarilo (Dominik Tatarka – *Démon súhlasu*, Alfonz Bednár – *Hodiny a minúty, Sklený vrch*), stala sa z toho takmer celonárodná udalosť. O komunistickom usmerňovaní kultúry sa podrobnejšie zmienim neskôr.

Alexander Matuška sa narodil 26. februára 1910 v obci Vlkanová pri Banskej Bystrici v strážnom železničiarском domci – „vochterni“. Podľa jeho spomienok mestské dieťa nemalo ani zďaleka taký skúsenostný priestor a okruh ako dedinské, pre ktorého sloboda a hra bola zároveň aj prácou. Bol však svedkom aj odvrátenej strany dedinského života, keď si národ „ponajviac v nedelu hovel a zabával sa v krčme ... pri tanci a pití..., pričom sa nezriedka pracovalo nožom i kolom... Na každý pád som sa na dedine naučil mať rád i vážiť si prostých ľudí a nenávidieť podkutých hlupákov práve tak ako tých, čo si napríklad i dnes za pomerne lacný peniaz zaobstarávajú pocit osobnej svetovosti.“²

Bol jediným dieťaťom rodičov, pričom matkin svet mu bol v detstve a chlapčensťve oveľa bližší ako otcov, ktorého sa bál, ale ktorý ho zároveň aj lákal. Matka mu bola útočiskom v nepohodách a otec zomrel skôr ako mu syn mohol vrátiť niečo z toho, čo do neho investoval. „Keď som mu ukázal svoj prvý článok, preletel preč riadky a povedal: ‚Zase jeden, čo ho Česi kúpili‘, a odložil.“³

² Tamže, s. 33.

³ Tamže, s. 35.

Študentské roky prežil na spojenom katolíckom a evanjelickom Štátnom gymnáziu Andreja Sládkoviča v Banskej Bystrici, ktoré mu dalo klasické vzdelanie z gréčtiny a latinčiny. Podľa Matuškových spomienok bolo úžasnou vecou, keď „pätnásť-šestnásťročný človečik čítal v origináli niekoľko spevov z Homéra, alebo Sofoklovu Antigonu, alebo Platónov dialóg Obrana Sokratova... Popravde neviem, čo z toho mám, ale niečo zrejme...“⁴ V Banskej Bystrici – kam sa rodičia neskôr presťahovali – prežil pokojné roky svojho dospievania i najnepokojnejšie dni svojej dospelosti v čase Povstania.

Po maturite roku 1928, keď „vzdelanie malo ešte svoje čaro“, Matuška – podľa vlastných slov nevedel dovedna nič, len sa chystal vedieť – túžil študovať ďalej, a to rovno v Prahe, obídúc Bratislavu. „Konkrétne som to nemal premyslené, rozhodnutý som však bol pre filozofickú fakultu... Zapísal som si – tak naverímboha – latinčinu a gréčtinu ... a po roku som prešiel na filozofiu, ‚českoslovenčinu‘ a ‚malú‘ francúzštinu...“⁵

Jeho pražské vysokoškolské štúdiá sa okrem iného niesli aj v znamení inzerátu „Hľadám byt se zvláštním vchodem“ – čo sám Matuška sebaironicky komentoval, že „inzeráty tohto typu boli jeho prvé vystúpenia v novinách“.⁶

Z tisícikorunového otcovho platu mu rodičia posielali mesačne štyristopäťdesiat korún, pričom oni žili zo zvyšku.

Vysokoškolák však nie je len chlebom živý, hľadá ideálnu osobnosť, ľudí, ktorí by splňali jeho práve sa tvoriaci svet hodnôt. A tie našiel Matuška v svojich profesoroch: literárnom historikovi Jaroslavovi Vlčkovi, filológovi Milošovi Weingartovi, literárnom teoretikovi Janovi Mukařovskom či v prednáškach takých osobností ako boli Václav Tille, Otokar Fischer alebo Jiří Horák. V Prahe sa po prvýkrát stretol aj s *enfant terrible* českého literárneho sveta Františkom X. Šaldom, ktorý sa stal jeho celoživotnou inšpiráciou, nielen vzorom života a príkladom, ale typom, ktorý predstavoval. Matuškoví vysokoškolákovi dlho trvalo, kým si v Prahe, kde slovenskí študenti žili tak trochu v izolácii – pravda nie premyslene, ale z núdze či ostychu – našiel svoju skupinu – Jána Kostru, Michala Chorvátha, Dobroslava Chrobáka či Kazimíra Bezeka. A tejto skupine potom nejaký čas zasa trvalo, kým sa „našla“ s Ladislavom Novomeským, ktorý ich ako starší a ostrieľanejší „Pražák“ v kaviarni Metro zoznamoval s pražskou bohémou – Závišom Kalandrom, J. Mukařovským, Vítězslavom Nezvalom, Karlom Teigem, Josefom Čapkom a i. – vospolok ľuďmi okolo literatúry a umenia. Táto skupina pražských slovenských vysokoškolákov známa ako R – 10 (Ročník 1910) a pôsobiaca v rokoch 1932 – 1935, sa vyčlenila zo študentského spolku Detvan a mala blízko k DAVu, do ktorého jej členovia prispievali. Hoci neformulovala

⁴ Tamže, s. 38.

⁵ Tamže, s. 43.

⁶ Tamže, s. 45.

vlastný program, spájal ju, okrem generačnej blízkosti, ideový nonkoformizmus a ľavicová politická orientácia. O vyjadrenie pocitov a názorov jej príslušníkov sa pokúsil M. Chorváth v stati *Otrávená generácia*, v ktorej vyslovuje dezilúziu z vtedajších spoločenských a politických pomerov. „*My sme neverili v nič, a chceli sme vo voľačo veriť, ale nikto nám nepodával vieru... preskúmame raz, ako je možné, že naši politici robia trpnú politiku vtedy, keď vnútorný rozmach národa tomu vôbec nezodpovedá. Sme si istí, že tú biedu dnešného Slovenska, tú neistotu, čo bude zajtra s nami, zapríčinili oni sami...*“⁷ Matuškovsky povedané: „*Spájal nás vek, dištancia od domácich hladísk, najmä od vyšívanej vlastenectva a folklóru vo všetkých jeho podobách, od Slovenska, ktoré krásne spievalo, nielen v krásnom Plickovom filme... od Martina a súčasne od Bratislavy, ktorá stále pochodovala za ctou byť našim najväčším malým mestom – spájal nás teda zápor... Už vtedy sme začali písať... nepodarilo sa nám vydať plánovaný zborník Červený kohút... po odchode z Prahy sme sa jeden druhému strácali z dohľadu...*“⁸

Aj keď trochu predbehnem udalosti, v tejto súvislosti je tu potrebné spomenúť, že paradoxom slovenských dejín 20. storočia a tragickým omylom tejto prevažne ľavicovej a neskôr komunistickej generácie, ktorá „*si do svojho erbu vpísala dve základné kritériá: pravdivosť a kritickosť poznania, spojenú s energiou intelektuálnej morálky, schopnej postaviť sa aj proti väčšine,*“⁹ je, že len čo sa po vojne a neslávnom konci šesteročnej epizódy slovenskej štátnosti s jej nedemokratickým režimom trochu spamätala, ocitla sa v role spolutvorcu (niektorí ako napr. Matuška „iba“ rukojemníka) ideológie komunizmu. A práve toto obdobie, keď „*šli nie proti moci, ale s mocou*“ im nastavilo zrkadlo, do akej miery ostali verní pravde a nakoľko mali mravnú odvahu. V 30. rokoch minulého storočia to však bola práve táto generácia, ktorá cez Prahu „otvárala okná Slovenska dokorán“ a približovala ho modernej Európe.

A predovšetkým o to išlo aj mladému Matuškov: dostať slovenskú spoločnosť (a kultúru) na úroveň vyspelejšej českej a európskej. Preto „*kritizoval všetko, čo držalo Slovensko v putách minulosti... zdalo sa mu, že všetci (nielen literáti) robia menej ako môžu a navyše povrchne*“.¹⁰ Hoci kriticky komentoval všetko a všetkých, pričom nebral ohľad ani na authority, získal si rešpekt, „*lebo v jeho súdoch tkvela základná pravda, o ktorej sa síce vedelo, len si ju nik nechcel priznať*“.¹¹

Vráťme sa však k Matuškovým záverečným pražským, ako aj neskorším rokom, v ktorých zdieľal osud stredoškolského učiteľa.¹² Tak ako väčšina jeho generačných

⁷ „R – 10“, *Slovenské pohľady*, 1961, č. 4.

⁸ MATUŠKA, A. : Osobne a neosobne. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983.

⁹ ZAJAC, P. : Slovenský intelektuál dvadsiateho storočia. In: Slovenská otázka dnes. Bratislava 2007, Kalligram s. 87 – 88.

¹⁰ PETRÍK, V.: Rozhnevaný kritik Alexander Matuška. Bratislava, Vydavateľstvo Q III 2003, s. 6.

¹¹ Tamže.

druhov v poprevratovom období aj on začal publikovať už ako vysokoškolák, a to najmä v prestížnej českej revue *Prítomnosť*, aj vďaka známemu novinárovi Ferdinandovi Peroutkovi, a v *Slovenských hlasoch*, prílohe *Národného osvobození*. Práve v týchto periodikách vyšli jeho prvé opovážlivo kritické články ako *Hra na fujaru a pokrok* (1930), *Akí sme* (1931), *Naši mladoni* (1931), *Slovenská viera v minulosť* (1931), *Slovenský historizmus* (1932), *Ludáci senátori a literatúra* (1932), *Revízia nášho troškarstva* (1932), *Znova o našich otcoch* (1932), *Profily slovenských spisovateľov* (1934), ktoré pre ich „nehoráznosť“ slovenské periodiká odmietli uverejniť.

To, že sa literárny kritik a esejista Matuška – a nielen on – zaoberal historizujúcimi témami bolo dané jednoducho tým, že moderná slovenská profesionálna historiografia v tomto období, na rozdiel od literárnej histórie – s jej autoritami a zároveň otcami zakladateľmi Svetozárom H. Vajanským, Jozefom Škultéty, Štefanom Krčmerym – neexistovala, resp. ešte sa len hľadala.¹³ Potreba slovenskej spoločnosti a najmä tlak jej kultúrnej sféry pertraktovať „veci národa“ aj mimo inštitucionálneho rámca boli za prvej Československej republiky také silné, naliehavé a (priznajme si) aj vábivé, že im bolo ťažké odolať, ba priam sa v týchto rokoch kultúrneho rozletu Slovenska sami ponúkali. „*Volky-nevolky človek odkiaľsi vždy pochádza, nevyskakuje z vlastnej hlavy, nepadá z neba... Keď pocíti, že by niečo mohol, hľadá si opory, predkov,... aby mu pomohli pohnúť sa.*“¹⁴ Hoci Matuškovy sondy do slovenských dejín sú už v mnohom prekonané, jeho postrehy a myšlienkové pochody, navyše podané v typickom matuškovskom

¹² Najprv v Leviciach, po troch rokoch v Bratislave, po roku vo „vyhnanstve“ v Michalovciach (počas slovenského štátu), potom krátko v Tisovci a napokon v Banskej Bystrici, kde ho zastihlo SNP, do ktorého sa aktívne zapojil. Po roku 1945 sa presťahoval do Bratislavy, kde pôsobil ako redaktor *Národnej obrody*. V *Eláne* mu Ján Smrek otvoril polemickú rubriku Pre a proti. Po roku 1947 však *Elán* prestal vychádzať a o rok zanikla aj *Národná obroda*. V rokoch 1953 – 1958 bol šéfredaktorom *Slovenských pohľadov*. Po odvolaní z funkcie v rámci politických čistiek po druhom zjazde československých spisovateľov sa roku 1959 stal pracovníkom Ústavu slovenskej literatúry SAV (po reorganizácii roku 1973) pracovníkom Literárnovedného ústavu SAV, kde zotrval až do náhlej smrti 1. apríla 1975.

¹³ Vznik Československej republiky roku 1918 znamenal nový kvalitatívny a kvantitatívny stupeň vo vývoji slovenskej historiografie v zmysle nástupu heuristických metód a koncepcií, ako aj rozšírenia organizačnej bázy vedeckých historických pracovísk. Historický výskum sa organizoval na pôde vedeckých inštitúcií a spoločností. V obnovenej MS vznikol roku 1920 historický odbor. No hlavným centrom historického výskumu na Slovensku po roku 1918 sa stal historický seminár Fíf. UK v Bratislave, kde pôsobili najmä českí historici K. Krofta, V. Chaloupecký, V. Klecanda a i. Roku 1926 vznikla pri UK Učená spoločnosť Šafárikova, na pôde ktorej bol roku 1933 zriadený osobitný historický odbor. Na prelome 20. a 30. rokov začala na Fíf. UK pôsobiť skupina slovenských historikov (D. Rapant, B. Varsík a A. Húščava), vychovaných už na čs. školách. Po zániku Učenej spol. Šafárikovej roku 1938 (pod vplyvom politických udalostí) vznikla Slovenská učená spoločnosť. Jej hlavným historickým počínom bolo vydanie Slovenskej vlastivedy, ktorej 4. zv. bol venovaný syntéze slovenských dejín. Od roku 1943 sa vedecký historický výskum organizoval aj v Historickom ústave novozriadenej SAVU v Bratislave. Programové ciele historickej vedy mali potvrdiť historickú oprávnenosť vzniku a existencie čs. štátu a v tomto duchu obhajovať oficiálnu ideológiu etnického čechoslovakizmu. Inú koncepciu slovenských dejín, obhajujúcu oprávnenosť slovenského politického autonómizmu, reprezentovali profesionálni historici F. Hrušovský, A. Matejka, ale najmä publicisti a politickí činitelia HSEL – K. Sidor, F. Ďurčanský, K. Čulen a i. Táto koncepcia bola v rokoch 1938 – 1945 oficiálna. Medzi týmito dvoma politickými smermi oscilovala skupina slovenských pozitivistických historikov (D. Rapant, F. Bokes, A. Húščava, K. Golán), ktorí sa hlásili k liberálno-politickému prúdu.

¹⁴ MATUŠKA, A.: Osobne a neosobne. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983, s. 17.

jazyku, t. j. štylisticky brilantné a vtipné, sú nadmieru moderné. A ako sme sa mohli presvedčiť v nedávnej minulosti po roku 1989 aj výsostne aktuálne.

* * *

Nie je náhodné, že prvé Matuškovy články boli polemické, veď „pre“ (vlastne „za“), ale najmä na „proti“ bolo podľa neho „dosť látky“. Jednou z vecí, charakterizujúcich slovenskú spoločnosť v tridsiatych rokoch minulého storočia, bez ktorej sa podľa Matušku pravdepodobne nezaobídeme ani v budúcnosti, je prepolitizovanie a politikárčenie. Ešte nedávno (pred prevratom) jedinou politikou u nás bola kultúrna práca, aj keď nebolo správne – ale inak sa nedalo – vybiť si svoje predstavy o slobode a usporiadaní ľudského života pri písacom stole a nie v reálnom živote spoločnosti. Po prevrate sme však svedkami druhej krajnosti – všetko sa spolitizúva do takej miery, že za najlepšiu kultúru či aspoň za jej náhradu sa pokladá politika. Najväčším bremenom a „*príčina všetkých príčin a následkov u nás [je však] dáma v kroji – tradícia [ktorá] ... v predstave rozličných cirkví, spolkov, pokladníkov orolských jednôt, vlasteneckých advokátov je [podľa Matušku] niečím ako rohom hojnosti*“. ¹⁵ A pokračuje, „*keby sa tradícii všade rozumelo tak ako u nás – literatúra, poézia, kultúra by boli mláskou, v ktorej by sa svorne váľali nie najhorší, ale najlepší z najlepších*“. ¹⁶

Ešte aj v tom našom nacionalizme, hovorí Matuška, vychádzajúcom z vrodenej vlastnosti Slováka, aby sa nemusel nahnúť na druhý breh v duchu hesla „čo je moje, je moje, a do cudzieho ma nič“, pokrívavame za skutočným nacionalizmom. Lebo národy, ktoré sa nemuseli brániť iným, majú nacionalizmus v krvi, kým tie, ktoré sa brániť museli, ho majú v ústach, a to pri každej, aj tej najnevhodnejšej príležitosti. Ďalším slovenským „*sanctissimom*“ bola podľa Matušku neopodstatnená posvätná úcta k múdrosti starcov – „*zvyškovelkostatkárov*“, „*ktorí nikdy nevedeli pochopiť a nikdy nepochopia, že je národnou slabosťou... keď univerzitný profesor a žano z dolného konca majú v podstate rovnaké názory*“. ¹⁷ Preto, keď sa u nás píše o generačnom spore starých a mladých ešte neznamená, že by takýto spor skutočne existoval. Ide len o pochybné doháňanie cudziny, dokazovanie si akí sme svetoví, je skôr želaním než skutočnosťou. Naši mladí sú zdvorilí a uznanliví, lebo si veľmi dobre uvedomujú, že stoja na pleciah predchádzajúcej generácie. Matuška teda nešetril kritikou ani na adresu svojich rovesníkov, ktorí boli podľa neho príliš pohodlní na to, aby niečo rúcali, pretože nechceli ani nič stavať. Ich cesta je rovná, bez veľkých nárokov na život a ešte sa tým aj chvália. „*Načo by sme sa vzdávali, keď rozum príde s úradom*“. ¹⁸ Poslucháč praž-

¹⁵ MATUŠKA, A.: Hra na fujaru a pokrok. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 9.

¹⁶ Tamže, s. 12.

¹⁷ Tamže, s. 15.

¹⁸ MATUŠKA, A.: Naši mladoni. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 20.

skej univerzity, „nabíty“ vzdelanosťou, ovplyvnený pražským prostredím a nasiaknutý atmosférou českej kultúrnej tradície, bol rozhodnutý našu slovenskú „malosť“ tepať „hlava – nehlava“. Aj keď sám bol mladíkom, sebauspokojenie rovesníkov, že si vystačíme s tým čo máme, bez potreby učiť sa či prijímať nové od iných, ho doslova poburovalo. V čase kultúrneho zblížovania národov a pod vplyvom českého európanstva to pokladal prinajmenšom za nezodpovedné. Básnik a redaktor *Elánu* Ján Smrek, sám objekt nelútostného mladého kritika, ktorý na jeho adresu napísal: „*Toho bohda nebude, aby slovenský básnik do boja utekal – do boja za čokoľvek, okrem tzv. životnej radosti,*“¹⁹ v svojich spomienkach (*Poézia moja láska* II, 1989) o Matuškovi povedal, že vedome a s presvedčením sypal do polievky nám, intelektuálom, ale aj nič netušiacemu národu svoje „špécie“. Bolo to síce od neho kruté, ale aj záslužné a „je zřejmé, že nás ostatných predbehával vo vývine“.²⁰

Najväčšou slovenskou biedou podľa Matušku bolo, že „*naša i tak trochárska povaha nemohla byť krutejšie postihnutá ako historizmom*“.²¹ Slovenská viera v minulosť sa však podľa mladého kritika podobá našej viere v Boha – „*aj tu aj tam ide o skríženie rúk na prsiach*“.²² Čo nám chýba, je viera v seba, t. j. činná viera (nemožno tu nevidieť Masarykov vplyv), ku ktorej by sme sa sami dopracovali, a keďže ju nemáme, opierame sa o staré pravdy a idey, ktoré tu boli od vekov. Podľa toho vyzerá aj naša minulosť – je len o tom, „*že sme boli, a nie... že sme niečím boli... Viera v minulosť viedla našich otcov iba k recitovaniu Mor ho! a k spievaniu z Tranoscia... Každý, komu sa u nás nechce nič robiť, začne v niečo silne veriť – na tom sa zakladá náš idealizmus, ktorý je našou kľiatbou... Minulosť je na to, aby bola súdená, aby sa z nej vybralo to, čo napomáha životu, a vyhodilo, čo ten život hatí. Nám na to, aby sme mali čo ospevovať.*“²³ Povedané slovami historika Liptáka, keďže silnú zbraň dejín každého národa – historické právo – si osvojili Maďari, kultúrne prebudeným Slovákom ostalo iba právo prirodzené a objektom ich dejín národné povedomie a tradícia.

To, ako bytostne väzíme v minulosti, najlepšie vidieť podľa Matušku v literatúre, v ktorej prevláda historický román, historická „povešť“ s Jánošíkmi, s novými Svätoplukmi a najnovšie s „Čachtickými paniami a podobnými Móricmi“. Pritom je charakteristické, že spisovatelia si nevyšímajú novšie obdobia našich dejín, napríklad rok 1848. „*Prirodzene my sme... absolutisti: keď už – tak už... keď minulosť – tak doba kamenná. Ostatne, čo by aj robil pán spisovateľ s rokom 1848? ... On potrebuje veľké, všenárodné hnutia, a nie šesťsto hurbanistov, ktorí niečo chceli, zatiaľ čo národ spieval*

19 SMREK, J.: *Poézia moja láska* II. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1989, s. 193.

20 Tamže, s. 190.

21 MATUŠKA, A.: *Slovenský historizmus*. In: *Za a proti*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 25.

22 Tamže, s. 26.

23 MATUŠKA, A.: *Slovenská viera v minulosť*. In: *Za a proti*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 25.

z *Tranoscia*.“²⁴ Matuška bol presvedčený, že na rozdiel od iných národov naša záluba v historických, sentimentálnych a elegizujúcich dielach vyviera z pocitu túžby návratu do minulosti, „*aby sme sa akosi ubezpečili v známom bolo i bude ... len nech je tu minulosť*“,²⁵ čo hraničí až s istým mysticizmom. Všetko minulé pokladáme za čosi vyššie, akoby z druhého sveta, pritom zabúdame, že „*to, čo je nesmrteľné pre jedno dejinné obdobie, môže mať a má spravidla smrteľné následky pre dobu budúcu – toto poznanie nám ostalo skryté*“. ²⁶

Podľa nemilosrdného mladého kritika však poprevratová literatúra predsa len niečo priniesla – „zvelaďovanie“, „plesanie“ nad epigónmi, ktorí ideovo a tvárne „nezhrešili“. Je to veľa, či málo? Ani jedno, ani druhé a čo je horšie, prevratom sa na svet dostala literatúra, ktorú Matuška nazýva „bratislavskou“. Zo stovčatej, „svetovej“ Prahy ju tak trochu povýšene vnímal ako „*umenie, ktoré si pávne chodí po brehu valného Dunaja a necháva sa obdivovať po kaviarňach*“. ²⁷ O bratislavských inteligentoch typu Tida Gašpara či Grebáča-Orlova, ktorých sú redakcie slovenských novín plné, sa vyjadruje s dešpektom ba až s pohrdaním. Snažia sa odborne hovoriť o veciach, ktorým nerozumejú, pritom ich myšlienky o sociálnej spravodlivosti (naráža na Gašparov stĺpček *O čom je reč?* v časopise *Nový svet*) pripomínajú skôr „kaplánsky idealizmus plný ušľachtlosti“.

Historickosť dnešnej literatúry podľa Matušku nie je len v ospevovaní sporných historických postáv, ale najmä v istom klišé – pozná len absolútne dobrých a absolútne zlých, jej doménou je stále dedina, čo by nebolo až také zlé – ved to je aj v ruskej literatúre – ale odkrýva sa iba jej idyllickejšia stránka s jedným a tým istým typom dedinského človeka. O niečo lepšie je na tom slovenská poézia, no ani tej neúprosný Matuška nič nedaruje a vidí v nej len ospevovanie bez tvaru, pričom naše básnické maximum (J. Král, J. Botto, I. Krasko), tradícia, na ktorú by bolo treba nadviazať, „*stojí pred našimi básnikmi ako niečo, s čím si nevedia rady*...“ ²⁸ Matuška nenechal suchú nitku na nikom z tzv. bratislavskej literatúry a poézie, pardonoval len Ladislava Novomeského. Preto ho „bratislavskí“ autori nemali radi.

Starší a skúsenejší Ján Smrek, žijúci v tomto období v Prahe, sa „bratislavských“ autorov zastal. Netrepezlivému Matuškovu oponoval tým, že po pätnástich rokoch od prevratu bolo treba prijímať a podporovať každý nový slovenský talent, aj keď si uvedomoval, že mnohé práce nezodpovedali prísny literárnym kritériám.

24 MATUŠKA, A.: Slovenský historizmus. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 27.

25 Tamže, s. 28

26 Tamže, s. 29.

27 MATUŠKA, A.: Portréty slovenských spisovateľov. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 71.

28 Tamže, s. 73.

Navyše na Slovensku ani rukopisy nespornej literárnej hodnoty nenachádzali nakladateľov.

Na prvé Matuškovce články v *Prítomnosti* napísal Smrek v *Eláne* úvodník o fraku a žltých topánkach.²⁹ Adresoval ho ani nie tak mladému kritikovi, ktorý bol pre už uznávaného básnika „neznámou slovenskou veličinou“, pribojným mladíkom „x, y...“ z Horehronia, „odchovaným na pražskom asfalte a pasterizovanom mlieku“, ako skôr redaktorovi Peroutkovi, autorovi diela *O budování státu*. V jeho postoji videl rozpačitosť vtedajšieho českého Európana, keď je postavený zoči-voči problému najbližšiemu: slovenskému. Tento uznávaný publicista sa podľa Smreka „nonšalantne vyzlieka z pocitu svojej zodpovednosti, keď mu hocijaká neznáma slovenská veličina prinesie slovenský článok, ktorý by nebola prijala ani jedna slovenská redakcia“.³⁰ Pritom „si myslí, že v slovenských redakciách vládne ešte stredoveká tma... jemu stačí, že vidí pred sebou enfant terrible, u ktorého tuší nehoráznu smelosť a ‚důvtip‘“.³¹ Smrek chcel dať svojím úvodníkom zjavne najavo, že články akéhosi Banskobystričana sa nehodia do anglicky sa tváriaceho džentlmenského časopisu, no a „pražskému“ kritikovi Matuškovci zasa oznámiť, že v slušnej a *comme il faut* slovenskej literatúre vyzerá neprístojne. Áno, bol neúctivý, napádal, útočil, dráždila ho nechť rodákov k sebapoznaniu, kritickosť k iným a nekritickosť k sebe, lebo „veď hej, máme chyby, ale načo o tom tak nahlas a verejne? – platil za kazisveta, lebo rušil idylu“.³²

Podobnú reakciu, ak nie ešte horšiu, vyvolala Matušková rozsiahla štúdia *Portréty slovenských spisovateľov* (1934), ktorú chápal ako generačnú kritiku, generačný útok „vpravde“. V spomienkach sám autor pravý dôvod tohto útoku proti slovenským literátom odôvodnil tým, „že sme sa nimi a cez nich síce rozbehli po dlhom pôste po svete, no okrem mála výnimiek... vládla u väčšiny z nich predstava, že oni... už nie v krpcoch“, ³³ pričom by ani po rokoch nič neodvolal.

Faktom je, že slovenská medzivojnová próza (s výnimkou Urbanovho *Živého biča*) mala iné vývinové tempo ako poézia, zaostala za ňou, lebo ustrnula na realizme. Naopak, poézia so svojou ambíciou po novom obsahu a tvare – surrealizmus (nadrealizmus) a katolícka moderna, ktorá mala veľa styčných bodov s poetizmom a postsymbolizmom – bola najslubnejšou hodnotou slovenskej medzivojrovej kultúry. To isté možno povedať aj o výtvarnom umení, ktoré akoby zázrakom preskočilo všetky detské choroby a dosiahlo svetovú úroveň.

²⁹ *Elán*, roč. 6. č. 1/1935.

³⁰ SMREK, J.: *Poézia moja láska II...*, s. 194.

³¹ Tamže.

³² MATUŠKA, A.: *Osobne a neosobne*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983, s. 157.

³³ Tamže, s. 193.

Svoj osud „oblúbeného“ kritika spečatil Matuška monografiou *Vajanský prozaik*, napísanou roku 1937, ale pretože v nej „hanobil mŕtveho veľducha“³⁴ a „zhadzoval“ z piedestálu túto národnú ikonu, kniha nemohla vyjsť tlačou za slovenského štátu a vyšla až roku 1946. „Urobil som teda pokus odlíšiť sa a nevyšlo to.“³⁵

* * *

Vyšlo i nevyšlo. Matuškov kriticizmus o všetkom a o všetkých bol príliš naliehavý a nekompromisný na to, aby sa zdržiaval hľadaním príčin kritizovaného stavu vecí a kritizovaných. To mu však nemožno vyčítať, lebo potom by jeho kritika nemala ten správny účinok, totiž každé opodstatňovanie silu kritiky zmäkčuje a minie sa účinkom. A to práve Matuška nechcel, aj keď po rokoch priznal: „*Nevyhnutne sme boli ostrí, nezdvorilí a neomalení, to jest polemickí. Polemika, aby dostrelila a trafila, musí prestreliť a my sme prestrelovali, tým skôr, že súper boli mocní: ľudácka a agrárna reakcia, akademizmus, oficiálnosť.*“³⁶ Rovnako ho nemožno podozrievať z toho, že by to nevedel alebo nechcel vedieť. Jednoducho pokladal za samozrejmosť, že historické príčiny stavu slovenských vecí sú všeobecne (či aspoň medzi vzdelancami) známe, čo nás však neoprávňuje vyhovárať sa na ne. Napokon kto chce čítať medzi riadkami, tak to v Matuškových textoch nájde. A navyše, skúmať minulosť ako dôsledok a príčinu súčasnosti má robiť profesionálny historik, za ktorého sa Matuška nepokladal, i keď mnohými historickými sondami prekvapil – napriek mladému veku – svojou historickou pamäťou a informovanosťou.

Akí sme teda [boli] podľa Matušku a prečo sme [boli] takí.

Mladý Matuška bol presvedčený, že za všetko si môžeme sami, „že to najpodstatnejšie, čo nás podomiela zvnútra... má príčinu v nás“. ³⁷ Zrelý Matuška čiastočne korigoval tento postoj, ťažko však povedať, či sa zmieril, skôr sa vyrovnal „nie s tým, že nezmeníme sveta beh, len s jasnejším vedomím svojho osobného zástoja vo všetkom“. ³⁸

To, akí sme, možno podľa neho najlepšie charakterizovať na rozdielnosti českej a slovenskej povahy. „Čech je človek kultúrny, i keď sa niekedy nevie ‚chovať‘ – Slovák, i keď je niekedy grandseigneur, je v jadre ‚hoch dobré líce‘ – ‚pokornuo djeťa božje‘ – Samko Pták – zapadlý vlastenec. V tom, čo robí, nie je krása ani špina... pobožná nuda len. Je pobožný, ale len tak; je citový, ale nie veľmi; klania sa svojej minulosti, ale nepozná ju; chce satiru, ale slušnú. A svoju literatúru váčšmi podporuje, ako by ju čítal a ňou žil. Hodnoty viac uctieva, ako by ich potreboval.“ ³⁹ Na inom mieste o niekoľko rokov neskôr hovorí, že „Ak

³⁴ PETRÍK, V.: Rozhnevaný kritik Alexander Matuška. Bratislava, Q III 2003, s. 7.

³⁵ MATUŠKA, A.: Osobne a neosobne..., s. 145.

³⁶ MATUŠKA, A.: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 476.

³⁷ MATUŠKA, A.: Osobne a neosobne..., s. 160.

³⁸ Tamže, s. 159.

³⁹ MATUŠKA, A.: Česká a slovenská literatúra. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 126.

na niekom, tak predovšetkým na nás vidieť, že romantizmus... nie je časove uzavretý a dobove obmedzený úsek duchovných dejín, lež stála... psychická dispozícia.“⁴⁰ Matuška nepochyboval o tom, že Slováci sú národ veľkorysý – k čomu treba priradiť aj temperamentný, zápalistý – a nadaný s istou dávkou aristokratizmu. Len škoda, že ich veľkorysosť sa ukáže skôr pri zábave ako pri práci. Ich „najsľabšou stránkou je organizácia: plánujú vo veľkých celkoch [veľkoryso] ... no výsledok býva žalostný“. ⁴¹ Ako „správni“ romantici postrádajú trpezlivosť v započatej práci a aristokratizmus v slovenskom podaní je viac o pompéznosti. Pokiaľ ide o talent, u nás to podľa Matušku vyzerá tak, že „talentovaný slovenský človek pokladá prácu za niečo nedôstojné svojho talentu“. ⁴² Najviac ho však iritoval vzťah Slovákov k svetu, nechť k cudzím vplyvom: „Všeličo možno ospravedlniť v minulosti obranným postojom, ktorý si vynucovali politické pomery. Menej ospravedlniteľné je, že tento strach pred novým – typický znak duchovnej neslobody – trvá v mysliach Slovákov, aj keď nežičlivé okolnosti pominuli...“ ⁴³

Je nepochybné, že Matušková (seba)charakteristika hovorí o prejavoch typicky slovenského romantizmu, ktorý nesúvisí s všeobecným pojmom romantizmu ako isteť etapy duchovného vývoja, stanovenej západnou kultúrou pre potreby umeleckej kritiky.⁴⁴ Tak, či onak typický slovenský romantizmus v Matuškovom podaní treba vnímať ako civilizačnú a občiansku nedospelosť, a preto v istom zmysle nezodpovednú a nebezpečnú k sebe i spoločstvu. Napokon s predstavou romantického Slovenska nebol Matuška sám, bola natoľko zakorenená v mysliach Slovákov a Čechov, že zamestnávala nielen literátov.

Po „veľkej“ vojne a vstupom Slovenska do Československej republiky, keď sa „slovenský národ stáva z cirkvičky masovou organizáciou, v ktorej sa hlási o účasť už i ľud, predtým letargický“, ⁴⁵ nadobudol tradičný slovenský romantizmus celkom novú podobu. Azda asi tu niekde väzí Matuškov postoj k svojim rodákam – chceli byť moderní, ale zároveň odmietali vzdať sa svojho romantizujúceho tradicionalizmu. To však malo svoje historicko-sociologické, ba až psychologické príčiny. Podľa Matuškovho generačného druhu Michala Chorvátha poprevratová generácia bola nútená vyrovnáť sa s novými myšlienkami, s ktorými slovenská spoločnosť v posledných desaťročiach stratila súvislosť. Keďže *Fin de siècle* sa na Slovensku prežíval len individuálne – teraz

⁴⁰ MATUŠKA, A.: K slovenskému národnému charakteru. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 324.

⁴¹ Tamže, s. 323 – 324

⁴² Tamže, s. 325.

⁴³ Tamže, s. 326.

⁴⁴ Aj podľa Matuškovho generačného druhu Michala Chorvátha je totiž značný rozdiel medzi pojmom romantizmu v bežnej definícii a medzi romantizmom slovenským, ktorý je podľa neho samostatným kultúrnym prejavom so špecifickými črtami.

⁴⁵ CHORVÁTH, M.: Romantická tvár Slovenska. Praha, Nakladateľ Václav Petr 1939, s. 14.

ho bolo treba prekonať jedným razom a za celú národnú kultúru. Navyše k osobným pochybnostiam pribudli i otázky národné: sme vlastne národom? Sme životaschopní ako celok i ako jednotlivci? Máme skutočnú kultúrnu tvorivosť? Pritom zhrubnutie mravov, dezilúzia a cynizmus po svetovej vojne ešte umocnili ich význam.

Na nešťastie Česi, ktorí si vyriešili tieto otázky v 19. storočí, nemali pre ne podľa Chorvátha pochopenie, nezbadali, že Slováci sú zaujatí celkom inými problémami a odbavovali ich jediným slovom – romantizmus, pričom zahľadení do svojich štátnopolitických záujmov nevideli, že tu ide o dôležitú mravnú otázku. Bolo iba otázkou času, kedy Slovensko, prežívajúce svoju individuálnu a národnú neistotu a narýchlo poznávajúce nové myšlienky, si z nich urobí nástroj proti (nielen) českému racionalizmu a vôbec ich kultúrnemu vplyvu.

Navyše, podľa Chorvátha, mladá slovenská inteligencia, bez výhľadov na kariéru na vysokých školách či v štátnych úradoch, ale aj bez vedeckej kritiky, zbavená kontroly nad verejným a hospodárskym životom, sa vrhala do politiky, umenia, publicistiky. Snívala o politickej moci a prispôbovala tomu všetko ostatné. Čoskoro sa na ňu nabalilo množstvo polovzdelancov, ktorých každý rok vychrlili stredné školy, cynicky bezohľadných a chladných ku každému nadosobnému záujmu, slúžiacich len svojej strane.⁴⁶ Taká bola poprevratová „romantická“ generácia Slovákov – narýchlo dospelá – väčšina začínajúcich autorov vydala svoje prvé práce, keď mala niečo vyše dvadsať rokov – netrpezlivá, s odporom k mentorovaniu, zbavená ilúzií a navyše rozčesnutá ideologicky a nacionálne. Historik Lubomír Lipták ju nazval generáciou „odfatých rúk“, lebo vo chvíli, keď mala prejsť zo štádia príslubov k zodpovednosti „historické kulisy“ sa prestavali a zo dňa na deň ju vrhli do situácie, kde musela robiť to, k čomu sa mala dopracovať celoživotným úsilím.

Kým M. Chorváth písal o slovenskom romantizme v „roku úzkosti“ pod dojmom rozpadu republiky (1939) a blížiacej sa vojnovej katastrofy a chcel (aj) romantickou tvárou Slovenska historické udalosti – s istou dávkou patetickosti či rapsodickosti – opodstatniť, Matuškovce texty o vlastnostiach slovenského romantizmu vyšli roku 1946 (v *Národnej obrode*, kde bol Matuška redaktorom), teda už po reálnych skúsenostiach národa s vlastnou štátnosťou v rokoch vojnového besnenia. Šesť rokov je zdanelivo malý časový úsek, ale z hľadiska fyzického, morálneho a psychologického dosahu udalostí, ktoré slovenské spoločenstvo v týchto rokoch prežilo – eufória, hrdosť

⁴⁶ Podľa M. Chorvátha najväčšou chybou českej kultúrnej politiky na Slovensku bola nivelizácia školského vzdelania, t. j. umožniť vzdelanie čo najširším vrstvám. Ukázalo sa, že jej výsledkom bolo zníženie vzdelanostnej úrovne, pričom rástli nároky novej inteligencie na kultúrne a politické vodcovstvo. Keďže sa mládež do štátnej politiky dostávala veľmi ťažko, hľadala svoje uplatnenie v radoch opozície. No ešte väčší, morálny dopad to malo v kultúre, kde pohrdali racionalizmom a vyzdvihovali cenu idey alebo fikcie v ľudskom živote. Tamže, s. 15 – 16.

i rozčarovanie zo slovenskej štátnosti, etické otázky viny za osud slovenských Židov, ideová rozpoltenosť národa vo vzťahu k Povstaniu – je tento rozdiel významovo zásadný. Veď práve spomínaná generácia Slovákov bola v týchto rokoch vystavená pragmatickej skúške spravovania vlastnej krajiny, ktorú, ak dáme bokom morálku, – napriek všeobecne známym vonkajším a vnútorným historickým okolnostiam – technicky zvládla. „*Prekvapujúco mladí tridsiatnici suverénne spravovali rezorty... rovnako úspešne pripravovali štátny prevrat a Povstanie.*“ 47

Aký dopad však mali tieto udalosti na slovenskú kultúru, ktorá si v duchu európskych tradícií zakladala na prísnom oddeľovaní moci duchovnej od moci svetskej? Trenčianskoteplický zjazd slovenských spisovateľov roku 1936 bol poslednou verejnou demonštráciou slovenských spisovateľov, na ktorom sa podarilo zjednotiť takmer všetky názorové orientácie do spoločného demokratického prúdu. V rokoch 1938 – 1939 však nastal prudký zlom, ktorý mal za následok prvý zásah politickej totalitnej moci do organického vývinu slovenskej kultúry. Bol to zásah silný, no nie zničujúci. Naopak, fašizujúce tendencie boli v našej kultúre v menšine a ani tábor tzv. režimistických autorov, kultúrnych pracovníkov a spisovateľov nebol vnútorne homogénny. Moderná slovenská kultúra, ktorá sa zrodila z demokratických tradícií, mala v rámci „deravej totality“ v sebe ešte dosť obranných prostriedkov, aby si v zápase s ňou uchovala vlastný autonómny vývoj. Napriek tomu ľavicových intelektuálov, ku ktorým sa radil i Matuška, vo vojnovom období okrem iného zamestnávala otázka „zrady intelektuálov“ a mlčania ako implicitného súhlasu s udalosťami, resp. ako výrazu rezistencie. Postavenie slovenského intelektuála v tomto období symbolicky azda najvýstižnejšie vyjadril L. Novomeský názvom svojej básnickej zbierky z roku 1939 *Svätý za dedinou*. Ideovo neprekonateľné rozdelenie nielen slovenských intelektuálov, ale celej medzivojnovnej a vojnovnej generácie s jeho morálnymi dôsledkami pre budúci vývoj spoločnosti je iný problém. Napokon už len samotné uvedomenie si tohto faktu bolo tiež istou historickou skúsenosťou, ktorá slovenskú spoločnosť kamsi posunula. Pri povojnovej obnove Československa museli s touto skúsenosťou Slovákov rátať aj českí politici, no zdá sa, že ju opäť, tak ako v minulosti, podcenili. Podľa už citovaného historika Ľ. Liptáka je možné, že práve v týchto rokoch sme mali relatívne najpripravenejšiu a najambicióznejšiu reprezentáciu – úradníkov, podnikateľov, bankárov, právnikov, obchodníkov.

Napriek tomu bol Matuška presvedčený, že romantické, teda „nezodpovedné“ črty slovenskej povahy pretrvali aj po týchto historických skúsenostiach, preto bol opäť odhodlaný – „láskavo neláskavo“ – burcovať svojich rodákov i v nových časoch, lebo

47 LIPTÁK, Ľ.: Odtáté ruky. In: Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava, Kalligram 1999, s. 162.

„Keby záležalo na nás... nemala by táto vojna [druhá svetová] nijaké dôsledky pre náš život – držali by sme sa všeobecne hesla ‚odpustme si, čo sme si‘, v sociálnom živote starobným poisťením a celkovo po kocúrkovsky.“⁴⁸

* * *

V obnovení Československej republiky videl Matuška nádej na návrat demokratických pomerov v spoločnosti i kultúre. Po roku 1945 sa z Banskej Bystrice presťahoval do Bratislavy a opäť sa dostal do centra kultúrneho diania, kde sa i teraz diali veci, ktoré priam volali po jeho ostrom pere. Novú politickú orientáciu obnoveného povojnového Československa privítal – napokon ako väčšina príslušníkov tzv. povstaleckej generácie – s nádejou i obavami. Tie sa týkali predovšetkým a principiálne slobody tvorby. Svoj postoj vtedy vyjadril – ostatne tak ako mnohí pred ním i po ňom – slovami: „*Básnik a spisovateľ nemôže byť na okraji života, ale ani na okraji umenia.*“⁴⁹ Aj Valentín Beniak, „oficiálny“ básnik slovenského štátu, ktorý práve v tomto období upadol z „milosti“ do „nemilosti“, ešte prednedávnom (roku 1943!) napísal: „*nebolo v našej národnej minulosti spisovateľa, ktorý o veci národa nebol by sa zaujímal. Opačne, jeho záujem o veci verejné býval živelným natolko, že dával tón hlasu národa a stával sa jeho svedomím.*“⁵⁰

Ludstvo, ktoré vyšlo z druhej svetovej vojny silne otrásené, vkladalo veľké nádeje do sociálnej a často aj socialistickej premeny sveta. Bolo to obdobie formulovania otázok, pretože skutočnosť sa vynárala ako čosi problematické, ale aj ako výzva pre človeka – pokúsiť sa humanizovať ju. Skončením vojny sa totiž sociálna a duchovná kríza moderného sveta neodstránila, ba ešte viac sa prehĺbila. Hoci víťaz i porazený mali vôľu uskutočniť lepší život, chýbali im na to vnútorné etické predpoklady a navyše, povedané slovami L. Novomeského: „*Porazení si ešte nezvykli na porážku a mnohí víťazi nevedia ešte, kde sú hranice ich víťazstva.*“⁵¹

V konečnom dôsledku víťazná moc „*ovládaná... myšlienkou [ktorá sa zrodila z túžby po slobode] sa veľmi rýchlo rozhodla konať podľa vlastnej logiky a radšej sa vzdať myšlienky ako vlastnej moci.*“⁵²

Podľa historika Liptáka prvé dejstvo tejto akcie bolo rovnaké ako v minulosti: povýšenie politického postoja na základnú a jedinou mieru človeka.⁵³

Varovaním pre Matušku mohla byť aj naša historická skúsenosť, ktorá hovorila, že politizujúci slovenský inteligent vždy platil za svoje presvedčenie krutú daň. Pretože u nás

48 K slovenskému národnému charakteru. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 326

49 PETRÍK, V.: Rozhnevaný kritik Alexander Matuška. Bratislava, Q III 2003, s. 8.

50 BENIAK, V.: Sebe i Vám. Ružomberok, Obroda, nakladateľská spoločnosť s r. o. 1943, s. 42 – 43.

51 Cit. podľa HAMADA, M.: Sifyfovský údel. Bratislava, Slovenský spisovateľ, a. s. 1994, s. 135.

52 Tamže.

53 LIPTÁK, L.: Odtaté ruky. In: Storočie dlhšie ako sto rokov. Bratislava, Kalligram 1999, s. 163.

aj podľa samého Matušku kultúra, najmä literatúra, bola vždy veľmi blízko politike, ba neraz suplovala úlohy absentujúcej politiky, alebo naopak, bola jej akýmsi antipódom. Roku 1946 však ešte Matuška postupné „miznutie“ spisovateľských druhov z kultúrnej scény komentoval s iróniou (sebe vlastnou) i víťaza lakonicky: „*stĺpy [nášho písomníctva] sa nevyradili samy, ale boli násilím vyradené! [S. Mečiar, Ľ. E. Bor, Geraldini a tutti quanti]... literárne nuly ... nadaný s denunciantskými sklonmi [K. Strmeň] zmizol ... Dilong odišiel dobrovoľne ... iní sú tu, nepíšu a mohli by (Silan, Hlbina atď.). Ďalší ... zostali správne medzi nami a nič sa im nestalo ... Nebudem ich menovať, lebo nechcem na nich upozorňovať a škodiť im. Píšu? Nevedno. Isté je, že sa tvoriť dá nielen na výslni, lež aj v prítmí. Ako „stĺpy“ teda zostávajú len Tido Gašpar, Milo Urban, Ľ. C. Hronský a nik viac. Boli však stĺpmi, boli to oni, na ktorých stála budova našej literatúry? Chýbajú dnes veľmi novely a próza druhého a tretieho? Urban a Hronský nepochybne predstavujú hodnoty, ktoré nikto nemôže a nebude popierať; no vývin oboch bol uzavretý ...“ 54 Matuška veril, že „slovenská próza ide a pôjde inými cestami, poučená, prirodzene aj nimi ... [a ukáže sa] že úroveň nepoklesla, ba že sú tu možnosti jej reálneho zvyšenia“. 55*

Vtedy ešte netušil, že onedlho po ľudákoch prídu na rad ďalší a napokon aj on sám. Ani to, že nastupuje obdobie, v ktorom sa síce podarí ideologicky, svetonázorovo i „metodologicky“ zjednotiť kultúrnu sféru, ale za neprípustnú cenu, za cenu likvidácie skutočného umenia, skutočnej literatúry.

V článku *Po akej ceste, majstri kultúry?* (1946) odôvodňuje Matuška svoj príklon k socializmu, pričom podľa neho to nie je „valec“, ale objektívna nevyhnutnosť, smer vývinu, no aj vec vnútorná, osobná. Kultivovaní vzdelanci „*nachádzajú na ňom nestrávitelné, že drví jednotlivcov... roní sa sly nad individualitami, oni, ktorí – v svojom citlivom svedomí ostávali hluchí ku krivdám a utrpeniam davov. Neznášajú, že kladie na prvý plán politické a sociálne, odsunúc morálne...*“ 56 Tento hodnotový posun kritického ľavicového intelektuála, ktorý novú moc nekriticky podporoval, bol nielen jeho osobným tragickým zlyhaním a sklamaním. Ľavicová intelektuálna elita, ktorá ešte v nedávnej minulosti hovorila o morálke, schopnej postaviť sa proti zlu a väčšine, ju v mene (opäť) „vyššieho“ cieľa marginalizovala, čo nebolo dobré znamenie pre budúcu spoločnosť, ktorú chcela pomáhať budovať. Azda si to Matuška aj v hĺbke duše uvedomoval, o čom svedčia jeho slová, že „*chcieť pravdu, je vždy spojené s omylom, s bolesťou vlastnou i cudzou*“. 57 Matuška sa tak ako mnohí iní nazdával, že ide iba o dočasný stav, kým sa veci „utrású“, odstránia „*detické choroby*“, ba dokonca sa v duchu hesla „*nové časy potre-*

54 MATUŠKA, A.: Česká a slovenská literatúra. In: PETRÍK, V.: Rozhnevaný kritik Alexander Matuška. Bratislava, Q III 2003, s. 79 – 80.

55 Tamže.

56 Po akej ceste, majstri kultúry? In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 335.

57 MATUŠKA, A.: Česká a slovenská literatúra...

bujú nové umenie“ pokúsil o akúsi váгну definíciu socialistického umenia: „*Teraz totiž nepôjde o nejaký izmus... ale o sloh veľký, veľkosti čias zodpovedajúci a zároveň v širokom meradle vnímateľný.*“⁵⁸ Pritom práve vo vzťahu ku kultúre a k umeniu vôbec sa po roku 1948 začal uplatňovať názor, že skutočnosť je všetko a literatúra málo, ba napokon nič. Paradoxne v čase, keď sa zdôrazňoval spoločenský význam umenia a jeho sociálna funkcia, sa literatúra vzdala svojej autonómnosti, aby sa napokon úplne dala do služieb politickej moci jedinej vládnucej strany. Degradovaná na slúžku jej politiky prestala byť vecou osobnostnej zainteresovanosti autora a stala sa predmetom ideologicky a politicky manipulovaného „spoločenského záujmu“.⁵⁹

Matuška ako kultúrny človek a estét písaného i hovoreného slova si však predsa len nad niečím zúfal, a to nad jazykovou (ne)kultúrou nových mocipánov – opäť len polovzdelancov (koľký raz už v našich dejinách?). „*Treba to povedať jasne a otvorene... za tzv. slovenského štátu... hoci bolo veľa načimovania, urobilo sa aj veľa dobrého [v jazykovej kultúre] ... bola verejná kontrola a kto napríklad nesprávne vykal, dostával po prstoch. Dnes? Sú to vysokopostavení páni, ktorých slovenčina sa kde-tu vysielala aj rozhlasom a – človek sa za nich červená. Keď sa vedomie, že tento jazyk je vogelfrei, rozšíri, a práve z kruhov, ktoré by tu mali byť vzorom, môžeme začínať znova... Začínáme síce vždy znova... azda by sme sa však aspoň sami nemali pričiňovať o stále nové začínanie vždy a všade.*“⁶⁰

Po zrušení Elánu roku 1947, *Národnej obrody* o rok neskôr a po upadnutí Jána Smreka do nemilosti už muselo byť Matuškoví zrejmé, že časom sa nič nevyrieši, práve naopak, bude ešte horšie. Aj sa tak stalo. Čoskoro po februárovom prevrate 1948 sa začali procesy s nekomunistickými odporcami režimu, pričom postihnuté boli celé vrstvy obyvateľstva, najmä príslušníci bývalej tzv. vykorisťovateľskej triedy ako podnikatelia, živnostníci, roľníci, ale aj inteligencia a príslušníci slobodných povolání spojení s tzv. buržoáznym režimom, predstavitelia katolíckeho duchovenstva i ostatných cirkví. Nakoniec prišiel rad aj na samých komunistov, najprv „kozmpolitických“ a neskôr aj „národných“. V Smrekovej básni *Hrozne nová balada* nájdeme aj tieto verše otráveného básnika: „*Kto včera hrdinom bol, dnes je vážňom, v mučiarni-pivnici mu lámu hnáty – jak lotrovi, veľkňazi v hneve besnom bo ľudstvo nemôže žiť bez Golgoty.*“⁶¹ Päťdesiate roky, ktoré sa v novodobých dejinách označujú ako „roky procesov“, sa roku 1954 zavřili politickým monsterprocesom s tzv. buržoáznymi nacionalistami – Gustávom Husákom, L. Novomeským, Danielom Okálím a ďalšími, ktoré pre nich znamenali dlhoročné uväznenie. Do podozrenia upadli všetci, ktorí sa s nimi, najmä

58 MATUŠKA, A.: Umeni vystúpili. In: Za a proti. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1975, s. 433.

59 HAMADA, M.: Sizyfovský údel... s. 135 – 136.

60 MATUŠKA, A.: K slovenskému národnému charakteru. In: Za a proti, s. 329.

61 PETRÍK, V.: Básnik, ktorý sa nepoddal. In: *Tvorba*, roč. 12, č. 4, 2007.

s Novomeským, stýkali. Na aktíve spisovateľov komunistov roku 1954 boli piati slovenskí spisovatelia – A. Matuška, Dominik Tatarka, Vladimír Mináč, Michal Chorváth a Mikuláš Bakoš – obvinení z rozličných buržoázných reziduí a ideologických úchyliet, čo malo nepriaznivý vplyv na ich činnosť aj individuálne osudy. Matuškov práca *Od včerajška k dnešku* nemohla vyjsť (vyšla až roku 1959) a tak Matuška znovu pocítil na vlastnej koži „usmernenie kultúry“, tento raz komunistickou mocou, ale aj bytostný, priamo hmatateľný strach, ktorý sa vznášal nad celou spoločnosťou. Azda aj preto časopis *Slovenské pohľady* pod jeho vedením (v rokoch 1953 – 1958 bol ich šéfredaktorom) nezohral takú kriticko-opozičnú úlohu, ako to bolo v prípade *Kultúrneho života*. Údajne „bol posadnutý fixnou ideou – do značnej miery oprávnenou – že ho neustále sledovala Štátna bezpečnosť“.⁶²

Na druhom zjazde československých spisovateľov (22. – 29. apríla 1956) vystúpil s referátom o situácii v slovenskej poézii za posledných desať rokov, pričom do literárneho kontextu zaradil aj prenasledovaných davistov vrátane L. Novomeského, ale i predstaviteľov medzivojnovnej básnickej generácie – J. Smreka, Andreja Žarnova, V. Beniaka, Emila B. Lukáča a i., ktorých diela sa v tom čase nachádzali na indexe, a ktorí (paradoxne) boli v minulosti terčom jeho prísnej kritiky.

Po personálnych čistkách, ktoré nasledovali po „vzbure“ spisovateľov roku 1956, musel z funkcie šéfredaktora *Slovenských pohľadov* odísť, lebo „ako bezpartajný nebol zárukou stranického vedenia časopisu“.⁶³ Matuška sa stal vedeckým pracovníkom Ústavu slovenskej literatúry SAV, čo malo zásadný vplyv na jeho ďalšiu prácu. Venoval sa už len svojej celoživotnej láske literatúre, o ktorej nielen veľa vedel, ale ju aj vášnivo a bytostne vnímal, pretože práve literatúre „nie je cudzia ani veľká samota malého ľudského srdca“.⁶⁴ Hoci nezmenil svoju povestnú metódu kritického prístupu, predsa len bol vecnejší a neoplýval natoľko duchaplnosťami a sarkazmom ako vo svojich raných prácach. Nemožno však ani povedať, že by jeho nasledujúca tvorba bola iba „samotársnym monológom“, ktorého sa celý život tak veľmi obával. Výsledkom jeho vedecko-literárnej práce boli monografické diela *Človek proti skaze. Pokus o Karla Čapka, Rudolf Jařík* a napokon *Ľ. C. Hronský*.

Milan Hamada si v knihe *Sizyfovský údel* na otázku, čo môže urobiť kultúra, keď sa moc identifikuje s vlastnou podstatou a pôvodná idea, ktorá ju (túto moc) zrodila, sa stáva bezmocnou, odpovedá: „nedat' sa zničiť' moci, ktorá sa predsa zrodila z kultúry; [ale]

62 Cit. podľa MARUŠIAK, J.: Slovenská literatúra a moc v druhej polovici päťdesiatych rokov. Brno, Nakladatelství Pius, Katarína Mikšová 2001, s. 163.

63 Tamže, s. 98.

64 MATUŠKA, A.: Osobne a neosobne..., s. 205.

žialbohu zápas medzi mocou a kultúrou bude pokračovať... [preto] sizyfovský je údel bezmocných“. 65

Alexander Matuška si na podobnú otázku odpovedal spôsobom sebe vlastným: „Kultúra je pomstivá, kam nemôže sama, kde ju nechcú, pošle namiesto seba nevlastnú sestru, pseudokultúru.“ 66

Vlasta Jaksicsová

65 HAMADA, M.: Sizyfovský údel. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1994, s. 7.

66 MATUŠKA, A.: Osobne a neosobne. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983, s. 101.

Príloha

Výberová bibliografia PhDr. Ivana Kamenca, CSc.

MONOGRAFIE

- Začiatky marxistického historického myslenia na Slovensku. (Historizmus a jeho úloha v slovenskom revolučnom robotníckom hnutí.) Bratislava, Veda 1984. 142 s.
- Po stopách tragédie. Bratislava, Archa 1991. 285 s.
- Slovenský štát (1939–1945). Praha, Anomal 1992. 143 s.
- Trauma. Az első Szlovák Köztársaság (1939–1945). Budapest, Aura Kiadó 1993. 158 s.
- Tragédia politika, kňaza a človeka. (Dr. Jozef Tiso 1887–1947.) Bratislava, Archa 1998. 148 s.
- Hľadanie a blúdenie v dejinách. Úvahy, štúdie a polemiky. Bratislava, Kalligram 2000. 404 s.
- Tragedia polityka, księdza i człowieka. (Jozef Tiso 1887–1947.) Warszawa, Wydawnictwo Neriton 2001. 151 s.
- On the Trail of Tragedy. The Holocaust in Slovakia. Bratislava, H&H 2007. 350 s.
- Slovenský štát v obrazoch (1939–1945). Praha, Ottovo nakladateľství 2008. 248 s.
- KOLEKTÍVNE PRÁCE
A EDIČNÁ ČINNOSŤ**
- Harna, J. – Kamenec, I.: Na spoločnej ceste. Praha, Horizont 1988. 244 s.
- Dejiny Slovenska. Zv. 5. (1918–1945). [Vedúci aut. tímu]: Kropilák, M. [Aut. kol.]: Bartlová, A. – Bystrický, V. – Čierny, J. – Cséfalvay, F. – Deák, L. – Faltus, J. – Holotíková, Z. – Hrnko, A. – Kamenec, I. – Kasáč, Z. – Kropilák, M. – Magdolenová, A. – Pleva, J. – Štefánský, V. Bratislava, Veda 1985. 607 s.
- Dejiny Slovenska. Zv. 6. (1945–1960). [Vedúci aut. tímu]: Barnovský, M. [Aut.kol.]: Barnovský, M. – Cambel, S. – Čierny, J. – Kamenec, I. – Štastrný, J. – Vrablic, E. Bratislava, Veda 1988. 549 s.
- Politické strany na Slovensku 1860–1989. [Zost.]: Lipták, L. [Aut.]: Barnovský, M. – Bartlová, A. – Fremal, K. – Hlavová, V. – Kamenec, I. – Kázmerová, L. – Krajčovičová, N. – Kováč, D. – Lipták, L. – Mésároš, J. – Podrimavský, M. – Ruman, L. – Šikora, S. – Slavkovská, E. – Šuchová, X. – Zelenák, P. – Zuberec, V. – Žatkuliak, J. Bratislava, Archa 1992. 312 s.
- Vatikán a Slovenská republika (1939–1945). Dokumenty. [Zost.]: Kamenec, I. – Prečan, V. – Škorvánek, S. Bratislava, Historický ústav SAV a Ústav soudobých dějin ČAV Praha v Slovac Academic Press 1992. 228 s.
- Kovács, L. G. – Kamenec, I.: Jozef Tiso. Tanulmány. Dunaszerdahely, Nap Kiadó 1997. 174 s.
- Historik v čase a priestore. Laudatio Lubomírovi Liptákovi. [Zost.]: Kamenec, I. – Mannová, E. – Kowalská, E. Bratislava, Veda vydavateľstvo SAV 2000. 323 s.
- Holokaust na Slovensku. Zv. 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945). Dokumenty. [Ed.]: Nižňanský, E. – Kamenec, I. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Židovská náboženská obec Bratislava 2003. 363 s.
- Holokaust na Slovensku. Zv. 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938–1944. Dokumenty. [Ed.]: Nižňanský, E. – Baka, I. – Kamenec, I. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku – Židovská náboženská obec Bratislava – Vojenský historický ústav vo vyd. KLEMO Zvolen 2004. 352 s.

VEDECKÉ A ODBORNÉ ŠTÚDIE
V ČASOPISOCH A ZBORNÍKOCH

Príspevok k dejinám hnutia nezamestnaných na Pohroní v rokoch svetovej hospodárskej krízy 1929–1933. In: Zborník Slovenského národného múzea 59 – História 5, 1965, s. 103–119.

Boj na ochranu republiky na severnom Slovensku v rokoch 1934–1938. In: Vlastivedný zborník Považia 7, 1965, s. 5–29.

Vznik a vývoj židovských pracovných táborov a stredísk na Slovensku v rokoch 1942–1944. In: Nové obzory 8, 1966, s. 15–38.

Židovský koncentračný a pracovný tábor v Novákoch. In: Horná Nitra 3, 1966, s. 51–70.

Hodnostné a funkčné označenie príslušníkov Zemskej hasičskej jednoty na Slovensku. In: Zborník Slovenského národného múzea 61 – História 7, 1967, s. 271–291.

Židovská otázka a spôsoby jej riešenia v čase autonómie Slovenska. In: Nové obzory 10, 1968, s. 155–180.

Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939–1945. In: Historický časopis, 17, 1969, č. 3, s. 329–362.

Prinuditeľnoje vyselanije a territorii Slovakii vo vremja vtoroj mirovoj vojny. In: Studia historiae oeconomicae 8. Poznaň 1973, s. 91–106.

Povstalecká muničná výrobňa na Troch vodách. In: Vlastivedný časopis 23, 1974, s. 111–113.

Koncentračné pracovné tábory pre rasove prenasledovaných občanov na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: Tereziínske listy 5, 1975, s. 12–25.

Materiálne zabezpečovanie Slovenského národného povstania. In: Štúdie o Slovenskom národnom povstaní. Bratislava, Veda 1975, s. 211–228.

Výroba vojenského materiálu v čase Slovenského národného povstania. In: Sešity příspěvků k sociálně politické a historické problematice vojenství a armády 5, 1976, č. 1, s. 123–141.

Koncentračné, pracovné a zajatecké tábory na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: Tereziínske listy 6, 1976, s. 15–28.

Tendencie slovenskej historiografie o období 1938–1945. In: Historický časopis 24, 1976, č. 1–2, s. 239–248.

Historiografia a historické vedomie slovenskej spoločnosti v období budovania socializmu. In: Historický časopis 24, 1976, č. 4, s. 481–495.

K hospodárskej politike slovenskej buržoázie v rokoch 1939–1945. In: Historické štúdie 22, 1977, s. 33–67.

Historizmus v diele Ladislava Novomeského. In: Historický časopis 25, 1977, č. 2, s. 157–186.

K problematike ideovo–politických postojov inteligencie na Slovensku v druhej polovici päťdesiatych rokov. In: Holotíková, Z. – Rovenský, J. (ed.): Slovensko v období budovania základov socializmu (1956–1960). Bratislava, Pravda 1978, s. 163–194.

Vznik, vývoj a špecifické črty slovenského fašizmu v medzivojnovom období. In: Sborník k problematice dějin imperialismu, 5/2, 1978, s. 281–297.

Racial Problem in the Policy of Slovak Nationalist (Ľudák) Government in the Years 1938–1945. In: Studia historica Slovaca 10, 1978, s. 153–206.

Rozvoj a orientácia slovenskej kultúry v rokoch 1918–1938. In: Historický časopis 27, 1979, č. 2, s. 169–192.

- Obraz Slovenského národného povstania v publicistike Ladislava Novomeského. In: Zborník Múzea Slovenského národného povstania 4, 1979, s. 95–108.
- Prenikanie fašistickej ideológie a organizácií Národnej obce fašistickej do slovenského politického života v medzivojnovom období. In: Historické štúdie 24, 1980, s. 43–76.
- Počiatky marxistického historického myslenia na Slovensku. In: Historický časopis 29, 1981, č. 6, s. 628–652.
- Kryštalizácia politického života na Slovensku v rokoch 1935–1937. In: Historický časopis 29, 1981, č. 1, s. 5–26.
- Miesto Československej spoločnosti pre šírenie politických a vedeckých poznatkov v procese kultúrnej revolúcie v období budovania základov socializmu na Slovensku (1952–1960). In: Historické štúdie 26, 1982, s. 43–68.
- Organizácie perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: Zborník Múzea Slovenského národného povstania 7, 1982, s. 71–98.
- Development and Orientation of Slovak Culture in the Years 1918–1938. In: Studia historica Slovaca 12, 1982, s. 33–61.
- Buržoázne a reformistické strany na Slovensku v dobe narastania fašistického nebezpečenstva. In: Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazných spoločenských, politických a ekonomických systémů. Praha, Československo–sovětský institut 1983, s. 229–248.
- Príprava a priebeh deportácií rasove prenasledovaných občanov fašistického slovenského štátu. In: Zborník Múzea Slovenského národného povstania 8, 1983, s. 134–162.
- Slovak Society and Antifascist Resistance during World War II up to the Year 1943. In: Studia historica Slovaca 14, 1985, s. 71–105.
- Vzťah historiografie k historickým tradíciám. In: Slovenský národopis 34, 1986, s. 52–59.
- Funkcia historizmu v protifašistickom zápase na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: Zborník Múzea Slovenského národného povstania 11, 1986, s. 211–236.
- Historiografia, umelecká tvorba a historické vedomie. In: Historický časopis 35, 1987, č. 1, s. 48–56.
- Hľadanie v dejinách. In: Slovenské pohľady 104, 1988, č. 11, s. 114–121.
- Dejiny a literatúra. In: Slovenské pohľady 104, 1988, č. 2, s. 10–41; č. 3, s. 19–46. [Diskusné príspevky zo stretnutia historikov a spisovateľov v júni 1987 v Budmericiach.]
- Novohlasistická skupina v sociálnodemokratickej strane na Slovensku. In: Historický časopis 36, 1988, č. 3, s. 485–489.
- Miesto Slovenského národného povstania v európskej protifašistickej rezistencii. In: Zborník Slovenského národného múzea 83 – História 29, 1989, s. 5–9.
- Metamorfózy prístupov. In: Petrík, V. (red.): Československá štátnosť a literatúra. Bratislava, Literárnovedný ústav SAV a Ústav pro českou a světovou literaturu ČSAV 1989, s. 243–252.
- Pokus o zaradenie. In: Fragment K, 1990, č. 7, s. 21–33.
- Kultúrny front a česko–slovenské vzťahy v období prvej ČSR. In: Strakov, P. (ed.): Kontexty českého a slovenského umenia. Bratislava, Správa kultúrnych zariadení Ministerstva kultúry SR 1990, s. 290–301.
- Ako sa vidíme sami a ako nás vidí verejnosť. In: Historický časopis 39, 1991, č. 4–5, s. 488–491.
- Politický systém a režim Slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: Bystrický, V. (ed.): Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny. Bratislava, Slovenská národná rada – Historický ústav SAV 1991, s. 13–23.

- Deportácie židovských občanov zo Slovenska roku 1942. In: Tóth, D. (ed.): *Tragédia slovenských Židov. Materiály z medzinárodného sympózia Banská Bystrica 25. – 27. marca 1992*. Banská Bystrica, DATEI pre Ministerstvo kultúry SSR a Múzeum SNP v Banskej Bystrici 1992, s. 77–100.
- The Deportation of Jewish Citizens from Slovakia in 1942. In: Tóth, D. (ed.): *The Tragedy of Slovak Jews. Proceedings of the International Symposium. Banská Bystrica 25th to 27th March 1992*. Banská Bystrica, DATEI pre Ministerstvo kultúry SR a Múzeum SNP v Banskej Bystrici 1992, s. 81–107.
- Demokratický systém a extrémne politické prúdy na Slovensku v medzivojnovom období. In: Bystrický, V. (zost.): *Slovensko v politickom systéme Československa*. Bratislava, Slovenská národná rada – Historický ústav SAV 1992, s. 113–120;
- Historická retrospektíva formovania židovskej národnosti v moderných slovenských dejinách. In: *Sociológia* 24, 1992, č. 1–2, s. 25–30.
- Fenomén strachu (len v našich?) moderných dejinách. In: *Slovenské pohľady* 108, 1992, č. 12, s. 37–43.
- Jozef Tiso vo funkcii predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany v rokoch 1939–1945. In: Bystrický, V. – Fano, Š. (ed.): *Pokus o politický a osobný profil Jozefa Tisu*. Bratislava, Historický ústav SAV 1992, s. 155–164.
- Die jüdische Frage in der Slowakei während des zweiten Weltkrieges. In: Lichtblau, A. (hrsg): *Juden im Grenzraum*. Eisenstadt, Burgenländischen Landesmuseum Eisenstadt 1993, s. 317–327.
- Pokusy reprezentantov Slovenskej republiky v rokoch 1944–1945 o hľadanie východísk v záverečnej etape druhej svetovej vojny. In: Bystrický, V. – Fano, Š. (ed.): *Slovensko na konci druhej svetovej vojny (stav, východiská a perspektívy)*. Bratislava, Historický ústav SAV – Národná rada SR 1994, s. 36–48.
- Svedectvo Ladislava Novomeského v procese s Alexandrom Machom pred Národným súdom v Bratislave z roku 1946. In: *Historický časopis* 42, 1994, č. 3, s. 553–562.
- Koncepcie a ciele protifašistického odboja na Slovensku. In: Lipták, J. (ed.): *SNP v pamäti národa. Materiály z vedeckej konferencie k 50. výročiu SNP*. Bratislava, International 1994, s. 135–148.
- Vyústenie „konečného riešenia“ židovskej otázky na Slovensku. In: Jurová, A. – Šalamon, P. (ed.): *Košice a deportácie Židov v roku 1944*. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV – Oddelenie židovskej kultúry SNM v Bratislave 1994, s. 9–22.
- Idea československého štátu v slovenskej spoločnosti v rokoch 1943–1945. In: *Moderní dějiny* 2, 1994, s. 171–182.
- Szlovákia és a szlovák politika helyzetének paradoxonai a második világháború idején (1939–1945). In: Molnár, I. (ed.): *Szlovákok az európai történelemben (tanulmányok)*. Budapest, Közép-Európa Intézet – Teleki László Alapítvány 1994, s. 90–99.
- Štátostrana v totalitnom politickom systéme – jej funkcie a postavenie. (HSLS v politickom systéme vojnového slovenského štátu.) In: *Studia historica Nitriensia* 3, 1995, s. 141–147.
- Slovak Historiography on the Period 1938–1945. In: *Studia historica Slovaca* 20 (A Guide to Historiography in Slovakia), 1995, s. 113–119.
- Phenomenon of Fear in Modern Slovak History? In: *Studia historica Slovaca* 19, 1995, s. 127–136.
- Riešenie židovskej otázky v prvom období Slovenskej republiky (roky 1939–1940). In: Nesládková, L. (ed.): *Mezinárodní vědecká konference. Akce Nisko v historii „konečného řešení židovské otázky“ k 55. výročí první hromadné deportace evropských Židů*. Ostrava, Facultas Philosophica Universitatis Ostraviensis 1995, s. 183–190.

Holokaust na Slovensku – porovnanie osudov rómskych a židovských obyvateľov. In: Frištenská, H. – Lázničková, I. – Sulitka, A. (ed.): *Neznámý holocaust*. Praha, Desetiletí výchovy k lidským právům v Praze – Muzeum romské kultury v Brně 1995, s. 64–70.

Únava z historizmu? – Fatigués de l'historisme? In: *Limes Europae. História, historizmus, historicizmus*. (Bratislava) o, 1995, s. 16–32.

Štátna rada v politickom systéme Slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: *Historický časopis* 44, 1996, č. 2, s. 221–242.

Zahraničná politika počas obdobia slovenského štátu (1939–1945). In: Gabriel, M. (ed.): *Línie a osobnosti zahraničnopolitického myslenia na Slovensku v 19. a 20. storočí*. Bratislava, Slovenská spoločnosť pre zahraničnú politiku SPPA 1996, s. 83–91.

Slovenská spoločnosť na sklonku 2. svetovej vojny. In: *Česko-slovenská historická ročenka* 1996. Brno, 1996, s. 23–29.

Nútená pracovná povinnosť ako účasť politickej a rasovej perzekúcie občanov I. Slovenskej republiky. In: Tóth, D. (ed.): *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939–1945. VI. robotný prápor*. Bratislava, ZING Print 1996, s. 19–24.

Národný a občiansky princíp v postojoch a činoch predstaviteľov slovenskej kultúry v medzivojnovom období. In: *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis – Historica* 27, 1996 [vyd. 1998] *Sborník prací historických* 15, s. 169–175.

Masové porušovanie ľudských práv počas existencie Slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: Koganová, V. – Leška, D. – Mesežnikov, G. (ed.): *Demokracia a ochrana ľudských práv. Teória, prax, medzinárodná úprava*. Bratislava, Ekonomická univerzita 1996, 165–183.

Trenčín v rokoch 1938–1945. Politický a spoločenský vývoj. In: Šišmiš, M. (ed.): *Trenčín. Vlastivedná monografia 2*. Bratislava, Vyd. Alfa-Press 1997, s. 27–39.

Židia v Bratislave. In: Salner, Peter (ed.): *Židia v Bratislave*. Bratislava, Inštitút judaistiky FFUK – Ústav etnológie SAV – Židovská náboženská obec Bratislava 1997, s. 71–95.

Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: Pecka, J. (ed.): *Acta contemporanea*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 80–94.

Az antisemitizmus és az asszimiláció nyomorúsága Közép-Európa kis népei körében és kis államaiban. Bieda antisemitizmusu a asimiláció v malých národoch a štátoch strednej Európy. In: Kis nemzetek és országos Közép-Európában. Malé národy a štáty v strednej Európe. Bratislava, Kultúrny inštitút Maďarskej republiky – Vydavateľstvo Kalligram 1998, s. 27–33 v maď., s. 110–116 v slov.

Vplyvi in posledice „rešitve“ židovskega vprašanja na spremembe v socialni strukturi slovaške družbe v letih 1939–1945. In: Cindrič, A. (ed.): *Čarnijev zbornik (1931–1996)*. Zbornik mednarodnih družboslovnih in humanističnih razprav. Ljubljana, Filozofska fakulteta v Ljubljani Oddelek za sociologijo 1998, s. 366–375.

Stereotypy vnímania česko-slovenských vzťahov v realite a v historiografii. In: Valenta, J. – Voráček, E. – Harna, J. (usp.): *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě. Zv. 1. Sborník mezinárodní vědecké konference*. Praha, Historický ústav AV ČR 1999, s. 158–162.

Modifikácie prístupu slovenského obyvateľstva k takzvanému riešeniu židovskej otázky v rokoch 1938–1945. In: Gál, E. (ed.): *Židia v interakcii, zv. 2*. Bratislava, Inštitút judaistiky Univerzity Komenského 1999, s. 45–53.

Civilný sektor a každodenný občiansky život na povstaleckom Slovensku. In: Tóth, D. – Kováčiková, K. (ed.): *SNP 1944 – vstup*

Slovenska do demokratickej Európy. Banská Bystrica, Adade pre Múzeum SNP Banská Bystrica 1999, s. 129–144.

Osobnosť Jánosa Esterházyho a jej kontroverzné interpretácie. In: Bohony, P. – Maga, F. (ed.): *Ľudia ľuďom bez hraníc. Emberi kapesolatok határon innen és túl. Menschen zu Menschen ohne Grenzen.* Nitra, Nitrianska pobočka Helsinského občianskeho zhromaždenia 2000, s. 34–37, v maď. jazyku (Esterházy János személyisége és ellentétes interpretációi) s. 38–40.

Počiatky verejnopolitickej činnosti Jozefa Lettricha. In: Kamenec, I. – Mannová, E. – Kowalská, E. (ed.): *Historik v čase a priestore.* Bratislava, Veda vydavateľstvo SAV – Historický ústav SAV 2000, s. 213–224.

Problematika slovenskej armády na pôde Štátnej rady v rokoch 1941–1943. In: Cséfalvay, F. – Púčík, M. (ed.): *Slovensko a druhá svetová vojna.* Bratislava, Vojenský historický ústav MO SR 2000, s. 217–225.

Politické manifesty slovenských kultúrnych pracovníkov v rokoch 1936–1948. In: Šesták, M. – Voráček, E. (ed.): *Evropa mezi Německem a Ruskem.* Praha, Historický ústav AV ČR 2000, s. 567–573.

The Holocaust in Slovakia. In: Kováč, D. (ed.): *Slovak Contributions to 19th International Congress of Historical Sciences.* Bratislava, Veda vydavateľstvo SAV – Historický ústav SAV 2000, s. 195–204.

Slovenské, české a československé dejiny: problém či pseudoprávny? In: *Česko-slovenská historická ročenka 2000.* Brno, 2000, s. 11–18.

Politické elity na Slovensku v roku 1944 a ich predstavy o konci vojny. In: Zudová-Lešková, Z. (ed.): *Válečný rok 1944. Příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 19.–20. října 1999 v Praze.* Praha, Ministerstvo obrany ČR 2001, s. 105–118.

Fenomén rozhlasu v moderných (slovenských) dejinách. In: *Príspevky k dejinám rozhlasu 6,* 2001, s. 9–19.

Niekoľko poznámok o schopnosti (neschopnosti) k sebareflexii alebo naša nepripravenosť k polemickým diskusiám. In: *Historický časopis 50,* 2002, č. 1, s. 19–24.

Unterdrückung – Abwehr – plebejische Gleichheit. Autostereotypen der slowakischen Geschichte. In: Hahn, H. H. (ed.): *Stereotyp, Identität und Geschichte.* Frankfurt am Main, Peter Lang 2002, s. 313–321.

Historické reflexie Vladimíra Clementisa. In: Holásek, P. – Baňacká, M. (ed.): *Vladimír Clementis 1902–1952.* Bratislava, Ministerstvo zahraničných vecí SR – Slovenský inštitút medzinárodných štúdií 2002, s. 14–18.

Nižňanský, E. – Kamenec, I. : Poplatky za deportovaných slovenských Židov. In: *Historický časopis 51,* 2003, č. 2, s. 311–342.

Changes in the Attitude of the Slovak Population to the So-Called „Solution to the Jewish Question“ during the Period 1938–1945. In: Bankier, D. – Gutman, I. (eds.): *Nazi Europe and the Final Solution.* Jerusalem, Yad Vashem 2003, s. 327–338.

Verejná a politická činnosť Jána Vojtaššáka v rokoch 1939–1945. In: Chalupický, I. (ed.): *Spišský biskup Ján Vojtaššák. Spišská Kapitula – Spišské Podhradie, Kňazský seminár biskupa Jána Vojtaššáka* 2003, s. 53–68.

Les stéréotypes dans l'histoire et l'historiographie slovaques. In: Servant, C. – Boisserie, É. (eds.): *La Slovaquie face à ses héritages.* Paris – Budapest – Torino, L'Harmattan 2004, s. 15–24.

Hlavné trendy vývoja slovenskej kultúry v kontexte spoločenského a politického života za predmníchovskej republiky. In: Zemko, M. – Bystrický, V. (ed.): *Slovensko v Československu (1918–1939).* Bratislava, Veda vydavateľstvo SAV 2004, s. 445–461.

Storočie sociálneho inžinierstva. In: *Kafka. Časopis pro střední Evropu 13,* 2004, s. 52–57.

Slovenská spoločnosť v rokoch 1939–1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2004.* Brno, 2004, s. 87–102.

Reflections of the Holocaust in Slovak Society and Literature. In: Karlsson, K.-G. – Zander, U. (eds.): *Holocaust Heritage. Inquiries into European Historical Culture*. Malmö, Sekel Bokförlag 2004, s. 157–168.

Povstanie a prezident. = Der Aufstand und der Präsident. In: Neverla, R. (ed.): *Vom Aufstand 1944 in der Slowakei bis zur Vertreibung der Karpatendeutschen 1946. = Od Povstania 1944 na Slovensku po vyhnanie karpatských Nemcov v roku 1946*. Stuttgart – Bratislava, Karpatendeutsche Landsmannschaft Slowakei e. V. – SNM Múzeum kultúry karpatských Nemcov [2004], s. 86–97.

Der Zeitraum des Zweiten Weltkrieges in der slowakischen Historiographie und Publizistik nach 1989. In: Cornelissen, Ch. – Holec, R. – Pešek, J. (hrsg.): *Diktatur – Krieg – Vertreibung*. Essen, Klartext Verlag 2005, s. 69–82.

Political Culture in Slovakia after 1918: the Ideal and the Reality. In: Hułas, M. – Pánek, J. (eds.): *Political Culture in Central Europe (10th – 20th Century)*. Part 2. 19th and 20 Centuries. Warsaw, Institute of History Polish Academy of Sciences Warsaw – Institute of History Academy of Sciences of the Czech Republic Prague 2005, s. 113–120.

Holokaust na Slovensku, jeho reflexie v literatúre a spoločnosti. In: *Terezínské listy* 33, 2005, s. 82–89.

Problém občianskeho konvertovania s väčšinovým obyvateľstvom (prípád židovskej konverzie v čase holokaustu). In: Šutaj, Š. (ed.): *Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty*. Prešov, Universum 2005, s. 177–183.

Predstavy Hlinkovej slovenskej ľudovej strany o budúcom zahraničnopolitickom postavení Slovenska. In: Beneš, Z. – Kováč, D. – Lemberg, H. (ed.): *Hledání jistoty v bouřlivých časech. Češi, Slováci, Němci a mezinárodní systém v první polovině 20. století*. Ústí nad Labem, Albis international 2006, s. 257–270.

1944: Deutschland und der Slowakische Nationalaufstand. In: Brandes, D. – Kováč, D. – Pešek, J. (hrsg.): *Wendepunkte in den Beziehungen zwischen Deutschen, Tschechen und Slowaken*. Essen, Klartext Verlag 2007, s. 213–221.

Historické pozadie činnosti Pracovnej skupiny na Slovensku. In: *Aktivity ilegálnej židovskej Pracovnej skupiny počas holokaustu na Slovensku*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu 2007, s. 31–40.

Zostavila: *Ivanka Mikuličová*

SUMMARY

From the History of the Democratic and Totalitarian Regimes in the 20th Century Slovakia and Czechoslovakia
The 70th Jubilee of the Historian Ivan Kamenec

The Institute of History of the Slovak Academy of Sciences honors with this collective monograph the 70th jubilee of the one of its outstanding colleagues and friends – PhDr. **Ivan Kamenec**, CSc. Although Mr. Kamenec studies and interprets the modern Slovak history of the 20th century in its complexity, his lifelong scientific interest belongs to the Slovak Republic during World War II, especially its political history and personalities. He is to be counted to the top rated Slovak historians in this field. But in the first place his name in the history of the Slovak historical science is connected with the pioneer role in researching the Holocaust in Slovakia. Before 1989 he had been the first to open this taboo theme and the years later his research results inspired the whole group of new historians and brought Dr. Kamenec the international respect among Holocaust specialists.

The collective monograph *From the History of the Democratic and Totalitarian Regime in the 20th Century Slovakia and Czechoslovakia* deals with not yet fully researched areas of the history of Slovakia and the Slovaks and its international context and relations. The texts are aimed at some historical events in the period of the first, interwar Czechoslovak Republic, at the phenomena in the history of the Slovakia during WWII and at the development before and after communist takeover after the war. All the chapters are written by outstanding specialists in the given themes, coming from the Institute of History of SAS, from the other history institutions and universities of Slovakia and the Czech Republic.

The book begins with the two texts dealing with the professional life and the scientific work of Ivan Kamenec. In the first one **Herta Tkadlečková** – the former university teacher of I. Kamenec – remembers in an essay like form “how has become the modest student a reputable historian”. Taking as an example the birth and its circumstances of the Kamenec’s books, she depicts the complicated lot of a historian dealing with the modern history. The second text written by **Nina Paulovičová** compares the crucial “Holocaust” book of Ivan Kamenec *On the Trail of the Tragedy* with some same topic books published in abroad. Showing various aspects of the author’s interpretation of the Jewish fate in war time Slovakia she prizes not only the scientific value of this monograph, but also its social and moral importance.

The next part of the book already speaks about some aspects of the (Czecho-) Slovak history in the time between the two world wars. **Milan Zemko** analyzes the political system of the first Czechoslovak Republic from the point of view of the political parties acting in the National assembly. He shows the changing picture of their antagonisms and cooperation, being more and more based upon nationalism and resulting in the hard confrontation between “Czechoslovak” (Czech and Slovak) political parties and the political representative bodies of the national minorities – German and Hungarian. **Lubica Kázmerová** has aimed her attention at the development of the Slovak educational system in the given period. Comparing the differences and common features of the Slovakia and Czech lands, she presents how at the beginning the disastrous educational situation in Slovakia positively changed in the first two decades of the existence of the Czechoslovak Republic. The third text of this part of the book written by **Peter Švorc** is a sound into the regional and local history of the small Spiš town – Spišská Belá. The author deals with the local political life represented by leftist and right wing political groupings and concentrates in the case of Jewish inhabitation on the interethnic relations.

Wartime Slovak state, Jewish question and the Slovak uprising are the main subjects of the second part of the monograph. **Eduard Nižňanský** states that the anti-Semitic politics was characteristic not only for the wartime Slovak Republic (from March the 14th, 1939), but its basic features had developed already in the last phase of the Czecho-Slovakia’s existence – in the period of the Slovak autonomy. This statement author documents on the case of the Anti-Jewish pogrom in Piešťany in early March 1939. The term “Jew” and its place in the law system of the wartime Slovak state examines in her text **Katarína Zavacká**. Analyzing the corresponding legal acts, she shows the parallel between depriving the Jews of their civil rights and the decay of democratic system. On the contrary to the Jews, who were not acknowledged as a minority, in the Slovak Republic existed three officially declared national minorities – German, Hungarian and Ruthenian. At the problem of their legal status in the political system of the wartime Slovak Republic is aimed the text of **Ondrej Podolec**.

From the point of view of international context the historians deal in the given period with the two aspects – first there are the international relations of the Slovak Republic, and second aspect are the activities of the Slovak Pro-Allied exile. The less known events in the official relations between Slovak republic and U.S.S.R. examines **Dagmar Čierna-Lantayová**. Based upon the archival research in Moscow the text shows the development of the diplomatic relations from their beginning to the time, when the Slovak army entered the war against Russia. The exile problem represents the writing of **Vilém Prečan**. It comments four here-published documents, which show the unknown facts and the chain of circumstances of the detention of

Vladimír Clementis – the prominent Slovak communist – during his stay in France in 1939. About the French attitude to the Slovakia and Slovak question writes also **Pavol Petruf**. In the text he concentrates on the given problem at first till the defeat of the France in 1940 and then on the attitude of the Vichy and the de Gaulle's Free France to the Slovak Republic and in the same time to the Slovak exile.

The last block of this part of the book pays attention to the various, less known aspects of the Slovak National Uprising in 1944. It begins with the first research results on the anti-resistance propaganda in the uprising and on the uprising, including the German official media. The military campaigns of rising are not perceived here as an object of research, but as case of escalation of the social conflict, widely covered by printed media. The author – **Marína Zavacká** widely analyses and interprets the vocabulary of this propaganda. The print-media are the subject also of the text of **Jan Rychlík**. In this case the author in details documents, how the official newspapers in Protectorate reflected the course of the uprising and how they used it for their own propaganda. The closing text crosses the chronological line of this part. It looks at the uprising from the point of view of historical memory. Its author – **Elena Mannová** – using the social-historical and cultural-historical approach is searching for various interpretations of the rising and their reflection in the collective memory from 1945 to the end of the century.

Mannová's text leads the reader to the part of the monograph dealing with the post-war period before and after the communist takeover. In the first text **Michal Barnovský** gives the brief characteristics of the function, structure and the activities of the National Front in Slovakia in 1945-1948. After analyzing them the author states that although the monopoly of power of the NF made the communist takeover in February 1948 easier, its existence had not been the necessary condition for it. The communist *coup d'état* had been victorious because of using the material power and the Soviet pressure. The second text dealing with the given period is from **Edita Ivaničková**. She tries to document the foreign policy interests of the Slovaks in 1944-1948, shows their possibilities, limits and their outcomes. Being concentrated on the solution of the Slovak question within the post-war republic, the Slovak politicians paid less attention to the foreign policy and loosing their fight for democracy they also lost the opportunity to develop their foreign policy interests. Another text dealing with the international aspects has written **Slavomír Michálek**. He depicts the case – known in its time in the West as “the freedom flight” – when the three Czechoslovak citizens trying to escape the communist regime highjacked in 1953 the airplane and landed in the U.S. occupation zone of Germany. The following diplomatic incident between United States and Czechoslovakia was the only constructive solved matter in that period of the fully frozen bi-lateral relations. Being Michálek's text based upon the archival research, the next one – by **Jozef Leikert** – is an interesting combination of Oral History and the study of the

contemporary material. It shows one period of the life of the well-known Slovak writer and journalist Ladislav Mňačko, when he was as a young communist working in the daily paper *Pravda* and supporting the Stalinist regime in Czechoslovakia. The next text written by **Vladimír Goněc** concentrates on another personality, this time from the camp of the communist opponents. He analyses the activities and above all the ideas of the one of the leaders of the émigré organization – the Council of Free Czechoslovakia – Hubert Ripka. The reader may get acquainted with his opinion in the second half of the 50-ties not only on the development in the Central Europe, but on the global policy as well. With the text of **Jan Pešek** the book turns back to the inner development of Slovakia within the Czechoslovak state. The author describes one fragment in the history of the Slovak communist party with long reaching consequences – the changes in its leading positions in 1962-1964. It means the fall of the old functionaries connected with K. Gottwald and A. Novotný and the coming of a new guard of communist leaders (e.g. A. Dubček) not directly burdened by the unlawfulness of the past. The next text by **Miroslav Londák** follows up chronologically with the previous chapter. The author analyzes the Czechoslovak economic reform in the 60-ties and its break down after the invasion in August 1968. He states that the base and the scope of the reform plans had been incompatible with the given socialist system in Czechoslovakia and it undermined its fundamentals. The new democratic Czechoslovakia and its break down is the theme examined by **Jozef Žatkuliak**. He goes through the discussions about the new relations between the Czechs and the Slovaks in a federal republic after 1989, follows the proceedings of various political groupings and their leaders up to the end of the Czechoslovakia and the birth of the independent Slovak state in 1993.

The last part of this collective monograph deals with the themes of democracy, individual and collective ideological consciousness in the 20th century Slovakia. **Dušan Kováč** writes about democracy, political culture and the heritage of totalitarianism in the historical process. He states among others that in Central European countries is the experience with the life in democracy very limited. Czechoslovak republic in the inter-war period was only a single country with the real parliamentary democracy. Introduction of the general suffrage and the plural political party system was not without danger in Central Europe and in other post-communist countries. Functioning democracy needs a relative high level of political culture. Without this could democracy shrink to the electoral machinery connected with populism and with the growth of nationalism. **Roman Holec** returns back into the end of the 19th and the first half of 20th centuries and introduces the “forgotten Slovak leftist intellectual” – Hugo Matzner. He follows his life from his youth up to the death in 1948. Through Matzner’s activities in the social-democratic party and his leftist intellectual maturity the author indirectly shows the development in Slovakia from the last period of Austria-Hungary till the communist take over in 1948. Another

portrait of the well-known Slovak personality Alexander Matuška – the best representative of the Slovak literary critique and essay in the 20th century – closes the summarized monograph. **Vlasta Jaksicsová** in her text goes through the key moments of his life and writings, where he presents himself as an original and severe critic of the Slovak past and present and the commentator on the Slovak characteristic features. And she underlines, that Matuška is a favorite author also for Ivan Kamenec and that the writer and the historian have many common features.

Edita Ivaničková

Menný register

A

Ábel, Štefan 87, 89
 Adamec, Ladislav 331
 Ady, Endre 368
 Afanasiev, S. A. 144-146
 Aly, Götz 25
 Antall, József 336
 Arendtová, Hannah 27
 Assardson 146
 Assmann, Aleida 215, 230
 Auersperger, Pavel 220

B

Bacílek, Karol 223, 275, 299,
 301-309, 312-314
 Bach, Alexander 126
 Bajohr, Frank 25-27
 Bakoš, Mikuláš 389
 Baluška, Jozef 85, 89
 Barák, Rudolf 305
 Barbírek, František 314
 Barkai, Avraham 25
 Bartholy, G. 207, 209
 Baudyš, Antonín 342
 Bauer, Yehuda 19-20
 Bazovský, Ludovít 353
 Bednár, Alfonz 374
 Bednarčík, Štefan 62
 Begalla, Michal 67-68, 74
 Bekeš, Šimon 65
 Benada, Ludovít 308, 312-314
 Benda, Ferdinand 361, 364
 Beneš, Edvard 36-37, 149, 162,
 164-165, 169-170, 172-177, 184, 189,
 197, 206, 211, 215, 231-232, 238,
 247-250
 Beniak, Valentín 386, 389
 Bergery, Gaston 165
 Bezek, Kazimír 375
 Bican, 207
 Bidault, Georges 175
 Bielek, F. 80-85
 Bienert, Richard 212
 Bílak, Vasil' 303, 305, 314
 Blanár, Ján 96
 Blašík 265
 Bleyer, Jakub 61
 Boček, Ján 80, 82, 85, 87, 89
 Boguszak, Jiří 334
 Boháč, F. 80-81, 85-88, 90-91, 93-
 94
 Boňko, Michal 127, 129
 Borek, Emanuel 363
 Botto, Ján 380
 Boubal, Jozef 96
 Branko, Pavel 278-279

Breitman, Richard 18, 21-23
 Brežnev, Leonid I. 323-324
 Brod, Max 368
 Brod, Tomáš 232, 243
 Broszat, Martin 21
 Brownell, Herbert 272
 Browning, Christopher 21, 23
 Brunovský, Albín 226
 Burešová, Dagmar 334, 338
 Burmistenko, I. A. 143
 Bútor, Martin 15, 221

C

Cincibus, Ing. 207
 Cisař, Cestmír 324
 Clementis, Vladimír 148-160,
 253, 276, 305-306
 Clementisová, Ludmila, 148,
 150, 160
 Conant, James 270
 Csenkey, J. 80, 83-86, 88-90, 93-
 94
 Cserhelyi, Vincent 111
 Cvik, Rudolf 310
 Czech, L. 42
 Čalfa, Marián 331, 333-336
 Čapek, Josef 375
 Čapek, Karel 389
 Čarnogurský, Ján 334, 336-338,
 341, 343-344
 Čarnogurský, Pavol 127
 Čatloš, Ferdinand 181, 213
 Čechová, Soňa 276
 Čepička, Alexej 299
 Čermák, Helmut 269-270
 Čermák, P. 342
 Čermák, Pavel 356
 Čermáková, Hana 270
 Černík, Oldřich 329
 Čič, Milan 332, 344
 Čimo, Jozef 86, 91, 94

D

Daladier, Edouard 165
 Darlan, Françoise 166
 Daubner, Vojtech 313-314
 Daudon, René J. 265
 David, Pavol 299-304, 306, 308-
 309, 312-314
 Dawidowicz, Lucy 21, 23
 de Gaulle, Charles 161-162, 169-
 171, 176-177
 de Peillon, Milon 163
 Dejean, Maurice 170, 172
 Dekanozov, V. G. 132-135
 Dérer, Ivan 52, 359, 366

Derrida, Jacques 19
 Diamant, 86, 95
 Dienstbier, Jiří 336
 Dimitrov, Georgi 238
 Dlouhý, Vladimír 334
 Doležal, Jan 268, 270-272
 Dolnay 357, 361
 Drtina, Prokop 153
 Dubček, Alexander 303-314, 321-
 322, 324, 332-333, 339, 345
 Dubček, Štefan 312
 Dudáš, Andrej 129
 Ďuračinský, J. 71
 Duray, Miklós 341
 Ďurčanský, Ferdinand 101-102,
 118, 131, 133, 138, 253, 369
 Ďurica, Milan S. 28
 Ďuriš, Július 148, 300, 308, 311
 Dvorský, František 313-314
 Dwork, Deborah 23

E

Eichmann, Adolf 28, 282
 Eisenhower, Dwight D. 288
 Eley, Geoff 19
 Endlicher, Karol 358, 360-361,
 367
 Esterházy, János 124-126

F

Falath, J. 28
 Farkas, W. 84
 Farringdon, Alexander G. sir
 154, 158
 Fašjank, Jozef 363
 Feicrabend, Ladislav 170
 Ferienc, Ján 320, 328
 Ferienčík, Mikuláš 253
 Fiala, L. 84
 Fidlík, Štefan 361, 371
 Fischer, Otokar 375
 Fleming, Gerald 21
 Fodor, Ludovít 67
 Förster, dr. 63
 Foucault, Michel 19
 Frank, dr. 99
 Frank, Karl H. 201, 205-207
 Frašťacký, Rudolf 244
 Freisler, dr. 98
 Fried, L. 85
 Friedlander, Saul 21
 Friedmann, Viliam 353
 Friš, Eduard 275-277, 279
 Fürst, Maximilián 87, 95

G

Gabriel, Adalbert 119
 Gabriel, Georg 67
 Gacek, M. 143
 Gafencu, Grigore 298
 Gál, Fedor 337
 Gartner, Filip 62
 Gašpar, Tido J. 145, 181-182, 189, 205, 380, 387
 Gašparovič, Ivan 342-343
 Göbbels, Joseph 137
 Gojdič, Peter Pavol 129
 Golian, Ján 197, 213, 227
 Gomułka, Władysław 289, 293, 296
 Gosiorovský, Miloš 353-354, 372
 Gottwald, Klement 215, 218, 231-232, 236, 239, 250-251, 262, 273, 275, 300
 Grant, John A. 258
 Gregory, Karl von 201, 207
 Grünwald, Samuel 92
 Gurník, Pavel 65
 Gutman, Israel 27

H

Hácha, Emil 102
 Hamada, Milan 389
 Hapák, Pavol 353
 Harsányi, Aurel 64
 Haššík, Štefan 102, 128
 Havel, Václav 331-332, 334-336, 338-339, 344
 Havlíček, Jozef 96
 Hayes, Peter 25
 Heim, S. 25
 Henrich, Jaroslav 268
 Herbert, Ulrich 22
 Heydrich, Reinhard 211-212
 Hilberg, Raul 20-21, 24, 27
 Hillgrubber, Andreas 21
 Himmler, Heinrich 22
 Hitler, Adolf 23, 73, 86, 91-92, 98-99, 132, 136-137, 140-141, 145, 182, 184-185,
 Hlinka, Andrej 67, 73
 Hodža, Fedor 284
 Hodža, Milan 32-33, 38, 52, 57, 149, 177, 232, 249-250, 253, 348, 365
 Hoffmann, František 263
 Hoffmeister, Adolf 149
 Holländer, Pavol 340
 Hollý, Ján 228
 Honik 358
 Honolka, Kurt 207, 209
 Horák, Jiří 375
 Horák, Jozef 282
 Horňák, Gejza 127
 Horovitz 358
 Houdek, Fedor 353

Hron, Peter (pseudonym V. Clementisa) 152
 Hronec, Jur 58
 Hronský, Jozef C. 387, 389
 Hrubý, Adolf 212
 Hruškovič, Miloslav 314
 Hrušovský, František 136
 Hudec, Anton 107
 Husák, Gustáv 209, 215-216, 221, 236, 239, 241, 276, 306, 308, 388
 Húška, Augustín M. 337
 Hvizdák, Andrej 362
 Hysko, Microslav 308

Ch

Chalupka, Samo 227
 Charvát, Juraj 275
 Chlebec, Emil 313
 Chmelko, Ondrej 86, 94
 Chorváth, Michal 375-376, 383-384, 389
 Chrobák, Dobroslav 375
 Chruščov, Nikita S. 276, 293
 Chudík, Michal 303, 306-307, 313-314
 Chvalkovský, František 163-164, 168

I

Indra, Alois 331
 Ingr, Sergej 150
 Ivanka, Milan 358-360, 362

J

Jakeš, Miloš 331
 Jakubjak, Andrej 72
 Janík, Ján 314
 Janišová, Milena 152
 Jászi, Oskar 61
 Jašík, Rudolf 389
 Jäckel, Eberhard 21
 Jehlička, František 353
 Jelen, Oskár 304, 313
 Jesenský, Viktor 356-358
 Jež, František 96
 Jičínský, Zdeněk 334, 337
 Jones 265
 Juráščík, 91
 Juriga, Ferdiš 359

K

Kabina, Franko 353
 Kalandra, Závěš 375
 Kalinin, Michail I. 143
 Kalvoda, Jan 338, 340, 346
 Kalweit, Walter 197
 Kamenc, Ivan 11-17, 20-29, 78, 354, 373
 Karbus, L. 81, 85

Karmasin, Franz 118-123, 125, 145
 Kasanický, Mik(uláš) 91
 Kästner, Erich 368
 Keil, Siegmund 119
 Kello, Ján 362-363
 Kershaw, Ian 20
 Killinger, Manfred von 134, 138
 King, Nat B. 264, 267
 Kisch, Egon E. 283
 Klaus, Václav 334, 336, 338, 342
 Kleinberger, Anton 65-66
 Klepáč, Ján 341
 Klokoč, Ondrej 308
 Kmetko, Karol 208
 Knap, Josef 239
 Kňazko, Milan 337-338
 Knoll, Rudolf 69, 71-72
 Kočtúch, Hvezdoň 320, 328, 335
 Kodály, Zoltán 355
 Kolder, Drahomír 305
 Kollár, Ján 228
 Konččný 358
 Konvalinka, Jaroslav 266
 Köpesük 358
 Kosorín, J. 189
 Kostra, Ján 375
 Kožíšek, Antonín J. 204, 207, 209-211
 Král, Janko 380
 Krasko, Ivan 380
 Krčmář, Jan 52
 Kréméry, Štefan 377
 Krejčí, Jaroslav 211-212
 Kren, George 19
 Kríž, Jozef 312-314
 Krno, Gejza 132-134, 141-143
 Kubál, Andrej 356-358, 361-363, 367, 371
 Kubík, Andrej 62
 Kučerák, Jozef 337
 Kusý, Miroslav 337
 Kúttník, Jozef 68

L

Labáth, Štefan 353
 Labuda 358
 Lannurien, Georges 175
 Le Mesurier Mander, Geoffrey sir 154, 158
 Lechocký, Emanuel 360, 362-364
 Leitgeb, A. 208, 210
 Lenárt, Jozef 303-306, 311, 313-314
 Lenin, Vladimír I. 215
 Lettrich, Jozef 192, 224, 237, 251
 Lewin, 86, 95
 Lichner, Ján 253
 Linke, E. 84

- Lipták, Lubomír 14, 225, 373,
384, 385, 386
Lőrincz, Július 314
Lozovský, Solomon A. 143
Luby, Štefan 107
Ludin, Hans E. 138, 140
Ludvigh, Gyula/Július 62
Lukács, László 362
Lukáč, Emil B. 389
Lukáš, Karel 150
Lukovský, 268
- M**
Macek, Miroslav 342
Maeterlinck, Maurice 368
Mach, Alexander 22, 79, 81-84,
126, 132, 144, 181
Majling, Pavol 305, 313
Major, Štefan 372
Malár, Augustin 187
Maličský, František 87, 96
Malý, Václav 339
Malypeter, Jan 40
Mann, Thomas 368
Marais, Jean 225
Markovič, Ivan 52, 366
Marshall, George C. 256-257
Martinka, Jozef 110, 112-113
Marus, Michael 19-20
Masaryk, Jan 248, 255
Masaryk, Tomáš G. 30, 37, 224,
349, 379
Massigli, René 174
Matuška, Alexander 373-390
Matzner, Hugo 353-372
Matznerová, Beata 354, 371
Mayer, Arno 23-24
Mazzini, Giuseppe 33
McFadyean, Andrew 285
Mečiar, Vladimír 333-335, 337,
341-343
Medič, Božidar 269-270, 272
Medvecká, Mária 226
Menyhart, Š. 84
Mihálik, Vojtech 282
Mikloško, František 333-335, 338
Mináč, Vladimír 279-280, 389
Minačová, Líbuša 279-280
Mlynář, Zdeněk 324
Mňačko, Ladislav 273-283, 300-
301
Modráček, František 35
Mollet, Guy 291, 296
Molotov, Vjačeslav M. 135-136,
142, 146-147
Mommsen, Hans 21
Mora, J. 196
Moravec, Emanuel 201, 212-213
Morawsky, Kajetan 288
Móric, Rudo 282
- Morozov, Dmitrij 139
Moyzes, Alexander 276
Mračna, Jozef 143
Mühlberger, 208
Mukařovský, Jan 375
Müller, Karl V. 184
Murgaš, Jozef 91
Murgaš, Karol 81-83, 85
Mussolini, Benito 217
Mutňanský, Ludovít 85
- N**
Němcc, Antonín 363
Němcc, František 213
Němceček, Jan 153
Nezval, Vitězslav 375
Nichols, Philip 258
Novick, Peter 29
Novikov, Nikolaj V. 138-139, 141,
143
Novomeský, Ladislav 239, 276,
306, 308, 375, 380, 385-386, 388-
389
Novotný, Antonín 215, 219, 221,
223, 300, 303-305, 307-311, 321-
323
- O**
Oatis, William N. 261
Okáli, Daniel 276, 388
Opluštil, Pavel 197
Országh, Ján 134-135
Osuský, Štefan 149-150, 152-156,
159-160, 164-165, 167, 173, 177,
249-250, 253
- P**
Papánek, Ján 271
Paris, J. E. 174-175
Paulíny-Tóth, Ján 149
Pavlenka, Viktor 320, 328
Pavlík, Ondrej 300
Pažitný, R. 105-106, 112-113
Pelc, Antonín 149
Peroutka, Ferdinand 377, 381
Pétain, Henri Ph. 161-162, 165,
169
Petőfi, Sándor 368
Petráš, Štefan 96
Pineau, Christian 291
Pithart, Peter 334-336, 339
Pitoňák, A. dr. 69
Pitoňák, Bartolomej 66
Plakinger, Ján 87, 96
Plank, Karol 332, 334, 338, 344
Plicka, Karel 376
Pocisko, Ján 361, 363
Podmaník, Rudolf 277-278
Pomian, Jean 298
Porat, Dino 27
- Prečanová, Noemi 152
Preložený, Štefan 96
Prikopa, Pavel 360
Prikopa, Štefan 358
Procházka, Miroslav 276
Prokeš, Jozef 338, 341
Pružinský, Mikuláš 101
Psicová, K. 78, 91, 92
Pščolka, Jaroslav 263
Pudlák, Ján 264, 267
Pulay, Ervin 368
Püll, Ján 239
Puškin, Georgij M. 131-144
Putzenreiter 358
- R**
Rappaport, Leon 19
Raschhofer, Hermann 205, 211
Ráth, Augustín 57
Rázus, Milan 313
Reich, Arpád 68
Reis 94
Reiter, František 81, 86, 94
Reitlinger, Gerald 23
Ribbentrop, Joachim von 135,
149
Ripka, Hubert 136, 149-150, 174,
177, 248, 284-298
Ross, Collin 368
Roth, Friedrich 64-65
Roth, Karl 67
Rothermere, Harold S.
Harmsworth lord 39
Rychetský, Pavel 334
Řezníček, Jiří 319
- S**
Sabolčík, Michal 303, 305, 307,
314
Seliger, Josef 35
Scheinost, Jan 207-210
Schmeisz, Gejza 72-74
Schneider, Romy 225
Schneider-Trnavský, Mikuláš
368
Schöbl 63
Schulenburg, Friedrich W. von
133-134, 139, 142
Schumann 87, 95
Schuster, Rudolf 332
Sidor, Karol 84, 101-102, 253
Simko, Anton 127, 129
Sinclair, Archibald H. sir 154,
158
Siska, Ignác 71
Sivák, Jozef 89
Skokan, Pavel 64
Skyčák, Vojtech 86, 95
Slameň, František 184, 203
Slánský, Rudolf 218, 239, 273,

276
 Sloboda 358
 Slodička, Anton 73
 Slodička, Jozef 65
 Slovák, Miroslav 268, 270, 272
 Smrek, Ján 380-381, 389
 Sombart, Werner 368
 Somora, Ján 64, 74
 Sonnenschein, F. 91
 Sopko 91
 Srnčík 358
 Stalin, Josif V. 144, 184, 226,
 250, 262, 276
 Stauffenberg, Claus von 182
 Steinhübel, Jozef 119
 Stránský, J. 342
 Strechaj, Rudolf 275, 299-300,
 302-304, 306, 313
 Styk, Jozef 192
 Sucharda, Josef 264, 265
 Svoboda, Metod 87, 96
 Szabo, Moritz 66
 Szálasi, Ferenc 207
 Szántó, Beáta 369
 Szathmáry, Ladislav 253
 Szutorisz, Dezider 64
 Šalda, František X. 375
 Šebesta, Štefan 302
 Šik, Oto 318-319, 324, 326, 330
 Šilon, František 71
 Šimečka, Milan 332
 Šimko, Julián 141, 143, 146-147
 Šimončič 358
 Šindelár 86-87, 90, 93, 95
 Široký, Viliam 151, 239, 241, 254,
 264, 266, 275-276, 300, 304-306,
 308-312
 Škrábik, Andrej 208
 Škultéty, Jozef 377
 Škulthéty, Jozef 57
 Šmidke, Karol 238-239, 243
 Šoltés, Jozef 192
 Šrámek, Jan 150, 177
 Šrobár, Vavro 32, 44, 57, 192,
 209, 213, 353, 366
 Štefánek, Anton 32, 44, 50, 52,
 192
 Štefaniak, J. 68
 Štefánik, Ivan 192
 Štefánik, Milan R. 73, 224, 228
 Štefko, 85
 Šuran, Bohumil 270
 Švehla, Antonín 36, 38
 Šverma, Jan 149, 151, 213, 218

T

Táborský, Eugen 80, 84-85
 Tajták, Ladislav 353
 Tatarka, Dominik 374, 389
 Teige, Karel 375

Teplanský, Pavol 101
 Theiss, Aladár 62
 Tigrid, Pavel 339
 Tille, Václav 375
 Tiso, Fraňo 131-136, 138-142, 165
 Tiso, Jozef 16-17, 28, 71, 78-79,
 101, 118, 132, 138, 141, 144-145,
 172, 175, 180, 187, 189, 190, 197-
 198, 203, 208, 210-211, 242
 Tiso, Štefan 203, 207
 Tito, Josip B. 293
 Toman, Josef 319
 Trhlík, Zdeněk 264-265
 Truman, Harry 261
 Trunk, Isaiah 22-23
 Tuka, Vojtech 22, 28, 39, 132,
 135-137, 141, 143-145
 Turčán, Pavol 320

U

Udržal, František 39-40
 Uhde, Milan 346
 Uher, Ján 301-302
 Urban, F. 262
 Urban, Milo 302, 381, 387
 Ursíny, Ján 192, 213
 Ursíny, Michal 57

V

Vajanský, Svetožár H. 377, 382
 Valo, Jozef 304, 313
 Vaverčák, Roman 62, 64
 Vaverčák, Roman ml. 69
 Vávra, Rudolf 85
 Vavro, Izidor 86, 94, 96
 Vejevoda, Miloslav 263
 Vergner, Z. 318
 Vermeš 357
 Vespalcová, Dana 272
 Vido, Vojtech 62
 Viest, Rudolf 192, 197, 213, 227
 Viest, Ivan 213,
 Vilček, Bohdan 86, 91, 94
 Vilímek 358
 Virsík, Július 101
 Vladislav II., poľský kráľ 63
 Vladislav, Jan 152
 Vlček, Jaroslav 375
 Vlček, Vladimír 271-272
 Vnuk, František 28
 Vochoč, Vladimír 168
 Volejníček, Antonín 270
 Vološin, Augustín 128
 Vyšinský, Andrej J. 143

W

Wadsworth, George 264, 266-
 267
 Wałęsa, Lech 336
 Weinbergerová, A. 91

Weingart, Miloš 375
 Weiss 358
 Weiss, A. dr. 91
 Weiss, Peter 341
 Wendel, Karl 167
 Werfel, Franz 368
 Werner, Karel, 207-209, 211, 213
 Wertheimer 358
 Winkler, dr. 63
 Winter, Ludevít 82-87, 95
 Wittlich, Paul 35

Z

Zaciński, Waclaw 142-143
 Záhon, E. dr. 95-96
 Zahradníček, 207
 Zajac, Rudolf 278
 Zajcev, I. A. 143
 Zápotocký, Antonín 215, 223,
 300
 Zátko, Ivan 192
 Záturrecký, Adolf V. 358
 Zelenka, Ludovít 277
 Zenkl, Peter 244
 Zvrškovec, Jozef 102
 Žarnov, Andrej 389
 Žáry, Štefan 282
 Žigmund Luxemburský, uhorský
 kráľ 63

AUTORI

PhDr. Michal BARNOVSKÝ, DrSc. (†)

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Dagmar ČIERNA-LANTAYOVÁ, DrSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

doc. PhDr. Vladimír GONĚC, CSc.

Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

prof. PhDr. Roman HOLEC, CSc.

Katedra slovenských dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

PhDr. Edita IVANIČKOVÁ, CSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Vlasta JAKSICSOVÁ

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Lubica KÁZMEROVÁ, CSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Dušan KOVÁČ, DrSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

prof. Jozef LEIKERT, PhD.

Univerzita Konštantína Filozofa, Nitra

PhDr. Miroslav LONDÁK, CSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Elena MANNOVÁ, CSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Slavomír MICHÁLEK, CSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Ivanka MIKULIČOVÁ

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

prof. PhDr. Eduard NIŽŇANSKÝ, CSc.

Katedra všeobecných dejín, Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava

Nina PAULOVICHOVÁ, PhD. Candidate

Department of History and Classics, University of Alberta, Edmonton, Canada

doc. PhDr. Jan PEŠEK, DrSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

prof. PhDr. Pavol PETRUF, DrSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Mgr. Ondrej PODOLEC, PhD.

Ústav pamäti národa, Bratislava

prof. PhDr. Vilém PREČAN, CSc.

Československé dokumentační středisko, Národní muzeum, Praha

prof. PhDr. Jan RYCHLÍK, DrSc.

Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, Praha

prof. PhDr. Peter ŠVORC, CSc.

Katedra novovekých a najnovších slovenských dejín, Inštitút histórie, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov

doc. PhDr. Herta TKADLEČKOVÁ, CSc.

Bratislava

PhDr. Katarína ZAVACKÁ, CSc.

Ústav štátu a práva Slovenskej akadémie vied, Bratislava

Mgr. Marína ZAVACKÁ, PhD.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Milan ZEMKO, CSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Jozef ŽATKULIAK, CSc.

Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava